

University of Groningen

Making the African city

Beeckmans, Luce Manu R.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2013

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Beeckmans, L. M. R. (2013). *Making the African city: Dakar, Dar es Salaam, Kinshasa, 1920-1980*. [Thesis fully internal (DIV), Rijksuniversiteit Groningen]. Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

rijksuniversiteit
 groningen

Making the African City

Dakar-Dar es Salaam-Kinshasa, 1920-1980

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
 Letteren
 aan de Rijksuniversiteit Groningen
 op gezag van de
 Rector Magnificus, dr. E. Sterken,
 in het openbaar te verdedigen op
 maandag 21 januari 2013
 om 14.30 uur

door
 Luce Manu R. Beeckmans
 geboren op 4 januari 1983
 te Gent, België

Promotor:	Prof. dr. A. van der Woud
Copromotores:	Prof. dr. J. Lagae Dr. A.M. Martin
Beoordelingscommissie:	Prof. dr. Y.B. Kuiper Prof. dr. P. Uyttenhove Prof. dr. W.A.J. Vanstiphout

*in de herinnering aan Tom
dankzij de liefde van Dirk
voor de toekomst van Godi*

Vormgeving: Luce Beeckmans

Foto omslag: Dakar, 1923, Bron: Service Géographique de l'AOF

Foto rechts 1: Dakar, Marché Sandaga, 1934, Bron: Archives Nationales du Sénégal

Foto rechts 2: Dar es Salaam, Kariakoo Market, 1923, Bron: Tanzania National Museum

Foto rechts 3: Kinshasa, Marché Central, 1943, Bron: Whymys (1956)

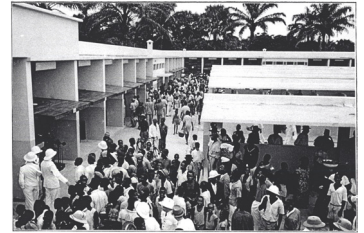
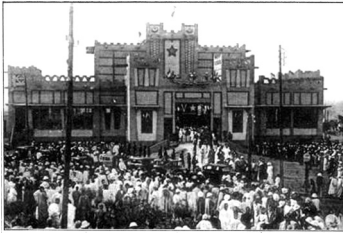
Foto tussenblad p. x-xi: Dakar, Marché Sandaga, 2010, Luce Beeckmans

Foto tussenblad p. 28-29: Dar es Salaam, Kariakoo Market, 2009, Luce Beeckmans

Foto tussenblad p. 230-231: Kinshasa, Marché Central, 2008, Luce Beeckmans

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Making the African City

DAKAR - DAR ES SALAAM- KINSHASA | 1920 - 1980

LUCE BEECKMANS

rijksuniversiteit
 groningen

DEEL 1 | EXPORTING THE CITY?

Hoofdstuk 1 De Afrikaanse stad voorbij het exportperspectief	1
Hoofdstuk 2 Een comparatieve benadering van de Afrikaanse stad	13

DEEL 2 | EDITING THE CITY

Hoofdstuk 3 Stedenbouw & Ideologie	31
Hoofdstuk 4 Sanitation Syndrome: 1920-1940	
1. De Afrikaanse stad in de ban van de (ingebeelde) epidemie	45
2. Dar es Salaam: Het ontwerp voor de <i>open space</i>	61
3. Het cordon sanitaire via de bouwreglementering	80
Hoofdstuk 5 Development syndrome: 1940-1960	
1. De welvaartsstaat in Afrika	89
2. Dakar: De intrede van <i>zoning</i>	112
3. Zonering door middel van huisvestingsprogramma's	153
Hoofdstuk 6 Cooperation syndrome: 1960-1980	
1. Stedenbouw als ontwikkelingshulp	161
2. Kinshasa: De geboorte van de <i>ville est</i>	184
3. De selectieve investering van de ontwikkelingsamenwerking	219

DEEL 3 | MAKING THE CITY

Hoofdstuk 7 Stedelijke ruimte & Agency	233
---	-----

Hoofdstuk 8 | Het utopische karakter van het cordon sanitaire

1. Protest tegen de opsplitsing van de stad	245
2. Kinshasa: De gebrekkige realisatie van de <i>zone neutre</i>	251
3. Dar es Salaam: Compensaties voor de <i>open space</i>	271
4. Dakar: De bevolkingsvermenging op het Plateau na de creatie van de Médina	288

Hoofdstuk 9 | De grenzen van de zonering

1. Afdwingen van een woonplaats in de stad	313
2. Dar es Salaam: De massale instroom van Aziaten in Kariakoo	318
3. Dakar: De grootschalige ontruiming van Grand Dakar	336
4. Kinshasa: Controverse over de locatie van de Afrikaanse wijken	355

Hoofdstuk 10 | De andere verdeling van de stad

1. De strijd voor grond in de stad	373
2. Dakar: Grondspeculatie en de invloed van koloniale privileges	381
3. Kinshasa: <i>Chefs de terre</i> en de terugkeer van het prekoloniale gewoonterecht	397
4. Dar es Salaam: Nationalisering en de afrekening met Aziatische <i>landlords</i>	410

Epiloog Posities en reflecties	427
---	-----

<i>Annex</i>	435
--------------	-----

<i>Bibliografie</i>	447
---------------------	-----

<i>Samenvatting/Summary</i>	479
-----------------------------	-----

Dankwoord

Na een lange en mooie reis kom ik terug thuis. Deze reis heeft mij, fysiek en intellectueel, op plaatsen gebracht waarvan ik nooit had gedacht ze te zullen verkennen. Deze reis heeft mij met mensen in contact gebracht, die ik anders nooit had leren kennen. Deze reis heeft van mij een ander mens gemaakt en vandaag kijk ik vol dankbaarheid terug.

Je moet niet naar Afrika gaan om te beseffen dat het een voorrecht is om de steun, tijd en middelen te krijgen om een dergelijke reis te ondernemen. Maar nergens meer dan in Afrika word je zeer direct met dit voorrecht geconfronteerd. Vaak voelde ik me gegeneerd toen ik in een archief, gewapend met mijn laptop en fototoestel, zat te werken, terwijl naast mij anderen alles met de hand op papier zaten te pennen, zonder nog maar een regel uit te sparen. Ik voelde me ongemakkelijk toen ik in Dakar een oude man interviewde over de stad die hij nog niet één keer in zijn leven had verlaten, terwijl ik daar als jonge Europese op bezoek was. Het was soms schrijnend te zien hoe vrouwen keer op keer moeten vechten in een samenleving die wordt gedomineerd door mannen, terwijl ik er wel als een gelijke werd behandeld. Het besef dat ik bevoorrecht was, heeft mij al die jaren gemotiveerd om er iets moois van te maken.

Zonder de steun van een aantal mensen was deze reis nooit gelukt en dit is de plaats om hen te bedanken. Allereerst bedank ik mijn (co-)promotores. Ik had me geen beter begeleidingsteam kunnen voorstellen. Dankzij hen heb ik de moeilijke evenwichtsoefening tussen wetenschappelijke precisie en maatschappelijk betrokkenheid tot een goed einde kunnen brengen. Marijke Martin bedank ik omdat ze dit project op touwen heeft gezet en mij vervolgens de vrijheid heeft geschonken om het naar mijn hand te zetten. Johan Lagae bedank ik voor zijn onuitputtelijke zin voor nuance, zijn engagement en relativiseringsvermogen. Deze zeldzame combinatie van eigenschappen heeft mij gemaakt tot de onderzoeker die ik vandaag ben. Auke Van der Woud bedank ik voor het uiterst nauwgezette

redactiewerk van het manuscript. Zijn rust en maturiteit hebben dit project in goede banen geleid.

Ik bedank volgende mensen die de voorbije jaren mijn pad hebben gekruist en mij hebben geïnspireerd in de totstandkoming van dit proefschrift:

Ronald Aminzade, Karel Arnaut, Tom Avermaete, Veit Bachmann, Djiguate Amédé Bassène, Catherina Borelli, Jim Brennan, Cheri Cherin, Madalena Cunha Matos, Viviana D'Auria, Filip De Boeck, Carl De Keyser, Isabelle De Rezende, Léon De Saint Moulin, Louis Dioungoun Dioh, Antoni Folkers, Kristien Geenen, Diego Gonzalez Ferreiro, Patricia Hayes, Mtui Hayuma, Nancy Rose Hunt, Lusaga Kironde, Hannah Leroux, Antoine Lumenganeso, John Modestus Lupala, Pedro Monaville, Ezekiel Moshi, Dodo Mukwema, Joe Nasr, Marc Pain, Jacob Sabakinu Kivulu, Sapin, Ibrahima Thioub, Bernard Toulhier, Léon Tsambu, Frankos Tshipuki, Pieter Uyttenhove, Berend Van der Lans, Michèle Vanvlasselaer, Bart Verschaffel, Mercedes Volait, Eric Willemaers, Lye Mudaba Yoka en Emilie Zola.

Ik bedank Papa Wemba en Youssou N'Dour voor de bruisende (live) muziek en ontmoeting.

Voor hun praktische steun bedank ik Niek Verdonk (verblijf Groningen), Emilie d'Orgeix (verblijf Parijs), Elise Van Belle en Bithos Ngonzele (verblijf Kinshasa), Tom Ronse en Jacqueline Goossens (verblijf New York). Ik bedank mijn trouwe vrienden-taxichauffeurs Tuna (Kinshasa), Ibrahima (Dakar) en Patrick (Dar es Salaam) om mij alle hoeken van hun stad te laten zien.

Ik bedank het personeel van alle archieven die ik ter gezette tijd heb gestalkt met mijn vragen. Het loskrijgen van informatie was een vaak ingewikkeld, maar boeiend onderhandelingsproces, waar ik na verloop van tijd ongelooflijk veel plezier aan beleefde. Nooit had ik kunnen vermoeden dat archiefwerk zo spannend kon zijn.

Voor de hulp bij de vormgeving bedank ik Geert Roels.

Voor hun financiële steun bedank ik ICOG (Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen), Van Eesteren-Fluck & Van Lohuizen Stichting (Den Haag), de Geertruida Gerharda Bolhuis Stichting (Paterswolde), en de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent. Ik bedank GAP (Gents Afrika Platform) om me in contact te brengen met zoveel boeiende mensen.

Alle collega's aan de Universiteit Groningen en de Universiteit Gent bedank ik voor de hartelijke werksfeer, in het bijzonder mijn twee beste vrienden Maarten Liefoghe en Christophe Van Gerrewey.

Ik bedank al mijn lieve vrienden en familie, in het bijzonder mijn ouders en schoonouders, mijn broer, schoonbroer en schoonzussen en mijn meter voor hun toegewijde steun, zowel in de vorm van motiverende woorden als ontspannende momenten. Ik bedank ook mijn trouwe vriend Moshi, die deze reis als geen ander op de voet heeft gevolgd in ruil voor aandacht en brokjes.

Ten slotte bedank ik mijn man Dirk Liekens. Hem leren kennen, was het mooiste wat me ooit is overkomen (of het moet zijn wat nog zal voort komen uit die ontmoeting). Hij is de ruimte waarin ik mij kan ontwikkelen en ik hoop voor hem hetzelfde te zijn. Deze reis was nooit mogelijk geweest zonder zijn onvoorwaardelijke liefde.

Laat ons hopen dat dit nog maar het begin was.

DEEL I

EXPORTING THE CITY ?

Hoofdstuk 1

De Afrikaanse stad voorbij het exportperspectief

De Afrikaanse stad kan de laatste jaren op een stijgende belangstelling rekenen.¹ Vandaag is Afrika het continent met de hoogste graad van verstedelijking ter wereld. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft er zich een aantal metropolen gevormd, waarvan er nu reeds vier meer dan acht miljoen inwoners hebben: Caïro (Egypte), Lagos (Nigeria), Kinshasa (Democratische Republiek Congo) en Johannesburg (Zuid-Afrika). Terwijl de explosieve groei van Afrikaanse steden aanvankelijk gepaard ging met een berichtgeving over falende infrastructuur, corrupte bestuursvormen, onveiligheid, etnische conflicten en humanitaire rampen, bestaat tegenwoordig een ander discours over de Afrikaanse stad. Daarin wordt de creativiteit en de vitaliteit van de stedelijke cultuur in Afrika benadrukt.² Hoewel de Afrikaanse stad daardoor nu wel positiever in de aandacht komt, blijft het beeld dat velen ervan hebben wel vaak hoogst problematisch en vaag. Een van de sleutels tot een beter begrip van de actuele conditie van de Afrikaanse stad is een degelijk inzicht in de historiek van haar totstandkoming. Dit boek wil hieraan een bijdrage leveren.

We vertrekken vanuit de ambitie een brug te slaan tussen twee studievelden waarbinnen de historische ontwikkeling van de Afrikaanse stad aan bod komt, namelijk dat van de stadsgeschiedenis en dat van de stedenbouwgeschiedenis.³ Wat betreft de Afrikaanse stad is het de historica Catherine Coquery-Vidrovitch die begin jaren 1990 de grondslag schiep van het intussen bloeiende en multidisciplinaire studieveld van de

1. De vijftigjarige onafhankelijkheidsverjaardagen van verschillende Afrikaanse landen hebben de Afrikaanse stad recentelijk in de schijnwerpers geplaatst bij een breed publiek. In architectuur- en stedenbouwmiddelen heeft de Nederlandse architect Rem Koolhaas eind jaren 1990 Afrika op de kaart gezet. In de sociale en historische wetenschappen en bepaalde kunstmilieus bestaat al langer een grote interesse voor de Afrikaanse stad. Voor verdere toelichting, zie hoofdstuk 3 en 7.

2. Soms wordt daardoor de stedelijke realiteit al te verbloemd voorgesteld. Zie hiervoor hoofdstuk 7.

3. Stadsgeschiedenis of *urban history* is in feite een containerbegrip waarin studies kunnen worden geplaatst uit zeer uiteenlopende domeinen, al kent de stadsgeschiedenis haar oorsprong in de sociale en historische wetenschappen. Centraal binnen de stadsgeschiedenis staat de vraag hoe steden en stedelijke samenlevingen zich doorheen de tijd gevormd en ontwikkeld hebben. De stedenbouwgeschiedenis kan vanuit die optiek beschouwd worden als onderdeel van het bredere en multidisciplinaire studieveld van de stadsgeschiedenis.

stadsgeschiedenis.⁴ Velen, zoals David Anderson en Richard Rathbone, Andrew Burton en recenter Bill Freund volgden met hun spaakmakende studies over de verstedelijking van het Afrikaanse continent sindsdien in haar spoor.⁵ Maar hoewel de Afrikaanse stad intussen wel een prominente plaats heeft weten te verwerven in de stadsgeschiedenis, bestaat er vanuit diezelfde stadsgeschiedenis vaak weinig aandacht voor de (fysieke aspecten van de) stedelijke ruimte.⁶ Deze vormt eerder de vage achtergrond van de culturele, sociale en politieke fenomenen waar de feitelijke belangstelling naartoe gaat. Tot deze conclusie komt ook Coquery-Vidrovitch op grond van de conference proceedings *African Urban Spaces in Historical Perspective*: 'Ironically, in spite of the conference title, what was lacking most were discussions of urban space (without an "s"), while spaces (with an "s") are properly treated in the present book. Undoubtedly, historical spaces and cultural spaces (i.e., spaces as announced by the title of the conference) were here. How to say this? "Spatial Space" was barely there.'⁷

Daartegenover staat de stedenbouwgeschiedenis. In dat studieveld heeft de Afrikaanse stad nog niet eenzelfde statuut bemachtigd als in de stadsgeschiedenis. Architectuur- en stedenbouwhistorici leggen zich in hun studie van Afrikaanse steden voornamelijk toe op de vorming van (de fysieke componenten van) de stedelijke ruimte, in de eerste plaats via de weg van de stedenbouw.⁸ Het socio-politieke kader waarbinnen de stedenbouw vorm kreeg, en de wijze waarop het sociale en culturele leven zich in de stad ontplooidde, factoren die vaak een grote impact hadden op de vorming van de stedelijke ruimte, blijven in de stedenbouwgeschiedenis echter dikwijls op de achtergrond.⁹

Omdat deze twee studievelden niet alleen complementair zijn, maar zich tot op heden vaak ook erg gescheiden van elkaar hebben ontwikkeld wat de Afrikaanse context betreft, betogen we dat een toenadering tussen de stedenbouwgeschiedenis en de stadsgeschiedenis ons begrip van hoe de Afrikaanse stad werd gemaakt, alleen maar kan verrijken.¹⁰ In onze studie hanteren we bijgevolg een interdisciplinaire aanpak om de historische ontwikkeling

4. Met name met haar boek *Processus d'Urbanisation en Afrique* (1988) en artikel 'The Process of Urbanization in Africa (From the Origins to the Beginning of Independence)' (1991). Coquery-Vidrovitch benadrukt herhaaldelijk het belang van pre-koloniale nederzettingen en de blijvende band van stadsbewoners met het platteland voor het verstedelijkingsproces in Afrika. Daarbij bouwt ze verder op de sociale en politieke geschiedenissen van ondermeer Mabogunje (1968), Gugler & Flanagan (1978), Gutkind et al. (1978) en Iliffe (1987).

5. Anderson & Rathbone (2000), Burton (2002), Freund (2007).

6. Uitzonderingen hierop bestaan natuurlijk, zie bijvoorbeeld het werk van historica Goerg (1997) of geograaf Myers (2003).

7. Coquery-Vidrovitch (2005a), p. xxi.

8. Het verschil tussen architectuurhistorici en stedenbouwhistorici is moeilijk te definiëren omdat ze een erg gelijkaardige invalshoek hebben. Wat ze gemeenschappelijk hebben is hun ruimtelijke insteek, maar waar architectuurhistorici doorgaans meer aandacht hebben voor de gebouwde ruimte of *built form* en in het bijzonder de architecturale aspecten ervan, hebben stedenbouwhistorici eerder belangstelling voor de stedelijke ruimte of *urban space* en de wijze waarop deze vorm kreeg via de stedenbouw.

9. Uitzonderingen bestaan ook hier, bijvoorbeeld het werk van Cohen & Eleb (1998) en Çelik (1997).

10. Ook auteurs als Schlerr (2008) en Bigon (2009) zoeken naar een toenadering tussen de historiografische insteken uit de stadsgeschiedenis en stedenbouwgeschiedenis. Deze benoemen ze respectievelijk met 'history-in-the-city' en 'history-of-the-city', daarbij verwijzend naar een artikel van Maylam (1995). Al in 1991 stelde de historica Coquery-Vidrovitch dat 'it appears desirable to build a bridge between the two approaches and to combine their methods in order to grasp both the content and the container'. Zoals Bigon terecht stelt, is de noodzaak van een dergelijke toenadering tot op vandaag verrassend actueel. Coquery-Vidrovitch (1991), p. 19.

van drie steden in sub-Saharisch Afrika, namelijk Dakar (Senegal), Dar es Salaam (Tanzania) en Kinshasa (Congo), tussen 1920 en 1980 met elkaar te vergelijken. Ons onderzoek start in deel 2 met een analyse van het ontwerpproces van de verschillende stedenbouwkundige plannen voor deze drie steden, om vervolgens in deel 3 na te gaan in welke mate deze plannen werden uitgevoerd en welke andere modaliteiten de ruimteproductie in de drie steden stuurden. Daarbij hebben we zowel aandacht voor de sociale en politieke geschiedenissen waarin de stedelijke ruimte tot stand kwam, al dan niet door de tussenkomst van de stedenbouw, alsook voor de wijze waarop de fysieke aspecten van de stedelijke ruimte zich ontwikkelden. Er schuilt natuurlijk een zeker gevaar in het opzoeken van een dergelijke brede, interdisciplinaire aanpak. De (stedenbouw)historicus Richard LeGates waarschuwt in dit verband voor een verlies aan ‘intellectual rigor’.¹¹ Toch heeft ons begrip van de Afrikaanse stad, naar onze mening, vooral baat bij een benadering die wetenschappelijke precisie koppelt aan zin voor intellectueel avontuur.

Invalshoeken op de internationale verspreiding van stedenbouw

Omdat de stedenbouwkundige ontwerpen voor de drie Afrikaanse steden gedurende de bestudeerde periode in hoofdzaak werden opgesteld door westerse architecten en stedenbouwkundigen, zijn ze er ontegenzeggelijk stedenbouwkundige concepten en modellen uit de westerse wereld in terug te vinden. Het is voor de studie van de stedenbouwkundige ontwerpen voor Afrikaanse steden dus van belang dieper in te gaan op de wijze waarop stedenbouwkundige concepten en modellen zich over de wereld hebben verspreid. Daarbij kijken we eerst naar de thematiek van internationale diffusie in het algemeen en daarna naar de diffusie van stedenbouw naar niet-westerse regio's en steden in Afrika in het bijzonder.

De stedenbouwhistoricus Stephen Ward was een van de eersten die de internationale verspreiding van stedenbouw als een historisch thema beschreef.¹² In zijn artikel ‘Re-examining the international diffusion of planning’ (2000) benadert Ward het onderwerp vanuit historiografisch perspectief en wijst hij op verschillende zienswijzen met betrekking tot ‘international flows of ideas and practices’ in de stedenbouw.¹³ In zijn studie van de vaak complexe mechanismen van diffusie, haalt Ward ondermeer het werk *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century* (1988) van Peter Hall aan. Daarbij toont hij aan hoe Hall de nadruk legt op gerenommeerde architecten en stedenbouwkundigen in wier voetspoor stedenbouwkundige modellen zich over de hele wereld verspreidden: ‘Peter Hall’s narrative, though acknowledging the role of structure and

11. LeGates (1996), p. 10.

12. Ward deed dit voor het eerst in een bijdrage aan een boek *Urban Planning in a Changing World: The Twentieth Century Experience* (2000), onder redactie van Robert Freestone, en pas later in zijn eigen boek *Planning the Twentieth-Century City. The advanced capitalist world* (2002).

13. Ward (2000), p. 40.

context, is largely one of great men with big ideas that spread because of the potency and the charisma and energy of those who carried it.¹⁴

In het boek van Hall wordt een categorisering gemaakt van toonaangevende tendensen in de westerse stedenbouw gedurende de twintigste eeuw, zoals de Beaux-Arts traditie met haar monumentale architectuur en boulevards, het functionele stadsmodel van de Modernisten met aparte zones voor wonen, werken en groen en de kenmerkende hoogbouw, het schema van de tuinstad of tuinwijk met zijn gebogen stratenpatroon en ruime kavels, de idee van de *neighbourhood unit* als op zichzelf staande (satelliet)wijk met eigen openbare voorzieningen of het concept van de *new towns* waarbij een te grote demografische groei van een stad met nieuwe steden in de regio van die stad wordt opgevangen. In zijn boek komen ook niet-westerse steden aan bod, zoals Delhi (India), Chandigarh (India) en Brasilia (Brazilië).¹⁵ Hall heeft het daarbij zowel over hoe bekende westerse architecten en stedenbouwkundigen westerse modellen verspreiden naar niet-westerse regio's (zoals Edwin Lutyens deed voor Delhi en Le Corbusier voor Chandigarh), als over hoe niet-westerse architecten en stedenbouwkundigen westerse modellen binnenhaalden in niet-westerse regio's (zoals Oscar Niemeyer deed voor Brasilia). In beide gevallen ligt de nadruk echter op de diffusie van duidelijk afgelijnde tradities uit de westerse stedenbouw. Hall heeft dan ook de neiging om stedenbouwkundige modellen te analyseren als autonome artefacten die van de ene naar de andere context kunnen worden getransporteerd. De geografische uitbreiding in het boek van Hall dient impliciet in de eerste plaats voor het aanvullen en uitbreiden van de canon van de westerse stedenbouwgeschiedenis.

Om een andere benadering te illustreren ten opzichte van de internationale diffusie van stedenbouw, geeft Ward als voorbeeld het werk *Towards the Planned City: Germany, Britain, The United States and France, 1780-1914* (1981) van Anthony Sutcliffe. In dit boek vergelijkt de auteur de stedenbouwkundige praktijk van Duitsland, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Frankrijk en wijst in dat verband op het belang van internationale uitwisseling van stedenbouwkundige theorieën, ideeën en methodes tussen die naties. In zijn studie van de verspreiding van stedenbouw heeft Sutcliffe zowel aandacht voor 'charismatic visionaries' als voor meer 'impersonal forces'. Belangrijk is dat Sutcliffe daarbij niet alleen aantoonst hoe concepten uit de westerse stedenbouw werden verspreid over de wereld, zonder daarbij evenwel in te gaan op de diffusie van deze stedenbouwkundige tendensen naar niet-westerse regio's. Hij demonstreert tevens hoe deze ideeën werden aangepast aan hun nieuwe context: '[Sutcliffe] stresses the critical intermediary role of the reformist and expert milieux, where imported ideas were distilled into locally relevant practices.'¹⁶ In tegenstelling tot Hall beschouwt Sutcliffe stedenbouwkundige modellen veel minder als vaststaande entiteiten, maar eerder als flexibele en plooibare vormen die door hun transfer belangrijke modificaties ondergaan, en zich aan het gewijzigde sociale en politieke kader aanpassen.

14. Ward (2000), p. 42.

15. Delhi komt in het boek van Hall voor binnen het luik 'The City of Monuments' en Chandigarh en Brasilia worden geplaatst onder de noemer 'The City of Towers'.

16. Ward (2000), p. 42.

Deze verschillende opvattingen betreffende de verspreiding van stedenbouwexpertise in overweging nemend, stelt Ward dat 'diffusion needs to be understood as highly variable, rather than as a single, uniform process'.¹⁷ Vervolgens stelt Ward een 'typology of diffusion' op waarin hij de door hem geïdentificeerde vormen van diffusie in onderverdeelt.¹⁸ Daarbij hanteert hij een categorisering in twee duidelijk van elkaar gescheiden types: 'borrowing' (ontlening) en 'imposition' (oplegging). Hoewel hij beide types verder onderverdeelt in subtypes en daardoor belangrijke nuances aanbrengt, wordt Ward's tweedeling hoofdzakelijk bepaald door de context waarbinnen het diffusieproces plaatsvond, meer bepaald 'the power relationship between the countries originating an receiving planning models'.¹⁹ Onder 'borrowing' verstaat Ward een proces van diffusie waarbij de importerende natie over een grote graad van vrijheid beschikte en waarbij de stedenbouwkundige modellen in hun transfer belangrijke veranderingen of 'innovaties' ondergingen. Interessant is dat Ward erop wijst dat de 'resultant innovations might themselves be diffused elsewhere'.²⁰ Als Ward het heeft over 'imposition', vond het proces van diffusie plaats binnen een machtsonevenwicht waarbij de exporterende natie dominant was. Hoewel Ward erop wijst dat deze dominantie tot op zekere hoogte werd betwist door de lokale bevolking, stelt hij dat in het geval van 'imposition' binnen de overdracht van stedenbouwkundige expertise weinig ruimte was voor modificaties aan de stedenbouwkundige modellen.²¹ Het onderscheid dat Ward maakt is zeer belangrijk, maar waar hij de diffusie van stedenbouw naar niet-westerse landen stevast categoriseert onder 'imposition', betogen wij dat beide types van 'borrowing' en 'imposition' van toepassing zijn op de diffusie van stedenbouw naar niet-westerse regio's.²² Meer zelfs, in feite gaat het niet zozeer over twee van elkaar te onderscheiden types van diffusie, maar vooral over twee verschillende invalshoeken van waaruit de diffusie van stedenbouw benaderd kan worden. In het geval van 'borrowing' ligt de nadruk op de wijze waarop concepten uit de stedenbouw werden geïmporteerd uit andere regio's, terwijl bij 'imposition' vooral wordt gekeken hoe deze stedenbouwkundige concepten naar andere regio's werden geëxporteerd. Daarbij stellen we, in tegenstelling tot Ward, dat zowel vanuit het exportperspectief als vanuit het importperspectief bekeken, er wat de transfer van stedenbouwkundige expertise naar niet-westerse regio's betreft geen sprake was van een simpele 'cut and paste', maar van een niet onbelangrijke 'editing'.

17. Ward (2000), p. 43.

18. Ward (2000), p. 43.

19. Ward (2000), p. 45. Bij 'borrowing' maakt Ward een onderscheid tussen drie subtypes, namelijk 'synthetic borrowing', 'selective borrowing' en 'undiluted borrowing'. Bij 'imposition' zijn dat 'authoritarian imposition', 'negotiated and contested imposition' en 'consensual imposition'.

20. Ward (2000), p. 46.

21. Ward (2000), p. 45 en Ward (2002), p. 6. In een latere tekst lijkt Ward modificaties van stedenbouwkundige modellen en concepten in het geval van 'imposition' niet langer uit te sluiten. Waar Ward geen twijfel over laat bestaan, is de rol van lokale actoren buiten het professionele milieu van stedenbouwkundigen in de vorming van de stedelijke ruimte, ook in het geval van 'imposition'. Ward (2003), p. 84.

22. Daar moet evenwel worden aan toegevoegd dat niet-westerse regio's in het werk van Ward geen speciale aandacht krijgen.

Editing the city

De diffusie van stedenbouw naar Afrikaanse steden wordt in de meeste gevallen benaderd via het exportperspectief. Daarbij staat de *nation state* vanwaar de stedenbouwkundige modellen vertrekken meestal centraal, en niet de Afrikaanse stad zelf. Met deze *nation state* wordt in de koloniale context gewezen op het moederland dat vaak, en zeker in de Franstalige context, wordt aangeduid met *métropole*.²³ Voor de postkoloniale periode wordt gedoeld op het land dat als donor optreedt in bilaterale ontwikkelingssamenwerkingsverbanden. Een voorbeeld van een werk waar een dergelijk exportperspectief wordt gebruikt is het boek *Architectures Françaises Outre-mer* (1992), onder de redactie van Maurice Culot en Jean-Marie Thiveaud, waarin de export van architectuur en stedenbouw vanuit Frankrijk naar (post)koloniale steden over de hele wereld wordt bestudeerd. Hoewel de auteurs stedenbouwkundige modellen niet benaderen als autonome artefacten en wel degelijk toelichting geven bij het socio-politieke kader waarin de stedenbouw van de besproken niet-westerse steden tot stand kwam, betreft het hier toch een vrij nauwe opvatting van het exportperspectief. Dit komt doordat de nadruk in dit boek niet ligt op de niet-westerse steden zelf, maar eerder, zoals de titel aangeeft, op de rol van westerse, in dit geval Franse, architecten en stedenbouwkundigen bij de vorming van steden wereldwijd. Een belangrijke verdienste van dit boek is echter dat daarbij ook minder gecanoniseerde stedenbouwkundigen en steden aan bod komen, waaronder enkele in Afrika, zoals Abidjan (Ivoorkust) en Dakar (Senegal).

Sinds midden de jaren 1990 bestaat daarnaast binnen de stedenbouwgeschiedenis ook een meer kritische interpretatie van het exportperspectief, ondermeer onder invloed van inzichten uit andere wetenschapsdomeinen.²⁴ De klemtoon ligt dan veel minder op de macht van de *nation state* om zijn stedenbouwkundige modellen wereldwijd te exporteren, maar eerder op wat de export van moederland naar kolonie (of van donor naar ontwikkelingsland) betekende voor de stedenbouw van niet-westerse steden. Vele auteurs stellen daarbij dat het machtsonevenwicht waarbinnen de export van stedenbouwkundige modellen naar niet-westerse regio's zich voordeed, zorgde voor belangrijke vormen van aanpassing of *editing* van de modellen. Dit is een belangrijke nuancering ten opzichte van Ward's visie op export, aangezien hij betoogt dat wanneer stedenbouwkundige modellen werden opgelegd, ze doorgaans weinig bijstellingen ondergingen. De historici Odile Goerg en Chantal Chanson-Jabeur stellen in dat verband in de inleiding van het boek *La ville Européenne Outre Mers: un Modèle Conquérant?* (1996) dat we wat de export van Europese stedenbouwkundige modellen naar niet-westerse regio's betreft zeker kunnen spreken over 'des transpositions directes de schémas opérants en métropole', maar dat er ook sprake was

23. De Franse notie 'métropole' is veelzeggend omdat die niet alleen wijst op het grote belang van het moederland voor de kolonies als centrum van waaruit alle beslissingen werden genomen, maar tevens op de grote concentratie van de koloniale macht in één centrale stad in het moederland. In het geval van de Fransen was dat Parijs, waar het Ministerie van Koloniën was gevestigd. Ondertussen gebruiken vele historici de notie 'métropole' ook voor andere koloniale regimes, bijvoorbeeld het Britse, ook al was het bestuur daar minder gecentraliseerd dan bij de Fransen.

24. Voor een uitgebreide toelichting bij deze andere wetenschapsdomeinen, zie hoofdstuk 3.

van ‘des formes évidentes d’adaption ou des mutations, parfois radicales’.²⁵ Daarbij geven de auteurs het voorbeeld van het model van de tuinstad dat in Afrikaanse context fundamentele veranderingen onderging, ondermeer omdat het er werd ingezet vanuit segregationistische motiveringen: ‘Les cités-jardins des tropiques ne furent souvent que des pâles ressemblances de leur congénères européennes, qui elles-mêmes d’ailleurs ne retenaient de la théorie d’Ebenezer Howard que certains éléments.’²⁶ Ook al werkten in niet-westerse regio’s vaak westerse stedenbouwkundigen, betekende dit dus niet dat hun stedenbouwkundige modellen niet werden gemodificeerd, zoals Ward insinueert.²⁷ Dit soort transformaties van het originele model is, zoals de auteurs aangeven, niet specifiek voor de niet-westerse context, maar de beweegredenen daartoe leggen wel specifieke ideologische agenda’s van de macht bloot. De *editing* van de getransporteerde stedenbouwkundige modellen wordt dan ook zeer duidelijk als stedenbouw en ideologie samen worden bestudeerd, een aanpak die we hanteren in het tweede deel van onze studie, *Editing the City*.²⁸

Toch blijft een aantal mechanismen die de stedenbouw van Afrikaanse steden stuurden op de achtergrond als alleen wordt gebruik gemaakt van het westerse exportperspectief. Dit wordt pas duidelijk als we dat soms nogal eenzijdige exportperspectief inruilen voor een genuanceerder perspectief van import. Dit is de insteek die wordt gebruikt in het boek *URBANISM. Imported or Exported? Native aspirations and foreign plans* (2003), onder de redactie van de architectuur- en stedenbouwhistorici Joe Nasr en Mercedes Volait. De titel van dit boek is net als de titel van het vorige aangehaalde boek een retorische vraag. De perspectiefwijziging, aldus Nasr en Volait, ‘shifts the spotlight to the importers of ideas and their local realities, (incorporating their interactions with the exporters)’.²⁹ Daarbij is het niet hun intentie om de export van belangrijke tendensen en sleutelfiguren uit de westerse stedenbouwgeschiedenis te ontkennen, noch om het machtsonevenwicht waarbinnen de import plaatsvond te minimaliseren. Veeleer gaat het om een andere historiografische benadering met betrekking tot de transfer van stedenbouwkundige expertise. Door deze transfer vanuit import te kijken, benadrukken de auteurs dat de stedenbouwpraktijk in elke stad over haar eigen condities en dynamiek beschikte. Hoewel Afrika het enige continent is dat in het boek niet aan bod komt, met uitzondering van Noord-Afrika dat als een onderdeel wordt gezien van ‘the Mediterranean basin’, is de insteek van het boek zeker ook relevant voor steden in sub-Saharisch Afrika. Ook daar kan het een veel gelaagder, pluralistischer en complexer beeld van de stedenbouwpraktijk opleveren.³⁰ Via het importperspectief ontstaat

25. Goerg & Chanson-Jabeur (1996), p. 6.

26. Goerg & Chanson-Jabeur (1996), p. 8. De auteurs wijzen in verband met het model van de tuinstad in Afrika in het bijzonder op de bijdrage van Coquery-Vidrovitch in het boek, getiteld ‘À propos de la cité-jardin dans les colonies’.

27. De gelijkenis tussen de hierboven beschreven aanpassingen van het tuinstadmodel in de Afrikaanse context en de door Ward beschreven aanpassingen van hetzelfde model in het Westen (onder het subtype ‘synthetic borrowing’), is in dit verband treffend. Ward (2000), pp. 45-47.

28. Voor een histiografisch overzicht van studies waarin stedenbouw en ideologie samen worden bestudeerd met betrekking tot Afrikaanse steden, zie hoofdstuk 3: Stedenbouw & Ideologie.

29. Nasr & Volait (2003), p. xi.

30. Volgens Nasr en Volait komen in hun boek steden aan bod uit ‘Asia, Latin America, North America and Europe’, maar ligt de

immers aandacht voor verschillende aspecten die vanuit het exportperspectief, waarbij de *nation state* centraal staat, doorgaans op weinig belangstelling kunnen rekenen, zoals de transnationale uitwisseling van stedenbouwkundige modellen en de lokale behandeling van geïmporteerde stedenbouwkundige expertise. In het tweede deel van onze studie, *Editing the city*, wordt aangetakt op dit andere perspectief, maar anders dan in de meeste gevallen gebruikelijk is, gebeurt dit niet op monografische basis, maar wordt een comparatieve analyse gemaakt van de (post)koloniale stedenbouwpraktijk in drie Afrikaanse steden met een verschillende koloniale achtergrond.

Door de Afrikaanse stad in het stedenbouwkundig vraagstuk centraal te stellen en na te gaan vanwaar bepaalde stedenbouwkundige modellen en technieken werden binnengehaald, kan worden aangetoond dat stedenbouw in Afrika ook andere wegen volgde dan via de bilaterale as van *métropole*-kolonie of donor-ontwikkelingsland.³¹ De socioloog Anthony King betoogt, deels in een bui van zelfkritiek, dat op die manier het overwegend ‘Eurocentric, or perhaps Euro-American perspective’ in de stedenbouwgeschiedenis kan worden genuanceerd.³² Nogal wat uitwisseling van stedenbouwkundige expertise passeerde immers nooit het moeder- of donorland maar gebeurde tussen de kolonies en ontwikkelingslanden onderling. Door aandacht te schenken aan ‘the educational route’ van architecten en stedenbouwkundigen, de internationale conferenties die ze bezochten, de toonaangevende tijdschriften die ze raadpleegden en hun professionele netwerken en biografieën, kan worden gewezen op transnationale invloeden op de stedenbouwpraktijk van Afrikaanse steden.³³ Uit een dergelijke analyse blijkt namelijk dat veel stedenbouwkundigen, of ze nu lokaal of extern waren gestationeerd, al een lang parcours aflegden alvorens ze een stedenbouwkundige ontwerp voor een bepaalde stad in Afrika maakten. Niet alleen tendensen uit de westerse stedenbouw, maar ook de persoonlijke ervaringen en geaccumuleerde professionele bagage van de stedenbouwkundigen elders in niet-westerse regio’s blijken vaak verwerkt te zitten in hun ontwerpen voor Afrikaanse steden. Het is op dit laatste niveau dat we kunnen constateren dat er ook een belangrijke uitwisseling bestond van vormen van *editing*, of de uit *editing* resulterende stedenbouwkundige modellen (de ‘innovations’ bij Ward). Dit was het geval in Afrika en alle andere niet-westerse regio’s, zowel in de koloniale als postkoloniale context. Hoewel de persoonlijke trajecten en transnationale netwerken van de

nadruk vooral op ‘the Middle East and the Mediterranean basin’. Afrika als zodanig wordt dus zelfs niet vermeld. Nasr & Volait (2003), p. xv.

31. Voor een vergelijkbare historiografische benadering, zie naast Nasr & Volait (2003) ook het werk *Empire, Architecture and the City. French-Ottoman Encounters, 1830-1914* (2008) van Zeynep Çelik.

32. King refereert hier naar zijn artikel ‘Exporting planning: the colonial and neo-colonial experience’ waarin hij tekeer ging tegen de Eurocentrische of Euro-Amerikaanse benadering van de ‘first International Planning History Conference’ in London in 1977. Zoals hij zelf aangeeft werd hij daarin sterk beïnvloed door werken uit de *post-colonial theory* (met name van Spivak) en het post-structuralisme (met name van Derrida). King moest echter retrospectief toegeven dat zijn boek *Colonial Urban Development. Culture, Social Power and Environment* (1976) ook sterk Eurocentrisch was: ‘While it focused on analysing the urban spaces and built environments of the colonial British, it studiously avoided addressing any but the most superficial way, and only where essential for the argument, the social and cultural production of the “Indian” built environment, let alone the indigenous “Indian” contributions to the construction and use of colonial space.’ King (2003), p. 2.

33. Nasr & Volait (2003), p. xxv.

stedenbouwkundigen dikwijls moeilijk te achterhalen zijn, speelden ze waarschijnlijk een grote rol voor de stedenbouwpraktijk in Afrika.³⁴

Een ander aspect dat meer in de aandacht komt te staan als we het importperspectief hanteren, is de 'local handling' van stedenbouwkundige expertise.³⁵ Een belangrijk aspect bij deze uitwerking van de stedenbouwkundige ontwerpen is de relatie tussen 'foreign experts and local professionals'.³⁶ Wanneer sprake was van extern aangetrokken stedenbouwkundigen, zien we immers dat zowel de aanpak als de ontwerpen van de externe stedenbouwkundigen (en hun medewerkers) vaak nog belangrijke bijstellingen ondergingen door de dialoog met de lokaal gevestigde stedenbouwkundigen, ingenieurs en architecten uit de plaatselijke stedenbouwkundige instituties en Diensten Openbare Werken. In verband met deze dialoog stellen Nasr en Volait zelfs dat in vele gevallen 'the expert's influence comes through being used as a figurehead for the local experts who have their own agendas rather than through generating that agenda for them'.³⁷ Op het lokale niveau gebeurde dus vaak nog een aanzienlijke vorm van *editing* tijdens het ontwerpproces, wat het belang van een importperspectief onderstreept. Hoewel deze samenwerkingen, fricties en kruisbestuivingen tussen externe en lokale stedenbouwkundigen tijdens het ontwerpproces ook niet altijd gemakkelijk te bestuderen zijn, is het toch van belang aan te tonen dat de stedenbouwkundige ontwerpen voor Afrikaanse steden, zoals elders in de wereld, in meer of mindere mate de uitkomst waren van de inspanningen van een gediversifieerd veld van actoren binnen het professionele milieu van stedenbouwkundigen. Het is bovendien tevens op dit lokale niveau dat de vaak nog erg vage stedenbouwkundige voorstellen van de externe stedenbouwkundigen werden aangepast aan de plaatselijke context, die zich kenmerkte door specifieke condities zoals de lokale geografie en bestaande en niet te negeren nederzettingsspatronen. Ook daarom is het van belang het hele ontwerpproces te bekijken, en niet alleen het gedeelte dat in handen was van de externe stedenbouwkundigen.

Making the City

De stedenbouwkundige ontwerpen voor de drie bestudeerde Afrikaanse steden en de ideologische agenda's die erin vervat zaten, vonden echter niet steeds hun weg naar uitvoering: ze werden vaak slechts zeer gedeeltelijk geïmplementeerd in de stedelijke ruimte.

34. In verband met deze persoonlijke trajecten en transnationale netwerken van architecten en stedenbouwkundigen, zie de twee complementaire panels op de conferentie van de European Association of Urban History in Lyon (2008) en Praag (2012), respectievelijk 'Migration/Displacement and the Dissemination of Urban Planning Expertise in the Mid 20th Century in Non-Western Areas' (Johan Lagae en Marijke Martin) en 'Transnational Networks of Urban Planning Expertise in African Cities from a Comparative Perspective' (Luce Beeckmans en Johan Lagae). Ook de Europese COST Action ISO904 'European Architecture beyond Europe' (onder leiding van Mercedes Volait en Johan Lagae) en in het bijzonder de eerste werkgroep 'Actors and networks of expertise' (Johan Lagae en Madalena Cunha Matos) is in dit verband interessant.

35. Nasr & Volait (2003), p. xi.

36. Nasr & Volait (2003), p. xviii.

37. Nasr & Volait (2003), p. xviii.

Deze discrepantie tussen het ontwerp en de ruimtelijke realiteit van de stad is niet typerend voor steden in Afrika alleen, maar wijst wel op de grenzen van de maakbaarheid van een stad door middel van stedenbouwkundige ingrepen van bovenaf. In meer positieve zin duidt deze discrepantie op de rol van actoren buiten het professionele milieu van stedenbouwkundigen bij de vorming van de stedelijke ruimte. De stedenbouwkundige ontwerpen, en de aspiraties van de macht die erin tot uitdrukking werden gebracht, werden immers op verschillende momenten betwist, wat de realisatie van de ontwerpen in de stedelijke ruimte vaak grondig verstoorde. Tegelijkertijd ontwikkelde de stedelijke ruimte zich ook volgens modaliteiten die compleet los stonden van de stedenbouw, bijvoorbeeld door specifieke ruimtegebruiken, tradities of zelfs de inactiviteit van de stadsbewoners. In plaats van uit te gaan van een 'uncontested supremacy' van de machthebbers en hun (stedenbouwkundige) plannen, stellen we in navolging van geografe Brenda Yeoh in haar boek *Contesting Space in Colonial Singapore. Power Relations and the Built Environment* (1996) dat een beperkte macht niet steeds gelijk stond aan een beperkte rol in de vorming van de stedelijke ruimte.³⁸ Bij een dergelijke brede opvatting van hoe de stad wordt gemaakt, wordt de stad beschouwd als het product van conflict en dialoog tussen verschillende belanghebbenden en de stedelijke ruimte als een betwist terrein.³⁹

In het derde deel van dit boek, *Making the city*, wordt ingegaan op sleutelmomenten waar de *agency*, dat wil zeggen het (onder)handelen van lokale actoren, de vorming van de stedelijke ruimte wist te beïnvloeden.⁴⁰ Zonder van lokale actoren heroïsche personages te willen maken (hun speelruimte bleef immers vaak beperkt), gaan we na hoe lokale actoren de vorming van de stedelijke ruimte wisten te sturen door aanpassingen aan de stedenbouwkundige plannen te bekomen, de implementatie ervan te verhinderen, de stedelijke ruimte te gebruiken en tevens door inactief te blijven. Deze rol van lokale actoren in het proces van ruimtevorming in de Afrikaanse stad wordt in onze studie op twee niveaus bestudeerd. Enerzijds blijkt dat op institutioneel niveau de implementatie van stedenbouwkundige plannen allesbehalve een gestroomlijnd proces was, maar dat die in grote mate bepaald werd door het lokale bestuur wiens prioriteiten vaak afweken van centralere bestuursorganen, en wiens beslissingen geregeld werden gekarakteriseerd door pragmatisme en zelfs eigenbelang, en door een gebrek aan middelen, personeel, daadkracht en kennis. Daarbij demonstreren we hoe het lokale bestuur het implementatieproces in het bijzonder wist te beïnvloeden door druk uit te oefenen op de lokale stedenbouwkundige instituties en Diensten Openbare Werken, bijvoorbeeld door compromissen te negotiëren, zich ideeën toe te eigenen en alternatieven voor te stellen. Anderzijds wisten ook lokale actoren buiten de officiële instanties het implementatieproces van de stedenbouwkundige plannen en de vorming van de stedelijke ruimte te bepalen via verschillende vormen van actief en passief verzet. Dit protest was vaak zo anoniem, ongecoördineerd en verankerd in het leven van

38. Yeoh (1996), p. 3.

39. Yeoh spreekt in dit verband over de stedelijke ruimte als een 'contested terrain'. Yeoh (1996), p. 9.

40. Voor een precieze invulling van het begrip 'agency', alsook de verschillende manieren waarop het agency-perspectief door diverse auteurs wordt gehanteerd, zie hoofdstuk 7: Stedelijke ruimte & Agency.

alledag dat het moeilijk te bestrijden viel. Daardoor had het wel degelijk een impact op de totstandkoming van de stedelijke ruimte. Toch moet worden opgepast dat niet elke banale handeling uit het alledaagse leven wordt gelezen als een dialoog met het establishment of een verwerping van de macht. Zoals uit ons onderzoek blijkt, was de wijze waarop diverse actoren bijdroegen aan de vorming van de stedelijke ruimte, dikwijls accidenteel of bepaald door vastgeroest ruimtegebruik zonder dat daar dissidente agenda's mee verbonden waren.

Hierbij benadrukken we dat we het *agency*-perspectief in onze studie steeds inzetten om na te gaan hoe de fysieke aspecten van stedelijke ruimte werden bepaald door de tussenkomst van lokale actoren. Hier bestaat een belangrijk verschil met de manier waarop het *agency*-perspectief gewoonlijk in de stadsgeschiedenis en sociale wetenschappen wordt toegepast. Hoewel daar een groeiende aandacht bestaat voor *urban space*, gaat het slechts in weinig gevallen over 'spatial space', om terug te komen op de woorden van Catherine Coquery-Vidrovitch die we in het begin van dit hoofdstuk aanhaalden. Wij vertrekken in onze studie echter steeds van een expliciet ruimtelijke insteek, en maken in dat verband in deel 3, *Making the City*, de terugkoppeling naar deel 2, *Editing the City*. We onderzoeken dan op welke vlakken de *agency* van lokale actoren ervoor zorgde dat de reële stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad verschilde van de stedelijke ruimte die door stedenbouwkundigen werd bedacht. Deze terugschakeling is essentieel, omdat aldus kan worden aangetoond dat de stedelijke ruimte veel heterogener en diverser was dan waarmee in de stedenbouw rekening werd gehouden. Die werd dikwijls bepaald door erg essentialiserende categorieën als 'Europees' versus 'Afrikaans' of 'formeel' versus 'informeel'. Dit is in het bijzonder het geval voor de ruimtelijke segregatie, die in de stedelijke ruimte meestal veel complexer was dan de stedenbouwkundige ontwerpen laten vermoeden. Door voorbij het exportperspectief te kijken en aan het exportperspectief een importperspectief en een *agency*-perspectief toe te voegen, ontstaat een veel genuanceerder beeld van de totstandkoming van de twintigste-eeuwse (en hedendaagse) Afrikaanse stad. Net zoals in deel 2, *Editing the City*, wordt in deel 3, *Making the City*, gekozen voor een comparatieve benadering om de rol van lokale actoren in de historische ontwikkeling van Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa te bestuderen. De wijze waarop deze comparatieve analyse in onze studie wordt ingezet, wordt in het volgende hoofdstuk uitgewerkt.

Hoofdstuk 2

Een comparatieve benadering van de Afrikaanse stad

Hoewel de titel van dit boek, *Making The African City*, ook een andere indruk kan wekken, wordt de comparatieve invalshoek in deze studie allerm minst ingezet om tot een algemeen model te komen van hoe een stad in Afrika zich ontwikkelde. Het is integendeel de bedoeling om de comparatieve insteek te gebruiken om een genuanceerd beeld te scheppen van de parallellen en verschillen in processen, mechanismen en modellen die de vorming van enkele grote Afrikaanse steden bepaalden. De notie ‘de Afrikaanse stad’ kan in dit verband worden beschouwd als een verzamelnaam die steden samenbrengt vanwege hun geopolitieke context om ze vervolgens met elkaar te kunnen vergelijken. Ook andere auteurs die comparatief werken vragen zich af of een essentialiserende terminologie als ‘de Afrikaanse stad’ of ‘Afrikaanse steden’ wel recht doet aan het complexe verhaal dat ze willen brengen. De geograaf Garth Andrew Myers heeft bijvoorbeeld bijna de hele inleiding van zijn recente boek *African Cities* (2011) nodig om daarmee in het reine te komen. Het betoog van Myers is bijzonder relevant voor en ook van toepassing op onze studie. Toch lijkt het ons niet zinvol om de hele discussie hier nogmaals te voeren, we verwijzen dan ook naar het werk van Myers voor een genuanceerde analyse van alle vragen die dit dilemma oproept.

Tot op heden is comparatief onderzoek met betrekking tot de Afrikaanse stad een nog weinig verkend genre, zowel in de stadsgeschiedenis als in de stedenbouwgeschiedenis.¹ Nochtans kan het tegenover elkaar schuiven van verschillende cases een grote meerwaarde hebben. Een comparatieve benadering maakt het immers mogelijk een duidelijk beeld te scheppen van wat wel en niet specifiek is in de historische ontwikkeling van een bepaalde stad in Afrika. In monografisch onderzoek staat vaak de singulariteit en zelfs de uniciteit van de casus centraal. Het gevaar is evenwel dat bij een comparatieve benadering

1. Het zijn natuurlijk de uitzonderingen die de regel maken, hier komen we verder in de tekst op terug. Wat de noodzaak aan meer comparatief onderzoek in de Afrikaanse stadsgeschiedenis betreft, zie de opmerkingen van Catherine Coquery-Vidrovitch in de inleiding van het boek *African urban spaces in historical perspective* (2005), p. xix. Voor de stedenbouwgeschiedenis, zie *Planning Power* (2007) van Ambe Njoh, p. x.

door uitgebreide casuïstiek niet dezelfde diepgang wordt bereikt als het geval is in een monografische stadshistorische studie.

Wat ons comparatieve onderzoek precies heeft opgebracht en hoe het zich verhoudt tot andere monografische en comparatieve stadshistorische studies, lichten we verderop in het boek toe.² Dit hoofdstuk gaat dieper in op de randvoorwaarden van de comparatieve analyse. Deze zijn driedelig, omdat de vergelijking in dit boek wordt uitgewerkt op drie niveaus: tussen drie steden, tussen drie tijdspannes en tussen twee boekdelen. De thematiek van segregatie wordt door het hele boek heen ingezet als instrument voor vergelijking.

Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa

De vergelijkende studie is opgebouwd rond drie Afrikaanse steden, namelijk Dakar (Senegal), Dar es Salaam (Tanzania) en Kinshasa (Congo).³ Er is gekozen om te focussen op steden in sub-Saharisch Afrika, omdat deze immense regio tot heden nog relatief weinig bestudeerd werd, maar ook een erg andere historische ontwikkeling en cultuur kent dan Noord-Afrika.⁴ Zuid-Afrika werd uitgesloten omdat het door de specifieke geopolitieke context eerder een uitzonderingspositie in sub-Saharisch Afrika heeft.⁵ Toch ontbreken Noord- en Zuid-Afrika in deze studie niet compleet. Aangezien die beide regio's voor de ontwikkeling van steden in sub-Saharisch Afrika invloedrijk waren, zal er regelmatig naar worden verwezen.⁶

De keuze om drie steden in sub-Saharisch Afrika te onderzoeken komt voort uit het verlangen om de gebruikelijke vergelijking tussen twee Afrikaanse steden met een Frans en Brits koloniaal verleden uit te breiden met een derde stad die een andere koloniale achtergrond heeft. Voorbeelden van werken waar een dergelijke tweeledige comparatieve benadering wordt gehanteerd, zijn wat de stadsgeschiedenis betreft het boek *Pouvoir Colonial, Municipalités et Espaces Urbains, Conakry-Freetown, des années 1880 à 1914* (1997) van de historica Odile Goerg en voor de stedenbouwgeschiedenis het werk *A History of Urban*

2. De historiografische positionering tegenover andere monografische en comparatieve stadshistorische studies is terug te vinden in hoofdstuk 3 (Stedenbouw & Ideologie) en hoofdstuk 7 (Stedelijke ruimte & Agency). De vergelijking tussen de cases zelf wordt uitgewerkt in de hoofdstukken 4, 5, 6 en 8, 9, 10. Per hoofdstuk worden telkens de geconsulteerde bronnen toegelicht in een inleidend stuk.

3. De officiële benamingen van de drie landen zijn respectievelijk Republiek Senegal (République du Sénégal), Verenigde Republiek Tanzania (United Republic of Tanzania of Jamhuri ya Muungano wa Tanzania) en Democratische Republiek Congo (République Démocratique du Congo/RDC).

4. Noord-Afrika, de regio gelegen ten noorden van de Sahara (ook wel aangeduid met Maghreb), kent een zeer specifieke Berbercultuur die een geleidelijke arabisering onderging na de verovering door het Arabische Rijk in de 8e eeuw. De Europese kolonisatie begon in Noord-Afrika een stuk vroeger dan in sub-Saharisch Afrika, namelijk al in het begin van de 19^e eeuw, tegenover de tweede helft van de 19^e eeuw voor sub-Saharisch Afrika. De eerste contacten tussen Noord-Afrika en Europa dateren zelfs al van de 15^e eeuw.

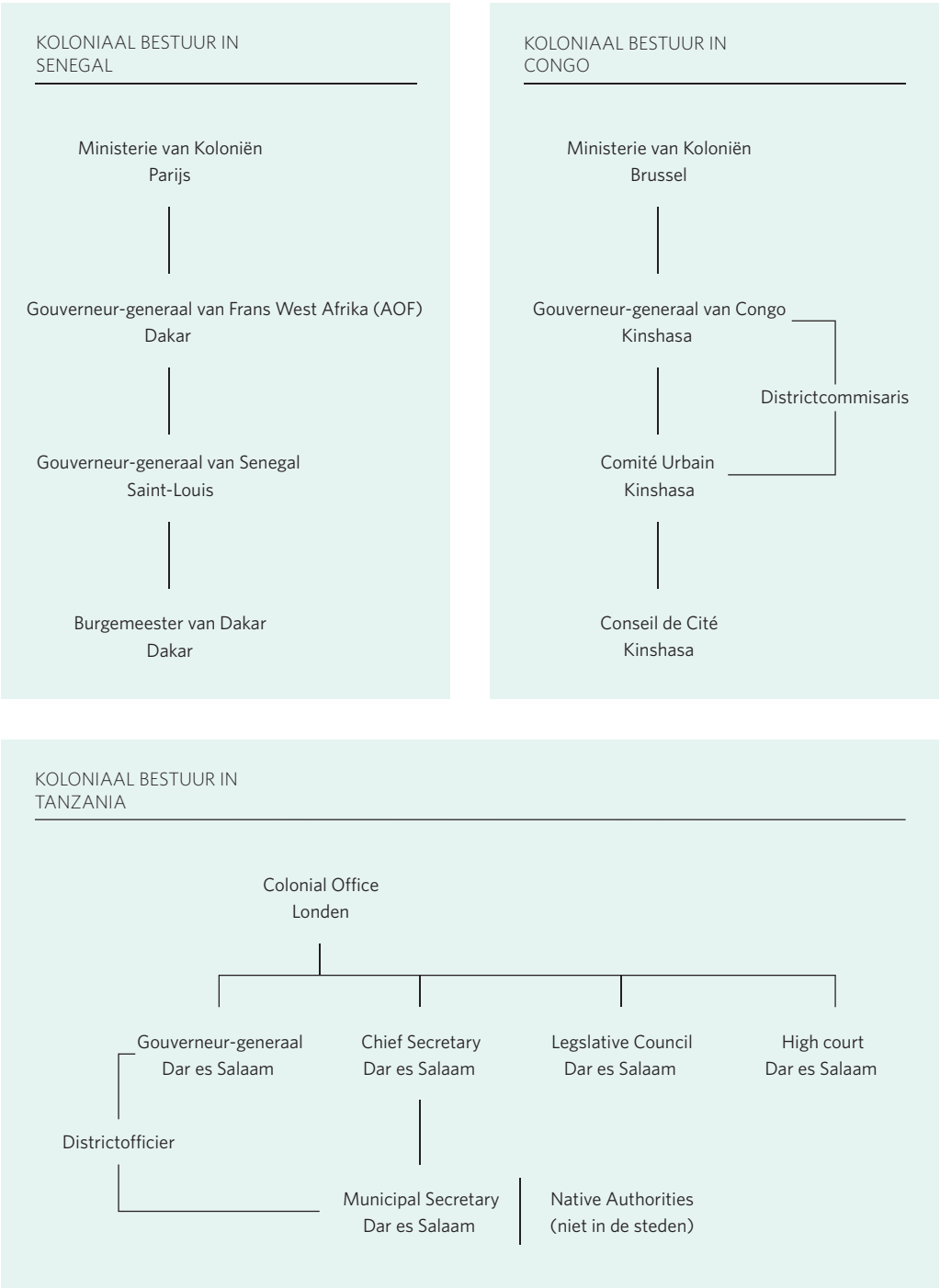
5. Zuid-Afrika fungeerde reeds vanaf 1910 als zelfstandige staat in plaats van kolonie. Tussen 1948 en 1994 werd in Zuid-Afrika een officieel apartheidsbewind gevoerd. De praktijk van raciale segregatie in Zuid-Afrika dateert echter al van het begin van de 20^e eeuw. De ruimtelijke impact van de apartheid wordt goed uiteengezet door de geograaf Alexander Christopher (2001).

6. Vele beleidsvormen en samenlevingsmodellen die door de Fransen in Noord-Afrika werden toegepast, werden nadien ook in sub-Saharisch Afrika gebruikt. Coquery-Vidrovitch stelt dat de stedenbouw in Zuid-Afrika fungeerde als voorbeeld voor vele koloniale steden in sub-Saharisch Afrika. Hoewel wel degelijk sprake was van een Zuid-Afrikaanse invloed, lijkt dit ons toch een iets te absolute stelling, want in realiteit was sprake van een complex netwerk van invloeden. Coquery-Vidrovitch (2005a), p. xxviii.

Afbeelding 2

Staatkundige kaart van Afrika met aanduiding van het huidige bevolkingsaantal van Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa (tekening door auteur)

Afbeelding 2

Organigrammen van het koloniale bestuur in Senegal, Tanzania en Congo (tekening door auteur)

Planning in Two West African Colonial Capitals: Residential Segregation in British Lagos and French Dakar (1850-1930) van Liora Bigon uit 2009. In haar zeer uitgebreide en precieze stadshistorische studie vergelijkt Goerg de administratieve werking van het koloniale bestuur in Conakry (Guinee) onder Frans bewind en Freetown (Sierra Leone) onder Brits gezag. Een analoge benadering komt naar voren in het werk van Bigon die de stedenbouwpraktijk in Brits Lagos (Nigeria) en Frans Dakar (Senegal) bekijkt vanuit comparatief perspectief. Hoewel beide auteurs zeer verdienstelijk werk leveren door te demonstreren dat naast beleidsverschillen tussen beide koloniale regimes, ook opmerkelijke en weinig verkende parallellen bestonden, laten ze andere, kleinere, koloniale mogendheden buiten beschouwing. Toch is het zeer interessant om de klassieke Frans-Britse vergelijking, in onze studie vertegenwoordigd door de steden Dakar en Dar es Salaam, te verbreden met een derde stad onder een ander koloniaal bewind, in onze analyse Kinshasa, dat onder Belgisch koloniaal bestuur stond en dat toen Léopoldville of Leopoldstad heette. Kinshasa is niet alleen interessant omdat het Belgische koloniale beleid erg verschilde van dat van de twee grootste koloniale mogendheden, maar ook omdat het Belgische bestuur zijn beleid op verschillende momenten afstemde op dat van beide grootmachten tegelijk. De Kinshasa-case kan daarom ook verhelderend zijn voor de analyse van de twee andere cases.

De parallellen en verschillen tussen het koloniale beleid van Fransen, Britten en Belgen even buiten beschouwing gelaten, was het koloniale bestuur in de drie steden op vrij analoge wijze gestructureerd. Dit wil echter niet zeggen dat ook evenveel bevoegdheden werden toegekend aan de verschillende bestuursniveaus, een gegeven waar we in de cases uitgebreid op terugkomen. De opdeling van het koloniale bestuur was voor drie steden driedelig: in het moederland zetelde het 'metropolitane' bestuur (het Ministerie van Koloniën in Parijs en Brussel, en het Colonial Office in Londen). Lokaal, in Afrika, zijn voor deze studie twee bestuursniveaus van belang: het centrale bestuur voor de kolonie als geheel, onder leiding van de gouverneur-luitenant in Saint-Louis (Senegal), de *chief secretary* in Dar es Salaam en de gouverneur-generaal in Kinshasa.⁷ Verder was er nog het gemeentelijke bestuur, de Conseil Municipal (onder leiding van de burgemeester) in Dakar, de Township Authority en later de Municipal Council (onder leiding van de *municipal secretary*) in Dar es Salaam en het Comité Urbain (onder leiding van de districtcommissaris en later de burgemeester) in Kinshasa. In Senegal werd aan deze driedelige structuur nog een vierde bestuurssechelon toegevoegd, namelijk de federatie van Frans West Afrika onder leiding van de gouverneur-generaal die op lokaal niveau aan de top van de hiërarchie stond en in Dakar zetelde. Na de onafhankelijkheid bleef de bestuurlijke organisatie in de drie steden gelijkaardig, al verdween vanzelfsprekend het metropolitane niveau, alsook de federatie van Frans West

7. Saint-Louis was de hoofdstad van koloniaal Senegal. Tanganyika beschikte net als de twee andere kolonies ook over een gouverneur. In Tanganyika was het echter de *chief secretary* die aan het hoofd stond van de wetgevende macht en die in de praktijk de kolonie bestuurde. Voor Dar es Salaam en Kinshasa was de districtfunctionaris, die opereerde op provinciaal niveau, ook een belangrijke autoriteit. Voor organigrammen van het koloniale bestuur, zie afb. 2.

Afrika in Senegal. De federatie van Frans West Afrika wordt meestal aangeduid met 'AOF' (Afrique Occidentale Française).⁸

Het was bij de keuze voor drie steden natuurlijk noodzakelijk min of meer evenwaardige steden te vinden op vlak van positie in het land, bevolkingsaantal en omvang, alsook qua relevantie voor de vraagstelling. Voor deze factoren werd voornamelijk rekening gehouden met de situatie bij aanvang van de onderzoeksperiode (circa 1920), omdat het de bedoeling was te onderzoeken hoe de drie steden zich ten opzichte van elkaar ontwikkelden. Na de Eerste Wereldoorlog waren alledrie de steden hoofdstad van de kolonie. Toch bestond er een zeker verschil tussen de steden. Dakar en Kinshasa waren de politieke hoofdsteden van de belangrijkste koloniale territoria van de Fransen en Belgen in Afrika, respectievelijk Frans West Afrika en Belgisch Congo.⁹ Dar es Salaam was daarentegen wel de hoofdstad van Duits Oost-Afrika, maar verloor deze positie aan Nairobi toen Duits Oost-Afrika na de Eerste Wereldoorlog werd overgenomen door de Britten. Dar es Salaam was vanaf dan enkel nog de hoofdstad van Tanganyika, het latere Tanzania.¹⁰ De drie steden waren van groot economisch belang dankzij hun cruciale positie als knooppunt van spoorwegen, bootverkeer en luchtvaartroutes, wat hen tot belangrijke verdeelcentra voor import en export maakte. Terwijl Kinshasa tijdens de koloniale periode steeds meer aan economisch belang zou winnen door zijn centrale ligging in Belgisch Congo, was dit voor de havensteden Dakar en Dar es Salaam iets minder het geval. Zij ondervonden na de Tweede Wereldoorlog een geduchte concurrentie van andere havensteden, respectievelijk Abidjan (Ivoorkust) en Mombassa (Kenia).

De kolonisatie begon voor de drie steden in de tweede helft van de 19^e eeuw, wat vrij recent is in vergelijking tot andere gekoloniseerde regio's in de wereld. De drie steden kenden echter een pre-koloniale voorgeschiedenis die een blijvende invloed op hun ruimtelijke structuur had. De pre-koloniale dorpen waren immers van fundamenteel belang voor de inplanting van de koloniale nederzettingen en de daaropvolgende stedelijke groeipatronen, iets wat tot op vandaag zichtbaar is. In Dakar fungeerden de Lebou-dorpen als een ankerpunt

8. AOF werd in 1895 opgericht en kreeg eerst haar zetel in Saint-Louis. Pas vanaf 1902 werd Dakar de hoofdstad van AOF. AOF was een federatie die, met de bedoeling het Franse koloniale bestuur in West Afrika te centraliseren en te homogeniseren, acht Franse Afrikaanse kolonies omvatte: Mauritanië, Senegal, Frans Soedan (het huidige Mali), Guinee, Ivoorkust, Niger, Haute-Volta (het huidige Burkina Faso) en Dahomey (het huidige Bénin). In januari 1958, in volle onafhankelijkheidsstrijd, werd de Fédération du Mali opgericht naar analogie van AOF bestaande uit Senegal, Frans Soedan, Haute-Volta en Dahomey. Modibo Keita (uit Frans Soedan) nam de functie van president op zich, Léopold Sédar Senghor (uit Senegal) kwam aan het hoofd van het federale parlement. De Fédération du Mali was echter geen lang leven beschoren. Al in maart 1959 trokken Haute-Volta en Dahomey zich terug. Op aandringen van Keita en Senghor verwierf de Fédération du Mali op 20 juni 1960 complete onafhankelijkheid van Frankrijk. Onmiddellijk daarna geraakten de twee bezielaars van de federatie echter verwickeld in een machtsconflict. Op 20 augustus 1960 riep Senegal de onafhankelijkheid uit, die op 22 september werd gevolgd door de onafhankelijkheid van Mali.

9. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd Abidjan (Ivoorkust) een geduchte concurrent voor Dakar binnen AOF. Frans Equatoriaal Afrika (Afrique Equatoriale Française/AEF) met als federale hoofdstad Brazzaville (Republiek Congo, niet te verwarren met de Democratische Republiek Congo), was nooit van dezelfde grootteorde als AOF.

10. Kenia werd in 1920 een Britse kroonkolonie waardoor Nairobi, de hoofdstad van Kenia, veel aan belang won. De naam 'Tanzania' is een samenvoeging van Tanganyika en Zanzibar en dateert van 1964.

voor de installatie van de Fransen in 1857 vanuit het nabijgelegen eilandje Gorée.¹¹ In Dar es Salaam waren de Shomvi vissersdorpen, de Zamaro-dorpen in het binnenland en het paleis van sultan Seyyid Majid van Zanzibar van structurerend belang voor de vestiging van de Deutsch Ost Afrikanische Gesellschaft (DOAG) in 1887 en het daaropvolgende Duitse en Britse koloniale bestuur.¹² In Kinshasa ten slotte werd het koloniale Léopoldville na de komst van H. M. Stanley in 1881 uitgebouwd uit twee pre-koloniale dorpen, Kintambo (het latere Léo-Ouest) en Kinshasa (Léo-Est), die werden bewoond door de Teke-vissers en Bahumbu-volkeren uit de nabijgelegen heuvels.¹³ Na de Eerste Wereldoorlog waren de drie steden nog relatief klein. Dakar was als hoofdstad van Frans West Afrika de grootste van de drie en telde in 1921 33.412 inwoners. In datzelfde jaar had Dar es Salaam 24.600 inwoners, maar de overname van Dar es Salaam door de Britten zou het bevolkingsaantal snel doen stijgen. In 1926 telde Kinshasa 24.104 inwoners, een cijfer dat na de overheveling van de hoofdstad van Belgisch Congo van Boma naar Kinshasa in 1923 (in de praktijk in 1929) snel omhoog zou gaan.¹⁴ Het overgrote deel van de inwoners bestond in de drie steden uit Afrikanen. Het aantal Europeanen bedroeg in de hele koloniale periode nooit meer dan enkele duizenden, aangezien geen van de drie kolonies echte 'settler-kolonies' waren.¹⁵ In Dar es Salaam bestond ook een Aziatische populatie die rond 1920 ongeveer even groot was als de Europese, maar die daarna het Europese bevolkingsaantal in omvang snel zou overtreffen.

De aangehaalde parameters indachtig, zouden waarschijnlijk ook andere combinaties van drie steden mogelijk zijn geweest. Bij onze keuze voor Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa speelden echter ook pragmatische voorwaarden. Omdat een comparatieve benadering een uitgebreide casuïstiek veronderstelt, is gekozen voor steden waarvoor goede en toegankelijke primaire bronnen bestonden en waarvoor ook een breed corpus van secundair bronnenmateriaal te vinden was.¹⁶ De secundaire bronnen waren zowel van belang voor het inhoudelijk documenteren als het historiografisch positioneren van dit onderzoek. Ze worden in de verdere hoofdstukken uitvoering toegelicht. Wat betreft de primaire bronnen: de belangrijkste archieven voor Dakar en Dar es Salaam bevinden zich in de steden zelf, respectievelijk de Archives Nationales du Sénégal (ANS) en de Tanzania National Archives (TNA). Beide archieven zijn relatief goed ontsloten, in tegenstelling tot de Archives Nationales du Congo (ARNACO) in Kinshasa, die in een deplorabele toestand verkeren.¹⁷

11. Voor de pre-koloniale dorpen en de koloniale installatie van de Fransen in Dakar, zie ondermeer: Faure (1914) en Charpy (1958).

12. Voor de pre-koloniale geschiedenis en koloniale installatie van de Duitsers en Britten in dar es Salaam, zie Gillman (1945) en Sutton (1970).

13. Voor de pre-koloniale dorpen en koloniale installatie van de Belgen in Kinshasa, zie Capelle (1947), Balandier (1955a) en Denis (1956).

14. De demografische groei wordt geïllustreerd in afb. 3.

15. In verband met de notie 'settler colony', zie Coombes (2006)

16. Met primaire bronnen bedoelen we in hoofdzaak archiefmateriaal, maar ook ongepubliceerde manuscripten, surveys en rapporten. Een opsomming van alle geconsulteerde archieven is terug te vinden in de bibliografie. Met secundaire bronnen duiden we op gepubliceerde boeken en artikels.

17. Van de drie nationale archieven zijn de archieven in Dakar het best georganiseerd. De dienst kent dan ook een lange traditie van

Deze leemte wordt gelukkig gecompenseerd door het bestaan van het Afrika-Archief (AA) te Brussel.¹⁸ Al deze archieven beschikken over informatie in de vorm van interne correspondenties, officiële jaarverslagen, studierapporten en bulletins voor de koloniale periode (ook al opereren ze ook als archieven van de postkoloniale naties in Dakar en Dar es Salaam). Daar staat tegenover dat voor de postkoloniale periode gemakkelijker gebruik kon gemaakt worden van orale bronnen, door middel van interviews met experts en bewoners. Koloniale en postkoloniale stedenbouwkundige plannen en bijhorende toelichtingen verschenen vaak als zelfstandige publicaties.¹⁹ Bovendien werd voor de koloniale stedenbouw veel supplementair materiaal gevonden in de drie bovenvermelde archieven. Dit was niet het geval voor de postkoloniale stedenbouw, wat we hebben trachten te verhelpen door de archieven van de postkoloniale stedenbouwkundige instituties en stedenbouwkundigen te raadplegen.²⁰ Ook andersoortige niet-tekstuele of niet-archiefgebonden bronnen, zoals kaart- en fotomateriaal, reisverslagen en romans, waren van belang voor ons onderzoek en worden daar waar ze aan bod komen, toegelicht.

Niet alleen voor het consulteren van de archieven was het belangrijk om naar de drie steden te gaan. In navolging van Zeynep Çelik geloven we dat het van cruciaal belang is voor een historische reconstructie van een plek om op de plek geweest te zijn.²¹ Het veldwerk, met name het archiefwerk en de gesprekken met lokale deskundigen, vormt de drager van ons onderzoek. De verblijfsperiodes waren te kort om ook van veldwerk in

archivering. Dit komt omdat Dakar de hoofdstad was van Frans West Afrika (AOF) en de archieven van alle Franse kolonies in West Afrika er al sinds de koloniale periode werden gecentraliseerd. Daarbij dient echter een belangrijke kanttekening gemaakt te worden. De serie 4P-AOF (Urbanisme et Habitat en Afrique Occidentale Française, 1904-1958) die 'voorlopig' werd ondergebracht in een bouwvallig bijgebouw dreigt volledig verloren te gaan als niet snel wordt ingegrepen. Hetzelfde geldt voor de Archives Nationales du Congo (ARNACO) in Kinshasa, waar binnenkort niets meer van het archiefmateriaal overblijft als het niet wordt ondergebracht in een ander gebouw. In Dar es Salaam is de situatie minder acuut, al hebben we moeten vast stellen dat bepaalde dossiers ook daar onvolledig of zelfs onvindbaar waren.

18. Het Afrika-archief te Brussel heeft geen geijkte afkorting. In dit boek wordt het acroniem 'AA' gebruikt, wat staat voor het Afrika-Archief van de Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken Brussel (FODBZB). In Brussel bevinden zich de archieven van het voormalige Ministerie van Koloniën (DG). Daarnaast zijn ook de archieven van de voormalige koloniale administratie in Congo er te vinden, het zogenaamde Gouvernement-Général (GG). Het zijn deze archieven die ons in de eerste plaats interesseerden, gezien lokale kwesties er uitvoerig aan bod komen. Het is niet helemaal duidelijk in hoe verre deze archieven overlappen met de dossiers van de voormalige koloniale administratie in het archief van Kinshasa (ARNACO). Voor Dakar en Dar es Salaam bevinden de archieven van de voormalige koloniale administraties zich nog in de steden zelf. Ook voor deze steden hebben we deze archieven geconsulteerd en niet de archieven van het Ministerie van Koloniën of het Colonial Office, die respectievelijk te vinden zijn Aix-en-Provence (Archives Nationales d'Outre-Mer/ANOM) en Kew (National Archives/British Colonies and Dominions).

19. Alle gedrukte stedenbouwkundige plannen en bijhorende toelichtingen worden in de bibliografie opgelijst. In de hoofdstukken waar de plannen aan bod komen, wordt vermeld op welke locatie een exemplaar van de plannen kan worden teruggevonden.

20. Voor Dakar, en met name het plan van Ecochard van 1967, betreft dit het Institut Français d'Architecture, Centre d'Archives d'Architecture du XXe siècle, Fonds Ecochard te Parijs, verder aangeduid met 'IFA'. Voor Dar es Salaam, en meer bepaald het plan van Project Planning Associates van 1968, gaat het over de University of Guelph Library, Fonds Macklin L. Hancock - Project Planning Associates te Guelph in Canada. Voor het plan van Marshall Macklin Monaghan Ltd. voor Dar es Salaam van 1979 werd geen bijkomend archief geconsulteerd. Het Canadese ingenieursbureau bestaat tot op vandaag als MMM Ltd., maar antwoordde niet op de vraag om het archief te mogen raadplegen. Voor Kinshasa, en in het bijzonder de plannen van de Mission Française d'Urbanisme (MFU) van 1967 en 1975, gaat het over het archief van het Bureau d'Etude, d'Aménagement et d'Urbanisme (BEAU) te Kinshasa. Voor verdere toelichtingen over deze archieven, zie eveneens de bibliografie.

21. Zie hiervoor het interview van Lagae (2005) met Çelik en Cuyvers.

antropologische zin te spreken.²² Dit was echter ook niet de bedoeling. Het goede verloop van het veldwerk hebben we in hoofdzaak te danken aan enkele lokale deskundigen op wier kennis en praktische ondersteuning we ter plaatse konden rekenen. Voor Dakar was dat de historicus Ibrahima Thioub (Université Cheikh Anta Diop/UCAD), voor Dar es Salaam de landeconoom Lusugga J. M. Kironde (Ardhi University) en voor Kinshasa de historicus Jacob Sabakinu Kivilu (Université de Kinshasa/UNIKIN).

De (post)-koloniale stad: 1920-1980

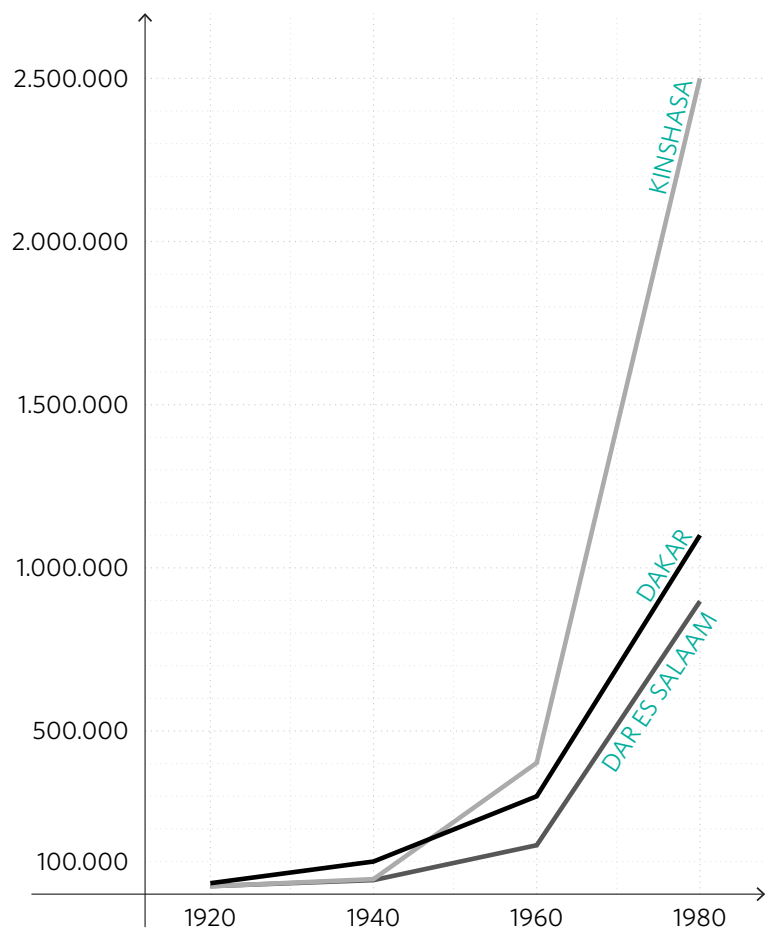
Om het verhaal van de drie steden te ordenen werd de onderzoeksperiode (1920-1980) in drie periodes ingedeeld: de interbellumperiode (1920-1940), de naoorlogse periode (1940-1960) en de periode na de onafhankelijkheid (1960-1980). Het grote verschil met vele andere stadshistorische studies is dat de periodisering in dit boek wordt doorgetrokken tot na de onafhankelijkheid. Veel stadshistorisch onderzoek, zowel in de stadsgeschiedenis als de stedenbouwgeschiedenis (zoals dat van de eerder aangehaalde auteurs Goerg en Bigon), is uitsluitend gericht op de koloniale geschiedenis van steden in Afrika. In beide gevallen ligt het eindpunt van hun stadshistorische analyse zelfs al rond de interbellumperiode, dit wil zeggen net voordat vele Afrikaanse steden aan hun explosieve groei begonnen. Slechts weinig auteurs nemen zowel de koloniale als postkoloniale periode in beschouwing.²³ De geograaf Garth Andrew Myers is een van de weinigen. Zijn boek *Verandahs of Power: Colonialism and Space in Urban Africa* (2003) trekt, anders dan de titel laat vermoeden, de periodisering door tot na de onafhankelijkheid. In zijn comparatieve analyse bestudeert Myers vier steden met eenzelfde Britse koloniale achtergrond (Nairobi in Kenia, Zanzibar in Tanzania, Lusaka in Zambia en Lilongwe in Malawi). Hij toont aan dat de politieke onafhankelijkheid voor de vorming van de stedelijke ruimte niet *per se* een breuk betekende, maar dat ook sprake was van belangrijke continueringen.²⁴ Door gebruik te maken van drie tijdspannes, willen we de mechanismen die bepalend waren voor de vorming van de stedelijke ruimte in de drie steden met elkaar vergelijken doorheen de tijd. De comparatieve analyse in deze studie is dus ook een vergelijking tussen drie tijdspannes.

Deze driedelige tijdsverdeling wordt niet te strikt doorgevoerd. Zo was bijvoorbeeld de uitbraak van de pest in Dakar van 1914 dermate belangrijk dat we de periodisering er op afstemden. De bovenvermelde jaartallen zijn dus indicatief. De periodisering wijst in de eerste plaats op een tijdsverloop waarvan de kantelmomenten corresponderen met internationale gebeurtenissen die in de drie Afrikaanse steden belangrijke sociale, politieke

22. Per stad ging het telkens over een totale verblijfsperiode van gemiddeld twee maanden.

23. De term 'postkoloniaal' is een zeer beladen begrip, maar in deze context wordt daarmee enkel een tijdspanne bedoeld. Wanneer het begrip in andere, politieke en ideologische, betekenissen wordt gebruikt, wordt de term in dit boek als 'post-koloniaal' weergegeven. Voor verdere inhoudelijke en terminologische toelichting, zie Ashcroft et al. (2003).

24. Dat de onafhankelijkheid voor veel Afrikaanse landen niet per definitie een breuk betekende, is op zich geen nieuwe bevinding. In veel socio-politieke geschiedenissen van het continent wordt deze continuering onderstreept. Dit is bijvoorbeeld het geval in een aantal marxistische geïnspireerde werken, zoals deze van Iliffe (1987), Mbembe (2001) en Cooper (2002). In deze werken wordt echter niet ingegaan op wat deze continuering betekende voor de bestaande en geplande stedelijke ruimte.

	Dakar	Dar es Salaam	Kinshasa
1920	33.500 incl. 5.000 Europeanen	24.500 incl. 4.000 Aziaten en 500 Europeanen	24.000 incl. 1.500 Europeanen
1940	100.000 incl. 11.000 Europeanen en 3.000 Libanezen en Syriërs	43.000 incl. 9.000 Aziaten en 1.000 Europeanen	46.000 incl. 3.000 Europeanen
1960	300.000 incl. 27.000 Europeanen en 10.000 Libanezen	150.000 incl. 30.000 Aziaten en 4.500 Europeanen	402.500 incl. 20.000 Europeanen
1980	1.100.000	900.000	2.500.000

Afbeelding 3

Demografische groei van Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa tussen 1920 en 1980 (tekening door auteur)

en economische veranderingen teweegbrachten, al waren die verschillend van stad tot stad. De ijkpunten van de periodisering zullen hierna kort worden toegelicht. Zoals eerder gesteld, vangt het onderzoek aan na de Eerste Wereldoorlog (circa 1920). Gezien de grote rol van Frankrijk, Engeland en Duitsland in de oorlog bleef het effect van die oorlog niet uit in hun kolonies. Voor Dar es Salaam betekende het na het Verdrag van Versailles van 1919 zelfs de inwisseling van de Duitse kolonisator voor de Britse. Maar ook voor de andere twee steden luidde de interbellumperiode een grote verandering in, ondermeer door de oprichting van de Volkenbond, een overkoepelend orgaan dat na de Eerste Wereldoorlog toezicht hield op het welzijn van de gekoloniseerde volkeren.²⁵ Dit internationale instituut zorgde voor een schaalvergroting in de politiek en een grotere inmenging van de mogendheden in elkaars koloniale beleid. Een andere belangrijke en ingrijpende episode tijdens de interbellumperiode was de economische crisis die in het Westen in 1929 begon en die zich met enige vertraging ook in de kolonies aankondigde, maar daar zeker niet minder zwaar toesloeg en er tot ver in de jaren dertig van de twintigste eeuw voortduurde.

Het tweede ijkpunt, circa 1940, valt samen met het begin van de Tweede Wereldoorlog. Gezien de zware oorlogsspanning van Frankrijk, Groot-Brittannië en België was deze oorlog zeer sterk voelbaar in de kolonies, niet alleen in negatieve zin. Na de Tweede Wereldoorlog werd de Verenigde Naties, de opvolger van de Volkenbond, opgericht, wat in alledrie de steden tot een zekere emancipatie van de Afrikaanse bevolking leidde. Deze emancipatie resulteerde in nationalistische bewegingen en partijen en uiteindelijk in de onafhankelijkheid van de koloniale staten. Deze onafhankelijkheid, circa 1960, is het derde ijkpunt in onze periodisering. Senegal en Belgisch Congo werden in 1960 onafhankelijk, Tanganyika in 1961. De onafhankelijkheid zorgde voor een positieve en soms zelfs euforische stemming, zowel in de ogen van de nieuwe Afrikaanse besturen als van bestuurders elders in de wereld. Dit vertaalde zich in bilaterale en multilaterale ontwikkelingsprogramma's voor vele Afrikaanse steden. Deze ontwikkelingshulp was vaak gerelateerd aan de spanningen ten gevolge van de Koude Oorlog. De machtsstrijd tussen de communistische en kapitalistische mogendheden werd immers ook in Afrika gevoerd, ondermeer door een uitgekiende investeringspolitiek van beide machtsblokken. Het optimisme over de ontwikkeling van de nieuwe naties in Afrika kreeg echter vrij snel een terugval. Het waren uiteindelijk de oliecrises van 1973 en 1979 die vele Afrikaanse landen in een vicieuze cirkel van economische crisis en corruptie duwden en die de Afrikaanse stad het stigma van verval en achteruitgang opleverden. In de jaren 1980 begon dit beeld echter geleidelijk plaats te maken voor een revolutionair imago, waarin steden als motoren van verandering en vooruitgang werden voorgesteld. In deze periode, toen de Afrikaanse stad een ambivalente toekomst kreeg voorspeld van zowel hoop als hopeloosheid, ligt het eindpunt (circa 1980) van dit onderzoek.

25. De Volkenbond (The League of Nations) wordt in het Nederlands soms ook aangeduid als 'Volkerenbond'.

De opbouw van het boek: Editing the City & Making the City

De comparatieve benadering wordt in dit boek doorgetrokken in de twee boekdelen *Editing the City* en *Making the City*, waar respectievelijk de stedenbouw en de stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad centraal staan. Hierbij zal in *Making the City* worden nagegaan in hoeverre de stedenbouwkundige ontwerpen uit *Editing the City* werden geïmplementeerd in de stedelijke ruimte. De keuze om het onderzoek niet per case te presenteren, maar in twee boekdelen waarin comparatieve en case-gebonden stukken elkaar afwisselen, heeft tot doel doorheen het hele boek op elk niveau tussen de cases verbanden te leggen.

Beide boekdelen worden voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk (de hoofdstukken 3 en 7). Daarin wordt het centrale argument van elk boekdeel uiteengezet en tegenover andere literatuur gepositioneerd. Elk hoofdstuk stemt overeen met een bepaalde tijdsperiode: de hoofdstukken 4 en 8 (1920-1940), de hoofdstukken 5 en 9 (1940-1960), de hoofdstukken 6 en 10 (1960-1980). In *Editing The City* is deze periodisering definiërend, in het deel *Making The City* eerder organiserend. De wijze waarop de drie steden aan bod komen, verschilt in *Editing The City* en *Making The City*. In *Editing The City* is ervoor gekozen per hoofdstuk (de hoofdstukken 4, 5 en 6) te starten met een algemene comparatieve analyse. Daarin worden de stedenbouwkundige ontwerpen voor de drie steden geplaatst binnen de ideologische context waarin ze vorm kregen. Nadien wordt per hoofdstuk één stedenbouwkundig ontwerp meer in detail geanalyseerd. De inzichten die daaruit volgen, worden vervolgens geconfronteerd met de twee andere cases. De keuze voor de sturende cases was voor elk hoofdstuk afhankelijk van het beschikbare primaire en secundaire bronnenmateriaal en wordt in het inleidend stuk van elk hoofdstuk toegelicht.

In *Making The City* wordt de vergelijking anders uitgewerkt. Daar worden de drie cases in elk hoofdstuk (de hoofdstukken 8, 9 en 10) via een microstudie uitgediept, waarbij telkens wordt gefocust op de rol van lokale actoren in de vorming van de stedelijke ruimte. Daarbij onderzoeken we steeds hoe die stedelijke ruimte zich verhoudt tot de ontwerpen die in *Editing the City* aan bod kwamen. In een inleidend stuk worden per hoofdstuk verbanden tussen de drie microstudies gelegd.

Segregatie als instrument van vergelijking

Om de comparatieve analyse te bevorderen is gekozen voor een centrale invalshoek van waaruit de problematiek in *Editing The City* en *Making The City* wordt bekeken: segregatie. Over de boekdelen heen wordt dit thema gebruikt om de cases en tijdsperiodes met elkaar te verweven en te verbinden, waardoor het in onze studie eerder als instrument dan als onderwerp van analyse naar voren komt. Niettemin vergt het begrip 'segregatie' voorafgaandelijk enige inhoudelijke duiding.

Segregatie luidt steeds een proces van afscheiding in, hetzij uit vrije wil, hetzij als gevolg van een beleidsmaatregel. In die zin is segregatie niet alleen een kwestie van opgelegde exclusie, maar evenzeer van vrijwillige inclusie, op verschillende schalen en niveaus. Maar het begrip is zeer breed invulbaar. Het kan immers vanuit verschillende invalshoeken

worden bekeken, zoals sociale segregatie, economische segregatie of ideologische segregatie. Het zijn vooral deze facetten die tot op heden in de historische analyses van de Afrikaanse stad zijn bestudeerd. Vaak blijft erg onduidelijk hoe segregatie in de stedelijke ruimte vorm kreeg. De historica Odile Goerg is één van de weinige auteurs die de notie van ruimtelijke segregatie, zoals die ook in dit boek wordt gebruikt, adequaat weet te definiëren. Dit doet ze door duidelijk te maken waar het verschil met andere betekenislagen van segregatie precies in schuilt: 'Les historiens partaient généralement des groupes sociaux pour en observer la répartition et les pratiques dans l'espace et non de l'espace lui-même, concept géographique non encore réapproprié. Ceci n'empêchait pas bien sûr des analyses en terme de spécialisation de quartier, de localisation préférentielle, volontaire ou subie, de tel ou tel groupe ou de disposition verticale/horizontale selon les activités économique et les niveaux de vie. L'expression spatiale des groupes et les indices pour la cerner n'étaient toutefois pas au cœur des préoccupations.'²⁶ Segregatie is in deze betekenis de ruimtelijke vertaling van het sociaal-politieke vraagstuk: de sociale afstand wordt in territoriale termen uitgedrukt.

Het thema van ruimtelijke segregatie leent zich uitermate goed als instrument van vergelijking in onze studie, omdat het in de drie bestudeerde steden en tijdsperiodes zowel in de stedenbouw (*Editing the City*) als in de vorming en het gebruik van de stedelijke ruimte (*Making het City*) van structurerend belang was voor de Afrikaanse stad. In *Editing the City*, waar de stedenbouwkundige ontwerpen voor de drie steden vanuit onderliggende ideologieën worden geanalyseerd, wordt aangetoond hoe stedenbouw werd ingezet als instrument van sociale controle. Dit aspect is tot op heden voornamelijk onderzocht voor de interbellumperiode, niet toevallig toen dit proces resulteerde in een duaal samenlevingsmodel waarin de sociale afstand tussen *coloniser* en *colonised* letterlijk in een fysieke afstand werd vertaald.²⁷ Maar ook na de Tweede Wereldoorlog speelde segregatie in de stedenbouw een organiserende functie, waar we in deze studie dieper op ingaan.

De reële ruimte van de Afrikaanse stad zat echter veel complexer in elkaar dan de stedenbouwkundige ontwerpen met hun doorgedreven categorisering van de stadsbewoners laten vermoeden. Al tijdens de koloniale periode was de Afrikaanse stad veel heterogener en diverser samengesteld dan de twee raciaal gedefinieerde groepen van 'zwart' en 'blank'. Ondermeer door grote migratiestromen naar de steden ontstonden daar ingewikkelde patronen van sociaal-economische, etnische en religieuze segregatie die in de stedelijke morfologie hun weerslag vonden. Dit gegeven is na de onafhankelijkheid voor de meeste Afrikaanse steden nog complexer geworden, wat waarschijnlijk verklaart waarom slechts weinig auteurs zich aan een studie van de ruimtelijke segregatie in die periode wagen. Maar

26. Goerg (2003), p. 247. De tekst van Goerg waaruit geciteerd wordt, maakt deel uit van een interessant verzamelwerk onder de redactie van Laurent Fourchard en Isaac Olawale Albert. Vooral in het derde boekdeel 'Sécurité et Ségrégation dans les villes coloniales et post coloniales' zitten een aantal zeer valabele bijdrages met betrekking tot de thematiek van ruimtelijke segregatie in Afrika. Naast Goerg, schreef ook Coquery-Vidrovitch een diepgaande tekst over segregatie in Afrikaanse steden in het boek *Urbanization and African Cultures* (2005) onder de redactie van Steven Salm en Toyin Falola, al is de insteek van Coquery-Vidrovitch iets minder ruimtelijk.

27. Zie hiervoor het werk van de eerder aangehaalde auteurs Goerg (1997) en Bigon (2009).

het is precies deze complexe gelaagdheid van de Afrikaanse stad die we in *Making the City* naar voren willen brengen.

Door de evolutie van ruimtelijke segregatiepatronen in de stad over verschillende tijdsperiodes te onderzoeken, blijkt dat segregatie geen statisch of lineair gegeven is, maar iets wat voortdurend evolueert. Om dit te visualiseren is het interessant segregatie niet alleen in negatieve termen te bekijken, maar ook via het verwante begrip 'mobiliteit', dat vaak een positievere connotatie draagt.²⁸ Net zoals segregatie kent mobiliteit vele betekenisseniveaus. Opwaartse sociale mobiliteit heeft ruimtelijke aspecten: daarbij trachten individuen of groepen een betere positie in de stad, wijk of straat te verwerven. Een analyse van grondgebruik kan complexe patronen van segregatie en mobiliteit in de stedelijke ruimte blootleggen. Dit dynamische grondgebruik verschilt in de praktijk vaak sterk van het grondgebruik zoals dat in de stedenbouwkundige plannen werd vastgelegd, met permanente bestemmingen en fysieke begrenzingen. Grond blijkt bijgevolg een belangrijke indicator om segregatie te peilen, zowel in de stedenbouw (*Editing the City*) als in de stedelijke ruimte (*Making het City*). Grond komt dan ook veel in dit boek ter sprake.²⁹

Tekst en terminologie

De transcriptie van Afrikaanse termen is altijd in bepaalde mate problematisch, gezien de vaak verschillende schrijfwijzen die worden gehanteerd, bijvoorbeeld voor de oorspronkelijke bevolking van Dakar: Lebou, Lébou, Leboe. Onze keuze voor een bepaalde transcriptie staat los van elke waardebeoordeling en wanneer de verschillende schrijfwijzen van belang zijn, worden ze in een noot vermeld. Dit geldt ook bijvoorbeeld voor namen die door de (de)kolonisatie veranderden, zoals bijvoorbeeld het geval is voor Kinshasa: Léopoldville, Leopoldstad, Léo-Est. Koloniale uitdrukkingen zoals 'natives', 'indigènes', 'originaires', en soms 'autochtones' worden in de hoofdttekst tussen enkele aanhalingstekens geplaatst, gezien de pejoratieve connotatie die ze intussen oproepen. In de hoofdttekst wordt voor de drie steden de term 'Afrikanen' gebruikt om deze bevolkingsgroep te benoemen en om de comparatieve analyse te bevorderen. In realiteit was en is deze bevolkingsgroep, zoals eerder gezegd, zeer heterogeen, niet alleen naar nationaliteit, maar ook naar etniciteit en religie. Als die heterogeniteit er in de tekst toe doet, wordt er expliciet op gewezen. Dezelfde opmerking geldt voor de 'Aziaten' in Dar es Salaam, voornamelijk Indiërs, maar ook Pakistanen en Arabieren uit het Midden-Oosten, die naar religie kunnen worden onderverdeeld in subgroepen als Ismaelis, Hindoes en Goans.

Een aantal andere veelvuldig gebruikte termen vraagt ook om toelichting. Om te beginnen de term 'bestuur'. In dit werk slaat die term op de uitvoerende en wetgevende

28. Oorspronkelijk kende het begrip 'segregatie' geen negatieve bijklank en werd het in de Afrikaanse context zowel op Afrikanen als Europeanen toegepast. Terwijl tijdens de interbellumperiode in Dakar een 'Village de Ségrégation' (Medina) voor Afrikanen werd gecreëerd, werden in verschillende steden in Nigeria 'European Segregation Areas' opgericht om het comfort van Europeanen te verhogen. Het is waarschijnlijk dat de raciale apartheidspraktijk in Zuid-Afrika de term 'segregatie' een negatieve connotatie bezorgde. Voor de Nigeriaanse case, zie Oluokuju (2003). Voor Dakar, zie hoofdstuk 4 en 8.

29. In het laatste hoofdstuk van dit boek (hoofdstuk 10) staat de thematiek van 'grond' centraal.

instanties van een natie, de termen ‘administratie’ of ‘overheid’ worden gebruikt wanneer op het gehele bestuursapparaat inclusief zijn diensten wordt gewezen. In het boek gebruiken we de notie ‘ideologie’ in plaats van ‘politiek’ om verwarring te vermijden met politiek in de betekenis van partijpolitiek. Ideologie wordt in het kader van onze studie begrepen als het wereldbeeld van de machthebbers (het regime of het bestuur) en dit in zeer brede zin, namelijk als een geheel van ideeën over de mens, menselijke relaties en de inrichting van de samenleving. Dat de ideologie van het (post)koloniale bestuur niet altijd eenduidig was, is een aspect waar we verder in de tekst op terug komen. De term ‘beleid’ wordt gebruikt als het geheel van maatregelen die het bestuur nam om zijn ideologie in de praktijk te brengen.

Een ander en belangrijker begrip dat enige toelichting vergt is de notie ‘lokaal’ (versus ‘extern’ of ‘buitenlands’). Met lokale inwoners, stedenbouwkundigen of besturen wordt in de context van dit boek bedoeld ‘met een vaste verblijfplaats in het Afrikaanse land van kwestie’. Het begrip staat hier dus los van nationaliteit. We beseffen dat we daarmee een gevoelig andere invulling geven aan het begrip ‘lokaal’ dan vaak het geval is in stadshistorische studies van de Afrikaanse stad.³⁰ Daarin wordt met ‘lokaal’ vaak alleen op autochtone, Afrikaanse bewoners gewezen. Hoewel het absoluut niet onze bedoeling is afbreuk te doen aan wat ‘Afrikaans’ is, willen we ook niet naargeestig vasthouden aan een zeer enge definitie van wat ‘Afrikaans’ is. We kiezen er dus voor om een brede invulling aan het begrip ‘lokaal’ te geven, omdat een van de belangrijkste eigenschappen van de Afrikaanse stad de kosmopolitische bevolkingssamenstelling is, ondermeer door het kolonisatieproces dat altijd een zekere vorm van *encounter* inleidde. Indien we met ‘lokaal’ enkel autochtoon Afrikaans zouden bedoelen, dan laten we verschillende andere bevolkingsgroepen die ook bijdroegen aan de vorming van de stedelijke ruimte, zoals Fransen, Grieken, Indiërs of Libanezen, compleet in het duister.

In dat verband is het trouwens opmerkelijk dat, terwijl in de *stedenbouwgeschiedenis* tot op heden voornamelijk aandacht bestaat voor Europese actoren en Europese stadsdelen, in de *stadsgeschiedenis* doorgaans op niet-Europese actoren en niet-Europese stadsdelen wordt gefocust. In onze studie willen we deze voortdurende polarisering in de bestudering van de Afrikaanse stad ook op dit niveau ontspringen.

30. Wat deze kwestie betreft, verwijzen we naar de tekst ‘Writing Transnational Planning Histories’ van Anthony King (2003). King gaat daarin dieper in op de vraag ‘What, and Who, is “the Local”?’ Hij vraagt zich ondermeer af wat we, als westerse onderzoekers, precies willen bereiken met het bestuderen van ‘the local element’ en in het bijzonder met het achterhalen van ‘indigenous viewpoints’. Daarbij duidt hij niet alleen op de moeilijkheden op vlak van beschikbare bronnen om een dergelijke analyse te voeren, maar ook op ‘overlapping territories and intertwined histories’, daarbij verwijzend naar Saïd (1978). Vooral dit laatste punt is hier van belang. Omdat zeer diverse meningen bestaan over wat precies ‘inheems’ en ‘niet-inheems’ of ‘Afrikaans’ en ‘niet-Afrikaans’ is, is het ons inziens weinig zinvol om het ‘lokale’ enkel in te vullen met ‘Afrikaans’. Een voorbeeld kan onze verbreding van wat als ‘lokaal’ kan worden beschouwd beter illustreren: Libanezen die in Dakar geboren zijn en er hun hele leven hebben doorgebracht, kunnen we naar onze mening eerder als ‘lokaal’ beschouwen in Senegal dan in Libanon, waar ze vaak nooit zijn geweest. Als we van een dergelijke brede invulling uitgaan, is het natuurlijk van essentieel belang wanneer we spreken over lokale actoren (of instituties), zij het nu in de stedenbouw of daarbuiten, om de machtsverhouding tot externe actoren (en instituties) in kaart te brengen.

DEELHI

EDITING THE CITY

Hoofdstuk 3

Stedenbouw & Ideologie

In deel 2, *Editing the City*, bekijken we hoe de stedenbouwkundige ontwerpen voor drie Afrikaanse steden tot stand kwamen. Omdat de meeste stedenbouwkundige ontwerpen voor Afrikaanse steden zowel voor als na de onafhankelijkheid werden opgesteld door westerse stedenbouwkundigen, zijn ze ontegensprekelijk beïnvloed door stedenbouwkundige tendensen elders in de wereld. De Afrikaanse context zorgde echter voor specifieke modificaties. Dit proces van *editing* wordt duidelijk wanneer we stedenbouw en ideologie samen bestuderen.

In *Editing the City* tonen we aan hoe stedenbouw in Afrika werd ingezet als beleidsinstrument dat naast andere finaliteiten, zoals stadsuitbreiding of economische vooruitgang, ook ideologische doelstellingen had. Stedenbouwkundige ontwerpen worden hier dus niet bekeken als neutrale of technische artefacten, maar als dragers en overdragers van betekenissen. Daarbij bestuderen we hoe geïmporteerde stedenbouwkundige modellen en technieken werden aangepast aan de ideologische agenda's van de machthebbers, in het bijzonder op het vlak van segregatie. De stedenbouwkundige ontwerpen die uit dit proces van *editing* volgden, kunnen dan beschouwd worden als *blueprints* van hoe de machthebbers de stad en samenleving wilden organiseren, indelen en categoriseren. In deel 2, *Editing the City*, gaan we in de eerste plaats in op dit organisatorische aspect en minder op het vormelijke aspect van de stedenbouwkundige ontwerpen, tenzij dit in belangrijke mate bijdroeg aan het beeld dat de ontwerper voor ogen had van hoe de stad en samenleving zou moeten functioneren. Later, in deel 3, *Making the City*, zullen we nagaan in hoeverre de organisatie van de gerealiseerde stedelijke ruimte aansloot bij de organisatorische logica uit de ontwerpen, in de eerste plaats wat segregatie betreft.

In verband met het segregationistische karakter van de stedenbouw valt op dat dit door het bestuur vaak werd gelegitimeerd door het stedenbouwkundig vraagstuk te integreren in een meer benevolent beleidskader. Deze overkoepelende beleidskaders waarin het stedenbouwkundig vraagstuk werd gevat, worden hier 'syndromen' genoemd, om er op te wijzen

dat het officiële discours van de machthebbers vaak achterliggende ideologische agenda's had. Per tijdsperiode wordt bekeken hoe de stedenbouwkundige ontwerpen van de drie steden vorm kregen in een gemeenschappelijk syndroom, respectievelijk het *sanitation syndrome*, het *development syndrome* en het *cooperation syndrome*. Dat het mogelijk was om voor de drie steden telkens met hetzelfde syndroom te werken, toont aan dat het beleid in de drie steden naast grote verschillen, ook opmerkelijke parallellen vertoonde. Terwijl we met de syndromen wijzen op de achterliggende ideologische beleidsagenda's van de macht, tonen we met de *editing* aan hoe geïmporteerde stedenbouwkundige modellen en concepten in de stedenbouwkundige ontwerpen werden aangepast aan deze ideologische agenda's, in de eerste plaats op het vlak van segregatie. Stedenbouwkundige ontwerpen worden hier dus niet op zich bestudeerd, maar in relatie tot de ideologische context waarbinnen ze tot stand kwam.

Het concept van de syndromen is ontleend aan de historicus Maynard W. Swanson, die in zijn klassiek geworden artikel van 1977 de term 'sanitation syndrome' gebruikte. Hij illustreerde daarmee hoe de uitbraak van epidemieën in Zuid-Afrika rond 1900 door het koloniale bestuur werd aangegrepen om raciale segregatie in te voeren. Ook in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa kunnen we tijdens de interbellumperiode van zo'n *sanitation syndrome* spreken, omdat de grote preoccupatie met gezondheid en hygiëne naast de evidente sanitaire doelstellingen ook achterliggende motiveringen van raciale segregatie had. Hoewel de plannen voor de introductie van sanitaire scheidingszones of cordons sanitaires in het stedelijke weefsel en de daarmee verbonden ontruiming deden denken aan de 19^e-eeuwse stadssaneringen in Europa, werden deze cordons in de Afrikaanse context in de eerste plaats gebruikt om raciale segregatie in de stedelijke ruimte in te voeren. Dit is een belangrijke vorm van *editing*. Omdat het raciale aspect van de cordons zo omstreden was, zocht het koloniale bestuur naar een mechanisme om sanitaire bufferzones in de Afrikaanse stad in te voeren zonder ze in raciale termen te formuleren. De bouwreglementering bood hiervoor een geschikte oplossing.

Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog kan naar analogie van het *sanitation syndrome* worden gesproken van een *development syndrome*. In deze periode werd het stedenbouwkundig vraagstuk in een beleidskader van ontwikkeling of *development* opgenomen. Deze ontwikkelingsdoctrine werd wat de stedenbouw betreft niet alleen gebruikt om de steden grondig te moderniseren en te ontwikkelen, maar tevens ingezet om een raciale en sociaal-economische segregatie te legitimeren. Terwijl in het Westen het concept van *zoning* in de stedenbouw werd ingezet om de stad rationeel en functioneel in te richten, werd het in Afrika tevens gebruikt om raciale en sociaal-economische groepen onder te brengen in aparte op zichzelfstaande wijken, wat opnieuw een sterke *editing* inhield. Om deze *zoning* in de Afrikaanse stad te implementeren zonder het segregationistische karakter te benadrukken, werden huisvestingsprogramma's als instrument gebruikt.

Na de onafhankelijkheid kwam het *cooperation syndrome*. Dit vertoont grote verwantschap met het voorgaande *development syndrome*. De postkoloniale stedenbouwkundige ontwerpen voor de drie steden kregen vorm in het kader van de ontwikkelings-

samenwerking ('coopération' of 'developing cooperation'). Er werden grootschalige plannen uitgewerkt die de groei van de steden moesten begeleiden en de levensomstandigheden van de stedelijke bevolking moesten verbeteren, meestal via de bouw van *new towns* in de periferie van de stad. In de uitvoering bleek echter vooral aandacht uit te gaan naar dure prestigeprojecten en minder naar wat voor de bevolking nuttiger was. Deze selectieve investering, zowel van de donorlanden als van de Afrikaanse besturen, kunnen eveneens beschouwd worden als een vorm van *editing*. Hoewel de stedenbouwkundige ontwerpen na de onafhankelijkheid niet noodzakelijk een segregationistische agenda kregen, zorgde dit *cooperation syndrome* er wel voor dat bestaande patronen van segregatie werden versterkt.

Door de vergelijkbare achterliggende agenda's van segregatie en de transnationale uitwisseling van stedenbouwkundige expertise, was voor de drie steden sprake van belangrijke overeenkomsten in vormen van *editing*. Toch waren er ook verschillende accenten, als gevolg van de verschillen in beleid. De stedenbouwkundige concepten en modellen moesten immers steeds worden geïntegreerd in de plaatsgebonden realiteit. De manier waarop dit gebeurde werd sterk beïnvloed door de capaciteiten van de lokale stedenbouwkundigen in de Diensten Openbare Werken of Stedenbouw, en ook door de (machts)relatie tussen hen en de externe stedenbouwkundigen. Het ontwerpproces stopte meestal niet eenmaal de externe stedenbouwkundigen hun plannen in Afrika hadden gedropt, in vele gevallen begon het dan pas echt. In *Editing the City* trachten we daarom aan het hele ontwerpproces en aan zoveel mogelijk betrokken actoren aandacht te geven.

Hoe stedenbouw en ideologie in de afgelopen decennia samen werden bestudeerd en hoe dit van belang kan zijn voor onze analyse van *editing*, wordt hierna vanuit historiografisch perspectief toegelicht, in de eerste plaats voor studies waarin ook een comparatieve benadering wordt gehanteerd.

Stedenbouw & ideologie

Sinds begin jaren 1990 bestaat binnen de stedenbouwgeschiedenis een tendens om de relatie tussen ideologie en stedenbouw van steden in niet-westerse regio's te bevragen.¹ Daarbij wordt een analyse van de stedenbouwkundige ontwerpen gebruikt om de ideologische agenda's van de macht bloot te leggen. Stedenbouw wordt in dat geval niet enkel vanuit de gangbare categorieën van de stedenbouwgeschiedenis onderzocht, maar ook vanuit ideologisch concepten als macht of segregatie. Deze verbreding van de registers in het onderzoek naar de niet-westerse stedenbouw is nodig, omdat onderzoekers in de niet-westerse context soms worden geconfronteerd met een realiteit waarin de gebruikelijke historiografische kaders van de westerse stedenbouwgeschiedenis ontoereikend blijken.

1. Zeynep Çelik en Diane Favro wijzen in dat verband op een gewijzigde houding bij architectuurhistorici: 'Monumental urban constructs are currently being reexamined by architectural historians to understand the "why" and "how" behind the stylistic "what".' Çelik & Favro (1988), p. 5. Zoals zij ook aangeven, gaat deze constatering niet alleen op voor niet-westerse regio's. Steden in niet-westerse regio's lenen zich wel in het bijzonder voor een analyse die stedenbouw in het licht van ideologie plaatst, omdat de stedenbouw daar doorgaans vorm kreeg binnen een zeer uitgesproken machtsuitoefening.

Tegelijkertijd stellen zij op deze manier de, vaak onuitgesproken, premissen van de westerse canon ter discussie en werken ze naar een andere soort geschiedschrijving toe.

De verruiming van de historiografische blik binnen de stedenbouwgeschiedenis is ontegensprekelijk beïnvloed door studies uit andere domeinen waar al eerder een culturele analyse van ideologische beladen processen als kolonialisme en *empire-building* ondernomen werd.² De architectuurhistorica Zeynep Çelik wijst bijvoorbeeld in haar monografische studie *Urban Forms and Colonial Confrontations. Algiers under French rule* (1997) naar het werk *Orientalism* (1978) van de literatuurcriticus Edward Saïd.³ Binnen het koloniale machtsstelsel legt Saïd een essentiële rol weg voor de culturele sfeer, zoals literatuur, onderwijs en kunst, die hij als het voornaamste instrument van imperialisme beschouwde.⁴ Çelik trekt deze gedachtegang door naar de specifieke domeinen van de architectuur en stedenbouw, die volgens haar beschikken over 'on obvious advantage over other cultural formations', gezien 'their connection to the everyday world is so substantial that they can never transcend or be divorced from worldly associations – a phenomenon often observed in other cultural and artistic formations'.⁵ Vanuit deze optiek wordt stedenbouw bekeken als een ideologisch instrument, bijvoorbeeld om dominanties en machtsrelaties in de ruimte te bestendigen.⁶

Als de redenering wordt omgedraaid, kan het ideologische discours van de machthebbers beter worden begrepen door de lezing van de stedelijke ruimte.⁷ Zo argumenteert Çelik in hetzelfde boek dat 'we gain a broader understanding of colonialism [...] through the analysis of its cities', daarbij verwijzend naar het werk van de socioloog Eric Hobsbawm, die stelde dat 'cities reflect great social transformations better than any institutions'.⁸ Maar,

2. De zogenaamde *cultural studies*. Hoewel kolonialisme en *empire-building* zeer verwante begrippen zijn, is kolonialisme vaak slechts een onderdeel van het bredere *empire-building* waarbij door een bepaalde staat een wereldrijk wordt uitgebouwd. België, met drie kolonies, deed bijvoorbeeld wel aan kolonialisme, maar niet aan *empire-building* zoals Groot-Brittannië en Frankrijk, die over de hele wereld kolonies, mandaatgebieden en overzeese territoria hadden, of Italië dat onder Mussolini een wereldrijk trachtte uit te bouwen.

3. Çelik (1997), p. 1.

4. Edward Saïd wordt algemeen beschouwd als de grondlegger van de *post-colonial theory*, hoewel hij zelf die term nog niet gebruikte in zijn werk *Orientalism* (1978). In *Orientalism* theoretiseert hij als geen ander het concept 'otherness' en gaat hij in op het geconstrueerde beeld van 'the other' door de kolonisator. In zijn eerder verschenen boek *Culture and Imperialism* (1976), pp. 11-12, stelde Saïd al dat 'the enterprise of having an empire depends on the idea of having an empire'. Andere belangrijke bijdragen aan de *colonial discourse theory*, en later aan de *post-colonial theory* en *sub-altern studies* zijn: Bhabha (1984) en Spivak (1988). In verband met de bewustwording van de eigen identiteit van de gekoloniseerde, 'the Other', en de identiteitscrisis van de 'native intellectual', zie het werk van Fanon (1968).

5. Çelik (1997), p. 2.

6. Dit aspect wordt goed uitgewerkt in het boek *Forms of Dominance. On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise* (1992) onder de redactie van Nezar Alsayyad. In tegenstelling tot wat de titel suggereert, wordt in het boek, onder de noemer 'expanding the meaning of colonialism', zowel op koloniale als postkoloniale stedenbouw ingegaan. Alsayyad (1992), p. 12.

7. In verband met de leesbaarheid van de stedelijke ruimte, verwijst Çelik naar het werk van Lynch (1960) en Lefebvre (1991). In *The Production of Space* vraagt Henri Lefebvre zich in dit verband af 'to what extent may a space be read or decoded?'. Lefebvre (1991), p. 17.

8. Çelik (1997), p. 5. Çelik citeert niet uit het werk van Hobsbawm (1991), maar geeft haar eigen interpretatie. De socioloog Anthony King was één van de eersten die in zijn boek *Colonial Urban Development. Culture, Social Power and Environment* (1976) wees op het instrumentele karakter van de stedelijke ruimte in de koloniale stad. King schreef het boek onder invloed van het werk van Amos Rapoport en John Useeem. Ook in latere werken wijst King op het instrumentele karakter van de gebouwde ruimte, bijvoorbeeld in zijn boek *Urbanism, Colonialism and the World Economy: Cultural and Spatial Foundations of the World Urban System* (1990). Ook het

zoals Çelik eveneens opmerkt, zijn bij de vorming van de stedelijke ruimte nog vele andere ‘social, political, technical, cultural and artistic forces’ actief, waardoor de stedelijke ruimte geen directe afspiegeling vormt van de stedenbouw, noch van de ideologieën die daarin vervat zitten.⁹ Dit aspect, namelijk hoe actoren buiten het stedenbouwkundige milieu de vorming van de stedelijke ruimte bepaalden, vormt de centrale insteek van deel 3, *Making the City*. Hoe stedenbouw werd ingezet vanuit ideologische motiveringen en hoe we stedenbouwkundige ontwerpen kunnen gebruiken voor een discoursanalyse van de macht, wordt in dit deel *Editing the City* bekeken.¹⁰

De ideologische grondslag van de koloniale stedenbouw is al voor verscheidene steden in sub-Saharisch Afrika bestudeerd. Wat opvalt is dat de Afrikaanse stad daarbij meestal niet het primaire onderwerp is, maar de export van westerse stedenbouw naar uiteenlopende geografische contexten, waaronder Afrika. Wat de bestuurde steden met elkaar verbindt, is het koloniale regime dat ze delen. In dit soort studies wordt de band met de *métropole* (als metafoor voor het moederland of de *nation state*) voor de koloniale stedenbouw dan ook als zeer belangrijk voorgesteld.

Dit is bijvoorbeeld het geval in het boek *The Politics of Design in French Colonial Urbanism* (1991) van Gwendolyn Wright, waarin steden aan bod komen uit Marokko, Indochina en Madagascar.¹¹ Die hebben gemeenschappelijk dat ze alle onder Frans bestuur stonden. Wright bestudeert hoe de Fransen stedenbouw in de kolonies inzetten ‘as part of a complex political agenda’.¹² Zo toont Wright aan dat stedenbouw door de Fransen op verschillende momenten werd gebruikt als legitimatie van hun koloniale onderneming. Ze betoogden immers dat ze ondermeer via stedenbouw vooruitgang, modernisering en zelfs beschaving naar de kolonies brachten, met eerbied voor lokale tradities.¹³ Tegelijkertijd wijst Wright erop hoe de kolonies werden ingezet als ‘laboratories’ of ‘champs d’expérience’ voor de Franse stedenbouwpraktijk.¹⁴ De koloniale stedenbouw was vanuit die optiek niet alleen een lokaal project maar tevens een spiegel voor de Franse stedenbouw. Deze ambivalentie

invloedrijke boek *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment* (1995) van de socioloog Paul Rabinow is in dit verband een goede referentie.

9. Çelik verwijst hiervoor onder meer naar het werk van Janet Abu-Lughod die betoogde dat ‘there is no archimedean point outside the system from which to view historic reality’, alsook naar Henri Lefebvre die waarschuwde voor ‘the trap of treating space as space in itself’. Abu-Lughod (1989), p. 112. Lefebvre (1991), p. 90.

10. Zonder hier dieper in te gaan op de interdisciplinaire stroming van de discoursanalyse, vermelden we in dit verband twee belangrijke referenties: het werk van Foucault (1972) en meer bepaald zijn analyse van het begrip ‘macht’, en de theorie van ‘deconstructie’ van Derrida (1981).

11. Wright (1991), p. 8.

12. Wright (1991), p. 8.

13. Het argument dat de Fransen gebruikten, namelijk dat ze beschaving en modernisering naar de kolonies brachten, vertrok vanuit de Franse superioriteit tegenover de gekoloniseerde cultuur, de zogenaamde ‘mission civilatrice’. Hierbij wijzen we op het verschil tussen modernisering (infrastructurele vooruitgang) en modernisme (een architecturale en stedenbouwkundige stijl). Hoewel de modernistische stijl vaak werd geassocieerd werd met vooruitgang en welvaart, gingen beide niet noodzakelijk samen.

14. Wright (1991), p. 12. Wright werd in haar nadruk op de *return effects* van de koloniale stedenbouw beïnvloed door het werk van Rabinow (1995). Tot op vandaag wordt dit aspect van de koloniale stedenbouw onderzocht, zie bijvoorbeeld: Avermaete et al. (2010).

zorgde ervoor dat de Fransen in de stedenbouwkundige ontwerpen voor hun koloniale steden voortdurend schipperden tussen twee trends. Enerzijds werd door de Franse stedenbouwkundigen gezocht naar ‘universal rules, principles of urban design and urban policy that could be applied effectively in any context’ en anderzijds ‘for the meaning of cultural particularities, for the specifics of artistic tradition, environment, and social life that defined each place, qualifying the kinds of change that would be feasible.’¹⁵

In *Of Planting and Planning. The Making of British Colonial Cities* (1997) gebruikt de stedenbouwhistoricus Robert Home een comparatieve invalshoek om de stedenbouw in de Britse kolonies te bestuderen. Hoewel ook in dit werk de *nation state* een belangrijke rol krijgt toebedeeld, Home beschouwt immers alleen stedenbouw onder Brits bestuur, bestaat hier toch meer de tendens om de koloniale stedenbouw als een aparte ontwerppraktijk te beschouwen.¹⁶ Dit komt voor een groot deel voort uit het gegeven dat Home, anders dan Wright, de vergelijking thematisch uitwerkt in verschillende subthema's als ‘housing’, ‘legislation’ en ‘segregation’ waaronder steeds een aantal steden aan bod komen.¹⁷ Onder de noemer ‘segregation’ toont Home aan hoe segregatie onlosmakelijk verbonden was met het koloniale project en hoe stedenbouw in zeer verschillende geografische regio's en met verscheidene Britse koloniale ideologieën werd gebruikt om segregatie te realiseren.¹⁸ Hij toont aan hoe daarbij gebruikt werd gemaakt van contemporaine modellen en technieken uit de westerse stedenbouw, maar demonstreert tevens hoe deze werden aangepast aan ideologische concepten als ‘ras’.¹⁹ Er was bijgevolg niet één model voor de invoering van raciale segregatie in Britse koloniale steden, maar er bestonden verschillende modellen, afhankelijk van de plaats en de tijd waarin ze tot stand kwamen: ‘Segregation as Taxonomy’ (Singapore), ‘Segregation for Defence’ (India), ‘Segregation for Health’ (Zuid-Afrika), ‘Segregation as Trusteeship’ (Nigeria), ‘Segregation by Zoning’ (Zuid-Afrika).²⁰ Zeer belangrijk is dat Home daarbij illustreert hoe bepaalde segregationistische stadsmodellen en technieken door het Britse rijk reisden zonder tussenkomst van de *nation state*. Het ‘Segregation as Trusteeship’ dat in West-Afrika werd vorm gegeven, werd bijvoorbeeld ook

15. Wright (1991), p. 12.

16. Home spreekt in zijn boek zelfs over een ‘Grand Modell of Colonial Settlement’. Daarmee bedoelt hij een soort imperiaal stads-model dat de meeste Britse kolonies werd toegepast en in feite een samenraapsel was van verschillende westerse stedenbouwkundige modellen en concepten. Dit model bleef volgens Home altijd invloedrijk, maar verloor na 1840 aan invloed wanneer vanuit London geleidelijk aan een minder centralistisch beleid werd toegepast. Home (1997), p. 29-30.

17. Zie voor een uitgebreide toelichting over de thema's (die ook chronologisch zijn opgebouwd) de inleiding in het boek van Home (1997): ‘The Chief Exporter of Municipailites’.

18. Home betoogt dat onder de Britten sprake was van drie ‘co-existing (and sometimes competing) ideological positions which exercised a continuing influence over the colonial landscape’: ‘crown’, ‘capitalist’ en ‘utopian’. Home (1997), p. 3. Ook de architectuur-historica Mia Fuller wijst er in haar boek *Moderns Abroad. Architecture, cities and Italian imperialism* (2007) op dat koloniale ideologieën geen statische gegevens waren, maar doorheen de tijd evolueerden naargelang de omstandigheden in de kolonies en in het moederland. Fuller geeft daarbij het voorbeeld van twee koloniale steden in Afrika onder Italiaans bewind, Tripoli (Libië) en Addis Abeba (Ethiopië), respectievelijk gedefinieerd als ‘the Italian colonial city’ en ‘the Italian imperial city’. De stedenbouwkundige ontwerpen voor beiden steden verschilden aanzienlijk tengevolge van een belangrijke draai in Mussolini's politiek.

19. Home verwijst daarbij naar het werk van King (1990) die stelt dat ‘the distinctive social characteristic of the colonial city [...] is the fact of race’. Home (1997), p. 138. Home citeert uit King (1990), p. 34.

20. Home (1997), pp. 117-140.

in de Britse kolonies in Oost-Afrika toegepast, en telkens opnieuw aan een nieuwe context aangepast.²¹

Dit soort van transnationale uitwisseling van stedenbouwkundige expertise vond niet alleen plaats binnen één koloniale regime, maar ook tussen verschillende koloniale regimes. Toch komen dergelijke transnationale invloeden voor de stedenbouw nauwelijks aan bod in het werk van Home, omdat hij de stedenbouwpraktijk in de Britse kolonies als een haast onafhankelijk op zichzelf staand systeem beschouwt.

De reikwijdte van bovenvermelde studies is in twee richtingen begrensd. De auteurs behandelen enkel de stedenbouw van koloniale (en dus niet van postkoloniale) steden, en alleen van koloniale steden onder eenzelfde machthebber. Slechts sporadisch wordt een comparatieve analyse ondernomen van koloniale stedenbouw onder verschillende machthebbers. Wanneer dat gebeurt, betreft het meestal de Frans-Britse vergelijking, zoals in *Planning Power. Town Planning and Social Control in Colonial Africa* (2007) van Ambe J. Njoh en *A History of Urban Planning in Two West African Colonial Capitals: Residential Segregation in British Lagos and French Dakar (1850-1930)* van Liora Bigon uit 2009. Njoh en Bigon zien grote overeenkomsten in de Franse en Britse koloniale stedenbouw en schrijven die hoofdzakelijk toe aan overlappingen in de koloniale ideologieën. Beiden betogen dat ondanks belangrijke verschillen in het officiële discours, er in de praktijk opmerkelijke parallellen bestonden tussen de Franse *direct rule* en de Britse *indirect rule*.²² Zo stelt Njoh dat onderzoekers ‘tend to emphasize the differences, while paying hardly any attention to the similarities, characteristic of the colonial administrative and economic strategies and objectives of these two imperial powers’.²³ Dit is een belangrijke nuancerende naast voorgaande werken waarin stedenbouw onder één koloniaal regime wordt beschouwd, en voornamelijk wordt gefocust op de uniciteit van de eigen case.²⁴

Terwijl Bigon voornamelijk wijst op gelijkenissen in de segregationistische agenda's die de Britten en Fransen ondanks hun verschillende koloniale ideologieën hadden, toont Njoh aan hoe internationale organen als de Volkenbond en de Verenigde Naties de koloniale ideologieën ook dicht bij elkaar brachten door gemeenschappelijke regels op te leggen, maar ook door een dialoog tussen de verschillende koloniale mogendheden op gang te brengen. Door de tussenkomst van deze internationale organen dienden de verschillende koloniale regimes voor hun koloniaal beleid niet alleen verantwoording aan elkaar af te leggen. Ze begonnen ook elementen uit elkaars beleid te kopiëren.

Dit blijkt zeker het geval voor kleinere koloniale mogendheden, zoals België en Italië, die hun koloniale beleid voor een groot deel afstemden op dat van de Britten en de Fransen. Om deze reden is het interessant, zoals we in onze studie doen, de ‘klassieke’ Frans-Britse

21. Voor de invulling van de term ‘trusteeship’ en de theorieën van Lord Lugard, verwijzen we naar hoofdstuk 4.

22. Voor de invulling van de begrippen ‘direct rule’ en ‘indirect rule’ en hun tegenhangers ‘assimilatie’ en ‘associatie’, zie hoofdstuk 4.

23. Njoh (2007), p. 9. Bigon maakt bijna identiek dezelfde opmerking: Bigon (2009), p. 14.

24. Zie hieromtrent ook het vergelijkende onderzoek van Goerg (1997). Omdat de stedenbouwpraktijk in dit werk niet centraal staat, maar eerder het koloniale bestuur, schuiven we dit werk voornamelijk als een belangrijke referentie in hoofdstuk 7 naar voren.

vergelijking uit te breiden. Opvallend is immers dat Njoh en Bigon op zoek gaan naar parallellen en verschillen in de Britse en Franse stedenbouw in Afrika, maar dat ze weinig aandacht geven aan de transnationale uitwisseling van stedenbouwkundige expertise tussen beide koloniale regimes. De Franse en Britse koloniale stedenbouwpraktijk worden eerder afzonderlijk beschouwd tegen het licht van hun, soms verwante, koloniale ideologieën. Dit komt doordat beide auteurs de stedenbouw in Afrika in hun werk vanuit een exportperspectief benaderen. Daarbij staat de *nation state* centraal.

Postkoloniale steden in Afrika hebben in de stedenbouwgeschiedenis nog geen plaats weten te verwerven zoals ze dat wel in de sociale en historische wetenschappen hebben gekregen. Als postkoloniale steden in de stedenbouwgeschiedenis aan bod komen, is het vaak slechts in een epiloog. Daarin wordt bovendien in de eerste plaats gepeild naar de 'erfenis' van de kolonisatie en de koloniale stedenbouw.²⁵ Toch gaat het niet alleen om een erfenis. In vele opzichten betekende de onafhankelijkheid voor de stedenbouwpraktijk in Afrika geen breuk. Dit kwam niet alleen doordat koloniale ideologieën na de onafhankelijkheid nog lang bleven doorspelen, omdat ze verankerd zaten in de wetgeving, de samenleving, de stedelijke ruimte of in de denkbelden van de nieuwe leiders die hun opleiding hadden genoten onder koloniaal bewind. Voor een groot deel was de continuering in stedenbouwpraktijken ook het gevolg van het feit dat de nieuwe Afrikaanse naties in het kader van de ontwikkelingssamenwerking afhankelijk bleven van externe mogendheden.²⁶ Soms ging het daarbij om dezelfde actoren, bijvoorbeeld koloniale ambtenaren die na de onafhankelijkheid als technisch assistenten in dienst bleven. Vaak ging het echter ook om nieuwe spelers, zoals de Verenigde Staten, Japan, China, Rusland en de Scandinavische landen, die zich in de Afrikaanse ontwikkelingslanden als donor presenteerden. In beide gevallen waren naast altruïstische ook economische en politieke motiveringen bij westerse en niet-westerse mogendheden een belangrijke drijfveer om in het tijdperk van de Koude Oorlog in de stedenbouw van Afrikaanse steden te investeren.

Het voortbestaan van die afhankelijkheid vertaalde zich wat betreft de stedenbouw het duidelijkst in de komst van buitenlandse stedenbouwkundigen naar Afrikaanse steden.²⁷ Hoewel dit in de meeste gevallen gebeurde op uitdrukkelijke verzoek van de nieuwe naties die kampten met een tekort aan middelen en expertise, werden deze stedenbouwkundigen meestal aangesteld door donorlanden in het kader van een ontwikkelingsprogramma. Omdat de buitenlandse stedenbouwkundigen vaak dezelfde onderwijsachtergrond hadden als de koloniale stedenbouwkundigen, in sommige gevallen ging het zelfs over dezelfde mensen, is het niet onlogisch dat hun ontwerpen overeenkomsten vertoonden. De transfer

25. Voorbeelden hieromtrent zijn legio, bijvoorbeeld Wright (1991), Çelik (1997), Home (1997) en Fuller (2007).

26. Het voortbestaan van die afhankelijkheid na de onafhankelijkheid wordt in bepaalde, vooral marxistische, kringen 'neo-kolonialisme' genoemd. De term is niet neutraal en om deze reden vermijden sommige auteurs het gebruik ervan.

27. Een van de weinige werken waar die continuering in de stedenbouw voor en na de onafhankelijkheid het centrale onderwerp is, is het themanummer 'L'Afrique, c'est chic. Architecture and Planning in Africa (1950-1970)' van Oase uit 2010 onder de redactie van Tom Avermaete en Johan Lagae.

van tendensen uit de westerse stedenbouw naar Afrika eindigde dus niet met de onafhankelijkheid, maar werd zelfs geografisch uitgebouwd doordat nieuwe natiestaten als donor op het terrein verschenen.

De parallellen in de stedenbouwpraktijk voor en na de onafhankelijkheid worden natuurlijk alleen duidelijk als beide periodes samen worden bestudeerd, wat tot op heden slechts bij uitzondering gebeurt. Bovendien deden deze externe stedenbouwkundigen vaak steden in verschillende landen in Afrika en andere continenten aan. Er was bijgevolg ook sprake van een grote transnationale uitwisseling van stedenbouwkundige expertise in de postkoloniale periode.

Desondanks bestaat ook voor de postkoloniale periode, zoals eerder beschreven voor de koloniale periode, bij veel auteurs de neiging om de nadruk te leggen op de transfer van stedenbouwmodellen en technieken volgens een bilaterale as, namelijk die tussen donor- en ontwikkelingslanden. Door echter te kijken vanwaar bepaalde stedenbouwkundige concepten en modellen werden binnengehaald en het exportperspectief in te ruilen voor een veelzijdiger importperspectief, kan worden aangetoond hoe stedenbouwkundige expertise binnen niet-westerse regio's rondreisde.

Het professionele parcours van sommige transnationale stedenbouwexperts zoals dat van de Franse architect en stedenbouwkundige Michel Ecochard is illustratief. Het levert het bewijs dat de onafhankelijkheid voor de stedenbouwpraktijk in Afrika niet per definitie een grote verandering inluidde.²⁸ Zo maakte Ecochard stedenbouwvoorstellen voor steden onder zeer diverse regimes en onder zeer verschillende hoedanigheden: bijvoorbeeld onder Frans koloniaal bewind voor Casablanca (Marokko) als hoofd van de lokale Dienst Stedenbouw (1946-1952), in het kader van de Franse ontwikkelingssamenwerking voor Dakar (Senegal) als extern consultant (1963-1967), en voor Beiroet (Libanon) onder Frans mandaat en in de postkoloniale periode als adviseur (1941-1943 en 1964).²⁹ Voor deze opdrachten in niet-westerse regio's werd Ecochard in vele gevallen ingehuurd vanwege zijn expertise in andere niet-westerse regio's. De stedenbouwkundige ontwerpen van bovenvermelde steden tonen dan ook duidelijke overeenkomsten en onderlinge invloeden. Ecochard's specialisatie in de stedenbouw voor de 'Derde Wereld', en in het bijzonder zijn ideeën over hoe de westerse stedenbouw daar aan de nieuwe context kon worden aangepast, bezorgden hem de veelzeggende bijnaam 'urbaniste tiers-mondiste'.³⁰

28. Naast Ecochard is de Griekse architect Constantinos Apostolou Doxiadis een ander, en waarschijnlijk bekender, voorbeeld van een transnationale stedenbouwkundig expert. Met zijn bureau Doxiadis Associates, maakte hij stedenbouwkundige ontwerpen voor onder andere Beiroet (Libanon) en Islamabad (Pakistan) en Accra (Ghana). Over het oeuvre van Doxiadis, zie Bromley (2003).

29. Voor het werk van Ecochard in Casablanca, zie Cohen & Eleb (1998). Voor het werk van Ecochard in Beiroet, zie Verdeil (2003). In verband met de projecten van Ecochard in Dakar, zie hoofdstuk 6.

30. De term 'urbaniste tiers-mondiste' is ontleend aan Verdeil (2003), die zelf refereert (p. 299) naar een artikel van Abdulac (1982). De term 'Derde Wereld' werd voor het eerst gebruikt in de jaren vijftig om een derde groep landen mee aan te duiden die niet behoorden tot de twee heersende machtsblokken van dat moment, het NAVO-bondgenootschap (het kapitalistische blok) en het Warschaupact (het communistische blok). Dit wil niet zeggen dat deze landen geen partij kozen, maar dat ze officieel geen deel uitmaakten van één van beide. Sinds de jaren zeventig gebruikt men de term 'Derde Wereld' minder in academische kringen, omdat die suggereert dat het om *derderangslanden* zou gaan. De term wordt wegens zijn negatieve connotatie sindsdien doorgaans vervangen door 'ontwikkelingslanden'.

Hoewel dit soort transnationale stedenbouwexperts als Ecochard via stedenbouw hoopten bij te dragen aan een gunstige stadsontwikkeling, is een vaak terugkomend punt van kritiek dat hun soms nogal ongebreidelde vooruitgangdenken niet steeds de behoeften van de lokale bevolking behartigde. Bijvoorbeeld door een erg grote nadruk te leggen op gemotoriseerd verkeer, terwijl veel Afrikanen niet over een auto beschikten. Hun vooruitgangdenken sloot echter wel zeer goed aan bij de postkoloniale onafhankelijkheidsagenda's van de nieuwe machthebbers. Dit was vooral in de optimistische beginjaren na de onafhankelijkheid het geval, toen de nieuwe regimes door middel van stedenbouwkundige ingrepen niet alleen de sporen van het kolonialisme wilden uitwissen, maar ook blijk wensten te geven van de vooruitgang, welvaart en modernisering die de nieuwe naties onder hun bestuur te wachten stond. Stedenbouw werd op die manier een belangrijk onderdeel van *nation-building*.

Een aantal auteurs bestudeerde hoe buitenlandse architecten en stedenbouwkundigen, vaak *consultants* genaamd, in dit in dit proces van postkoloniale natievorming functioneerden. De focus ligt daarbij veelal op architectuur en minder op stedenbouw, maar het is interessant om dieper in te gaan op deze studies, omdat in de architectuur vaak vergelijkbare zaken op spel stonden als in de stedenbouw. Zo neemt de architectuurhistoricus Lawrence J. Vale in zijn boek *Architecture, Power and National Identity* (1992) verschillende parlamentsgebouwen als de 'locus of political power' onder de loep, gebouwen die net na de onafhankelijkheid door bekende en minder bekende *consultants* werden ontworpen. Voorbeelden zijn zoals het parlementgebouw voor Chandigarh (India) van Le Corbusier, dat voor Dahka (Bangladesh) van Louis Kahn en voor Dodoma (Tanzania), dat in 1973 de nieuwe hoofdstad werd van Tanzania, ontworpen door het Canadese architectenbureau Project Planning Associates.³¹ Daarbij stelt Vale dat 'in the emerging post-colonial world of the middle and late twentieth century, the leadership of newly independent states has frequently attempted to use architecture not only to house a new form of government (parliamentary democracy), but also to proclaim the worthiness of the new regime and advance its status. The professed goal is the development of something most often termed as "national identity"'.³² Vale voegt daar even later aan toe dat 'the national identity communicated through the production of a parliament building usually highlights the identity of dominant group within a plural society'.³³

Architectuur, en dit geldt ook voor stedenbouw, werd niet alleen ingezet om de aspiraties van de nieuwe politieke elite te realiseren, maar tevens om haar macht in de ruimte uit te drukken en te bestendigen. De postkoloniale stedenbouw kreeg dus niet alleen vorm binnen een beleidskader dat vrijwel gelijk was aan dat van de koloniale periode. Hij

31. Voor de Afrikaanse context is het werk van Elleh (2002) in dit verband interessant. Anders dan Elleh bespreekt Vale niet alleen steden in Afrika en heeft hij het meer over stedenbouw, omdat hij de bouw van de 'capitols' steeds in verband brengt met de 'capitals' waarin ze zich bevinden.

32. Vale (1992b), p. 316. Voor een goed begrip van de term 'national identity' in een postkoloniale context, verwijst Vale naar het werk van Young (1976) en Geertz (1973).

33. Vale (1992b), p. 321.

werd ook vaak met dezelfde motieven, zoals vooruitgang en welvaart, gelegitimeerd, hoewel duidelijk ook andere agenda's speelden.

In dit verband houdt Vale de zoektocht van de postkoloniale elite naar een 'national identity' door middel van architectuur een dubbele spiegel voor.³⁴ Enerzijds betoogt hij dat het bij de bouw van de parlementen ook ging om een 'international identity', omdat deze gebouwen de nieuwe naties ook op het internationale toneel politiek en economisch aanzien moesten schenken. Anderzijds wijst Vale ook op het belang van 'personal identity' bij het optrekken van parlamentsgebouwen. Onder 'personal identity' wijst hij op de dubbele en vaak contradictoire ambities aan de ene kant van de lokale bouwheren-politici en aan de andere kant die van de externe *consultants*-ontwerpers.

Deze kruising van persoonlijke belangen zorgde niet alleen voor een ambivalente mix van ideologische agenda's, maar ook voor een hybride architectuur. Vele westerse ontwerpers beweerden bijvoorbeeld apolitiek te zijn, maar lieten zich vanuit een zeker opportunisme door socialistische regimes gebruiken, zoals in Dodoma het geval was.³⁵ Politici beweerden langs hun kant te streven naar een socialistische staat op basis van gelijkheid, maar verrijkten zichzelf ondertussen mateloos en droegen daardoor bij aan grotere sociale tegenstellingen. Ook betoogden ontwerpers vaak 'universele architectuur' te ontwerpen, waarmee ze meestal westerse stijlen bedoelden, zoals het modernisme, dat gewoonlijk met het vooruitgangdenken werd geassocieerd. Al dan niet op vraag van lokale politici, in hun verheerlijking van het 'authentieke' Afrika, werden deze westerse stijlen frequent aangevuld met lokale toetsen.

Hoewel Vale er niet diep op in gaat, speelde daarnaast nog een derde 'personal identity', namelijk die van de bouwheren-donorlanden, met hun zo mogelijk nog complexere agenda's. In de meeste gevallen werden de buitenlandse stedenbouwkundigen in Afrika immers door externe donoren gefinancierd in het kader van de ontwikkelingssamenwerking, en dienden ze ook de verlangens van deze investeerders te behartigen.³⁶ Deze verlangens waren meestal politiek en economisch van aard en hadden vaak een groot rendement van de investeringen naar de donoren voor ogen, zoals de historica Sophie Dulucq treffend voor de Franse context illustreert in *La France et les Villes d'Afrique Noire Francophone. Quarante Ans d'Intervention (1945-1985)* uit 1997. Deze rendementslogica van de ontwikkelingssamenwerking had echter ook een ideologisch effect, want die logica zorgde voor dure prestigeprojecten die vaak alleen een kleine elite dienden.

De vraag is dan welke ideologische agenda's werden opgenomen in de stedenbouwvoorstellen: die van de postkoloniale regimes of die van de 'neokoloniale' donorlanden? Op dit punt bestaat wel een breuk met de koloniale periode, toen stedenbouwkundigen voor één regime werkten, al was de koloniale ideologie ook niet steeds duidelijk gedefinieerd en de loyaliteit van de stedenbouwkundigen toen ook niet altijd verzekerd. In *Editing the City*

34. Vale (1992b), p. 234-326.

35. In verband met het stedenbouwkundig ontwerp voor Dodoma van het Canadese architectenbureau Project Planning Associates, zie naast Vale (1992a), ook hoofdstuk 6.

36. Daarbij is het belangrijk op te merken dat, hoewel het veelvuldig voorkwam, de buitenlandse stedenbouwkundigen niet *de facto* de nationaliteit hadden van de donorlanden.

gaan we dieper in op de dubbele ideologische agenda's van de stedenbouw na de onafhankelijkheid, een gegeven dat nog niet veel is bestudeerd en zeker niet vanuit comparatief perspectief. Daarbij tonen we aan dat vaak alleen onderdelen van de stedenbouwkundige ontwerpen werden uitgevoerd - namelijk die waarbij de belangen van de donor- en de ontwikkelingslanden elkaar overlaptten, zoals het geval was voor de dure parlamentsgebouwen die door Vale worden besproken. Andere elementen van de stedenbouwkundige plannen, zoals sociale woningbouw of algemene stadsontwikkeling, kwamen nooit verder dan het stadium van de algemene schema's op papier.

Door hun grote nadruk op de stedenbouwkundige ontwerpen voor Afrikaanse steden wekken bovenvermelde studies soms de suggestie dat die ook werden uitgevoerd. Tussen ontwerp en stedelijke ruimte gaapt echter vaak een wijde kloof. Daaruit volgt dat ook de aspiraties van de machthebbers die in de stedenbouwkundige ontwerpen werden verwerkt, bijvoorbeeld op het vlak van segregatie, niet compleet werden gerealiseerd. Immers, zoals Brenda Yeoh stelt, 'what is intended and articulated by the "powerful" within the domain of discourse (such as the sanitary science or urban planning) may fail to materialize in its entirety when transposed to the domain of actual practices and techniques or produce unintended consequences and effects'.³⁷ De raciale en sociaal-economische verdeling van de stedelijke ruimte was vaak veel gevarieerder en gelaagder dan het geval was in de stedenbouwkundige plannen. Op dit aspect komen we later terug in het derde boekdeel, *Making the City*.

Opbouw deel 2, Editing City

Het deel *Editing the City* is chronologisch opgedeeld in drie hoofdstukken: 1920-1940 (hoofdstuk 4), 1940-1960 (hoofdstuk 5), 1960-1980 (hoofdstuk 6). Elk hoofdstuk is opgebouwd rond een centrale noemer waaronder de relatie tussen ideologie en stedenbouw wordt bestudeerd, namelijk de hierboven beschreven syndromen: *sanitation syndrome* (hoofdstuk 4), *development syndrome* (hoofdstuk 5) en *cooperation syndrome* (hoofdstuk 6). Per hoofdstuk wordt eerst comparatief op deze syndromen ingegaan. Daarbij trachten we aan te tonen dat het officiële discours van de machthebbers achterliggende ideologische intenties had op het vlak van segregatie. Deze stuurden in belangrijke mate het ontwerpproces door voor een *editing* van de binnengehaalde stedenbouwkundige modellen en concepten te zorgen.

Vervolgens wordt in elk hoofdstuk één case uitgewerkt waarin wordt aangetoond hoe de stedenbouwkundige ontwerpen voor een welbepaalde stad aan deze ideologische doelstellingen werden aangepast of *ge-edit*. We hebben ervoor gekozen per hoofdstuk één case uitgebreid te behandelen om dieper op de problematiek in te gaan: voor hoofdstuk 4 is dat Dar es Salaam, voor hoofdstuk 5 Dakar en voor hoofdstuk 6 Kinshasa. Deze keuze

37. Brenda Yeoh stelt verder dat 'to attribute an absolute *omnipotence* to the 'apparatus' of disciplinary power analysed by Foucault would [...] confuse the domain of *discourse* with those of *practices* and *effects*'. Yeoh (1996), p. 13.

hebben we gemaakt op grond van het beschikbare archiefmateriaal en het reeds bestaande onderzoek. Per hoofdstuk wordt deze keuze telkens toegelicht en het primaire en secundaire bronnenmateriaal besproken. Nadat we de gekozen stad in detail hebben uitgewerkt, kijken we of de bevindingen ook voor de twee andere steden opgaan. Op het einde van elk hoofdstuk wordt dus opnieuw vanuit comparatief perspectief gekeken.

Hoofdstuk 4

Sanitation Syndrome: 1920-1940

1. De Afrikaanse stad in de ban van de (ingebeelde) epidemie

In 1977 lanceerde de historicus Maynard Swanson de term ‘sanitation syndrome’ in zijn artikel ‘The Sanitation Syndrome: Bubonic Plague and Urban Native Policy in the Cape Colony’.¹ Hij betoogde dat de uitbraak van epidemieën in Zuid-Afrika rond 1900 door het koloniale bestuur werd aangegrepen als een kans om raciale segregatie in de stedelijke ruimte in te voeren. Ook in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa kwamen hygiëne en volksgezondheid hoog op de agenda, zij het met enkele decennia vertraging. Net als in Zuid-Afrika werd in deze steden het hygiënistisch discours tevens gebruikt om de invoering van raciale segregatie een rationeel kader en een wetenschappelijke grond te geven. Het *sanitation syndrome* kreeg echter in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa een andere ruimtelijke invulling dan in Zuid-Afrika, waar Afrikanen mijlenver buiten de stad werden verwijderd en in de zogenaamde *homelands* werden ondergebracht. Opmerkelijk is dat slechts in één van de drie gevallen sprake was van een feitelijke epidemie, namelijk in Dakar, waar in 1914 de pest uitbrak. In de twee andere steden situeerde het debat zich in de eerste plaats rond een ingebeelde epidemie, wat het vermoeden bevestigt dat het om meer dan alleen een sanitaire noodzaak ging.

De koloniale onderneming en de rassenkwestie

De plannen van het koloniale bestuur om raciale segregatie in de stad in te voeren, kunnen in de drie steden in verband worden gebracht met het verlangen om de koloniale dominantie in de stedelijke ruimte te materialiseren. Een fysieke afstand tussen kolonisator en gekoloniseerde zou de koloniale hiërarchie immers zichtbaar maken. De gewenste scheiding was de

1. In die tijd verschenen tal van artikels die de obsessie met hygiëne en de wens voor raciale segregatie in koloniale steden in Afrika met elkaar in verband brachten, al was het artikel van Swanson waarschijnlijk het meest uitgesproken. Voor een overzicht: zie Goerg (1998).

materiële neerslag van de koloniale orde en stond tot op zekere hoogte los van ras, al kwam zo'n scheiding in de Afrikaanse context bijna altijd neer op een raciale segregatie tussen Europeanen en Afrikanen. Een duidelijke scheiding tussen bevolkingsgroepen had naast de uitdrukking van de koloniale macht, tevens de verscherping van de sociale en militaire controle tot doel, aspecten die onlosmakelijk met de koloniale onderneming verbonden waren.

De beoogde scheiding zou de Europese bevolking de mogelijkheid bieden voor zichzelf een comfortabel thuis in de Afrikaanse stad te creëren, een 'chez-soi' in de kolonie, door het quasi permanente gevoel van onveiligheid bij Europeanen te verminderen.² Na de Eerste Wereldoorlog voelden veel Europeanen zich immers bedreigd door de grote toevlucht van Afrikanen naar de steden. Hoewel Europeanen in de Afrikaanse steden ver in de minderheid waren, beschouwden ze de steden als hun domein. Afrikanen werden in de eerste plaats geassocieerd met rurale woonvormen. De aanwezigheid van Afrikanen in de steden werd tot op bepaalde hoogte als noodzakelijk gezien voor het comfort van de Europeanen en als arbeidersreservoir voor haven en industrie, maar die aanwezigheid werd vooral ook tijdelijk geacht. Afrikanen konden in de steden verblijven voor de tijd dat ze er werkten, maar er werd vanuit gegaan dat ze nadien naar het platteland zouden terugkeren. Met verschillende maatregelen trachtten de koloniale besturen de instroom van Afrikanen naar de steden te beperken. Naast diverse systemen van reispassen en tijdelijke werkvergunningen, was de praktijk van repatriëring een zeer frequent voorkomend fenomeen. Werkloze Afrikanen werden bijvoorbeeld in Dar es Salaam slechts maximaal zes dagen in de stad toegelaten, indien ze langer bleven werden ze benoemd als 'undesirable', 'criminal' of 'parasitic' en gerepatriëerd naar hun dorpen van herkomst, krachtens *The Destitute Persons Ordinance* van 1923.³

Daarnaast zou raciale segregatie ook een antwoord kunnen bieden op 'des graves inconvénients de cohabitation' die de Europeanen in de Afrikaanse steden ervaarden.⁴ De klachten van Europeanen over het samenleven met Afrikanen hadden vaak ook een morele ondertoon. Het ging immers niet alleen om het nachtelijke lawaai van de tam-tams waar zo vaak naar werd verwezen, maar ook om de promiscuïteit die stevast met rassenvermenging werd verbonden. Maar ondanks alle ongemakken was cohabitatie en niet segregatie de regel in de koloniale stad in Afrika, zo stelt ook de historica Odile Goerg in haar baanbrekende artikel 'From Hill Station (Freetown) to Downtown Conakry (First Ward): Comparing French and British Approaches to Segregation in Colonial Cities at the Beginning of the Twentieth Century' (1998). Slechts in een zeer klein aantal steden werd de rassenscheiding vooraf bedacht, in de meeste gevallen diende ze er *a posteriori* in te worden geïntegreerd, een project dat in de drie bestudeerde steden na de Eerste Wereldoorlog op de agenda werd geplaatst.

2. Goerg (2003), p. 252.

3. TNA 1733:26, 'Dar es Salaam Annual Report: Rules for the Township of Dar es Salaam', 1924. Burton (2005), p. 78.

4. ANS P190, 'Note sur la Village de Médina, Projet d'Affectation générale d'habitation au profit exclusif des indigènes', ongedateerd (rond 1916).

De invoering van raciale segregatie was echter niet altijd even gemakkelijk te rijmen met de officiële koloniale politiek of de opvattingen van internationale toezichtorganen. In dat verband is het interessant om dieper in te gaan op de verschillen en parallellen in het beleid van de Britten, Fransen en Belgen in de drie Afrikaanse steden. De drie koloniale mogendheden hadden immers in hun officiële discours erg verschillende standpunten over raciale segregatie. Desondanks wilden ze alledrie raciale segregatie invoeren en zagen ze zich genooddaakt om dit met een hygiënistisch discours te legitimeren. Dit wijst op het controverse karakter van de raciale segregatie.

In feite bood de politiek van *indirect rule* van de Britten in Tanzania (toen ‘Tanganyika’) een ideaal kader om raciale segregatie te legitimeren. Dit bestuursstelsel werd voor het eerst toegepast door Lord Frederick Lugard toen hij gouverneur-generaal in Nigeria was. Hij noemde dit ‘the dual mandate’.⁵ Het stelsel van *indirect rule* hield in dat Afrikanen en Europeanen in de kolonie elk via hun eigen politieke instituties werden bestuurd, wat in een duale bestuursvorm resulteerde. In plaats van de traditionele Afrikaanse instituties te vernietigen en door Europese te vervangen (de Franse ‘assimilation’), wilden de Britten de Afrikaanse instituties behouden en in de koloniale administratie incorporeren (de Britse ‘association’).⁶ Hoewel *indirect rule* ogenschijnlijk getuigde van een groter respect voor de plaatselijke culturen, had die bestuursvorm ook tot gevolg dat plaatselijke culturen noodgedwongen in hun eigen structuren bleven functioneren en niet konden moderniseren. Omdat de Britten de lokale bevolking via hun traditionele bestuursvormen wilden besturen, betekende de invoering van *indirect rule* in Tanzania ook de start van een zoektocht naar de ‘tribale’ bestuursvormen zoals die bestonden voordat de Duitse overheersing ze, in de ogen van de Britten, vernietigde.⁷ De historicus Iliffe betoogt dat dit resulteerde in een artificiële categorisering van lokale ‘stammen’ en hun gebruiken, en zelfs de creatie, zowel door de Britten als door de Afrikanen zelf, van nieuwe ‘stammen’: ‘The British wrongly believed that Tanganyikans belonged to tribes; Tanganyikans created tribes to function within the colonial framework.’⁸ De ‘originele’ bestuursvormen waren bijgevolg vaak niet meer dan een koloniale constructie. Bovendien bestonden in de steden, waar verschillende etnische groepen samenleefden, verschillende ‘tribale’ bestuursvormen naast elkaar, wat de invoering van *indirect rule* erg ingewikkeld maakte. Daarom bestuurden de Britten de steden in de praktijk met *direct rule*.⁹

5. Lugard (1922) spreekt soms ook over ‘self-government’ voor Afrikanen.

6. Voor een vergelijking van beide koloniale bestuursvormen, zie Dimier (2004).

7. Tanzania werd na de Eerste Wereldoorlog krachtens het verdrag van Versailles omgevormd van een Duitse kolonie naar een mandaatgebied van Groot-Brittannië onder supervisie van de Volkenbond. De andere Duitse kolonies in Afrika, Rwanda en Burundi, kwamen in handen van de Belgen. In verband met de omvorming van Tanzania in een mandaatgebied of ‘trust territory’ onder supervisie van de Volkenbond en later de Verenigde Naties, zie Bates (1955).

8. Iliffe (1979), p. 324.

9. Iliffe (1979), p. 382.

In Tanzania voerde de gouverneur-generaal Sir Donald Cameron het systeem van *indirect rule* rond 1925 in.¹⁰ Ook hier was de officiële legitimatie voor *indirect rule* paternalistisch:

‘It is our duty to do everything in our power to develop the native on lines which will not Westernise him and turn him into a bad imitation of a European. We want to make him a good African. We must not [...] destroy the African atmosphere, the African mind, the whole foundations of his race, and we shall certainly do this if we sweep away all his tribal organisations.’¹¹

Met het argument de Afrikaanse tradities niet met Europese gebruiken te willen besmetten, wilde het Britse bestuur beide gemeenschappen zoveel mogelijk uit elkaar houden. Een duaal samenlevingsmodel was het gevolg. Hoewel *indirect rule* de Britten dus een legitimatie bood om raciale segregatie in te voeren, werd in Tanzania, meer dan in andere Britse kolonies zoals Nigeria of Kenya, steeds getracht deze scheiding van Afrikanen en Europeanen uit het raciale spectrum te houden. Tanzania was immers geen echte Britse kolonie, maar was door de Volkenbond onder Britse voogdij geplaatst. Dit orgaan keek nauwlettend toe op het mandaatgebied en hield ‘the material and moral well-being and social progress of its inhabitants’ aandachtig in het oog.¹² Hoewel de Volkenbond niet geheel vrij was van raciale vooringenomenheid (Lugard was bijvoorbeeld een van de belangrijkste Britse vertegenwoordigers in de Volkenbond), ijverde deze instelling voor gelijke rechten voor de inwoners in alle mandaatgebieden ongeacht ras, religie of nationaliteit. Daardoor was de scheiding van gemeenschappen op basis van ras omstreden. Doordat het Britse beleid in Tanzania niet binnenskamers bleef, maar in de internationale schijnwerpers stond, zagen de Britten zich genooddaakt enige terughoudendheid aan de dag te leggen bij de invoering van raciale segregatie. Raciale segregatie als een sanitaire noodzaak voorstellen, bleek een perfecte uitweg. De historicus Robert Home stelt deze trend ook vast in andere regio’s in Afrika onder Brits bewind en betoogt: ‘Throughout this history [of indirect rule in Tropical Africa] the inherent difficulty of laying down racial categories was recognized by the architects of racial segregation, and dressed up as something else.’¹³

De Britse koloniale politiek in Tanzania stond in sterk contrast met de Franse ‘assimilatie-politiek’ in Senegal. Die werd vormgegeven in de egalitaire geest van de Franse Revolutie. In de meest algemene zin betekende ze de incorporatie van de kolonie in het politieke apparaat van het moederland, wat de Franse *direct rule* ook veel centralistischer en bureaucratischer maakte dan de Britse politiek. De Franse assimilatie paste binnen de Franse

10. Sir Donald Cameron was de tweede gouverneur van Tanzania en regeerde er van 1925 tot 1931. Zijn voornaamste verwezenlijking was er het opzetten van een nieuwe administratieve structuur en de introductie van *indirect rule*. Voordien was hij *chief secretary* in Nigeria onder gouverneur Lugard. Bron: Cameron (1937).

11. Iliffe citeert Cameron uit een archiefdocument (TNA 7777/20, ‘Native administration’, 16 juli 1925). Iliffe (1979), p. 321.

12. Aldus artikel 3 uit de ‘Text of the Mandate for the Tanganyika Territory’ van de Volkenbond. Geciteerd door Callahan (2004), p. 199.

13. Home (1997), p. 118.

mission civilatrice, waarbij van de ‘primitieve’ Afrikaanse bevolking beschaafde mensen zouden worden gemaakt naar Frans model. Volgens sommigen was het uitgangspunt zelfs raciale gelijkheid. Daarmee contrasteerde de Franse assimilatie met de door de Britten getrokken *colour bar*.¹⁴ In de meest ideale vorm zou assimilatie inhouden dat de kolonies ‘are considered as a simple prolongation of the soil of the mother country, départements more distant than the rest’.¹⁵ Toch was de assimilatie-doctrine voor het Franse koloniale bestuur geen absoluut gegeven. Dit blijkt uit het feit dat, terwijl de Britten een uitzondering maakten voor de steden, waar ze besloten toch via *direct rule* te besturen, de Fransen een uitzondering maakten voor het platteland. Om pragmatische en kostenbesparende redenen bestuurden de Fransen daar via *indirect rule*.¹⁶ *Indirect rule* was immers de goedkoopste administratieve structuur, aangezien flink kon bespaard worden op de hoge salarissen van koloniale ambtenaren. Bovendien was het evident dat de Afrikaanse bevolking veel sneller zou gehoorzamen aan Afrikaanse leiders dan aan koloniale ambtenaren.

De Franse assimilatiepolitiek werd sterk doorgevoerd in de vier grootste steden van Senegal, waaronder Dakar. In deze ‘*quatre communes en plein exercice*’ werden de inwoners als Franse staatsburgers beschouwd. Ze konden zelfs een vertegenwoordiger naar het Franse parlement sturen.¹⁷ In die omstandigheden was het natuurlijk niet logisch om in Dakar raciale segregatie in te voeren, al werd die meer en meer gewenst omdat Europeanen zich bedreigd begonnen te voelen door de verregaande emancipatie van de Afrikaanse bevolking die het Franse systeem op gang bracht. Rond 1900 resulteerde deze angst in zware interne kritiek op de Franse assimilatiepolitiek, niet omdat die de rechten van Afrikanen niet respecteerde (zoals de Britten beweerden), maar omdat ze Afrikanen teveel rechten gaf, wat volgens de critici uiteindelijk zou leiden tot een doemscenario:

‘What would become of France if the majority of voters were of a race different from that of the French nation proper? The representatives of the colonies would one day form the majority in our assemblies. Arabs, Annamites, the tribes of the African coast would dictate to us our laws; our colonial enterprises would only lead to our voluntary servitude.’¹⁸

14. Ondermeer Jean Comhaire verdedigt dit uitgangspunt in zijn tekst ‘Urban Segregation and Racial Legislation in Africa’ (1950). De historicus Georges Brausch omschrijft het begrip ‘colour bar’ als volgt: ‘The term “colour bar” may be defined as unequal treatment of persons, either by the bestowal of favours or the imposition of burdens according to the colour of their skin. This type of social discrimination, which is to be found in varying degrees wherever different races live side by side, prevents the weaker races from achieving a fuller life, cuts them off from all possibilities of rising and makes both races permanently conscious of their differences. A colour bar may be either enforced by law, as in the Union of South Africa and in certain Southern States of the United States of America, or just be a recognized part of conventional social life but in that case it may be as much as a class barrier as one founded purely on skin pigmentation.’ Brausch (1961), p. 19.

15. Lewis (1962), p. 132.

16. Johnson (1971), p. 63 en 75.

17. De steden Saint-Louis, Rufisque, Gorée en waren ‘*les quatre communes en plein exercice*’. Voor een politieke geschiedenis van ‘*les quatre communes*’, zie Johnson (1971).

18. Lewis citeert een kritische stem op het *Congrès Colonial National* te Parijs (1889-90). Lewis (1962), p. 152.

De Franse assimilatiepolitiek bleek moeilijk te verenigen met de koloniale onderneming en werd in het begin van de twintigste eeuw ingeruild voor een beleid van associatie. Althans in theorie, want de nieuwe beleidsvorm verschilde in de praktijk weinig van de oude. Het grote verschil was dat de Fransen geen politieke, maar enkel nog een culturele assimilatie nastreefden, een ‘softe’ vorm van assimilatie dus. De wijziging in de koloniale politiek had echter bijna geen invloed in Dakar. De emancipatie van de Afrikaanse bevolking viel daar niet terug te draaien, nadat in 1914 voor het eerst een Afrikaanse vertegenwoordiger in het Franse parlement werd verkozen. Bepaalde fracties in het parlement waren erg gevoelig voor aantijgingen van raciale segregatie. Gezien ook de grote politieke participatie van Afrikanen in het gemeentebestuur van Dakar, was de invoering van raciale segregatie in Dakar onbespreekbaar. Ook hier diende de omweg van het hygiënistisch discours genomen te worden.

Dit opportunisme kenmerkte alle koloniale mogendheden, maar bij de Belgen leek wel het hun handelsmerk. Het koloniale beleid in Belgisch Congo is moeilijk definieerbaar, voornamelijk omdat het koloniale bestuur zelf nooit een eenduidige beleidslijn vastlegde.¹⁹ Gedurende de koloniale periode schipperde het beleid meermaals tussen de Britse en Franse koloniale doctrines. Beide beleidsvormen werden ook tegelijkertijd toegepast, afhankelijk van de omstandigheden in Congo en politieke situaties in het moederland.²⁰ Evenals de Fransen legden de Belgen zichzelf een beschavingsopdracht op, maar anders dan de Franse *mission civilatrice* was het nooit de bedoeling van de Belgen de Afrikanen volkomen tot Belgische staatsburgers te assimileren. De beschavingsmissie van de Belgen in Congo werd voornamelijk geleid door het Belgische paternalisme. Hoewel dat zeker bijdroeg aan de verhoging van de levensstandaard van de Afrikaanse bevolking, zorgde het ook voor een betuttelende houding van de Belgen ten opzichte van de Afrikanen. Het paternalisme rechtvaardigde bovendien een dominante en autoritaire positie van de Belgen, volgens een principe dat goed werd samengevat in de uitspraak ‘dominer pour servir’ van gouverneur-generaal Pierre Ryckmans.²¹ Hoewel het Belgische koloniale bestuur zeer centralistisch was, leidde het Belgische paternalisme, naar analogie van het Britse model, tot de oprichting van aparte administratieve structuren voor Afrikanen. Net zoals bij de Britten betekende dat tevens dat de Afrikanen Europese en moderne invloeden werd onthouden en een basis voor raciale segregatie. Een terugkerend argument was dat de verschillende noden en behoeften van Europeanen en Afrikanen een dubbel beleid in de kolonie vereisten, afgestemd op de specifieke eigenschappen van beide bevolkingsgroepen:

19. ‘Ni le bloc colonial, ni la politique coloniale n’ont jamais été ni uniformes, ni cohérents.’ Jewsiewicki (1992), pp. 211-212.

20. ‘La politique coloniale des Belges a été caractérisée comme n’étant ni de l’administration indirecte, ni de l’administration directe, ni de l’assimilation, ni de l’association, mais une forme hybride et intermédiaire.’ Turner (1973), p. 4. ‘La politique belge, en fait, a été une politique de dosage toujours empirique et variable.’ Stengers (1989), p. 205.

21. Pierre Ryckmans deed de uitspraak in 1931. Tussen 1934 tot 1946 was hij gouverneur-generaal van Belgisch Congo. Voor een biografie van Pierre Ryckmans, zie Vanderlinden (1994).

‘Il y a, au Congo, des Européens et des Indigènes. De toute évidence, ils ne sont pas au même stade intellectuel, moral, politique, économique et scientifique. Ils ont des cultures différents, parlent des langues différentes et ont, en outre, des intérêts et des besoins différents. La politique coloniale ne peut faire abstraction, en Afrique, ni de l’existence des Indigènes, ni de celles des Européens, ni du fait qu’ils ne sont pas les mêmes, des différents points de vue considérés ci-dessus. Aussi a-t-elle été amenée, sur la base de ces divers éléments, à réglementer le comportements des uns et des autres et leurs rapports réciproques.’²²

Hoewel de Belgen in Congo ook een hygiënistisch discours gebruikten om raciale segregatie te verantwoorden, is het opmerkelijk dat de scheiding van Afrikanen en Europeanen er bij momenten zo vanzelfsprekend was dat die geen legitimatie behoefde. Zo was de wetgeving in de interbellumperiode vaak expliciet raciaal: Afrikanen mochten de Europese wijk van Kinshasa tussen tien uur ’s avonds en half vijf ’s morgens niet betreden zonder een speciaal daartoe verkregen vergunning. Die was bijvoorbeeld vereist voor het zwarte huispersoneel (de ‘boys’) dat gehuisvest was in de achtertuin (de ‘boyerie’) van de Europeanen.²³ Ook omgekeerd was een restrictie van toepassing: alleen blanke missionarissen en dokters konden zich na de avondklok nog in de ‘cité indigène’ of Afrikaanse wijk van de stad begeven.²⁴

Het sanitation syndrome en de rol van dokters in de stedenbouw

Na de Eerste Wereldoorlog deed het hygiënistische discours zijn intrede in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa. De grote preoccupatie voor volksgezondheid bij het koloniale bestuur in Afrika was natuurlijk terecht. De dreiging van dodelijke epidemieën was immers reëel en aanzienlijk in Afrika, dat niet voor niets de bijnaam ‘the White Man’s Grave’ kreeg toebedeeld.²⁵ Epidemieën en onhygiënische toestanden werden in de Afrikaanse stad echter dikwijls gekoppeld aan ‘ras’. Zo waren verscheidene sanitaire maatregelen ter bestrijding van besmettelijke ziektes enkel van toepassing op niet-Europeanen, wat soms tot ridicule situaties leidde. De Sanitaire Dienst van Dakar besloot bijvoorbeeld in 1914 na de uitbraak van de pest de Afrikaanse wijk in quarantaine te plaatsen, uiterst merkwaardig, omdat de eerste besmettingen zich buiten de Afrikaanse wijk hadden voorgedaan.²⁶ En toen de Afrikaanse politicus Diagne stelde dat er in de strijd tegen de pest een veel rechtvaardigere

22. Van der Kerken (1943), p. 82.

23. ‘Dans les circonscriptions urbaines, les centres européens ou les quartiers de circonscriptions urbaines ou des centres européens, que désignent les commissaires de district, il est interdit aux indigènes qui n’y sont pas astreints par leurs fonctions dans un service public, de circuler entre 10 heures du soir et 4 heure et demie du matin’, Ordonnance du 7 avril 1937 sur la circulation nocturne des noirs, Strouvens & Piron (1948), p. 821. In Dar es Salaam mochten Afrikanen zich wel in de Europese wijken begeven gedurende de nacht, maar enkel indien ze een lamp bij zich hadden. TNA 3508, *Township Ordinance*, 1920.

24. ‘La présence de personnes de race blanche dans la cité indigène est interdite à partir de 7 heures du soir jusque 5 heure du matin’, Ordonnance du 28 janvier 1922, Strouvens & Piron (1948), p. 793.

25. Goerg (1997), p. 39.

26. Na de uitbraak van de pest werd de Afrikaanse wijk op het Plateau in Dakar in quarantaine geplaatst door middel van een tijdelijk cordon sanitaire. Dit cordon sanitaire had geen breedte, maar markeerde de grenslijn (die lag op de Rue Vincens) tussen het zogenaamde besmette en niet-besmette gebied en is dus essentieel verschillend van het latere en definitieve cordon sanitaire, dat een

oplossing was dan de bouw van een aparte wijk voor Afrikanen (zoals de Sanitaire Dienst na enige tijd voorstelde), namelijk het aanbieden van goede woningen voor Afrikanen in de binnenstad, zag het hoofd van de gezondheidsdienst daar geen oplossing in. Hij achtte Afrikanen inherent vatbaar voor ziekte en gebrek aan hygiëne:

‘Je ne fais aucune allusion, dans mon rapport, au projet de maintenir les indigènes dans l’enceinte de la ville en mettant à leur disposition des maisons saines et bien construites, [...]. Je crois que cette conception serait pas de nature à améliorer définitivement les conditions hygiéniques de Dakar: la susceptibilité particulière des indigènes à certaines épidémies n’en serait nullement modifiées et il serait à craindre que la population noire ne transforme rapidement ces habitations en taudis mal entretenus et insalubres.’²⁷

Een sanering van de hele stad was natuurlijk een erg dure oplossing, en die loste bovendien de andere ongemakken niet op die met rassenvermenging werden geassocieerd.

De praktijk van raciale segregatie in de Afrikaanse stad evolueerde met de tijd van een tijdelijke (nood)oplossing als reactie op de uitbraak van besmettelijke ziektes naar een permanente preventiemaatregel of *prophylaxie*. Daardoor hoefde de uitbraak van een epidemie niet eens meer afgewacht te worden. Deze ontwikkeling kwam er onder invloed van de tropische geneeskunde, een nieuwe discipline die tegen het einde van de negentiende eeuw onder invloed van een aantal toonaangevende scholen werd ontwikkeld, zoals de School of Hygiene and Tropical Medicine in Londen en Liverpool, en het Institut Pasteur in Parijs. Voornamelijk Britse dokters en gezondheidsdeskundigen propageerden raciale segregatie als een efficiënte en goedkope preventiemaatregel in de strijd tegen besmettelijke ziektes.²⁸ Hiermee werd weliswaar de ziekte zelf niet bestreden, maar door Europeanen en Afrikanen van elkaar te scheiden zou het besmettingsgevaar voor Europeanen gevoelig afnemen. Uiteindelijk concentreerde het debat zich grotendeels rond die afname. De Britse gezondheidsexperts met hun grote mobiliteit binnen het Britse Rijk brachten hun ideeën al snel naar alle windstreken, van India tot Zuid-Afrika. Hun kennis reikte met de tijd bovendien ver buiten de Britse kolonies, via internationale conferenties zoals *The Conference of Principal Medical Officers and Senior Sanitary Officers* in Lagos in 1912, *The Inter-Colonial Conference on Yellow Fever* in Dakar in 1928 of de *Sanitary Conference of Chief Health Officers* in Kaapstad in 1932, en via invloedrijke handboeken van bekende dokters als Professor William J. R. Simpson, één van de stichters van de London School of Hygiene and Tropical Medicine.²⁹

strook van 800 meter breed was. Ook aan de mond van het Kaapverdisch schiereiland (van Hann tot Cambérène) werd een tijdelijk cordon sanitaire ingesteld om verspreiding van de pest in het binnenland te voorkomen. ANS H20 (l'Hygiène à Dakar).

27. ANS H20, brief van het hoofd van de Sanitaire Dienst van Senegal aan het hoofd van de Sanitaire Dienst van AOF, 1914.

28. Home (1997), p. 43.

29. De rol van professor Simpson wordt verder in de tekst aangeduid. Samen met professor Manson stond hij aan de basis van de London School of Hygiene and Tropical Medicine. In verband met Simpson en andere Britse gezondheidsexperts, zie ondermeer Home (1997).

Het belangrijke netwerk van Britse gezondheidsexperts en dokters zorgde er voor dat raciale segregatie meer en meer werd gezien als een legitieme sanitaire maatregel. Na verloop van tijd volstond het zelfs naar praktijken van raciale segregatie in andere kolonies te verwijzen om eigen segregationistische plannen te verantwoorden. Zo legitimeerde de Sanitaire Dienst in Dakar in 1912 de scheiding tussen de Afrikaanse en Europese woonwijken door te stellen dat alle andere koloniale besturen een dergelijke scheiding vanuit sanitair oogpunt reeds hadden ontwikkeld. Dat klopte niet, maar men dacht waarschijnlijk aan de Britse praktijk in Zuid-Afrika:

‘Cette mesure préconisée et mise en pratique par tous les gouvernements étrangers, a pour but d’éviter la contamination des quartiers européens par les villages noirs contigus qui sont ou peuvent être à un moment donné les réservoirs du paludisme, de la fièvre jaune et de la peste.’³⁰

Met identieke argumenten verwees de Belgische architect René Schoentjes op zijn beurt naar de Franse praktijk, toen hij zijn schetsontwerp voor Kinshasa in 1933 verdedigde:

‘Un point semble bien tranché et est d’application dans toutes les Colonies, même françaises, où l’indigène est cependant élevé, dans certains cas, à la dignité de citoyen français. Il convient de séparer, surtout pour des raisons d’hygiène, la cité indigène du centre européen.’³¹

De discipline van de tropische geneeskunde werd ingezet met politieke, sociale en economische doeleinden en had ook verregaande gevolgen voor de stedenbouw.

Terwijl voor de Eerste Wereldoorlog voornamelijk ingenieurs de ruimtelijke inrichting van de koloniale steden in Afrika dirigeerden, groeiden dokters en hun Sanitaire Diensten daarna in status, ze werden ‘all-purpose experts’ en dicteerden de Diensten Openbare Werken met hun kennis.³² Desalniettemin bleef de stedenbouwpraktijk in de interbellumperiode een zoeken naar *ad hoc*-oplossingen voor urgente problemen, zonder een algemeen plan voor de stad als geheel. Van een integrale stedenbouw was voor de Tweede Wereldoorlog nog geen sprake, laat staan van centrale stedenbouwkundige instituties. Hoewel, vooral bij de Britten, de jonge discipline van de *town planning* in de interbellumperiode langzamerhand ook in de kolonies in de praktijk werd gebracht, vooral met de tuinstadmodellen van Ebenezer Howard en Raymond Unwin, was de inrichting van Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa voor de Tweede Wereldoorlog in de eerste plaats een lokale aangelegenheid.³³ Alleen in Kinshasa

30. ANS H20, ‘rapport sur la surveillance sanitaire de la ville de Dakar’, Sanitaire Dienst, verslag inspectie tussen 28 november en 20 december 1912.

31. Schoentjes (1933), p. 568. Voor een biografie van Schoentjes, zie annex.

32. Home (1997), p. 125.

33. Het concept van de tuinstad of ‘Garden City’ werd in 1898 geformuleerd door Ebenezer Howard in ‘Tomorrow: a Peaceful Path to Real Reform’ en later uitgegeven *Garden-Cities of To-morrow* (1902). Howard wilde met zijn concept een model aanreiken om de

werd een schets voor de stad door een externe architect gemaakt, René Schoentjes (afb. 4).³⁴ Hij was echter niet verbonden aan de Dienst Openbare Werken van Kinshasa maar aan het Ministerie van Koloniën in Brussel. Maar zoals we in het derde deel, *Making the City*, zullen zien, bleef deze schets van Schoentjes een vaag referentiekader en kwam ook in Kinshasa de dienst Openbare Werken nooit verder dan *ad hoc*-ingrepen.

Dat stedenbouw in 'l'Afrique Tropicale' van het interbellum nog niet op grote schaal en voor de lange termijn werd toegepast (zoals in 'l'Afrique du Nord' door ondermeer de architect Henri Prost in Marokko gebeurde), blijkt uit het boek *L'Urbanisme Aux Colonies et dans les Pays Tropicaux* (1932-1935). Het werd uitgegeven naar aanleiding van de gelijknamige internationale conferentie in 1931 in Vincennes (Frankrijk). Bij de steden van sub-Saharisch Afrika wijst dit boek meer op de noodzaak van masterplannen dan op het bestaan ervan.³⁵ Vooral de uitdagingen worden opgesomd, meer dan wat er is verwezenlijkt. Die waren heel vaak een mix van sanitaire maatregelen en raciale segregatie. Dit is bijvoorbeeld het geval in een tekst van René Schoentjes over de stedenbouw in Belgisch Congo, waarin hij raciale segregatie bepleit als een sanitaire noodzaak.³⁶

Een van de weinige concrete realisaties in sub-Saharisch Afrika die in het boek aan het internationale publiek worden voorgesteld is het Office des Habitations Economiques (OHE) dat in 1926 in Dakar werd opgericht om de woonomstandigheden van Afrikanen hygiënischer en leefbaarder te maken. Hoewel het OHE in de daaropvolgende jaren op een totale mislukking afstevende, was de doelstelling ervan niet mis te verstaan: in het boek wordt betoogd dat het OHE werd gecreëerd 'pour réaliser la ségrégation des indigènes'.³⁷ In dat opzicht was het OHE een voorafspiegeling van de omvangrijke woonprogramma's die na de Tweede Wereldoorlog kwamen, en die in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan de orde komen.

Het concept van het cordon sanitaire

In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog werd het hygiënistische discours de motor achter het stedenbouwkundig ingrijpen in Dar es Salaam en Dakar. In Kinshasa duurde het tot de jaren dertig van de twintigste eeuw vooraleer het hygiënistische denken er zijn intrede deed. Voor een groot deel was deze nadruk op hygiëne een echo van de stedenbouwpraktijk uit Europa, bijvoorbeeld in Parijs, waar onder leiding van Georges-Eugène Haussmann in

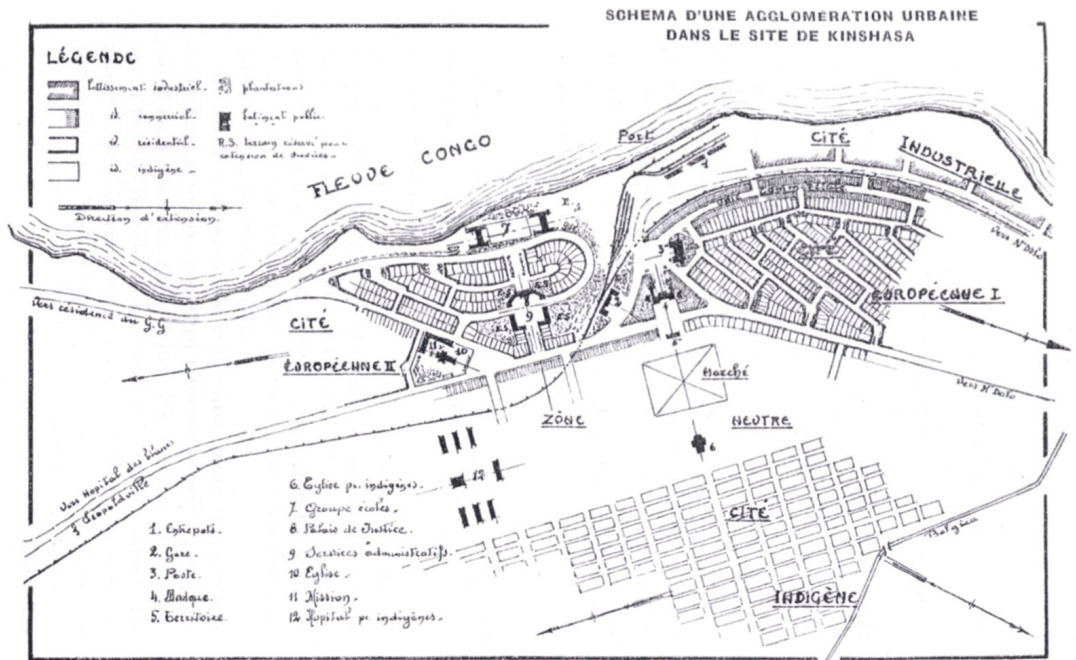
toenmalige overbevolking en vervuiling van de industriële miljoenenstad te vermijden. Het model begrensde de groei van een grote stad door de groei af te leiden naar omringende kleine nieuwe steden, met maximaal 32.000 inwoners. Het tuinstadmodel wilde een samenleving stichten, die een participatie van de bevolking in het bestuur en in het culturele leven moest gaan kennen, en een besloten, intieme en geborgen stedenbouw. Het model werd later onder meer door Raymond Unwin gebruikt voor zijn handboek *Town-planning in Practice: an Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs* (1909).

34. Schoentjes (1933), p. 568.

35. Prost spreekt over 'plans d'aménagements'. Prost (1932), p. 22.

36. Schoentjes (1932), pp. 171-187.

37. Royer (1932-1935), p. 154.

Afbeelding 4 | Kinshasa, 1932

In 1932 projecteerde de Belgische architect R. Schoentjes zijn schets voor een ideale Congolese stad op de locatie van het bestaande Kinshasa. Daarbij voorzag hij een *zone neutre* van 500 meter tussen de Europese wijk (bij de Congo-rivier) en de Afrikaanse wijk (beneden). Volgens Schoentjes moest ook de spoorweg, die de grens vormde tussen de Europese wijk en de *zone neutre*, de scheiding tussen bevolkingsgroepen versterken. Dit was echter niet over de gehele lengte van het spoorwegtracé het geval, omdat de spoorweg een knik maakte door de Europese wijk om aansluiting te vinden bij de haveninfrastructuur. In de *zone neutre* plande Schoentjes een aantal openbare gebouwen voor Afrikanen, zoals een markt en een hospitaal, die hij om sanitaire en veiligheidsoverwegingen liever niet in de Afrikaanse wijken zelf plaatste. Wonen werd in de *zone neutre* verboden. De Europese wijk laat met zijn gebogen stratenpatroon en de clusters van openbare gebouwen de invloed zien van het tuinstadconcept van Raymond Unwin. De Afrikaanse wijk werd met een rasterpatroon van straten ontworpen: het organisatieschema van het (arbeiders)kamp dat in vele koloniale steden werd gebruikt om Afrikanen te huisvesten. Het was een van de goedkoopste en meest efficiënte verkavelingsvormen. Met dit project voor Kinshasa uitte Schoentjes kritiek op de situatie in Kinshasa, waar door de snelle groei van de Europese wijk voorbij de spoorweg niet langer een scheiding bestond tussen de Europese en de Afrikaanse wijk. Het feit dat zich voorbij de spoorweg vanaf de jaren 1920 het commerciële centrum van de stad had gevormd, maakte het voorstel van Schoentjes weinig realistisch.

Architect R. Schoentjes, 'Schéma d'une Agglomération Urbaine dans la Site de Kinshasa', 1932, Bron: Schoentjes (1933)

de tweede helft van de negentiende eeuw grote afbraakwerken werden ondernomen om de stad te saneren.³⁸ Ook in London, waar Ebenezer Howard het concept van de 'tuinstad' in 1898 lanceerde als reactie op de overbevolkte en vuile metropool, speelden sanitaire argumenten een grote rol. Hoewel ook in Parijs en London achterliggende motieven als sociale controle en angst voor klassenstrijd een bijkomend argument voor de stadssaneringen en afbraakwerken vormden, werd in Afrika de redering omgedraaid en gesteld dat raciale segregatie voor een belangrijke stadssanering zou zorgen. Dat was een belangrijke vorm van *editing* en kwam er in de eerste plaats onder invloed van de theorieën uit de tropische geneeskunde.

Dat het hygiënistische discours in Kinshasa later werd ingezet dan in Dakar en Dar es Salaam, wil niet zeggen dat de behoefte aan raciale segregatie in Kinshasa minder werd gevoeld. Integendeel, de strikte koloniale orde had er reeds tot een scheiding geleid tussen de woongebieden van gekoloniseerden en kolonisatoren. Dit was in Dar es Salaam en Dakar niet het geval. Daar leefden verschillende bevolkingsgroepen van oudsher door elkaar in het centrum van de stad. Hoewel Europeanen en Afrikanen voornamelijk in sociaal homogene wijken woonden, waren daar geen duidelijke scheidingslijnen tussen beide bevolkingsgroepen. De afwezigheid van een duidelijke scheiding werd nog versterkt doordat in beide steden in het grensgebied een omvangrijke bevolkingsgroep woonde die niet in één van beide bevolkingscategorieën viel thuis te brengen, namelijk Aziaten in Dar es Salaam en Syriërs en Libanezen in Dakar.³⁹

In 1923 werd Kinshasa tot hoofdstad van Belgisch Congo opgewaardeerd, waarna voornamelijk door toedoen van Portugese en Griekse handelaren het onbebouwde tussengebied of *no man's land* tussen de Europese en Afrikaanse wijken volgebouwd werd. Toen werd ook in Kinshasa het hygiënistisch discours bovengehaald om raciale segregatie in te voeren.

Opmerkelijk is dat de door dokters vereiste raciale segregatie in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa op gelijkaardige wijze vorm werd gegeven, namelijk door de planning van een onbebouwde zone tussen de Afrikaanse en Europese wijken. In de naam van deze scheidings- of bufferzones is de invloed van het hygiënistisch discours te herkennen: 'zone neutre/neutral space', 'open space', 'cordon sanitaire'. Deze benamingen werden in de drie steden door elkaar gebruikt, wat de transnationale uitwisseling van expertise op dit gebied aantoonde. In wat hierna volgt zal de term 'cordon sanitaire' of kortweg 'cordon' worden gebruikt om deze permanente scheidingszones aan te duiden. Deze term geeft de sanitaire argumentering die

38. Napoleon III gaf Georges-Eugène Haussmann in 1853 de opdracht om plannen te maken voor de verbouwing van Parijs. In verband met het werk van Haussmann, zie Sutcliffe (1993) en Jordan (1995).

39. De Aziaten uit Dar es Salaam waren voornamelijk Indiërs en Arabieren uit Zanzibar en het Midden-Oosten. De Syriërs en Libanezen in Dakar waren afkomstig uit de Levant-regio (en niet uit aparte nationale staten) die tot de Eerste Wereldoorlog deel uitmaakte van het Ottomaanse Rijk en daarna een mandaatgebieid van Frankrijk werd.

aan de basis van de scheidingszones ligt, goed weer en is bovendien in het Frans, Engels en Nederlands courant.⁴⁰

De belangrijkste eigenschap van deze cordons was het verbod er te wonen. In de meeste gevallen kregen deze zones *non aedificandi* een groen en recreatief karakter, met bijvoorbeeld een sportstadion, een renbaan, een golfterrein of een voetbalveld. Omdat commerciële functies in de Afrikaanse wijken vaak verboden waren, werden die soms ook in de scheidingszone gepland, iets wat, zoals we in deel 3 zullen zien, het scheidende karakter niet ten goede kwam. Vaak kregen ook missieposten en politiekazernes in de scheidingszones een plek, functies die de controle op de Afrikaanse wijken dienden te waarborgen.

Hoewel de functionele invulling van de cordons in de drie steden erg overeenkwam, bestond weinig eensgezindheid over de breedte van deze bufferzones. Zowel in de kolonies als over de grenzen heen schreven dokters en hun Sanitaire Diensten verschillende afmetingen voor, wat de pseudo-wetenschappelijkheid van de cordons aantoonde. Voor de dimensies werd vaak verwezen naar de theorieën van Britse gezondheidsexperts. Maar ook onder hen bestond weinig consensus. In Dar es Salaam schreven ze een breedte voor van 300 yards (274 meter), en in Kinshasa 400 meter.⁴¹ Merkwaardig genoeg had deze zone bij de Fransen, die volgens vele auteurs een stuk minder segregationistisch ingesteld waren dan de Britten en de Belgen, de grootste proporties.⁴²

In Dar es Salaam en Kinshasa werd voorgesteld de scheidingszone in de bestaande stad te brengen door een bebouwde strook te ontruimen. In Dakar daarentegen werd voorgesteld de scheiding te realiseren door een nieuwe wijk voor Afrikanen te bouwen, de toekomstige Médina, op 800 meter van het stadscentrum (afb. 5).

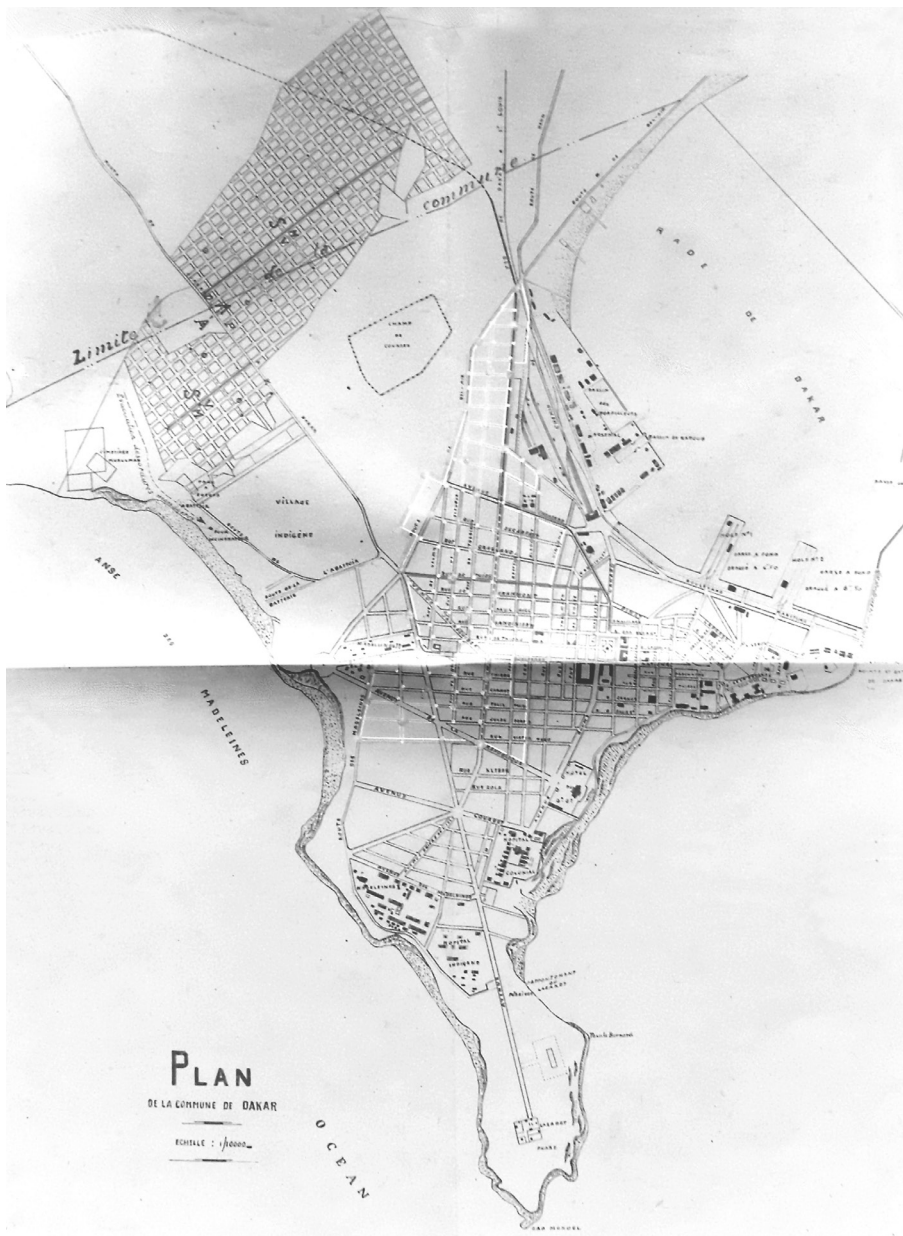
Opvallend is dat door de introductie van het cordon sanitaire de groeiomgankelijkheden van de Europese wijk in de drie steden aanzienlijk werden verkleind. Ze lagen gunstig langs het waterfront en werden door de komst van het cordon nu aan twee kanten begrensd, waardoor uitbreidingen moeilijker werden. De grote congestie van de drie stadscentra die de drie steden tegenwoordig laten zien, is hierdoor voor een groot deel te verklaren.

Tot op vandaag is het echter hoogst discutabel of de nieuwe scheidingszones ook werkelijk het besmettingsgevaar hebben kunnen indijken, aangezien insecten en ratten,

40. Hoewel de term 'cordon sanitaire' er waarschijnlijk een afleiding van is, doelen we hier niet op de tijdelijke cordons die werden gebruikt om besmette gebieden in quarantaine te plaatsen. Er is een groot verschil, gezien deze tijdelijke cordons geen strook land waren, maar enkel een besmet gebied markeerden door middel van een quarantainelij. Hierbij is het belangrijk om er op te wijzen dat voor Dakar, in de bestudeerde archiefdocumenten, alsook in het werk van historici zoals Betts (1971), M'Boloko (1982) en Echenberg (2002), de term 'cordon sanitaire' alleen wordt gebruikt als quarantainemaatregel en niet als permanente scheidingszone. Deze permanente scheidingszone in Dakar werd in de archiefcorrespondenties doorgaans aangeduid met 'zone neutre'. Tegenwoordig, en vooral in werken uit de stedenbouwgeschiedenis, zoals dat van Njoh (2007) en Bigon (2009), wordt de term 'cordon sanitaire' ook gebruikt om de fysieke scheidingzone aan te duiden die werd gepland naar aanleiding van de pest in Dakar in 1914 tussen het Plateau en de Médina. Zoals blijkt uit het werk van Wright (1991), gebruikten de Fransen de term 'cordon sanitaire' in diezelfde periode wel al in Noord-Afrika om op permanente scheidingszones te wijzen, bijvoorbeeld in Rabat en Casablanca.

41. In Dar es Salaam baseerde men zich op de richtlijnen van professor Simpson in Uganda en in Kinshasa baseerde men zich op de conclusies van de 'Sanitary Conference of Chief Health Officers' in Kaapstad in 1932.

42. Dit is een wijd verspreide stelling, maar ze valt erg te betwijfelen. Zie bijvoorbeeld Comhaire (1950), Gale (1980) en Coquery-Vidrovitch (2005b).

Dakar, 1914 | Afbeelding 5

Na de uitbraak van de pest in 1914 plande de Sanitaire Dienst van Dakar een Afrikaanse wijk op 800 meter van de het Plateau (het gebied in het midden van de kaart). Tot dan leefden Afrikanen en Europeanen samen op het Plateau. Hoewel Afrikanen voornamelijk op de westelijke helft van het Plateau woonden en Europeanen op het kleine schiereiland aan de oostkant, raakten beide gemeenschappen elkaar in het midden van het Plateau. De bedoeling was om alle Afrikanen naar de nieuwe Afrikaanse wijk, de Médina, te verhuizen (linksboven op de kaart) en het Plateau op die manier vrij van hutten te maken. Het eerdere plan om een 'village indigène' links aan de rand van het Plateau op te richten, zoals nog op de kaart aangeduid, werd daarbij verlaten. De renbaan voor paarden bleef wel behouden en kreeg een plaats in het cordon sanitaire (de onbebouwde zone tussen de Médina en het Plateau).

Dienst Openbare Werken AOF, 'Plan de la Commune de Dakar', 1914, Bron: ANS P191

de belangrijkste overbrengers van tropische ziektes, de cordons zonder moeite konden doorkruisen. Het cordon sanitaire was eigenlijk enkel adequaat voor ziektes die alleen van mens op mens werden doorgegeven. Hoewel we er vanuit kunnen gaan dat in 1914 de medische kennis van de insectvector wel voorhanden was, is duidelijk dat deze nog niet was doorgedrongen tot de maatregelen van de Sanitaire Dienst in Dakar toen die een cordon sanitaire om de Afrikaanse wijk voorstelde tegen de pest. Die werd in Dakar voornamelijk door vlooiën op ratten verspreid.⁴³ Eveneens was het weinig waarschijnlijk dat malariamuggen de scheidingszone van 500 meter niet zouden kunnen overbruggen, zoals in Belgisch Congo werd beweerd, door de districtscommissaris van Lubumbashi. Maar het is duidelijk dat de ‘zone neutre’ wel alle andere ‘voordelen’ van raciale segregatie kon verwezenlijken:

‘La zone neutre évite toute promiscuité entre le blanc et le noir; elle sépare les deux cités par un espace pratiquement libre de 500 mètres au minimum, distance qui correspond à l’ampleur normale du vol du moustique transmettant la malaria. La zone neutre écarte donc la vie du noir de celle du blanc; elle met ce dernier à l’abri des foyers de malaria, des divertissements bruyants du noir et rend, en conséquence, les conditions d’existence de chaque race nettement indépendantes [...] c’est un véritable cordon sanitaire orienté, en conséquence, perpendiculairement aux vents dominants.’⁴⁴

Opmerkelijk is dat de verantwoording van het Belgische bestuur bijna een doorslagje was van de richtlijnen die Lugard, de gouverneur-generaal van Nigeria, tien jaar eerder opstelde voor een onbewoonde zone tussen Afrikanen en Europeanen. Daarin werden vooral kinderen afgebeeld als de (over)dragers van malaria:

‘The first object of the non-residential area is to segregate Europeans, so that they shall not be exposed to the attacks of mosquitoes which have become infected with the germs of malaria or yellow fever, by preying on Natives, and especially Native Children, whose blood so often contains these germs. It is also valuable as a safeguard against bush fires and those which are so common in Native quarters, [...]. Finally, it removes the inconvenience felt by Europeans, whose rest is disturbed by drumming and other noises dear to the Native.’⁴⁵

Ook de economische logica van de koloniale stad verhinderde de sanitaire doeltreffendheid van het cordon sanitaire, omdat vanuit economisch belang duizenden *laisser-passers* werden verstrekt. Afrikanen van wie de arbeid onmisbaar was, kregen bijvoorbeeld in Dakar een reispaspoort op verzoek van hun werkgevers. Daarmee mochten ze het cordon sanitaire oversteken en de andere stadsdelen betreden.⁴⁶ Al enkele dagen na de instelling van het

43. Via de insectvector kan worden aangetoond of het insect besmettelijke infecties met zich meedraagt. Dat de kennis hierover in 1914 voorhanden was, blijkt uit het onderzoek van architectuurhistoricus Sinou (1985), p. 213.

44. Hins (1931), p. 32.

45. Lugard (1919) geciteerd door Home (1997), p. 117.

46. ANS H55 (Peste à Dakar). Zie ook M'Bokolo (1982), p. 36 en Echenberg (2002), p. 93. Echenberg voegt eraan toe dat het

cordon sanitaire was in Dakar sprake van besmette gevallen in alle delen van de stad, maar het duurde niettemin meer dan een maand alvorens het cordon werd opgeheven en de hele stad besmet werd verklaard.⁴⁷ Daarnaast strookte de massale aanwezigheid van Afrikaans huispersoneel in de Europese wijken, weinig met de sanitaire motivering die gepaard ging met de invoering van de cordons.

De tweedeling van de stad kan vanaf het begin van de twintigste eeuw worden teruggevonden in bijna alle koloniale steden in Afrika. Ook al werd de scheiding niet altijd gerealiseerd met een cordon sanitaire, ze ging bijna stevast samen met een hygiënistisch discours. In sommige steden, voornamelijk daar waar Europeanen zich permanent vestigden, werden aparte wijken voor Europeanen op hogere en gezonder gelegen locaties gepland, zoals de Hill Stations in de Britse steden Freetown (Sierra Leone) en Nairobi (Kenia). Een gelijkaardige situatie bestond in de Franse koloniale steden, zoals Abidjan (Ivoorkust) en Dakar, waar Europeanen een plaats kregen op het Plateau: een vaak terugkerende term in het Franse koloniale lexicon, die wijst op de voordelige topografie van de Europese vestiging.⁴⁸ De benaming 'Plateau' voor de Europese wijk raakte in de Franse koloniale steden in Afrika zo ingeburgerd dat ze in sommige gevallen niet eens meer samenging met een echt hoger gelegen locatie, zoals in Niamey (Niger) waar geen sprake was van een 'plateau', maar wel van een Plateau.⁴⁹

Meer voorkomend dan de verhuizing van Europeanen, was de verwijdering van Afrikanen uit de stad (de plaats die Europeanen als hun terrein beschouwden), en hun herhuisvesting buiten de stad in een semi-rurale omgeving. Het meest doorgedreven voorbeeld daarvan was te vinden in de Zuid-Afrikaanse steden, maar ook in andere steden, zoals Lusaka (Zambia) en Douala (Kameroen) werd voorgesteld Afrikanen te verhuizen naar ver verwijderde satellietwijken die paradoxaal genoeg, gezien het hygiënistische discours, vaak gelegen waren in onhygiënische gebieden. Tot op zekere hoogte was dit ook het geval in Dakar, waar de Médina - het nieuwe stadsdeel voor Afrikanen - weliswaar niet erg veraf gelegen was, maar in een moerasgebied werd gepland.⁵⁰ Om een raciale segregatie in de Afrikaanse steden aan te brengen, gebruikten de drie koloniale mogendheden dus verschillende modellen en technieken door elkaar, afhankelijk van de eigenschappen van de plek. Het onderscheid dat Goerg aanbrengt, namelijk dat het Britse segregationistische beleid in Afrika zich kenmerkte door de planning van Europese enclaves buiten de stad, tegenover het Franse beleid dat de verwijdering van Afrikanen uit de stad wilde, valt dus

bovendien mogelijk was om met elk geschreven document het cordon sanitaire over te steken, omdat de *Tirailleurs Sénégalais*, de Senegalese soldaten die voor het koloniale bestuur werkten, meestal niet konden lezen.

47. Dit tijdelijke cordon sanitaire plaatste het besmette gebied in quarantaine en verschilt dus van het latere cordon sanitaire tussen het Plateau en de Médina.

48. Sinou (1985), p. 247.

49. Winters (1982), p. 141.

50. ANS H55, brief van dokter Guyot aan de gouverneur-generaal, 24 april 1916.

niet te veralgemenen.⁵¹ Dar es Salaam, de case die we in wat volgt zullen uitwerken, vormt een goed tegenvoorbeeld.

Bronnen en positionering

Het cordon sanitaire in Dar es Salaam, meestal *open space* genoemd, komt aan bod in heel wat werken, bijvoorbeeld dat van de geograaf Karl Vorlaufer (1970) en Lusugga J. M. Kironde (1995), deskundige in landgebruik. Het ontwerpproces dat aan de *open space* voorafging is veel minder bestudeerd, en al helemaal niet vanuit een stedenbouwkundige invalshoek. Voor ons onderzoek baseerden we ons in hoofdzaak op archiefmateriaal uit de Tanzania National Archives (TNA) in Dar es Salaam.

Voor het cordon sanitaire in Dakar is het werk van de architectuurhistorici Alain Sinou (1985) en Liora Bigon (2009) van belang voor een goed stedenbouwkundig perspectief. Ook de geograaf Asanne Seck (1970) bespreekt de invoering van het cordon en de bouw van de Médina uitvoerig. Voor aanvullingen op dit werk baseerden we ons op archiefwerk in de Archives Nationales du Sénégal (ANS). Wat het schetsontwerp van Schoentjes voor een cordon sanitaire of *zone neutre* in Kinshasa betreft, is het werk van de stedenbouwhistoricus Bruno De Meulder (2000) het belangrijkste referentiepunt. De schets van Schoentjes blijkt echter niet van belang te zijn geweest voor de *zone neutre* zoals die feitelijk in Kinshasa zelf werd aangelegd. Om dat te kunnen vaststellen, deden we een beroep op het Afrika-Archief (AA) in Brussel en de Archives Nationales du Congo (ARNACO) in Kinshasa.

2. Dar es Salaam: Het ontwerp voor de *open space*

Het Britse bestuur in Dar es Salaam: van cohabitatie naar segregatie

De steden in Tanzania waren voor de onafhankelijkheid in 1961 officieel nog niet een stad, maar een *township*. Na 1949 zou Dar es Salaam als enige stad in Tanzania een *municipality* of gemeente worden. In tegenstelling tot de landelijke gebieden die overwegend door Afrikanen werden bewoond en bestuurd (door Native Authorities), stonden de *townships* onder het gezag van een Township Authority met enkel Europese leden.⁵² De *townships*

51. Goerg stelt in haar artikel 'From Hill Station (Freetown) to Downtown Conakry (First Ward): Comparing French and British Approaches to Segregation in Colonial Cities at the Beginning of the Twentieth Century' (1998): 'While these two cities have their particular history and peoples, they are nevertheless representative of more general colonial policies. The model of a separate settlement for Europeans is not limited to Freetown, but was a common feature elsewhere in the British Empire (Government Hill at Ibadan, Ikoyi residential section on Lagos Island, St Mary's Cape at Bathurst). By contrast, the French method of separating groups according to financial demands and through the legal concept of "lotissement" is applied in other cities such as Dakar or Abidjan.' Goerg (1998), p. 25.

52. Aanvankelijk werd getracht om autochtone instituties in de Township Authority te integreren, maar dat was weinig succesvol. Vanaf 1926 bevatte de Township Authority ook leden van Indische origine. Pas in 1941 werd voor het eerst een Afrikaan opgenomen in de Township Authority. In 1949 werd Dar es Salaam een gemeente en werd de Township Authority vervangen door de Municipal Council. Vanaf dan werden meer Afrikanen toegelaten, maar de samenstelling van de Municipal Council bleef onevenredig met die van de bevolking. De Municipal Council bestond in 1950 bijvoorbeeld uit 10 Europeanen, 7 Aziaten, 6 Afrikanen en één Arabier. In 1950 had Dar es Salaam ongeveer 70.000 inwoners, waarvan 75 percent Afrikanen, 20 percent Aziaten en 5 percent Europeanen. Pas in 1960

vormden dus een uitzondering op de regel van het Britse *indirect rule*, wat blijkt uit Lugard's definitie van een *township*:

'An enclave outside the jurisdiction of the native authority and native courts, which are thus relieved of the difficult task (which is foreign to their functions) of controlling alien natives and employees of the government and Europeans.'⁵³

In de steden in Tanzania werd het Duitse systeem van *direct rule* door de Britten eigenlijk gewoon voortgezet.⁵⁴ Dit gebeurde met behulp van door het Britse bestuur benoemde *askaris* en *liwalis* van Afrikaanse en Arabische afkomst. Voor hogere posten in de administratie werd vanuit financiële overwegingen ook gebruik gemaakt van Indiërs, meestal katholieke Goans, waarschijnlijk naar het voorbeeld van de Britse koloniale administraties elders in Afrika.⁵⁵

Tijdens de interbellumperiode was de Township Authority van Dar es Salaam, opgericht in 1920, van enorm belang voor de ontwikkeling van de stad. Dit kwam doordat het beleid voor de infrastructurele en sanitaire ontwikkeling voor een groot deel op dit bestuursniveau werd uitgestippeld. Hoewel alle beslissingen van de Township Authority steeds door de *chief secretary* of premier moesten worden goedgekeurd, is het opvallend hoeveel beslissingsrecht de gemeentelijke instituties in Dar es Salaam hadden.⁵⁶ De uitbouw van de gemeentelijke instituties in de kolonies was iets dat vanuit Londen werd gepromoot.⁵⁷

Een ander orgaan dat een cruciale functie had voor de inrichting van Dar es Salaam, was het Central Town Planning and Building Committee, opgericht in 1922. Dit Central Town Planning and Building Committee was een instelling die tussen de gemeentelijke en de centrale overheid opereerde en waarin afgevaardigden van beide niveaus zetelden.⁵⁸

werden de leden van de Municipal Council niet langer benoemd, maar verkozen en werd voor het eerst een Afrikaan burgemeester. Voor de samenstelling van de Township Authority, zie: Illife (1979), p. 386.

53. Lugard (1919) geciteerd door Home, p. 128.

54. Hoewel de Duitse kolonisator uitging van *direct rule*, maakte het koloniale bestuur om de kosten van de administratie te drukken en vanwege het kleine aantal Duitsers in Dar es Salaam, gebruik van Afrikanen voor taken als taksinning en politiecontrole (*askaris*). Op het platteland werden invloedrijke en machtige grootgrondbezitters, vaak Arabieren (*akidas*), of dorpshoofden (*jumbes*), met deze taken belast. In de steden, waar verschillende etnische groepen samenleefden, werd door het Duitse bestuur zelf een afgevaardigde of *liwali* benoemd. Dit systeem werd overgenomen door de Britten. Zij benoemden de *liwalis* soms ook als *akidas* of *jumbes*. Zie bijvoorbeeld het jaarrapport van 1921: 'There are no tribal chiefs. The system of Akidas and Jumbes which was established by the late German administration is in force', TNA 1733:7, 'Annual Report on the district of Dar es Salaam', 1921.

55. Ook het Duitse koloniale bestuur maakte reeds gebruik van Indiërs in de administratie in Tanzania.

56. Dit is zeker het geval in vergelijking met Dakar en Kinshasa, waar de macht voornamelijk bij de gouverneur en diens centraal georganiseerde overheidsapparaat lag. Daar tegenover had de gouverneur in Dar es Salaam (die de Britse koninklijke macht in Tanzania vertegenwoordigde) eerder een bijrol. Dit kwam omdat de gouverneur er werd beconcurrerd in zijn functie door de *chief secretary* of premier. De koloniale administratie in Tanzania beschikte namelijk in tegenstelling tot Senegal en Belgisch Congo zelf over een uitvoerende, wetgevende en rechterlijke macht.

57. Home spreekt in dit verband over de Britten als 'the Chief Exporter of Municipalities'. Home (1997), pp. 1-6.

58. Aanvankelijk lagen de opvattingen van beide overheidsniveaus relatief dicht bij elkaar en gebruikten ze het Central Town Planning and Building Committee om ideeën uit te wisselen. Met de tijd echter zou het Central Town Planning and Building Committee steeds meer de stem van de centrale overheid vertolken en zou de gemeentelijke overheid haar eigen Dienst Openbare Werken ontwikkelen.

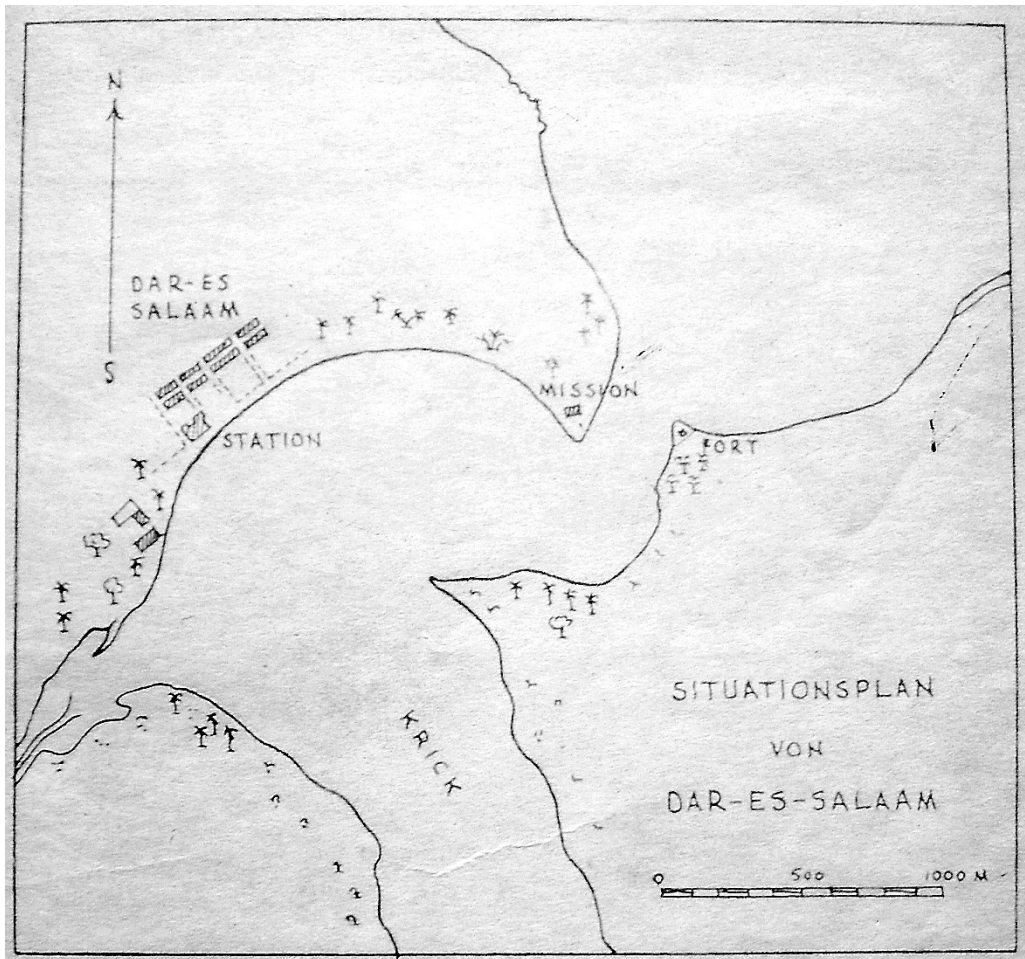
Hoewel het enkel een adviserende rol had, werden de aanbevelingen van het Central Town Planning and Building Committee doorgaans strikt opgevolgd. Het werd voorgezeten door een dokter, namelijk de *principal medical officer* van de Dar es Salaam Township Authority, wat wijst op de vooraanstaande rol die dokters en gezondheidsambtenaren bij de ruimtelijke ontwikkeling van Dar es Salaam hadden.

De door de Britten gevoelde behoefte voor raciale segregatie, speelde een cruciale rol bij de inrichting van de steden in Tanzania, waaronder Dar es Salaam. Deze segregatiekwesitie was trouwens enkel in steden aan de orde, daar Europeanen in Tanzania bijna uitsluitend in de steden gevestigd waren en het probleem zich erbuiten niet stelde.⁵⁹ Voor de inrichting van de steden in Tanzania ging het Britse bestuur in de eerste plaats uit van een duale samenleving: een samenleving met alleen Europeanen en Afrikanen, in het koloniale jargon gewoonlijk 'natives' genoemd. Dar es Salaam kenmerkte zich echter van oudsher door zijn heterogene bevolkingssamenstelling. Al voor de Duitse overheersing, in de tijd dat Dar es Salaam werd gedomineerd door sultan Seyyid Majid van Zanzibar (afb. 6), werd de plaats reeds bewoond door een amalgaam van nationaliteiten: Arabieren afkomstig van Zanzibar en het Midden-Oosten die handelden in slaven uit het Afrikaanse binnenland; Aziaten, hoofdzakelijk Indiërs, die de kleinhandel domineerden; Zamaro-boeren uit het binnenland die voornamelijk voedsel produceerden; en Shomvi-vissers uit de Swahili-dorpen langs de Afrikaanse oostkust.⁶⁰ Deze bevolkingsgroepen hadden in het Britse koloniale samenlevingsmodel geen duidelijke plaats en geen officiële positie. Voornamelijk Indiërs, maar ook andere nationaliteiten uit Azië, het Midden-Oosten en Noord-Afrika en soms zelfs inwoners uit Zuidelijk Europa werden ingedeeld volgens de vaak onduidelijke categorieën als: 'aliens, strangers, native foreigners, non-native foreigners, non-Europeans, Other Groups,....'⁶¹ Het is onduidelijk waar de Arabieren thuishoorden, ze werden zowel in de categorie 'natives' als 'non-natives' ondergebracht. Deze vaag gedefinieerde bevolkingsgroepen hadden een soort intermediaire functie in de koloniale samenleving, ze waren een buffer tussen zwart en blank en een communicatiekanaal tussen die beide groepen. De fundamentele betekenis van deze tussengroepen in de koloniale samenleving van Dar es Salaam, onder meer in

59. In Tanzania was slechts in zeer beperkte mate sprake van blanke *settler*-kolonie, zoals dat wel het geval was bijvoorbeeld in Kenia en Uganda. Op het platteland en in kleinere steden waren soms wel Aziaten gevestigd, maar de Britten voelden geen grote behoefte om ook daar een raciale segregatie te introduceren.

60. Over de stichting van Dar es Salaam, zie: Mascarenhas (1966) en Sutton (1970).

61. Home (1997), p. 132. De groep Aziaten was de tweede grootste bevolkingsgroep van Dar es Salaam, na de Afrikanen. Gezien de meeste Aziaten in Dar es Salaam Indiërs waren, werd de hele Aziatische populatie vaak samengebracht onder de noemer 'Indiërs'. Binnen de Aziatische gemeenschap zaten echter ook andere nationaliteiten, voornamelijk Pakistanen en Arabieren uit Zanzibar en het Midden-Oosten. Gezien het grote overwicht van Indiërs, worden de aanduidingen 'Aziaten' en 'Indiërs' in dit boek verder door elkaar gebruikt. Ook de gemeenschap van Indiërs zelf was heterogeen, waarbij leden van dezelfde gemeenschap samenwoonden in clusters. De Indische gemeenschap was voornamelijk onderverdeeld naar religie, vergelijkbaar met de etnische onderverdeling bij Afrikanen. Deze religieuze diversiteit leverde in de commerciële wijk, die werd gedomineerd door Indiërs, een nevenschikking van moskees, tempels en kerken op. De belangrijkste religieuze gemeenschappen waren de islamitische Ismailiën en Bohoras, en de Hindoes. Daarnaast was er ook een kleine gemeenschap van Sikhs en van katholieke Goans, die afkomstig waren uit de streek rond Goa in het voormalige Portuges India. Het aantal Indiërs groeide aanzienlijk na de komst van de Britten in Tanzania: In 1921 waren er 4.000 Indiërs in Dar es Salaam en in 1943 waren dat er al 11.000. Rond de onafhankelijkheid in 1961 waren er rond de 30.000 Indiërs in de stad. In verband met de Aziatische bevolking in Dar es Salaam, zie Adam (1959) en Schneider (1965). Cijfers: Gillman (1945), p. 17.

Dar es Salaam, 1889 | Afbeelding 6

Vanaf 1862 stond Dar es Salaam onder het gezag van sultan Seyyid Majid van Zanzibar. Door een vestiging in Dar es Salaam te stichten hoopte de sultan zijn handelsnetwerk naar het Afrikaanse binnenland te verbreden. De natuurlijke baai waar de Kurasini Creek (ook Gerezani Creek) uitmondt in Indische Oceaan (op de kaart rechts boven), vormde daarvoor de perfecte locatie (Dar es Salaam zou letterlijk vertaald 'a heaven of peace' betekenen). De sultan vestigde zich aan de westkant van de baai (onder de plek die als 'Station' is aangeduid) en richtte rond zijn paleis een grote kokosnootplantage op. Op dat moment bevond zich op de locatie enkel een aantal Shomvi-nederzettingen in de omgeving waar in 1887 een Duitse missiepost zou worden gesticht. De komst van de sultan zorgde er voor dat heel wat Arabieren en Indiërs uit Zanzibar zich in Dar es Salaam kwamen vestigen. Ze stichtten in Dar es Salaam een commercieel centrum (aangeduid met 'Station') waarvan de eerste straten en bouwblokken op de afbeelding worden weergegeven. Na de dood van de sultan in 1870 raakte Dar es Salaam in verval, totdat de Deutsch Ost Afrikanische Gesellschaft (DOAG) er een post oprichtte in 1885. Omdat de komst van de DOAG veel verzet uitlokte bij de bevolking, werd door de Duitse overheid rond 1889 een fort aan de ingang van de baai gebouwd om de handelspost te beveiligen. Dit was het begin van de Duitse overheersing van Dar es Salaam.

'Situationsplan von Dar-es-Salaam', 1889, Bron: Gibb (1949) naar een origineel van Freiherr Van Dauckelmann uit 1899

de handel, maakte een ontwikkeling van een 'duale' stad onmogelijk.⁶² Om deze reden percipieerde het koloniale bestuur de kosmopolitische bevolkingssamenstelling van Dar es Salaam als een probleem:

'This cosmopolitanism presents a real problem from an administrative point of view; and an astonishing variety of nationalities may be involved in any question which arises. Township Regulations have to be framed so as to suit the needs and idiosyncrasies of British, Belgian, Portuguese and Greek Communities, living among the numerous Asiatic population which is divided rather by religion than nationality, while the whole is imposed on the original inhabitants who vary from aristocratic Arab, to primitive ex-slaves from Congo.'⁶³

Maar hoezeer deze heterogene bevolkingssamenstelling ook als ongewenst werd gezien, in 1919, na de Britse overname van de macht, was in Dar es Salaam vooral sprake van rassenvermenging, en niet van rassenscheiding. Nochtans had het Duitse bestuur al een concreet plan voor de invoering van een cordon sanitaire in Dar es Salaam.⁶⁴ Hoewel de Duitsers erin waren geslaagd om een aparte zone voor Afrikanen af te bakenen - de toekomstige wijk Kariakoo - en de Europeanen zich vooral rond de gebouwen van de koloniale administratie hadden gevestigd, had de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog ervoor gezorgd dat het plan voor het cordon niet tot uitvoering werd gebracht, en dat de zone tussen de Europese en Afrikaanse wijken een mix van nationaliteiten en rassen werd. De historicus Clement Gillman stelt dat deze tussenzone net voor de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog kon worden beschouwd als een 'messy labyrinthic triangle where the Indian dukas and dwellings mingled with Arab and African huts, a veritable slum area defying all efforts of proper municipal administration and sanitation' (afb. 8).⁶⁵ De Britten trachtten zodra ze Dar es Salaam in handen kregen, alsnog een cordon sanitaire in te voeren. Daarbij baseerden ze zich op de Duitse plannen, hoezeer ze het Duitse koloniale beleid in Dar es Salaam ook verfoeiden om de vermeende 'Schrecklichkeit' ervan tegenover de lokale bevolking.⁶⁶

De Duitse plannen als inspiratiebron

Al in 1891, het jaar waarin de Duitsers zich officieel in Dar es Salaam vestigden, werd een eerste bouwreglementering voor Dar es Salaam uitgevaardigd, de *Bauordnung* van 1891,

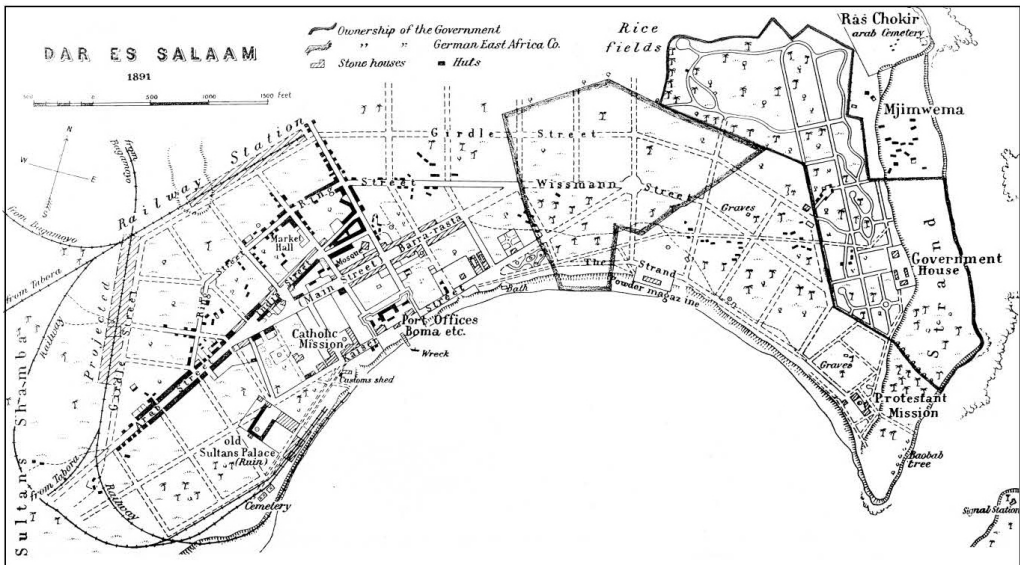
62. Indiërs hadden een monopoliepositie in de kleinhandel (in de eerste plaats van voedsel) en stonden er voor bekend tot in de verre uithoeken van Tanzania handel te voeren met Afrikanen. Dit maakte hen onmisbaar voor de Britten. Europeanen deden aan eerder aan import en export van luxe-producten en groothandel.

63. TNA 1733:26, 'Dar es Salaam Annual Report', 1924.

64. In bijna alle gepubliceerde bronnen wordt gesteld dat de Duitsers nog niet met de implementatie van de neutrale zone waren gestart toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak. In de archieven vonden we echter een document waarin het tegendeel wordt beweerd: 'The greater portion of this German Neutral Zone was cleared in 1915, but during our Military occupation and the early years of the Administration the open spaces were allowed to built over.' TNA 3088, nota van de land officer aan de chief secretary, 25 maart 1924.

65. Gillman (1945), p. 15. 'Dukas' zijn winkels van Indiërs.

66. De term 'Schrecklichkeit' ('verschrikking') is ontleend aan Kironde (1995), p. 100.

Dar es Salaam, 1891 | Afbeelding 7

Deze plattegrond werd samen met de *Bauordnung* van 1891 gepubliceerd. Hiermee werden nieuwe straten geprojecteerd (in stippenlijn). Het nieuwe stratenpatroon volgde de kromming van de baai en was georganiseerd in twee halve cirkels rond het commerciële centrum. In het oosten gaf het uit op het administratieve district met de koloniale regeringsgebouwen (zwarte lijn). Op de plattegrond worden ook de Boma weergegeven (in het midden van de kaart) en de ruïne van het paleis van de sultan (op de kaart links onder). In het uiterste oosten van de kaart wordt de Sultan *chamba* of kokosnootplantage weergegeven, die kort na de uitvaardiging van de *Bauordnung* door de Duitser Schöller zou worden opgekocht en waar later de wijk Kariakoo zou komen. In de *Bauordnung* werd een onderscheid gemaakt tussen twee soorten gebouwen: stenen huizen (gearceerd) en hutten (zwart). Uit de afbeelding wordt duidelijk dat hutten in de eerste plaats in het westelijke deel van de stad waren gesitueerd en stenen huizen langs de oostelijke kuststroken. In de *Bauordnung* werd ook de bouw van een spoorwegstation voorgesteld aan de oostzijde van de stad (grijze arcering). Dit station zou nooit worden uitgevoerd op deze locatie, maar wel ten zuiden van het paleis van de sultan, in de nabijheid van de haveninfrastructuur.

Auteur onbekend/Duits bestuur, 'Bauordnung Dar es Salaam', 1891, Bron: Gibb (1949)

vergezeld van een kaart (afb. 7).⁶⁷ Over de intenties van de *Bauordnung* van 1891 bestaat enige onenigheid in de literatuur. Volgens sommige auteurs betekende deze *Bauordnung* de officiële invoering van raciale segregatie in Dar es Salaam.⁶⁸ Toch is het waarschijnlijker dat hier de al aanwezige sociale en economische stratificatie van de stad op papier werd vastgelegd, zonder dat daar nieuwe segregationistische doelstellingen mee verbonden waren, ook al werd de *Bauordnung* in raciale termen geformuleerd en later ook geïnterpreteerd.⁶⁹ Naast de locatie van enkele straten en een nieuw station geeft de *Bauordnung* van 1891 weer wat er al in de stad aan infrastructuur aanwezig was. Op de kaart kunnen we zien dat de macht zich niet langer ten het zuidwesten van de baai bevond, zoals het geval was in het pre-koloniale Dar es Salaam, namelijk in het paleis van de sultan, maar naar het meest oostelijke punt, bij de Indische Oceaan was verplaatst. De Duitse koloniale administratie vestigde zich bij de inham van de baai, het huidige Kivukoni Front, in statige regeringsgebouwen, strategisch met het zicht op de binnenvarende schepen, en dankzij de koele zeebries op de klimatologisch meest gunstige plaats.⁷⁰ De beslissing om zich daar te vestigen, werd ook vanuit hygiënistische motiveringen bepaald, want de kuststrook van Dar es Salaam werd als de meest kalme en propere plaats beschouwd.⁷¹ Een aparte woonwijk voor Europeanen bestond niet, koloniale ambtenaren woonden rond 1900 op de verdiepingen van de regeringsgebouwen. In die tijd werd ook een gebied in de gouvernementele wijk afgebakend voor een botanische tuin en golfbaan. Ongeveer in midden van de nederzetting werd aan het waterfront een fort of *boma* gebouwd met daar omheen de havendiensten, het gemeentehuis en een postkantoor.

In de *Bauordnung* van 1891 werd de stad in 46 compartimenten verdeeld die op basis van de gebruikte bouwmaterialen en –stijlen elk in drie zones werden opgedeeld. In de eerste zone, aan de oostkant van de stad, waren enkel gebouwen in Europese stijl.⁷² Het lijkt de intentie van de *Bauordnung* van 1891 om via specifieke bouwvoorschriften deze oostelijke zone ook in de toekomst voor administratieve doeleinden en als centrum van de koloniale macht te reserveren.⁷³

In de tweede zone, het commerciële centrum dat in handen van voornamelijk Indiërs was, bestonden verschillende bouwstijlen naast elkaar. Ook in de toekomst bleef dit mogelijk,

67. Voor de interpretatie van de *Bauordnung* doen we in hoofdzaak beroep op het werk van de historicus Franck Raimbault (verbonden aan de Université I, Paris, Panthéon-Sorbonne) en de geograaf Karl Vorlaufer. Beiden consulteerden de archieven van de Duitse administratie in Dar es Salaam. Vorlaufer (1970) en Raimbault (2006).

68. Kironde (1995), p. 130.

69. Vorlaufer (1970), p. 13. Raimbault (2006), p. 43.

70. Veel van deze eerste gebouwen bestaan vandaag nog steeds en worden nog altijd door overheidsdiensten gebruikt. Voor meer uitleg over deze regeringsgebouwen, zie Gillman (1945), p. 8.

71. Raimbault (2006), p. 41

72. 'Die an der Hafenfront und im östlichen Stadtteil gelegenen Loose sind ausschließlic für die europäische Niederlassung bestimmt, d.h. es dürfen auf ihnen bloß Gebäude im europäischen Stile aufgeführt werden.' Uit §4 van de *Bauordnung für Dar es Salaam*, geciteerd in Vorlaufer (1970), p. 13.

73. De oostelijke zone waarover sprake is de zone ten oosten van Ingles Street (de huidige Maktaba Street).

zolang de gebouwen maar uit duurzame materialen zouden worden opgebouwd en ze niet in de categorie van ‘Negerhütten’ vielen.⁷⁴ Deze richtlijn voor het gebruik van duurzame materialen had waarschijnlijk de bedoeling de Europese aanwezigheid in de commerciële wijk te faciliteren zonder de Indiërs voor het hoofd te stoten. Indiërs woonden immers traditioneel in door hen zelf gefinancierde en gebouwde twee- of drierdiepingshuizen met een plat dak, waarvan het gelijkvloerse niveau uit een winkel bestond en de verdiepingen uit leefruimtes. Deze huizen waren zeker niet altijd met duurzame materialen gebouwd, en ook na de uitvaardiging van de *Bauordnung* van 1891 bleef dat het geval. De levensomstandigheden van de Indiërs in de dichtbebouwde Indian Bazaar, ook Uhindini genoemd, waren dan ook vaak penibel en verschilden niet zoveel van die in de Afrikaanse buurten.⁷⁵

In de derde zone, feitelijk de periferie van de tweede, waren geen bouwvoorschriften van toepassing. In deze zone woonden voornamelijk Afrikanen in Swahili-huizen, het lokale bouwtype bestaande uit een gang met aan weerszijden drie kamers die elk aan een gezin onderdak boden. Ook elders in de stad woonden Afrikanen in Swahili-huizen, maar onteigeningen van Afrikanen die daar woonden, had de *Bauordnung* van 1891 niet tot gevolg.

De *Bauordnung* van 1891 raakte al snel achterhaald en bleek bovendien te weinig bruikbaar. Door de onhygiënische, overbevolkte buurten ten westen van de Indian Bazaar en op de westelijk gelegen Schöller *chamba*, een kokosnootplantage, werd vanaf 1905-1910 de noodzaak geformuleerd om een aparte wijk te ontwikkelen voor Afrikanen, een ‘Negerviertel’.⁷⁶ Hiermee hoopte het Duitse koloniale bestuur een grotere controle over de Afrikaanse bevolking te krijgen. Het creëren van een aparte wijk voor Afrikanen was echter ook bedoeld om een deel van de stad voor Afrikanen te reserveren.⁷⁷ Na de komst van de Duitse kolonisator werd al het land in en om Dar es Salaam, waaronder veel land waarop Afrikanen woonden die geen officiële eigendomstitel hadden, genationaliseerd als ‘Herrenlos Kronland’.⁷⁸ Alleen Europeanen, in de eerste plaats Duitse bedrijven en staatsfunctionarissen, werd toegestaan land te kopen en op die manier aangemoedigd om zich permanent in Dar es Salaam te vestigen. Afrikanen en kleurlingen beschikten enkel

74. ‘In den sich anschließenden Bauzonen um die Indierstraße sind auch andere Gebäude zulässig, soweit dieselben aus solidem Material bestehen und nicht unter die Kategorie der Negerhütten fallen.’ Uit §5 van de *Bauordnung für Dar es Salaam*, geciteerd in Vorlaufer (1970), p. 13.

75. ‘Uhindini’ is de naam van de Aziatische wijk in het Swahili. De Europese wijk wordt in het Swahili met ‘Uzunguni’ aangeduid, de Afrikaanse wijk (het huidige Kariakoo) met ‘Uswahilini’.

76. De *chamba* of kokosnootplantage rond het paleis van de sultan, de zogenaamde Sultan *chamba*, kreeg de naam Schöller *chamba* nadat de Duitse zakenman Schöller er rond 1895 in het bezit van kwam.

77. Vorlaufer (1970), p. 20; Kironde (1995), p. 101-111.

78. Krachtens een decreet uit 1895, namelijk het ‘Emperial Decree Regarding the Creation, Acquisition, and Conveyance of Crown Land, and Regarding the Acquisition and Conveyance of Lands in General’, vertaling uit het Duits door Kironde (1995), p. 110. Enkel Duitse Staatsfunctionarissen konden ‘Kronland’ kopen (voor de helft van de marktwaarde) om de grond te exploiteren. De Britten deden later hetzelfde, maar de nationalisering onder de Britten ging veel moeizamer omdat veel grond in handen van Duitsers was geraakt. Bovendien had het Duits bestuur ook grond aan Afrikanen en Arabieren toegewezen.

over een gebruiksrecht of *Kiwanja tenure* van korte duur.⁷⁹ Omdat steeds meer grond van Afrikanen op die manier in handen kwam van Duitse particulieren, leidde deze maatregel ertoe dat Afrikanen aan Duitse grondeigenaren zeer hoge huurprijzen moesten betalen om in Dar es Salaam te kunnen blijven wonen. Dit was ondermeer het geval op de Schöller *chamba*, de voormalige kokosnootplantage van de sultan ten westen van het commerciële centrum. Na de Maji Maji opstand (1905 tot 1907) tegen het koloniale bewind zag het Duitse bestuur zich, op aandringen van het Duitse parlement, genoodzaakt de Afrikaanse bevolking tegemoet te komen en een plaats voor hen in Dar es Salaam te voorzien.⁸⁰ Naast protectionisme, waren er ook sanitaire motieven voor een aparte wijk voor Afrikanen. Door de ontwikkeling ervan zelf in handen te nemen, kon het Duitse bestuur immers enige infrastructuur zoals afwatering en riolering aanbrengen, van belang om de uitbraak van epidemieën te voorkomen, voorzieningen die op particuliere terreinen zoals de Schöller *chamba* niet konden worden afgedwongen.⁸¹

In 1914 werd door het Duitse bestuur overgegaan tot de aankoop van de Schöller *chamba*, waarop zich ongeveer 1.600 van de 2.400 huizen van Afrikanen in Dar es Salaam bevonden (afb. 9).⁸² Op het terrein werd een orthogonaal stratenpatroon uitgezet dat reikte tot de dwarse Karavan Strassa, de huidige Msimbazi Street, die destijds nog een spontaan gevormd voetpad was.⁸³ Deze nieuwe wijk voor Afrikanen lag in het verlengde van de Indian Bazaar, waarvan de straten naar het westen werden verlengd. Aanvankelijk stonden de woningen, die dateerden van voor de aanleg van de nieuwe wijk, niet langs het haakse stratenet. Pas onder het Britse bestuur zou dit worden gerealiseerd.⁸⁴ Deze transformatie van de *chamba*, de plantage, locatie voor landbouwproductie naar plaats voor woningbouw markeert een belangrijke moment in het verstedelijkingsproces van Dar es Salaam. Daarnaast betekende de aanleg van een aparte wijk voor Afrikanen ook een verschuiving van de Afrikaanse gemeenschap naar de periferie van het stadscentrum. De beslissing van de Duitsers om een aparte wijk op te richten voor Afrikanen had ook segregationistische doelstellingen.

Deze segregationistische intenties blijken erg duidelijk uit de nieuwe bouwreglementering die bekend staat als de *Bauordnung* van 1914.⁸⁵ Hoewel de Duitsers beweerden

79. Kironde (1995), p. 124.

80. Deze Maji Maji opstand was in de eerste plaats gericht tegen de Duitse exploitatie op de plantages en de uitbuiting van de arbeiders op het platteland. Aan de basis van de opstand zouden ook religieuze motiveringen liggen. In verband met de Maji Maji opstand, zie Iliffe (1979), p. 163-199.

81. 'Die Entwicklung einer Eingeborenenstadt von der Größe Dar es Salaams kann unmöglich einer privaten Erwerbsgesellschaft anvertraut werden [...] Der Kauf ist ferner aus sanitären Gründen notwendig. Eine Trennung zwischen Eingeborenen und Europäern, wie er in der Bauordnung beabsichtigt ist, wird sich nur durchführen lassen, falls der Grund und Boden der Eingeborenenstadt in fiskalischem Besitz ist.' Vorlaufer (1970), pp. 23-24, citeert uit een overheidscorrespondentie van 1911 (TNA G4/11).

82. Vorlaufer (1970), p. 25.

83. Vorlaufer (1970), p. 25.

84. Kironde (1995), p. 144.

85. De Duitse Bauordnung van 1914 werd als volgt door de Britten vertaald: 'In July 1914 the German Government enacted a Building Ordinance and for the purpose of carrying out the new building rules, divided the town into three zones as shown on the small map herewith. Zone No. 1 was reserved for European Residential Quarters. In this area only detached buildings were allowed. Zone No. 2

Afbeelding 9 | Dar es Salaam, 1918

Deze kaart toont Dar es Salaam tijdens de Eerste Wereldoorlog. In het westen in de stadsuitbreiding te zien die de Duitsers nog wisten te realiseren voor het uitbreken van de oorlog, op de Schöller *chamba*, de voormalige kokosnootplantages bij het paleis van de sultan (op het kaartje rechtsonder aangeduid met 1). Dit deden ze niet enkel omdat een stadsuitbreiding door de stadsgroei noodzakelijk was geworden. Met de aanleg van een aparte wijk voor Afrikanen, een 'Negerviertel', en een 'Tote Zone' die de Afrikaanse wijk van de rest van de stad scheidde, wilden ze een raciale segregatie in de stedelijke ruimte introduceren. Door de oorlog bleef het plan voor de 'Tote Zone' onuitgevoerd. De kaart geeft daarnaast ook het stratenpatroon weer dat de Duitsers voor het oostelijke deel van de stad ontwierpen. Daarbij werd niet de kromming van de baai gevolgd zoals werd voorgesteld in de Bauordnung van 1891 (afb. 7). Vanuit de commerciële wijk in het centrum van Dar es Salaam werden rechte lanen getrokken naar de residentie van de gouverneur (op het kaartje rechtsonder aangeduid met 2) en de regeringsgebouwen in het uiterste westen van de stad. Op die manier werd de Duitse koloniale macht sterker zichtbaar gemaakt in het stadsbeeld van Dar es Salaam, terwijl die macht voorheen haast verstoep was in de marge van de stad.

'Plan of Dar es Salaam', 1918, Bron: Archi-Afrika Archief

dat de *Bauordnung* van 1914 voortkwam uit sanitaire overwegingen, werd weinig moeite gedaan om te verbloemen dat de nieuwe bouwreglementering ook segregationistische doelstellingen had. In deze *Bauordnung* van 1914 werd Dar es Salaam opnieuw aan de hand van bouwmaterialen- en stijlen opgedeeld in drie zones. Ook nu kwamen deze drie zones ruwweg overeen met de zones die werden bewoond door respectievelijk Europeanen, Aziaten en Afrikanen.

Het grote verschil met de *Bauordnung* van 1891 was dat in de nieuwe bouwreglementering ook een onbebouwde of 'Tote Zone' van 256 meter werd omschreven, tussen de Europese wijk enerzijds, en de Aziatische en Afrikaanse wijken anderzijds.⁸⁶ Dit voornemen van de Duitsers om een cordon sanitaire in het bestaande stadsweefsel van Dar es Salaam in te voegen, echode een eerder voorstel voor een gelijkaardige 'Tote Zone' in de nabij gelegen stad Tabora.⁸⁷

Het plan voor de 'Tote Zone' in Dar es Salaam werd later gewijzigd door het voorgestelde cordon sanitaire tussen de Aziatische en Afrikaanse wijken te lokaliseren. Dit gebeurde waarschijnlijk omdat de zone tussen de Europese wijk en de Indian Bazaar al bewoond werd, en het onteigenen ervan vanwege de hoge grondprijs een dure aangelegenheid zou zijn geweest. In deze zone waren immers voornamelijk banken, bedrijven en hotels gevestigd, meestal in handen van Europeanen, maar ook van Aziaten, twee bevolkingsgroepen die zich minder gemakkelijk lieten onteigenen dan Afrikanen.

De *Bauordnung* van 1914 en plannen voor de 'Tote Zone' bleven echter door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog onuitgevoerd. De oorlog zorgde voor een tijdelijke terugval van alle overheidsinterventie in Dar es Salaam. Tijdens de oorlog werd de Afrikaanse wijk op de voormalige Schöller *chamba* ingericht als het militair kamp Carrier Corps, waarvan later de huidige naam Kariakoo werd afgeleid. In 1916 kwam Dar es Salaam in handen van de Britten. Zodra Groot-Brittannië het bestuur van het mandaatgebied Tanzania volgens het Verdrag van Versailles en op aansturen van de Volkenbond kreeg toegewezen in 1919, installeerden ze zich er daadwerkelijk.

De maskering van de open space

Vrijwel onmiddellijk na de overname van Dar es Salaam door de Britten werd de idee van het cordon sanitaire weer op tafel gelegd. Zoals in andere steden in Brits Oost-Afrika gebeurde, en zoals de Duitsers eerder in Dar es Salaam hadden gewenst, wilden de Britten in Dar es Salaam aanvankelijk een cordon sanitaire creëren tussen Europeanen en niet-Europeanen.⁸⁸

(Business quarter) Contiguous or block buildings were allowed, but not houses of native style. Zone No. 3. This was reserved for native quarter. A Neutral Zone was provided between the native quarter and zones 1 and 2. No new buildings were to be erected in this zone.' TNA 3088, nota van de land officer aan de chief secretary, 25 maart 1924.

86. Raimbault (2006), p. 103, noot 87. Raimbault verwijst hierbij naar een archiefdocument uit het dossier TNA G7/206.

87. Vorlauffer (1970), p. 21, noot 28.

88. TNA 3088, brief van de *chief secretary* aan de *medical officer*, 17 oktober 1920.

Hierbij speelden de theorieën van de Britse gezondheidsadviseur William J. R. Simpson, die voornamelijk actief was geweest in India, een grote rol.⁸⁹ Simpsons bezoek aan enkele steden in Uganda bleef bij het koloniale bestuur in Dar es Salaam niet onopgemerkt. De *chief secretary* stelde zich in eerste instantie sceptisch tegenover de invoering van raciale segregatie in Dar es Salaam en betoogde dat ‘the question of segregation seems to be outside the scope of the Building Committee. It has become a racial question’. De *land officer* beantwoordde die kritiek met: ‘This is now recognized as a necessary sanitary measure.’ Daarbij verwees hij naar het werk van Simpson:

‘When Professor Simpson visited Uganda some years ago he reported very unfavorably on the conditions then existing in the principal Townships of Kampala and Jinja as regards the lack of segregation. All Townships laid out since that date provide for the segregation of Europeans and non-Europeans, and more recent ones for the segregation of natives also.’⁹⁰

Simpson schreef een open ruimte of ‘Neutral Zone’ van 300 yards (274 meter) voor als scheidingszone tussen Europeanen en niet-Europeanen, een vrij beperkte afstand in vergelijking met andere voorstellen rond die tijd, bijvoorbeeld in Dakar, waar de breedte tot 800 meter opliep.

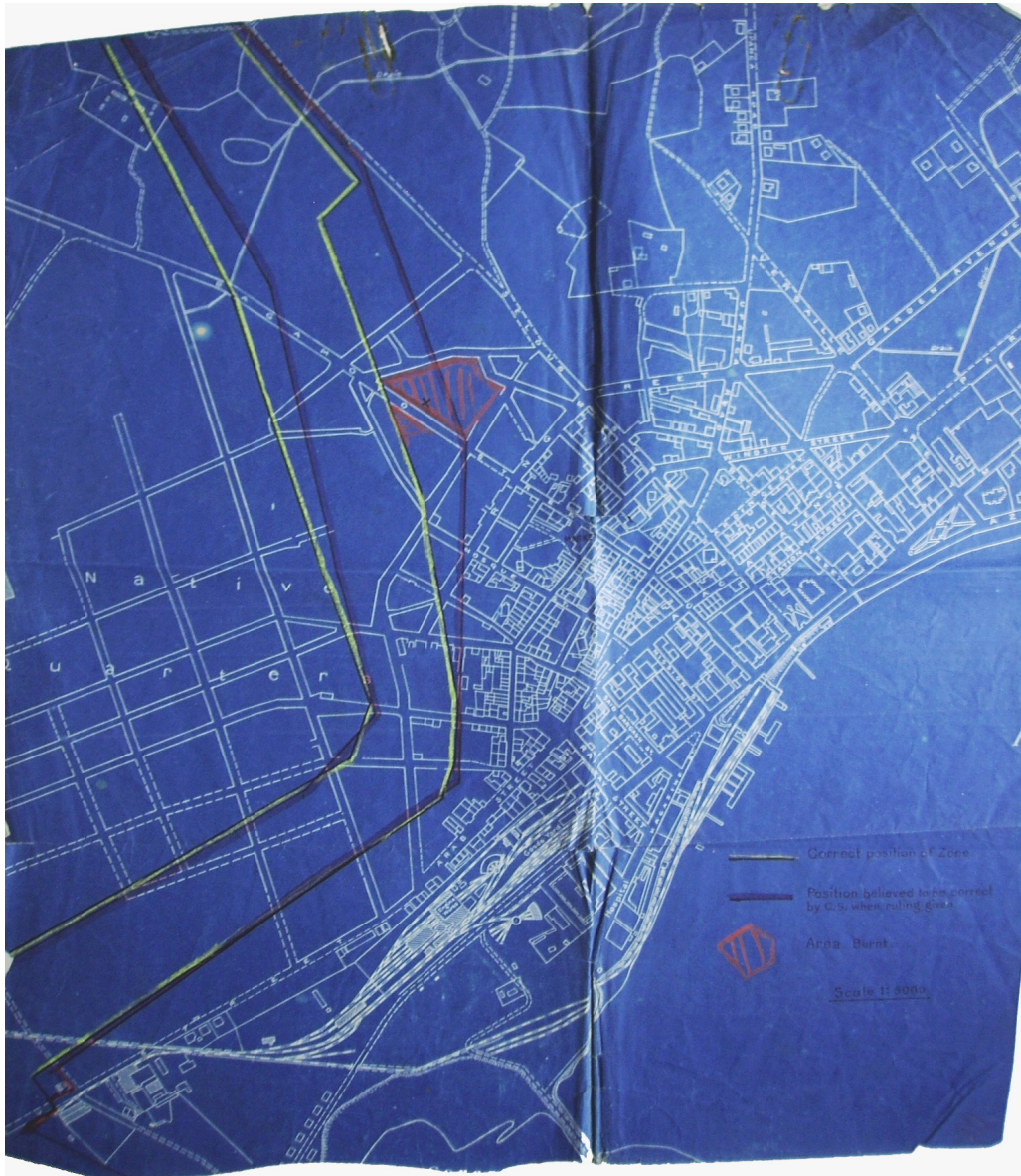
Al snel bleek echter dat het vrijwel onmogelijk zou zijn om in Dar es Salaam zo’n cordon sanitaire tot stand te brengen, omdat het bedoelde gebied zoals gezegd het commerciële en zakelijke hart van de stad vormde, en de meeste percelen er in handen waren van Europeanen en Aziaten. Verder was het commerciële centrum van Dar es Salaam niet erg groot en had het weinig ruimte om zich uit te breiden, waardoor het niet opportuun was het te verkleinen. Het voornemen werd vrij snel losgelaten, met een pragmatisch argument: ‘Segregation of Europeans and Asiatics in Dar-es-Salaam and probably also in Tanga, appears to be impracticable, even if considered desirable, except possibly for residential purposes.’⁹¹ Ten einde toch een cordon sanitaire te kunnen invoeren, werd de segregatielogica omgedraaid en voorgesteld een scheidingszone van tenminste 300 yards in te voeren tussen Afrikanen en niet-Afrikanen, in plaats van tussen Europeanen en niet-Europeanen, zoals ook in het plan van het Duitse koloniale bestuur het geval was.⁹² Het cordon sanitaire zou zich dan situeren tussen de Afrikaanse wijk en de Indian Bazaar, in plaats van tussen

89. W. J. R. Simpson (1855-1931) was een van de stichters van de London School of Hygiene and Tropical Medicine en schreef verschillende invloedrijke boeken, zoals *A Treatise on Plague: Dealing with the Historical, Epidemiological, Clinical, Therapeutic, and Preventative Aspects of the Disease* (1905) en *The Principles of Hygiene as Applied to Tropical and Subtropical Climates* (1908). Daarnaast was hij uitgever van de *Journal of Tropical Hygiene and Medicine* en gaf hij les als ‘Professor of Hygiene’ aan King’s College in London. Voor meer over Simpson: Baker & Bayliss (1987) en Cameron-Smith (2007).

90. TNA 3152, correspondentie tussen *land officer* R. C. Allan en *chief secretary*, 12 en 13 oktober 1920.

91. TNA 3152, correspondentie tussen *land officer* R. C. Allan en *chief secretary*, 12 en 13 oktober 1920.

92. ‘There does not, however, appear anything to prevent segregation of other races from natives, and if this is desired it is advisable to consider at any early date what areas should be set aside for native occupation, especially in Dar-es-Salaam and Tanga, and to acquire as opportunity offers the areas necessary (not less than 300 yards wide) for zones of separation.’ TNA 3152, correspondentie tussen *land officer* R. C. Allan en *chief secretary*, 12 en 13 oktober 1920.

Dar es Salaam, 1918 | **Afbeelding 10**

Direct nadat de Britten in 1918 de macht van de Duitsers overnamen, werd het Duitse plan voor een scheidingszone tussen de Afrikaanse wijk en de rest van de stad, weer actueel. De Britten baseerden zich voor de aanleg van deze *open space* (gele lijnen) duidelijk op het Duitse ontwerp voor de 'Tote Zone' (zwarte lijnen).

Central Building & Planning Committee, 'Open Space Dar es Salaam', 1920, Bron: TNA 3088

de Indian Bazaar en de Europese wijk. Omdat Aziaten vaak in even onhygiënische en miserabele omstandigheden leefden als Afrikanen, ging door deze beslissing de legitimatie voor de 'Neutral Zone', namelijk de sanitaire buffer ter bescherming van Europeanen, verloren, iets wat men lokaal maar al te goed beseftte:

'I submitted to the Committee the point that the object which created the adoption of neutral zones in tropical towns, viz. a clear belt of 300 yards in width, separating the trading quarter and Asiatics from the European Residential Quarter- could not be applied in Tanganyika, secondly that the 'Neutral Zone' as at present situated simply separated the native town from the Indian Bazaar and Commercial Quarter and the object of its protection was lost.'⁹³

Niettemin bleef het koloniale bestuur de invoering van het cordon sanitaire met sanitaire motieven verantwoorden, zoals de behoefte aan voldoende 'open space' in de stad, want die zou voor de hele stad als 'long' fungeren:

'It is essential that every township should have a sufficiency of open spaces. Medical opinion agreed that the original object of a zone no longer existed, but considered it desirable to retain as large an open space as possible.'⁹⁴

Daarnaast bleef men beweren dat de creatie van de scheidingszone een goede zaak was in het kader van de epidemiepreventie. Zo werd gesuggereerd dat besmette ratten uit de Afrikaanse wijk deze 'open space' niet zouden oversteken: 'Plague prevention must also taken in mind, for rats are less likely to move from area to area over an open space'.⁹⁵ Ook zou de 'open space' het risico op brand indijken, door de brandbare hutten van Afrikanen van de meer duurzame gebouwen in de rest van de stad te scheiden.⁹⁶ Zo kreeg de beoogde 'Neutral Zone' in Dar es Salaam haar nieuwe naam 'open space'.⁹⁷

De Britten waren zich erg bewust van de gevoeligheden bij zowel de Aziatische bevolking van Dar es Salaam als bij de Volkenbond met betrekking tot het thema rassens segregatie. Hoewel de sanitaire voorwendsels de raciale segregatie wel een pseudowetenschappelijke grond gaven, bleef het een grote uitdaging het cordon sanitaire wettelijk verplicht te maken zonder raciale termen te gebruiken. De Britten trachtten het maken van de *open space* daarom zoveel mogelijk voor te stellen los van de rassenkwestie die het voor hen uiteindelijk was. Het Central Building and Town Planning Committee in Dar es Salaam stelde daarom in 1920 voor de raciale segregatie via de bouwreglementering in te voeren:

93. TNA 3088, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 25 maart 1924.

94. TNA 3088, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 25 maart 1924.

95. TNA 3088, brief van het Town Planning and Building Committee aan de *chief secretary*, ongedateerd (rond 1923).

96. TNA 3088, brief van het Town Planning and Building Committee aan de *chief secretary*, ongedateerd (rond 1923).

97. Tijdens de koloniale periode werd de naam 'open space' soms zelfs als een plaatsnaam gebruikt: 'Open Space'. Het gebied is vandaag bekend onder de naam 'Mnazi Mmoja'.

‘So far as racial segregation is concerned it is pretty clear that in this territory we cannot adopt the principle of racial segregation as such, for that would lead us into a position where we should be in conflict with the terms of the Mandate [of the League of Nations]. Racial segregation not being practicable, a Standard to which all new buildings must conform has been adopted and this, it is hoped, will secure the “same advantages”.’⁹⁸

Het verhullen van de eigenlijke beweegredenen met betrekking tot raciale segregatie is een tendens die tijdens de hele periode van Brits bestuur in Dar es Salaam aanwijsbaar is. Deze maskering staat in sterk contrast met de directe en expliciet raciale aanpak die de Duitsers hadden toegepast.

Aanvankelijk was het de bedoeling om met de bouwreglementering zones af te bakenen via een indeling van toilettypes, voornamelijk om mogelijk protest van de Aziatische bevolking van te kunnen omzeilen:

‘There is a universal agreement as to the wisdom and necessity of segregation except on the part of the Indian agitator, and the objects solely because objection is a political manoeuvre. But we can, I believe, ensure proper segregation in actual practice by means of Building and Town Regulations. For example, though an Asian may buy a plot in the European residential quarter, we can require him to build on it a house of a type which would not suit his methods of life in that we should prohibit the existence of the Asiatic conception of a latrine, or of an Asiatic bathing suite.’⁹⁹

Omdat de indeling volgens Europese en Aziatische toilettypes waarschijnlijk toch te expliciet werd bevonden, werd uiteindelijk elke verwijzing naar de Aziatische gemeenschap uit de wetgeving geschrapt en volstond het blijkbaar de zone bestemd voor Aziaten te benoemen als een stadsdeel waar enkel ‘residential and trading buildings’ werden toegelaten. Dat strookte tevens met de bestaande situatie: de Aziaten hadden de monopoliepositie in de handel. Dit leidde uiteindelijk tot de uitvaardiging van de *Township Rules* van 1923 voor Tanzania, waarin op basis van vage bouwtypologieën een onderverdeling werd gemaakt in drie zones:

‘Firstly, in the area specified in the First Schedule hereto, residential buildings of European type only may be erected. Such area shall be called Zone I. Secondly, in the area specified in the Second Schedule hereto, residential and trading buildings only may be erected. Such area shall be called Zone II. Thirdly, in the area specified in the Third Schedule hereto, native quarters may be erected. Such area shall be known as Zone III.’¹⁰⁰

98. TNA 3152, nota van de *chief secretary* aan de *land officer*, 22 december 1920.

99. TNA 3152, nota van de *chief secretary* aan de *land officer*, 22 december 1920.

100. *Government Gazette*, Township Rules of 1923, Rule No. 94 (later Rule No. 84).

Dat er in de wetgeving nog steeds raciale verwijzingen werden opgenomen als ‘European’ en ‘native’ heeft er waarschijnlijk mee te maken dat protest tegen raciale segregatie vanuit deze twee groepen onwaarschijnlijk was. Europeanen waren er voorstander van en Afrikanen waren in de jaren 1920 nog te weinig geëmancipeerd om er protest tegen aan te tekenen. In 1924 werden deze *Township Rules* op Dar es Salaam toegepast, de *Building Areas for Dar es Salaam Township*.¹⁰¹ Uit het archiefonderzoek blijkt dat de Duitse *Bauordnung* van 1914 als basis voor deze drielidige indeling werd gebruikt.¹⁰² Het grote verschil tussen beide was echter dat de *Township Rules* van 1923, geldig voor alle *townships* in Tanzania, en de *Building Areas for Dar es Salaam Township* van 1924 geen verwijzing hadden naar de *open space*, terwijl dat wel het geval was voor de ‘Tote Zone’ in de *Bauordnung* van 1914. De grenzen van de drie zones in Dar es Salaam werden met straatnamen aangeduid. Alle verwijzingen naar de *open space* of de door Simpson omschreven ‘Neutral Zone’ ontbraken. Om alle verdere associaties met de Duitse *Bauordnung* van 1914 te vermijden, kwam tevens het voorstel om de zones niet te nummeren, maar met letters aan te duiden:

‘The draft Notice for Gazette has been re-drafted to exclude the words ‘Neutral Zone’. The neutral zone is left as an undescribed area between zone B and C as shown on print attached. The extension of this zone northwards is left in abeyance, [...]’¹⁰³

Op die manier werd de *open space* voor de Volkenbond onzichtbaar gemaakt, alsook voor de lokale bevolking, die zich er desalniettemin naar zou moeten schikken. Uit de gevonden archiefcorrespondentie blijkt dat ook de omvang van de *open space* in feite een stuk groter was dan uit de wetgeving de destilleren viel. Deze onbebouwde zone grensde aan het moerassige en onbewoonbare gebied bij de Msimbazi Creek in het noorden en de haven in het zuiden, wat een verdere scheiding tussen Europeanen en Aziaten enerzijds en Afrikanen anderzijds garandeerde.¹⁰⁴

De nieuwe bouwreglementering had drastische gevolgen, in de eerste plaats voor Afrikanen. Volgens de bouwreglementering waren hutten immers enkel nog toegestaan in Zone III ten westen van de *open space*. De gezondheidsexpert van het Central Building and Town Planning Committee berekende het aantal hutten dat uit Zone I en II en de beoogde *open space* diende te verdwijnen:

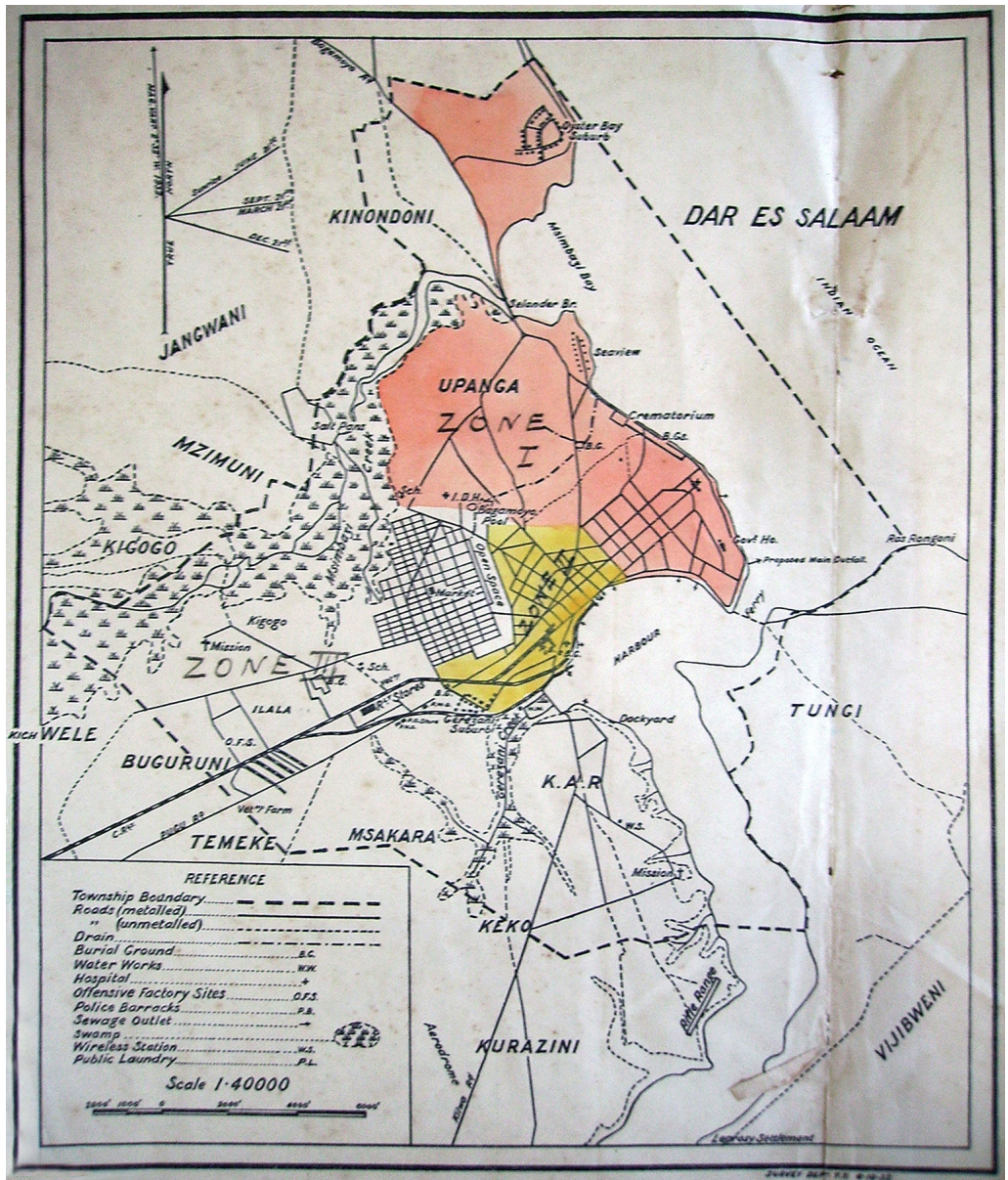
‘There has been made a rough survey of the area and I calculate there are at least a thousand huts to come down. Fortunately the life of a hut is a short one and as they

101. Government Notice No. 160 van 11 juni 1924.

102. TNA 3088 (Dar es Salaam, Town Planning, Open Spaces).

103. TNA 3088, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 23 september 1924. De zones werden uiteindelijk toch genummerd met 1, 2 en 3 in plaats van aangeduid met A, B en C.

104. Upanga, na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke Aziatische wijk, behoorde tot Zone I en was niet bedoeld voor Aziaten, maar voor Europeanen. Om te vermijden dat Zone I en Zone III elkaar ten noorden van Kariakoo kort zouden raken, werd in 1945 geopperd om daar een fijne strook Zone II voor Aziaten tussen te brengen. TNA 34055 (Extensions of Native Town & Re-planning of Native Town: Dar es Salaam).

Afbeelding 12 | Dar es Salaam, 1930

In de Britse bouwreglementering voor Dar es Salaam (*Building Areas for Dar es Salaam Township, 1924*) werd de stad in drie zones ingedeeld volgens een vaag omschreven bouwtypologie. In elke zone werd slechts één bouwtype toegelaten: in Zone I (rood) waren dat Europese woningtypes, in Zone II (geel) woon- en handelsgebouwen en Zone III (wit gelaten) werd omschreven als 'native quarters'. De open space zelf werd niet omschreven in de bouwreglementering, waardoor het illegaal werd om er te bouwen. Op de tekening lijkt de open space veel kleiner dan hij was. In de realiteit liep de open space vanaf de spoorweg- en haveninfrastructuur aan de baai tot de uitgestrekte en onbewoonbare moeraszone (de 'Msimbazi Creek', die in het noorden van de stad in de Indische Oceaan uitkomt). Aldus werd een ring gecreëerd die Zone III van de twee andere zones scheidde.

tumble down, their inhabitants can be moved over to the west side of the “neutral zone”.¹⁰⁵

In feite betekende dit de onteigening en de verhuizing van bijna de hele Afrikaanse gemeenschap van Dar es Salaam. Het aantal bewoners per hut bedroeg gemiddeld 10, het ging dus over zo'n tienduizend Afrikanen, op een totaal van 10.901 Afrikanen.¹⁰⁶ Om de verplaatsing van Afrikanen te bewerkstelligen, zowel uit Zone I en II als uit de toekomstige *open space*, werd inventief met de bouwreglementering omgesprongen. Herstellingen aan bestaande woningen van Afrikanen werden geweigerd, en zodra de woningen in een te slechte toestand verkeerden, werden ze door de Sanitaire Dienst onbewoonbaar verklaard:

‘We have powers under the Dar-es-Salaam Township Rules (Government Notice No. 6), Sections 18 and 19, to prevent owners repairing huts, buildings or structures without first applying to the District Political Officer for permission. Such permission may be withheld. We can go further; we can allow the house to get in such a state of bad repair that at last it becomes unfit for habitation, in which case the Medical Officer of Health can apply for a closing order and under Section 12 of Government Notice No.59 the Medical Officer of Health may order the owner to remove or destroy the hut. We thus have the ground clear.’¹⁰⁷

Ook deze ontruimingsstrategie was eigenlijk weinig origineel, want die was reeds van kracht onder het Duitse bestuur, met het verschil dat zij, anders dan de Britten, de onteigenden een financiële compensatie en nieuwe bouwterreinen wilden bieden.¹⁰⁸

3. Het cordon sanitaire via de bouwreglementering

Hoewel raciale segregatie in het interbellum werd ‘verwetenschappelijkt’ met een hygiënistisch discours, bleef de grootste uitdaging deze cordons wettelijk afdwingbaar te maken zonder ze in raciale termen te formuleren. Zoals we zagen was het verhullen van de raciale segregatie in Dar es Salaam niet alleen noodzakelijk met het oog op de Volkenbond, maar ook vanwege de omvangrijke Aziatische bevolking die eigenlijk niet in het duale stadsschema thuishoorde en zich er dan ook tegen verzette. De bouwreglementering bleek echter een uitstekend instrument. Door zich te richten op de woningen van Afrikanen en niet op de Afrikanen zelf, konden Afrikanen toch gemakkelijk uit de Europese wijken geweerd worden. Niet alleen het cordon sanitaire zelf, maar ook de wijze waarop de

105. TNA 3088, brief van de *senior sanitation officer* aan de *principal medical officer*, 16 oktober 1920.

106. ‘Population (Tanganyika): Europeans: 555, Asiatics: 4.008, Africans: 135031. The bulk of the European and Asiatic population reside in Dar es Salaam town of which the African population is 10.901.’ TNA 1733:7, ‘Dar es Salaam Annual Report’, 1921. Het lijkt evenwel waarschijnlijk dat zich reeds een aanzienlijk aantal Afrikanen in Kariakoo had gevestigd die niet in deze telling zijn opgenomen.

107. TNA 3088, nota van de *chief secretary*, 16 november 1920.

108. TNA 10477 (Compensation for Houses Removal) en TNA 3088 (Dar es Salaam, Town Planning, Open Spaces). Deze logica van onbewoonbaarverklaring vond op dat moment ook ingang in sommige Europese steden, met het verschil dat voor een financiële compensatie en een nieuwe woonplaats werd gezorgd.

bouwreglementering werd gebruikt om het cordon te implementeren, kan als een vorm van *editing* worden beschouwd. De reglementering werd immers ingezet vanuit ideologische overwegingen.

Opmerkelijk is dat de Fransen in Dakar hetzelfde mechanisme van de bouwreglementering gebruikten als de Britten in Dar es Salaam om de invoering van raciale segregatie in de stedelijk ruimte een legaal kader te geven. Deze omweg was voor de Fransen onontbeerlijk, omdat de autochtone bevolking en de Franse kolonisator er officieel dezelfde positie hadden van *citoyens français*. Anders dan in Dar es Salaam lag de nadruk in de bouwreglementering in Dakar meer op bouwmaterialen dan op bouwtypen.

Het rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', dat in onvolledige staat terug te vinden is in de archieven van Dakar en in 1921 geschreven werd door Ferdinand Heckenroth, hoofd van de Sanitaire Dienst van Dakar, biedt een goed inzicht in de geschiedenis van deze bouwreglementering.¹⁰⁹ Heckenroth tracht zelf zo weinig mogelijk nadruk te leggen op het segregationistische karakter ervan, maar we kunnen uit het verslag afleiden dat reeds voor 1914, het jaar van de uitbraak van de pest in Dakar, de bouwreglementering werd aangewend als middel om raciale segregatie te implementeren. De oudste bouwreglementering van Dakar waarin sprake is van een indeling in zones, dateert van 2 november 1875, waarbij hutten van stro werden verboden in de Europese vestiging op het Plateau rond de nog steeds bestaande Markt Kermel.¹¹⁰ Die verordening lijkt in de eerste plaats ingegeven te zijn door sanitaire motieven, maar ze maakte het ook mogelijk om Afrikanen uit het stadscentrum te verwijderen. Afrikaanse hutten werden echter slechts zelden van het Plateau geruimd.

De volgende bouwverordening dateert van 21 juni 1905, en was veel meer opgemaakt als een instrument van raciale segregatie. In deze bouwreglementering werd trouwens niet alleen de hygiëne van de woningen omschreven, maar ook hun esthetische en visuele eigenschappen.¹¹¹ Ook deze bouwreglementering verbood alle hutten op het Plateau, al werd vanwege de rechtsgelijkheid van de *citoyens français* een uitzondering gemaakt voor Afrikanen die reeds voor de uitvaardiging van het reglement op het Plateau in hutten woonden. Dat waren er duizenden. Hun hutten dienden niet onmiddellijk afgebroken te worden, maar reparaties werden verboden en daar de levenstermijn van een hut niet lang was, werd op die manier de verwijdering van Afrikanen op termijn toch verzekerd.¹¹² Dit is volledig naar analogie van Dar es Salaam, waar eenzelfde ontruimingsstrategie van kracht

109. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)'. Dit intern rapport van Ferdinand Heckenroth, het hoofd van de Sanitaire Dienst van Dakar, over de geschiedenis van de Sanitaire Dienst van Dakar telt 421 pagina's. Het voorblad ontbreekt en het is onvolledig (pp. 123-269 ontbreken). Het rapport is desalniettemin van zeer grote waarde door de accuraatheid van de gegevens. Ook de historici M'Boloko (1982) en Echenberg (2002) maakten uitvoerig gebruik van dit document voor hun sociale geschiedenis van de pest in Dakar. Heckenroth maakte het rapport op vraag van de burgemeester van Dakar.

110. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', pp. 354-375.

111. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', pp. 354- 375.

112. 'Les propriétaires de ces constructions indigènes (en bordure de l'Avenue de la Liberté) bénéficiaient donc des droits acquis par un établissement antérieur et il ne parut pas possible de leur appliquer les prescriptions de l'Arrêté du 25 Juin 1905', ANS H20, Le Commissaire Central à Monsieur le Maire de la ville de Dakar, le 3 Novembre 1913

was. Wat opvallend is, is dat in vergelijking tot de voorgaande bouwreglementering ook de grenslijn van het gebied waar hutten werden verboden naar het westen was opgeschoven, iets wat ook in de volgende bouwreglementering het geval zou zijn.¹¹³

Vanaf 1905 werd het ook verplicht om een bouwvergunning aan te vragen op het Plateau. De lijst van niet-duurzame materialen die niet langer op het Plateau werden getolereerd, werd aanzienlijk uitgebreid. Hout behoorde daar niet toe, omdat ook veel Fransen in houten huizen woonden. Een houten woning diende echter op palen te staan, anderhalve meter boven het maaiveld, een restrictie die perfect toepasbaar was voor de huizen met veranda's van de Europeanen, maar die voor de bouw van hutten totaal ongeschikt was.¹¹⁴

In de nieuwe bouwreglementering voor Dakar van 1912 was het segregationistische karakter explicieter en werd de grens veel nadrukkelijker vormgegeven.¹¹⁵ Vanaf dan was sprake van twee duidelijk gescheiden zones, voor het eerst gedefinieerd in raciale termen. In de ene, de 'Europese zone' zou strikt worden toegekeken op de naleving van het bouwreglement. In de andere zone waren echter uitzonderingen toegestaan:

'Il [un arrêté local] permettait la distinction, dans les centres importants de la colonie, de deux zones ; l'une, zone européenne, 'ou l'application rigoureuse des prescriptions relatives à la construction et à la salubrité des maisons, y compris le plafonnage des pièces destinées à l'habitation, sera exigée'; et l'autre, deuxième zone, où l'Autorité responsable déterminera les tolérances qui peuvent être accordées.'¹¹⁶

Men zou zich kunnen afvragen waarom de creatie van de Médina - de nieuwe wijk voor Afrikanen in Dakar - op 800 meter van het Plateau in 1914 nodig was. Er bestond reeds een strenge bouwreglementering die toeliet Afrikanen uit Dakar te verwijderen. Die bouwreglementering werd echter voor 1914 niet nageleefd. Als we Heckenroth mogen geloven, lag dat enerzijds aan het gegeven dat de overheid niet toezag op de naleving ervan, en anderzijds aan de complete onverschilligheid bij de bevolking voor de bouw- en sanitaire regelgeving. Dit had 'des résultats fâcheux de l'inobservations des règlements' als gevolg.¹¹⁷ Ondanks de bouwreglementering werd op het Plateau vaak in miserele omstandigheden gewoond. Opvallend is dat de twee uiterste gebieden, het meest westelijke deel van het

113. In 1897 viel de scheidslijn samen met de Rue de Vincens. In 1905 was dit de Avenue Gambetta en het was de bedoeling de grens steeds verder westwaarts te duwen.

114. 'Le règlement du 21 juin 1905 avait subordonné, dans les localités ou zones de localités déterminées par le Chef de la Colonie, la construction de tout immeuble à une autorisation préalablement accordée par le Maire ou l'Administration qui le remplace ; il prohibait la construction de murs, toitures, clôtures en torchis, pisé, banco, carton bitumé, paillotes, clayonnages et autres matériaux analogues, et tolérât par contre 'l'emploi du bois pour des immeubles à usage d'habitation [...] lorsque ces habitations seront élevées sur piliers à la hauteur de 1m50 au-dessus du sol [...]. Ces baraques étaient évidemment d'un prix de revient plus accessible [...].' ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', pp. 354- 375.

115. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', pp. 354-375.

116. ANS H20, *Journal Officiel du Sénégal*, Arrêté N°889 de 17 Août de 1915 concernant la construction et la salubrité des maisons

117. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 286.

Plateau dat bijna uitsluitend werd bewoond door Afrikanen en het meest oostelijk dat bewoond werd door Europeanen, volgens de bevoegde dokters van de Sanitaire Dienst, op het vlak van properheid en hygiëne zeer goed scoorden.¹¹⁸ Dit was echter niet het geval voor het centrale deel, waar volgens de inspectie ‘la plus grande promiscuité règne entre les habitants européens et les noirs, les syriens et les marocains’.¹¹⁹

Opnieuw zien we dat rassenvermenging in verband werd gebracht met promiscuïteit en onhygiënische toestanden. De grootste ergernis van de Sanitaire Dienst ging uit naar een tiental grote bouwblokken, toebehorend aan voornamelijk Syrisch-Libanese eigenaars, waar in kleine en ongeventileerde kamers hele Afrikaanse gezinnen werden ondergebracht, waardoor in sommige gebouwen tot meer dan 100 mensen gestapeld waren:

‘On a construit un peu partout à l’usage des indigènes, intercalés au milieu des habitations européennes, de longs bâtiments divisés en chambres dont chacune abrite, entassée, tout une famille indigène.’¹²⁰

Daarnaast stond er in dit deel van het Plateau ook een groot aantal hutten, waardoor het centrum van Dakar op sommige plaatsen op een Afrikaans dorp leek, volgens de Sanitaire Dienst: ‘On a par instant l’illusion de la brousse lointaine.’¹²¹

Dat de overheid haar eigen wetten niet implementeerde, en hierdoor gedeeltelijk verantwoordelijk kan gesteld worden voor de uitbraak van de pest in 1914, was het gevolg van de onduidelijkheid over wie binnen het koloniale bestuur waarvoor bevoegd was. Maar ook de bouwreglementering was ontoereikend, want die was alleen van toepassing op de categorie ‘immeubles’ waaronder dus geen Afrikaanse hutten vielen.¹²² Daarnaast stelde Heckenroth dat het onmogelijk was massaal hutten op het Plateau af te breken zolang er sprake was een nijpend tekort aan woningen voor Afrikanen in Dakar:

‘La propreté, et partant l’amélioration de la santé publique, dans les quartiers indigènes de la ville ne seront pas réalisables avant que la ‘crise du logement’ n’ait été elle-même résolue, aussi bien dans le sens de la multiplication des maisons d’habitation que dans le sens de la diminution de la densité humaine dans les ‘carrés’ mis en location.’¹²³

118. ANS H20, ‘rapport sur la surveillance sanitaire de la ville de Dakar’, Sanitaire Dienst, verslag inspectie tussen 28 november en 20 december 1912.

119. ANS H20, ‘rapport sur la surveillance sanitaire de la ville de Dakar’, Sanitaire Dienst, verslag inspectie tussen 28 november en 20 december 1912.

120. ANS H20, ‘rapport sur la surveillance sanitaire de la ville de Dakar’, Sanitaire Dienst, verslag inspectie tussen 28 november en 20 december 1912.

121. ANS H20, ‘rapport sur la surveillance sanitaire de la ville de Dakar’, Sanitaire Dienst, verslag inspectie tussen 28 november en 20 december 1912.

122. Heckenroth eiste daarom ‘une interprétation définitive du mot “immeuble”, omdat ‘jusqu’à ce jour, ‘le décret a contribué à maintenir l’existence et à favoriser la construction de logements vraiment inhabitables’. ANS H22, rapport ‘Hygiène à Dakar (1899-1920)’, p. 366.

123. ANS H22, rapport ‘Hygiène à Dakar (1899-1920)’, p. 374

Vanuit deze redenering bleek de bouw van de Médina noodzakelijk. Daar zou immers voldoende plaats zijn om een grote hoeveelheid woningen voor onteigende Afrikanen te maken. Toen in 1915 een nieuwe bouwreglementering werd uitgevaardigd, naar aanleiding van de pest in Dakar, bleek die haast een kopie van de bouwreglementering van 1912 te zijn. Er werden weer twee woonzones gedefinieerd:

‘Dans la première zone dite Européenne, l’application rigoureuse des prescriptions relatives à la construction et la salubrité des maisons, y compris le plafonnage des pièces destinées à l’habitation, sera exigée; le même arrêté déterminera dans la deuxième zone les tolérances qui peuvent être accordées.’¹²⁴

Toch had de nieuwe wetgeving ook een fundamenteel verschil. De grenslijn tussen de twee gebieden was niet langer gelegen op het Plateau zelf, maar werd vormgegeven door een cordon sanitaire met een breedte van 800 meter. Evenals in Dar es Salaam was van dit cordon sanitaire in de bouwreglementering geen spoor te bekennen. Ook al bleek het niet uit die bouwreglementering, het betrof wel degelijk een radicale wijziging, daar het, met de woorden van de architectuurhistoricus Alain Sinou, niet langer ging om een simpele ‘bataille de la paillote’, maar om een ware ‘réinstallation des déguerpis’.¹²⁵ Er werd niet langer gestreefd naar een opdeling van Dakar in twee bouwzones, de nadruk lag nu op het definitief scheiden van bevolkingsgroepen. Dat dit de eigenlijke bedoeling was van de bouwreglementering, blijkt duidelijk uit volgende archiefcorrespondentie:

‘Pour que le but poursuivi soit atteint deux conditions doivent être réalisées:

1. Séparation des deux groupes d’habitations par une zone neutre non construite – ce qui est fait aujourd’hui. 2. Séparation des deux groupes d’habitants, ceux de Dakar ne pouvant pas plus habiter Médina que ceux de Médina ne pourront habiter Dakar. Ceci reste à réaliser.’¹²⁶

Anders dan in Dar es Salaam werd in Dakar geen aparte zone aangewezen die van toepassing was op de grote bouwblokken van de Syrisch-Libaneze eigenaars. Dit kwam in de eerste plaats omdat de nadruk in de bouwreglementering lag op het onderscheid tussen duurzame en niet-duurzame materialen (gebouwen van Europeanen en niet-Europeanen). De aanwezigheid van Syriërs en Libanezen in Dakar werd daarbij weinig in overweging genomen, waarschijnlijk omdat deze pas vanaf de Eerste Wereldoorlog in grote getale naar de stad afzakten.¹²⁷

124. ANS H20, *Journal Officiel du Sénégal*, Arrêté N°889 de 17 Août de 1915 concernant la construction et la salubrité des maisons.

125. Sinou (1985), p. 216.

126. ANS P190, ‘Note sur la Village de Médina, Projet d’Affectation générale d’habitation au profit exclusif des indigènes’, ongedateerd (rond 1916). Zie in dit verband ook de correspondentie van gouverneur-generaal Clozel aan de Minister van Koloniën, aangehaald door de geograaf Assane Seck: ‘Il doit être possible d’arriver au but que l’on veut atteindre en recourant à des dispositions qui visent non les personnes, mais des catégories d’immeubles soumis à des règlements particuliers.’ Seck (1970), p. 137

127. Thioub (2010), p. 4.

Ook in Conakry (Guinee), zo stelt de historica Goerg, maakten de Fransen gebruik van een bouwreglementering op basis van bouwmaterialen (en dus economische capaciteiten van de bewoners) om segregatie in de stedelijke ruimte te introduceren. Op grond daarvan stelt zij dat de Fransen met betrekking tot de invoering van segregatie 'a more subtile policy' hanteerden dan de Britten, die in Freetown (Sierra Leone) een expliciet raciaal segregatiebeleid voerden.¹²⁸ Zoals met Dar es Salaam nu aangetoond, hadden de Fransen niet het alleenrecht op zo'n aanpak. Het is overigens de vraag of 'subtiel' het goede woord is, omdat het resultaat, de opdeling van de stad in raciaal homogene woonwijken, uiteindelijk hetzelfde was. Aangezien Afrikanen meestal de middelen niet bezaten om woningen van duurzame materialen te bouwen, had de bouwreglementering in beide systemen immers een scheiding tussen Europeanen en Afrikanen als gevolg.

Het gebruik van niet-duurzame materialen voor woningen van Afrikanen werd trouwens in de meeste Afrikaanse steden niet alleen getolereerd, het werd in vele gevallen zelfs in stand gehouden. Omdat Afrikanen met niet-duurzame materialen, zoals hout, stro, leemmortel en adobesteent, bouwden, kregen zij in de steden meestal slechts een tijdelijk recht om grond te gebruiken. In Dar es Salaam beschikten de Afrikanen in Kariakoo bijvoorbeeld over zo'n gebruiksrecht waarvoor een vast bedrag per jaar diende betaald te worden, de *Kiwanja Tenure*.¹²⁹ Omdat dit gebruiksrecht steeds kon worden ingetrokken, waren weinig Afrikanen geneigd om in hun woningen te investeren (als ze daar al toe in staat waren), wat zich vertaalde in het tijdelijke karakter van hun woningen. Op die manier ontstond een vicieuze cirkel, waaraan voor Afrikanen moeilijk te ontsnappen viel. Dat Afrikanen enkel een tijdelijk gebruiksrecht en geen eigendomsrecht werd gegeven, kan derhalve, naast de bouwreglementering, als een strategie van het koloniale bestuur worden gezien om de Afrikaanse aanwezigheid in de steden te controleren en tijdelijk te houden.

Zo'n systeem was ook van kracht in Kinshasa. Daar kregen alleen Afrikanen die over vast werk beschikten, belasting betaalden, correcte identiteitspapieren hadden en in goede gezondheid verkeerden, toestemming om zich tijdelijk in de Afrikaanse wijk te vestigen. Na het verwerven van het gebruiksrecht (in een 'livret de logeur') kregen ze een perceel toegewezen, maar konden daar nooit eigenaar van worden, ongeacht de duurzaamheid van de gebruikte bouwmaterialen.¹³⁰ Het perceel bleef te allen tijde in bezit van de staat. In Kinshasa werd dus weinig moeite gedaan om het raciale karakter van het grondbeleid te verbloemen. Dit was ook het geval bij de bouwreglementering, deze werd namelijk vanaf het begin in raciale termen geformuleerd.¹³¹ Bijgevolg diende de reglementering niet om de beoogde *zone neutre* te maskeren, maar eerder om ze te faciliteren.

128. Goerg (1998), p. 12.

129. Daarbovenop werd ook een 'hut tax' aangerekend. In verband met dit gebruiksrecht over grond in Dar es Salaam, zie TNA 3125 (Public Lands- Temporary Lease of), TNA 12248 (Kiwanja Tenure, Conversion to Rights of Occupancy) en Kironde (1995), p. 173.

130. Capelle (1947), p. 38.

131. 'Dans chaque localité, un quartier soit attribué aux constructions ou maisons édifiées en bois ou en fer, et un autre réservé aux huttes, paillottes et chimbèques à l'usage des gens de couleur.' 'Arrêté du Gouverneur général du 14 septembre 1898', geciteerd in Devroey (1941), p. 136.

In de drie steden werden bovendien transacties van grond tussen Afrikanen en niet-Afrikanen verboden. Hoewel dit vaak werd voorgesteld als een maatregel ter protectie van de Afrikaanse bevolking, ging het eigenlijk om een mechanisme dat de segregatie in stand moest houden. Van Afrikanen werd verwacht dat ze hun grond uit winstbejag binnen de kortste keren aan niet-Afrikanen zouden doorverkopen (met een infiltratie van niet-Afrikanen in de Afrikaanse wijk tot gevolg), iets wat het koloniale bestuur koste wat kost wou vermijden. Dit blijkt uit een archiefstuk met betrekking tot Dakar van 1914:

‘Les indigènes Sénégalais sont, en effet, tellement dépendants imprévoyants que sans cette précaution, la moitié du village [de la Médina] appartiendrait en moins d’un an, à des Syriens ou même à des Européens qui, profitent de la rareté des terrains libres; impose raint à leurs locataires, comme cela se voit trop souvent actuellement à Dakar, des loyers excessifs.’¹³²

Omdat de Afrikaanse aanwezigheid in de steden als tijdelijk werd beschouwd, was ook het koloniale bestuur weinig geneigd zwaar te investeren in de Afrikaanse wijken. Het karakter van die wijken werd zoveel mogelijk ruraal gehouden, wat blijkt uit hun naamgevingen. Zo stond de ‘village indigène’ in Dakar of de ‘cité indigène’ in Kinshasa tegenover de ‘ville européenne’. Deze tweedeling bleek ook uit de stedenbouwkundige eigenschappen van de wijken. Voor de Afrikaanse wijken werd gekozen voor de meest goedkope en efficiëntste vorm van stadsaanleg: dit gebeurde in de drie steden met een orthogonaal rasterpatroon van straten en percelen, zoals bij een militair kamp.¹³³ In Kinshasa werd de Afrikaanse wijk aangelegd met een orthogonaal patroon met vakken van een hectare.¹³⁴ Elke hectare werd verdeeld in percelen van 500m². De autoriteiten voerden de regie over de bebouwing daarvan en hielden daarbij weinig rekening met de afstand tussen de woon- en werklocatie van de bevolking.¹³⁵ Hierbij was het, net als in Dakar, initieel de bedoeling ook binnen de Afrikaanse wijk een segregatie te introduceren, door bevolkingsgroepen te scheiden naargelang hun sociale status, economische toestand of etnische afkomst.¹³⁶ Het inrichten van de percelen werd in Kinshasa overgelaten aan de Afrikanen zelf, maar diende wel te gebeuren volgens strikte regels:

‘Le travailleur construisait d’abord un petit logement à l’arrière, [...], qui servirait plus tard de cuisine, puis la clôture, enfin il entamait la construction de son logement. Chaque lot avait une fosse arabe. Les clôtures se faisaient en plantes vivaces.’¹³⁷

132. ANS H20, ‘rapport sur le fonctionnement du Camp de Ségrégation et du Nouveau Village Indigène’, 13 september 1914.

133. Ook Home verwijst naar deze analogie tussen de militaire kampstructuur en het rasterpatroon van straten in de ‘inheemse’ wijken van koloniale steden. Home (1997), p. 13. Ook woonwijken voor arbeiders op particuliere concessies van bedrijven en fabrieken werden vaak volgens een kampstructuur georganiseerd. In verband met deze arbeiderskampen in Congo, zie De Meulder (1996).

134. Deze dimensionering van de percelen in de ‘cités indigènes’ werd ingevoerd op advies van generaal Georges Moulaert, die toen districtcommissaris was. Capelle (1947), p. 38.

135. La Fontaine (1970), p. 26.

136. Deze interne segregatie van de Afrikaanse wijken werd echter in geen van beide steden toegepast.

137. Moulaert (1948), p. 142.

Voor de Tweede Wereldoorlog werden het elektriciteitsnet, het rioleringsnetwerk en de waterleidingen die aanwezig waren in de Europese wijk, meestal niet doorgetrokken tot in de Afrikaanse wijk en werden enkel de grote doorgaande wegen in de Afrikaanse wijk verhard.¹³⁸ Hoewel de bouw van een aparte wijk voor Afrikanen begonnen was vanuit sanitaire overwegingen, bleef het grootste deel van de bevolking paradoxaal genoeg dus verstoken van de belangrijkste sanitaire infrastructuur.

Deze stedenbouwkundige eigenschappen van de Afrikaanse wijk verschilden erg van die van de Europese woonwijk in Kinshasa. Die werd gekenmerkt door ruim gedimensioneerde percelen van 2.500m². De indeling had geen rasterstructuur, maar sierlijke ronde lanen: een buitenruimte die deed denken aan de Engelse tuinvijken die Raymond Unwin beroemd had gemaakt.¹³⁹ Om het groene karakter en de parksfeer van de Europese wijk zo weinig mogelijk aan te tasten, werd vastgelegd dat de 'boyeries' of personeelswoningen op een zo groot mogelijke afstand van de woning geplaatst dienden te worden, en zo ver mogelijk van de openbare weg.¹⁴⁰ Het bestaan van deze 'boyeries', waar het Afrikaanse huispersoneel vaak permanent gevestigd was, zorgde er echter voor dat de Europese wijk in realiteit veel minder homogeen van bevolkingssamenstelling was dan uit de stedenbouwkundige lay-out van de stad bleek, een gegeven waar we in deel 3, *Making the City*, op terug zullen komen.

Ook al realiseerde het cordon sanitaire de hygiënische doelstelling niet en werd de raciale scheiding bijna nooit in volledige vorm geïmplementeerd, leidde de invoering van het cordon wel altijd in meer of minder mate tot een duale stadsindeling: Afrikaanse wijken versus Europese wijken. Dit had geenszins een ware sanering van de stad tot gevolg, maar leidde eerder tot een definitieve opdeling van de stad in gezonde en ongezonde wijken en een complete terugtrekking van investeringen uit deze laatste. Het cordon sanitaire, hoe dat er ook uitzag, werd immers vaak de grens waar de koloniale civilisatiemissie eindigde. De Afrikaanse wijken werden daardoor, in elk geval tot aan de Tweede Wereldoorlog, niet langer als de verantwoordelijkheid van stedenbouwkundigen gezien.¹⁴¹ Op die manier ontstond een praktijk waarin Afrikaanse wijken werden gemarginaliseerd op basis van sanitaire voorwendsels, iets wat tot ver na de onafhankelijkheid bleef doorwerken. De vorming van de gemarginaliseerde, 'vergeten' periferie van de grote Afrikaanse steden is dus allerminst een recent fenomeen. Het verschijnsel is al in de kiem van hun bestaan terug te vinden.

138. De meeste straten werden voorzien van rioleringen, meestal in de vorm van een open afwateringsgreppel. De elektriciteitsvoorziening bleef veelal beperkt tot de grote invalswegen. Pas na de Tweede Wereldoorlog kreeg de 'cité indigène' een meer volledig elektriciteit- en rioleringsnet.

139. Voor Raymond Unwin, zie eerder in dit hoofdstuk.

140. Devroey (1941), p. 177.

141. Op sommige plattegronden van Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa uit de interbellumperiode werd de 'cité indigène' of Afrikaanse wijk niet eens afgebeeld.

Hoofdstuk 5

Development syndrome: 1940-1960

1. De welvaartsstaat in Afrika

Na de Tweede Wereldoorlog kwam het stedenbouwkundig vraagstuk in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa in het teken te staan van ontwikkeling of *development*. Onder druk van de internationale gemeenschap stuurden de koloniale mogendheden hun koloniale beleid aanzienlijk bij. Dit resulteerde in sociaal-economische ontwikkelingsplannen, ook tienjarenplannen genoemd, wegens hun gebruikelijke termijn van tien jaar. In deze beleidsplannen werd een verbetering van de welvaart van de koloniale bevolking vooropgesteld. Ook van de Afrikaanse bevolking, die voor de Tweede Wereldoorlog ondanks haar numerieke overwicht in de steden geen grote belangstelling van het koloniale bestuur kreeg.

De tienjarenplannen kwamen er echter niet alleen vanwege filantropie. In belangrijke mate werden ze gebruikt als legitimatie van de koloniale onderneming, tegenover een steeds kritischer internationale gemeenschap. Ze waren ook een strategie om een potentieel explosieve situatie in de steden (door de grote demografische groei en opkomend nationalisme), onder controle te krijgen. Deze achterliggende agenda van het ontwikkelingsdiscours kunnen we ook terug vinden in de stedenbouwkundige plannen die uit de tienjarenplannen voortvloeiden. Hoewel Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke modernisering ondergingen en voor het eerst op grote schaal in de aanleg van goed geëquipeerde wijken voor Afrikanen werd geïnvesteerd, werden stedenbouw en huisvesting, zoals we in dit hoofdstuk zullen toelichten, tevens met segregationistisch intenties ingezet. Om deze reden kunnen we voor de periode 1940-1960, naar analogie van het *sanitation syndrome* in het interbellum, van een *development syndrome* spreken.

Ambitieuze tienjarenplannen voor de kolonies

De sociaal-economische ontwikkeling van de gekoloniseerde volkeren kreeg na de Tweede Wereldoorlog een prominente plaats in het koloniale beleid van de Fransen, Britten en

Belgen. Hoewel *development* als beleidsthema niet nieuw was, was het grote verschil met voorheen dat de koloniale mogendheden veel dirigistischer te werk gingen om de ontwikkeling te sturen.¹ Terwijl de ontwikkelingsinitiatieven voor de Wereldoorlog om kostenbesparende redenen veelal beperkt bleven tot de ondersteuning van de 'traditional solidarity' binnen de Afrikaanse gemeenschap, gingen de koloniale besturen na de oorlog actief ingrijpen om de welvaart van Afrikanen op te krikken.² Het beleid was niet enkel meer gericht op de kleine Europese minderheid, maar voortaan ook op de grote Afrikaanse meerderheid. Low & Lonsdale spreken over 'a second colonial occupation of Africa' om het belang van de beleidsverschuiving na de Tweede Wereldoorlog te onderstrepen, Young heeft het over de intrede van een 'welfare colonialism', Cooper over een 'developmental colonialism'.³

De Fransen, Britten en Belgen hadden voor hun kolonies een ontwikkeling volgens westers model voor ogen. De naoorlogse ontwikkelingsdoctrines waren duidelijke echo's van initiatieven die de koloniale mogendheden in hun thuislanden namen, met name de uitbouw van de welvaartsstaat. In het model van de welvaartsstaat stond de idee centraal dat de overheid actief de welvaart van de bevolking dient te stimuleren, vooral ook bij diegenen die door een al te snelle (economische) ontwikkeling achterblijven.⁴ Dit model van de welvaartsstaat werd naar de kolonies getransporteerd.⁵ De school en het hospitaal werden de opvallendste materialisering van de welvaartsstaat in Afrika. Naast investeringen in onderwijs en gezondheidszorg stonden echter ook infrastructuur, huisvesting en stedenbouw hoog op het programma. De naoorlogse stedenbouwkundige ontwikkeling verschilde cruciaal van die in de interbellumperiode. Toen markeerde het cordon sanitaire vaak het einde van de stad en de koloniale civilisatiemissie. Na de Tweede Wereldoorlog werden de Afrikaanse wijken niet langer over het hoofd gezien, maar stonden ze centraal in het stedenbouwkundig vraagstuk van de Afrikaanse stad. Voor het eerst werd het wonen van Afrikanen in de steden door het koloniale bestuur niet langer als iets tijdelijks gezien, maar als iets wat permanent was, en werden Afrikanen als stadsbewoners aanvaard.

Vele marxistisch geïnspireerde auteurs, zoals Cooper (1996a), beoordelen deze naoorlogse investering in de welvaart van de Afrikaanse stedelingen als een investering in hun arbeidskracht. Hij betoogt dat de grootschalige overheidsinterventies niet alleen de vorming van de 'modern urban worker' voor ogen hadden, maar dat de investeringen in betere levens- en werkcondities van de Afrikanen in de steden tevens tot doel hadden de koloniale economie nieuw leven in te blazen, om de door oorlog verarmde koloniale mogendheden weer uit het slop te halen.

1. Cooper biedt een goed inzicht in de verschillende betekenissen van het begrip 'development' in zijn boek *Africa since 1940: The Past of the Present* (2002). Hoewel Cooper 'development' ziet als een 'protean word, subject to conflicting interpretations', stelt hij tevens dat, vanuit het perspectief van Afrikanen, 'no word captures the hopes and ambitions of Africa's leaders, its educated populations, and many of its farmers and workers in the postwar decades better than "development"'. Cooper (2002), p. 91. Het ontwikkelingsdiscours (*development discourse*) wordt ook het *modernisation paradigm* genoemd en wordt gekenmerkt door een sterk vooruitgangsgeloof.

2. Eckert (2004), p. 468.

3. Low & Lonsdale (1976), Young (1994) en Cooper (2002).

4. Het model van de *welfare state* of verzorgingsstaat kan worden beschouwd als een correctiemodel. In verband met de uitbouw van de *welfare state* in Europa, zie Pierson & Castles (2007)

5. Voor de invloed van het model van de welvaartsstaat op het koloniale beleid in Afrika, zie: Young (1994), p. 208-217.

Het is vaak erg moeilijk om uit te maken in hoeverre het nieuwe ‘welfare colonialism’ tussen eigenbelang en filantropie schipperde. Het blijft echter een feit dat het niettemin werd omgezet in zeer concrete sociaal-economische ontwikkelingsplannen of tienjarenplannen. De initiatieven voor deze tienjarenplannen kwamen voor de drie bestudeerde kolonies stevast uit het moederland, maar de uitwerking werd in meer of mindere mate door de koloniale besturen in Afrika zelf bepaald.

In Tanzania (dat tijdens de koloniale periode Tanganyika heette), werd *Ten Year Welfare and Development Plan for Tanganyika: 1947-1956* gemaakt. De termijn ervan werd later naar vijf jaar teruggebracht. Het werd voor een belangrijk deel lokaal vormgegeven, na een oproep door het Colonial Office in London, op grond van de *Colonial Development and Welfare Act* van 1939 en de parallelle oprichting van het *Colonial (Development and Welfare) Fund*.

Hier bestaat een aanzienlijk verschil met de Franse tienjarenplannen. Die werden in Parijs, de *métropole*, door de Commission de Modernisation des Territoires d’Outre-Mer opgesteld. De inbreng van de lokale koloniale besturen was daarbij aanzienlijk minder. Het eerste Franse *Plan Décennal d’Équipement Économique et Social* ving aan in 1947.⁶ Het had niet alleen betrekking op Senegal, maar was van toepassing op heel Frans West Afrika. Net zoals in Tanzania werd de oorspronkelijke termijn van tien jaar vrij snel verkort (naar vier jaar), om de plannen aan de snel veranderende omstandigheden te kunnen aanpassen. Voor Congo (het voormalige Belgisch Congo) ten slotte werd in 1949 door het Minister van Koloniën in Brussel in overleg met de lokale administratie in Kinshasa, naar analogie van de Britse en Franse voorbeelden, een *Tienjarenplan voor de economische en sociale ontwikkeling* van Congo opgesteld.

Al deze tienjarenplannen werden voor de kolonies als geheel gemaakt. Ze waren geenszins uitsluitend gericht op de stedelijke ontwikkeling. Vaak speelde de rurale ontwikkeling zelfs een belangrijkere rol. De mate waarin op de steden werd ingezet, had echter wel een beslissende en permanente invloed op hun ruimtelijke ontwikkeling. Zo zien we dat voor Tanzania bij de stedelijke ontwikkeling in het tienjarenplan de nadruk lag op een netwerk van middelgrote steden, terwijl voor Congo en Frans West Afrika veel meer aandacht werd besteed aan de uitbouw van één centrale hoofdstad. Deze klemtoon op de grootstedelijke ontwikkeling, in het bijzonder in Congo, zorgde ervoor dat de immigratie naar de hoofdstad daar veel meer werd aangewakkerd, met tot op vandaag veel grotere steden als gevolg.⁷

Omdat de tienjarenplannen er op initiatief van het moederland kwamen, konden ze in de kolonies in sommige gevallen op weinig steun rekenen. Vaak was het bestuur daar

6. Hoewel al in 1939 het idee bestond om sociaal-economische ontwikkelingsplannen voor de kolonies op te zetten en een Fonds Colonial op te richten, naar analogie van het Britse Colonial (Development & Welfare) Fund, raakte dit plan door de oorlog op de achtergrond, zoals bij de Britten.

7. De groei van de steden werd in belangrijke mate ook bepaald door het totale inwoners van de kolonie, dat in Congo veel hoger lag dan in Senegal en Tanzania.

een stuk conservatiever ingesteld dan in het moederland, en bovendien beducht om door de invoering van de centraal geconcipeerde ontwikkelingsplannen aan macht te moeten inboeten. Dit was voornamelijk het geval in Tanzania. Terwijl het Colonial Office in London een progressief beleid voerde en geneigd was actief bij te dragen aan de sociale stabilisatie van Afrikanen in de steden, hield men er in Dar es Salaam een erg anti-stedelijke opvatting op na. Daarbij werden Afrikanen als inherent ruraal beschouwd. De historicus Eckert stelt over deze divergerende beleidsvisies tussen moederland en kolonie in Tanzania dat

‘British local officers more or less successfully boycotted or at least protracted modernization initiatives devised in London. [...] While after 1945 more and more development experts arrived in Tanganyika, “determined to drag its people into the twentieth century”, most administrators were keen to preserve ethnic-based structures.’⁸

Zo werd de repatriëring van Afrikanen uit de steden door het bestuur in Tanzania met de *Townships (Removal of Undesirable Natives) Ordinance* van 1944 nog verder opgeschroefd.⁹ In verschillende anti-stedelijke propagandafilms werd zowel de landbouw als het traditionele Afrikaanse sociale opvangnet gepromoot.¹⁰

Een zeer belangrijk element van de tienjarenplannen was hun financiering. Omdat de tienjarenplannen voor de drie kolonies erg breed van opzet waren en gericht waren op het welzijn van de massa, was de kostprijs om ze te realiseren navenant. De wijze waarop de tienjarenplannen gefinancierd zouden worden, en wie daar precies voor zou moeten opdraaien, verschilde bij de drie kolonies sterk. Bij de Fransen werd onder invloed van de tienjarenplannen voor het eerst massaal in de kolonies geïnvesteerd. Voor de Tweede Wereldoorlog hadden die over het algemeen moeten overleven met behulp van eigen lokale fondsen. Deze koerswijziging paste binnen de idee van de Union Française. Deze Union kreeg vorm op de *Conferentie van Brazzaville*, waar van 30 januari tot 8 februari 1944 op initiatief van Generaal de Gaulle over de toekomst van het Franse koloniale rijk werd gedebatteerd.¹¹ Het is niet toevallig dat de conferentie plaats had in Brazzaville, want de steun vanuit de Afrikaanse kolonies aan het Franse verzet was voornamelijk vanuit Brazzaville (Frans Congo) georganiseerd, onder leiding van de gouverneur-generaal van Frans Equatoriaal Afrika Félix Éboué. In zekere zin kan de conferentie beschouwd worden als een vernieuwing van het engagement van de Fransen met hun kolonies. Die hadden niet alleen zwaar onder de oorlog te lijden gehad, omdat om financiële en organisatorische redenen veel projecten uitgesteld of afgelast werden, maar ook omdat de kolonies soldaten en grondstoffen hadden geleverd. Op de *Conferentie van Brazzaville* werd de Franse assimilatiepolitiek nieuw leven ingeblazen. Éboué, zelf afkomstig uit Frans Guyana, was een fervent voorstander van

8. Eckert (2004), p. 470–471. Eckert citeert Westcott (1982). Met zijn focus op de lokale realiteit, tracht Eckert bepaalde veralgemeningen met betrekking tot het koloniale bestuur, zoals bijvoorbeeld aanwezig in het werk van Cooper (2002), te nuanceren.

9. Burton (2005), p. 108.

10. Ivaska (2003), p. 24.

11. De *Conferentie van Brazzaville* werd ook de *Conférence Africaine Française* genoemd.

deze assimilatiepolitiek.¹² In de praktijk betekende dit dat de Afrikaanse kolonies, net als Frankrijk zelf, deel gingen uitmaken van de mondiale Union Française die in 1946 werd opgericht, en die een grote analogie vertoonde met de al veel vroeger opgerichte Britse Commonwealth.¹³ Omdat de ontwikkelingsplannen voor Frankrijk vanaf 1946 naar de kolonies zouden worden uitgebreid, betekende dit ook de start van een modernisering van de Franse overzeese gebieden. De zware investeringen van de Fransen in de kolonies na de Tweede Wereldoorlog dienden echter voor een groot deel ook om de *métropole* zelf een nieuwe impuls te geven. Zoals de historica Sophie Dulucq terecht stelt, rekenden de Fransen op een belangrijke return van hun investeringen in de kolonies en kozen ze hun investeringen met het oog op de vermoedelijke terugverdieneffecten.¹⁴

Om de investeringen in de Franse kolonies mogelijk te maken, werden verschillende financieringsstructuren opgezet. Het Fonds d'Investissement pour le Développement Economique et Social (FIDES) was daar de voornaamste van, en was zowel binnen als buiten de Franse kolonies niet te evenaren wat de kolossale bedragen betreft die er voor stedelijke infrastructuurprojecten in werden vrijgemaakt. De Fransen waren met de oprichting van FIDES de enige van de drie koloniale mogendheden die aparte budgetten creëerden om de stedenbouwkundige ontwikkeling in hun kolonies te financieren. Daarnaast werd ook de Caisse Central de la France d'Outre-Mer (CCFOM) opgericht, een investeringsbank die in Dakar voornamelijk van belang was voor de financiering van de semi-publieke huisvestingsmaatschappij Société Immobilière du Cap Vert (SICAP). Op de rol van FIDES en CCFOM komen we later in dit hoofdstuk terug.

Tanzania kon voor de financiering van de tienjarenplannen beroep doen op het Colonial Fund dat, zoals eerder gesteld, al van 1939 dateerde, maar dat pas na de oorlog echt in werking zou treden. Voor Tanzania, dat geen echte kolonie van Groot-Brittannië was maar een mandaatgebied onder toezicht van de Verenigde Naties, had dit Colonial Fund echter niet erg veel in petto, en al helemaal niet wat de stedenbouw betreft. De stelling van Young dat na de Tweede Wereldoorlog 'the old shibboleth of colonial self-sufficiency was finally abandoned, and metropolitan states – for the first time on any scale, except for military costs and emergency bailouts – began contributing substantial amounts of public capital' is in die zin niet van toepassing op Tanzania. Dat bleef voor een groot deel afhankelijk van eigen financiering.¹⁵

Ze gaat al helemaal niet op voor Congo. Daar was het tienjarenplan net bedoeld om de kolonie financieel zelfbedruipend te maken, zoals Bram Cleys duidelijk stelt: 'Wat de financiering betrof, bekleedde Belgisch Kongo een unieke positie. Het was het enige afhankelijke

12. Wat de gouverneur-generaal Éboué van Frans Equatoriaal Afrika betreft, was het zeer opmerkelijk dat de Fransen geen probleem hadden met een zwarte gouverneur-generaal. Dit zou onmogelijk zijn geweest voor de Britse en Belgische koloniale besturen. Het illustreert goed het effect van de Franse assimilatiepolitiek.

13. Het 'British Commonwealth of Nations' (of kortweg 'British Commonwealth') werd opgericht in 1917, ondermeer om de van Groot-Brittannië afhankelijke gebieden meer autonomie te geven. Deze autonomie werd na de Tweede Wereldoorlog nog versterkt, wat zich vertaalde in de naamgeving: 'British Commonwealth' werd vanaf dan 'Commonwealth'.

14. Met de woorden van Dulucq: 'S'agissait-il de développer les territoires coloniaux, de les rendre viables et moins dépendants de la métropole ? La question est évidemment rhétorique. Les instances gouvernementales elles-mêmes ne cachaient pas que les objectifs étaient autres : l'équipement des colonies fut surtout conçu en fonction des besoins de la métropole.' Dulucq (1997), p. 75.

15. Young (1994), p. 213.

gebied dat geen giften kreeg voor zijn ontwikkelingsplan.¹⁶ De bijdrage van het moederland aan het tienjarenplan voor Congo bleef daardoor in feite beperkt tot het opstellen van een financieringsschema voor de geplande investeringen. Tussen 1947 en 1956 vormde dit geen probleem, omdat de begroting van Congo in die jaren steeds met een overschot sloot. De minder gunstige economische situatie in Congo na 1956 belemmerde daarna echter de verdere uitvoering van het tienjarenplan grondig.¹⁷ Omdat de ontwikkelingsplannen voor Congo er op gericht waren de kolonie zelfvoorzienend te maken, lag de nadruk daar op economische ontwikkeling, ondermeer door de uitbouw van industrie en haveninfrastructuur. De ontwikkelingsplannen werden hierdoor noodzakelijkerwijs ook sociale programma's die 'de verbetering van de bestaansvoorwaarden der inlanders' promootten, opdat ze 'een stevige basis konden vormen voor een bloeiende Kongolese economie'.¹⁸

Institutionalisering van de stedenbouw

Hoewel de sociaal-economische tienjarenplannen zelf niet stedenbouwkundig van aard waren, hadden ze wel een grote invloed op de stedenbouwkundige praktijk in de kolonies. Stedenbouw werd immers gezien als een van vele instrumenten om de sociaal-economische welvaart in de kolonies te verhogen. Dit zorgde voor een veel actiever overheidsbeleid op het vlak van stedenbouw. Terwijl stedenbouw tijdens het interbellum in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa veelal beperkt bleef tot *ad hoc*-ingrepen uitgevoerd door de lokale Diensten Openbare Werken, werden na de Tweede Wereldoorlog masterplannen opgesteld die de stedenbouwkundige ontwikkeling de hoofdsteden in hun geheel en over een langere termijn moesten sturen.¹⁹ Deze masterplannen waren dan ook geheel in lijn met de geest van de tienjarenplannen, die een actief overheidsingrijpen vereisten. De grote schaal van de masterplannen was tegenover de kleinschalige interventies van de interbellumperiode in overeenstemming met de immense naoorlogse stadsgroei van de drie Afrikaanse steden. Tussen 1946 en 1951 steeg het bevolkingsaantal in Dakar van 184.000 naar 250.000. In Dar es Salaam steeg het aantal inwoners tussen 1943 en 1952 van 45.000 naar 100.000. In Kinshasa groeide de bevolking tussen 1947 en 1955 van 126.000 tot 365.000 inwoners.

De grote schaal van de stedenbouwkundige plannen had ook te maken met de grotere rol die architecten en stedenbouwkundigen kregen toebedeeld in de ontwikkeling van deze steden. Dit kwam voornamelijk doordat de discipline van de stedenbouw in de kolonies onder invloed van de tienjarenplannen in belangrijke mate werd geïnstitutionaliseerd. Deze

16. Cleys (2002), p. 12. De uitvoering van het tienjarenplan kwam trouwens pas echt op gang in 1953. In verband met de financiering van het tienjarenplan in Belgisch Congo, zie ook Vanthemsche (1994)

17. Cleys (2002), p. 15.

18. Zie verder ook dit fragment uit het tienjarenplan: 'Kongo zal ongetwijfeld steeds een land blijven dat grondstoffen uitvoert. De aardrijkskunde wil het zo. Maar er wonen op zijn bodem 10 miljoen mensen wier essentiële behoeften nog verre van voldaan zijn. Wanneer wij deze markt ontwikkelen, zullen wij ons niet alleen van één van onze voornaamste plichten kwijten doordat we het lot van de ons toevertrouwde volkeren zullen verbeteren, maar zullen wij deze groeiende economie een hechter basis geven.' Een bloeiende economie in Congo was natuurlijk ook een zorg en investering voor België minder. *Tienjarenplan voor de sociale en economische ontwikkeling van Belgisch Kongo* (1949), p. xxi, xvi.

19. In de Franstalige kolonies werden de masterplannen vaak aangeduid met 'plan directeur' of 'plan d'aménagement'.

institutionalisering mondde uit in de creatie van Diensten Stedenbouw die bevoegd waren voor de stedenbouwkundige ontwikkeling in de hele kolonie of, in het geval van de federatie van Frans West Afrika, voor een grote regio van het Afrikaanse continent.

In vele kolonies stond deze institutionalisering van de stedenbouw al voor de Tweede Wereldoorlog op de agenda, maar met de uitwerking van de tienjarenplannen werden daar nu ook budgetten voor vrij gemaakt. Al in 1938 was in Frans West Afrika een Commission d'Urbanisme opgericht, maar door een gebrek aan middelen en wetgeving bleef haar daadkracht minimaal. In Dar es Salaam werd tijdens de Tweede Wereldoorlog op initiatief van de Post-War Planning Committee een Town Development Sub-Committee opgericht, die de ambitie had om de stedenbouw in Tanzania in een ministerie te centraliseren, al bestonden grote meningsverschillen over welk ministerie deze centrale planningsdienst moest opnemen.²⁰

Dat na de Tweede Wereldoorlog in de kolonies werk werd gemaakt van de oprichting van een Dienst Stedenbouw, betekende niet dat deze in de kolonies zelf altijd met veel enthousiasme werd onthaald. Weerstand was er voornamelijk in Dar es Salaam, waar de centralisatie haaks stond op de aspiraties van het gemeentebestuur. Dar es Salaam had na een lange strijd met het centrale bestuur in 1949 voor het eerst het statuut van *municipality* in plaats van *township* verworven, wat de gemeentelijke instituties aanzienlijk meer autonomie gaf. De gemeenteraad van Dar es Salaam was dan ook allesbehalve blij dat net op dat moment een deel van haar bevoegdheden werd overgeheveld naar een hoger niveau. Het hoofd van de centrale Dienst Stedenbouw moest er dan ook steeds opnieuw alles aan doen om de gemeenteraad van de goede intenties van de Dienst te overtuigen:

‘I do ask you to believe that we planners have never claimed any form of apotheosis; we are neither imperious dictators nor romantic dreamers. We were all raised in Municipal Government (I had nearly twenty years of it) and we simply try to advise the Council on what is the best form and pattern of urban growth. [...] We are the designers, but the Council is the builder [...].’²¹

Hoewel de gemeentelijke instituties in Kinshasa niet over dezelfde zelfstandigheid beschikten als die in Dar es Salaam, verloren ook zij na de Tweede Wereldoorlog een groot deel van hun bevoegdheden op het gebied van stedenbouw ten voordele van meer centraal georganiseerde diensten. In Dakar was de verandering minder groot, om de eenvoudige reden dat het koloniale bestuur daar voor de oorlog al veel hiërarchischer en centralistischer was georganiseerd.

De institutionalisering en centralisatie van de stedenbouw in de kolonies ging stevast gepaard met een grote inmenging van het moederland, zoals dat ook het geval was bij de

20. Pas in 1948 werd deze centrale Dienst Stedenbouw daadwerkelijk opgericht. De dienst veranderde verschillende keer van ministerie: het Department of Lands and Mines (1948-1950), het Department of Surveys and Town Planning (1950-1952) en vanaf 1952 het Department of Planning. Zie TNA 32751 Vol. I (European Staff Town Planning Division and Survey and Town Planning Department) en *Annual Tanganyika/Tanzania Government Reports of the Town Planning Division, 1950-1968* [Tanzania Ministry of Lands].

21. TNA 12589 Vol. III, brief van het hoofd van de Dienst Stedenbouw F. Silvester White aan de burgemeester van Dar es Salaam, 2 maart 1953.

tienjarenplannen. Vanuit de Parijs, Londen en Brussel werden in het geval van de drie steden stedenbouwkundigen of teams van stedenbouwkundigen uitgestuurd die er, naast het maken van een masterplan, moesten zorgen voor de oprichting van een Dienst Stedenbouw en een stedenbouwkundige wetgeving die het ingrijpen van deze dienst afdwingbaar kon maken.

Voor Dar es Salaam werd in 1947 de firma Sir Alexander Gibb & Partners: Consulting Engineers als stedenbouwkundig adviseurs in Tanzania aangesteld. Het bedrijf had zijn hoofdzetel in London, maar had daarnaast ook een permanente vestiging in Nairobi en was een geprefereerde overheidspartner in heel Brits Oost-Afrika.²² De *consultants* werd gevraagd masterplannen uit te werken voor tal van steden in Tanzania, waaronder Dar es Salaam. Alexander Gibb kwam zelf echter nooit naar Dar es Salaam. Hij stuurde zijn medewerker Harry L. Ford, die in Afrika al enige werkervaring had. Na twee jaar van activiteit, aanzienlijk langer dan aanvankelijk bedoeld, presenteerde Ford in 1949 *A Plan for Dar es Salaam: Report*.²³ Dat was een amateuristisch ogend typoscript van 160 pagina's met ingeplakte foto's.

Voor Dakar werd in 1945 een team van drie Franse architecten, J. Lambert, A. Gutton en R. Lopez, aangesteld voor de ontwikkeling van masterplannen voor de steden Dakar, Rufisque en Thies. Ze kregen daarnaast, zoals ook het geval was bij de firma Gibb & Partners, opdracht een juridisch kader op te stellen waarbinnen de uitvoering van deze plannen mogelijk zou zijn. In 1946 presenteerde het drietal het *Plan Directeur (de la presqu'île) du Cap Vert* en bijhorende verantwoording.

Voor Kinshasa stelde het Ministerie van Koloniën in 1947 de architect Georges Ricquier aan om een masterplan voor Kinshasa te maken. In 1951 stelde hij zijn masterplan en voorafgaand survey voor, onder de titel *Plan d'Aménagement de Léopoldville* in een prestigieuze publicatie uitgegeven door het Ministerie van Koloniën.²⁴

Dat de masterplannen en bijhorende wetgeving werden toevertrouwd aan externe in plaats van lokale architecten of stedenbouwkundigen, wijst erop dat het koloniale bestuur in het moederland er niet van overtuigd was dat men in de kolonies over voldoende kennis van zaken beschikte. Dit stond echter vaak in schril contrast met de realiteit. In Dakar en Dar es Salaam waren bijvoorbeeld al voor de Tweede Wereldoorlog architecten en stedenbouwkundigen actief met de voorbereiding van een masterplan, ook al was er toen nog geen sprake van een centrale Dienst Stedenbouw. In Dar es Salaam was de architect Pashen, verbonden aan de gemeentelijke Dienst Openbare Werken van de stad, al vanaf 1928

22. De firma 'Sir Alexander Gibb & Partners: Consulting Engineers' bestaat nog steeds als 'Gibb Africa Ltd: Consulting, Design and Management' en heeft haar Afrikaanse hoofdzetel nog altijd in Nairobi. De firma doet echter geen architectuur- of stedenbouwoopdrachten meer, maar richt zich nu voornamelijk op ingenieurswerk. Er bestaat een biografie over Alexander Gibb: Godfrey (1950)

23. Een exemplaar van het rapport van Gibb & Partners (1949) kan worden teruggevonden in de USDM Library, East Africana Collection; en in het ArchiAfrika-archief.

24. Ricquier maakte al een eerste masterplan dat bij het *Tienjarenplan* (1949) werd gepubliceerd. Het tweede masterplan van Ricquier verschilde weinig van het eerste en is te vinden in het boek *L'Urbanisme au Congo Belge* (1951) dat door het Ministerie van Koloniën werd uitgegeven. Zijn survey uit 1948 is te vinden in het Afrika-Archief in Brussel (GG 5.521): 'Léopoldville: Etude d'urbanisme et Projet de plan directeur'. Een biografie van Ricquier is terug te vinden in de annex.

bezig met de ontwikkeling van masterplan voor de stad en bijhorende wetgeving.²⁵ Hiertoe vroeg Pashen verschillende documenten op uit andere Britse kolonies, waar men blijkbaar al verder gevorderd was op het terrein van stedenbouw en ondersteunende wetgeving. Zo werden onder meer de *The Bombay Town Planning Act* (1915, India), *The Mombassa Town Planning Scheme* (1926, Kenia) en het *Town Planning Report* uit Kampala en Jinja (1930, Uganda) opgevraagd, evenals de pas goedgekeurde wetgeving uit Nigeria.²⁶ In 1930 ontving Pashen in Dar es Salaam bovendien de ‘Municipal and Town Planning Engineer’ H. E. Fitzgibbon uit Mombassa om expertise uit te wisselen.²⁷ Uiteindelijk werd in 1936 na vele omzwervingen en enig oponthoud vanwege de economische malaise een *Town Development (Control) Ordinance* opgesteld, op basis waarvan een stedenbouwkundig plan voor Dar es Salaam een wettelijke status zou kunnen krijgen.²⁸

Deze *Ordinance* kon echter moeilijk worden geïmplementeerd door de gemeentelijke autoriteiten, omdat Dar es Salaam toen nog niet over de status van *municipality* beschikte. De Zuid-Afrikaan E.H. Helps, voorzitter van de *Township Authority* van Dar es Salaam en toekomstig *municipal secretary*, zette zich sterk in voor die hogere status, maar stootte daarbij op de onwil tot decentralisatie bij de centrale overheid.²⁹ Bovendien dwarsboomde het centrale bestuur in Tanzania de plannen van Pashen in de interbellumperiode voortdurend en weigerde ze zijn dienst te ondersteunen met financiële middelen. In de interbellumperiode bestond er bij de centrale overheid in Dar es Salaam geen enkele wil om in de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad te investeren.³⁰ Dit leidde tot een complete blokkering van alle bouwwerkzaamheden in de stad en een groot woningtekort dat door een gebrek aan bouwmaterialen tijdens de Tweede Wereldoorlog nog verder werd opgedreven.

Om uit deze impasse te geraken, belastte de ijverige *municipal secretary* Helps na de Tweede Wereldoorlog, en waarschijnlijk na het vertrek van Pashen, de ingenieur van de

25. Over de persoon, origine en opleiding van Pashen is niet veel bekend. Alle informatie uit deze paragraaf is afkomstig uit TNA 13483 Vol. I (Town Planning Scheme for Dar es Salaam by Government Architect).

26. In dat opzicht is het ook interessant dat Pashen de wetgeving uit Zuid-Afrika, die hij tevens had opgevraagd, afschreef wegens te radicaal. TNA 13483 Vol. I, brief van Pashen aan de *municipal secretary*, 24 september 1930.

27. Fitzgibbon stelde naar aanleiding van zijn bezoek aan Dar es Salaam een rapport op, het ‘Fitzgibbon Report’. Het is mogelijk dat de ingenieur Fitzgibbon werd uitgenodigd door Pashen naar aanleiding van een artikel in de *Tanganyika Times* van 21 juni 1930 over de stedenbouw in Mombassa: ‘Mombassa Town Planning: Straightening out the area, providing road access’. Beide zijn terug te vinden in TNA 13483 Vol. I (Town Planning Scheme for Dar es Salaam by Government Architect).

28. Er lijkt een onderbreking te zijn van de werkzaamheden bij de dienst van Pashen tussen 1933 en 1936, waarschijnlijk omwille van de economische crisis, iets wat Pashen ook suggereerde in een nota: ‘I fully realise that the moment of presenting this report may be regarded as inopportune at the time when great difficulty in balancing the budget of the country is being experienced.’ TNA 13483 Vol. I, brief van Pashen aan de *municipal secretary*, 27 januari 1933. De *Town Development (Control) Ordinance* van 1936 werd in 1937 gepubliceerd in het staatsblad van Tanganyika (General Notice No. 242).

29. Al in 1936 werd een *Draft Local Government (Municipalities) Ordinance* goedgekeurd, maar het duurde tot 1949 vooraleer die officieel werd bekrachtigd en Dar es Salaam een *municipality* of gemeente werd (de enige in Tanganyika voor de onafhankelijkheid), naar het model van Nairobi in Kenia.

30. Pashen beweerde bij verschillende prominente Britse stedenbouwkundigen, zoals Raymond Unwin en Stanley Adshead, de goedkeuring voor zijn masterplan gevonden te hebben: ‘I submitted my Scheme to Professor Adshead, University College, London, and Raymond Unwin, Chief Architect to the Ministry of Health, who both expressed their opinion that the scheme is a good one and in accordance with the principles of Town Planning.’ TNA 13483 Vol. I, brief van de Dienst Openbare Werken aan de *chief secretary*, 19 juli 1929. Niettemin wimpelde de centrale overheid het af vanwege de banaliteit ervan: ‘Mr. Pashens report submitted. It contains, to my mind, many platitudes and he has taken an immensity of trouble over it.’ TNA 13483 Vol. I, nota van de *chief secretary*, 27 juli 1929.

Dienst Openbare Werken Harry Leadbeater met het maken van een nieuw masterplan voor Dar es Salaam. Al in november 1946 was het klaar en kort daarna werd het ook gepubliceerd in het staatsblad.³¹

Niettemin bleef het centrale bestuur in Tanzania compleet blind voor deze gedrevenheid op gemeentelijk niveau en stelde het in juli 1947 de firma Gibb & Partners aan als de stedenbouwadviseurs voor Tanzania. Hoewel het plan van Gibb & Partners een grote internationale bekendheid kreeg en in de meeste stedenbouwhistorische studies wordt omschreven als het eerste masterplan voor Dar es Salaam, bevatte het nauwelijks nieuwe denkrichtingen in vergelijking met het plan dat Leadbeater drie jaar eerder had gemaakt.³²

Ook in de andere kolonies was men vaak verontwaardigd over de komst van de (teams van) stedenbouwkundigen uit het moederland, niet alleen omdat deze zich rijkelijk bedienden van de al bestaande plannen, maar ook omdat ze de reeds aanwezige stedenbouwkundigen in de kolonie beconcurrerden door de oprichting van de nieuwe Diensten Stedenbouw. Het personeel van deze Diensten Stedenbouw werd namelijk in de meeste gevallen ook nieuw uit het moederland aangetrokken (maar was er in tegenstelling tot de externe teams wel permanent gestationeerd).

In theorie was het steeds de bedoeling dat de nieuw opgerichte Diensten Stedenbouw in de drie kolonies het masterplan van de ingevlogen adviseurs in detail zouden uitwerken en implementeren. In de praktijk verliep het vaak anders. In 1945 werd in Dakar de Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD) opgericht. STAGD zou vervolgens instaan voor de uitvoering van het *plan directeur* dat door Lambert, Gutton en Lopez was gemaakt, maar legde vaak ook nieuwe klemtonen.³³ In Dar es Salaam werd pas na lang zoeken in 1950 een 'Chief Town Planning Officer' voor de Dienst Stedenbouw gevonden, de stedenbouwkundige Silvester White, die niet alleen het plan van Gibb & Partners zorgvuldig zou verfijnen, maar ook aanzienlijk zou bijsturen.³⁴ In Kinshasa werd bijna tegelijk met de benoeming van Ricquier de Belgische architect Maurice Heymans aangesteld aan het hoofd van de Dienst Stedenbouw.³⁵ In plaats van het plan van Ricquier uit te voeren, werkte Heymans echter zelf een masterplan uit wat, zoals in hoofdstuk 9 uitgebreid zal worden toegelicht, resulteerde in een jarenlange impasse in de uitvoering.

31. TNA 13483 Vol. II, 'Dar es Salaam Plan Ready Next Month', april 1946. Over de ingenieur Harry Leadbeater is weinig bekend. De enige teruggevonden referentie tot zijn masterplan is te vinden in de studie van Kironde (1995) over de historie van het landgebruik in Dar es Salaam. Ook Kironde onderstreept het belang van dit masterplan: 'It would appear that there were no efforts to implement this plan to any substantial degree. [...] The plan, however, had considerable influence [...]. The Leadbeater Plan can be said to have been the basis of most planning schemes in Dar es Salaam, in the 1940s and 1950s.' Kironde (1995), p. 256. Het belang van het masterplan van Leadbeater wordt ook onderstreept door het voormalig hoofd A. M. Hayuma van de Dienst Stedenbouw (interview juli 2009).

32. Allen Armstrong, die wel vrij kritisch stond tegenover het plan van Gibb & Partners, beschreef in 1987 het plan als 'Dar es Salaam's first master plan'. Vrijwel alle andere studies die daarna volgden, refereren naar Armstrong. Armstrong (1987), pp. 133-145.

33. STAGD hield zich uitsluitend bezig met de uitvoering van het masterplan van Dakar en niet met andere steden in AOF. De Diensten Stedenbouw in Dar es Salaam en Kinshasa werkten ook aan masterplannen voor andere steden in de kolonie.

34. Ford, die werd uitgezonden door Gibb & Partners, zou normaal al in maart 1949 zijn taken als adviseur afronden, maar bleef tot 25 april 1950 omdat men geen vervanging voor hem vond. TNA 32751 Vol. I, nota van Ford, 15 juli 1949.

35. Het masterplan van Heymans is tevens te vinden in het Afrika-Archief in Brussel (kaartenbibliotheek: P05.2 PORT 24, no 2). Voor een biografie van Heymans, zie annex.

Spanningen tussen de externe (teams van) stedenbouwkundigen en de pas opgerichte Diensten Stedenbouw waren dus courant na de Tweede Wereldoorlog. In de kolonies was men vaak ontevreden met de erg korte verblijven van de externe stedenbouwkundige adviseurs. Deze lieten vaak enkel vage plannen en richtlijnen achter terwijl de nieuw opgerichte Diensten Stedenbouw het eigenlijke werk dan nog moesten zien te klaren, en streken intussen alle eer op in het moederland. Hoewel de stedenbouwkundigen van de Diensten Stedenbouw zich daarover soms beklagden, was de vluchtige actie van de externen retrospectief gezien toch vooral een zegen voor de stad, omdat de masterplannen aldus meer aan de plaatsgebonden context konden worden aangepast. Participatie van Afrikanen in de externe teams van stedenbouwkundigen of in de lokale Diensten Stedenbouw bleef echter nihil.

Tussen ontwikkeling en controle: het development syndrome

Dat de koloniale mogendheden zich na de Tweede Wereldoorlog genoodzaakt zagen te investeren in de ontwikkeling en welvaart in de kolonies had, zoals eerder gesteld, veel te maken met de oorlog zelf. In Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa, plaatsen bij uitstek van waaruit aan de oorlogsinspanning was bijgedragen, had de oorlog voor een enorme demografische expansie gezorgd, zonder dat deze gepaard ging met de uitbouw van infrastructuur en huisvesting. Deze groei was reeds in het interbellum ingezet, toen vele Afrikanen door de economische crisis naar de steden immigreerden. Vanaf de Tweede Wereldoorlog, toen er door de oorlog in de grote steden veel werkgelegenheid was, kreeg die groei ongekende proporties.³⁶ Na de oorlog hadden de kolonies daardoor, net zoals hun moederland, een (her)opbouwplan nodig, zoals het Marshall Plan voor Europa.

De kolonies hadden het vernieuwde engagement van de koloniale mogendheden in de naoorlogse jaren echter vooral te danken aan de oprichting van de Verenigde Naties (VN) in 1945. De Verenigde Staten en Rusland waren de twee grootmachten die zich het meest kritisch over de koloniale overheersing uitlieten (wat mogelijk was omdat ze zelf niet over kolonies beschikten). Door hun politieke druk werd het internationale klimaat tegenover het kolonialisme sterk gewijzigd. Dat vertaalde zich ook in de richtlijnen van de VN. Na de oorlog drong de VN er bij zijn lidstaten op aan om actief bij te dragen aan de materiële en politieke emancipatie van de gekoloniseerde volkeren, en 'niet-autonome gebieden' (kolonies) geleidelijk aan meer soevereiniteit te geven.³⁷

In Tanzania was deze inmenging van de VN in de koloniale politiek van de lidstaten waarschijnlijk het meest nadrukkelijk, gezien Tanzania na de Tweede Wereldoorlog onder toezicht kwam van de VN, de vervanger van de Volkenbond.³⁸ Hoewel deze inmenging door de meeste koloniale besturen als ongepast en vervelend werd gevonden, droeg ze in de daarop volgende jaren aanzienlijk bij tot belangrijke koerswijzigingen in koloniale politiek.

36. Voor een grafiek van de demografische groei in de drie steden, zie afb. 3.

37. Het *United Nations Charter of UN Charter* werd op 26 juni 1945 door vijftig landen in San Francisco ondertekend.

38. Na de Tweede Wereldoorlog werd Tanzania een mandaatgebied (Trust Territory) van Groot-Brittannië onder supervisie van de VN. Over de invloed van de VN op Tanzania tussen 1946 en 1961, zie Lohrmann (2007).

Young constateert dat na de tweede Wereldoorlog ‘the colonial state – really for the first time – faced a sustained and serious challenge of legitimating its rule to the subject population’.³⁹ Om hun koloniale onderneming te kunnen continueren, dienden de koloniale mogendheden zich voor het eerst in de geschiedenis diepgaand in de internationale arena te verantwoorden en te verdedigen. Ontwikkeling en welvaart vormden de belangrijkste pijlers van het legitimerende discours van de koloniale staten, en tevens een verantwoording voor een blijvende politieke dominantie:

‘The colonial state, ran the argument, through its prudent and rational management, assured a growing prosperity. At the same time, its patient efforts had finally created a basic infrastructure that could guarantee rapid improvement in the social welfare of its subject. Premature transfer of power to populist and irresponsible politicians threatened the stability and continuity of this process.’⁴⁰

In de nasleep van de oorlog en onder druk van de VN werd het voor de koloniale mogendheden prestigieus de indruk te wekken dat ze bezorgd waren over de welvaart van hun gekoloniseerde volkoren, paradoxaal genoeg in eerste instantie bij de internationale gemeenschap, en pas later bij de gekoloniseerde volkeren zelf. Daar kwam snel verandering in, toen de roep van de gekoloniseerde volkeren om autonomie steeds groter werd:

‘In the 1940’s and 1950’s, colonial governments claimed that their scientific knowledge, experience in running modern states, and financial resources would enable them to “develop” backward countries. Such claims were quickly turned into counterclaims: by African trade unions asserting that if the African worker is to produce according to a European model, he should be paid on a European pay scale and benefit from adequate housing, water supplies, and transportation; and by political movements insisting that if African economics were to be developed in the interests of Africans, it was only Africans who could determine what those interests were.’⁴¹

De roep om meer zelfbestuur van Afrikanen was een zeer heikel punt voor de koloniale besturen, want op lange termijn betekende het hun vertrek uit de kolonies. Vanuit die optiek werd de ontwikkelingsdoctrine, zoals Cooper stelt, door de koloniale mogendheden ingezet als een middel om een groeiend nationalisme onder controle te houden in een tijd van wereldwijd verzet tegen de koloniale overheersing. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de Franse kolonies Algerije en Indochina, en in de Britse, waar India in 1947 onafhankelijk

39. Dit betekende een groot verschil met de interbellumperiode, aangezien toen ‘plausible claims to responsible trusteeship and camouflage of such distasteful policies as forced labor had more than sufficed’. Young (1994), p. 208. Met betrekking tot deze negatieve perceptie over de inmenging van de VN in het Belgische koloniale beleid, stelt Jean Stengers bijvoorbeeld: ‘À l’époque où une offensive se dessinait, à l’O.N.U., en vue d’obtenir un certain droit de regard international sur la gestion des colonies, la Belgique fut à la pointe du combat pour s’opposer de manière radicale, avec bec et ongles, à ces tentatives d’ingérence. Elle ne pouvait tolérer aucune atteinte à sa souveraineté, et ce d’autant plus qu’elle seule pouvait faire du Congo qu’elle voulait qu’il fût: une terre aussi belge que possible.’ Stengers (1989), p. 183.

40. Young (1994), p. 211.

41. Cooper (2002), p. 15-16.

werd.⁴² Opgejaagd door een stijgende sociale onrust op de arbeidsmarkt in de kolonies vonden de koloniale staten in ontwikkeling en welvaart dus niet alleen een manier om de koloniale onderneming een nieuwe legitimiteit te geven, maar in belangrijke mate ook een strategie om politieke stabiliteit te creëren. Door een meer benevolente vorm van kolonialisme te introduceren, beoogden de koloniale staten een betere controle te verwerven over een potentieel explosieve stedelijke samenleving die hen steeds meer leek te ontglippen. Zoals Burton stelt, 'while this policy entailed the opening up of political and social space to Africans, the colonial state sought to influence how this space was utilized'.⁴³

De grotere toegevendheid ten aanzien van een (vrij beperkte) klasse binnen de Afrikaanse samenleving ging bijgevolg gepaard met sterk dirigistische 'social engineering'. Verscheidene auteurs toonden aan hoe de koloniale staat ondermeer met de oprichting van het Community Centre in Tanzania of de Foyer Social in Belgisch Congo, niet alleen de welvaart van de Afrikaanse stedelingen probeerden te verbeteren, maar tevens trachtten hun vrijetijdsbesteding en levensstijl te sturen om zodoende 'a model townsman/woman' te creëren, 'fit to receive urban citizenship'.⁴⁴ Zo werd in Dar es Salaam in 1952 het Arnautoglu Community Centre gesticht, waar onder meer 'multi-racial discussion groups' werden georganiseerd. Daaraan namen Britse ambtenaren, maar ook Aziatische en Afrikaanse arbeiders en leraren deel, onder wie ook de toekomstige president Julius Nyerere.⁴⁵ Deze uitbouw van een multi-rationale samenleving zat ook al voor een groot deel vervat in de oprichting van de Union Française en ook de Belgen lieten hun raciale vooroordelen varen. In de laatste jaren voor de onafhankelijkheid stelden ze voor een Belgisch-Congolese samenleving in Congo te gaan opbouwen.⁴⁶

Maar evenals veel andere overheidsinitiatieven na de Tweede Wereldoorlog, werden de welzijnscentra volgens westers model en de idee van de multi-rationale samenleving geen succes. Dit kwam niet alleen doordat een groot deel van de Afrikaanse bevolking apathisch op hun bestaan reageerde, maar ook doordat ze een platform boden aan een intellectuele elite van Afrikaanse activisten.⁴⁷ De emancipatiebeweging van de Afrikaanse bevolking was namelijk tegen het midden van de jaren 1950 definitief begonnen, en een eigen leven gaan leiden buiten de controle van het koloniale bestuur. Waar aanvankelijk door de Afrikaanse bevolking werd gestreefd naar een grotere bestuursparticipatie binnen het koloniale bestel,

42. Cooper spreekt over 'a new basis of legitimacy and control in an era when social and political movements in the colonies were asserting themselves with new vigor'. Cooper (1996b), p. 38.

43. Burton (2003), p. 332.

44. Burton (2003), p. 364.

45. Eckert (2004), p. 483. Het Arnautoglu Community Centre werd gebouwd in de open space en werd voor de helft bekostigd door de welvarende Griekse zakenman G. N. Arnautoglu, waardoor het zijn naam droeg. Iliffe (1979), p. 264 De Verenigde Naties prees het Arnautoglu Community Centre in 1954 in zijn jaarlijkse rapport vanwege het inter-rationale karakter ervan: 'The centre is sufficiently well appointed to attract all sections of the community and has been in great demand for social, cultural, political and recreational purposes. New inter-racial social groups have emerged as part of the corporate life of the centre and there are now attached to it boxing, badminton, and athletics clubs in addition to the flourishing boys' club.' Geciteerd door Burton (2003), p. 354.

46. Young (1994), p. 209.

47. Burton (2003), p. 362.

situeerde het debat zich meer en meer rond een complete onafhankelijkheid. Ondanks alle inspanningen van de koloniserende landen om deze te voorkomen, onder andere via de tienjarenplannen, bleek de wens van autonomie onafwendbaar. Young spreekt dan ook terecht van een ‘terminal colonial legitimating discourse’, waarmee hij wil aantonen dat de koloniale onderneming ondanks het naoorlogse ‘welfare colonialism’ ten dode was opgeschreven.⁴⁸

De techniek van zonering

Ook in het domein van de stedenbouw schipperde het beleid tussen ontwikkeling en controle. Hoewel de naoorlogse masterplannen duidelijk een modernisering van de stad beoogden, werd de discipline van de stedenbouw tevens ingezet om vat te krijgen op de snelle en ongecontroleerde stadsuitbreidingen. Deze zoektocht naar een nieuwe ruimtelijke ordening komt waarschijnlijk het meest nadrukkelijk naar voren in de zoneringsplannen die de masterplannen voor Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa vergezelden. Deze zoneringsplannen waren een scenario voor de toekomst van de stad. Daarbij werden de stad en haar toekomstige uitbreidingen verdeeld in zones die elk een specifiek programma kregen toegewezen. Deze zonering viel niet steeds samen met de bestaande manieren van ruimtegebruik: de zoneringsplannen waren schema's voor de toekomst. Hoewel de masterplannen van de drie steden aanzienlijk verschilden, was het voorstel om zonering te gaan toepassen een opmerkelijke overeenkomst. Naar dit zoneringprincipe werd verwezen als ‘a standard principle’ uit de stedenbouw dat overal ter wereld werd gebruikt om steden op een rationele manier te organiseren.⁴⁹ Toch was er een groot verschil met de zonering in het Westen, die een strikte scheiding van de belangrijkste stedelijke functies beoogde: die van wonen, werken, recreatie en verkeer.

In de plannen voor de drie Afrikaanse steden werden niet louter functies van elkaar gescheiden, maar ook rassen.⁵⁰ Dit betekende een belangrijke *editing* van het zoneringsprincipe.

Het *Plan précis de Zoning* dat de architect Ricquier voor Kinshasa maakte (afb. 13), definieerde de volgende zones: ‘Residentiële Zone Blanken’, ‘Inlandse woonwijken’, ‘Groene Zones’, ‘Industriële Zones’: een mix van functies en rassen.⁵¹

48. Young (1994), p. 208-212.

49. Gibb & Partners (1949), p. 31.

50. Het zoneringprincipe waarbij de verschillende functies van de stad van elkaar werden gescheiden zat reeds verweven in het model van de *Garden City* van 1898 van Ebenezer Howard. Zonering was ook een belangrijk organisatorisch principe in de door Tony Garnier voorgestelde *Cité Industrielle* van 1902. Garnier's gebruik van functionele zonering zou later van invloed zijn op het werk van Le Corbusier en het *Charter van Athene*, dat voortvloeide uit het vierde CIAM-congres (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) over de Functionele Stad in 1933. Maar al voor het *Charter van Athene* was zonering een leidend principe in de westerse stedenbouw, in het bijzonder in de Amerikaanse en Duitse. In New York werd al in 1916 de *New York City Zoning Resolution* goedgekeurd, waaraan veelgebruikte term ‘Zoning’ in de (Franse) kolonies waarschijnlijk is ontleend. Ook in de plannen van de Duitse stedenbouwkundige Hermann Josef Stübgen voor tal van Duitse steden in de interbellumperiode komt een sterke zonering naar voren. In verband met CIAM en het *Charter van Athene*, zie Van der Woud (1983), p. 54-109, 163-168.

51. Voluit gaat het over het ‘Plan précis de Zoning engageant l'emploi du sol pour la prochaine décennie’. Ricquier (1951), p. 64.

Hetzelfde zien we in de *Zoning Map* van Gibb & Partners voor Dar es Salaam (afb. 14). Daarin werden volgende de zones onderscheiden: 'Low Density Residential', 'Medium Density Residential', 'High Density Residential', 'Commercial', 'Inoffensive Industry', 'Special Industry' en 'Open Space'.⁵² Hoewel de raciale basis van de zonering door het gebruik van een indeling volgens woondichtheden verbloemd werd, liet de bijhorende tekst geen enkele ruimte voor twijfel: 'Although we have not adopted racial zoning as such, in the scheme we have assumed that the Low, Medium and High density zones will be occupied in the main by the Europeans, Asians and Africans respectively.'⁵³

In het masterplan van Lambert, Gutton en Lopez voor Dakar werd bij de zones met een woonfunctie, in tegenstelling tot in de plannen voor Dar es Salaam en Kinshasa, niet alleen een onderscheid tussen rassen gemaakt. Binnen de Afrikaanse zones zelf werd ook een sociaal-economische opdeling gemaakt, wat resulteerde in een meer gelaagde en gedifferentieerde vorm van raciale zonering. Dit verschijnen van tussencategorieën in het masterplan voor Dakar vormde in feite de neerslag van het Franse koloniale samenlevingsmodel. Daarin bestond voor een beperkte groep Afrikanen een tussenstatuut van *évolués*, een klasse van Afrikanen die min of meer volgens de waarden en normen van de Fransen leefde.⁵⁴ Hoewel dit samenlevingsmodel een sterke hiërarchie had, was het de intentie van de Fransen op termijn de hele Afrikaanse gemeenschap te 'civiliseren'. De gedifferentieerde vorm van raciale zonering in het masterplan voor Dakar paste dus zowel in het ontwikkelingsdenken als in de Franse assimilatietheorie. Zowel de raciale, als de sociaal-economische categorisering werd in het plan van Lambert, Gutton en Lopez voor Dakar echter gecamoufleerd doordat de zones met woningtypes werden benoemd, zoals Gibb dat met woondichtheden deed. Dat toont het controversiële karakter van de geplande raciale segregatie aan.

Hoewel ook in Congo, en in mindere mate zelfs in Tanzania, werd gestreefd naar een samenlevingsmodel op basis van klassen in plaats van rassen, werd dit in Kinshasa en Dar es Salaam niet naar de stedelijke ruimte vertaald. In deze twee steden werd bij de woonzones alleen een onderscheid gemaakt tussen rassen en was er binnen de Afrikaanse zones geen sociaal-economische differentiatie. Zoals we in hoofdstuk 9 zullen zien, leidde dit gebrek aan differentiatie in Congo, waar geïnspireerd op de Franse praktijk ook een klasse van *évolués* bestond, tot grote onvrede bij deze *évolués*.⁵⁵ Gevoed door het segregationistische ontwikkelingsdenken van de koloniale staat, hoopten zij zich ook in hun woonomgeving te kunnen onderscheiden.

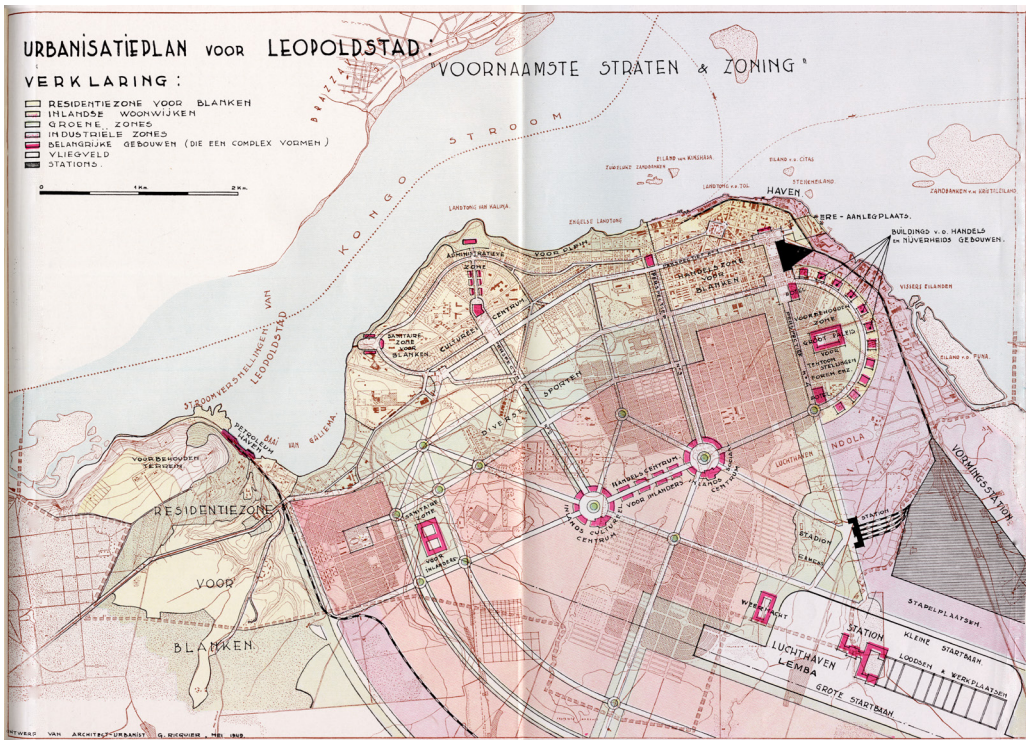
Ook voor de Tweede Wereldoorlog was in feite al sprake van een vorm van raciale zonering in de drie steden, maar toen werd die gepresenteerd als een sanitaire maatregel. Na de Tweede Wereldoorlog als een stedenbouwkundige techniek. Deze techniek van zonering

52. Gibb & Partners (1949), p. 29. De woondichtheden werden als volgt gedefinieerd: perceelsgrootte van een are in de 'Low Density Residential Housing', maximaal zes huizen per are in de 'Medium Density Residential Housing' en maximaal twaal huizen per are in de 'High Density Residential Housing'.

53. Gibb & Partners (1949), p. 34.

54. In verband met deze klasse van *évolués* in Frans West Afrika, zie Conklin (1997).

55. In verband met de klasse van *évolués* in Belgisch Congo, zie Mutamba (1998).

Kinshasa, 1949 | Afbeelding 13

De Belgische architect G. Ricquier maakte in 1949 een masterplan voor Kinshasa ('Leopoldstad') in opdracht van het Ministerie van Koloniën te Brussel. Dit masterplan moest de groei van de stad in goede banen leiden en was er op gericht Kinshasa om te vormen tot majestueuze hoofdstad, door Ricquier 'Le Grand Léo' genoemd. Ricquier trachtte de verschillende wijken van het versnipperde Kinshasa aan elkaar te rijgen tot een compact geheel. In het masterplan werden zones voor specifieke functies afgebakend. Voor de woonzones maakte de architect onderscheid tussen 'zones voor Blanken' (geel) en 'inlandse woonwijken' (rood). Tussen deze twee raciaal gedefinieerde zones voorzag Ricquier een *zone neutre* (groen) over de hele lengte van de Europese wijk die ruimte bood voor 'diverse sporten'. Deze *zone neutre* ging in het oosten en zuidoosten verder, om de luchthaven Lemba heen, zodat de luchthaven geen directe aansluiting vond met de 'inlandse woonwijken' en aldus besmettingsvrij zou blijven. De 'inlandse woonwijken' werden door Ricquier in verschillende beheersbare compartimenten opgedeeld door een monumentaal assenstelsel van boulevards en parkways dat op de bestaande stedelijke structuur werd geprojecteerd. Vanuit een nieuw handels- en cultuurcentrum te midden van de Afrikaanse wijk werden boulevards getrokken naar het centrum van de koloniale macht: de residentie van de gouverneur en het commerciële district. De industriezones werden in een ring rond de 'inlandse woonwijken' gepland, waar ze tevens werden ingezet als buffer tussen de twee bevolkingsgroepen. De koloniale orde en arbeidslogica waren dus erg aanwezig in het plan. Dit blijkt ook uit het gegeven dat Ricquier de 'inlandse woonwijken' soms ook aanduidde met 'arbeidersreservoir'.

Architect G. Ricquier, 'Urbanisatieplan voor Léopoldstad, Voornaamste Straten en Zoning', 1949, Bron: *Tienjarenplan voor de sociale en economische ontwikkeling van Belgisch Kongo* (1949)

paste perfect binnen het naoorlogse ontwikkelingsdenken: zonering leende zich niet alleen om de ruimtelijke ontwikkeling van de stad op lange termijn te sturen, het principe was bovendien erg geschikt om de stedelijke ruimte te ordenen volgens duidelijke raciale en sociaal-economische categorieën.

Verscheidene andere technieken uit de westerse stedenbouw, en bijhorende *editing*, werden gebruikt om de scheiding tussen de diverse bevolkingsgroepen in de stad te maximaliseren. Zo stelde Gibb in zijn masterplan voor Dar es Salaam voor de zones te scheiden door zeer brede *breeze lanes* (onbebouwde groenstroken). Hij legitimeerde deze *breeze lanes* in de eerste plaats met een sanitair argument, maar ook hier bestond geen twijfel over de segregationistische bedoeling:

‘One main feature has been the creation of generous open spaces arranged in continuous form in the direction lines of the prevailing breezes. We refer to these open spaces as “breeze lanes”. Also, of course, they form the segregation between the various zones.’⁵⁶

Op min of meer dezelfde wijze introduceerde Ricquier *parkways* in zijn plan voor Kinshasa. Hij plande deze monumentale boulevards dwars door bestaande wijken, ze sneden de stad in delen. Ook hij verantwoordde deze scheiding met hygiënistische motiveringen, maar hij benadrukte daarnaast het belang van veiligheid en controle.⁵⁷ Net als Gibb met zijn *breeze lanes* deed, stelde Ricquier voor rekening te houden met de windrichting bij de aanleg van de *parkways*, waarbij hij stelde dat de Europese wijken om sanitaire redenen niet in de wind mocht komen te liggen van de Afrikaanse wijken en de Afrikaanse wijken niet in de vervuilde lucht van de industrie.⁵⁸

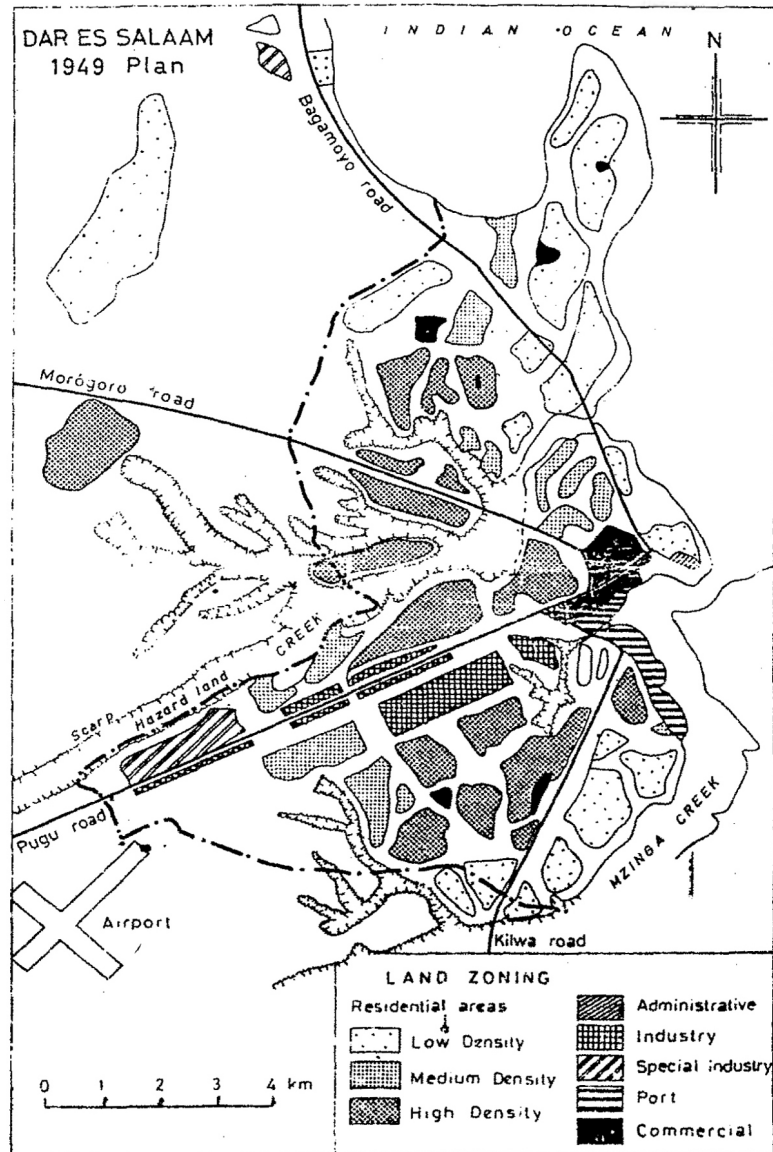
Net als in het plan van Ricquier, maakten Lambert, Gutton en Lopez in het masterplan voor Dakar gebruik van verkeersinfrastructuur om de stad te structureren en in beheersbare zones in te delen. Het assenstelsel van brede lanen en knooppunten in het plan voor Dakar was minder monumentaal dan in het plan van Ricquier voor Kinshasa.⁵⁹ Toch gaf deze structurering beide plannen een nadrukkelijk grootstedelijk karakter, in het plan voor Dar es Salaam ontbrak dat grotendeels. In tegenstelling tot masterplan van Gibb, dat bijna alleen een zoneringsplan was, werd in de plannen voor Dakar en Kinshasa daarenboven veel meer aandacht besteed aan het ontwerp van de openbare ruimte: de inrichting van de boulevards en pleinen, en de locatie van gebouwen met symbolische betekenis. Gibb was opgeleid als burgerlijk ingenieur, en niet als architect, zoals de teamleden Lambert, Gutton en Lopez en Ricquier die allen een Beaux-Arts-opleiding hadden gehad. Veel meer dan Gibb, bouwden Lambert, Gutton en Lopez voor Dakar en Ricquier voor Kinshasa aan

56. Gibb & Partners (1949), p. 31.

57. Ricquier (1951), p. 71.

58. Ricquier (1951), p. 71. Met betrekking tot de *parkways* in het plan van Ricquier voor Kinshasa ziet Bruno De Meulder een overeenkomst met het ‘County of London Plan 1943’ van P. Abercrombie en J. Forshaw. De Meulder (2000), p. 165.

59. Ricquier ontwierp in zijn masterplan voor Kinshasa een Axe du Palais du Dominion in de administratieve wijk Kalina en inspireerde zich daarbij op de Champs Élysées in Parijs. Ricquier (1951), p. 64. Voor een uitgebreide bespreking van het plan van Ricquier, zie ook De Meulder (2000) en Lagae (2004).

Dar es Salaam, 1949 | Afbeelding 14

Het Britse ingenieursbureau Gibb & Partners maakte in 1949 in opdracht van het koloniale bestuur in Tanzania een masterplan voor de uitbreiding van Dar es Salaam. De verschillende vlekken uit het masterplan zijn de locaties van specifieke functies. De zones voor wonen werden onderverdeeld volgens verschillende woondichtheden. Elke dichtheid stemde overeen met een bepaalde raciale categorie: lage woondichtheden voor Europeanen, gemiddelde woondichtheden voor Aziaten en hoge woondichtheden voor Afrikanen. De woonzones voor Europeanen plande Gibb & Partners langs de aangename en milde kuststroken. Afrikanen en Aziaten werden in het binnengebied ondergebracht. De woonzones werden gepland als zelfstandige stedenbouwkundige eenheden, gesitueerd langs de radiale invalswegen naar de stad. De woonzones werden van elkaar gescheiden door onbebouwde zones. Ook geografische elementen, zoals rivieren, moerasgebieden en heuvels werden ingezet om de scheiding te maken. De stedenbouwkundige onderdelen werden later door Gibb & Partners en S. White in detail uitgewerkt (zie afb. 33 en 34).

Ingenieur H.L. Ford (Gibb & Partners), 'Dar es Salaam 1949 Plan. Land Zoning', Bron: Armstrong (1987)

een beeld van de stad: een beeld dat de zonering sterk aanscherpte door het scheppen van een strakke, stedenbouwkundige orde.

De opdeling van de stad in zones en het gebruik van *breeze lanes* en *parkways* zorgde ervoor dat de woonzones functioneerden als zelfstandige stedenbouwkundige gehelen. Anders dan in de interbellumperiode kenden de naoorlogse masterplannen geen duale indeling van Europese en Afrikaanse wijken. Eerder was sprake van een polynucleair systeem van woonzones. Dit kwam hoofdzakelijk doordat de woongebieden van de Europeanen en de Afrikanen door de sterke demografische groei te klein waren geworden, en in de periferie van de stad moest worden gezocht naar uitbreidingsgebieden. De nieuwe zones voor Afrikanen en Europeanen werden gepland als zelfstandig functionerende (satelliet)wijken voor vijf- tot tienduizend inwoners. De (satelliet)wijken zouden een complete inrichting krijgen op het terrein van infrastructuur, recreatie, huisvesting en openbare voorzieningen als scholen, winkels, kerken of moskeeën, markten en welzijnscentra, zodat de inwoners niet steeds naar het centrum hoefden voor hun dagelijkse behoeften.

Vooraf voor Afrikanen betekende deze inrichting van hun naoorlogse wijken een aanzienlijk verschil met de wijken uit de interbellumperiode, aangezien deze doorgaans monofunctioneel – alleen voor wonen – werden ingericht. Een ander verschil was dat de straten niet langer werden aangelegd volgens het rasterpatroon dat voor de vooroorlogse Afrikaanse wijken zo kenmerkend was. Dit maakte plaats voor een hiërarchie van straten die vaak in concentrische cirkels rond de openbare voorzieningen in het centrum van de wijk werden georganiseerd. Voor het ontwerp van deze kleinschalige, maar compleet uitgeruste wijken baseerden de stedenbouwkundigen zich vaak al dan niet expliciet op het concept van de *neighbourhood unit* (of *unité de voisinage*), dat omstreeks de jaren 1930 vanuit de Verenigde Staten naar Europa was overgewaaid, het was onder andere in 1929 toegepast in New York City.⁶⁰ Gibb & Partners stelde in zijn plan voor Dar es Salaam:

‘The ideal residential zone is the one which is limited in size to a convenient population for which its varying social needs can be provided within that zone, the so-called “neighbourhood units” of modern planning. If we assume, as an illustration, a zone housing 5.000 inhabitants, provision would be made for say two schools, two churches, a shopping centre, a community centre, a club and recreational facilities. Children would have the minimum distance to walk to school, safely away from the main traffic routes and housewives would have shopping facilities within close proximity of their houses.’⁶¹

60. Het concept van de *neighbourhood unit* werd in 1923 door de Amerikaan Clarence A. Perry gelanceerd, vaak als onderdeel van een grotere stedelijke entiteit, en later uiteengezet in het artikel ‘The Neighborhood Unit: A Scheme of Arrangement for the Family Life Community’ (1929). In 1947 werd het concept *neighbourhood unit* door de Amerikaanse delegatie voorgesteld op het CIAM-congres te Bridgwater en werd het bekend onder een breder publiek. Het concept van de *neighbourhood unit* was later van invloed op de planning van de Britse *New Towns*, het zat bijvoorbeeld verwerkt in de plannen van P. Abercrombie en J.H. Forshaw. Zie hiervoor Whittick (1974).

61. Gibb & Partners (1949), p. 33.

Hoewel de ontwikkeling van dergelijk goed geëquipeerde zones wel degelijk voor een groter comfort en een aangename leefomgeving voor Afrikanen zouden zorgen, resulteerde deze planning er tevens in dat de verschillende bevolkingsgroepen zich in hun eigen wijk zouden terugtrekken en dat interracial contacten beperkt zouden blijven. Dat dit ook werkelijk de bedoeling was van Gibb & Partners, blijkt duidelijk: 'In Tanganyika no racial zoning is provided for and unless it is introduced it will be difficult to create satisfactory zones.'⁶² Het idee van de goed ingerichte wijk paste inderdaad niet alleen perfect in het ontwikkelingsdiscours waarin werd gestreefd naar een grotere welvaart van de hele bevolking, maar tevens in de wens van het koloniale bestuur om aan de verschillende bevolkingsgroepen van de koloniale samenleving een eigen duidelijk afgelijnde plaats in de stad toe te meten.

Voor Kinshasa plande Ricquier de Afrikaanse wijken ook niet meer louter als woonwijken, hij stelde bijvoorbeeld de bouw van een cultuur- en handelscentrum voor. Desalniettemin was het concept van de *neighbourhood unit* in zijn masterplan veel minder terug te vinden dan in de masterplannen van Dakar en Dar es Salaam. Het stratenpatroon van de Afrikaanse wijken verschilde er niet veel van het vooroorlogse raster. Dit was anders in het plan van zijn collega (of concurrent) Heymans, verbonden aan de lokale Dienst Stedenbouw, die de Afrikaanse wijken niet alleen als op zichzelf staande satellietwijken ontwierp met eigen openbare voorzieningen. Heymans was ervan overtuigd dat semi-rurale satellietwijken voor Afrikanen de meest geschikte woonvorm waren, omdat ze een geleidelijke overgang van het rurale naar het stedelijke leven schiepen:

'Du point de vue humain, la dispersion des populations indigènes en petites cités satellites semi-rurales, créerait un milieu de transition entre le cadre coutumier et celui que propose notre mode de vie, promouvant une assimilation plus lente, mais moins superficielle chez le noir.'⁶³

De nieuwe wijken van Heymans waren ontworpen als eenheden voor 8.000 tot 10.000 inwoners, 'zodanig dat elke wijk kan beschouwd worden als een gemeente in de omgeving van de stad'.⁶⁴ Bruno De Meulder stelt hierover terecht dat 'stad en gemeente de nieuwe dekmantels [waren] waarmee in het discours de raciale onderscheiden [werden] toegedekt'.⁶⁵

Hoewel de naoorlogse wijken voor Afrikanen en Europeanen wel vaak volgens een gelijkaardig concept werden ingericht, betekende dit niet dat hun voorzieningenniveau gelijkwaardig was. Deze ongelijkheid was mogelijk doordat de stedenbouwkundigen in de drie steden stelden dat elke wijk werd ontworpen overeenkomstig de behoeften van elk ras, zoals Gibb het verwoordde: 'making provision for the needs of different races'.⁶⁶ Dit wordt duidelijk in het masterplan voor Dakar van Lambert, Gutton en Lopez, waar niet alleen een onderverdeling werd gemaakt naar rassen, maar ook naar sociaal-economische klassen. Daarbij gold de regel dat hoe hoger de toekomstige bewoners op de maatschappe-

62. Gibb & Partners (1949), p. 33.

63. Heymans (1949), p. 39.

64. De Meulder citeert Uytterhoeven (1960). De Meulder (2000), p. 186.

65. De Meulder (2000), p. 186. In dit discours werd de stad voor Europeanen beschouwd, de gemeente(s) voor Afrikanen.

66. Gibb & Partners (1949), p. 33.

lijke ladder stonden, des te genereuzer hun wijk werd geëquipeerd. In de welvaartsstaat van Afrika beschikte dus niet iedereen over dezelfde rechten, zowel vanwege kostenbesparing als vanwege de segregationistische logica. Welvaart in Afrika bleef altijd het karakter van een privilege houden, en dit vertaalde zich tevens in de manier waarop de wijken werden gebouwd.⁶⁷

In de masterplannen van de externe stedenbouwkundigen werden de wijken niet in detail uitgewerkt. Daarin werden alleen zones afgebakend voor specifieke functies en rassen die later dienden ingevuld te worden door de plaatselijke Dienst Stedenbouw of, meer voorkomend, door de nieuw opgerichte semi-publieke huisvestingsmaatschappijen zoals de Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) in Dakar en het Office de Cités Africaines (OCA) in Kinshasa. Omdat de uitwerking van de masterplannen de huisvestingsmaatschappijen veel macht gaf, is het van belang ook naar hun werking te kijken bij de invulling van de wijken, wat we verderop in dit hoofdstuk zullen doen.

De manier waarop de techniek van zonering in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa werd toegepast, lijkt sterk op de wijze waarop die eerder door de Fransen in Noord-Afrika en de Britten in Zuid-Afrika was ingezet. Ook daar werd het zoneringprincipe gebruikt met segregationistische intenties. Het is waarschijnlijk dat de externe en lokale stedenbouwkundigen in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa daarmee vertrouwd waren. Een vroeg voorbeeld van zonering en raciale segregatie is het masterplan van de architect Henri Prost voor Casablanca (Marokko, 1914), het was bij Europese stedenbouwkundigen goed bekend.⁶⁸ Het bijzondere ervan was dat Prost voor Casablanca een algemeen uitbreidingsplan (*plan d'aménagement*) ontwikkelde nog voordat dit soort plannen voor alle steden in het moederland in 1919 verplicht werden.⁶⁹ Anders dan bij de meeste andere steden in Marokko zoals Rabat, Fès en Marrakech maakte Prost voor Casablanca niet langer gebruik van een binaire opdeling van de stad met Afrikaanse wijken aan de ene kant en Europese wijken aan de andere. Hij ontwierp een 'emblée multipolaire', een polynucleair netwerk van wijken. Daarin bestond nog een raciale opdeling, aangezien Afrikanen en Europeanen in aparte wijken werden opgebracht, maar er was niet langer sprake van twee aparte stadsdelen.⁷⁰ Prost koos ervoor in Casablanca de bestaande tweedelige stadsstructuur uit te breiden, omdat hij in daar in tegenstelling tot in de andere steden te maken had met een situatie van congestie, overbevolking, woningnood en onhygiënische toestanden. Dat was ook de situatie waarmee de stedenbouwkundigen in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa door de sterke groei van die drie steden te kampen hadden.

67. Ook Eckert verdedigt deze stelling, al heeft hij het niet over de stedenbouw, maar over de uitbouw van het systeem van sociale zekerheid in Afrika, dat werd daar steeds voorgesteld als een voorrecht in plaats van een recht. Eckert (2004), p. 472.

68. Voor een analyse van het plan van Prost voor Casablanca, zie Wright (1991), Rabinow (1992) en Cohen & Eleb (1998). Het plan van Prost voor Casablanca was opgenomen in het boek *L'Urbanisme Aux Colonies et dans les Pays Tropicaux* (1932-1935) onder de redactie van Jean Royer en had daardoor een grote bekendheid. Ook de wijze waarop de Franse architect E. Hébrard zoning inzette in Vietnam is analoog aan Prost. In verband met Hébrard, zie Wright(1991), p. 209.

69. Cohen & Eleb (1998), p. 53.

70. Cohen & Eleb (1998), p. 78.

Prost probeerde in de chaotische stadsstructuur orde te brengen door een monumentaal assenstelsel van boulevards en door een rigoureuze functionele zonering geïnspireerd op Duitse en Amerikaanse principes.⁷¹ De nadruk lag daarbij niet alleen op een efficiënte verkeersafwikkeling en een rationeel ruimtegebruik, maar tevens op een scheiding van bevolkingsgroepen. In het plan van Prost was net als in de plannen voor Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa niet enkel sprake van een functionele zonering, zoals Prost beweerde, maar tevens van een indeling naar ras, etniciteit, en bij Europeanen zelfs naar sociaal-economische klasse, al gebeurde die indeling op een impliciete manier via bouwvoorschriften en grondbestemmingen.⁷² De verschillende wijken in het plan van Prost (en in de detaillering van die wijken, door de architect Albert Laprade) waren tevens ontworpen als min of meer zelfstandige entiteiten, met voorzieningen aangepast aan de veronderstelde gebruiken en behoeften van de bevolkingsgroepen die er zouden worden gehuisvest.⁷³

Zonering als instrument voor raciale segregatie werd vooral in Zuid-Afrika toegepast. Het verschil tussen de wijze waarop zoning daar en in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa werd ingezet, is dat in Zuid-Afrika geen enkele moeite werd gedaan om de raciale motivering te verhullen. In het Zuid-Afrika van de apartheid was raciale zonering geïnstitutionaliseerd sinds 1948. Zo stelde de Zuid-Afrikaanse stedenbouwkundige Thomas Berry Floyd in zijn handboek *Town Planning in South Africa* (1960) onomwonden:

‘The [Land Tenure Advisory] Board prefers local authorities to take the initiative and to submit racial zoning proposals to them. [...] Racial zoning to use the popular term, deals with the reservation of sites to particular racial groups. In fact racial reservation would be a better term to use than racial zoning.’⁷⁴

Gezien de ambitie van de naoorlogse tienjarenplannen om de algemene welvaart te verhogen, zou men verwachten dat de masterplannen voor Kinshasa en Dar es Salaam veel aandacht aan de Afrikaanse wijken zouden geven. Het tegendeel is waar. Deze vaststelling geldt zowel voor de ruimte die voor Afrikanen werd gepland, als de hoeveelheid tekst die aan de ontwikkeling van de Afrikaanse wijken werd gespendeerd in de toelichtingen bij de masterplannen. Ricquier perste in zijn plan voor Kinshasa alle Afrikaanse inwoners samen op minder dan de helft van de oppervlakte van de stad, hoewel het aantal Afrikaanse inwoners in 1950 bijna 200.000 bedroeg, tegenover nog geen 8.000 Europeanen.

Terwijl in het masterplan voor Dar es Salaam van Gibb & Partners ellenlange uitweidingen werden gemaakt over de inrichting van Oyster Bay, de belangrijkste woonwijk voor de Europeanen (soms ook ‘Millionaires’ Corner’ genoemd), werd de ontwikkeling van Ilala, na Kariakoo de grootste wijk voor Afrikanen, afgedaan met één zin, wegens ‘insuf-

71. Cohen & Eleb (1998), p. 54.

72. Wright (1991), p. 149.

73. Hoewel Ecochard, die vanaf 1946 werkte aan een masterplan voor Casablanca, de inspanningen van Prost prees om de stad te moderniseren op het vlak van infrastructuur, kante hij zich fel tegen de segregationistische principes die in het plan van Prost vervat zaten. Ecochard stelde immers, daarbij verwijzend naar het *Charter van Athene*, dat ‘human needs were universal’. Rabinow (1992), p. 180.

74. Floyd (1960), p. 204.

ficient information'.⁷⁵ De enige Afrikaanse wijk waar Gibb wel uitgebreid aandacht aan schonk was de 'boys' town' of 'servant quarter' Kinondini, en wel om de aanwezigheid van Afrikanen in deze 'Low Density Zone', lees Europese zone, te beperken.⁷⁶ Daarbij stelde hij voor om deze 'boys' town' op enige afstand van de andere Afrikaanse woonwijken in de omgeving te situeren, 'to avoid undue interference with the existing concentrations of Africans now living in this area'.⁷⁷

In het masterplan voor Dakar van Lambert, Gutton en Lopez ging, in vergelijking met de plannen voor Kinshasa en Dar es Salaam, veel meer aandacht en ruimte naar de inrichting van de Afrikaanse wijken. Dit maakt het interessant om dat masterplan meer in detail te bekijken.

Bronnen en positionering

De stedenbouw in Dakar in de periode 1940-1960 is tot op heden nog nauwelijks bestudeerd. Alleen de geograaf Assane Seck gaat uitgebreid in op dit onderwerp in zijn monografie *Dakar. Métropole Ouest-Africaine* (1970), maar vooral vanuit geografisch perspectief (de functionele organisatie van de wijken in de stad) en minder vanuit een stedenbouwkundige invalshoek (het ontwerp van het masterplan voor de stad). Onze analyse van de totstandkoming van masterplan voor Dakar van Lambert, Gutton en Lopez, en zijn vooroorlogse precedents, is in eerste plaats gebaseerd op archiefwerk in de Archives Nationales du Sénégal (ANS) in Dakar. Voor de planning van SICAP-wijken werd daarnaast ook beroep gedaan op een reeks artikels die tijdens en net na de realisering van het masterplan verschenen, en tevens een paar meer recente, onuitgegeven stadshistorische studies van onderzoekers aan de Université Cheikh Anta Diop (UCAD).

Zowel de plannen van Ricquier en Heymans voor Kinshasa als de activiteiten van het Office de Cités Africaines (OCA), zijn grotendeels bekend dankzij het werk van de Belgische stedenbouwhistoricus Bruno De Meulder (2000). Voor aanvullingen baseerden we ons op dossiers in het fonds GG (Gouvernement-Generaal) van de Afrika-archieven (AA) in Brussel, die tijdens het onderzoek van De Meulder nog niet ontsloten waren.

De naoorlogse stedenbouw in Dar es Salaam en meer bepaald de totstandkoming van het masterplan van Gibb & Partners zijn minder bekend. Ze komen aan bod in het werk van ondermeer de Duitse geograaf Karl Vorlaufer (1970) en in enkele accurate artikels van Allen Armstrong (1986, 1987). Daarnaast is het werk van Lusugga J. M. Kironde (1995), net zoals voor de in hoofdstuk 4 behandelde interbellumperiode, een belangrijke referentie. Voor de noodzakelijke aanvullingen gebruikten we de Tanzania National Archives (TNA) en de Archieven van het Ministry of Lands te Dar es Salaam.

75. Gibb & Partners (1949), p. 69.

76. Met de woorden van Gibb & Partners: 'With the present system of building servants' quarters on the same site, a small plot often creates unsatisfactory conditions both for the African employees and their employers. In this respect we favour the introduction of 'boys' towns' situated at the convenient distance from the low density areas but within easy walking distance.' Gibb & Partners (1949), p. 35.

77. Gibb & Partners (1949), p. 60.

2. Dakar: De intrede van zoning

Dakar: de hoofdstad van Frans West Afrika

Senegal bekleedde sinds 1902 een uitzonderlijke positie in Frans West Afrika (AOF). Op politiek vlak was de kolonie op twee niveaus anders dan de overige kolonies in Frans West Afrika. Ten eerste was er niet alleen een gouverneur van Senegal, een luitenant-gouverneur zoals in de andere kolonies, maar ook een gouverneur-generaal die heel Frans West Afrika vanuit Senegal regeerde.⁷⁸ Terwijl de luitenant-gouverneur van Senegal vanuit Saint-Louis, in het noorden van Senegal bestuurde, regeerde de gouverneur-generaal vanuit Dakar. Deze situatie gaf aanleiding tot een voortdurende rivaliteit tussen Saint-Louis en Dakar. Hoewel de gouverneur-generaal, de hoogste in de hiërarchie, voor Senegalese kwesties uitsluitend via de luitenant-gouverneur van Senegal diende te handelen, mengde hij zich steeds rechtstreeks in bestuurszaken en passeerde zo de luitenant-gouverneur.

Dit was in de eerste plaats het geval voor kwesties die te maken hadden met Dakar, de stad waar de gouverneur-generaal resideerde en die paradoxaal genoeg vanuit Saint-Louis diende bestuurd te worden. Pas na veel interne conflicten werd in 1924 besloten Dakar rechtstreeks onder het gezag van de gouverneur-generaal van AOF te plaatsen.⁷⁹ Omdat de macht van AOF in Senegal geconcentreerd was, kreeg Senegal in verhouding tot de andere kolonies in Frans West Afrika buitengewoon veel aandacht, zowel van het koloniale bestuur in Parijs als dat van Frans West Afrika.⁸⁰ Vooral Dakar, zetel van de gouverneur-generaal van AOF, wist daarvan te profiteren en in vergelijking met alle andere steden in Frans West Afrika enorme budgetten naar zich toe te trekken.

Het tweede verschil tussen Senegal en de andere kolonies van Frans West Afrika was de prominente rol die Afrikanen in de politiek innamen. Alle inwoners van de vier grote steden, Saint-Louis, Rufisque, Gorée en Dakar, algemeen bekend onder de noemer 'les quatre communes en plein exercice' werden immers als *citoyens français* beschouwd en beschikten over stemrecht.⁸¹ Deze *originaires* kozen niet alleen hun burgemeester, zij kozen ook een nationaal parlement, de Conseil Général, en een vertegenwoordiger of *député* in het Franse parlement.⁸² Tot voor de Eerste Wereldoorlog hadden de *métis*-aristocratie en de Bordeaux-koopmannen de politieke instituties in Senegal beheerst, maar vanaf 1914 namen Afrikanen, en hun Franse sympathisanten, de macht voor een groot deel in handen en leverden zij voor het eerste een Afrikaanse afgevaardigde voor het Franse parlement.⁸³

78. De structuur van het koloniale bestuur in Frans West Afrika werd reeds uiteengezet in hoofdstuk 2 en in afb. 2. Deze wordt hier kort herhaald om aan te tonen welke positie Dakar in Frans West Afrika innam.

79. In 1924 werd de 'Circonscription de Dakar' (het district Dakar) opgericht, die rechtstreeks onder het bestuur van AOF kwam te staan.

80. Zie hiervoor Johnson (1971), p. 75.

81. Dat de Afrikanen als *citoyens français* werden beschouwd, betekende niet dat ze ook over de Franse nationaliteit beschikten. Pas vanaf 1946 kregen ook de inwoners buiten de 'quatre communes' stemrecht. Johnson (1971), p. 218.

82. De 'Conseil Général' werd vanaf 1920 de 'Conseil Colonial' genoemd.

83. De Franse kooplieden waren hoofdzakelijk afkomstig van Bordeaux. De Senegalese *métis*-gemeenschap bestond uit halfbloeden, meestal van een Franse vader en een Senegalse moeder. Vooral in het nationale parlement in Saint-Louis was sprake van een ware *métis*-aristocratie voor 1914. Voor een sleutelwerk in verband met de Senegalese koloniale politiek, zie Johnson (1971).

Dat de Afrikaanse heerschappij over de politieke instituties van Senegal niet de bedoeling van de Franse kolonisator was mag duidelijk zijn, de Franse assimilatiepolitiek had ongewild een Afrikaanse politieke macht gecreëerd, een 'African political elite, which had appeared almost by historic accident'.⁸⁴

De oorlogsjaren 1940-1945 waren voor Dakar zeer turbulent, de stad leed zwaar onder het lot dat Frankrijk onderging. In die jaren werd een deel van Frankrijk door het collaborerende Vichy-regime onder leiding van Philippe Pétain bestuurd. Gouverneur-generaal Boisson van Frans West Afrika bleef in vergelijking met de andere Franse kolonies de Vichy-regering lang trouw. Dit leidde op 23 september 1940 tot een onsuccesvolle aanval op Dakar door de geallieerden die het verzet onder leiding van Generaal de Gaulle vanuit London organiseerden, genaamd 'Opération Ménace' of 'Bataille de Dakar'.⁸⁵ Na de landing van de geallieerden in Marokko in november 1942 gaf gouverneur-generaal Boisson zich over en sloot Frans West Afrika zich aan bij het kamp van Generaal de Gaulle.⁸⁶ Uit dank voor de steun van de Afrikaanse kolonies in de oorlogsinspanning organiseerde, zoals eerder vermeld, de toekomstige Franse president De Gaulle nog tijdens de oorlog, in 1944, een conferentie te Brazzaville, de hoofdstad van Frans Equatoriaal Afrika (AEF), waar hij het engagement van Frankrijk met de kolonies vernieuwde. Aanvankelijk was het de bedoeling op de conferentie delegaties uit de Franse kolonies op alle continenten te ontvangen, maar vanwege de oorlog konden alleen de Afrikaanse kolonies vertegenwoordigd zijn. In totaal verzamelden zich 44 vrij conservatieve Gaullistische koloniale ambtenaren in Brazzaville. Slechts twee waren niet-Europees.⁸⁷

De belangrijkste wijziging in de koloniale politiek die op de conferentie volgde was, zoals eerder vermeld, waarschijnlijk de oprichting van de Union Française in 1946. Deze kwam in de plaats van het Franse koloniale Rijk.⁸⁸ Deze naamswijziging paste bij de heropleving van de oude koloniale assimilatietheorie, waarbij werd gestreefd naar een mondiale Franse gemeenschap, waarin de kolonies op gelijke voet stonden met het moederland. Om alle schijn van koloniale suprematie uit de institutionele naamgeving te wissen, werden de Franse kolonies na 1946 'overzeese departementen en gebieden' (DOM-TOM: Départements et Territoires d'Outre-Mer) genoemd.⁸⁹ Het Ministerie van Koloniën werd het Ministerie van Overzees Frankrijk (Ministère de la France d'Outre-Mer). Ondanks dat de Fransen in Brazzaville hun verbintenis ten aanzien van de kolonies kwamen vernieuwen, had de *Conferentie van Brazzaville* eerder kleine politieke hervormingen tot doel. De deelnemers hadden geen enkel vooruitzicht op een complete onafhankelijkheid van de kolonies:

84. Johnson (1971), p. 89.

85. Over AOF tijdens de Tweede Wereldoorlog, zie Akpo-Vaché (1996).

86. AOF stond onder het Vichy-regime van juni 1940 tot december 1942. Na de landing van de geallieerden in Noord-Afrika sloot gouverneur-generaal Boisson zich aan bij admiraal Darlan die zetelde in Algerije, en pas na de dood van Darlan bij generaal Giraud die tenslotte fuseerde met het kamp van generaal de Gaulle.

87. Op de *Conferentie van Brazzaville* was wel een aantal Afrikaanse *évolués* uitgenodigd, maar deze werden niet geacht actief aan het debat deel te nemen.

88. Over de transformatie van het Franse Koloniale Rijk (l'Empire Colonial Français) in de Union Française, zie Bernard (1951).

89. Senegal werd een overzees gebied of 'Territoire d'Outre-Mer' (TOM).

‘The aims of the work of colonization which France is pursuing in her colonies exclude any idea of autonomy and any possibility of development outside the French empire bloc; the attainment of self-government in the colonies even in the most distant future must be excluded.’⁹⁰

Toch werd de *Conferentie van Brazzaville* ongewild een mijlpaal in de Franse koloniale geschiedenis en, volgens sommigen, zelfs de beëindiging van die geschiedenis.⁹¹

In navolging van de *Conferentie van Brazzaville* werd besloten aan de institutionele structuur van Frans West Afrika te gaan sleutelen en Afrikanen meer in de organisatie te betrekken. De gouverneur-generaal van AOF, later *haut-commissaire* genoemd, werd vanaf 1946 bijgestaan door een Grand Conseil of het federale parlement, bestaande uit veertig benoemde leden, vijf per kolonie. De Grand Conseil had weliswaar uitsluitend raadgevende bevoegdheden, in de eerste plaats met betrekking tot budgettaire kwesties, maar betekende desalniettemin een zekere democratisering van de macht.⁹² Aanvankelijk waren er twee kamers in het federale parlement, één voor de *citoyens français* uit de vier *communes* en met de Senegalese politicus Lamine Guèye als voorzitter, en één voor de *sujets français* voor de overige Afrikanen, waar een andere Senegalees, de toekomstige president Léopold Sédar Senghor, de taken van voorzitter waarnam. Nadat de *Lamine Guèye-wet* in 1946 door het Franse Parlement werd aangenomen, waardoor alle inwoners van AOF het statuut van *citoyens français* kregen, werd de tweedeling onnodig.⁹³ Lamine Guèye werd daarna, naast burgemeester van Dakar en *député* in het Franse parlement, voorzitter van dat federale parlement.⁹⁴ Tevens werd de vertegenwoordiging van de kolonies in het Franse Parlement uitgebreid naar de andere kolonies van AOF, die net als Senegal, vanaf 1946 twee *députés* konden verkiezen.⁹⁵ In de nasleep van de conferentie in Brazzaville, waar meer autonomie voor de verschillende kolonies binnen AOF werd gepropageerd, werd nochtans vooral de macht van AOF steeds groter en die van de kolonies kleiner. Dakar, de zetel van AOF, werd daardoor meer en meer het domein waar de gouverneur-generaal van AOF het voor het zeggen had, in plaats van de Senegalese en gemeentelijke instituties.

De *Conferentie van Brazzaville* werd door de Afrikanen in Dakar niet met veel enthousiasme onthaald.⁹⁶ Ze hadden toen nog geen groot verlangen naar volledige onaf-

90. Lewis (1962), p. 129. Lewis citeert uit Herbert (1955).

91. Over het belang van de conferentie van Brazzaville in 1944 zijn de meningen erg verdeeld. Voor verdere toelichting, zie Yacono (1991) en Akpo-Vaché (1996).

92. Voor een rijke geschiedenis van het federale bestuur van Frans West Afrika (AOF), zie het lijvige boek *AOF: Réalités et Héritages: Sociétés Ouest-Africaines et Ordre Colonial, 1895-1960* (1997) onder de redactie van Charles Becker, Saliou Mbaye en Ibrahima Thioub.

93. Aanvankelijk behoorden Lamine Guèye en zijn 'leerling' Léopold Sédar Senghor tot dezelfde socialistische partij (Parti Socialiste Sénégalais), maar vanaf 1948 scheidden hun wegen. Senghor richtte het radicalere Bloc Démocratique Sénégalais (later Bloc Populaire Sénégalais) op en had voornamelijk een ruraal electoraat, terwijl Lamine Guèye voor de stedelijke kiezers ging. Aan de vooravond van de onafhankelijkheid verzoenden de twee zich en gingen samen verder met de Union Progressiste Sénégalaise (UPS).

94. Lamine Guèye was van 1945 tot 1961 burgemeester van Dakar. Lamine Guèye was, naast *député français* en voorzitter van de Grand Conseil, ook kort 'sous-sécretaire' in de regering van Léon Blum in Frankrijk.

95. Voor Sénégal waren de twee *députés* opnieuw de twee politieke zwaargewichten Lamine Guèye en Léopold Sédar Senghor. Alle kolonies (in feite 'territoires') in AOF kregen ook een eigen nationaal parlement in 1946. Senegal had al veel langer een nationaal parlement (Conseil Général/Colonial), maar het belang ervan werd na 1946 wel groter.

96. Voor de reactie in de Senegalese pers op de *Conferentie van Brazzaville*, zie Faye (1973).

hankelijkheid, eerder naar een complete assimilatie. Ze waren zeer patriottisch tijdens de oorlog geweest en hoopten op meer erkenning van Frankrijk, en een sterkere incorporatie in het Franse staatsbestel. De gelijkwaardigheid van alle Franse burgers in de Union Française bleek echter in veel gevallen alleen op papier te bestaan. Toch moet gezegd dat de *Conferentie van Brazzaville* voor een kleine politieke elite van Afrikanen wel degelijk grote veranderingen inluidde. De mate waarin die de mogelijkheid kreeg om aan het koloniale bestuur van Frans West Afrika actief deel te nemen, was in de Britse en Belgische kolonies ondenkbaar.

Een belangrijk indirect gevolg van de *Conferentie van Brazzaville* was voor Dakar dat de stedenbouwinitiatieven die door de oorlog op de achtergrond waren geraakt, opnieuw actueel werden, waarbij Dakar als hoofdstad van Frans West Afrika één van de meest bevoorrechte steden werd.⁹⁷ Pas in de jaren 1950, met de opmars van Abidjan in Ivoorkust, kreeg Dakar bij de ontwikkelingssteun voor de stadsaanleg enige concurrentie.

De stedenbouwkundige instituties van de Franse kolonies waren hiërarchisch gestructureerd, net als het Franse (koloniale) bestuur zelf. Dit blijkt uit het gegeven dat in 1945 in Parijs een Comité d'Urbanisme et d'Habitat werd opgericht, dat voornamelijk tot doel had een uniform stedenbouwkundig beleid voor alle Franse koloniale steden te ontwikkelen, van Hanoi tot Dakar.⁹⁸ Of zoals de historica Dulucq het stelt: 'Sa tâche première [du Comité d'Urbanisme et d'Habitat] fut de définir une doctrine d'ensemble et d'établir la liste des villes devant être dotées de plans d'urbanisme.'⁹⁹ De beleidslijnen van het Comité fungeerden als ware als een 'code de l'urbanisme pour les colonies' en waren volgens Dulucq geïnspireerd op het Charter van Athene.¹⁰⁰ Ze zorgden niet alleen voor een uniform stedenbouwkundig beleid in de Franse koloniale steden, maar ook voor een zekere uniformiteit in de stedenbouwkundig ontwerpen die in opdracht van het Comité door Franse architecten en stedenbouwkundigen werden gemaakt. De structuur van het Comité d'Urbanisme et d'Habitat voor de Franse kolonies was gebaseerd op zijn tegenhanger in Frankrijk. Geen enkele Afrikaan zetelde in het Comité.

De insteek van het Comité d'Urbanisme et d'Habitat was technocratisch. Stedenbouw werd als het domein van uitsluitend specialisten beschouwd. Teams van Franse architecten en stedenbouwkundigen werd op basis van korte studiereizen gevraagd masterplannen (of *plans directeur*) op te stellen voor een aantal (hoofd)steden in Afrika, die waren geselecteerd door het Comité, en dat strikt volgens het procédé van het Comité. De masterplannen die daaruit volgden, gingen vaak gepaard met gedetailleerde technische rapporten. Hoewel

97. De Fransen wilden van Dakar, met de Tweede Wereldoorlog nog vers in de herinnering, een grote militaire en commerciële havenstad maken. Door zwaar in Dakar te investeren wilden ze ook vermijden dat Accra in de Britse kolonie Ghana de cruciale positie van Dakar zou overnemen in West Afrika.

98. Het Comité d'Urbanisme et d'Habitat was onderdeel van de Commission de Modernisation des Terroires d'Outre-Mer. Al in 1943 werd een eerste wetgeving voor stedenbouw in de kolonies opgesteld door het Ministerie van Koloniën (Loi du 15 juin 1943). Het decreet van 1945 (Décret N°45-1436 du 28 Juin 1945 relatif à la composition du comité de l'urbanisme et de l'habitation aux colonies) was echter veel belangrijker omdat het de uitvoering van projecten mogelijk maakte.

99. Dulucq (1997), p. 52-54.

100. Dulucq (1997), p. 52-54.

het aanvankelijk de bedoeling was om in de kolonies studiebureaus op te richten, nam het in Parijs geïnstalleerde studiebureau van de Franse overheid BCEOM (Bureau Central d'Etudes pour les Equipements d'Outre-Mer) uiteindelijk de meeste van de technische studies voor zijn rekening.¹⁰¹

Daarnaast valt op dat ook bij de uitvoering van masterplannen een grote uniformiteit werd nagestreefd. Dit was voor een groot deel het gevolg van het uniforme financieringssysteem dat was bedacht om alle stedenbouwkundige projecten in de hele Union Française te financieren. Gezien de Franse staat niet alleen opdrachtgever was, maar ook investeerder en uitvoerder, had die veel te winnen bij een efficiënt en lucratief bouwproces. Zoals eerder in dit hoofdstuk gezegd, nam het investeringsfonds FIDES (Fonds d'Investissement pour le Développement Economique et Social) daarbij een sleutelrol in.¹⁰²

FIDES was in zijn keuze van investeringen in de Franse overzeese gebieden allerm minst neutraal.¹⁰³ Zo legde het buitensporig veel nadruk op zware (hoofdstedelijke) infrastructuur, niet zozeer vanwege het totale gebrek daaraan in de Afrikaanse steden, maar vooral wegens het winstgevende karakter ervan, zowel voor de Franse Staat als de Franse bouwsector. FIDES besteedde namelijk al het werk in de Franse kolonies, indien het de uitvoering niet zelf deed, uitsluitend aan bij Franse architecten en bouwbedrijven, wat niet onlogisch was gezien de koloniale situatie. Ook alle bouwmaterialen werden echter tevens verplicht vanuit Frankrijk ingevoerd. Daardoor, zoals Dulucq stelt, kon zich niet alleen geen lokale markt ontwikkelen, maar boekten de Franse ondernemingen tevens grote winsten:

'La production de matériaux de construction sur place n'apparaissait pas comme une nécessité puisque la métropole pouvait pourvoir aux besoins en plâtre, ciment, menuiseries métalliques, zinguerie, vitres, etc. Les *lobbies* métropolitaines du bâtiment poussaient d'ailleurs à ces exportations lucratives, fussent-elles payées en retour par les derniers publics. Le cadre strict de la zone Franc interdisait en principe les importations des matériaux étrangers, ce qui plaçait les producteurs français dans une situation malsaine de monopole.'¹⁰⁴

Het Comité d'Urbanisme et d'Habitat voerde, zoals zijn naam aangeeft, bovendien ook een nadrukkelijke 'politique de l'habitat'. Om de bouw van een groot aantal nieuwe woningen in de kolonies mogelijk te maken, werden verschillende semi-publieke huisvestingsmaatschappijen gecreëerd, zoals SCIAP. Deze huisvestingsmaatschappijen werden door de overheid beheerd, maar voor een deel ook door de Franse privésector gefinancierd. Daardoor bleef opnieuw veel investeringsgeld voor de overzeese gebieden in Franse handen.

101. Dulucq (1997), p. 54.

102. FIDES, dat juridisch eigenlijk een simpele rekening was van de Caisse Central de la France d'Outre-Mer (CCFOM), opereerde via leningen en giften en was bevoegd voor de hele Union Française, inclusief Frankrijk. FIDES ontving vooral bijdrages van de Franse staat, voornamelijk via CCFOM, maar ook van de respectievelijke kolonies zelf. Ook na Tweede Wereldoorlog bleven de de kolonies dus voor een belangrijk deel hun stedelijke ontwikkeling zelf betalen.

103. Dulucq (1997), p. 28.

104. Dulucq (1997), p. 76. De 'Zone Franc' verenigde de verschillende gebieden waarvan de munt gelieerd was aan de Franse frank. Zo was in Frans West Afrika de koers van de frank CFA (franc Colonies françaises d'Afrique, vandaag franc Communauté financière africaine) verbonden aan die van de Fransen.

De overheid financierde de meeste van deze huisvestingsmaatschappijen via de investeringsbank CCFOM (Caisse Central de la France d'Outre-Mer) en in mindere mate via FIDES. Ook in de grootschalige huisvestingprogramma's was hoge rendabiliteit vaak een sterke drijfveer. Gezien FIDES en CCFOM met een systeem van leningen werkten, hadden de tienjarenplannen voor de kolonies een grote schuldenberg aan de *métropole*, Parijs, tot gevolg.¹⁰⁵

In feite kunnen we stellen dat met de oprichting van deze investeringsbanken, en hun streven naar een belangrijke *return*, de kiem van de latere Franse ontwikkelingssamenwerking werd gelegd. Na de onafhankelijkheid pasten de Fransen namelijk nagenoeg hetzelfde financieringssysteem toe in hun voormalige kolonies (en in het voormalige Belgisch Congo) in het kader van de ontwikkelingssamenwerking. Hier gaan we in het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 6) uitgebreid op in.

In navolging van de richtlijnen van het Comité d'Urbanisme et d'Habitat werd in 1945 door het Gouvernement-Generaal van AOF een Frans team van drie architecten aangesteld, namelijk de 'Mission d'Urbanisme du Cap Vert: J. Lambert, A. Gutton en R. Lopez'. Zij kregen, zoals we in het begin van dit hoofdstuk zagen, de opdracht toegewezen een nieuw masterplan voor Dakar, gelegen op het Kaapverdisch schiereiland ('La presqu'île du Cap Vert'), te ontwikkelen. In 1946 presenteerden Lambert, Gutton en Lopez hun masterplan voor Dakar, het 'Plan Directeur de la presqu'île du Cap Vert'. Dit masterplan was in aanzienlijke mate geïnspireerd op enkele vooroorlogse ontwerpen voor de uitbreiding van Dakar. Daarom is het belangrijk deze eerst toe te lichten.

Het schetsontwerp van Lopez voor Dakar (1937): 'le principe de la ségrégation totale'

Al in 1937 maakte de Franse architect Raymond Lopez, leerling van de École Nationale Supérieure des Beaux-Arts te Parijs, een het schetsontwerp voor de uitbreiding van Dakar (afb. 15).¹⁰⁶ Hoewel er weinig informatie over beschikbaar is, staat vast dat Lopez de schets uitwerkte in opdracht van de gemeente van Dakar, die in die tijd onder leiding stond van burgemeester Alfred Goux.¹⁰⁷ Dit deed hij naar alle waarschijnlijkheid vanuit Frankrijk, waar hij in diezelfde periode ook andere opdrachten had lopen.

Het schetsontwerp werd in een kort artikel door Lopez zelf in 1945 beschreven in het themanummer 'France d'Outre-Mer' van *L'Architecture d'Aujourd'hui*. Hij omschreef in dit artikel de algemene organisatorische principes, met als voornaamste 'le principe de la ségrégation totale'.¹⁰⁸ Terwijl de westelijke kustzijde van Dakar tot woongebied voor Europeanen

^{105.} Dulucq (1997), p. 79.

^{106.} Voor een biografie van Raymond Lopez, zie annex. Voor de datum van het schetsontwerp van Lopez bestaan verschillende jaartallen. In zijn artikel schrijft Lopez dat het van 1939 is, Poinso et al. (1989) stellen dat het van 1938 is, en in het archief (ANS 4P 60) werd een brief van Lopez gevonden van 1937, waarin hij zijn schets voorstelde aan de gouverneur-generaal. We gaan er dus vanuit dat het schetsontwerp van 1937 dateert.

^{107.} ANS 4P 60 (Plan d'urbanisme Dakar).

^{108.} Lopez (1945), p. 78.

werd ontwikkeld en de oostelijke kustzijde tot haven en industrieterrein (beide kregen een enorme uitbreiding), werd het tussenliggende en meest ongunstig gelegen moerassige binnengebied voor de Afrikanen bestemd. Zij werden volgens etnische afkomst gehuisvest in een dambordpatroon van dorpen en rurale zones waarin ze aan landbouw zouden kunnen doen.¹⁰⁹ Dit was een vreemde incorporatie van het traditionele Afrikaanse dorp in de grote stad Dakar. Hoewel Lopez inzag dat de Afrikaanse bevolking in de stad noodzakelijk was als arbeidreservoir, maakte hij hun leefomgeving ruraal in plaats van stedelijk. Ten noorden van dit raster van 'villages indigènes' werd een nieuwe internationale luchthaven gepland, wat Lopez' schets nog dubbelzinniger maakte.

Lopez noemde in dat artikel vreemd genoeg zichzelf niet als auteur van het schetsontwerp voor de uitbreiding van Dakar, maar burgemeester Alfred Goux. Dit komt waarschijnlijk doordat Lopez in 1945 deel uitmaakte van de 'Mission d'Urbanisme du Cap Vert', samen met Lambert en Gutton. Hij kon zich toen, in 1945, niet meer veroorloven in de kijker te lopen met zijn segregationistische schetsontwerp van 1937. Door de druk van de Verenigde Naties was het internationale klimaat na de Tweede Wereldoorlog compleet gewijzigd, en werd het openlijk propageren van raciale segregatie niet langer als evident beschouwd.

Hoewel het inderdaad aannemelijk is dat burgemeester Goux de opdracht voor het schetsontwerp voor de uitbreiding van Dakar aan Lopez toevertrouwde, lijkt het echter zeer onwaarschijnlijk dat hij de raciale segregatie zou hebben voorgeschreven. Goux was een radicale socialist en voorvechter van Afrikaanse emancipatie. Goux vertegenwoordigde in Dakar het Senegalese politieke zwaargewicht en Frans *député* Galandou Diouf en was de bezieler van de omstreden krant *Le Sénégal*, waarin het koloniale bestuur stevig werd bekritiseerd, waardoor Goux bij de gouverneur-generaal van AOF op weinig sympathie kon rekenen.¹¹⁰ Het lijkt erop dat Lopez in *L'Architecture d'Aujourd'hui* zijn schetsontwerp van 1937 retrospectief in diskrediet trachtte te brengen om op die manier zichzelf en het masterplan dat hij aan het opstellen was, meer geloofwaardigheid te geven.¹¹¹ Het schetsontwerp van 1937 was echter niet minder segregationistisch dan het naoorlogse masterplan, al werd het segregationistische karakter daarvan wel veel meer vermomd.

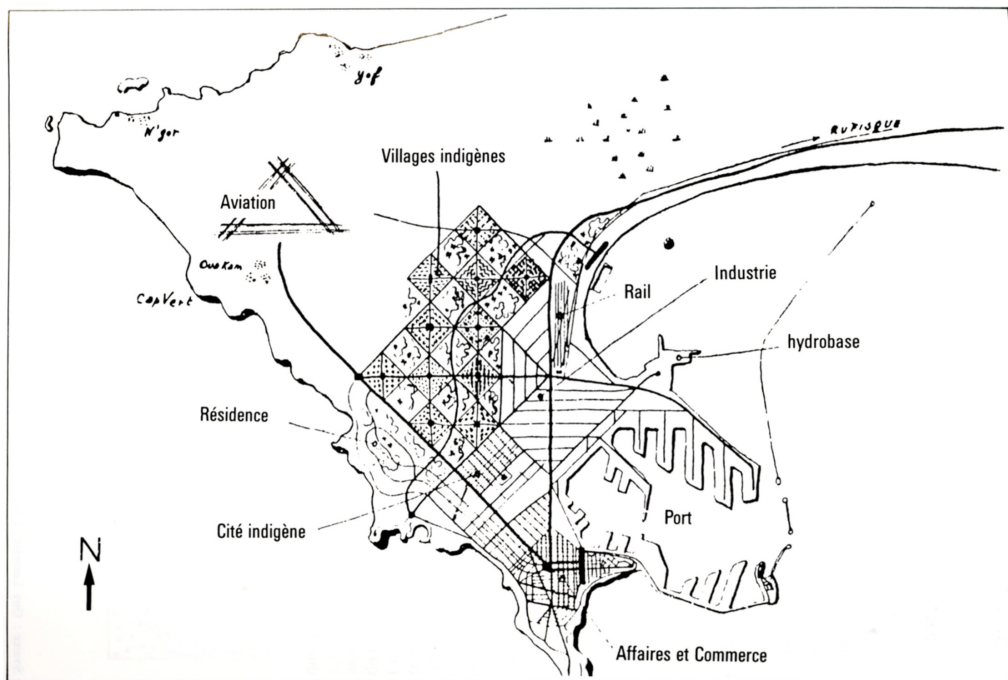
Het schetsontwerp van Lopez werd niet verder uitgewerkt. Lopez zelf begreep al in 1938 dat zijn schets bij het gemeentebestuur weinig kans van slagen had. Ambitieuze als hij was, stuurde hij het op naar de gouverneur-generaal van AOF Coppet, die er meteen warm voor liep.¹¹² Hoewel Lopez solliciteerde naar een postje bij de dienst van de gouverneur-

109. Over dit dambordpatroon stelt Lopez: 'Il [l'esquisse du plan] contenait le principe de la ségrégation totale par l'aménagement vers le Nord des villages indigènes à regroupements tribaux, ces villages séparés par des zones de cultures vivrières.' Lopez (1945), p. 78.

110. Alfred Goux werd zelfs tijdens de Tweede Wereldoorlog door het Vichy-regime naar Noord-Afrika gedeporteerd.

111. Dat Lopez er niet in slaagde de geschiedenis in zijn voordeel te herschrijven, blijkt uit een passage in het boek *Architectures françaises Outre-Mer* (1992) onder de redactie van Maurice Culot en Jean-Marie Thievaud. Hierin kopieerde Marème Dione letterlijk de tekst uit het artikel van Lopez uit *L'Architecture d'Aujourd'hui* om het schetsontwerp van Lopez te beschrijven. Dione vermeldde echter niet dat Lopez de auteur was van het artikel, waardoor Lopez nu ironisch genoeg bekritiseerd werd met z'n eigen woorden. Ook andere auteurs namen kritiekloos de tekst van Lopez uit *L'Architecture d'Aujourd'hui* over en schreven de schets toe aan burgemeester Goux, zie bijvoorbeeld Poinot et al. (1989), p. 156-157.

112. Met de woorden van de gouverneur-generaal Coppet: 'J'ai examiné en son temps, avec un très vif intérêt, votre plan communiqué

Afbeelding 15 | Dakar, 1937

In 1937 stelde de Franse architect R. Lopez in opdracht van de gemeente Dakar een schetsontwerp op voor de uitbreiding van Dakar. De industriezone werd daarin net als de haven sterk uitgebreid en vormde het middelpunt van de stad (de horizontaal gearceerde zone). Ten westen van de industriezone werden de woonwijken voor Afrikanen georganiseerd, waarbij de bestaande wijk voor Afrikanen (de Médina) een enorme noordelijke uitbreiding kreeg in het moerassige binnengebied van het Kaapverdisch Schiereiland. Europeanen kregen in de schets van Lopez de gunstige kuststroken toebedeeld en het Plateau, de bestaande wijk voor Europeanen in het zuiden van Dakar. De wijze waarop Lopez de Afrikaanse wijken dacht uit te breiden, was zeer merkwaardig. Lopez deelde het binnengebied van het Kaapverdisch Schiereiland op volgens een rasterpatroon dat dezelfde oriëntatie had als de Médina. Vanuit de industriezone werden in drie richtingen assen door het raster getrokken: evenwijdig met de twee zijdes van het raster en door de middelpunten van de rasterblokken. In het raster werden dorpen en landbouwgebieden met elkaar afgewisseld. Lopez stelde voor om Afrikanen onder te verdelen volgens etniciteit. De landbouwgebieden moesten ervoor zorgen dat Afrikanen in hun eigen levensonderhoud konden voorzien, maar dienden tevens om deze etnische scheiding mogelijk te maken. Hoewel Lopez wel scheen te beseffen dat Afrikanen noodzakelijk waren in de stad als arbeidskrachten, kregen Afrikanen dus een zeer rurale leefomgeving aangemeten. Ten westen van dit raster van dorpen en landbouwgebieden plande Lopez een nieuwe luchthaven.

Architect R. Lopez (in opdracht van de gemeente Dakar), schetsontwerp voor Dakar, 1937, Bron: Lopez (1945)

generaal, bleek deze laatste plots te beseffen dat hem reeds een architect door het Ministerie van Koloniën was toegewezen, namelijk de Franse architect H.L. Hoyez. Daarna toonde Coppet niet langer interesse in Lopez' expertise.¹¹³

Het masterplan van Hoyez voor Dakar (1939): de idee van de 'zones mixtes'

In 1938 werd door het federale bestuur van AOF een Commission d'Urbanisme opgericht die zich voor het eerst zou buigen over de stedenbouwkundige ontwikkeling van Dakar op lange termijn.¹¹⁴ In de commissie zetelde de architect Hoyez, sinds 1936 werkzaam bij het Ministerie van Koloniën te Parijs. Hoyez stelde in 1939 het allereerste masterplan (of *plan directeur*) voor de uitbreiding van Dakar op (afb. 16).¹¹⁵ De vormgeving van het masterplan weerspiegelt de Beaux-Arts traditie: de hoofdstedelijke grandeur blijkt uit monumentale boulevards en pleinen (afb. 17). Het doet daarmee denken aan het plan van Henri Prost voor Casablanca. In zijn manifest 'Regard sur Dakar' toonde Hoyez zich een vurig voorstander van een rationele ruimtelijke ordening, die zou volgens hem een einde kunnen brengen aan de ongecontroleerde verstedelijking.¹¹⁶ Volgens Hoyez was in 1938 de tijd aangebroken om te breken met de kortetermijnvisie die de stedenbouw van Dakar tot dan kenmerkte, en Dakar een uitstraling te geven die de hoofdstad van Frans West Afrika waardig was:

'À l'heure où le développement de Dakar s'affirme, il est grand temps de lui préparer un cadre permettant au potentiel de la vie économique et sociale de s'exprimer rationnellement. [...] Le site de Dakar est tout préparé pour servir de cadre à une ville capitale.'¹¹⁷

Met Hoyez deed het concept 'zoning' zijn intrede in Dakar. Volgens Hoyez kon het zone-ringprincipe ook in Dakar dienen om de noodzakelijk geworden stadsuitbreiding in goede banen te leiden. Hoewel in het Westen met *zoning* in de eerste plaats een functionele indeling van de stad werd bedoeld, lag de nadruk bij Hoyez op een indeling in sociale

par M. le Maire de Dakar. J'ai été très heureux, à cette occasion, de le prier de vous transmettre mes félicitations pour ce séduisant projet.' ANS 4P 60, brief van gouverneur-generaal Coppet aan Lopez, 29 november 1937. Over de ambities van Lopez: 'To lay out a plan solely for the municipality, with the near certainty that it will be demolished bit-by-bit through governmental changes which will not consider the plan at all, doesn't provide much appeal.' Betts citeert uit een brief van Lopez van 24 april 1938 naar *député* Naudin (vertaling Betts). Betts (1985), p. 199.

113. Met de woorden van Coppet: 'Mais depuis quelques mois, en plein accord avec le département des Colonies, le GG [Gouvernement-Général] a engagé un architecte, M. Hoyez, pour s'occuper des questions d'urbanisme de la ville de Dakar. Il n'est pas possible à l'Administration d'envisager le recours à la collaboration d'un deuxième spécialiste de l'importance de M. Lopez pour achever les études étroitement limitée auxquelles se consacre actuellement M. Hoyez.' ANS 4P 60, brief van gouverneur-generaal Coppet aan *député* Naudin, 7 mei 1938.

114. ANS 4P 45 (Urbanisme à Dakar).

115. Hoyez werkte ook aan plannen voor andere steden in Senegal, zoals Thies, en Frans West Afrika, zoals Bamako. Zie hiervoor ANS 4P 45 (Urbanisme à Dakar). Over de architect Hoyez hebben we bijzonder weinig informatie kunnen terugvinden, behalve dat hij in 1924 en 1925 in samenwerking met de ingenieursgroep Bétons Armés Hennebique (BAH) twee architectuurprojecten deed in Frankrijk. Zie hiervoor IFA, Fonds Bétons armés Hennebique. Lopez is een van de weinigen die het plan van Hoyez bespreekt in zijn artikel in *L'Architecture d'Aujourd'hui* van 1945. Vreemd genoeg concludeerde hij daar: 'la ségrégation n'était pas prévue'. Gezien hij in 1945 echter aan een vervolg werkte van het plan van Hoyez, is het aannemelijk dat hij het segregationistische karakter ervan wou verbloemen. Lopez (1945), p. 79.

116. ANS 4P 43, 'Regard sur Dakar', studie van Hoyez, 1938.

117. ANS 4P 50, 'Complexe d'Urbanisme', Hoyez, uittreksel uit het *Bulletin d'Information et de Renseignements du Gouvernement Général de l'Afrique Occidentale Française*, No. 190, 11 april 1938.

categorieën. Hij omschreef het begrip als volgt: 'Le Zoning, c'est-à-dire la division judicieuse des différents quartiers de l'agglomération compte tenu des éléments sociaux qui la composent.'¹¹⁸ De sleutel tot een goede uitbreiding van Dakar lag volgens Hoyez bij het precies afbakenen van de drie belangrijkste zones in de stad, namelijk de Europese zone, de 'inheemse' en de industriezone. Daarbij diende elke zone voldoende ruimte te hebben om te groeien, zonder de andere twee in hun expansie te belemmeren:

'Faire de l'urbanisme à Dakar, fixer les limites du zoning, c'est surtout prévoir le développement des 3 grandes zones, de résidence européenne, d'extension indigène et d'installation industrielle, de manière à ce qu'elles puissent s'agrandir sans jamais se heurter l'une à l'autre ou à des obstacles naturelles.'¹¹⁹

Het is opmerkelijk hoe duidelijk de koloniale arbeid- en exploitatielogica, waarbij Afrikanen in de stad werden toegelaten om de koloniale economie voor het Europese moederland te ontwikkelen, gerepresenteerd werd door deze drie zones in het masterplan. De locatie ervan kwam overeen met het plan van Lopez, waar Hoyez zeker een blik op geworpen had. Ook Hoyez reserveerde de gunstig gelegen westelijke kuststrook voor de Europeanen, de moeras-sige middenzone voor de Afrikanen en de oostelijke kuststrook voor de industrie en de haven.

In een tweede nota van 1938 voegde Hoyez nog twee zones toe, namelijk een 'Zone d'affaires' en een 'Zone des sports'.¹²⁰ Daarnaast veranderde hij de naam van de twee woongebieden in 'Zones de Résidence' en 'Médina'. Daardoor werd de raciale basis van de zonering minder opzichtig. De Médina was uitsluitend bedoeld voor Afrikanen. De 'Zones de Résidence' verdeelde Hoyez in twee categorieën: 'zone de résidence de première catégorie' en 'zone de résidence de deuxième catégorie'. De eerste residentiële zone was uitsluitend bedoeld voor Europeanen en was gesitueerd langsheen de westelijke kuststrook. Het voorstel van Hoyez om een aantal pas gebouwde woningen voor Afrikanen te Fann (ten westen van de Médina) in deze zone te behouden, stuitte op grote tegenkanting van de voorzitter van de commissie:

'Enclaver une zone d'habitat indigène dans la zone des plus agréables résidences de Dakar ne satisferait ni l'esthétique, ni l'hygiène et ne pourrait que nuire au développement de la zone isolée au nord de Fann.'¹²¹

De tweede residentiële zone werd in het voormalige cordon sanitaire gepland (afb. 5), dat slechts voor een klein deel bestemd bleef voor sport, religie en landbouw (in feite de

^{118.} ANS 4P 50, 'Complexe d'Urbanisme', Hoyez, uittreksel uit het *Bulletin d'Information et de Renseignements du Gouvernement Général de l'Afrique Occidentale Française*, No. 190, 11 april 1938. Om het belang van het zoningsprincipe te onderstrepen, werd het door Hoyez met een hoofdletter gerschreven: 'Zoning'. Ook andere architecten als Ricquier deden dit.

^{119.} ANS 4P 48, 'Un projet d'urbanisme en cours d'elaboration', nota van Hoyez, 1939 (ook gepubliceerd in *Revue Nord Sud*, januari 1939).

^{120.} De 'Zone d'affaires' werd door Hoyez soms ook aangeduid als 'Zone commerciale et administrative'. ANS 4P 46, rapport van de vergadering van de Commission d'Urbanisme, 2 februari 1938. Op deze zitting stelde Hoyez zijn nota 'Zoning' voor aan de Commission d'Urbanisme.

^{121.} ANS 4P 46, rapport van de vergadering van de Commission d'Urbanisme, 2 februari 1938.

Dakar, 1939 | Afbeelding 16

In het masterplan voor Dakar van de Franse architect M. Hoyez werd de indeling uit het schetsontwerp van Lopez grotendeels overgenomen (afb. 15). Europeanen werden gehuisvest langs de west- en zuidkust, Afrikanen in de centrale zone van het Kaapverdisch Schiereiland. Een groot verschil met het plan van Lopez was dat Hoyez een derde woonzone introduceerde: een 'zone de résidence de 2e catégorie' of 'zone mixte'. Deze zone bevond zich tussen de 'zone de résidence de 1re catégorie' voor Europeanen (in het zuiden, op het Plateau) en de Médina voor Afrikanen (in het midden). De 'zone de résidence de 2e catégorie' was bedoeld voor Afrikanen met een Europese levensstijl, de *évolués*. Hoyez herhaalde deze drie zones in de periferie van de stad (ten westen en noorden van de bestaande Médina). Daar kreeg elke bevolkingscategorie een 'suburbane' woonzone: Europeanen langs de westkust, Afrikanen in een tweede Médina, gelegen ten noorden van de eerste en naast de Zone Industrielle, en tussen beide was een zone voor *évolués*.

Architect M. Hoyez (in opdracht van AOF), 'Dakar: Plan Directeur', 1939, Bron: ANS 4P 55

bestaande situatie van 1938).¹²² In deze residentiële zone van de tweede categorie konden zowel Europeanen als Afrikanen wonen, al betrof het in dit geval de minder welgestelde Europeanen en de Afrikanen die een Europese levensstijl beoogden, de *évolués*:

‘M. Hoyez destine cette zone aux habitations modestes d’Européens et à celles des indigènes qui ont le désir et la possibilité de vivre à la manière européenne ou qui y tendent à des degrés divers. M. Hoyez estime que cette zone constituera une zone de transition entre la village indigène qui demeurera à Médina, et la ville européenne.’¹²³

Hoyez zag dat gebied als een soort overgangsgebied voor Afrikanen die als Europeanen wilden leven. Het heette dan ook in zijn nota naast de benaming ‘zone de résidence de deuxième catégorie’ ook ‘zone mixte de transition’.¹²⁴ Het beeld dat Hoyez voor deze ‘zone mixte’ voor ogen had, lag tussen het stedelijke van het Plateau en het landelijke van de Médina, de twee gebieden waar deze zone tussen lag. Daarnaast stelde hij voor dat er in de ‘zone mixte’ een verdere raciale scheiding zou kunnen worden aangebracht. De Europeanen zouden zich aan de kant van het Plateau kunnen gaan vestigen en de Afrikanen aan de kant van de Médina.¹²⁵ Hoyez wilde hiermee een vlotte visuele overgang maken. In de praktijk zou deze graduele raciale overgang in een wel zeer letterlijke vertaling van het Britse begrip ‘colour bar’ resulteren.

Interessant is dat deze zone in het voormalige cordon sanitaire van Dakar al bewoond werd: voornamelijk door Syriërs en Libanezen. Die werden echter doodgezwegen als mogelijke bewoners van de geplande ‘zone mixte’.¹²⁶ Ironisch genoeg pasten deze Syriërs en Libanezen perfect bij het raciaal gedifferentieerde karakter dat Hoyez ervoor in gedachten had. Hij voegde er aan toe dat de zone zich uitstekend zou lenen voor toeristische uitstapjes van Europeanen die de Afrikaanse levenswijze wilden ontdekken zonder dat dit te confronterend zou zijn (zoals in de Médina): ‘C’est dans cette zone qu’il faudra que les touristes puisse découvrir pour la première fois les premiers aspects de la vie indigène.’¹²⁷ Door de bouw van deze ‘zone mixte’ zou een kleine Afrikaanse elite een voorproefje krijgen van het leven in de moderne stad. Alle andere Afrikanen bleven gehuisvest in de raciaal homogene Médina, waar het straatbeeld louter ruraal bleef, zoals ook in het schetsontwerp van Lopez.

Opmerkelijk aan het masterplan van Hoyez is dat hij deze driedelige indeling van woongebieden in de periferie van de stad herhaalde. Dit kwam omdat hij tijdens de uitwer-

122. ‘Une zone neutre est prévue pour l’exploitation très large en terrain maraîchers. Le domaine des Sports déjà si heureusement constitué, pourra se développer par l’importance des terrains qui lui sont attribués.’ ANS 4P 50, ‘Complexe d’Urbanisme’, Hoyez, uittreksel uit het *Bulletin d’Information et de Renseignements du Gouvernement Général de l’Afrique Occidentale Française*, No. 190, 11 april 1938.

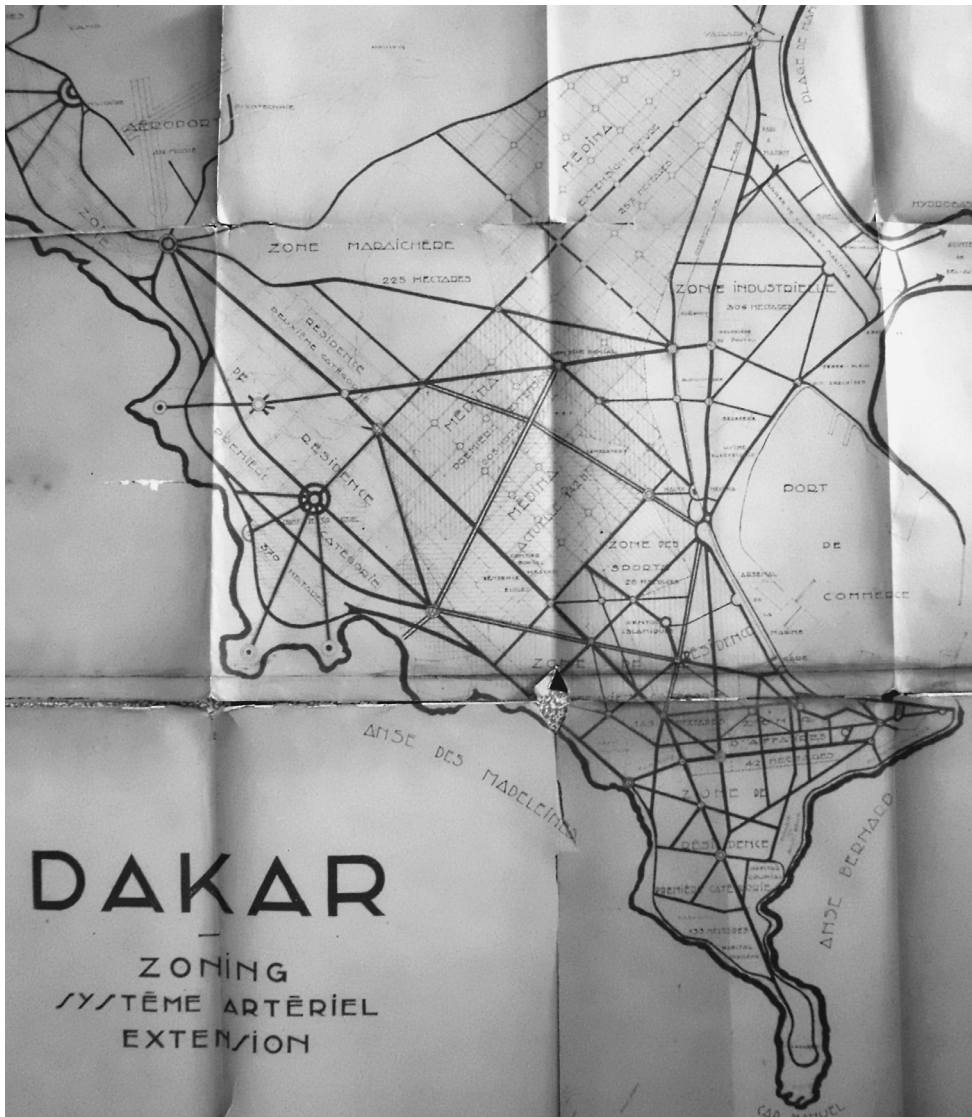
123. ANS 4P 46, rapport van de vergadering van de Commission d’Urbanisme, 2 februari 1938.

124. ‘La zone mixte destinée au commerce de détail, à la résidence d’européens de condition moyenne et d’indigènes évolués, occupe un terrain de transition entre la zone de résidence actuelle et la zone indigène.’ ANS 4P 48, ‘Un projet d’urbanisme en cours d’élaboration’, nota van Hoyez, 1939 (ook gepubliceerd in *Revue Nord Sud*, januari 1939).

125. ‘M. Hoyez attire l’attention sur ce que dans cette zone, il y aura intérêt à réserver aux habitations européennes la partie Sud en bordure de la zone de résidence de 1ère catégorie, pour créer une transition entre les constructions de cette zone et des constructions des indigènes évolués de la précédente.’ ANS 4P 46, rapport van de vergadering van de Commission d’Urbanisme, 2 februari 1938.

126. De ‘zone mixte’ omvatte ondermeer de terreinen van Tound, waar we in hoofdstuk 8 uitgebreid op ingaan.

127. ANS 4P 46, rapport van de vergadering van de Commission d’Urbanisme, 2 februari 1938.

Dakar, 1939 | Afbeelding 17

De architect M. Hoyez beschouwde Dakar als de toegangspoort van heel Frans West Afrika. Hij stelde een nieuw verkeerssysteem voor dat de 'urbane' en 'suburbane' woonzones in zijn masterplan (zie afb. 16) met elkaar moest verbinden. De stedenbouwkundige uitwerking van dat verkeerssysteem hing nog sterk aan de Beaux-Arts traditie. Dit was in de eerste plaats het geval bij de Europese wijken, bijvoorbeeld in de 'zone de résidence de 1ère catégorie' in de westelijke kuststrook. Hoyez organiseerde de wijk met *avenues* die samenkwamen in een *rond point*, eenzelfde planfiguur die al op het Plateau aanwezig was. In de Afrikaanse wijken gebruikte Hoyez daarentegen een eenvoudig rasterpatroon van straten. Omdat Hoyez sommige *avenues* uit de Europese wijken doortrok naar de Afrikaanse wijken, werd het rasterpatroon er soms doorkruist door diagonale assen.

Architect M. Hoyez, 'Dakar: Zoning, Système Artériel, Extension', 1939, Bron: ANS 4P 55

king van zijn masterplan op een bijzonder probleem stootte. De Médina, de wijk voor Afrikanen die in 1914 op 800 meter van de Europese wijk op het Plateau was gecreëerd, stond de uitbreiding van de Europese wijk in de weg: 'En effet, Médina ôte toute possibilité d'extension à la ville européenne.'¹²⁸ Hierom plande Hoyez ten noorden van de bestaande Médina 'zones suburbaines'. Dit 'suburbane' uitbreidingsgebied werd precies zoals de bestaande stad zelf onderverdeeld: een residentiële zone van de eerste categorie voor Europeanen, een residentiële zone van de tweede categorie voor *évolués* en een Médina voor Afrikanen.

De Dienst Openbare Werken van AOF leek zich echter niet in het masterplan van Hoyez te kunnen vinden en kwam met een eigen voorstel (afb. 18). Het essentiële verschil tussen beide plannen is dat de Dienst Openbare Werken een continue 'bande de zone mixte' voorzag tussen de woonzones voor Europeanen en Afrikanen, zodat die twee elkaar nergens meer raakten.¹²⁹ Bij Hoyez was er nog een lange raaklijn tussen de bestaande Médina en de nieuwe 'suburbane' woonzone voor Europeanen. Hoewel de Dienst Openbare Werken beweerde met zijn voorstel in te spelen op de bestaande situatie (de Afrikaanse woningen te Hann werden nu opgenomen in de 'bande de zone mixte'), leek de Dienst in de eerste plaats de scheiding tussen Afrikanen en Europeanen te willen versterken. Hoyez nam dit voorstel van de Dienst Openbare Werken niet over.

In 1939 concipieerde Hoyez een reglement dat de zonering juridisch afdwingbaar moest maken. Dit mondde in 1940 uit in een nieuwe bouwreglementering, het 'Arrêté règlementant la Construction et la Salubrité des Maisons sur le territoire de la Circonscription de Dakar et Dépendances'.¹³⁰ Deze bouwreglementering was in de eerste plaats gebaseerd op de Franse, maar ook de Marokkaanse bouwreglementering diende als voorbeeld.¹³¹ Per zone werden bouwvoorschriften opgesteld die voor een harmonieus stadsbeeld in de wijken moesten zorgen. In realiteit zorgden ze echter voor een raciale en sociaal-economische stratificatie van de stad.

Dit strategische gebruik van de bouwreglementering was een echo van een praktijk uit het interbellum, al maakte Hoyez geen onderscheid op basis van bouwmaterialen, maar van architectuur en woningtypes. Zo was in de residentiële zone van de eerste categorie alleen de bouw van alleenstaande woningen toegestaan, terwijl in de residentiële zone van de tweede categorie ook rijhuizen werden toegelaten.

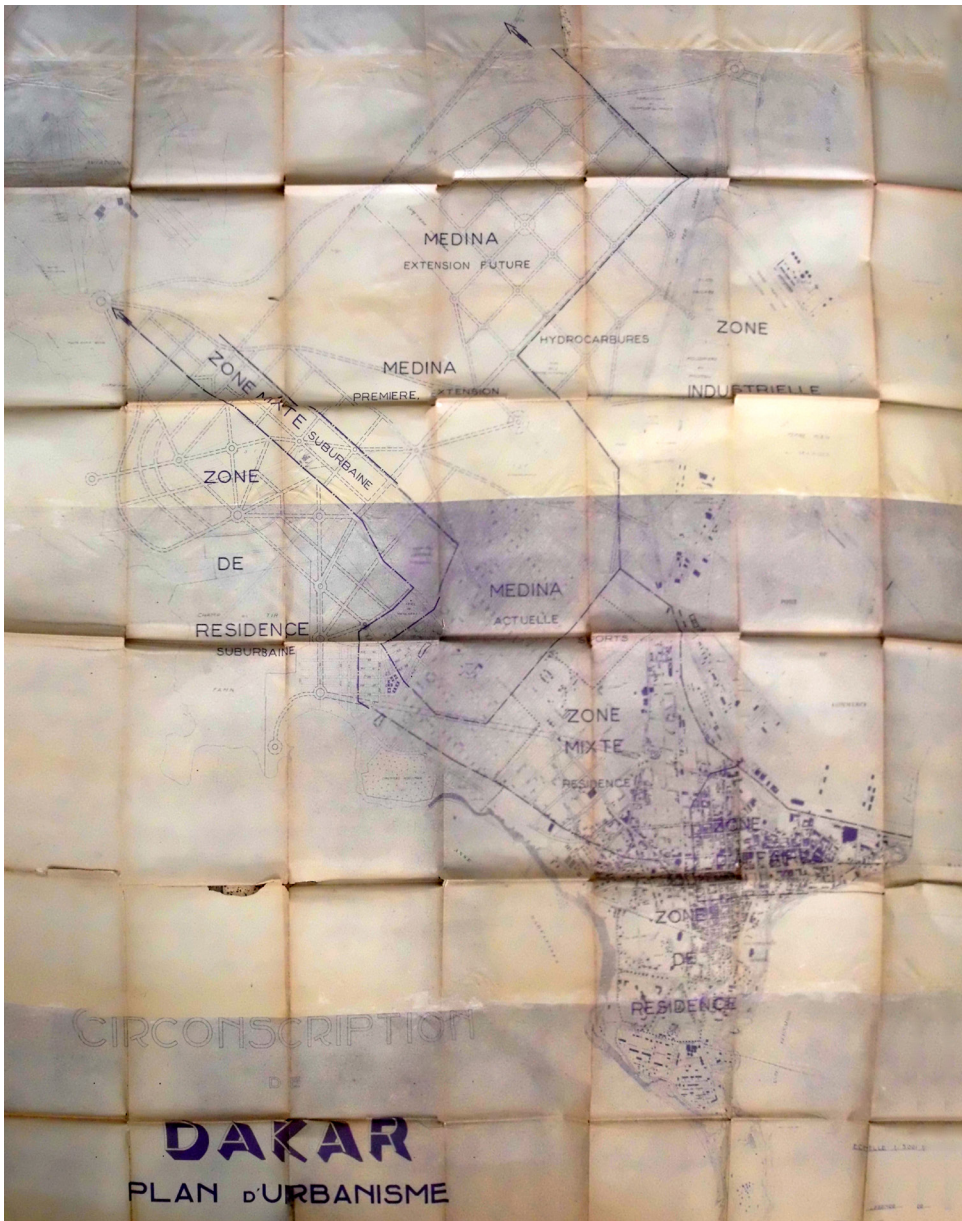
Het document van Hoyez lijkt grotendeels gezuiverd te zijn van de voorheen courante raciale terminologie. Alleen de aandachtige lezer merkt begrippen met raciale connotaties op die niet in de Franse wetgeving te vinden waren, zoals 'ville indigène' of 'zone mixte', waarvan 'mixte' nu echter op de architectonische verscheidenheid van de woningen sloeg.

128. ANS 4P 50, 'Un problème d'urbanisme compliqué: Dakar' (Hoyez), Hoyez, uittreksel uit het *Bulletin d'Information et de Renseignements du Gouvernement Général de l'Afrique Occidentale Française*, No. 207, december 1938.

129. Met de woorden van de Dienst Openbare Werken: 'La zone mixte forme une bande continue entre la zone de résidence et la ville indigène.' ANS 4P 55, 'projet d'arrêté règlementant la construction et plan directeur', Dienst Openbare Werken, 1939.

130. ANS 4P 36, 'Arrêté No. 660', 22 april 1940.

131. ANS 4P 55 (Urbanisme à Dakar Plan Directeur).

Dakar, 1939 | Afbeelding 18

De Dienst Openbare Werken van Frans West Afrika was het op een cruciaal punt oneens met het masterplan van Hoyez voor Dakar (afb. 15) en maakte een tegenvoorstel dat vanuit segregationistisch perspectief radicaler was. De driedelige bevolkingsverdeling bleef behouden, maar de dienst plande de 'zone mixte' voor Afrikanen met een hogere sociaal-economische status als een continue bufferstrook tussen de Europese en Afrikaanse wijken. Deze 'zone mixte' werd in een bocht rond de Médina getrokken, terwijl die zone in het masterplan van Hoyez door de Médina onderbroken werd.

Dienst Openbare Werken AOF, 'Dakar: Plan d'Urbanisme', 1939, Bron: ANS 4P 55

Om het rommelige karakter van de Médina aan het oog te onttrekken, moesten daar langs de grote ingangswegen statige gebouwen komen met façades 'd'un style suffisant pour ne pas nuire à la perspective et pour contribuer à l'esthétique de la ville'.¹³² Hoyez vond de woningen die Afrikanen met meer duurzame materialen optrokken een 'mauvais compromis entre la hutte et la petite maison européenne'.¹³³ De Sanitaire Dienst van Dakar stelde echter voor om alleen in de periferie dergelijke woningen toe te laten.¹³⁴ In dat geval zou bijna de hele Afrikaanse bevolking de bestaande stad moeten hebben verlaten, het voorstel van de Dienst werd dan ook niet toegepast.

Uit de ontwerpen van Lopez en Hoyez blijkt dat er tegen het einde van de interbellumperiode een sterke wens was om de stadsuitbreiding van Dakar planmatig aan te vatten. Er was alleen geen consensus over het bestuursniveau dat hieraan leiding moest geven. Dit had als gevolg dat zowel het gemeentelijke als het federale bestuur aan eigen plannen werkten, maar dat daar weinig mee gebeurde en dat veel inspanningen verloren gingen. Hoewel Hoyez de strijd met Lopez uiteindelijk in zijn voordeel leek te beslechten, gooide de Tweede Wereldoorlog roet in het eten. Door de overname van de macht in Dakar door het Vichy-regime en de nieuwe bemanning van de verschillende diensten, geraakte het masterplan van Hoyez voor de uitbreiding van Dakar op de achtergrond. Hoewel dit plan in de literatuur onbekend is, heeft het een belangrijke historische waarde. Na de oorlog werd het uit de kast gehaald en diende het als onderlegger voor het 'Plan Directeur du Cap Vert' van Lambert, Gutton en Lopez dat in 1946 werd gemaakt en dat in belangrijke mate werd uitgevoerd.

Het masterplan van Lambert, Gutton en Lopez voor Dakar (1946): de stad van A tot F

Door de grote toestroom van immigranten naar de stad tijdens de oorlog barstte Dakar na de Tweede Wereldoorlog uit zijn voegen en werd een planmatige stadsuitbreiding urgent. De stad had in 1931 53.954 inwoners, in 1946 was dat opgelopen tot 184.300. Lambert, Gutton en Lopez werd in 1945 gevraagd een masterplan of *plan directeur* voor Dakar te ontwikkelen waarmee de sterke verstedelijking van de stad zou kunnen worden gestuurd en onder controle gebracht.¹³⁵ Daarnaast kregen ze de taak om een permanente Dienst Stedenbouw op te zetten en een wetgeving te bedenken die de uitvoering van het plan mogelijk zou maken. Vreemd genoeg bleef Hoyez in die tijd op zijn post als architect van het Gouvernement-Generaal van AOF. Zijn contract liep tot 1948, al leek zijn rol daar inmiddels compleet uitgespeeld.¹³⁶ Na twee korte verblijven van drie weken in Dakar, in

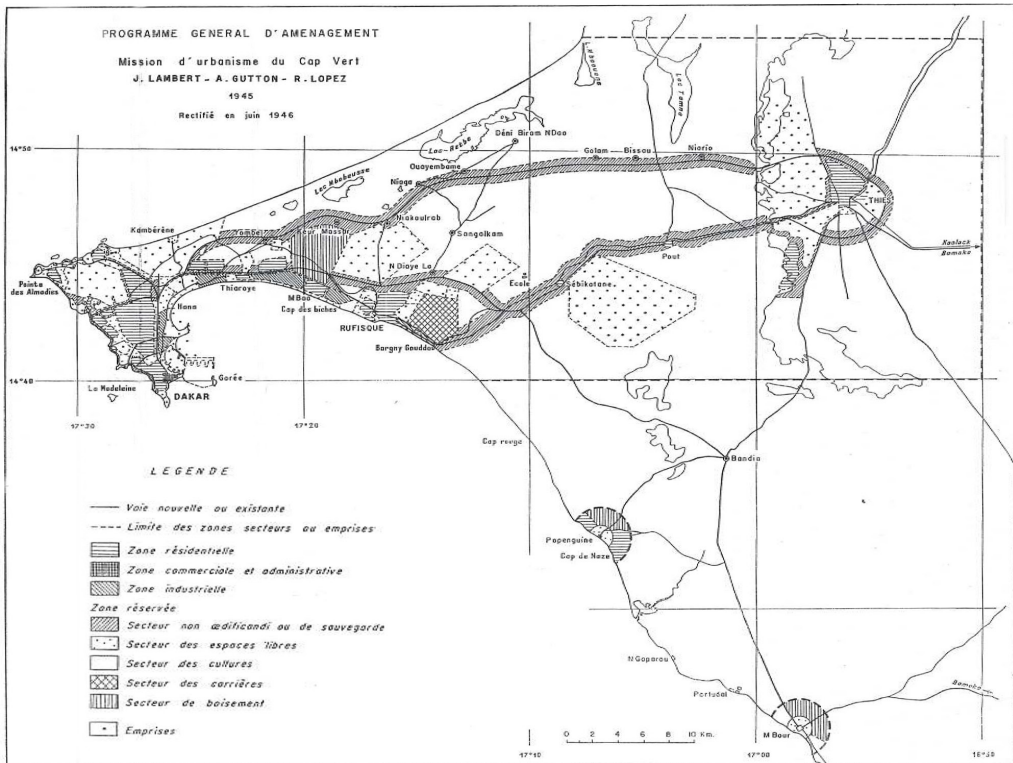
132. ANS 4P 35, 'Modification et compléments essentiels apportés au règlement en matière de construction', nota Hoyez, maart 1939.

133. ANS 4P 50, 'Un problème d'urbanisme compliqué: Dakar' (Hoyez), Hoyez, uittreksel uit het *Bulletin d'Information et de Renseignements du Gouvernement Général de l'Afrique Occidentale Française*, No. 207, december 1938.

134. ANS 4P 299/152, brief van het hoofd van de Sanitaire Dienst aan de Dienst Openbare Werken, 27 maart 1940.

135. Jacques Henri Lambert stond aan het hoofd van het team, officieel 'Mission du Gouvernement Général' of 'Mission d'Urbanisme du Cap Vert: J. Lambert, A. Gutton et R. Lopez' genoemd. Voor een biografie van de drie architecten, zie annex.

136. 'Je souligne toutefois qu'il existe un contrat, valable jusqu'en Janvier 1948, avec M. Hoyez, qui a été agréé en qualité d'architecte-conseil du Gouvernement et est autorisé à en porter le titre. Il y aurait lieu en conséquence de préciser auprès de MM. Lambert, Gutton

Dakar, 1946 | Afbeelding 19

In 1945 werd de 'Mission d'Urbanisme du Cap Vert' aangesteld door de federatie van Frans West Afrika. Naast het opstellen van een masterplan voor Dakar, gelegen op het Kaapverdisch Schiereiland (afb. 20), behoorde ook een regionaal plan tot de opdracht van de architecten J. Lambert, A. Gutton en R. Lopez (hierboven). In dit regionaal plan fungeerde Dakar als de belangrijkste pool in een regionaal netwerk van steden. Vanuit een groot verkeersknooppunt, gelegen bij de toegang naar het Kaapverdisch Schiereiland, werd Dakar via twee hoofdverkeerswegen met de twee belangrijkste stedelijke polen uit de omgeving verbonden: Rufisque (aan de kust, dertig kilometer van Dakar) en Thies (rechts in het binnenland, zeventig kilometer van Dakar). Ook Rufisque en Thies werden verbonden, waardoor een grote ringweg ontstond. De satellietwijk Pikine kwam op de plaats waar deze ring Dakar bereikte. Langs de ringweg werd een brede groenzone (gearceerd) gepland die de verstedelijking in het gebied tussen de drie steden moest beperken. Daarnaast werden in het regionaal plan ook zones voor industrie, groen en landbouw vastgelegd.

Architecten J. Lambert, A. Gutton en R. Lopez, 'Programme Général d'Aménagement', 1946, Bron: Seck (1970)

augustus 1945 en maart 1946, presenteerde het drietal in juni 1946 het 'Plan Directeur (de la presqu'île) du Cap Vert' (afb. 20).¹³⁷

Het 'Plan Directeur du Cap Vert' verlegde de stadsgrens van Dakar grondig, want het plangebied werd nu bepaald door de contouren van het Kaapverdisch Schiereiland (voorheen was dat enkel het zuidelijke deel van het Kaapverdisch Schiereiland). Lambert, Gutton en Lopez gingen uit van een demografische groei die Dakar een populatie van 1 miljoen inwoners tegen het einde van de eeuw zou opleveren (het werden er 2,3 miljoen in 2000). Die bevolkingsverwachting werd door de gouverneur-generaal, René Barthes, geridiculiseerd:

'Lorsque on compte 400 ou 500.000 habitants dans un avenir lointain de la population de Dakar, on est bien dans la bonne voie. Je ne m'imaginer pas que l'on puisse atteindre un tel chiffre (je dis pas dans cent ans) mais enfin si dans cinquante ans nous étions à 250.000 habitants, ce serait beau.'¹³⁸

Het masterplan vertoonde veel gelijkenissen met het oude masterplan van Hoyez. De westelijke kuststrook werd opnieuw gereserveerd voor de Europeanen, de oostelijke kuststrook voor haven, industrie en oorlogshaven en het moerassige binnengebied voor de Afrikanen.¹³⁹ De luchthaven werd verplaatst naar Yoff (in plaats van het iets zuidelijker gelegen Ouakam), waar de werken tijdens de Tweede Wereldoorlog reeds waren aangevat. Nooit alle startbanen uit het nieuwe *plan directeur* zouden overigens worden uitgevoerd. Het grootste verschil met de voorgaande plannen was dat langs de oostelijke uitvalswegen naar de nabijgelegen steden Thies en Rufisque een satellietwijk werd voorzien (afb. 19 en 20). Deze satellietwijk, Dagoudane-Pikine (of kortweg Pikine), had tot doel de instroom van immigranten uit het binnenland naar Dakar op te vangen (Pikine lag in het oostelijke deel van het Kaapverdisch Schiereiland, aan de verbinding met het binnenland, en werd door een uitgestrekte onbebouwde zone van Dakar gescheiden). In realiteit, zoals we in hoofdstuk 9 zullen zien, zou Pikine een compleet andere invulling krijgen.

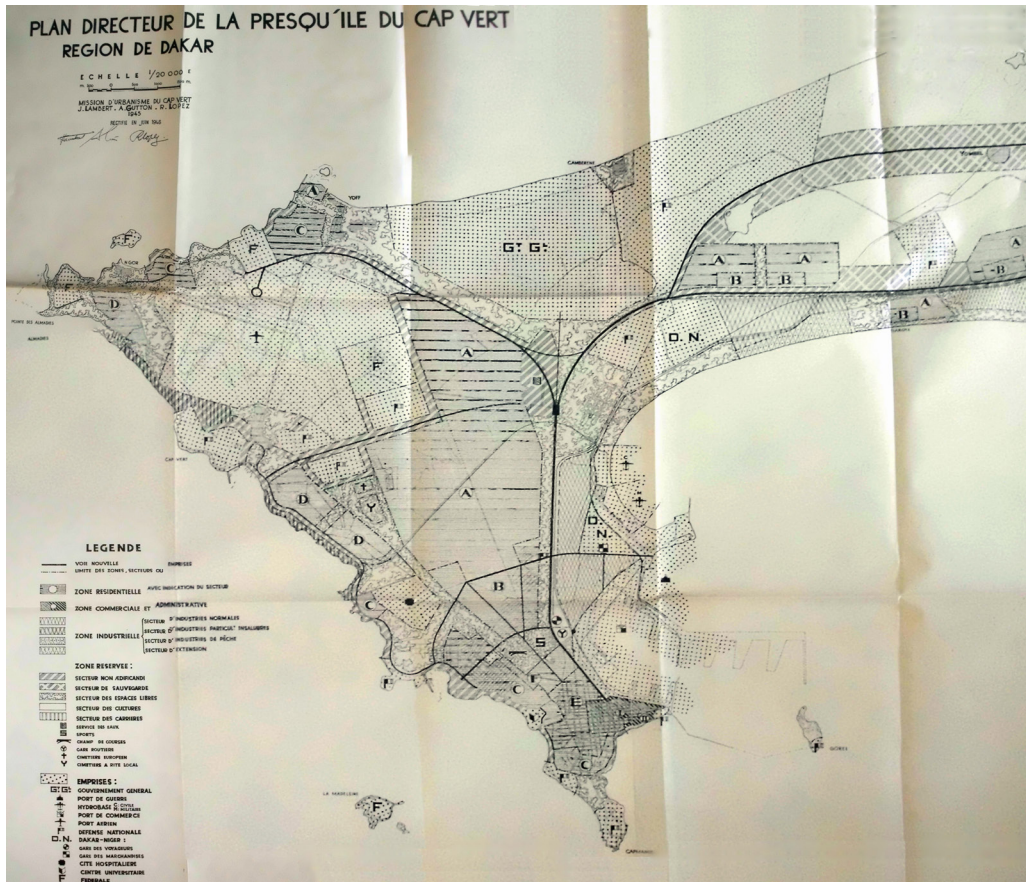
Het masterplan van Lambert, Gutton en Lopez ging uit van dezelfde indeling in bevolkingscategorieën als het masterplan van Hoyez had gedaan. Behalve een raciale, was er ook nu een sociaal-economische indeling, al bestond er niet langer een zone waar Europeanen en Afrikanen samen zouden wonen, zoals in het plan van Hoyez. Er werd enkel

et Lopez ne fera pas double emploi avec celui de M. Hoyez, et que les consultations susceptibles d'être demandées à l'occasion de l'aménagement du Cap Vert ne pourront être fournies par ce dernier.' ANS 4P 29, brief van het hoofd van de Dienst Finantiën aan het hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, Minot, 28 oktober 1946.

137. 'Cette mission fit à Dakar 2 séjours de 3 semaines : l'un en Août 1945, l'autre en Mars 1946. Elle vous a remis au mois de Juin 1946 le Plan Directeur établi par ses soins, après enquête et consultation de nombreux organismes ou personnalités de Dakar', ANS 4P 31, brief van het hoofd van de Dienst Openbare Werken aan de *haut-commissaire*, 19 juli 1948.

138. René Barthes geciteerd door Dulucq (1997), p. 136. Dulucq citeert uit: Comité de l'Urbanisme et de l'Habitation aux Colonies, Plan Directeur de la Presqu'île du Cap-Vert, verslag van de derde bijeenkomst, 18 juli 1946.

139. 'Rien d'abstrait ou d'à priori. [...] Ce fut le mérite de M.M. Lambert, Gutton et Lopez, Urbanistes, de tirer une solution claire d'un problème aussi brutalement posé. Les zones résidentielles établis, tant le long d'une Corniche à créer sur la sauvage côte Ouest de la presqu'île que dans l'intérieur entre la corniche Ouest et la zone industrielle, afin de fournir un habitat adapté au climat pour la population européenne et des quartiers salubres à la population africaine, que le développement des activités de toute sorte attire sans cesse à Dakar.' ANS 1P 104, 'Dakar, Grande Ville Française', STAGD, 10 augustus 1949.

Dakar, 1946 | Afbeelding 20

In 1946 presenteerden de Franse architecten J. Lambert, A. Gutton en R. Lopez hun masterplan voor Dakar aan de federatie van Frans West Afrika. De stadsgrens van Dakar werden aanzienlijk uitgebreid en viel in dit masterplan samen met de contouren van het Kaapverdisch Schiereiland. In het masterplan werd de driedelige bevolkingsverdeling behouden die in het plan van M. Hoyez van 1939 was vastgelegd (zie afb. 16). De woonzones werden door Lambert, Gutton en Lopez echter weergegeven met letters die stonden voor woningtypes, waardoor de segregationistische intenties van de zonering gemaskeerd werden: zones voor Afrikanen in het binnengebied (A), een tussenzone voor *évolués* (B) en zones voor Europeanen langs de westelijke en noordelijke kustzijde en op het Plateau (C-F). In tegenstelling tot het masterplan van Hoyez lag de nadruk minder op Europese wijken, en meer op de uitbreiding van de Afrikaanse wijken. Het zwaartepunt van het masterplan van Lambert, Gutton en Lopez was een groot verkeersknooppunt aan de knik van het Kaapverdisch Schiereiland. Vanuit dit verkeersknooppunt werden drie hoofdverkeerswegen getrokken: naar het Plateau (in het zuiden van het Kaapverdisch Schiereiland), naar de luchthaven (in het noordwesten van het Kaapverdisch Schiereiland) en naar het binnenland van Senegal ten oosten van het Kaapverdisch Schiereiland. Dit verkeersschema zou later door Ecohard in zijn masterplan voor Dakar van 1967 grotendeels worden overgenomen (afb. 37). Langs de oostelijke verkeersweg naar het binnenland van Senegal werd een nieuwe satellietwijk gepland. Deze satellietwijk, het latere Pikine (gelegen aan de splitsing van de oostelijke verkeersweg), had als doel de stroom van immigranten naar de stad op te vangen.

Architecten J. Lambert, A. Gutton en R. Lopez, 'Plan Directeur de la Presqu'île du Cap Vert', 1946, Bron: ANS 1P 243

een sociaal-economische verdeling gemaakt binnen de Afrikaanse gemeenschap. Hoewel deze categorisering eenzelfde raciale basis had als in het plan van Hoyez, was elke verwijzing daarnaar weggefilterd, doordat de zones nu met letters werden aangeduid van A tot F. De letters verwezen naar woningtypes: gekoppelde woningen (A), alleenstaande woningen (klein: B, middelgroot: C en groot: D) en appartementen (hoogbouw: E en laagbouw: F).

Een iets nauwkeuriger blik op deze categorisering laat een andere interpretatie toe: woningbouw voor Afrikanen (A), woningbouw voor *évolués* (B) en woningbouw voor Europeanen (C-F). Dit blijkt uit een toelichting van de ingenieur J. Ahu, die bij de uitvoering van het masterplan betrokken was, in een artikel van 1951, waarin hij de zones met 'secteurs' aanduidde:

'Les secteurs A, réservés à l'habitat à caractère fermé, respectent le mode de vie ancestral de la plus grande partie de la population autochtone. Les secteurs B, localisés à proximité des précédents, sont offerts à la partie de la population autochtone qui recherche un habitat conforme à ses désirs d'évolution. Les secteurs C, D, E sont destinés à la population européenne. Le secteur F, unique à Dakar, [...], est réservé à la construction des immeubles collectifs, isolés au milieu de jardins.'¹⁴⁰

In zone A werd gepland 350.000 Afrikanen onder te brengen, in zone B 70.000 *évolués*. De uitgestrekte zone A, gelegen in het moerassige binnengebied van het Kaapverdisch Schiereiland, werd door de drie architecten ruraal gehouden. Toen de Dienst Openbare Werken van AOF in 1948 voorstelde de zone A een meer stedelijk karakter te geven, reageerde Lambert geprikkeld en stelde: 'Les zones "A" du Plan Directeur, sont zones rurales, et non urbaines. Si le caractère rural de la zone "A" devait être abandonné, ce ne serait qu'en violation du Plan Directeur.'¹⁴¹ De voornaamste reden voor deze reactie was dat Lambert, net zoals eerder Hoyez, een homogeen landschap van traditionele Afrikaanse hutten mooier vond dan een amalgaam van hutten en woningen uit meer duurzame materialen:

'On verrait ces territoires, primitivement réservés à la détente des populations Africaines, envahis par des constructions hétérogènes, disséminées au hasard, d'un effet beaucoup plus fâcheux que les simple huttes autochtones, celles-ci n'étant pas interdites dans la zone "A" du Plan Directeur et présentant, dans leur simplicité un caractère esthétique préférable à la prolifération de médiocres baraques.'¹⁴²

Om deze esthetische intentie van zijn plan te garanderen, wilde Lambert de Afrikaanse bevolking verbieden met duurzame materialen te bouwen.

Hoewel veel ruimte was voorzien voor de zones C en D, was het aantal woningen erin beperkt. Het ging daar om vrijstaande villa's voor Europeanen. Het is opmerkelijk dat de locaties die werden gekozen voor dit meest prestigieuze woningtype, zoals Les Almadies, Ngor en Mermoz, tot op vandaag een binnen- en buitenlandse sociale elite huisvesten, wat

140. Ahu (1951), p. 105.

141. ANS 4P 31, brief van Lambert aan het hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, Bigorgne, 10 juli 1948.

142. ANS 4P 31, brief van Lambert aan het hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, Bigorgne, 10 juli 1948.

Dakar, 1947 | Afbeelding 21

In 1945 werd de Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD) opgericht, die voor de stedenbouwkundige uitwerking van het masterplan van de missie Lambert, Gutton en Lopez moest zorgen (afb. 20). Hoewel STAGD duidelijk binnen de contouren van het masterplan werkte, legde het ook andere accenten. Het belangrijkste verschil was dat de zone A voor Afrikanen in de regio Grand Dakar (in het midden van de afbeelding) uit het masterplan van Lambert, Gutton en Lopez aanzienlijk werd verkleind. Zone B voor de categorie van *évolués* werd daarentegen uitgebreid. De wijken in de regio Grand Dakar werden georganiseerd rond een centraal knooppunt (het Rond Point de la Liberté, afb. 24). Vanuit dit knooppunt vertrokken radiale assen die de zone compartimenteerden. Op die manier ontstond een planfiguur die in oorsprong analoog was aan deze die Hoyez eerder gebruikte voor de inrichting van de Europese wijken aan de westkust van Dakar (afb. 17). Deze markante (en ook gerealiseerde) planfiguur is echter weinig voelbaar in de huidige stedelijke ruimte van Dakar. Dit komt omdat de zone als een apart geheel werd ontworpen en weinig aansluiting vond bij de rest van het masterplan. Zo werd de belangrijkste radiale as (de Avenue de la Liberté) vanaf het Rond Point de la Liberté niet doorgetrokken tot het Plateau, het centrum van Dakar (onderaan). De as loopt daarentegen in het zuiden dood op twee zijwegen, waardoor de hiërarchie die in de planfiguur werd aangezet in de realiteit veel minder aanwezig is.

Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD), 'Plan Directeur de la Presqu'île du Cap Vert', 1947, Bron: Ministère de l'Urbanisme et de l'Assainissement, Dakar

wijst op de langetermijngevolgen van het masterplan. De zones E en F voor appartementen waren beperkt van omvang en voornamelijk gelokaliseerd op het Plateau. De bedoeling was hier om extra woonoppervlakte in de dichtbevolkte binnenstad te realiseren door appartementen te voorzien. Ook deze zones waren uitsluitend voor Europeanen. Lopez verweerde zich echter voor het Comité de l'Urbanisme et de l'Habitat tegen elke aantijging van raciale segregatie, maar omdat het segregationistische karakter van het plan moeilijk te ontkennen viel, noemde hij de segregatie 'technisch':

'La ségrégation est nulle et nous nous permettons d'indiquer que c'est une erreur pour les deux races qui vivent en contact, aussi bien pour l'autochtone qui ne peut pas manifestement développer son mode d'existence que pour l'Européen qui est constamment gêné par un embryon de mode d'existence très différent de celui qu'il désire. [...] Nous avons donc imaginé une ségrégation – mais j'insiste tout de suite : une ségrégation qui n'est pas raciale- qui est une ségrégation que je permettrai d'appeler technique.'¹⁴³

De SICAP-wijken van Dakar

Het 'Plan Directeur du Cap Vert' van Lambert, Gutton en Lopez werd goedgekeurd op 20 december 1946.¹⁴⁴ Het werd de basis van een grootschalig investeringsprogramma van het Fonds d'Investissement pour le Développement Economique et Social (FIDES) voor het destijds kolossale bedrag van ongeveer tien miljard frank CFA (franc des Colonies Françaises d'Afrique).¹⁴⁵ Al in november 1945 was de Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD) opgericht, dat onder leiding van de Fransman Roger Lantenois zou instaan voor de uitvoering en detaillering van het *plan directeur* (afb. 21).¹⁴⁶ STAGD werd ook door FIDES gefinancierd en door de federatie van Frans West Afrika.¹⁴⁷

Ondanks de naamgeving was STAGD permanent van karakter. De creatie van STAGD zorgde soms voor spanningen tussen de verschillende bestuursniveaus die voor de stadsontwikkeling van Dakar bevoegd waren. Naast de Dienst Openbare Werken van

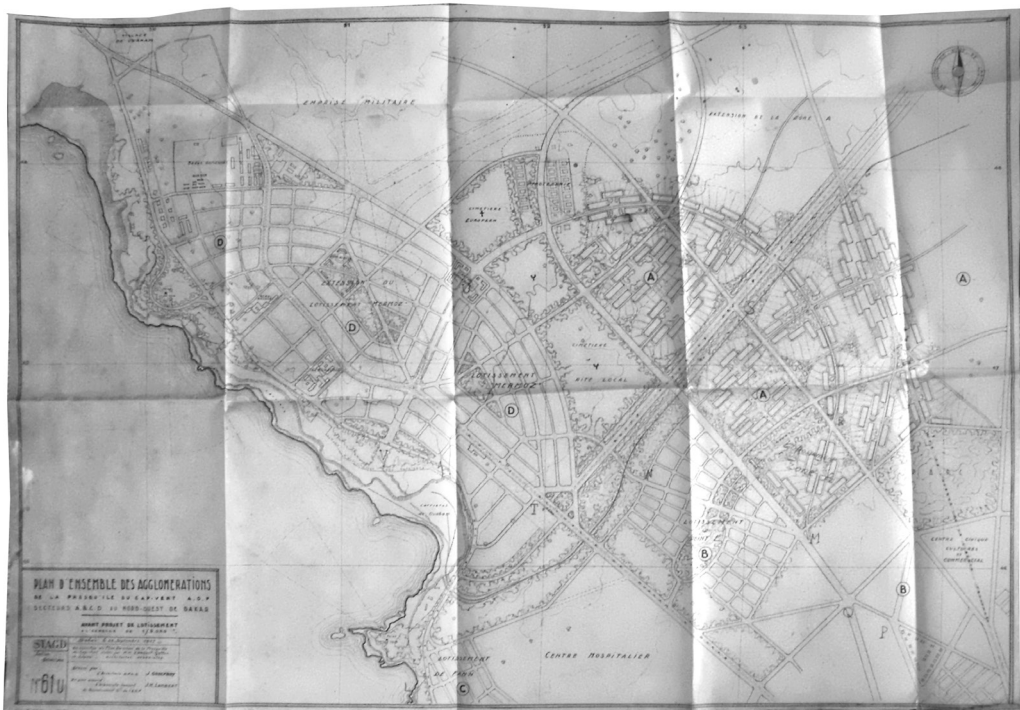
^{143.} Raymond Lopez geciteerd door Dulucq (1997), p. 137. Dulucq citeert uit: Comité de l'Urbanisme et de l'Habitation aux Colonies, Plan Directeur de la Presqu'île du Cap-Vert, procès-verbal de la 3ème séance, 18 juillet 1946.

^{144.} In 1957 (in de praktijk in 1961) werd het 'Plan Directeur du Cap Vert' herzien door de architecten Cerutti en Marie-Appoline en dit om rurale zones uit het plan, waaronder Pikine, om te zetten in stedelijke zones. Doordat de demografische groei veel sterker was dan voorzien, waren de rurale zones namelijk voor een groot deel verstedelijkt. Seck (1970), p. 142.

^{145.} De frank CFA (franc des Colonies Françaises d'Afrique) was in waarde gekoppeld aan de Franse frank. Op 26 december 1945 had de CFA een waarde van 1,7 Franse frank, daarna devalueerde de frank CFA. De frank CFA staat sinds 1958 voor frank 'Communauté Française d'Afrique'.

^{146.} De ingenieur Roger Lantenois, leerling van de École Nationale des Ponts et Chaussées in Parijs, was eerder verbonden aan verschillende Diensten Openbare Werken in Afrika, waaronder deze van Conakry. In de jaren 1950 was Lantenois directeur van de Dienst Openbare Werken van AOF en na de onafhankelijkheid werkte hij voor het Franse studiebureau BCEOM. Voor Lantenois, zie Bourdillon (2010), p. 451.

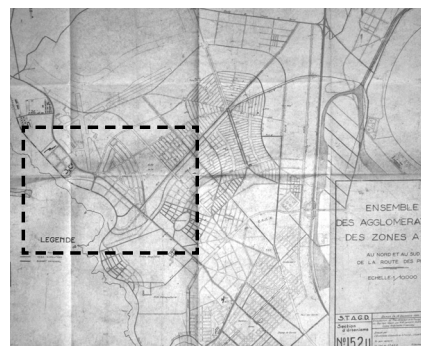
^{147.} 'Le STAGD a été créé pour diriger le développement de Dakar. Son fonctionnement a été pris en charge successivement par le FIDES et par le Budget Général; il assure le contrôle des travaux réalisés à Dakar sur FIDES - Budget Général et Fonds Routier; il s'occupe en outre, des problèmes d'urbanisme.' Vanaf 1959 viel STAGD niet langer onder de bevoegdheid van AOF, maar onder het koloniaal bestuur van Senegal, omdat met het oog op de naderende onafhankelijkheid veel federale organisaties territoriaal werden gemaakt. ANS 1P 125 (Réorganisation du STAGD, transfert au Sénégal).

Dakar, 1947 | Afbeelding 22

De eerste wijken waarvoor de Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD) detailplannen uittakende, waren gelegen in het westelijke deel van de regio Grand Dakar. Uit de tekening blijkt duidelijk hoe STAGD bij de inrichting van de wijken rekening hield met het sociaal-economische profiel van de beoogde bevolkingsgroepen. In de wijken voor Europeanen (D) zijn de percelen veel groter dan in de wijk (Point E) voor *évolués* (B), omdat Europeanen vrijstaande woningen kregen en *évolués* twee-onder-een-kapwoningen. Om de woondichtheid te maximaliseren, experimenteerde STAGD in de wijken voor Afrikanen (A) met strokenbouw rond gemeenschappelijke tuinen. Daarbij werden de woningen geschrant langs het gebogen stratenpatroon geplaatst. Deze ruimtelijke opdeling in sociaal-economische klassen is vandaag nog steeds zeer zichtbaar in Dakar.

Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD), 'Plan d'ensemble des agglomérations, Secteurs A, B, C, D au nord-ouest de Dakar', 1947, Bron: ANS 1P 243

Senegal, de federatie AOF en de gemeente Dakar werd voortaan immers nog een vierde dienst bevoegd voor de ontwikkeling van het Kaapverdisch Schiereiland. Het tempo waarin de beslissingen genomen werden en aan de uitvoering van het masterplan begonnen werd, lag niettemin in de daaropvolgende jaren buitengewoon hoog.

Onmiddellijk na de goedkeuring van het 'Plan Directeur du Cap Vert', werd door STAGD aan de implementatie begonnen. STAGD concentreerde zich daarbij op de regio Grand Dakar, het gebied dat ten noordwesten van de Médina was gelegen (afb. 23 en 25).¹⁴⁸ Tijdens het uitvoeringsproces bleven de drie architecten Lambert, Gutton en Lopez een adviserende rol houden, vaak tot groot ongenoegen van STAGD, die Lambert ervan betichtte dat hij op die manier een grote hoeveelheid architectuuropdrachten probeerde binnen te halen.¹⁴⁹ De rol die STAGD had in de concretisering van het masterplan van Lambert, Gutton en Lopez was niet te onderschatten, omdat de dienst voor de nog vrij globale zones uit het masterplan precieze stedenbouwkundige ontwerpen maakte.

Daarbij gaf STAGD een eigen invulling aan het plan directeur van Lambert, Gutton Lopez. De dienst beperkte de omvang van de Zone A voor Afrikanen in de regio Grand Dakar tot een minimum, terwijl in het plan van Lambert, Gutton en Lopez bijna de hele regio onder Zone A viel (afb. 20 en 21). In plaats daarvan ontwikkelde STAGD het gebied voor een groot deel als Zone B voor *évolués*. Deze wijziging gebeurde waarschijnlijk op verzoek van het koloniale bestuur van AOF (dat STAGD aanstuurde), in de hoop in de regio Grand Dakar de grote hoeveelheid AOF-functionarissen onder te kunnen brengen die ze na de uitbreiding van het federale parlement talrijk uit alle streken in Senegal en Frans West Afrika had aangetrokken.¹⁵⁰

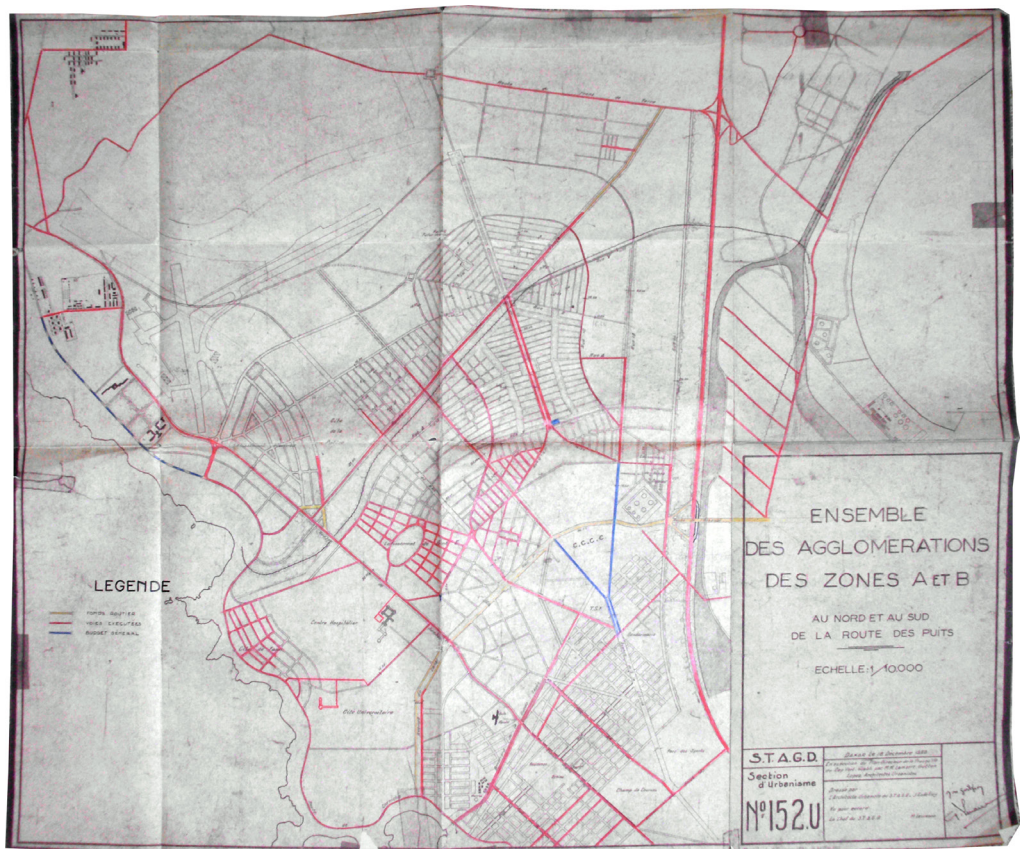
Sommige historici, zoals Frederick Cooper, insinueren dat het koloniale bestuur door zijn focus op deze politieke en intellectuele elite een opkomend nationalisme de kop in trachtte te drukken.¹⁵¹ Hoewel dit motief ongetwijfeld meespeelde, kunnen we deze reservering van veel stedelijke ruimte voor overheidsfunctionarissen ook zien als een voorziening die de koloniale overheid wilde aanbieden aan haar eigen personeel, iets wat overigens ook in het Westen gebruikelijk was, en wat al in de tienjarenplannen vervat zat als onderdeel van de Afrikaanse welvaartsstaat. Daarnaast richtte het bestuur zich waarschijnlijk op de doelgroep van AOF-functionarissen, omdat deze over een vast inkomen beschikten en dus de huur of aankoop prijs van de woningen konden betalen. De hoogste functionarissen, zoals kaderleden, ambtenaren en kantoorbediendes werden in het westelijke deel van de regio Grand Dakar ondergebracht, aanleunend bij de westelijke kuststrook voor Europeanen. In het oostelijke deel van het gebied werden overheidsfunctionarissen van de

^{148.} De uitgestrekte regio Grand Dakar werd soms ook aangeduid met 'Plus Grand Dakar', maar mag niet worden verward met de wijk Grand Dakar die er onderdeel van is.

^{149.} In 1948 trachtte Lambert enkele architectuuropdrachten binnen te halen in Dakar, waaronder een 'Centre Universitaire', een 'Centre Civique, Culturel et Commercial du Grand Dakar', een 'Edifice des Services Fédéraux', een 'Hôtel Cap Manuel' en de inrichting van de 'Place Protet'. Op de brief waarin Lambert naar deze opdrachten hengelde, staat geschreven door het hoofd van STAGD: 'Attention il faut se dépêcher à "limiter". M. Lambert est en train d'essayer de nous gagner à la main.' ANS 4P 31, 31 december 1948.

^{150.} De toestroom van AOF-functionarissen naar Dakar zou de SICAP-wijken op het vlak van etniciteit een zeer gemengd karakter bezorgen. Zie hiervoor Odinet (1952).

^{151.} Cooper (2002).

Dakar, 1949 | Afbeelding 23

De Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD) zorgde voor de detaillering van de verschillende zones uit het masterplan van Lambert, Lopez & Gutton van 1946 (afb. 20). Voor de stedenbouwkundige inrichting van de wijken in de regio Grand Dakar gebruikte STAGD verschillende verkavelingssjablonen die zich plooide naar de contouren van het overkoepelde wegennet. In de meest westelijk gelegen wijken voor Europeanen en *évolués* ontwierp STAGD de wijken genereus. De wijken waren georganiseerd rond een centrale kern met openbare voorzieningen. Naarmate STAGD opschoof naar het oostelijk gelegen binnengebied tekende STAGD de straten steeds dichter bij elkaar en verkleinde het de afmetingen van de percelen. In deze wijken werden geen alleenstaande woningen gepland, maar vooral strokenbouw. In de meest oostelijke zones van het binnengebied verschilde de structuur van de wijken nog nauwelijks van het rasterpatroon van de oude Médina (onder het midden van de kaart).

Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD), 'Ensemble des agglomérations des Zones A et B au nord et au sud de la route des puits' 1949, Bron: ANS 4P 148

laagste rang gehuisvest, zoals politieagenten, militairen en douane-ambtenaren. Hier wordt heel duidelijk hoe het gelaagde Franse samenlevingsmodel ruimtelijk werd vertaald.

STAGD deelde de Zone A in de regio Grand Dakar (door STAGD dus voor een groot deel als Zone B ontwikkeld) op in verschillende wijken. Deze wijken werden georganiseerd rond een centraal knooppunt (het Rond Point de la Liberté, de huidige Place l'Unité Africaine, afb. 23 en 24). Uit dit knooppunt vertrokken brede boulevards die het gebied in parten sneden en die de wijken van elkaar scheidden. Deze gecentraliseerde plattegrond resulteerde in een soort 'panoptisch' schema: vanuit één punt konden alle wijken in het vizier worden gehouden. Dit verkeerssysteem dat STAGD uitwerkte was veel monumentaler dan gesuggereerd in het *plan directeur*, het werd vormgegeven in de Franse Beaux-Arts traditie. Het vertoonde een verwantschap met de planfiguur die eerder al door Hoyez werd gebruikt voor de uitbreiding van de Europese wijk aan de westkust.

De plattegronden van de wijken waren niet monumentaal. Ze waren georganiseerd rond een centraal plein waar de openbare voorzieningen werden gelokaliseerd en kenden een hiërarchie van hoofd- en zijstraten. Deze stedenbouwkundige aanleg verschilde van deze uit de interbellumperiode, toen de Afrikaanse wijken uitsluitend op een rasterpatroon van wegen werden ontworpen, waarin alle wegen hiërarchisch gelijk zijn (bijvoorbeeld in het plan van Hoyez). STAGD koos voor gedifferentieerder straatbeeld en gebruikte dus niet de goedkoopste en simpelste verkavelingsvorm van het raster. Deze manier waarop STAGD de wijken verkavelde, zorgde ervoor dat de wijken in de regio Grand Dakar als aparte stedenbouwkundige eenheden functioneerden.

In de wijken voor Europeanen langs de westkust van Dakar tekende STAGD de straten ver uiteen, omdat in dit gebied ruime percelen met alleenstaande woningen werden gepland, volgens het stedenbouwkundige concept van de tuinwijk (afb. 22).¹⁵² In de wijken voor Afrikanen in het oosten, bijvoorbeeld de wijk Grand Dakar (die deel uitmaakt van de regio Grand Dakar), duwde STAGD de straten dicht tegen elkaar en toonden de wijken een verwantschap met het raster uit de Médina (afb. 23).¹⁵³ Voor elke bevolkingscategorie werd dus een ander verkavelingstype uitgewerkt.

Datzelfde geldt voor de aanleg van infrastructuurnetwerken die STAGD realiseerde, zoals drinkwater en elektriciteit (in 1951 aangelegd), verharde wegen (in 1952) en drainering (in 1955). Hoewel STAGD de regio Grand Dakar grondig moderniseerde, werden dit soort ingrepen vooral in de Europese westelijke zone gepland, en veel minder in het binnengebied waar de Afrikanen woonden:

'En grande majorité, les travaux d'aménagement sont entrepris dans la partie ouest de la ville. [...] D'un côté les maisons se densifient, les nuisances augmentent, la voirie est

152. Het concept van de tuinwijk met zijn sierlijke gebogen stratenpatroon, is te herkennen in de wijken Point E, Fann-Résidence, Zone B en Fann-Mermoz (afb. 21 en 24).

153. Een rasterpatroon van straten is terug te vinden in de oostelijk gelegen wijken Grand Dakar, Zone A, Cité du Port de Commerce et de la Douane, Bop en Ouagouniaye (afb. 21 en 23).

Dakar, 1977 | **Afbeelding 24**

Op het centraal gelegen Rond Point de la Liberté (de huidige Place l'Unité) bouwde de vastgoedmaatschappij Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) modernistische flatgebouwen. Deze woningblokken van vijf tot tien woonlagen accentueerden de kern van de monumentale planfiguur van de wijk (afb. 23). De gebouwen werden het visitekaartje van SICAP in het buitenland. Nochtans zijn ze eerder atypisch voor de SICAP-verkavelingen. Dit plein is namelijk de enige locatie waar SICAP hoogbouw in Dakar maakte. Deze woningtypologie werd door Afrikanen weinig geapprecieerd. Zij verkozen een rechtstreekse verbinding met de tuin of de straat. Om deze reden bleef de plek altijd vrij doods in vergelijking met de andere wijken in het bruisende Dakar.

Rond Point de la Liberté, Dakar, 1977, Bron: Sar (1977)

laissée à elle-même, de l'autre, les rues se goudronnent, les arbres grandissent, les villas trônent au milieu des larges parcelles transformés en jardins.¹⁵⁴

Niet alleen de stedenbouw, ook de architectuur van de woningen in de wijken in de regio Grand Dakar werd aan de verschillende doelgroepen aangepast.

De woningbouw in de regio Grand Dakar werd niet gerealiseerd door STAGD maar door de huisvestingmaatschappij Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) van gemengd publiek-privaat karakter. SICAP werd in 1950 opgericht door het Ministerie van Overzees Frankrijk en werkte met langetermijnleningen tegen lage rente van de Caisse Central de la France d'Outre-Mer (CCFOM).¹⁵⁵ Ook na de onafhankelijkheid van Senegal bleef SICAP in Dakar werkzaam, tot 1973 met de financiële steun van de Franse Staat.¹⁵⁶ Het werkdoel van SICAP beperkte zich, anders de naam doet vermoeden, niet tot het Kaapverdisch Schiereiland, maar omvatte geheel Frans West Afrika. Toch was SICAP voornamelijk actief in Dakar, waar het een grote hoeveelheid woningen bouwde in de regio Grand Dakar (afb. 23 en 25). SICAP was opgericht om de woningcrisis op te lossen, zoals duidelijk blijkt uit zijn statuten: 'Réalisations de toutes opérations tendant à supprimer la crise du logement et à améliorer les conditions de l'habitat en AOF et notamment de la région du Cap-Vert.'¹⁵⁷ Na de oorlog was het namelijk duidelijk geworden dat het Office des Habitations Economique (OHE), in 1926 gesticht door het bestuur van AOF om het woningtekort in Dakar aan te pakken, geen toekomst had. Ook private vastgoedmaatschappijen zoals het Crédit Foncier de l'Ouest Africain (CFAO) en het Crédit Foncier d'Afrique (CFA) en Libanese vastgoedontwikkelaars slaagden er niet in de grote woningnood te temperen.¹⁵⁸ Het woningtekort bestond zowel bij Afrikanen die massaal uit het binnenland naar Dakar immigreerden, als bij Europeanen, die door de oorlog talrijker naar Dakar waren gekomen.

SICAP werd geleid door een directeur-generaal, tussen 1950 en 1954 was dat Claude Michel, tussen 1954 en 1957 Guy Hartwig en tussen 1957 en 1969 Maurice Galy.¹⁵⁹ De

^{154.} Dulucq citeert Sinou & Oloude (1988). Dulucq (1997) p. 153.

^{155.} Over SICAP is bijzonder veel geschreven vanuit verschillende domeinen, maar bijzonder weinig vanuit architectuurhistorisch perspectief. Het werk van SICAP komt aan bod in vrijwel alle monografieën over Dakar, zoals deze van Seck (1970) en Vernière (1977). Zie verder ook Mercier (1954), Hartwig (1955), Akakpo (1958), Yoro (1960), Odinet (1962), M'Bengue (1974), Sar (1977), Diallo (1994) en Diagne (2005). Vooral de onuitgegeven proefschriften van Diallo en Diagne zijn zeer interessant, omdat ze gebaseerd zijn op onderzoek in de SICAP-archieven.

^{156.} Na de onafhankelijkheid werd geldschieter CCFOM (Caisse Central de la France d'Outre-Mer) vervangen door CCCE (Caisse Centrale de Coopération Economique) en BNDS (Banque Nationale de Développement du Sénégal).

^{157.} Hartwig (1955), p. 2. Zie ook ANS 4P 3057 (SICAP Statuts).

^{158.} De activiteiten van het Office des Habitations Economiques (OHE) bleven beperkt tot enkele kleinschalige woningbouwprojecten in de Médina en de bouw van de kleine wijk Cité Cap-Verdiens. Het Office des Habitations Economiques werd soms ook aangeduid met 'Office Fédéral des Habitations Economiques' en 'Office Central des Habitations Economiques' en werd opgericht in 1926. ANS 4P 2760/2761/2762/2792/2930 (Office des Habitations Economiques). Omtrent OHE, zie ook Coquery-Vidrovitch (1988b), p. 64.

^{159.} Hun functies worden door Daigne als volgt omschreven: 'Claude Michel, administrateur de la France d'outre-mer 1950-1954 (Il fut rapatrié en France pour des raisons de santé). Guy Hartwig, directeur général adjoint, intérimaire de 1954 à 1957; Maurice Galy, administrateur de la France d'outre-mer 1957-1969.' Diagne geeft ook de namen van alle directeurs die nadien aan het hoofd van SICAP kwamen. Diagne (2005), p. 18. Vanaf 1977 was en is de zetel van SICAP gesitueerd op de Place l'Unité Africaine, het voormalige Rond Point de la Liberté.

huisvestingmaatschappij stond zowel in voor het onderhoud van de bestaande woningvoorraad als de creatie van nieuwe woningen en beschikte daarvoor over een team van architecten en ingenieurs.¹⁶⁰ De gedetailleerde uitwerking en technische studies van de woningbouwprojecten gebeurde gedeeltelijk door SICAP zelf, maar het meeste werk ging naar het in Parijs gevestigde Bureau Central d'Etudes pour les Equipements d'Outre-Mer (BCEOM). Hieruit blijkt dat Parijs over SICAP de scepter zwaaide. Hoewel SICAP werkte met openbare aanbestedingen, werkte het uitsluitend met Franse bouwbedrijven, zoals SOGRETA, COTRA en SODECO, en weigerde het systematisch Afrikaanse.¹⁶¹ Bovendien voerde het de meeste bouwmaterialen vanuit Frankrijk in, of vanuit andere Franse kolonies. SICAP hanteerde dus ruimschoots het principe van het 'exclusif colonial' (waarbij het hele bouwproces in Franse handen bleef) en zorgde daarbij voor een belangrijke *return* van de naoorlogse koloniale investeringen naar het moederland.¹⁶² Het bestuur van SICAP bestond voornamelijk uit Europeanen, Afrikaanse werknemers kregen alleen uitvoerende taken.¹⁶³ In het bouwproces waren Afrikanen bijna alleen werkzaam als arbeiders op de bouwplaatsen.¹⁶⁴

SICAP maakte van de wijken waarin STAGD de infrastructuur aanlegde, buurten die qua stedenbouwkundig concept erg doen denken aan de *neighbourhood unit*, al werd daar in archiefbronnen geen expliciete verwijzing naar gevonden. Behalve woningen bouwde SICAP ook steeds de openbare gebouwen in de wijken en zorgde het voor de aanleg van de open ruimtes en parken. SICAP bouwde zowel huurwoningen (*location-simple*) als koopwoningen (*location-vente*), waarbij CCFOM vooral huurwoningen promootte, omdat deze op lange termijn meer opbrachten. Onder het motto 'un lotissement par an' realiseerde SICAP tussen 1951 en 1960 3.602 woningen voor een kleine 30.000 inwoners. Voor het eerst in Dakar investeerde het koloniale bestuur dus op grote schaal in woningen voor Afrikanen. Echter, in diezelfde periode steeg het bevolkingsaantal van Dakar met meer dan 150.000, wat de omvang van de bouwactiviteiten van SICAP sterk relativeert.¹⁶⁵ Het gros van de woningen werd gerealiseerd in de regio Grand Dakar, de meeste wijken kregen er

160. Respectievelijk DEL (Division des logements administratifs) en DTN (Division des Travaux Neufs). Zie hiervoor Diallo (1994), p. 43-44.

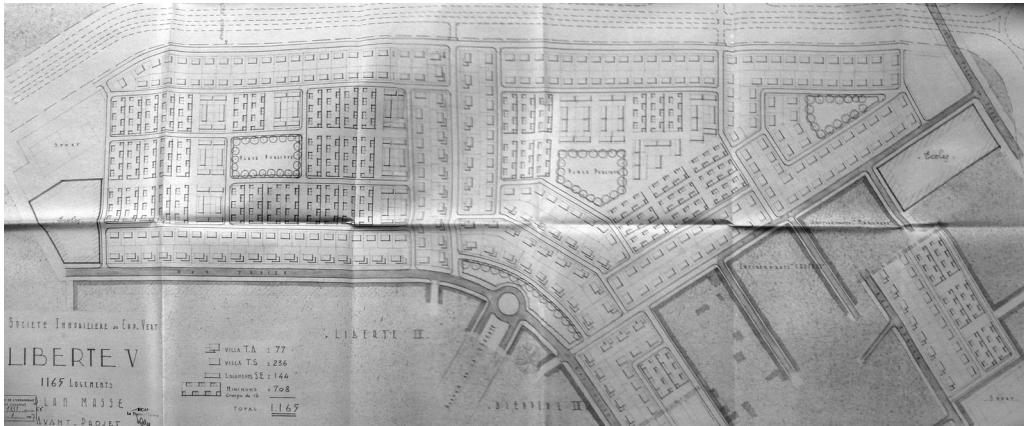
161. Zie Diallo (1994), p. 76.

162. Dulucq stelt over dit 'exclusif colonial': 'La production de matériaux de construction sur place n'apparaissait pas comme une nécessité puisque la métropole pouvait pourvoir aux besoins en plâtre, ciment, menuiseries métalliques, zinguerie, vitres, etc. Les lobbies métropolitaines du bâtiment poussaient d'ailleurs à ces exportations lucratives, fussent-elles payées en retour par les derniers publics. Le cadre strict de la zone Franc interdisait en principe les importations des matériaux étrangers, ce qui plaçait les producteurs français dans une situation malsaine de monopole.' Dulucq (1997), p. 76.

163. Vanaf 1954 werden de eerste Afrikaanse kaderleden aangenomen en na de onafhankelijkheid was sprake van een bijna complete *afrikanisatie* van SICAP. In 1955 telde het aantal personeelsleden van SICAP 129, twintig jaar later 396. Deze toename was niet in verhouding met haar werkzaamheden, die in de loop der tijd enkel afnamen. Bron cijfermateriaal: Diallo (1994), p. 45.

164. Alleen in de laatkoloniale jaren beschikte STAGD over enkele Afrikaanse ingenieurs en architecten die in Frankrijk hadden gestudeerd. Zij waren niet altijd Senegalees, maar waren afkomstig uit heel Frans West Afrika. Zie hiervoor Bourdillon (2010), p. 451.

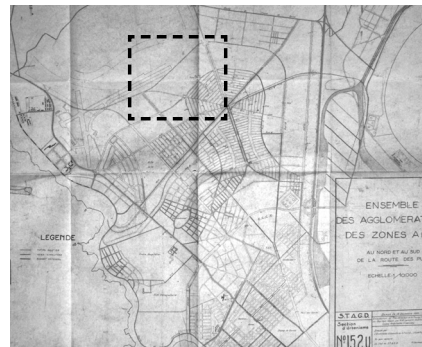
165. SICAP bouwde tussen 1951 (het jaar dat SICAP zijn werkzaamheden in Dakar aanvatte) en 1973 (toen de Fransen zich uit SICAP terug trokken) 8.662 woningen voor in totaal 70.000 inwoners. In diezelfde periode groeide de bevolking van Dakar echter met ongeveer 700.000 inwoners. Na de onafhankelijkheid was evenwel ook het Office des Habitations à Loyer Modéré (OHLM) actief in Dakar, maar zijn productiviteit was niet veel groter dan die van SICAP. Er bleef dus een omvangrijk woningtekort bestaan.

Dakar, 1967 | Afbeelding 26

Hoewel de wijk Liberté V in Dakar dateert van na de onafhankelijkheid, illustreert dit plan goed de aanpak van de vastgoedmaatschappij Société Immobilière du Cap Vert (SICAP). De SICAP-wijken Liberté I tot IV uit de jaren vijftig werden dan ook op zeer gelijkaardige wijze ingericht. Alle SICAP-wijken werden georganiseerd rond één of meer centrale pleinen waar de openbare voorzieningen gepland werden. In elke wijk bestond een duidelijke hiërarchie van het stratenpatroon: primaire wegen aan de buitenzijde van de wijk, secundaire wegen in de wijk zelf. Per wijk gebruikte SICAP een aantal woningtypes die ze dan per blok herhaalde. In de wijk Liberté V werden bijvoorbeeld 77 grote villa's, 236 middelgrote villa's, 144 twee-onder-een-kapwoningen en 708 woningen in strokenbouw (de zogenaamde 'minimumwoningen') gebruikt. De meer prestigieuze woningen, zoals de villa's, werden langs het primaire wegennet geplaatst, in het zicht van het voorbijgaand verkeer, de minder luxueuze woningen langs het secundaire wegennet in het binnengebied van de wijk.

Société Immobilière du Cap Vert (SICAP), 'Liberté V', 1967, Bron: IFA, Fonds Ecochard

het prefix 'SICAP' in hun naam.¹⁶⁶ De meest verkavelingen van SICAP waren gelegen in concentrische halve cirkels rond het eerder vermelde Rond Point de la Liberté en de monumentale Avenue de la Liberté.¹⁶⁷ In elke wijk werden de grootste en duurste woningtypes aan de hoofdstraten geplaatst. De minder grote bevonden zich in het binnengebied van de wijk, buiten het zicht vanaf de grote avenues (afb. 26 en 29).

SICAP maakte gebruik van een brede waaier van woningtypes, zoals kamers, appartementen, kleine gekoppelde woningen, 'minimum'-woningen en villa's, afhankelijk van de doelgroep en de ligging in de wijk (afb 27 en 28).¹⁶⁸ Per wijk waren meestal maar enkele woningtypes gebruikt die dan een groot aantal keer werden herhaald. Het productieproces van de woningen van SICAP was gestandaardiseerd.¹⁶⁹ Het is niet de bedoeling hier diep in te gaan op de architecturale kwaliteiten van de SICAP-woningen. Toch willen we hier kort toelichten hoe SICAP woningtypes maakte voor de verschillende raciale en sociaal-economische doelgroepen. Anders dan bijvoorbeeld het geval was bij de woningen van het Office de Cités Africaines (OCA) in Kinshasa beschikten de SICAP-woningen niet over een eenduidige stijl, noch over een vernieuwende architectuur.¹⁷⁰ Maar in tegenstelling tot OCA, dat woningen ontwierp op basis van 'het universeel verklaarde waardepatroon uit het moederland', werd in het ontwerp van de SICAP-woningen meer rekening gehouden met de Afrikaanse levensstijl.¹⁷¹ Zo waren de keuken, wc en badkamer in de meeste gevallen niet in de woning geïntegreerd, maar vormden ze een aparte aanbouw aan de woning. Dit stemde overeen met de levenswijze van de meeste Afrikaanse gezinnen, die de buitenruimte als een extensie van de woonkamer beschouwden. Ook de ruime veranda's zorgden voor een gemakkelijkere overgang tussen binnen en buiten.

Het leverde echter soms een vreemd beeld op: terwijl de voorgevel op een landelijke Franse eengezinswoning leek, bestond de achtergevel uit een verzameling achterbouwsels, afhankelijk van het aantal gezinnen dat in de woning werd ondergebracht. Het aantal slaapkamers was daarentegen weinig afgestemd op de omvang van de meeste Afrikaanse

166. SICAP verwezenlijkte in de regio Grand Dakar volgende wijken: SICAP Rue 10 (1951), SICAP Route des Puits (1952, tussen Rue 10 en Rue 11), SICAP Karak (1953), SICAP Fann-Hock (1954, gelegen net buiten Grand Dakar en van vrij hoge klasse), SICAP Baobab (1954-1957), SICAP Liberté I (1958) II (1959). In de periode na de onafhankelijkheid van 1960 tot 1974 kwamen daar nog verschillende wijken bij die luxueuzer waren naarmate ze later werden gebouwd (met uitzondering van SICAP Sacré Coeur): SICAP Liberté III tot VI (1960-1974), SICAP Dieuppeul I tot IV (1961-1964), SICAP Amitié I tot III (1964-1971) en Mermoz (1972-1973).

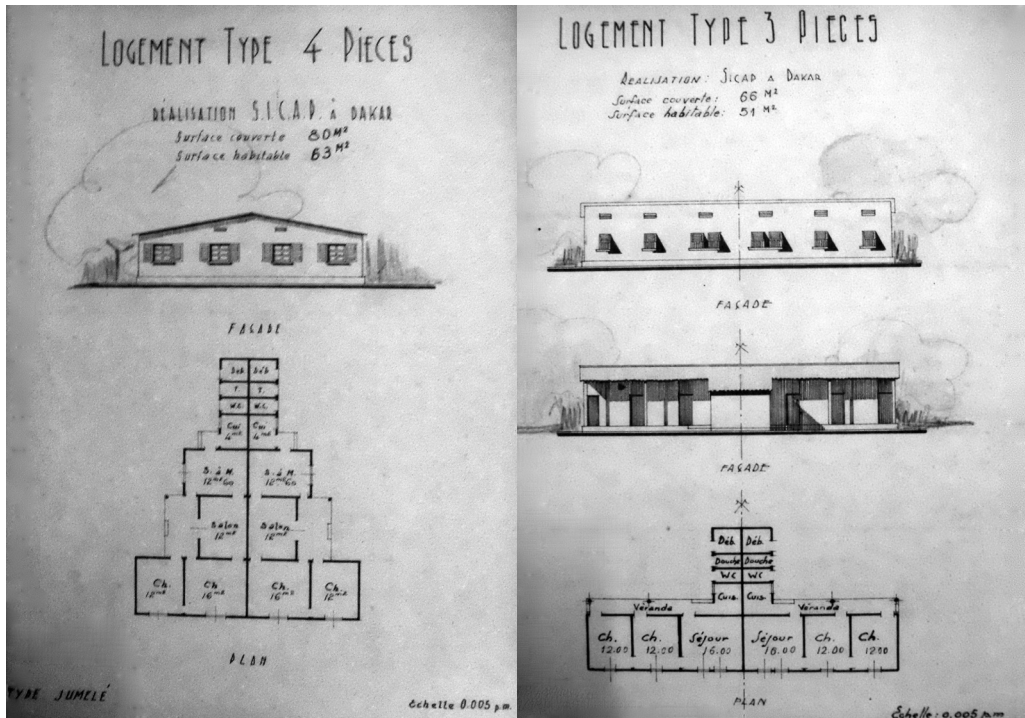
167. Vandaag respectievelijk de Place l'Unité Africaine en de Allées Khalifa Ababacar Sy. Aan het Rond Point de la Liberté werden enkele woningblokken door SICAP gebouwd.

168. Alleen aan het Rond Point de la Liberté werd gebruik gemaakt van hoogbouw voor Afrikanen. Dit draaide uit op een complete mislukking gezien dit woningtype niet goed aansloeg bij Afrikanen. Zij verkozen een directe toegang tot de binnenkoer of straat. Hoewel de woonblokken van SICAP aan het Rond Point de la Liberté in de literatuur veel aandacht krijgen, zijn ze eigenlijk atypisch voor de SICAP-verkavelingen.

169. Deze standaardisatie van het productieproces zorgde in de beginjaren nogal voor problemen. Door het snelle ritme van de bouwactiviteiten van SICAP slopen nogal wat technische fouten in de plannen van de woningen. Zo werden woningen opgeleverd met kamers zonder vensters of met deuren die uitgaven op de tuin van de burens. M'Bengue (1974), p. 86.

170. Volgens Bruno De Meulder kunnen de OCA-woningen het best vergeleken worden met het modernistische woningbouwproject 'Das Neue Frankfurt' van Ernst May in de jaren twintig van de twintigste eeuw: 'de industriële schaal van produceren, de herhaling van steeds dezelfde types, de resolute keuze voor een uitgekende modernistische structuur waarvoor elke vierkante centimeter wordt verrekend en elke steen wordt afgewogen.' De Meulder (2000), p. 200.

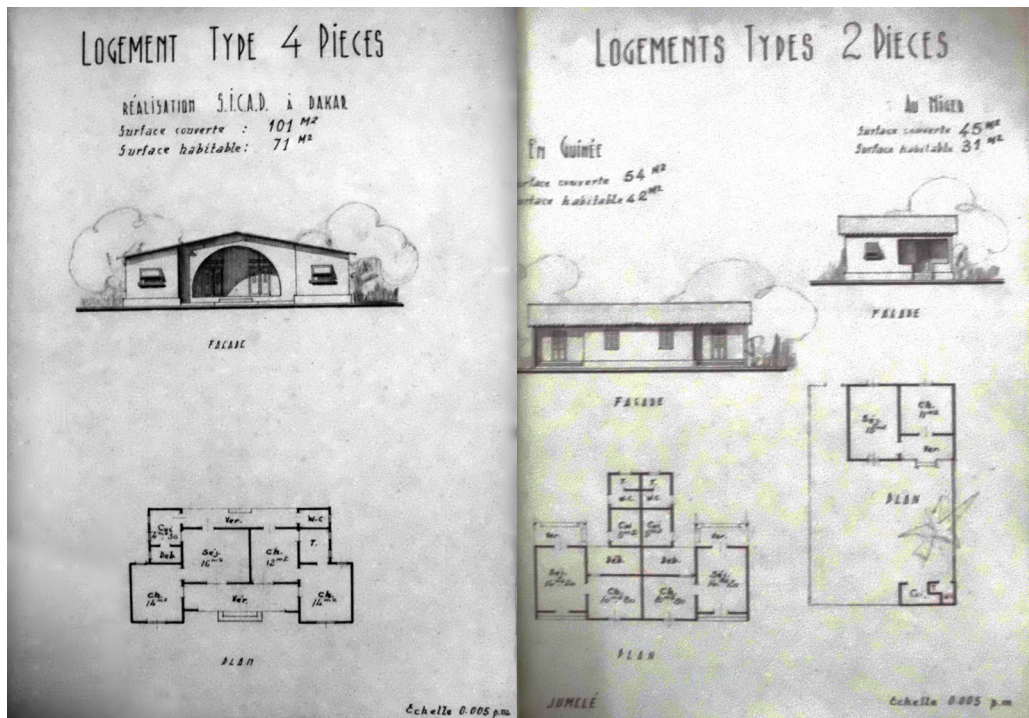
171. De Meulder (2006), p. 103.

Dakar, 1955 | Afbeelding 27

De vastgoedmaatschappij Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) ontwierp rond het midden van de jaren vijftig verschillende woningtypes voor de SICAP-wijken in Dakar. Daarvoor gebruikte SICAP een waaier van stijlen. Het meest voorkomende woningtype van SICAP was het 'type jumelé', gekoppelde woningen voor twee of meer gezinnen. Dit vertaalde zich echter niet altijd in de gevel, die langs de straatkant vaak op een eengezinswoning leek. Terwijl de voorgevel één geheel vormde (omdat de toegangen van de woningen zich aan de achterzijde bevonden), bestond de achterkant meestal uit verschillende achterbouwen die lieten zien dat er achter de voorgevel verscheidene woningen waren. In de achterbouwen werden de keukens, badkamers en wc's ondergebracht. Dat SICAP deze functies uit de woning trok, kan gezien worden als een poging om de woningen meer af te stemmen op de Afrikaanse levenswijze. Vele Afrikaanse gezinnen verkozen immers om in de buitenlucht te koken en te leven. Samen met de veranda's zorgden de achterbouwen ervoor dat de buitenruimte als een extensie van de woning functioneerde.

Société Immobilière du Cap Vert (SICAP), 'Logements types: 4 pièces et 3 pièces (Dakar)', 1955, Bron: ANS 4P 3058

Afbeelding 28 | Dakar, Guinee, Niger, 1955

Hoewel de Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) de meeste van haar woningen in Dakar bouwde, was SICAP, anders dan de naam laat vermoeden, ook actief buiten het Kaapverdisch Schiereiland. Ook voor andere kolonies in Frans West Afrika, zoals Guinee en Niger ontwierp SCIAP woningtypes (op de afbeelding rechts). Onmiddellijk valt op dat deze woningtypes veel compacter waren dan deze die SICAP voor Dakar ontwierp (op de afbeelding links). Dit had veel te maken met de status van Dakar als hoofdstad van Frans West Afrika en de grote hoeveelheid overheidsfunctionarissen die er gehuisvest waren. Voor de andere kolonies gebruikte SICAP eenvoudige gekoppelde woningen die qua indeling analoog waren aan deze in Dakar. SICAP ontwierp (in Guinee en Niger, niet in Dakar) ook zeer elementaire woningen die in feite een verbeterde versie waren van de woningen die Afrikanen zelf bouwden op hun percelen.

Société Immobilière du Cap Vert (SICAP), 'Logements types: 4 pièces (Dakar) et 2 pièces (Guinée et Niger)', 1955, Bron: ANS 4P 3058

gezinnen, het leek eerder het Europese gezin als model te hebben. Na hun ingebruikname ondergingen vele SICAP-woningen dan ook talrijke verbouwingen, zoals uitbreidingen van de leefruimtes, toevoegingen van extra slaapkamers en zelfs de bouw van een tweede verdieping.¹⁷² De SICAP-woningen waren een kader voor stedelingen met een levenswijze die schipperde tussen de Afrikaanse en Europese, iets wat niet toevallig overeenkwam met de grootste doelgroep van *évolués*. Naarmate de SICAP-wijken opschoven naar de westelijke kuststrook, kwamen de SICAP-woningen minder aan de Afrikaanse manier van leven tegemoet, totdat ze luxueuze villa's werden voor de Franse koloniale ambtenaren.

Hoewel het in 1950 de bedoeling was dat SICAP alle woningen in de regio Grand Dakar zou bouwen, bleef zijn inbreng uiteindelijk beperkt tot de wijken die behoorden tot zone B (voor *évolués*). Om ook de wijken in de zone A van huisvesting te voorzien, trachtte Claude Michel, hoofd van SICAP tussen 1950 en 1954 en tevens aan de leiding van de Service Fédéral de l'Habitat, het Office des Habitations Economique (OHE) nieuw leven in te blazen.¹⁷³ Naar aanleiding van zijn bezoek eind 1952 aan de *The Regional African Housing Research Conference* in Pretoria over huisvesting in tropische gebieden, stelde hij vast dat de wetgeving in Frans West Afrika op vele vlakken kon worden verscherpt om goedkopere woningen voor Afrikanen op de markt te brengen.¹⁷⁴ Teneinde de kostprijs van de woningen van het OHE te drukken, stelde hij voor om de bouwreglementering in Frans West Afrika af te stemmen op die van Belgisch Congo en Zuid-Afrika, ook al ging het, volgens hem, om twee extreme voorbeelden omdat de kwaliteitsnormen daar wel bijzonder laag lagen:

'Alors qu'en AOF, il est imposé même pour les cités économiques, des cubages extrêmement larges pour les pièces d'habitations, de même que les sujétions de ventilation rigoureuses, les autorités compétentes admettent au Congo Belge que les normes minima peuvent être ramenées à 4 mètres carrés par occupant. Alors qu'en AOF, il est imposé des hauteurs sous plafond de 3 mètres et quelque fois plus, au Congo Belge la limite inférieure admise est de 2 mètres. En Afrique du Sud, où la construction économique a pris un essor considérable pour satisfaire aux besoins d'une masse de travailleurs à très faibles moyens, les normes imposées aux constructions ont évolué également en faveur de la compression au maximum des prix de revient. Sans doute, les exemples ci-dessus constituent-ils des extrêmes, mais ils donnent une idée précise des conceptions qui président ailleurs à la construction économique [...].'¹⁷⁵

De studie van de bouwreglementering in deze twee kolonies gaf aanleiding tot een aantal nieuwe inzichten die concreet resulteerden in een aantal standaardontwerpen voor goedkope

172. Diallo illustreert deze transformaties zeer goed in zijn werk. Daarvoor doet hij niet alleen beroep op de SICAP-archieven, maar ook op interviews met de bewoners. Diallo (1994), annex.

173. De Service Fédéral de l'Habitat werd opgericht in 1951 en verving het eerdere Service de l'Habitat van 1926. Het was een federaal orgaan dat het woonbeleid uitstippelde in AOF.

174. De *Regional African Housing Research Conference* werd georganiseerd door de Commission for Technical Co-operation in Africa South of the Sahara.

175. Claude Michel verwijst hier niet naar de OCA-woningen, maar naar de minima die in bouwreglementering van Belgisch Congo waren vastgelegd. ANS 4P 35, brief van Claude Michel (SICAP) aan de gouverneur van Senegal, 30 maart 1953.

Afbeelding 29 | Dakar, 1953

De wijk SICAP-wijk Baobabs, gelegen in de regio Grand Dakar (afb. 25) was een van de meer prestigieuze wijken die de semi-publieke vastgoedmaatschappij Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) in Dakar voor Afrikaanse kaderleden bouwde. Zoals ook in de andere SICAP-wijken het geval was, plande SICAP centraal een open ruimte met enkele sportvoorzieningen en een school. Doordat de openbare voorzieningen in het midden van de wijk gelegen waren, had de wijk een introvert karakter. Ruime woningtypes werden langs de buitenzijde van de wijk gesitueerd, meer bescheiden woningtypes vonden hun plaats in het binnengebied waar ze onttrokken waren aan het zicht vanaf de doorgaande wegen.

Luchtfoto SICAP- Baobabs, Dakar, 1953, Bron: Archives Nationales du Sénégal, Service Iconographie

Dakar, 1939 | **Afbeelding 30**

De vastgoedmaatschappij Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) mikte in Dakar duidelijk op het rijkere segment van de Afrikaanse bevolking. De meeste Afrikanen konden zich de SICAP-woningen echter niet veroorloven en bouwden zelf hun woning in de Médina of de wijk Grand Dakar. Het Office des Habitations Economique (OHE) voorzag hen daarbij van een aantal typeplannen en een systeem van leningen voor de aankoop van de bouwmaterialen. De woningen die met steun van OHE tot stand kwamen, waren zeer elementaire eenkamerwoningen die op het vlak van comfort zwaar moesten onderdoen voor de SICAP-woningen. Op de foto zien we een aantal woningen die in 1939 in de Médina werden gebouwd met de steun van OHE. Gelijkaardige woningen werden in de jaren vijftig in de wijk Grand Dakar gebouwd.

Woningen Office des Habitations Economique (OHE), Dakar, 1939, Bron: ANS 4P 35

woningen. Dit toont het belang van transnationale uitwisseling op dit gebied aan.¹⁷⁶ Naar deze voorbeeldmodellen van OHE werden in de Médina en de wijk Grand Dakar vervolgens een grote hoeveelheid woningen opgetrokken, niet door OHE zelf (zoals bij SICAP het geval was), maar door de bewoners, die daarvoor een beroep konden doen op een lening (afb. 30).¹⁷⁷ In plaats van de kwaliteitsnormen van SICAP uit te breiden naar andere, armere sociale lagen van de bevolking, werd besloten om te werken met variërende normen overeenkomstig de raciale en sociaal-economische categorieën van de koloniale samenleving.

3. Zonering door middel van huisvestingsprogramma's

Na de Tweede Wereldoorlog trachtten de stedenbouwkundigen in Dakar het raciale karakter van de zonering in hun masterplannen zoveel mogelijk te maskeren door de zones met woningtypes te definiëren. Maskering van de raciale segregatie was er ook in de interbellumperiode, maar via de bouwreglementering. Na de Tweede Wereldoorlog gebeurde dat door middel van huisvestingprogramma's. Doordat het koloniale bestuur de woningbouw niet enkel meer reguleerde (via de bouwreglementering), maar nu ook dirigeerde (door middel van huisvestingprogramma's), kon het afdwingen dat de verschillende raciale en sociaal-economische bevolkingsgroepen in de voor hen bestemde wijken gingen wonen. Het filantropische discours dat in de tienjarenplannen zat, 'à chacun sa maison', werd zo tevens het vehikel voor een raciale samenleving.¹⁷⁸ Ook de historica Catherine Coquery-Vidrovitch komt tot een analoge conclusie in haar artikel 'Residential Segregation in African Cities':

'Colonial governments, whichever they were (apartheid included), made necessary decisions [after the Second World War] to house their African urban workers – it was these decisions that made legal residential segregation possible.'¹⁷⁹

Ook in Kinshasa en Dar es Salaam werd in de naoorlogse periode voor de eerste keer op grote schaal door het koloniale bestuur in de huisvesting van Afrikanen geïnvesteerd. Ook daar paste deze investering in het groeiende welvaartsdenken, en werden de huisvestingsprogramma's tevens ingezet als een mechanisme om raciale segregatie in te voeren en te bestendigen. In tegenstelling tot Dakar werd de Afrikaanse bevolking in Kinshasa en Dar es Salaam niet onderverdeeld in sociaal-economische categorieën, maar was de indeling zuiver

^{176.} Huisvesting 'in de tropen' werd na de Tweede Wereldoorlog een actueel internationaal thema, wat we ondermeer zien in het aantal internationale conferenties dat erover werd georganiseerd. Voorbeelden van dergelijke internationale conferenties zijn naast de eerder aangehaalde *Regional African Housing Research Conference* in Pretoria in 1952, ook *La Réunion Internationale des Experts de l'Habitat Tropical* in Caracas in 1947 en *The Conference on Housing in Tropical Climates* in Lissabon in 1952, georganiseerd door de International Federation of Housing and Town Planning. Dat huisvesting zo hoog op de agenda kwam na de Tweede Wereldoorlog had te maken met de druk van de Verenigde Naties bij de koloniale mogendheden om te investeren in de welvaart van de gekoloniseerde volkeren. Daarnaast werd door de koloniale mogendheden gezocht naar een antwoord op de grote opkomst van ongeplande nederzettingen of *bidonvilles* na de Tweede Wereldoorlog in de steden.

^{177.} Zie hiervoor: Sy (1984), annex.

^{178.} 'À chacun sa maison, construis ou fais construire' is de titel van een brochure uitgegeven door het Congolese Bureau de l'Information pour Indigènes in 1953 (Brochure No. 4).

^{179.} Coquery-Vidrovitch (2005b), p. 351.

Kinshasa, circa 1955 | **Afbeelding 31**

Het Office de Cités Africaines (OCA) ontwierp tussen 1952 en 1960 verscheidene woonwijken voor Afrikanen in Kinshasa. De meeste van deze wijken, waaronder Lemba, werden gepland als satellietwijken. Voor het ontwerp van de wijken maakte OCA gebruik van het concept van de *neighbourhood unit*. De wijken beschikten over een hiërarchisch wegennet, waarbij de primaire wegen de contouren van de wijk vormden en de secundaire en tertiaire wegen volgens een vertakt systeem werden vormgegeven. De tertiaire wegen eindigden meestal als *cul-de-sacs* waar rond de openbare voorzieningen waren gesitueerd. Dit vertakte wegennet versterkte het introverte karakter van de wijken. In de meeste wijken voorzag OCA tevens de woningen (afb. 32).

Office de Cités Africaines (OCA), 'Léopoldville: Lemba-Est', ongedateerd (circa 1955), Bron: De Meulder (2000)

raciaal. Terwijl in Kinshasa net als in Dakar na de Tweede Wereldoorlog een grote semi-publieke huisvestingmaatschappij werd opgericht, werd in Dar es Salaam in de koloniale periode echter nooit een vergelijkbaar woningfonds tot stand gebracht.

In Belgisch Congo werd de huisvesting van de Afrikanen, 'het moeilijkste vraagstuk dat zich in Kongo stelt', na de Tweede Wereldoorlog in het tienjarenplan naar voren geschoven als een absolute prioriteit.¹⁸⁰ Onder impuls van het tienjarenplan werd in 1952 de Dienst der Afrikaanse Wijken of het Office de Cités Africaines (OCA) opgericht, dat zich volledig in de geest van de tienjarenplanning op het reduceren van het woningtekort voor Afrikanen zou toelleggen.¹⁸¹ Deze huisvestingsdienst stond onder de leiding van Xavier Lejeune de Schiervel. De architectuurafdeling werd geleid door de Belgische architect Emile Henvaux.¹⁸² OCA was net als SICAP in Dakar een semi-publieke organisatie die streefde naar het monopolie in de woningbouw. De huisvestingsmaatschappij werkte vanuit Brussel, maar werd bijgestaan door plaatselijke 'directies' in Belgisch Congo. OCA kreeg de missie om binnen de termijn van het tienjarenplan 40.000 woningen in Belgisch Congo te realiseren, waarvan de meeste in Kinshasa. Een kolossale opdracht, waarin OCA wonderwel slaagde tot grote voldoening van het koloniale bestuur dat beweerde dat op het hoogtepunt van de productie in 1957 'elk kwartier een nieuwe woning werd gebouwd'.¹⁸³ Daarmee was OCA een stuk productiever dan SICAP in Dakar.

De taak van OCA bestond, net als bij SICAP, niet enkel uit woningbouw, maar het aanleggen van volledige wijken. In de ruime omgeving van Kinshasa bouwde OCA verscheidene wijken 'grace auxquelles il sera possible de répartir judicieusement la population des grandes centres urbains'.¹⁸⁴ Deze nieuwe wijken kaderden dan wel binnen het vernieuwde engagement van het Belgische koloniale bestuur, ze hadden tevens - in het perspectief van OCA - het grote 'voordeel' dat ze de stad organiseerden in van elkaar gescheiden mono-raciale entiteiten.

De wijken die OCA in Kinshasa bouwde, brachten de stedenbouwkundige visie van Heymans, het hoofd van de lokale Dienst Stedenbouw, in de praktijk. Dit is niet zo verwonderlijk, want Heymans was een oude bekende van Henvaux, de hoofdarchitect van OCA, en beiden waren leerlingen van La Cambre in Brussel.¹⁸⁵ Hoewel OCA ook oude wijken renoveerde en buurten bouwde die in het stadscentrum geïntegreerd waren, bijvoorbeeld Bandalungwa en Yolo-Kalamu, werden de meeste wijken zoals Matete, Lemba (afb. 31) en

180. *Tienjarenplan voor de sociale en economische ontwikkeling van Belgisch Kongo* (1949), p. xxi.

181. OCA verving de 'Dienst voor het Buitengewoonterechterlijk Centrum of voor de Inlanderswijk' of 'Office de Centre Extra-Coutumier ou de Cité Indigène' dat in 1949 werd tot stand gebracht in het kader van het tienjarenplan en bevoegd was voor de hele kolonie. Daarvoor bestond al het Fonds d'Avance en het Fonds du Roi die Afrikanen van leningen voorzagen die zelf een huis wilden bouwen. Eenzelfde systeem van zelfbouw werd eerder in Katanga gecreëerd, onder de naam 'Formule Grévisse'. Voor meer uitleg over de huisvestingsproblematiek in Belgisch Congo en OCA, zie Wallays (1969).

182. De Meulder (2000), p. 192.

183. De Meulder (2000), p. 199. De Meulder citeert uit het 'Verslag van de Raad van Beheer' (1957) van OCA.

184. De Meulder (2000), p. 202. De Meulder citeert uit Magotte (1952), p. 2.

185. Emile Henvaux en Maurice Heymans voerden bovendien in de jaren 1930 samen een aantal opdrachten uit in België, waaronder het stedenbouwkundige wedstrijdproject voor Antwerpen Linkeroever.

Ndjili, geconcipieerd als satellietwijken. De ruimtelijke inrichting van deze satellietwijken of ‘unités résidentielles’ van OCA, gebeurde volgens een voor Belgisch Congo nieuw concept dat, net als bij SICAP, een grote verwantschap vertoonde met de Europese *neighbourhood unit* of *unité de voisinage*. Voor het eerst werd voor de vormgeving van de Afrikaanse wijken in Kinshasa afgeweken van het rigide rasterpatroon en werd een sierlijker stratenpatroon gebruikt. In tegenstelling tot in de vooroorlogse wijken voor Afrikanen was er nu wel plaats voor openbare voorzieningen in de wijken. Deze voorzieningen zoals markten, scholen en wijkhospitalen werden in het centrum van de wijk gepland.

In sommige wijken als Ndjili werd enkel de perceelstructuur uitgezet en werd het bouwen van woningen overgelaten aan de bewoners zelf.¹⁸⁶ In andere, zoals Lemba en Bandalungwa, werden ook de woningen door OCA gerealiseerd (afb. 32). Op het vlak van architectuur betekende dit de intrede van een aantal nieuwe woningtypes voor Afrikanen in de kolonie: strokenbouw, twee-onder-een-kapwoningen en tweeverdiepingswoningen waarbij per wijk steeds een visueel eenheidsbeeld werd nagestreefd.¹⁸⁷ Vernieuwend was ook dat bij vele woningen een extra ruimte werd voorzien die de bewoners konden verhuren of inrichten voor commercieel gebruik, om zo een aanvullend inkomen te verwerven. Toch heeft dit niet kunnen verhinderen dat de woningen, geschikt voor het gemiddelde Belgische middenklasse gezin van vier personen, te klein en onaangepast werden bevonden door de Afrikaanse gezinnen die er gingen wonen.¹⁸⁸ Bruno De Meulder betoogt dan ook dat de ‘creatie van deze echte familie een van de centrale doelstellingen en hoekstenen van de naoorlogse koloniale welvaartspolitiek was’.¹⁸⁹ Dat het koloniale bestuur daar niet geheel in slaagde, blijkt uit de talrijke verbouwingen die de woningen na hun voltooiing ondergingen.¹⁹⁰

In tegenstelling tot in Kinshasa en Dakar werd in Dar es Salaam na de Tweede Wereldoorlog geen huisvestingsmaatschappij opgericht. Dit is opvallend, omdat de grote demografische groei van de Afrikaanse gemeenschap in de naoorlogse jaren, anders dan bijvoorbeeld in Kinshasa, in Dar es Salaam al voor ongecontroleerde nederzettingen op grote schaal had gezorgd.¹⁹¹ Dat er in Dar es Salaam geen huisvestingmaatschappij was, kwam doordat er

186. Dit wordt goed geïllustreerd in het artikel ‘Ndjili, première cité satellite de Kinshasa’ (1970a) van Léon de Saint Moulin over de satellietwijk Ndjili.

187. De stijl die OCA hanteerde was modernistisch. Bruno De Meulder spreekt over de ‘herkansing van het Belgische modernisme’. De Meulder (2000), p. 200.

188. Howel OCA expliciet ‘maisons pour évolués’ ontwierp en daarbij naar eigen zeggen bijdroeg tot de ‘promotion d’élite africaine’, ontwierp OCA, anders dan SICAP, geen aparte wijken voor *évolués*. AA, OCA 3552. Hier gaan we uitgebreid op in in hoofdstuk 9.

189. De Meulder (2006), p. 103.

190. Deze talrijke transformaties van de OCA-woningen tonen goed aan hoe de ‘uitgekiende architectuur’ van OCA, zoals door Bruno de Meulder omschreven, op andere vlakken nogal in gebreke bleef, waardoor er op het einde nog weinig van overbleef. Dit euvel had waarschijnlijk kunnen worden voorkomen indien OCA bij het opstellen van de plannen de Afrikaanse bevolking zou betrokken hebben. De transformaties die de OCA-woningen ondergingen en tot op heden ondergaan, zijn goed gedocumenteerd in de masterscriptie van Céline Fenaux (2011) met betrekking tot de activiteiten van OCA in Lubumbashi.

191. Voor de Tweede Wereldoorlog bestonden ook al ongeplande nederzettingen of *shanties* in Dar es Salaam, bijvoorbeeld Gerezani en Kisutu. In vele gevallen waren het dorpen die door de expansie van Dar es Salaam tot de stad waren beginnen horen. TNA 12589 Vol. II (Dar-es-Salaam Township – Lay-out of).

Afbeelding 32 | Kinshasa, 1959

Het Office de Cités Africaines (OCA) introduceerde in de tweede helft van de jaren 1950 in Kinshasa een aantal nieuwe woningtypologieën voor Afrikanen, zoals strokenbouw, twee-onder-een-kapwoningen en tweeverdiepingswoningen. Per wijk gebruikte OCA meestal hetzelfde woningtype, maar met minimale middelen trachtte OCA het monotone stadsbeeld te verlevendigen. Zo gebruikte OCA verschillende kleuren op de gevels en wisselde ze de inspringingen in de gevels af. Hoewel de modernistische architectuur van het OCA erg vernieuwend en kwalitatief goed was, waren de woningen niet op maat van de meeste Afrikaanse gezinnen ontworpen en weinig in overeenstemming met de Afrikaanse levenswijze. Dit zou later tot grondige verbouwingen leiden van de OCA-woningen door de bewoners.

OCA-woningen te Bandalungwa, Kinshasa, 1959, Bron: website Kinshasa Then and Now (URL zie bibliografie)

geen goedgekeurd masterplan voor de stad bestond dat aangaf waar nieuwe wijken voor Afrikanen zouden kunnen worden gebouwd. Om de groei van de ongecontroleerde nederzettingen in en om Dar es Salaam tegen te gaan en Afrikanen betaalbare woningen aan te bieden, besloot het koloniale bestuur in 1944 de ontwikkeling van een masterplan niet langer af te wachten, maar over te gaan tot het opstellen van een *Native Housing Scheme* dat onafhankelijk was van een stedenbouwkundig plan voor de stad als geheel:

‘While most schemes must await the preparation of a revised town plan, it was agreed that the £12.000 Native Housing Scheme could be embarked on without delay as it was selfcontained and independent of a new town plan.’¹⁹²

Dit *Native Housing Scheme*, gefinancierd door het Colonial Development and Welfare Fund, was bedoeld om het woningtekort bij Afrikanen in Dar es Salaam terug te dringen, door woningen te bouwen en bouwpercelen beschikbaar te stellen. Huisvestinginitiatieven in Dar es Salaam waren bijgevolg in de eerste plaats het resultaat van een bezorgdheid bij *welfare officers*, en niet bij stedenbouwkundigen of architecten.¹⁹³

Dat dit *Native Housing Scheme* tevens kaderde binnen een poging van het koloniale bestuur om de sterke verstedelijking van Dar es Salaam onder controle te krijgen en een potentieel explosieve situatie te vermijden, blijkt uit een interne nota van de districtcommissaris die stelde dat het Native Housing Scheme ‘will be a cheap price to pay to preserve peace and good order in the African Community during the next five years’.¹⁹⁴ De staking van september 1947, toen Afrikanen in Dar es Salaam massaal het werk neerlegden uit protest tegen de hoge huurprijzen en het tekort aan woningen, liet geen twijfel over de groeiende onrust in de stad bestaan.¹⁹⁵

Er bestonden nogal verschillende meningen binnen het koloniale bestuur over hoe de huisvesting van Afrikanen uit dit *Native Housing Scheme* er concreet uit moest zien. Om inspiratie op te doen raadpleegde het koloniale bestuur in Dar es Salaam huisvestingsprogramma’s uit Zuid-Afrika en Kenia.¹⁹⁶ Voornamelijk het ontwerp van de tuinwijk Makongeni voor 3.000 inwoners in de periferie van Nairobi bleek in Dar es Salaam aan te slaan.¹⁹⁷ In 1945 gaf het bestuur de aanzet voor de bouw van verschillende woonwijken

192. TNA 61/643/3, 19/6/1944, verslag van de vergadering van het Township Development Sub-Committee, 19 juni 1944. In zijn *Survey of Dar es Salaam* (1963) stelde J.A.K. Leslie: ‘The programme of building Quarters was begun at a time of grave housing shortage, when shanties were springing up on every vacant plot in town; its object was partly to provide alternative accommodation – or at any rate prevent further shanties appearing – and partly by renting them out at non-profit rents to hold down the tendency of rents in time of shortage to rise inordinately’, Leslie (1963), p. 150.

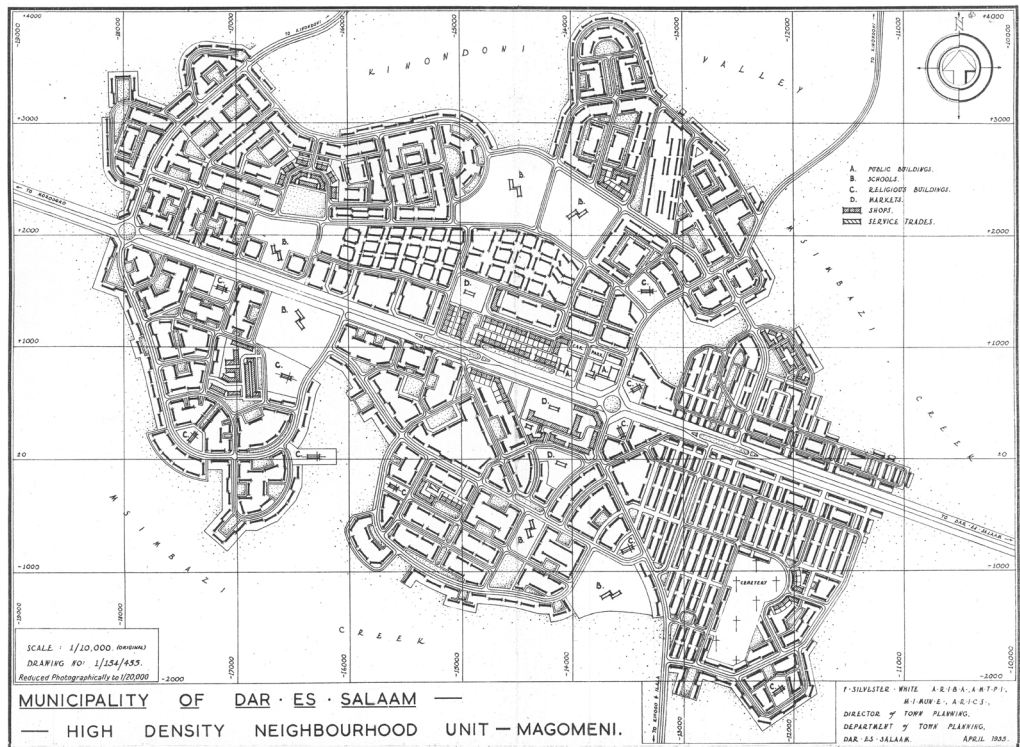
193. Leslie (1963), p. 88.

194. TNA 36707, brief van de provinciecommissaris aan de *chief secretary*, 23 maart 1948. M.J.B. Molohan schreef hierover in zijn studie *Detribalization* (1957): ‘If we are to encourage the formation of a stable and contented urban middle class African populace, house ownership must be encouraged in every way. It will be a small price to pay for securing peace and contentment amongst African urban population.’ Molohan (1957), pp. 44-45.

195. Deze staking begon als een ‘dockworkers’ strike’ maar legde daarna de hele stad plat. ‘As you will recall these 79 houses were built immediately after the “strike” of September 1947 when it was found that among the causes of dissatisfaction and unrest among the African population of this town were the shortage of houses and the high rents’, TNA 36707, nota *chief secretary*, 29 december 1948.

196. TNA 22243 Vol. III (Township Rules – Amendments to).

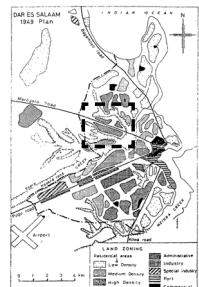
197. Het Makongeni Scheme werd door de ingenieur Hutton opgesteld. De wijk Makongeni maakt deel uit van de huidige Kibera

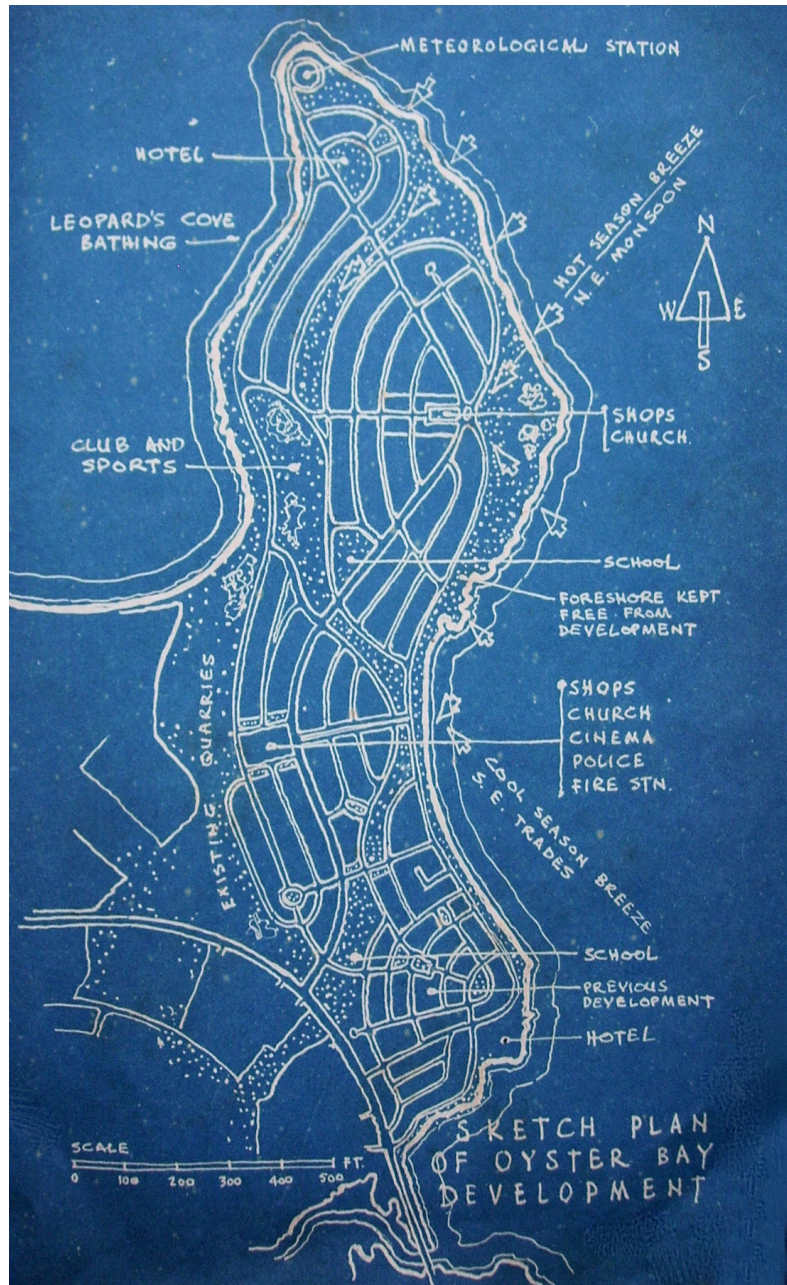

Afbeelding 33 | Dakar, 1949

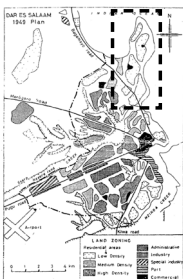
Het hoofd van de centrale Dienst Stedenbouw van Tanzania, S. White, werkte vanaf 1950 aan de stedenbouwkundige uitwerking van het masterplan van Gibb & Partners (afb. 14, onderaan in klein formaat afgebeeld). Anders dan Gibb & Partners besteedde hij daarbij in de eerste plaats aandacht aan het ontwerp van de Afrikaanse wijken of *Quarters*. Deze waren in het plan van Gibb & Partners ontworpen als stedenbouwkundige entiteiten langsheen de invalswegen naar Dar es Salaam. White versterkte het zelfstandige karakter van de wijken door het concept van de *neighbourhood unit* te gebruiken. De 'high density' wijk Magomeni voor Afrikanen waarvan hier de plattegrond is afgebeeld, was gelegen langs een van de hoofdinvalswegen naar Dar es Salaam (Morogoro Road). Rond deze invalsweg, die de wijk in twee delen sneed, werden de belangrijkste openbare voorzieningen gelokaliseerd, zoals middelbare scholen en markten. Kleinere openbare voorzieningen, zoals een crèche en winkels, werden in het midden van de woongebieden geplaatst. In zijn ontwerp gebruikte White steeds hetzelfde woningtype (strokenbouw), maar in verschillende configuraties: soms volgden de woningen de curves van het stratenpatroon, soms vormden ze een vrije compositie tussen de straten en in het zuidoosten van de wijk kreeg de verkaveling een patroon dat doet denken aan een arbeiderskamp. De verkavelingspatronen verschilden dus naargelang de sociaal-economische positie van de bewoners.

Het hoofd van de Dienst Stedenbouw, S. White, 'Municipality of Dar es Salaam, High Density Neighbourhood Unit. Magomeni', Bron: Annual Tanzania Government Report of the Town Planning Department (1955)

Dar es Salaam, 1949 | Afbeelding 34

Het ingenieursbureau Gibb & Partners bleef over het algemeen erg globaal in de stedenbouwkundige uitwerking van het masterplan voor Dar es Salaam (afb. 14, links in klein formaat afgebeeld). Alleen de prestigieuze wijk Oyster Bay voor Europeanen werd door Gibb & Partners gedetailleerd ontworpen. Deze wijk was gelegen langs de kust en vormde een klein schiereiland. Oyster Bay werd onderverdeeld in drie delen die elk werden georganiseerd rond een centrale kern van openbare voorzieningen. De ruimtes tussen de drie delen werden groen gehouden en deden dienst als sportvoorziening. De hoofdwegen en de groenzones, ook *breeze lanes* genoemd, werden georiënteerd volgens de heersende windrichting om de koele zeelucht door de wijk te laten waaien.

Ingenieur H. L. Ford (Gibb & Partners), 'Sketch Plan of Oyster Bay Development', 1949, Bron: Gibb (1949)

naar het model van Makongeni met een gebogen stratenpatroon en clusters van openbare voorzieningen.¹⁹⁸ Pas na de totstandkoming van een centrale Dienst Stedenbouw in 1950 kwam de aanleg van de nieuwe wijken uiteindelijk toch nog in handen van stedenbouwkundigen. Zij baseerden zich expliciet op het model van de *neighbourhood unit*. Zo noemde het hoofd van de Dienst Stedenbouw Sylvester White zijn ontwerp voor Magomeni de 'High Density Neighbourhood Unit Magomeni' (afb. 33).¹⁹⁹ Daarmee volgde hij in zekere zin de richtlijnen uit het oude plan van Gibb & Partners op, al had die het concept van de *neighbourhood unit* enkel gebruikt voor zijn ontwerp van Oyster Bay, de meest prestigieuze wijk van de Europeanen (afb. 34).

White stond overigens zeer negatief tegenover wat hij de 'drift of Africans from the country districts to the towns' noemde. Zijn voorstellen om toekomstige Afrikaanse satellietwijken, zoals Mbezi en Ukongo, nog veel verder van Dar es Salaam te verwijderen dan Magomeni, passen waarschijnlijk bij deze niet geheel onterechte angst voor een te sterke verstedelijking of 'over-centralisation', zoals White dat noemde.²⁰⁰ Maar hoewel deze satellietwijken, in Dar es Salaam *Quarters* genoemd, werden gebouwd in de strijd tegen de snel uitdijende compacte stad, zouden ze (zoals ook in Kinshasa), ironisch genoeg op lange termijn bij dragen tot deze 'sprawl', aangezien immigranten zich na de onafhankelijkheid voornamelijk in de gebieden tussen deze satellietwijken vestigden waardoor die volledig dichtslibden.²⁰¹

Met het *Native Housing Scheme* werden in totaal ongeveer 8.000 percelen aan Afrikanen toegewezen, maar slechts een duizendtal werd ook van een woning voorzien (afb. 35), wat een peulschil is in vergelijking met de bouwproductie Dakar en Kinshasa.²⁰² Veel van de woningen werden eerst in een experimentele fase getest op bouwmaterialen en -technieken. Daarnaast werd ook onderzocht of ze goed aangepast waren aan de wensen en behoeften van de bewoners.²⁰³ Meestal kregen deze woningbouwexperimenten echter geen gevolg.²⁰⁴ Hoewel het oorspronkelijk de intentie was veel meer woningen te bouwen, dienden de inwoners dus in de meeste gevallen zelf voor een huis te zorgen, wat ze deden in de hun vertrouwde stijl van het traditionele Swahili-huis bestaande uit 6 kamers rondom een gang.²⁰⁵ Dit leidde bij White, het hoofd van de Dienst Stedenbouw, tot een groot misprijzen:

'slum' in Nairobi en werd gebouwd in het midden van de 20^e eeuw voor spoorwegaarbeiders. TNA 24387 Vol. II (Improvements to Native Houses, Dar es Salaam Township, Native Housing Scheme).

198. Waarvan de belangrijkste: een uitbreiding van Ilala, enkele wijken in Temeke, Magomeni (na de bouw van een brug over de Msimbazi Creek), Kinondini en Kigamboni. Ook vage plannen om Kariakoo in een tuinwijk te verbouwen bestonden, zoals eerder al bij Gibb & Partners (1949). TNA 12859 (Dar es Salaam Township Layout).

199. *Annual Tanganyika/Tanzania Government Report of the Town Planning Division*, 1954 [Tanzania Ministry of Lands].

200. *Annual Tanganyika/Tanzania Government Report of the Town Planning Division*, 1951 [Tanzania Ministry of Lands], p. 13-15.

201. In verband met de strijd tegen de 'urban sprawl', stelde Gibb & Partners: 'Meanwhile, it is essential that some pattern for the growth of Dar es Salaam is defined without delay for the present sprawl will get completely out of hand.' Gibb & Partners (1949), p. 20.

202. Slechts vijftien percent van de Afrikaanse bevolking leefde tijdens de koloniale periode in *Quarters*. Iliffe (1979), p. 386. Bron van het cijfermateriaal in de tekst: Kironde (1995), p. 246.

203. In 1953 peilde een *woman welfare officer* naar de waardering van de nieuwe woonwijken Ilala en Temeke bij Afrikaanse vrouwen. TNA 36707/1 (African Housing Scheme).

204. TNA 24387 Vol. II (Improvements to Native Houses).

205. Op de woningtypologie van het Swahili-huis gaan we uitgebreider in in hoofdstuk 9. Wat betreft het kleine aantal woningen dat volgde uit het *Native Housing Scheme*, stelde de *chief secretary*: 'The original intention was to erect a considerably greater number of

'I am oppressed by the feeling that the Town Planning operations involved are more academic useful, as, in spite of pleasantly conceived layouts, the plans will merely be translated by African builders into the usual pitiable muddle of ill-designed and clumsily built structures.'²⁰⁶

Ondanks de experimenten, bleken de woningen bovendien ook in Dar es Salaam weinig aangepast aan de Afrikaanse levenswijze. De meeste Afrikanen prefereerden daarom nog steeds hun eigen Swalihi-huizen boven de kleine woningen uit het *Native Housing Scheme*:

'The Liwali, speaking as Chairman of the African Rent Boards, said the African thatched huts were often preferred to the permanent houses by Africans: 'Most Africans prefer communal living – living together with all their friends instead of separately, in families, and this they can do in their type of hut, which is far bigger than these permanent houses.'²⁰⁷

Omdat de woningen uit de diverse koloniale huisvestingprogramma's niet werden ontworpen met het beeld van de Afrikaanse 'extended family' voor ogen, werden de huisvestingsprogramma's van de koloniale overheden niet altijd enthousiast bij de bevolking onthaald, met talrijke aanpassingen en transformaties in de drie steden tot gevolg. Bovendien volstonden de inspanningen van de koloniale overheden in de drie steden niet om het woningtekort terug te dringen en de vorming van ongeplande nederzettingen te bestrijden, zoals we in hoofdstuk 9 zullen demonstreren.

Toch moet worden benadrukt dat deze omvangrijke naoorlogse investering van de koloniale mogendheden in infrastructuur en huisvesting voor Afrikanen, ondanks het segregationistische karakter, voor de drie steden van grote waarde was. Omdat een dergelijke investering later nooit meer is geëvenaard, zijn de inwoners van de wijken die zonder overheidsinterventies werden (en worden) gerealiseerd, voor de meest elementaire voorzieningen en infrastructuur van deze naoorlogse wijken afhankelijk. Tot op vandaag fungeren die als de ruggengraat van de drie steden.

houses, but owing to expense and other reasons this plan was very greatly curtailed.' TNA 36707, nota *chief secretary*, 29 december 1948. Later voegde hij daaraan toe: 'I understand that the intention is that most of the future schemes will be limited to the provision of plots on which Africans, or employers of Africans, can build African houses, and that it is not intended in the immediate future to engage in a large further building programme on Government's own account.' TNA 36707, nota *chief secretary*, 7 oktober 1949.

206. TNA 41949, brief van het hoofd van de Dienst Stedenbouw Silvester White aan de 'Member for Development and Works', 13 juli 1950.

207. TNA 36707/1, 'Are Present Rents of African Permanent Houses Too High?', artikel uit *Tanganyika Standard*, 1 juli 1948.

Afbeelding 35 | Dakar, 1965

Anders dan in Dakar en Kinshasa werd in Dar es Salaam geen (semi-)publieke vastgoedmaatschappij opgericht. Wel werd in het kader van het tienjarenplan een *Native Housing Scheme* opgezet om de geplande woonwijken (*Quarters*) voor Afrikanen van woningen te voorzien. Meestal bleef het echter bij experimenten. Daarbij werd door de gezondheidswerkers gezocht naar een woning die voldeed aan de westerse woonnormen en die tegelijkertijd ook aansluiting vond bij de Afrikaanse levensstijl. Deze hybride woningen vertoonden zowel kenmerken van de koloniale overheidsvilla's voor Europeanen als van de traditionele Afrikaanse Swahili-huizen.

Woningen in Magomeni, Dar es Salaam, 1965, Bron: Schneider (1965)

Hoofdstuk 6

Cooperation Syndrome: 1960-1980

1. Stedenbouw als ontwikkelingshulp

Voor de postkoloniale periode kunnen we spreken over een *cooperation syndrome*. Dat vertoonde een grote analogie met het naoorlogse *development syndrome*. Net als toen kwam de stedenbouw van Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa na de onafhankelijkheid in handen van extern aangetrokken stedenbouwkundigen en architecten. Zij werkten niet langer in koloniaal verband, maar in het kader van de ontwikkelingssamenwerking, de ‘developing cooperation’ of ‘coopération’. Zoals de naam laat vermoeden lag daarbij, althans in het discours, opnieuw een grote nadruk op ontwikkeling. De stedenbouwkundigen en architecten afkomstig uit de ‘developed countries’ zouden de Afrikaanse steden in de ‘developing countries’ met hun expertise en financiële steun vooruit helpen in hun ontwikkeling. Net als na de Tweede Wereldoorlog had dit *development* discours ook na de onafhankelijkheid een aantal achterliggende agenda’s, zowel van de donor- als ontwikkelingslanden. Wat de donorlanden betreft werden die agenda’s voornamelijk gestuurd door politieke en economische belangen. De politieke leiders van de ontwikkelingslanden daarentegen zagen in stedenbouw in de eerste plaats een manier om hun macht in de ruimte te representeren, te consolideren en een (inter)nationaal aanzien te geven. Deze dubbele agenda van de ontwikkelingssamenwerking manifesteerde zich ook in de masterplannen. Hoewel deze veel minder segregationistisch van opzet waren dan tijdens de koloniale periode, zorgde deze ambivalente mix van drijfveren en belangen wel voor een verhoogde sociaal-economische polarisatie in de stad en samenleving.

Donor- en ontwikkelingslanden: partners in development

Na de onafhankelijkheid verkondigden de politieke leiders van Senegal (onafhankelijk in 1960), Tanzania (onafhankelijk in 1961) en Congo (onafhankelijk in 1960) te willen breken met het koloniale verleden en de afhankelijkheid van het vroegere moederland.

Ze beweerden een egalitaire samenleving tot stand te willen brengen waarin raciale en sociaal-economische verschillen niet langer een organiserend principe zouden zijn. Om dit te realiseren, zagen ze allen een zeer actieve rol voor de staat weggelegd. Paradoxaal genoeg gebruikten ze daarbij een discours dat zeer nauw verwant was aan het koloniale *development* discours.¹ Dit was eigenlijk niet zo verwonderlijk, gezien de nieuwe leiders niet alleen waren opgeleid in de geest van het koloniale ontwikkelingsdenken, maar ook omdat ze zich in de laatkoloniale jaren tevens dat discours hadden toegeëigend in hun roep om ‘universal progress’.² Zoals Frederick Cooper stelt:

‘One can thus follow the development idea from colonial project to national project and can ask if the national project reproduced certain aspects of the colonial one – such as the belief that “experts” should make decisions for others.’³

Deze continuering van het ontwikkelingsdenken vertaalde zich in dirigistische *development plans* naar analogie van de koloniale tienjarenplannen, maar ook in een overschatting van de eigen financiële capaciteiten om deze plannen uit te voeren, zoals dat tot op bepaalde hoogte in de koloniale periode ook het geval was geweest.⁴ Het overgeërfde ontwikkelingsdiscours werd aangevuld met nieuwe, soms tegenstrijdige, elementen. De drie nieuwe naties legden een grote nadruk op de vorming van een nationale identiteit, op de terugkeer naar ‘authentieke’ pre-koloniale waarden en normen, en op een socialistische ideologie.⁵

Wat Tanzania betreft komt de wil om te breken met de koloniale overheersing en de afhankelijkheidsrelaties die het gevolg waren nadrukkelijk tot uiting in de politiek van *self-reliance* en *ujamaa socialism* die president Julius Kambarage Nyerere in Tanzania vanaf 1964 toepaste. In 1967 werd die in de ‘Arusha Declaration’ gepresenteerd: ‘For us, self-reliance is a positive affirmation that for our own development, we shall depend upon our own resources.’⁶ Nyerere beoogde van Tanzania een zelfvoorzienende socialistische natie te maken naar Chinees model, waarbij hij in de eerste plaats inzette op de ontwikkeling van de landbouw en dorpgemeenschappen (*ujamaa villages*). Dit betekende, althans voor Nyerere, de terugkeer naar de pre-koloniale situatie waarin rurale nederzettingen belangrijker waren dan steden.

Dit anti-stedelijke *ujamaa socialism* lag echter ook sterk in de lijn van het koloniale beleid in Tanzania. De ontwikkeling van de landbouw speelde daarin een cruciale rol, ondermeer om de groei van de steden tegen te gaan. Na de onafhankelijkheid kwamen vele landbouwers echter bij de verhuizing naar hun nieuwe dorp uiteindelijk toch in de

1. In verband met dit koloniale *development* discours, zie de eerste paragraaf van hoofdstuk 5.

2. Cooper (2002), p. 91.

3. Cooper (2002), p. 16.

4. Na de onafhankelijkheid hadden deze ontwikkelingsplannen geen termijn van tien jaar maar van vier of vijf jaar.

5. Hoewel veel Afrikaanse naties na de onafhankelijkheid de vorming van een socialistische staat voor ogen hadden, was dit zeker niet voor alle het geval. Voor een comparatief perspectief, zie naast Cooper (2002), ook Bayart (1989).

6. Nyerere (1968), p. 319.

stad terecht.⁷ Bovendien konden de nieuwe dorpsgemeenschappen nooit zoals verwacht zichzelf economisch bedruipen, waardoor Nyerere zich toch tot de internationale gemeenschap moest wenden voor financiële steun.

Ook president Joseph-Désiré Mobutu van Congo (dat hij in 1971 tot Zaïre omdoopte), beweerde terug te willen keren naar het pre-koloniale Congo. In de door Mobutu uitgewerkte ideologie ‘Recours à l’Authenticité’ (1971), die later werd vervangen door het ‘mobutisme’, eiste de president dat alle namen *gezaiïriseerd* werden en dat de burgers ‘authentieke’ kleding zouden dragen.⁸ Dit ‘Recours à l’Authenticité’ werd net als de *Ujamaa*-doctrine van Nyerere voorgesteld als een culturele revolutie naar analogie van de Chinese culturele revolutie, onder Mao Zedong.⁹ Net als in Tanzania betekende deze Congolesse politiek tevens de verwerping van de tijdens de koloniale periode opgedrongen westerse waarden en normen. Het is echter maar de vraag of met dit ‘Recours à l’Authenticité’ inderdaad werd teruggekeerd naar de pre-koloniale tradities. Er was immers geen sprake van één pre-koloniale traditie in Congo of Tanzania, ook kwam de nieuwe politiek vaak neer op een ‘invention of tradition’.¹⁰ Dit cultiveren van al dan niet geconstrueerde tradities diende in de eerste plaats om een nieuwe nationale eenheid te creëren, zoals ook blijkt uit een toespraak van Mobutu uit 1974:

‘L’authenticité est une prise de conscience du peuple zaïrois de recourir à ses propres sources, de rechercher les valeurs de ses ancêtres, afin d’en apprécier celles qui contribuent à son développement harmonieux et naturel. C’est le refus du peuple zaïrois d’épouser aveuglement les idéologies importées.’¹¹

Hoewel de Senegalese president (en schrijver) Léopold Sédar Senghor een gematigder socialist was en de diversiteit in etniciteit veel minder ontkende, zette ook hij zwaar in op de ontwikkeling van de Senegalese natiestaat, zoals blijkt uit zijn manifest ‘Paroles’ (1975):

‘Construire la nation, consistera, dans un premier temps, à colmater les brèches qui existent entre les différentes ethnies, les différentes races, et à provoquer un brassage des personnes. Dans ce sens il y a lieu d’encourager le nationalisme. Il importe en effet que toutes les populations aient le sentiment d’appartenir à une même nation, de s’engager dans une même voie, vers un seul but.’¹²

Het streven naar een egalitaire samenleving in de jaren na de onafhankelijkheid vertaalde zich in de drie landen vrij snel in nieuwe wetten die de sociale ongelijkheid uit de koloniale

7. Kironde (1995), p. 349.

8. In 1965 kwam Joseph-Désiré Mobutu aan de macht na een staatsgreep, waarna hij zijn naam veranderde in Mobutu Sese Seko.

9. Ndaywel è Nziem (1998), p. 684.

10. De term ‘invention of tradition’ is ontleend aan Eric Hobsbawm. Zonder dieper in te gaan op de theoretische discussie die Hobsbawm voert, kunnen we stellen dat Hobsbawm de term gebruikt om te wijzen op een nieuwe praktijk die een connectie pretendeert met de geschiedenis zonder dat deze connectie ook daadwerkelijk bestaat. Hobsbawm (1992), p. 8.

11. Ndaywel è Nziem citeert uit een toespraak van Mobutu voor de Verenigde Naties op 4 oktober 1974. Ndaywel è Nziem (1998), p. 676.

12. Senghor (1995), p. 34.

periode ongedaan moesten maken en de welvaart van de bevolking moesten verhogen. Sommige hadden een grote ruimtelijke impact, zoals een aantal radicale landwetten die ervoor moesten zorgen dat de grond meer evenwichtig over de bevolking zou worden verdeeld. Zo beoogde Senghor in Senegal met de *Loi sur le Domaine National* van 1964 een ware landhervorming. Senghor verwoordde de doelstelling van de landhervorming als volgt:

‘Revenir du droit romain au droit négro-africain, de la conception bourgeoise de la propriété foncière à la conception socialiste qui est celle de l’Afrique Noire traditionnelle.’¹³

De wet respecteerde bestaande landeigendommen gedeeltelijk en maakte het mogelijk niet-ingeschreven eigendommen alsnog te registreren, mits de eigendom via werkelijke eigen exploitatie kon worden aangetoond, de zogenoemde ‘mise en valeur’. Het was de bedoeling dat alle overige grond werd beheerd en verdeeld door de staat.

Bijna exact dezelfde wetgeving was een jaar eerder in Tanzania ingevoerd met de *Freehold Titles (Conversion) and Government Leases Act* van 1963, waarin alle private grondeigendommen werden omgezet in een gebruiksrecht voor 99 jaar. Nyerere verdedigde deze grootschalige nationalisering van land in een toespraak die hij in Caïro hield:

‘In Tanzania we abolished freehold ownership of land shortly after independence. All land belongs to the nation. But this was not an affront to the people. Communal ownership of land is traditional in our country – it was the concept of freehold which had been foreign to them. The only change which our law effected as far as the masses were concerned was that the land became national instead of tribal – and we have been fortunate enough in Tanzania for this transition to be an easy one.’¹⁴

In Tanzania was de wet slechts een voorsmaakje van de erg radicale *Acquisition of Buildings Act* van 1971, die een groot aantal woningen nationaliseerde en in handen bracht van de National Housing Corporation (NHC).¹⁵

Ook Mobutu nationaliseerde alle grond en natuurlijke eigendommen met de wet *Bakajika* van 1966, die als de sociaal-economische variant van het ‘Recours à l’Authenticité’ kan worden beschouwd. Toen president Mobutu in 1973 de *zaïrianisation* invoerde, werd meteen duidelijk wat de eigenlijke bedoelingen van deze wet *Bakajika* waren. Via de *zaïrianisation* wilde de Congolese staat in het bezit komen van alle bedrijven, concessies en woningen die nog in handen waren van buitenlanders. Hiermee beoogde het Congolese bestuur, althans in het discours, het monopolie van buitenlandse investeerders in de Congolese economie te doorbreken en de Congolese rijkdommen over de bevolking te verdelen, zoals blijkt uit een toespraak van Mobutu uit 1973:

13. Sow Sidibe (1997), p. 55.

14. Fimbo citeert uit een toespraak van Nyerere in 1964. Fimbo (1974), p. 244.

15. In hoofdstuk 10 wordt uitgebreid ingegaan op de *Acquisition of Buildings Act* van 1971.

‘Il est inadmissible et même scandaleux que le Zaïre, à l’époque colonie de la Belgique, ait fait l’effort de guerre en faveur de sa métropole jusqu’à la date de l’indépendance en 1960 et que, de 1960 jusqu’à ce jour, il continue à faire un effort d’après-guerre toujours en faveur de son ancienne métropole.’¹⁶

Door alle particuliere grondeigendom te nationaliseren, wilden de nieuwe leiders daarenboven een nieuwe aanpak van de steden mogelijk maken, ondermeer door middel van de stedenbouw. De nieuwe Afrikaanse besturen werden echter in de jaren na de onafhankelijkheid geconfronteerd met een groot gebrek aan expertise, financiële middelen en een goed opgeleid ambtenarencorps. Dit tekort, gecombineerd met de enorme migratie naar de steden in de politiek instabiele jaren na de onafhankelijkheid van mensen die hoopten er werk en zekerheid te vinden die ze op het platteland ontbeerden, bracht de Afrikaanse besturen ertoe zich alsnog tot het buitenland te wenden voor ondersteuning in verschillende domeinen. Het door de Afrikaanse besturen gehanteerde ontwikkelingsdiscours vormde daarbij een ‘effective language with which African governments and non-governmental organizations could appeal to rich nations and international organizations for aid’.¹⁷

Van de drie landen had het Congolese bestuur waarschijnlijk het meest te kampen met een gebrek aan *know-how*. Daar waren tijdens de koloniale periode weinig Afrikanen betrokken bij het bestuur. Kaderfuncties in de administratie waren er toen alleen voor Europeanen weggelegd. Dit contrasteerde met de Britse en vooral de Franse kolonies, waar tijdens de kolonisatie Afrikanen in het bestuur konden participeren en waar zo een Afrikaanse politieke elite was opgeleid. Door het bruuske vertrek van de Belgische kolonisator in 1960, door Crawford Young ‘la décolonisation la plus télescopée de toute l’Afrique’ genoemd, had er in Congo zelfs geen overdracht van kennis van het koloniale naar het postkoloniale bewind plaatsgevonden en stortte na de onafhankelijkheid het staatsapparaat op catastrofale wijze in elkaar.¹⁸ Georges Brausch stelde dan ook al in 1961 vast dat ‘the main charge made against Belgium by international opinion is that she granted independence to the Congo without training leaders capable of managing the country competently’.¹⁹ Er werden daarnaast ook geen akkoorden tussen België en Congo gesloten om koloniale ambtenaren als technische assistenten hun werk te laten voortzetten, zoals dat in vele voormalige Franse en Britse kolonies wel het geval was.

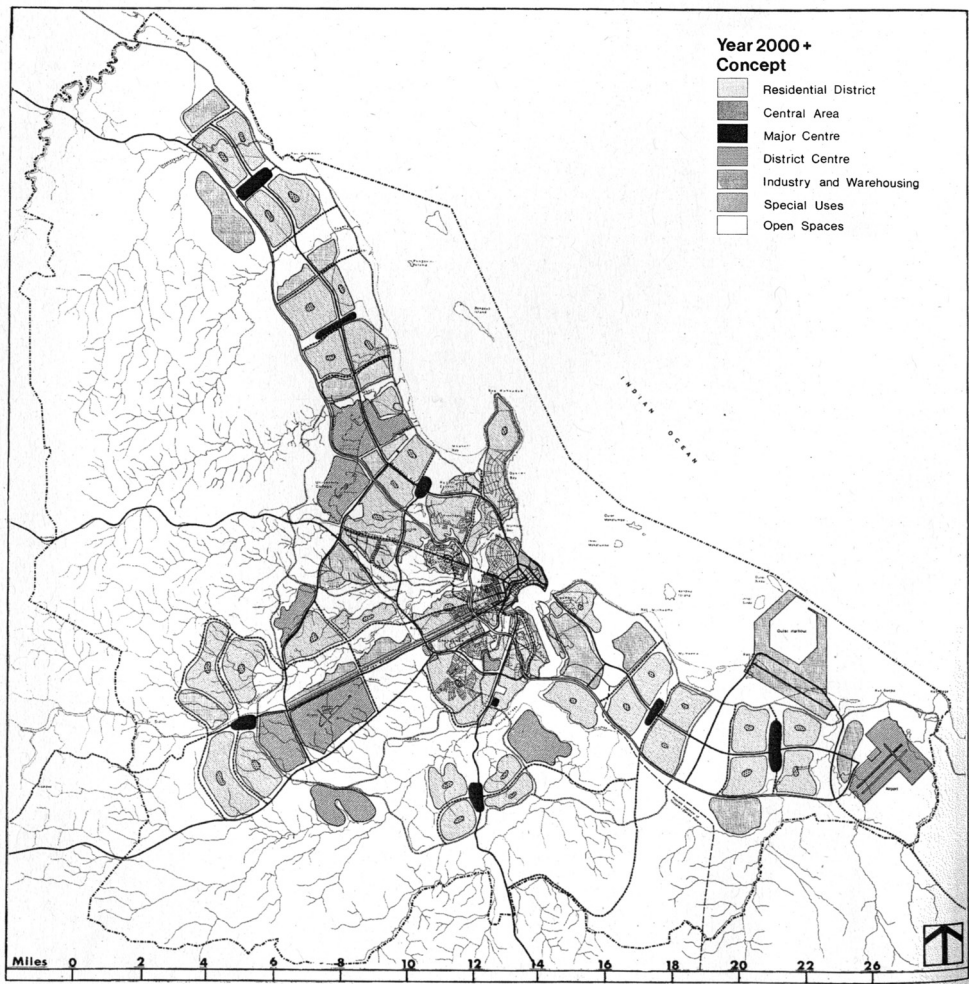
Toch kampten ook die voormalige Franse en Britse kolonies na de onafhankelijkheid met grote financiële en organisatorische beperkingen en werd daar net als in Congo om buitenlandse hulp gevraagd op verschillende terreinen, waaronder de stedenbouw. Veel landen reageerden positief en stuurden naast financiële steun ook technische assistentie naar

16. Ndaywel è Nziem citeert uit een toespraak van Mobutu te Nsele (Kinshasa) op 30 november 1973. Ndaywel è Nziem (1998), p. 730.

17. Cooper (2002), p. 92.

18. Young (1968), p. 171.

19. Brausch (1961), p. 51.

Dar es Salaam, 1968 | Afbeelding 36

In 1968 presenteerde het Canadese architectenbureau Project Planning Associates Ltd. het eerste masterplan voor Dar es Salaam na de onafhankelijkheid. Het werd gemaakt in het kader van een ontwikkelingssamenwerkingsovereenkomst tussen de Canadese en Tanzaniaanse overheid. In het masterplan werden de krijtlijnen voor de ruimtelijke ontwikkeling van Dar es Salaam uitgezet tot het jaar 2000. Voor het jaar 2000 werd een bevolkingsaantal van een miljoen inwoners voorspeld (het werden er bijna twee en een half miljoen). De uitbreiding van Dar es Salaam werd gepland in verschillende *sub-cities* gelegen langs de radiale invalswegen naar de stad (in de eerste plaats langs de kustlijn), zoals ook al het geval was in het koloniale plan van Gibb & Partners (zie afb. 14). Elke *sub-city* werd vervolgens opgedeeld in districts voor 20.000 tot 40.000 inwoners en elke district in vier *village units* voor 5.000 tot 10.000 inwoners. Voor de inrichting van de *districts* werden enkele schematische voorstellen opgemaakt, gebaseerd op het concept van de *neighbourhood unit*. Openbare voorzieningen zoals secundaire scholen en wijkhospitaal werden daar gepland in een districtcentrum langs de invalsweg. Dit districtcentrum werd, duidelijk geïnspireerd door CIAM, ook 'the core' genoemd. Daarnaast kreeg elke *village unit* meer kleinschalige openbare voorzieningen rond een eigen 'core', zoals een kinderdagverblijf en een markt. De *sub-cities* werden door groenzones van elkaar gescheiden en rond de *sub-cities* werd een grote *greenbelt reserve* voorzien waar geen bebouwing was toegestaan. Ten slotte werden ook een tweede haven en luchthaven voorzien, in het oosten van de stad.

Ingenieur-architect M. L. Hancock (Project Planning Associates Ltd.), 'Dar es Salaam 1968 Master Plan, Year 2000+ Concept', Bron: Project Planning Associates (1968)

Afrika. Vooral het streven van de nieuwe leiders naar een egalitaire ontwikkeling sprak de donorlanden aan, al dan niet omdat ze in het verleden een belangrijke rol hadden gespeeld in de creatie van de sociale ongelijkheid. Donor- en ontwikkelingslanden vonden elkaar bijgevolg als partner in ontwikkelingsamenwerking, hoezeer dit ook contrasteerde met het oorspronkelijke verlangen van de nieuwe naties om een onafhankelijke koers te varen. Centraal in de ontwikkelingssamenwerking stond de veronderstelling dat wereldwijd ‘all nations were heading for the same destination, some arrived earlier than others’.²⁰

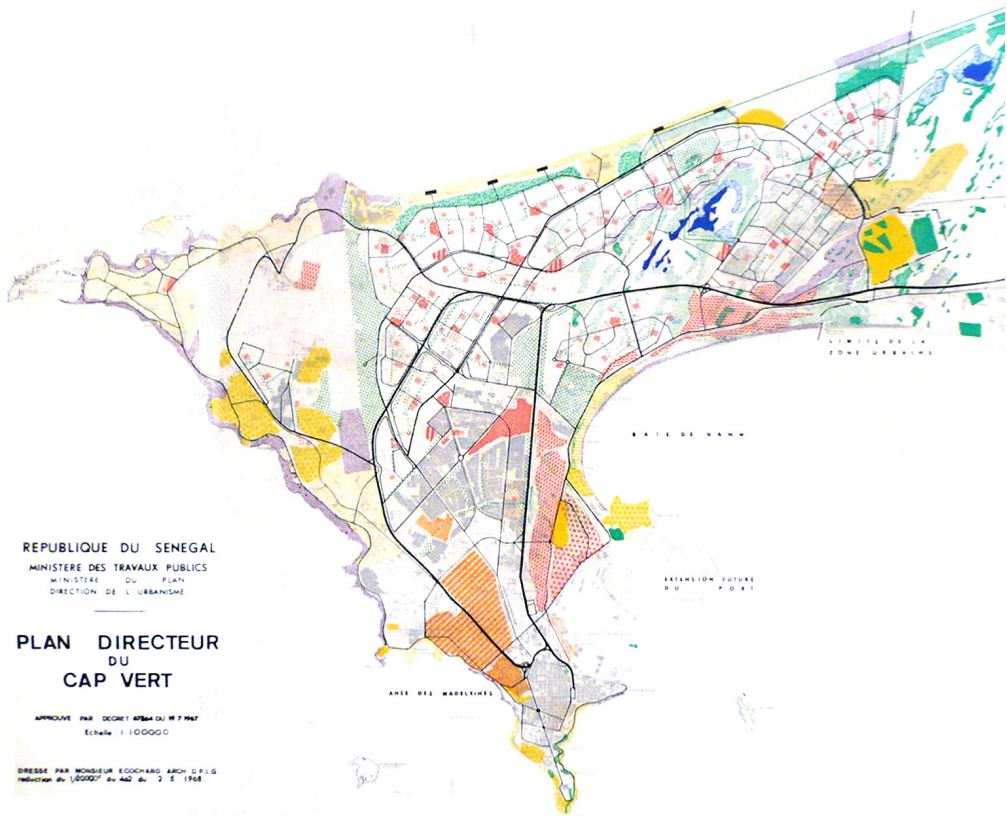
De uitbesteding van de stedenbouw

Vanaf midden jaren 1960 werden voor de stedenbouw overeenkomsten gesloten tussen donor- en ontwikkelingslanden. In deze contracten lag de nadruk in de eerste plaats op het verschaffen van technische assistentie. Die werd geleverd in de vorm van (teams van) van stedenbouwkundigen die door de donorlanden naar de ontwikkelingslanden werden uitgezonden. De stedenbouwkundigen hadden in de meeste gevallen de nationaliteit van de donorlanden, al was dat niet altijd het geval, zoals we verder zullen aantonen. Met het uitsenden van deze (teams van) stedenbouwkundigen werd in feite een praktijk verder gezet die in de naoorlogse jaren door het koloniale bestuur was geïnstalleerd. Na de onafhankelijkheid leverde die echter een vreemde situatie op, omdat de stedenbouwkundigen nu afhankelijk waren van twee opdrachtgevers met elk hun eigen ideologieën en aspiraties. Frequent trachtten de stedenbouwkundigen een neutrale en apolitieke houding aan te nemen, door zich als onafhankelijke consultants te afficheren. In realiteit waren ze vaak een stuk minder onafhankelijk dan ze beweerden.

De continuering vertaalde zich ook in de opdracht die deze stedenbouwkundigen kregen toegewezen: de aanmaak van een nieuw masterplan waarin een scenario voor de toekomst van de stad werd uitgeschreven. Centraal stond daarbij de vraag om de stadsuitbreiding in goede banen te leiden. Een stadsuitbreiding was immers urgent geworden door de sterke demografische groei na de onafhankelijkheid en de opkomst van grote ongeplande nederzettingen in de drie steden. In Dar es Salaam werd het Canadese Project Planning Associates Ltd. onder leiding van de Canadese architect Macklin L. Hancock aangesteld voor de ontwikkeling van een nieuw masterplan voor Dar es Salaam. Dit Canadese architectenbureau werd gefinancierd door de Canadese regering en presenteerde zijn ‘National Capital Master Plan’ in 1968 (afb. 36).²¹ In Kinshasa werd de opdracht voor een nieuw masterplan toegewezen aan een Frans team van stedenbouwkundigen, de Mission Française d’Urbanisme (MFU) onder leiding van de Franse ingenieur-architect Auguste Arsac. MFU stond onder de bevoegdheid van het Franse coöperatieprogramma Fonds d’Aide et de Coopération (FAC) dat het team tevens financierde. In 1967 stelde Auguste

20. Lu (2010), p. 9.

21. Project Planning Associates Ltd. (1968). Een exemplaar van het ‘National Capital Master Plan’ kan worden teruggevonden in het Tanzania Ministry of Lands; de University of Guelph Library, Macklin L. Hancock - Project Planning Associates Fonds; en in het ArchiAfrika-archief. Voor een biografie van Macklin L. Hancock, zie annex.

Dakar, 1967 | Afbeelding 37

In 1967 presenteerde de Franse architect M. Ecochard zijn masterplan voor Dakar, in feite het Kaapverdisch Schiereiland. In zijn masterplan stelde Ecochard een tweepolig ontwikkelingsmodel voor Dakar voor. Daarbij zouden de stad (gelegen in het westelijke deel van het Kaapverdisch Schiereiland, in het midden van de afbeelding) en de koloniale satellietwijk Pikine (gelegen in het oostelijke deel van het Kaapverdisch Schiereiland, rechts op de afbeelding) over een termijn van vijftien jaar naar elkaar groeien om samen één stad te vormen. De kiem van Pikine was reeds in de koloniale stedenbouw gelegd in het masterplan van de Franse architecten J. Lambert, A. Gutton & R. Lopez van 1946 (afb. 20). Ecochard richtte zich voor de schematische uitwerking van zijn masterplan uitsluitend op de tweede pool Pikine. Voor deze *ville nouvelle* en het gebied tussen Pikine en Dakar (Grand Yoff) had Ecochard een aaneenschakeling van *unités de voisinage* (neighbourhood units) voor ogen. Deze *unités de voisinage* voorzag Ecochard steeds van een dubbele verkeersontsluiting: één voor auto's (zwart) en één voor voetgangers (groen). De verschillende *unités de voisinage* werden niet van elkaar gescheiden, zoals in het masterplan voor Dar es Salaam van 1968 (afb. 36), maar vormden samen een weefsel dat zich tussen de bestaande functies en topologie, zoals de luchthaven en moerasgebieden, ontplooidde. Elke *unité de voisinage* beschikte over eigen openbare voorzieningen, gelegen aan een *cul-de-sac* in het midden van de wijk.

Architect M. Ecochard, 'Plan Directeur du Cap Vert', 1967, Bron: IFA (Fonds Ecochard)

Arsac zijn masterplan of 'Schéma Directeur d'Aménagement et d'Urbanisme' voor Kinshasa voor.²² Hetzelfde FAC financierde daarnaast ook de Franse architect Michel Ecochard die als consultant van de Senegalese regering een 'Plan Directeur du Cap Vert' opmaakte dat in 1967 werd gepresenteerd (afb. 37).²³ Het is niet toevallig dat de Franse ontwikkelings-samenwerking in twee van de drie steden de stedenbouwkundigen leverde. Het toont de grote wil van Frankrijk aan om ook na de onafhankelijkheid in Franstalig Afrika aanwezig te blijven. In geen van deze drie teams werden Afrikanen opgenomen, tenzij in ondergeschikte posities. In feite was sprake van een paradoxale ontwikkeling: op het moment dat het bestuur in Afrika eindelijk in Afrikaanse handen viel, werden de stedenbouw volledig aan het Westen uitbesteed.

Hoewel in de drie steden sprake was van de komst van buitenlandse stedenbouwkundigen, bestonden er aanzienlijke verschillen. Terwijl de Franse architect Ecochard van ontwikkelingslanden reeds tijdens de koloniale periode zijn professionele biotoop had gemaakt, was dat in veel mindere mate het geval voor de twee andere architecten.²⁴ Arsac en Hancock beschikten wel over enige ervaring buiten hun eigen land, maar waren vooral actief geweest in hun thuisbasissen. Ze zagen in ontwikkelingssamenwerking een mogelijkheid om hun werkterrein naar Afrika te verbreden zonder grote financiële risico's te nemen, want de westerse donorlanden stonden in voor hun financiering.

Alleen Arsac vestigde zich met MFU permanent in Afrika, waar MFU in Kinshasa na verloop van tijd de rol van de centrale Dienst Stedenbouw ging overnemen, hoewel dat aanvankelijk niet de bedoeling was. Zowel Ecochard als Hancock werkten daarentegen op basis van korte studiereizen en in samenwerking met de lokale Diensten Stedenbouw. Van een goede samenwerking was echter nooit sprake. Dit kwam doordat de stedenbouwkundigen in alle drie gevallen in direct contact stonden met de president en zijn entourage. Deze rechtstreekse ruggensteun van de president zorgde ervoor dat de buitenlandse stedenbouwkundigen zich weinig aantrokken van de adviezen van de bestaande stedenbouwkundige instituties, en dat ze die met hun expertise en financiële capaciteiten beconcurrerden in hun functioneren.

22. BEAU-archief, Auguste Arsac, 'Rapport Justificatif du Schéma Régional d'Urbanisme', 1967. Voor een biografie van Arsac, zie annex.

23. Ecochard's opdracht in Senegal omvatte niet alleen een masterplan voor Dakar, maar tevens voor tal van andere steden in Senegal, zoals Saint-Louis, Rufisque, Ziguinchor, Kaolack, Diourbel, Louga en Thies. De filosofie daarachter was dat indien de levensomstandigheden zouden worden verbeterd in deze secundaire steden, de exodus naar Dakar zou kunnen worden afgeremd. Na een eerste missie in Senegal in juli 1963 stelde Ecochard een rapport op, getiteld 'Les problèmes des plans directeurs d'urbanisme au Sénégal', dat hij op 7 oktober 1963 voorlegde aan de Conseil National de l'Urbanisme. In dit rapport stelde Ecochard een probleemstelling op en lanceerde hij tevens een eerste beslissende voorzet voor zijn masterplan voor Dakar. Tussen 1963 en 1966 maakte Ecochard in samenwerking met de lokale diensten een survey op. In juli 1966 presenteerde Ecochard het 'Plan Directeur du Cap Vert' voor Dakar, dat tevens werd ondertekend door vier medewerkers van Ecochard, waaronder zijn zoon Jean. De andere medewerkers waren Jean-Louis Boubert, Louis Couvreur en Gilbert Delecourt. Het 'Plan Directeur de Dakar: Projet/Enquêtes' kan worden teruggevonden in IFA, Fonds Ecochard; en in de bibliotheek van ANS. Het deel 'Projet' bevat het masterplan met uitgebreide toelichting, het deel 'Enquêtes' bevat de survey. Voor een biografie van Ecochard, zie annex.

24. Ecochard's specialisatie in de stedenbouw van de 'Derde Wereld' bezorgde hem, zoals in hoofdstuk 3 vermeld, de veelzeggende bijnaam 'urbaniste tiers-mondiste'. Verdeil (2003), p. 299.

Deze complete uitbesteding van de stedenbouw aan een buitenlands teams van stedenbouwkundigen was in Kinshasa nog begrijpelijk, aangezien het overheidsapparaat daar na de onafhankelijkheid te kampen had met zware structurele problemen. In Dar es Salaam en Dakar daarentegen was het bijzonder vreemd dat de lokale Diensten Stedenbouw buitenspel werden gezet, omdat deze nog gedeeltelijk werden bemand door voormalige koloniale ambtenaren. Deze waren in het kader van de ontwikkelingssamenwerking aangesteld als technische assistenten. In Dar es Salaam bleef de Brit R. L. Sharp tot minstens 1968 actief als hoofd van de Dienst Stedenbouw.²⁵ Toch werd hij bij de totstandkoming van het nieuwe masterplan door het Canadese Project Planning Associates Ltd. nauwelijks betrokken. In Dakar bekleedde de Fransman E. Giroult, net als Ecochard aangesteld door het FAC, tot ver in de jaren 1960 de post van directeur van de Dienst Stedenbouw.²⁶ De dubbele bemanningen bij de stedenbouwkundige planvorming leidde net als in de koloniale periode tot onproductieve spanningen. In Dakar, zoals we verderop zullen zien, uiteindelijk zelfs tot de terugtrekking van Ecochard in 1967 als raadgevend architect, nog voor diens definitieve ontwerp officieel werd goedgekeurd.

De masterplannen die de buitenlandse stedenbouwkundigen na de onafhankelijkheid maakten, waren de tweede generatie masterplannen voor de drie steden. Ondanks de onafhankelijkheid vertoonden ze belangrijke overeenkomsten met de eerste naoorlogse generatie masterplannen die onder koloniaal bewind werden opgesteld. Deze gelijkenis is niet erg verwonderlijk, omdat de koloniale en postkoloniale stedenbouwkundigen vaak dezelfde professionele achtergrond hadden.

Een overeenkomst was bijvoorbeeld hun technocratische houding. Net zoals in de naoorlogse periode het geval was, waren ze ervan overtuigd dat door middel van stedenbouw de groei van de steden kon worden gecoördineerd en gecontroleerd. Daarmee demonstreerden ze een typisch westers vooruitgangdenken: ze geloofden niet alleen in de maakbaarheid van de stad door middel van stedenbouw, ook zagen ze voor zichzelf een zeer belangrijke rol weggelegd als experts in de technische materie van de stedenbouw.

Er bestond echter ook een aantal cruciale verschillen met de koloniale masterplannen, en wel op het vlak van de stedenbouwkundige uitwerking. De masterplannen die na de onafhankelijkheid werden opgesteld, waren in de eerste plaats globale groeischema's waarin de contouren van de stedenbouwkundige ontwikkeling op regionale schaal werden uitgezet, zonder dat daarin reeds sprake was van een stedenbouwkundig ontwerp. In die zin waren de masterplannen in de eerste plaats beleidsdocumenten waarin een visie werd gepresenteerd voor een efficiënte ruimtelijke inrichting van de stad en regio op basis van bestemmingen. Deze masterplannen zijn daardoor eerder te situeren binnen de discipline van de

25. De Dienst Stedenbouw in Dar es Salaam was verbonden aan het Ministry of Lands, Settlement & Water Development. Dat Sharp (de opvolger van Sylvester White) tot 1968 aangesteld bleef, blijkt uit de *Town Planning Annual Reports (1950-1968)* in het archief van het Ministry of Lands.

26. De Dienst Stedenbouw in Dakar was verbonden aan het Ministère des Travaux Publics, de l'Urbanisme et des Transports van minister Mady Cissokho.

ruimtelijke planning dan die van de stedenbouw. Ze tonen een grote verwantschap met de streek- of structuurplannen die na de Tweede Wereldoorlog voor vele Europese steden werden opgesteld om de wederopbouw te begeleiden of met de SDAU's (Schéma Directeur d'Aménagement Urbain) die in de jaren 1960 van de twintigste eeuw en daarna voor tal van steden in Frankrijk werden opgesteld om de stadsgroei in goede banen te leiden. Hoewel de masterplannen in de eerste plaats beoogden de sterke demografische groei in de drie steden op te vangen, is het achteraf gezien opmerkelijk dat de stedenbouwkundigen daarbij van enorme demografische onderschattingen uitgingen.

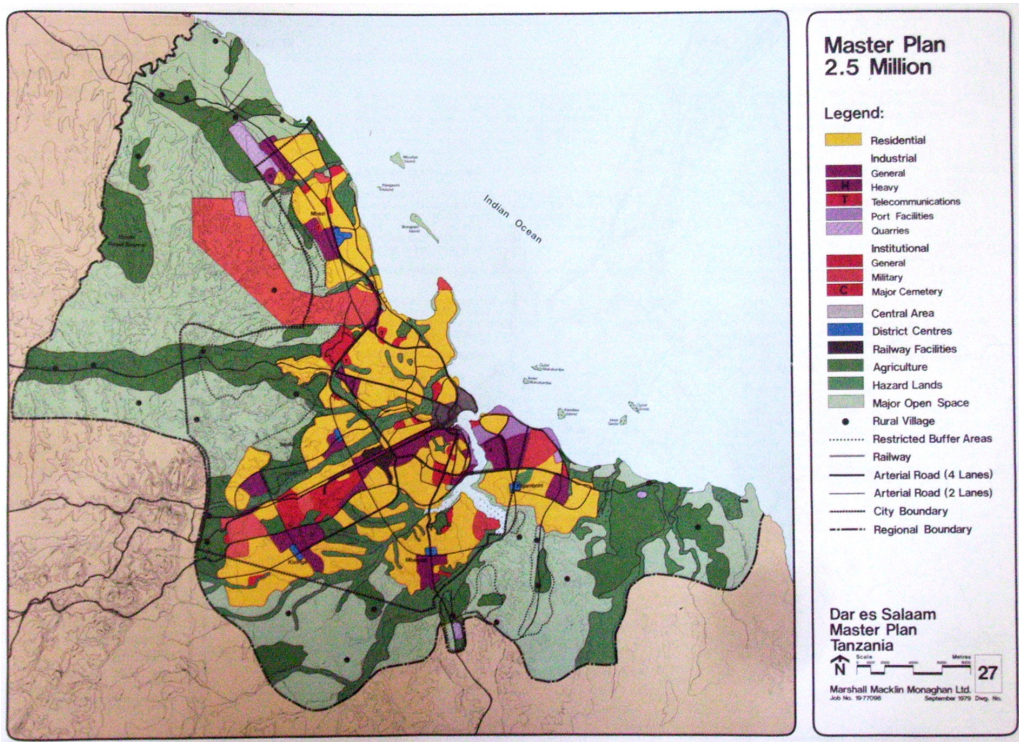
Het feit dat de stedenbouw werd uitbesteed aan de buitenlandse teams van stedenbouwkundigen die vaak voeling misten met de lokale context, zorgde ervoor dat de masterplannen niet altijd goed aansloten bij de reële situatie. Zo keken de stedenbouwkundigen vaak nogal misprijzend naar de ongeplande nederzettingen, door hen *bidonvilles* of *slums* genoemd, die door de grote migratie naar de steden steeds talrijker en groter werden en er de uitvoering van hun plannen hinderden. De praktijk van 'illegale' toe-eigeningen van vacante stedelijke ruimte, destijds vaak aangeduid met *squatting*, werd door de buitenlandse stedenbouwkundigen doorgaans als een ernstig probleem beschouwd. In hun ogen kon het alleen worden opgelost door resolute *slum clearances*, afbraak. Deze houding stond vaak lijnrecht tegenover het beleid van de Afrikaanse besturen die, ondanks hun strenge wetten voor landgebruik, deze *squatters* in de praktijk een vage legale status gaven, niet het minst om hun populariteit bij de bevolking te vergroten.²⁷

Deze ambigue houding van de Afrikaanse besturen, gecombineerd met het 'universele', maar *in se* zeer westerse ontwikkelingsmodel dat de stedenbouwkundigen voor de Afrikaanse steden voor ogen hadden, maakte de masterplannen gedateerd nog voor de implementatie ervan was begonnen. De omvang van de ongeplande nederzettingen in de drie Afrikaanse steden was namelijk toen al dermate groot geworden dat het compleet onrealistisch en onbetaalbaar was om ze te ontruimen en te slopen. Geconfronteerd met deze discrepantie tussen plan en realiteit zagen de Afrikaanse besturen zich tegen midden de jaren 1970 genoodzaakt de masterplannen te herzien. Dat luidde een nieuwe fase in de postkoloniale stedenbouw in. In Dar es Salaam was een nieuw masterplan bovendien onontbeerlijk geworden, omdat het vorige was ontwikkeld als 'the front door of the nation'.²⁸ President Nyerere besliste echter in 1974 Dar es Salaam zijn hoofdstedelijke status te ontnemen ten voordele van Dodoma, in het binnenland van Tanzania.²⁹ Ondanks dat duidelijk gebleken

27. Op dit *laissez faire*-beleid van de Afrikaanse besturen na de onafhankelijkheid gaan we in hoofdstuk 10 uitgebreid in.

28. Project Planning Associates Ltd. (1968), p. 9.

29. Voor Dar es Salaam was die herziening ook een vereiste omdat de wet voorzag dat om de tien jaar nieuwe masterplannen dienden te worden gemaakt. Dar es Salaam verloor naast zijn hoofdstedelijke status ook zijn gemeentelijke status. De stad werd namelijk opgedeeld in drie districten (Temeke, Ilala, Kinondini) die de bevoegdheden overnamen. Pas met de decentralisatie van 1978 werd dit ongedaan gemaakt. De verplaatsing van de hoofdstad naar Dodoma kende een lange voorgeschiedenis. Al bij het Duitse koloniale bestuur bestond het plan om de hoofdstad naar Dodoma te verhuizen. In 1932 koos het Britse koloniale bestuur ook voor Dodoma als de nieuwe locatie voor een nieuwe hoofdstad van Tanganyika. De voornaamste reden voor de mogelijke verhuizing was het vochtige klimaat in Dar es Salaam. Er was echter geen geld voor een nieuwe hoofdstad. Daarnaast waren er ook veel tegenstanders omdat in

Dar es Salaam, 1979 | Afbeelding 38

Het tweede postkoloniale masterplan voor Dar es Salaam van 1979 werd net als het eerste van 1968 (afb. 35) opgesteld door een Canadees ingenieursbureau, in dit geval Marshall Macklin Monaghan Ltd. Deze keer kaderde het masterplan binnen een ontwikkelingssamenwerkingsovereenkomst tussen de Zweedse en Tanzaniaanse overheid. In feite werden door Marshall Macklin Monaghan Ltd. twee scenario's opgesteld die de groei van de stad op lange termijn moesten begeleiden. Het aantal inwoners bepaalde de plantermijn, niet een jaartal: het eerste masterplan voor 1,3 miljoen inwoners, het tweede 2,5 miljoen inwoners (zie afbeelding). De grote lijnen van het plan waren erg gelijkaardig aan deze van het eerdere masterplan. De uitbreidingsgebieden werden langs de radiale hoofdwegen vanuit het centrum gepland. Rond de zones voor stadsuitbreiding werd een omvangrijke groenzone als buffer voorzien die ongecontroleerde verstedelijking moest tegenhouden. Een groot verschil was echter dat meer rekening werd gehouden met de bestaande verstedelijkingspatronen in de gebieden tussen de invalswegen. Deze werden geïntegreerd in het masterplan. Grootchalige infrastructuurprojecten uit het masterplan van 1968, zoals een tweede haven en luchthaven, werden daarentegen achterwege gelaten.

Ingenieursbureau Marshall Macklin Monaghan Ltd., 'Dar es Salaam 1979 Master Plan, 2,5 Million', Bron: Marshall Macklin Monaghan (1979)

was dat de Afrikaanse besturen en de buitenlandse stedenbouwkundigen niet steeds op dezelfde lijn zaten, bijvoorbeeld over de ongeplande nederzettingen, kwamen de meeste besturen paradoxaal genoeg voor een nieuw masterplan opnieuw bij dezelfde stedenbouwkundigen terecht. Dit toont aan dat er ook logica's aan het werk waren die het stedenbouwkundig vraagstuk overstegen. Hierop komen we later terug.

In Kinshasa werd MFU belast met de opdracht voor een nieuw masterplan. Het werd in 1975 gepresenteerd.³⁰ In zekere mate was de situatie gelijkaardig in Dar es Salaam, waar opnieuw een Canadees ingenieursbureau werd aangesteld: Marshall Macklin Monaghan Ltd. (dat op een onduidelijke wijze gelieerd was aan het eerste ingenieursbureau).³¹ De werking van het bureau werd echter niet weer gefinancierd met Canadees, maar nu met Zweeds ontwikkelingsgeld. Dit toont aan dat de Canadezen veel minder de behoefte hadden dan de Fransen om in Afrika lang aanwezig te blijven. Het plan van Marshall Macklin Monaghan Ltd. werd in 1979 voorgesteld (afb. 38).³²

In deze herkansingsfase toonden de buitenlandse stedenbouwkundigen een grotere sociale betrokkenheid en een grotere bereidheid om de bestaande ontwikkelingen in de masterplannen te incorporeren. Deze gewijzigde attitude was, zoals gezegd, door de omvang van de ongecontroleerde nederzettingen een noodzaak geworden. Maar ook in andere niet-westerse contexten was een beweging op gang gekomen die een humanisering van de stedenbouw bepleitte. De nieuwe aanpak lag bijvoorbeeld in de lijn van het niet-westerse oeuvre van architecten als Otto Koenigsberger (o.a. in Egypte en India), Constantine Doxiadis (o.a. in Libanon, Pakistan en Ghana) en Maxwell Fry en Jane Drew (o.a. in India, Sri Lanka, Iran, Nigeria en Ghana) die zich bewogen in het 'spanningsveld tussen de transnationale praktijk van de expert en de dynamiek van de lokale omstandigheden'.³³

In feite echode de veranderende instelling van deze generatie architecten vroegere debatten die binnen CIAM werden gevoerd, met name op het CIAM IX-congres in Aix-en-Provence in 1953. Op dit CIAM-congres bestond een grote aandacht voor de huisvestingsproblematiek in niet-westerse steden. Dat kwam bijvoorbeeld tot uiting in de presentatie van het onderzoek naar 'l'habitat pour le plus grand nombre' van de architecten

Dodoma geen enkele economische activiteit aanwezig was en er zelfs zo goed als geen Afrikanen woonden. Bovendien heette het er nog warmer te zijn dan in Dar es Salaam, waardoor een gebrek aan water zou zijn. TNA 20961 (Capital of Tanganyika, proposed new site for).

30. Dit tweede MFU-plan van 1975 zit vervat in de *Atlas de Kinshasa* (1975). Flouriot et al. (1975) *Atlas de Kinshasa*, kaarten 43 en 44.

31. Allen Armstong beweert dat er een connectie bestaat tussen beide Canadese consultancybureaus uit Toronto. Armstrong (1986), p. 58.

32. Het 'Dar es Salaam Master Plan 1979 and 4 Technical Supplements' van Marshall Macklin Monaghan Ltd. (1979) kan worden teruggevonden in het Tanzania Ministry of Lands en in het ArchiAfrika-archief. Omtrent Marshall Macklin Monaghan Ltd. hebben we weinig informatie kunnen vinden. Marshall Macklin Monaghan Ltd. werd in 1952 opgericht en bestaat tot op vandaag als MMM Group Ltd. Het bureau ging niet in op onze vraag om zijn archief te kunnen raadplegen. De MMM Group Ltd. beweert op zijn website (www.mmm.ca) sinds eind jaren 1950 'one of Canada's largest engineering firms' te zijn, op dit moment de 'international leader in sustainability/environment' te zijn en meer dan 2.000 personeelsleden in dienst te hebben.

33. Avermaete (2011), p. 92. Voor de visie op stedenbouw in niet-westerse regio's van de aangehaalde architecten, raden we volgende referenties aan: Doxiadis (1968), Fry & Drew (1964) en Koenigsberger (1983).

Georges Candilis & Shadrach Woods van de Marokkaanse werkgroep GAMMA (Groupe d'Architectes Modernes Marocaines).³⁴ Deze belangstelling voor de relatie tussen mens en omgeving, en voor organisch gevormde nederzettingen, zou na 1953 centraal komen te staan binnen de CIAM-groep TEAM X.³⁵

Ook in de nieuwe masterplannen voor Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa lag een grote nadruk op de huisvesting van de massa. In de geest van CIAM, ontwierpen de architecten nieuwe woningtypes die een hoog wooncomfort wisten te combineren met de Afrikaanse levenswijze, waarbij ze zich lieten inspireren door Afrikaanse bouwvormen. Hoewel de architecten de *bidonvilles* of *slums* niet langer negeerden, waren ze toch vooral op zoek naar een manier om de *bidonvilles* op termijn uit het stadsbeeld te laten verdwijnen. Daarmee verschilden ze van de architect Turner. Uit een fascinatie voor de ongeplande nederzettingen in Latijns-Amerika wilde die in de jaren 1970 met zijn concept van *self-help housing* de bestaande woonpraktijken in de *slums* optimaliseren en daarmee in zekere zin formaliseren. In tegenstelling tot de architecten in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa beoogde hij daarbij de rol van architect te minimaliseren.³⁶

In feite kan het plan dat Ecochard voor Dakar in 1967 ontwikkelde, al tot deze tweede generatie van de postkoloniale stedenbouw worden gerekend. Hij was van meet af aan nauw betrokken bij de activiteiten van CIAM en later TEAM X.³⁷ Ecochard omschreef het probleem waar hij als architect in Dakar voor stond, geheel in het TEAM X vocabularium als 'un problème de grand nombre et de grand nombre mal logé'.³⁸ In zijn masterplan voor Dakar ontwikkelde hij het concept van een 'urbanisme évolutif', waarbij de inwoners naarmate hun levensomstandigheden beter werden, de kwaliteit van hun woningen konden verhogen.³⁹ Daarbij hamerde Ecochard er steeds op dat eerst de wegen, kavels en nutsvoorzieningen (water, riolering, electriciteit) dienden te worden aangelegd, vooraleer de bewoners aan de slag konden met de bebouwing.

Dit 'urbanisme évolutif' vertoonde een grote verwantschap met het *Trame Ecochard* dat Ecochard eerder voor Casablanca had ontwikkeld. Dat bestond uit een raster van kavels van acht bij acht meter dat diende als de 'hardware' voor de nieuwe wijken en waarin de 'software' van de woningen op een flexibele wijze kon worden ingepast.⁴⁰ In zijn masterplan voor Dakar gebruikte Ecochard dus tot op zekere hoogte concepten die hij eerder

34. Over het werk van Georges Candilis (& Shadrach Woods), zie Avermaete (2005)

35. In verband met Team X, zie Risselada & Van den Heuvel (2005).

36. Voor een goed inzicht in de het concept van *self-help housing* bij Turner (en hoe het vaak werd misbegrepen), zie Harris (2003).

37. Ecochard maakte ook deel uit van ATBAT-Afrique (verbonden aan de GAMMA-groep). ATBAT-Afrique was de Afrikaanse vleugel van 'L'Atelier des Bâtitseurs' en werd opgericht in 1947. Le Corbusier, Vladimir Bodiansky, André Wogensky, Marcel Piot en Jacques-Louis Lefebvre waren de voornaamste leden. In verband met l'ATBAT -Afrique, zie Eleb (1999).

38. IFA, nota Ecochard, 'Les problèmes des plans directeurs d'urbanisme au Sénégal', 1963, p. 5.

39. Ecochard (1966), 'Projet', p. 7.

40. Ecochard stond van 1946 tot 1952 aan het hoofd van de Service d'Urbanisme du Protectorat van Marokko. In die hoedanigheid maakte hij masterplannen voor o.a. Casablanca en Rabat. Zie hiervoor Eleb & Cohen (1998).

voor andere steden had ontwikkeld in Noord-Afrika. Dit zorgde ervoor dat zijn plan veel meer was afgestemd op de bestaande ruimtelijke en sociale condities dan het geval was bij de onbetaalbare plannen die voor Dar es Salaam en Kinshasa rond diezelfde tijd werden geprensteerd. Toch zat een zeer gelijkaardig, typisch westers, vooruitgangsgeloof in het 'urbanisme évolutif' van Ecochard vervat. Door de plannen voor Casablanca te recyclen, gaf hij bovendien blijk van een vrij generaliserend idee van wat de Afrikaanse samenleving was.

Desalniettemin blijkt Ecocard's maatschappelijke betrokkenheid uit de omvangrijke survey, door Ecochard 'enquêtes' genoemd, die hij voorafgaand aan zijn masterplan of 'projet' opmaakte. Met het opmaken van een dergelijke survey en het verzamelen van zowel kwantitatieve als kwalitatieve data, trachtte hij meer voeling te krijgen met de lokale condities. Ecochard stelde zich bij de opmaak van zijn survey, dat bij wijlen veel weg heeft van een politiek manifest, ook veel participatiever op dan zijn collega's, namelijk door ook de lokale overheden van Dakar in zijn survey te betrekken.

Ook MFU deed voor zijn tweede masterplan voor Kinshasa beroep op enquêteurs van de gemeentelijke diensten en legde bij de uitwerking van de *Atlas de Kinshasa*, waarin een fijnmazige analyse van de bestaande situatie in Kinshasa werd voorgesteld, een grotere belangstelling aan de dag voor lokale dynamieken.⁴¹

Deze participatie zat ook vervat in het tweede masterplan voor Dar es Salaam van 1979, op uitdrukkelijke verzoek van de overheid die zich zeer ontevreden toonde over de beperkte mate waarin lokale overheden betrokken waren geweest bij het eerste masterplan.⁴² Ook in Dar es Salaam had een alwetende instelling bij de stedenbouwkundigen plaatsgemaakt voor een nieuwe attitude die meer twijfel en openheid toeliet, of zoals de nieuwe Canadese *consultants* het stelden: 'the plan is only a guide [...] to accomodate uncertainty.'⁴³

Deze participerende houding kan echter ook beschouwd worden als een manier van de architecten om zich in te dekken voor toekomstige kritiek. Door lokale overheden en academici bij de opmaak van het masterplan te betrekken, werden alle dissidente stemmen al op voorhand opgevangen. Zo werd het tweede masterplan voor Dar es Salaam ongezien positief onthaald door lokale overheden en universitaire recensenten, terwijl het plan eigenlijk niet zoveel verschilde van dat van 1968.⁴⁴ In de nota van het tweede masterplan stond bijvoorbeeld nog steeds zwart op wit te lezen 'squatters will be prohibited'.⁴⁵ Hoewel de stedenbouwkundigen in de drie steden claimden participierend te werk te gaan, beperkte zich dat dus in de drie gevallen uitsluitend tot een participatie van de bestuurders, niet van de bewoners.

41. Flouriot et al. (1975). Op de *Atlas de Kinshasa* komen we verder in dit hoofdstuk terug.

42. In verband met deze ontevredenheid, zie de 'Dar es Salaam Master Plan 1968 Review' die Marshall Macklin Monaghan Ltd. in 1978 opstelde. Het document kan worden teruggevonden in de USDM Library, East Africana Collection.

43. Marshall Macklin Monaghan Ltd. (1979), p. 55 en 107 (samengesteld citaat).

44. Armstrong spreekt in dit verband over 'lipservice'. Armstrong (1986), p. 57.

45. Marshall Macklin Monaghan Ltd. (1979), p. 55.

De dubbele agenda van de ontwikkelingsamenwerking: het cooperation syndrome

Hoewel ontwikkeling en vooruitgang centraal stonden in de ontwikkelingssamenwerking, waren dat zeker niet de enige drijfveren. Zowel voor de donor- als de ontwikkelingslanden speelden daarnaast nog andere beweegredenen. Voor de donorlanden ging het niet enkel om een filantropische daad, maar waren er met de ontwikkelingssamenwerking vaak ook politieke en economische belangen gemoeid. Over deze ambivalente mix van doelstellingen bij de donorlanden, stelt Carole Lancaster: 'Aid has been provided not only to promote growth and poverty reduction abroad. It has been and continues to be provided for a variety of purposes, of which development is only one.'⁴⁶ Wat de politieke en diplomatieke agenda's van de donorlanden betreft, kunnen we vaststellen dat de donorlanden zich via ontwikkelingssamenwerking goed trachtten te positioneren in een door de Koude Oorlog verdeelde wereld. Hoewel de donorlanden vaak de voormalige kolonisatoren waren, zorgde de Koude Oorlog ervoor dat ook nieuwe spelers in Afrika op het toneel verschenen, zoals de Verenigde Staten en China. Ook het Afrikaanse continent werd in dit mondiale machtsconflict het speelterrein van de westerse en communistische machtsblokken, die de Afrikaanse naties met ontwikkelingshulp voor zich trachtten te winnen. Sommige Afrikaanse landen speelden daar trouwens handig op in door hun ontwikkelingsamenwerking te gaan diversifiëren. Vooral Mobutu in Congo slaagde erin de machtsblokken tegen elkaar uit te spelen en grote financiële steun van beide kampen te bekomen.

Daarnaast speelden ook economische motieven bij de donorlanden vaak een grote rol. Voor de donorlanden die in deze studie aan bod komen, was dit vooral bij de Fransen het geval. Zij lieten hun keuze van investeringen niet alleen afhangen van de behoeftes van de ontwikkelingslanden, maar ook van de rentabiliteit van hun ontwikkelingssamenwerking. Maar ook voor andere donorlanden werden de ontwikkelingsprojecten veelal gesteund via een systeem van leningen (en niet van giften), weliswaar met lage rentes. Zo financierden de Afrikaanse landen in feite voor een groot deel hun ontwikkelingssteun zelf, wat vaak leidde tot een torenhoge schuldenlast. Voor de meeste donorlanden was dit systeem van leningen het winstgevendste aspect van hun ontwikkelingssamenwerking.

Bij de Fransen lag dit anders. Leningen waren slechts één van de vele renderende onderdelen van hun uitgekiende investeringspolitiek in de Afrikaanse ontwikkelingslanden. De historica Dulucq stelt dat via het mechanisme van de technische assistentie, de steunpilaar van de Franse ontwikkelingssamenwerking, de Fransen een grote werkloosheid van hun voormalige koloniale ambtenarencorps probeerden te vermijden.⁴⁷ Dit blijkt duidelijk uit het cijfermateriaal: in 1965 bestond het Franse corps van *coopérants* wereldwijd uit 40.000 leden en ging meer dan 50% van de ontwikkelingshulp naar hun loonkosten.⁴⁸

46. Lancaster (2007), p. 2. Hoewel armoedebestrijding naar het einde van de twintigste eeuw steeds meer het reële voorwerp van ontwikkelingssamenwerking werd, stelt Lancaster dat tot op vandaag 50% van de ontwikkelingssteun naar andere doelen gaat dan ontwikkeling.

47. Dulucq (1997), p. 373.

48. Lancaster (2007), p. 147.

Desalniettemin had deze nadruk op technische assistentie het potentieel om een win-win-situatie op te leveren, zowel voor Frankrijk als voor de ontwikkelingslanden. In sommige gevallen was echter weinig sprake van een echte transfer van kennis. De Franse technische assistenten klampten zich aan hun oude posities vast, en het ontbrak aan hoogopgeleide Afrikanen om hen in die kaderfuncties te beconcurreren. De Fransen trachtten bovendien, zoals ze voorheen ook in hun kolonies deden, via de ontwikkelingssamenwerking hun eigen economie te bevoordelen, bijvoorbeeld door bij bouwprojecten in Afrika alleen Franse bouwmaterialen te gebruiken en uitsluitend met Franse bedrijven en Franse semi-publieke organisaties te werken. Dit was een groot verschil met andere donorlanden, die niet alleen veel minder rendementgericht werkten, maar vaak ook simpelweg geen geld voor de uitvoering van de stedenbouwkundige projecten in Afrika beschikbaar stelden.

Pas rond 1980, onder impuls van de socialisten, kwam in Frankrijk een kritische beweging op gang die de neokolonialistische aard van de Franse ontwikkelingssamenwerking ter discussie stelde:

‘Les opérations financées ont souvent été des opérations lourdes, pas toujours adaptées aux besoins des populations concernées et parfois choisis en fonction de leur taux de retour pour l’économie française.’⁴⁹

Nadat in verschillende rapporten het inefficiënte karakter van de Franse investeringen werd aangetoond, werd gezocht naar een vorm van ontwikkelingssamenwerking die meer op maat was van de bevolking en minder gericht op het Franse eigenbelang.⁵⁰ Toch wordt duidelijk dat voor alle donorlanden, en niet alleen voor Frankrijk, het idee van de welvaartsstaat veel minder vervat zat in de ontwikkelingssamenwerking dan vroeger het geval was, in het naoorlogse koloniale beleid. Dat klinkt vreemd, maar het kwam natuurlijk doordat de donorlanden niet dezelfde verantwoordelijkheid droegen voor de ontwikkelingslanden als voorheen het moederland die voor een kolonie had.

Opvallend was dat ook bij de nieuwe Afrikaanse leiders de ontwikkeling en welvaart van de bevolking veel minder hoog op de agenda stond dan die leiders aanvankelijk beweerden. Het ontwikkelingsdiscours mondde bij hen al vrij snel uit in zelfverrijking en een legitimering van hun machtsmonopolie. In plaats van de beloofde democratisering uit te voeren, bleef alle politieke en economische macht na de onafhankelijkheid in handen van de president en een kleine politieke elite. Die bestuurden het land volgens het model van een eenpartijstaat, oppositie werd uitgesloten. Dit was het geval voor de Tanganyika African National Union (TANU) van Nyerere in Tanzania, de Union Progressiste Sénégalaise (UPS) van Senghor in Senegal en de Mouvement Populaire de la Révolution (MPR) van Mobutu in

49. Dulucq (1997) citeert uit een rapport van 1983 van het Commissariat Général du Plan. Dulucq (1997), p. 161. In diezelfde lijn stelden Adda & Smouts: ‘Plutôt que de vendre du béton, mieux vaut construire des équipements légers, adaptés au milieu, avec des techniques appropriées.’ Adda & Smouts (1989), p. 238.

50. Het belangrijkste rapport werd opgesteld door de academicus Michel Coquery op vraag van het Ministerie van ontwikkelings-samenwerking zelf. Voor een opsomming van andere kritische rapporten van de Franse ontwikkelingssamenwerking, zie Lancaster (2007), p. 153.

Congo. Alledrie betoogden ze met de creatie van een eenpartijstaat stabilisatie te willen brengen in het gespannen politieke klimaat na de woelige onafhankelijkheidsstrijd. Hoewel dit aanvankelijk inderdaad in zekere mate stabiliserend werkte, gaven de eenpartijstaten op termijn uit op dictatorschap. Terwijl Senghor en Nyerere zich echter na meer dan twintig jaar aan de macht vrijwillig terugtrokken, werd Mobutu in 1997 met geweld tot aftreden gedwongen.⁵¹

Na de onafhankelijkheid stelden de nieuwe politieke leiders dus alles in het werk om hun macht te consolideren. Daarbij bewaakten ze angstvallig de poorten met de buitenwereld, zoals de uitvoer van primaire grondstoffen en de inning van ontwikkelingshulp, maar investeerden ze weinig in een binnenlands draagvlak dat hen loyaliteit en respect bij de bevolking zou opleveren. Voortbouwend op het baanbrekende werk van Jean-François Bayart, noemt Cooper dit het model van de ‘gatekeeper state’ dat volgens hem een grote verwantschap toont met de wijze waarop de koloniale staat functioneerde.⁵² Net zoals de koloniale staat, gebruikten de nieuwe leiders ontwikkeling als een verantwoording voor hun politieke dominantie en hun monopolie in de economische sector.⁵³ In werkelijkheid bleef het welvaartsdenken beperkt tot een discours, en diende het zelfs geregeld tegenovergestelde doelstellingen. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de eerder besproken wetten waarmee alle land werd genationaliseerd. Hoewel die nationalisering van grond volgens de Afrikaanse besturen een meer egalitaire samenleving tot doel had, kwam in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa veel van de genationaliseerde grond uiteindelijk in het bezit van een kleine elite. Vooral bij Mobutu was dit het geval. Onder het mom de Congolese rijkdommen te willen verdelen, verrijkte hij zichzelf en zijn entourage. Dit beleid zorgde niet alleen voor desastreuze economische gevolgen, ook de sociale ongelijkheid werd er niet door ongedaan gemaakt zoals vooropgesteld, maar verscherpt:

‘Cette politique improductive de Mobutu a créé une nouvelle structure d’inégalité au Zaïre. La plupart des hauts cadres du MPR sont devenu des acquéreurs et ont constitué ainsi une nouvelle classe politico-commerciale.’⁵⁴

Iets gelijkaardigs zien we in Senegal, waar de landhervorming van 1964 nooit de eigenlijke doelstellingen realiseerde. In plaats van de sociale barrières op te lossen, werden die door de

51. Mobutu werd uit de macht verdreven door Laurent-Desiré Kabila. Kabila werd in 1997 president, waarmee in feite een nieuw dictatorschap van start ging. De bloedige machtswisseling contrasteerde met de geweldloze machtsoverdrachten van Nyerere en Senghor. Bovendien liet Senghor vanaf 1974, op het moment dat het land voldoende stabiel was, gradueel oppositie-partijen toe. Deze vrijwillige democratisering van de macht in Senegal kan als een rareiteit beschouwd worden in de Afrikaanse context, maar lag wel volledig in de lijn van de Senegalese politieke geschiedenis, waar Afrikanen al tijdens de koloniale periode zeer actief in de Senegalese politiek participeerden door de oprichting van verscheidene democratische partijen.

52. Bayart bood in 1989 een nieuw analytisch kader aan om de staat in Afrika te begrijpen. Daarbij legt hij de nadruk op de complexe interactie tussen interne en externe dynamieken. Zonder diep in te gaan op het zeer theoretische werk van Bayart, kunnen we vaststellen dat Bayart net als Cooper een grote nadruk legt op de geo-politieke positie en de geschiedenis van de postkoloniale ‘weak states’.

53. Cooper stelt hierover: ‘The developmentalist state, in its post-colonial as much as its colonial manifestation, was thus a particular entity: it exercised initiative, yet it suppressed initiative too, and it above all encouraged citizens to think of the state as the prime mover for raising the standard of living.’ Cooper (2002), p. 156.

54. Dibwe Dia Mwembu (2002), p. 44.

invoering van de wet eerder versterkt. De wet mondde uit in misbruik en corruptie op grote schaal, al lag dit minder aan de president dan aan de lokale autoriteiten die de grond moesten verdelen. Eenzelfde situatie zien we in Tanzania, waar de National Housing Corporation (NHC), de eerste grootschalige huisvestingmaatschappij in de geschiedenis van Tanzania, vrij snel transformeerde in een gepolitiseerd orgaan, een dekmantel voor politiek activisme en persoonlijke verrijking, niet zozeer van de president, maar voornamelijk van diens overheidsfunctionarissen.⁵⁵

Het bijna euforische vooruitgangsgeloof uit de jaren na de onafhankelijkheid, maakte snel plaats voor ontgoocheling. Zoals Cooper stelt: 'By the 1970's in most African states, the development slogan had become either tragedy or farce.'⁵⁶ De Afrikaanse naties ontwikkelden zich niet tot westerse naties. Ze hadden klaarblijkelijk een andere bestemming, die zich vooral leek te kenmerken door economische crisis en politieke chaos.⁵⁷ Dit nieuwe perspectief tastte het engagement van de donorlanden ernstig aan. De stijging van de armoede, in plaats van de verhoging van de welvaart, toonde namelijk vooral de 'aid ineffectiveness' aan van hun ontwikkelingssamenwerking.⁵⁸ Dat viel moeilijk te verantwoorden bij het thuisfront van de donorlanden en tastte hun imago in de internationale arena aan, wegens de nekoloniale connotatie die ontstond.⁵⁹ Vele donoren draaiden daarnaast de geldkraan dicht doordat ze zelf krap bij kas kwamen te zitten door de twee opeenvolgende oliecrisisen van 1973 en 1979. Ook het uiteenvallen van het Oostblok midden jaren 1980 en het einde van de Koude Oorlog zorgden voor een daling van de bilaterale ontwikkelingshulp, omdat nu een belangrijke geopolitieke drijfveer van de donorlanden verdween.⁶⁰ De nieuwe Afrikaanse naties hadden dus niet alleen het ontwikkelingsproject uit de koloniale periode overgenomen, maar tevens de mislukking.

55. Kironde (1995), p. 348.

56. Cooper (2002) p. 156.

57. Opvallend is dat zowel donor- als ontwikkelingslanden daarbij de schuld op elkaar afschoven. De regeringen van beide partijen waren echter zeer goed op de hoogte van elkaars belangen. In werkelijkheid ging het dus vooral over een gedeelde schuld. Bovendien was het niet alleen een kwestie van schuld, maar ging het tevens over een koloniale erfenis waaraan moeilijk te ontsnappen viel. Over deze 'blame game' stelt Cooper: 'Gatekeeper states are thus not "African" institutions, nor are they "European" impositions; they emerged out of a particular Euro-African history.' Cooper (2002), p. 160.

58. De term 'aid ineffectiveness' die we hier introduceren, ligt in de lijn van de term 'aid effectiveness' die door Lancaster wordt gebruikt. Lancaster (2007), p. 8.

59. Spottend wordt deze nekolonialistische investeringspolitiek van Frankrijk in Afrika soms de 'Françafrique' genoemd.

60. De lacune werd snel ingevuld door een opkomend netwerk van multilaterale ontwikkelingssamenwerkingorganisaties, zoals de Wereldbank en de Verenigde Naties (VN). Deze organisaties werden overigens financieel gevoed door dezelfde natiestaten, maar zonder de overduidelijke nationale agenda's van voorheen. Toch bestaat ook veel kritiek op de VN en de Wereldbank, gezien hun agenda's vaak sterk worden (bij)gestuurd door naties als de Verenigde Staten. Hun werking is bovendien erg bureaucratisch van aard en, net als in de bilaterale ontwikkelingssamenwerking, werken ze vaak met dezelfde bevoorrechte partners. In onze studie gaan we niet dieper in op de werking van deze multilaterale ontwikkelingssamenwerking op het gebied van de stedenbouw. We vermelden enkel het 'sites & services'-programma dat de Wereldbank, met zeer wisselend resultaat, vanaf midden jaren 1970 in vele Afrikaanse steden, waaronder Dakar en Dar es Salaam, toepaste en de oprichting van UN-HABITAT in 1978.

New towns en stadscentra

De dubbele agenda van de ontwikkelingssamenwerking, zowel bij de donor- als ontwikkelingslanden, was ook aanwezig in de masterplannen die door de buitenlandse teams van stedenbouwkundigen werden gemaakt. Zoals we eerder vermelden was er voor Dar es Salaam en Kinshasa sprake van twee fases in de postkoloniale stedenbouw tussen 1960 en 1980. Het verschil in deze fases zat echter voornamelijk in de veranderde attitude van de architecten en stedenbouwkundigen en manifesteerde zich veel minder in de masterplannen zelf. Net als het masterplan voor Dakar, hadden de masterplannen voor Dar es Salaam en Kinshasa twee duidelijke doelen: een stadsuitbreiding in de periferie van de bestaande stad en de bouw van een nieuw stadscentrum in de bestaande stad. Terwijl de stadsuitbreidingen heel goed in het kader van de ontwikkelingssamenwerking pasten, was dit voor de stadscentra veel minder het geval. Paradoxaal genoeg werd door de stedenbouwkundigen aan de stadcentra veel meer aandacht besteed dan aan de stadsuitbreidingen.

Voor het eerste uitgangspunt, de stadsuitbreiding, gebruikten de stedenbouwkundigen het concept van de *new town* dat in het Westen al na de Tweede Wereldoorlog werd ingezet om de sterke demografische groei en verstedelijking op te vangen, in eerste instantie in Groot-Brittannië. Daar werd in 1946 de *New Towns Act* aangenomen om onder andere de spectaculaire groei van London op te vangen. In Frankrijk werden *new towns* (in het Franse jargon *villes nouvelles*) geïntroduceerd in het SDAU van 1965 voor de Parijse regio.⁶¹

Terwijl Ecohard, in de lijn van de Franse traditie, in zijn plan voor Dakar een *ville nouvelle* plande, was in Kinshasa sprake van een heuse *ville est* en in Dar es Salaam van verschillende *sub-cities* langs de invalswegen naar de stad. Ondanks de verschillende naamgevingen ging het telkens over een zeer gelijkaardig concept. Door nieuwe gebieden in de periferie van de steden bewoonbaar te maken, werd getracht de congestie in de centrumstad tegen te gaan, waarbij de nieuwe woonzones vaak samen gingen met nieuwe industriegebieden om de *new towns* zoveel mogelijk werkgelegenheid te geven. Dit soort stadsuitbreidingen herinneren aan de naoorlogse satellietwijken die in de drie steden werden gerealiseerd, maar ze waren door hun enorme schaal toch wezenlijk verschillend.

In de door Patrick Abercrombie en J.h. Forshaw uitgewerkte plannen voor *new towns* in Groot-Brittannië was sprake van een polinucleaire structuur van woonwijken.⁶² Net als in Groot-Brittannië werden de *new towns* in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa onderverdeeld in wijken die werden ingericht volgens van het concept van de *neighbourhood unit*. Zoals Ecohard zijn *ville nouvelle* opdeelde in verschillende *unités de voisinage* met aparte wegen voor voetgangers en auto's, werden ook de *sub-cities* in Dar es Salaam onderverdeeld.⁶³ Dat gebeurde volgens een welbepaalde hiërarchie: de *sub-cities* werden onderverdeeld in

61. Diamant-Berger & Lacombe (1969), pp. 30-51.

62. Over de *new town* planning van Patrick Abercrombie en J.h. Forshaw, zie het werk van Peter Hall. Hall (1988), pp. 142-187.

63. Ecohard gebruikte de term 'unité de voisinage' (*neighbourhood unit*) in zijn nota 'Le relogement et le plan directeur de Dakar (déguerpissements)' van 1964, IFA.

districts die opnieuw werden onderverdeeld in *neighbourhood or village units*. Deze werden in het tweede masterplan van 1979 nogmaals onderverdeeld in 'TANU Ten Cell Units', groepen van tien percelen met aan het hoofd een afgevaardigde van TANU, de partij van de president. Door de 'TANU Ten Cell Unit' als nieuwe maat voor de wijken te presenteren, trachtten de externe stedenbouwkundigen de socialistische ideologie van Nyerere in het plan te integreren.⁶⁴ Hoewel de Candadese *consultants* in Dar es Salaam beweerden zich unaniem in te zetten voor de 'break down of exclusive and racial boundaries of the past', werden wel drie verschillende maten van 'TANU Ten Cell Units' geïntroduceerd, waardoor weliswaar geen raciale, maar toch een sociaal-economische opdeling werd voorzien.⁶⁵

De stedenbouwkundigen toonden met de introductie van *new towns* in de periferie van de stad de intentie om de levensomstandigheden van het armste deel van de bevolking te verbeteren. In hun plannen voor Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa voorzagen zij de nieuwe stadsdelen van infrastructuur, nutsvoorzieningen, openbare voorzieningen en huisvestingsprogramma's. Ze planden daarnaast goede verbindingen tussen de bestaande stad en de nieuwe stadsdelen. Toch bestond er een verschil. Terwijl in Kinshasa de *ville est* echt als een nieuwe stad werd gepresenteerd, gescheiden van de bestaande stad door ondermeer de luchthaven, werden de *sub-cities* van Dar es Salaam veeleer als een stadsuitbreiding voorgesteld. Dat was nog meer het geval in Dakar, waar Ecochard een tweepolig ontwikkelingsmodel voorstelde, waarbij de twee polen Dakar en Dagoudane Pikine naar elkaar zouden groeien om na een vijftiental jaar één stad te vormen. Ecochard stelde dan ook: 'Dagoudane Pikine, bien que loin de l'agglomération actuelle, forme avec ses 85.000 habitants, une cité-satellite qui ne demande qu'à se lier à Dakar.'⁶⁶ Voor de ontwikkelingslanden, die in grote financiële problemen verkeerden, hielden de dure infrastructuurvoorzieningen echter een zeer reëel risico in dat ze niet zouden worden gerealiseerd, zodat de onderklasse niet in de stad werd geïntegreerd, maar in een isolement bleef steken.

Anderzijds kenmerkten de plannen voor de drie steden zich door de planning van een nieuw stadscentrum. Opvallend is dat er bij de stedenbouwkundigen een grote overeenkomst bestond over de locatie ervan: in alle drie de steden werd dit nieuwe centrum gepland in het voormalige cordon sanitaire. Dit was geen onlogische keuze, omdat deze terreinen vaak één van de weinige zones waren die in de binnenstad (gedeeltelijk) onbebouwd waren gebleven. Maar daarnaast was de keuze ook symbolisch voor het doorbreken van de raciale segregatie in de koloniale stedenbouw. Terwijl MFU in Kinshasa in de tweede *zone neutre*, die de vooroorlogse en naoorlogse Afrikaanse wijken van elkaar scheidde, een nieuw *centre ville* voorzag, plande het Canadese Project Planning Associates Ltd. het nieuwe centrum van Dar es Salaam op Mnazi Moja, de voormalige *open space*. Ecochard stelde voor om op de terreinen ten zuiden van de Allées du Centenaire, gelegen in het voormalige cordon

64. Deze 'TANU Ten Cell Unit' zat zowel vervat in het plan voor Dodoma van 1976 als in het plan voor Dar es Salaam van 1979.

65. Lugalla betoogt dat het plan daarmee inging tegen de socialistische principes van *Ujamaa*. Lugalla (1989), p. 184.

66. Ecochard (1966), p. 16.

sanitaire van Dakar, een nieuw stadcentrum op te richten, omdat het oude centrum door de stadsgroei van de laatste decennia perifeer was geraakt.⁶⁷

Hoewel door de externe stedenbouwkundigen stevast werd betoogd dat ze met de bouw van een nieuw stadcentrum een nieuw hart aan de stad wilden geven ten gunste van de gehele bevolking, valt dit laatste toch erg in twijfel te trekken als we naar het programma kijken dat voor dit nieuwe hart werd voorzien. In de stadscentra werden voornamelijk regeringscomplexen, hotels, gebouwen voor internationale organisaties en bedrijven gepland. Meer dan om een ontmoetingsplaats voor het hele volk ging het om monumentale stadscentra waarvan de prestigieuze bouwprojecten een vrij letterlijke vorm van *nation building* betekenden.

Dit was voornamelijk het geval in de plannen voor Kinshasa van MFU. Het monumentale *centre ville* spleet de door eenverdiepingswoningen gedomineerde Afrikaanse woonwijken in tweeën, door de bouw van kantoortorens en verkeersinfrastructuur voor auto's.⁶⁸ Maar ook in het plan voor Dakar van Ecochard was dit het geval, aangezien hij in het nieuwe centrum niet alleen een gemeenschapcentrum en een school plande, maar vooral ook een aantal grootschalige commerciële gebouwen met bijhorende parkings en complexen voor de presidentiële partij.⁶⁹ Daartegenover bleven de voorstellen voor bouwprojecten in Dar es Salaam nog redelijk beperkt.⁷⁰ In 1974 had het bestuur besloten alle regeringsgebouwen naar Dodoma te verhuizen, waarvan de plannen werden gemaakt door dezelfde architecten van het plan van 1968 voor Dar es Salaam.⁷¹ Ook Project Planning Associates Ltd. plande in Dodoma een groot stadcentrum, waarvoor het tal van nieuwe overheidsgebouwen en internationale complexen uittekende.

Terwijl de buitenlandse stedenbouwkundigen voor de *new towns* enkel globale functionele schema's maakten die nog een concrete uitwerking dienden te krijgen, werden voor de stadscentra gedetailleerde architectuurplannen uitgewerkt. In eerste instantie lijkt dit contradictoir, omdat de architecten, zowel door de donor- als deontwikkelingslanden, hoofdzakelijk werden ingehuurd om de sterke uitbreiding van de stad te kanaliseren en de levensomstandigheden van alle stadsbewoners te verbeteren. In de projecten voor deze stadcentra, veel meer dan in deze van de *new towns*, kwamen echter een aantal achterliggende agenda's van de drie betrokken partijen samen. Ten eerste zagen de Afrikaanse leiders in deze prestigieuze stadcentra de kans om hun macht een (inter)nationaal aanzien te geven en deze

67. Ecochard (1966), p. 58-60.

68. In verband met dit ontwerp voor het *centre ville* van MFU, zie verder in dit hoofdstuk.

69. Ecochard maakte ruimtelijke perspectieven voor drie gebieden: 'Cerf-Volant' (een gebied in de vorm van een vlieger), 'Allées du Centenaire' en 'Théâtre en plein-air sur la côte de Ouakam'. Zie verder in dit hoofdstuk.

70. In 1967 maakte het Britse architectenbureau Anthony R. Davies & Partners uit London een voorstel voor een nieuw parlamentsgebouw in Mnazi Moja, de voormalige *open space*. De kostprijs van één miljoen pond zou worden gedekt door een lening van de Britse regering. Nadat de relaties tussen Tanzania en Groot-Brittannië bekoelden, werd van het project afgezien. Brennan et al. (2007), p. 52.

71. Dodoma werd door de stedenbouwkundigen ook voorgesteld als een *new town*, maar was toch wezenlijk verschillende van de *sub-cities* in Dar es Salaam. Het ging in Dodoma namelijk over de bouw van een bijna compleet nieuwe stad en niet over een stadsuitbreiding.

tevens in de stedelijke ruimte te consolideren. Ten tweede zagen de donorlanden, Frankrijk voorop, in de bouw van deze grootschalige complexen een gelegenheid om hun ontwikkelingssamenwerking meer te laten renderen. De architecten ten slotte zagen er mogelijkheden in om een aantal nieuwe, prestigieuze architectuuropdrachten binnen te halen. De 'editing' van de postkoloniale stedenbouw zit hem dan ook vooral in de klemtonen die werden gelegd bij de detaillering en stedenbouwkundige uitwerking van de masterplannen. Zoals we later zullen zien, zouden de prioriteiten die tijdens het ontwerpproces werden gesteld, ook de uitvoering van de masterplannen erg beïnvloeden.

Hoewel de postkoloniale masterplannen niet per se werden opgesteld vanuit segregatienistische intenties (zoals het geval was in de koloniale periode), mondde de dubbele agenda van de ontwikkelingssamenwerking wel uit in een sterke sociaal-economische polarisatie in de steden. Het optreden van MFU in Kinshasa vormt daarvan een sprekend voorbeeld. Om deze reden zullen we in wat volgt deze case dieper uitwerken. Daarenboven vormt Kinshasa een interessante case omdat die goed illustreert hoe de Fransen ondermeer via stedenbouw een blijvende stempel op Afrika na de onafhankelijkheid trachtten te drukken.

Bronnen en positionering

Over de postkoloniale stedenbouw van de drie steden tussen 1960 en 1980 is beduidend minder geschreven dan over de koloniale. Wat Kinshasa betreft bestaat tot op heden zo goed als geen literatuur waarin op de activiteiten van MFU wordt ingegaan. Voor ons onderzoek naar MFU in Kinshasa baseerden we ons in hoofdzaak op het archief van het Bureau d'Études d'Aménagement et d'Urbanisme (BEAU) in Kinshasa, het voormalige MFU.

Met uitzondering van het werk van de geograaf Assane Seck (1970), is ook over het postkoloniale masterplan voor Dakar nog weinig geschreven. Het vormt een vergeten stukje oeuvre van de nochtans erg bekende architect Ecochard. Voor Dakar consulteerden we de Archives Nationales du Sénégal (ANS) in Dakar en het Fonds Ecochard in het Centre d'Archives d'Architecture du XXe Siècle van het Institut Français d'Architecture (IFA) in Parijs.

Over de postkoloniale stedenbouw in Dar es Salaam is in vergelijking met de twee andere steden iets meer verschenen. De twee artikels van Allen Armstrong (1986, 1987) en vooral het werk van Lusugga J. M. Kironde (1995) zijn belangrijk om te vermelden. Voor ons onderzoek naar de postkoloniale stedenbouw in Dar es Salaam deden we beroep op de nog niet ontsloten archieven van het Ministry of Lands in Dar es Salaam en het Macklin L. Hancock - Project Planning Associates Fonds van de University of Guelph Library in Canada (Guelph).

2. Kinshasa: De geboorte van de *ville est*

Franse stedenbouw in een voormalige Belgische kolonie

De economische crisis en politieke instabiliteit in de jaren na de onafhankelijkheid versterkten de bevolkingstoeloop naar Kinshasa die reeds na de Tweede Wereldoorlog was ingezet. Kinshasa ontpopte zich in de ogen van veel Congolezen als de plaats van werkgelegenheid en relatieve veiligheid in een immens land dat werd verscheurd door armoede en politieke wanorde.⁷² Het jaar voor de onafhankelijkheid in 1960 telde de hoofdstad 402.500 inwoners, en al in 1968 werd de kaap van één miljoen inwoners overschreden. De demografische groei van de stad werd verder versterkt doordat de koloniale maatregelen om deze groei in te dijken na de onafhankelijkheid werden opgeheven.⁷³ Waar de koloniale samenleving nog een wanverhouding vertoonde in de bevolkingssamenstelling door het grote aantal mannen tegenover een minderheid van vrouwen, werd die disproportie in de jaren na de onafhankelijkheid tenietgedaan. Daarnaast emigreerden voornamelijk jonge mensen naar de hoofdstad waardoor de bevolking ook een grote natuurlijke groei kende. Door het klimaat van politieke instabiliteit in de eerste jaren na de onafhankelijkheid vormde de urbanisatieproblematiek voor de nieuwe Congolese regering geen prioriteit. Het gevolg was dat deze expansie van Kinshasa zich aanvankelijk voordeed zonder enig vooropgezet plan.

Geconfronteerd met de gevolgen van de tomeloze verstedelijking, onderkende het Congolese bestuur zijn gebrek aan expertise. In 1963 lanceerde het een internationale oproep voor technische assistentie in verschillende domeinen, zoals onderwijs, economie, institutionele organisatie en stedenbouw, hetzij via multilaterale overeenkomsten, hetzij via bilaterale overeenkomsten in het kader van ontwikkelingshulp.⁷⁴ De voormalige Belgische kolonisator leverde in de daaropvolgende jaren globaal gezien de grootste technische bijstand aan Congo, maar op het vlak van stedenbouw nam Frankrijk, na België de grootste donor van technische hulpverlening aan Congo, een dominante positie in.⁷⁵ Nochtans stelde Frankrijk zich aanvankelijk terughoudend op, omdat het reeds verschillende coöperatieprogramma's had lopen in zijn voormalige kolonies, waarbij het de vraag naar technisch assistenten slechts moeilijk kon bijhouden. Daarnaast was Frankrijk niet vertrouwd met de staatsstructuur die door de Belgen werd nagelaten. Het vreesde bovendien uit een bilaterale

72. In 1961 werd premier Lumumba vermoord en in de woelige periode 1960-1965 scheidde de relatief rijke provincie Katanga zich af van de natie.

73. Didier Gondola verwijst ondermeer naar het decreet van 20 juni 1957 dat alle grondverkopen in de steden illegaal maakte. Hij wijst er op dat dit decreet in de aanloop van de onafhankelijkheid bij wijze van verzet tegen de koloniale overheersing door ABAKO-leden werd geschonden. Deze verzetbeweging riep haar leden (voornamelijk Bakongo's) op om zich illegaal in Kimbanseke te vestigen. Ook de UNIBAT (de beweging van de Batekes) deed hetzelfde in het 'Camp Mombele' tussen Limite en Yolo. Gondola (1997), p. 304.

74. Onema (1971), p. 39.

75. In 1965 stuurde België 2.024 technische assistenten naar Congo, terwijl Frankrijk er slechts 201 zond. In de volgende jaren daalde het aantal Belgische technische assistenten, maar steeg het aantal Franse. In 1970 was de balans: 1.517 Belgen tegenover 270 Fransen. De grootste financiële steun aan Congo na de onafhankelijkheid kwam daarentegen van de Verenigde Staten, gevolgd door België en Frankrijk. Bron cijfermateriaal: Onema (1971).

overeenkomst met Congo weinig economisch en politiek voordeel te behalen, omdat het duidelijk was dat Frankrijk niet de enige partner zou worden van de Congolese staat, zoals dat wel het geval was in de voormalige Franse kolonies waar de bilaterale coöperatieprogramma's voor Frankrijk al tal van voordelen hadden opgeleverd.

Uiteindelijk bleken de voordelen voor Frankrijk van een bilaterale overeenkomst met Congo toch groter dan de nadelen. In 1963 werd een contract tussen beide landen gesloten. Frankrijk hoopte door deze overeenkomst zijn politieke invloed van West- naar Centraal-Afrika uit te breiden en zich als internationale speler in het wereldsysteem op te werpen dat door de Koude Oorlog werd gedomineerd. Daarnaast wilde Frankrijk ook de invloedssfeer van zijn taal en cultuur (het belang van de 'francofonie' dat aan prestigeverlies leed door het sterk opkomende Engels) vergroten via Congo, het grootste Franstalige land ter wereld.⁷⁶ De voornaamste reden die Frankrijk overtuigde, blijkt echter economisch van aard te zijn, daar het hoopte via de bilaterale overeenkomst zaken te kunnen doen.⁷⁷ Frankrijk besliste in Congo te investeren in sectoren die een duidelijk politiek en economisch rendement voor Frankrijk opleverden, zoals land- en mijnbouw, onderwijs, zware infrastructuur en stadsontwikkeling, via kleine teams van experts, om het Franse personeelstekort niet verder op te drijven:

'En effet, la France, étant liée aux 14 Etats africains et malgache dont la demande n'a jamais été satisfaite totalement et vu les difficultés rencontrées afin de recruter un nombre suffisant de personnels qualifiés pour répondre aux demandes toujours croissantes de ces Etats, a appliqué une formule originale au Congo. Selon cette nouvelle formule la France base son assistance technique au Congo sur l'envoi des petites équipes homogènes qui occupent des positions importantes. Comme on le voit, avec ce système, la France n'était disposée à offrir son aide que dans les secteurs clé qui l'intéressait et non dans ceux dont les besoins sont primordiaux pour le développement du Congo.'⁷⁸

Hoewel Frankrijk sterk investeerde in Congo, betrof het in de eerste plaats technische hulpverlening in de vorm van technische assistenten die het naar Congo stuurde en opleidingen in Frankrijk die het aanbood aan Congolezen. Pas in tweede instantie verleende Frankrijk financiële steun.⁷⁹ Deze technische assistenten hadden het statuut van ambtenaar op de afdeling Ontwikkelingssamenwerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken van Frankrijk. Een groot deel van het geld dat Frankrijk investeerde in de ontwikkelings-samenwerking in Congo zou daardoor in Franse handen blijven. Voor Congo hoefde dat niet noodzakelijk een nadeel te zijn, daar de overdracht van expertise en de opbouw van

76. Lancaster spreekt over 'an obsession with rank and *rayonnement*' bij de Fransen en stelt in verband met de keuze van Frankrijk om zo zwaar in te zetten op Afrika: 'Without Africa, France would become a power of third rank'. Lancaster (2007), p. 170 en 146.

77. Trefon (1989), p. 78.

78. Onema (1971), p. 45.

79. 'L'assistance française au Congo fut axée principalement sur la mise à disposition d'experts et des techniciens, et sur l'octroi de bourses et des stages.' Onema (1971), p. 68.

eigen Congolese instituties centraal stond.⁸⁰ De nogal dominante aanpak van de Franse technische assistenten en het gebrek aan Congolezen die voldoende opgeleid waren, zorgden er echter voor dat het voordeel voor Congo niet altijd duidelijk was.⁸¹

Tot dezelfde vaststelling komt ook de historica Sophie Dulucq voor de overdracht van expertise in de voormalige kolonies van Frankrijk zelf. Omdat vele koloniale ambtenaren na de onafhankelijkheid daar gewoon op hun post bleven en tevens de financieringsstructuren onveranderd bleven, was daar niet eens sprake van een radicale breuk met de manier waarop de verschillende overheidsdiensten tijdens de koloniale periode functioneerden:

‘Les structures de décision et de financement mises en place après 1945 par la France dans le domaine de l’urbanisme africain n’ont été que très partiellement remises en cause par l’accession à l’indépendance des Etats. Les hommes et les institutions ne se modifièrent guère et le type de politique urbaine imaginée ne connut pas de mutation radicale faute d’une refonte des instances de décision. Quelques changements de sigles, en 1959-1960, ne firent pas une politique renouvelée.’⁸²

De twee grote Franse investeringsbanken, het Fonds d’Investissements pour le Développement Economique et Social (FIDES) en de Caisse Central de la France d’Outre-Mer (CCFOM), werden na de onafhankelijkheid respectievelijk het Fonds d’Aide et de Coopération (FAC) en de Caisse Centrale de la Coopération Economique (CCCE) zonder dat dit ernstige gevolgen had voor hun werking.⁸³ Het grootste verschil was dat FAC en CCCE niet langer uitsluitend meer als investeringsbank fungeerden, maar tevens de lonen van de technische assistenten financierden, die een belangrijk deel vormden van de ontwikkelingssteun.

Frankrijk paste dus een uitgekiende ontwikkelingssamenwerkingstrategie toe in zijn voormalige kolonies en creëerde er in de jaren na de onafhankelijkheid een bijzonder gunstig investeringsklimaat, niet alleen voor de Franse staat, maar vooral ook voor Franse semi-publieke en private ondernemers. Zo richtte het Franse Ministerie van Buitenlandse zaken, belast met ontwikkelingssamenwerking, het Secrétariat des Missions d’Urbanisme et d’Habitat (SMUH) op dat tot doel had Franse *professionals* van verschillende disciplines met elkaar in contact te brengen in het domein van de ‘tropische stedenbouw’. In vele opzichten zette SMUH de activiteiten van het Comité d’Urbanisme et Habitat voort dat in 1946 was opgericht en dat voor een grotere uniformiteit in de stedenbouw van de Franse kolonies moest zorgen. Net als het Comité d’Urbanisme et Habitat, promootte SMUH in de ontwikkelingsgebieden een stedenbouw à la française. SMUH, dat tevens

80. Deze technische assistentie was niet geheel kosteloos voor de Congolese staat, want de Fransen betaalden alleen de lonen van de technisch assistenten en niet hun reis- en verblijfkosten.

81. Slechts zestien Congolezen behaalden een universitair diploma tijdens de koloniale periode. Stengers (1989), p. 188.

82. Dulucq (1997), p. 71.

83. Al op 30 juni 1959 wijzigde FIDES zijn naam in FAC, wat de voortgang van zijn werkzaamheden garandeerde. In 1958, maar in de praktijk pas in 1960, werd CCFOM afhankelijk van het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking en wijzigde de naam in CCCE.

de technische assistenten voor de stedenbouw aanwees, werkte daarbij met een financieel uiterst interessant statuut voor de Franse expats.⁸⁴ SMUH zond verschillende technische assistenten uit naar Afrikaanse steden. Hierbij werkte SMUH voornamelijk samen met Franse studiebureaus uit de publieke sector, zoals het Bureau Central d'Etudes pour les Equipements d'Outre-Mer (BCEOM) en het Office de la Recherche Scientifique et Technique Outre-Mer (ORSTOM), beide met een zetel in Parijs. Na de onafhankelijkheid behielden die zowel hun naam als werkzaamheden. Verder werkte SMUH ook samen met verschillende semi-publieke instituties, zoals het ingenieursbureau Société Centrale pour l'Equipement du Territoire- Coopération (SCET-Coop), dat in verscheidene Afrikaanse steden lokale bureaus oprichtte en zich specialiseerde in projecten op het gebied van zware infrastructuur.

Onder leiding van Auguste Arzac ondernam SCET-Coop vanaf 1960 te Dakar een studie voor de renovatie van de Médina. Het was ook deze architect die het team van stedenbouwkundigen van de Franse coöperatie in Kinshasa onder zijn hoede zou krijgen. De Franse coöperatieprogramma's werkten bij voorkeur samen met particuliere studiebureaus, architecten, ingenieurs, bedrijven, bouwfirma's en banken van Franse origine, waarmee de Franse staat in vele gevallen voorafgaand aan de onafhankelijkheid ook al contracten sloot. Zoals blijkt uit een verslag uit 1962 van FAC, was het de bedoeling dat het hele bouwproces dat uit de ontwikkelingssamenwerkingprojecten voortvloeide, in Franse handen werd gehouden:

'Nous avons un principe net, [...] c'est que nous fournissons en principe à ces pays des fonctionnaires et des techniciens français. [...] Sur près de dix mille agents d'assistance technique à la charge de la gouvernement français, les non-Français sont moins d'une vingtaine [...]. Pour ce qui concerne maintenant les achats de matériels, les fournitures ou l'exécution des travaux, les conventions les financent [...] pour l'emploi des crédits FAC prévoient qu'il n'y aura pas de matériel étranger, qu'il n'y aura pas de techniciens étrangers, qu'on ne fera appel qu'à des entreprises de la zone Franc, sauf dérogation expresse [...].'⁸⁵

Omdat deze semi-publieke en particuliere organisaties een grote overheidssteun genoten en door de Franse monopolie-positie weinig concurrentie hadden, kenden ze een explosieve groei na de onafhankelijkheid in de voormalige Franse kolonies. Dit alles resulteerde in een grote financiële *retour* van de Franse ontwikkelingshulp, tot 67 percent voor FAC en zelfs 76 percent voor CCCE.⁸⁶

84. Zoals dat vandaag in de Franse ontwikkelingsamenwerking, maar ook deze van andere donorlanden, nog steeds gebruikelijk is. SMUH werd in het begin van de jaren zestig opgericht. SMUH veranderde met de jaren van een studiebureau in een documentatiecentrum zonder commercieel motief, eerst als ACA (Agence Coopération et Aménagement) en vanaf 1988 onder ISTED (Institut des Sciences et des Techniques de l'Equipement et de l'Environnement pour le Développement) als 'Villes en développement'. SMUH werkte geregeld samen met ORSTOM (Office de la Recherche Scientifique et Technique Outre-Mer), het huidige IRD (Institut de Recherche pour le Développement). Voor deze informatie, zie de website van IRD (www.ird.fr).

85. De staatssecretaris van ontwikkelingsamenwerking in 1962 geciteerd door Dulucq. Dulucq (1997), p. 82.

86. Cijfers voor het jaar 1980. Bron: Dulucq (1997), p. 82.

Deze coöperatiestrategie van de Fransen, waarbij zoveel mogelijk ontwikkelingsgeld naar het donorland terugkeerde, werd in mindere mate ook door andere landen in Congo toegepast. Voornamelijk Italië, Oostenrijk, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en België vielen op in hun streven naar een voor hen renderende ontwikkelingshulp.⁸⁷ Wat wel uitzonderlijk was, was dat met het sluiten van een bilaterale overeenkomst tussen de Franse en Congolese staat, de Franse strategie buiten de voormalige Franse kolonies werd toegepast.

Na een verkennende missie installeerde het eerste team van vier Franse technische assistenten onder de titel 'Mission Française d'Urbanisme' (MFU) zich in november 1965 permanent in Kinshasa, waarna het vervolledigd werd door bijkomende experts en uitvoerend personeel. Net als in de voormalige Franse kolonies het geval was, kaderde MFU in Kinshasa in de veel bredere bilaterale overeenkomst die het Franse coöperatieprogramma FAC in 1963 met de Congolese staat sloot. De coördinatie was in handen van SMUH. In Kinshasa ging MFU een samenwerkingsverband aan met een aantal Franse particuliere en semi-publieke ondernemingen, zoals de semi-publieke studiebureaus Bureau d'Etudes et de Réalisations Urbaines (BERU) en Société Centrale pour l'Équipement du Territoire-Coopération (SCET-Coop), beide al enkele jaren actief in de voormalige Franse kolonies, en het architectenbureau Cabinet Arsac. BERU werd verantwoordelijk gesteld voor de sociaal-economische analyses en de uitwerking van een sociaal-economisch ontwikkelingsprogramma.⁸⁸ SCET-Coop stond in voor de technische studies van wegen, de water-, gas- en elektriciteitsnetwerken en gebouwen ter realisering van de architecturale en stedenbouwkundige projecten. Het Cabinet Arsac, onder leiding van Franse architect Auguste Arsac, werd belast met de stedenbouw- en architectuurontwerpen.

MFU in Kinshasa, onder leiding van de architect en stedenbouwkundige J. Barrière-Constantin, kreeg een dubbele opdracht.⁸⁹ Enerzijds werd MFU gevraagd de urgente stedenbouwkundige problemen op korte termijn aan te pakken. Om deze urgente problemen ter hand te nemen, werd een Unité Mécanisée d'Intervention opgericht, dat net als MFU gefinancierd werd door FAC. Anderzijds diende MFU een regionaal masterplan op te stellen dat de groei van Kinshasa zou begeleiden en waarin een functionele indeling van de stad zou worden voorgesteld. Als referentie van de Franse planningsexpertise schoof MFU het masterplan van Abidjan (Ivoorkust) naar voren, dat rond die tijd, in de eerste plaats door de Fransen zelf, werd beschouwd als een schoolvoorbeeld van hoe een Afrikaanse stad zich in de postkoloniale fase onder regie van de Fransen kon ontwikkelen.⁹⁰ Het masterplan voor Abidjan werd in 1961 opgesteld door de Franse Société pour les Études Techniques

⁸⁷. Voor een vergelijkend perspectief, zie Lancaster (2007).

⁸⁸. BERU stond onder de leiding van de sociaal-econoom Maurice Ducreux. Hij bracht in 1967 de 'Etude socio-demographique du Kinshasa' uit. Het onderzoek dat aan deze survey voorafging voltrok zich tussen 21 maart en 15 juni 1966.

⁸⁹. Barrière-Constantin stond tussen 1966 en 1969 aan het hoofd van de MFU in Kinshasa. Vanaf 1969 werd de MFU geleid door de architect en stedenbouwkundige Philippe Revillion. BEAU-archief, 'Rapport d'activités MFU', 1971.

⁹⁰. Arsac was in 1962 aan het werk in Abidjan, samen met ondermeer Ecochard. Het masterplan voor Abidjan werd door ons teruggevonden in het BEAU-archief.

d'Aménagement Planifié (SETAP) en werd eveneens gefinancierd door de Franse coöperatie FAC. In het plan werd, zoals gebruikelijk bij de Fransen en met oog op rendement, een grote nadruk gelegd op zware verkeersinfrastructuur (bruggen, autosnelwegen en verkeersknooppunten) en tal van prestigieuze bouwprojecten. Deze bouwprojecten werden ontworpen door bekende Franse architectenbureaus, waarvan vele reeds voor de onafhankelijkheid van Ivoorkust actief waren in de stad. Door de bouw van deze projecten, zoals de universiteit van Abidjan door Michel Ecochard, het justitiepaleis en de luchthaven van Abidjan door Badani & Roux-Dorlut Architectes, of het stadhuis van Abidjan door Henri Chomette, hoopten de stedenbouwkundigen van Abidjan een moderne hoofdstad met internationale uitstraling te maken.⁹¹

Ook werd aan de huisvesting van de snel groeiende bevolking van Abidjan gedacht, door de planning van nieuwbouwwijken in de periferie van de stad, vaak gecombineerd met industriële zones. Deze nieuwbouwwijken, soms ook als *villes nouvelles* voorgesteld, werden voorzien van goedkope, maar kwalitatief goede huisvestingsprogramma's. Exemplarisch waren de woningbouwprojecten van Badani & Roux-Dorlut Architectes, die werden gecontinueerd door andere architecten, zoals de reeds genoemde Auguste Arsac. Ook in Abidjan wordt duidelijk dat de wereld van de Franse ontwikkelingssamenwerking in het domein van de stedenbouw uit een klein netwerk van uitsluitend Franse architecten bestond.

Aanvankelijk was het de bedoeling van de Fransen om de opdracht in Kinshasa op dezelfde manier aan te pakken als in de voormalige kolonies van Frankrijk in Afrika. Daarbij zou MFU onder de voogdij vallen van de Dienst Stedenbouw van het Ministerie van Openbare Werken en Ruimtelijke Ordening.⁹² Deze constellatie bleek echter niet te werken, omdat deze dienst erg verschilde van die in de voormalige Franse kolonies. Bovendien functioneerden de Congolese diensten in Congo niet meer goed nadat het staatsapparaat na de onafhankelijkheid was ineengestort.⁹³

MFU werd daarom een onafhankelijke werkgroep die buiten de administratieve structuur werd geplaatst, maar die wel zou samenwerken met de Dienst Openbare Werken van het stadhuis van Kinshasa en de Dienst Stedenbouw.⁹⁴ Toen bleek dat de dialoog tussen MFU en de Congolese overheidsdiensten erg stroef verliep, werden deze kortgesloten door een rechtstreekse samenwerking met de president, waar zich alle macht feitelijk concentreerde. Deze kortsluiting veranderde weinig aan de operationaliteit van MFU, maar zorgde er wel voor dat MFU in de volgende jaren verscheidene privileges aan de president en zijn

91. Culot & Thiveaud (1992), pp. 239-256.

92. In het Frans 'Ministère des Travaux Publics et Aménagements du Territoire' (T.P. & A.T.).

93. Na de ernstige onrusten en plunderingen begin januari 1959 in Kinshasa, werd het politieke klimaat zo verhit dat het koloniale bestuur besloot Congolezen op gemeentelijk niveau te laten participeren in het bestuur. In de volgende maanden werd het algemeen enkelvoudig stemrecht ingevoerd en de Congolezen konden voor het eerst gemeenteraadsleden kiezen. De gemeentelijke instituties kregen daarnaast ook meer financiële autonomie. Toch kwam deze decentralisatie veel te laat en bleef ze te beperkt. Nog geen jaar later werd de macht overgedragen aan de Congolezen, zonder dat zij ooit kaderfuncties in de administratie hadden opgenomen. Stengers (1989), p. 188.

94. Barrière-Constantin (1970), p. 10.

Kinshasa, 1967 | Afbeelding 39

In het kader van de ontwikkelingssamenwerking stelde de 'Mission Française d'Urbanisme' (MFU) onder leiding van de ingenieur-architect A. Arsac in 1967 een masterplan voor Kinshasa voor aan de Congolese autoriteiten. Het opvallendste kenmerk van het masterplan was de oostelijke stadsuitbreiding, de zogenoemde *ville est*. Hoewel de stadsuitbreiding een strook bedekte van vijf bij dertig kilometer en de omvang van de bestaande stad verdubbeld werd, plande MFU er slechts 500.000 inwoners te huisvesten (in de bestaande stad woonden toen bijna een miljoen mensen). MFU bleef zeer schematisch in de uitwerking van het masterplan. De *ville est* werd onderverdeeld in vier centra die per twee gelegen waren langs een aftakking op een grote weg die de *ville est* met Kinshasa verbond. Aan de kant van de Congo-stroom werd een spoorweg gepland. Dit voorstel voor een oostelijke stadsuitbreiding lag geheel in de lijn van de koloniale stedenbouw. De koloniale satellietwijk Ndjili in het oosten van de bestaande stad werd in het masterplan van MFU op dezelfde wijze weergegeven als de centra van de *ville est*. Tussen de koloniale satellietwijk Ndjili en de voorgestelde *ville est* was naast de luchthaven (in het midden) ook een groot militair terrein gelegen dat de *ville est* scheidde van de bestaande stad. De *ville est* zou nooit worden gerealiseerd.

Ingenieur-architect A. Arsac (MFU), 'Schéma Directeur d'Aménagement et d'Urbanisme, Kinshasa', 1967, Bron: Barrière-Constatin (1970); Bron kleine kaart linksboven: Flouriot et al. (1975)

entourage zou inwilligen. Dit gepolitiseerde karakter van MFU, gecombineerd met zijn streven naar een hoge rentabiliteit van de ontwikkelingshulp, maakten dat de Franse stedenbouwkundige missie op een mislukking afstevende nog voor ze haar werk goed en wel had aangevat. Deze kroniek van een aangekondigde dood zullen we in wat volgt toelichten.

Het MFU-masterplan van 1967 en de continuering van de koloniale stedenbouw

In 1967, twee jaar na zijn aanstelling, presenteerde MFU zijn masterplan voor Kinshasa, ook 'Plan Régional d'Aménagement' of 'Schéma Directeur d'Aménagement et d'Urbanisme' (SDAU) genoemd, naar een ontwerp van Auguste Arsac (afb. 39).⁹⁵ Het masterplan stelde een nieuwe oostelijke stad in de periferie van de bestaande stad voor en een nieuw bestuurlijk en commercieel centrum in het bestaande stadsweefsel. Beide ingrepen werden op een vrij contradictorische wijze door MFU verantwoord.

Zo werd het idee voor de oostelijke uitbreiding van Kinshasa, die zou aanvangen net voorbij de luchthaven van Ndjili, gelegitimeerd met een geografische analyse die stelde dat de oostelijke strook langs de Congo-rivier de meest gunstige strook voor verstedelijking was, naast de reeds verstedelijkte vlakte van Kinshasa zelf. De zones ten westen en zuiden van de vlakte zouden volgens MFU door hun heuvelachtig karakter en daarmee gepaard gaande bodemerosie niet geschikt zijn voor huisvesting.⁹⁶ Nochtans bleek uit dezelfde analyse dat in de jaren na de onafhankelijkheid precies deze westelijke en zuidelijke heuvelruggen langs de routes naar Boma en Matadi massaal verstedelijkt waren geraakt door het dynamische handelsnetwerk tussen de hoofdstad en Beneden Congo. Immigranten vestigden zich daar, omdat de luchthaven van Ndjili op de al aangezette oostelijke verstedelijking een stop had gezet.⁹⁷

MFU negeerde bij de opmaak van het masterplan voor Kinshasa de actuele ontwikkelingen op het terrein. Terwijl de spontane bebouwing op de heuvelruggen in de jaren na het masterplan van 1967 alleen nog sterk zou toenemen, beschouwde MFU ze als voorlopig. Hoewel de verstedelijking van de heuvelruggen inderdaad niet ideaal was, hadden veel

95. Het masterplan of regionaal ontwikkelingsplan werd door MFU als volgt gedefinieerd: 'Le Schéma Directeur d'Aménagement et d'Urbanisme est un document d'urbanisme qui est élaboré conjointement par les services de l'Etat et les communes intéressées; il définit, pour une aire géographique étendue, les grandes orientations de développement à long terme (zones à urbaniser, zones à protéger, équipements principaux). Il sert de base aux décisions de l'administration.' BEAU-archief, 'Petit vocabulaire de l'aménagement et de l'urbanisme', ongedateerd.

96. 'On peut, en examinant les données physiques, apporter des éléments de support à cette extension de la ville vers l'Est. En allant vers le Nord, il y a le fleuve Congo. En allant vers le Sud on a un cirque collinaire entaillé de vallées profondes marquées par l'érosion. En allant vers l'Ouest se trouve le Mont qui sépare la plaine de Kinshasa de la vallée de Binza, séparation trop géographique pour être franchie. Il reste l'Est: le seul obstacle était la Ndjili. Mais une fois franchie cette rivière, plus aucun obstacle.' BEAU-archief, Auguste Arsac, 'Rapport Justificatif du Schéma Régional d'Urbanisme', 1967, p. 33.

97. 'La ville ancienne et les quartiers nouveaux occupent presque toute la plaine de Kinshasa, s'étendent sur les collines de l'Ouest et du Sud. A l'Est, elles ont largement débordé la Ndjili.' Auguste Arsac, 'Rapport Justificatif du Schéma Régional d'Urbanisme', 1967, p. 37. Hierbij werd verwezen naar de wijk Ndjili langs de Ndjili-stroom, maar nog op aanzienlijke afstand van de luchthaven van Ndjili, die veel oostelijker gelegen is. Tussen de wijk Ndjili en de luchthaven Ndjili bevinden zich sinds de onafhankelijkheid in 1960 omvangrijke woonwijken, waaronder Masina en Kimbanseke.

problemen zoals erosie en overstroming kunnen vermeden worden, indien de verstedelijking vanaf het begin meer door MFU was begeleid in plaats van genegeerd.

Ook de bouw van een nieuw stadscentrum binnen de bestaande agglomeratie werd met tegenstrijdige argumenten gelegitimeerd. Uit het rapport van MFU bleek namelijk dat er voldoende ruimte voor bestuurlijke en administratieve diensten in Kinshasa bestonden (te Kalina) en dat de prioriteiten van MFU lagen bij het oplossen van de meest urgente problemen, zoals het gebrek aan huisvesting. Het MFU-ontwerp voor het nieuwe stadscentrum bood echter alleen maar plaats aan dit soort gebouwen.⁹⁸ Deze contradicties binnen het discours van MFU doen vermoeden dat er ook verborgen belangen in het spel waren: economische bij de Fransen, en *nation building* bij de Congolezen.

Met de *new town* in het masterplan van 1967, volgde MFU stedenbouwkundige innovaties van Frankrijk in de jaren zestig. Het plan voor de oostelijke uitbreiding van Kinshasa van 1967 lijkt duidelijk geïnspireerd te zijn op het plan dat twee jaar eerder voor de Parijse regio werd ontwikkeld.⁹⁹ In dat voorstel werd een uitbreiding van de bestaande stad voorzien volgens één bepaalde dominante as, namelijk de vallei van de Basse-Seine. Het was de bedoeling dat deze uitbreiding van Parijs tegen het jaar 2000 plaats zou bieden aan drie miljoen inwoners, verdeeld over verscheidene *villes nouvelles* voor maximaal 500.000 inwoners elk. De *villes nouvelles* werden van elkaar en van de centrumstad gescheiden door 'zones tampons', groene zones. Ze werden verbonden door zware infrastructuurvoorzieningen, twee spoorlijnen en een autosnelweg. In het ontwerp voor Parijs werd veel aandacht besteed aan de centra van de *villes nouvelles*. Die boden plaats aan tal van openbare voorzieningen, commerciële functies en recreatieve faciliteiten. De *villes nouvelles* gingen daarnaast gepaard met industriële zones die voor werkgelegenheid in de nieuwe stadsdelen moesten zorgen. De industriële zones en een goed geëquiperde centra moesten er voor zorgen dat de nieuwe stadsdelen als zelfstandige entiteiten zouden kunnen functioneren, zodat de inwoners zich voor werk en ontspanning niet naar het centrum van Parijs moesten begeven. Evenals in Parijs werd in het masterplan voor Kinshasa een stadsuitbreiding voorzien in de vorm van een min of meer zelfstandige *ville nouvelle*:

'Les urbanistes soucieux de ne pas aboutir à une masse urbaine difficile à organiser et inhumaine, proposent, à ce titre, la création de villes satellites autonomes, se suffisant en elles-mêmes dans de nombreux domaines.'¹⁰⁰

In feite was de aanzet tot deze oostelijke uitbreiding van Kinshasa reeds tijdens de koloniale periode gegeven, onder meer door de bouw van de 'cité indigène' Ndjili aan de oostkant van de stad, in combinatie met de industriële wijk Limite. De oostelijke stadsuitbreiding was dus geen volstrekt nieuw concept voor de stad. In het nieuwe masterplan nam de

98. BEAU-archief, Auguste Arsac, 'Rapport Justificatif du Schéma Régional d'Urbanisme', 1967, p. 41 en 43.

99. Over de Parijse *villes nouvelles*, zie Merlin (1969).

100. Barrière-Constantin (1970), p. 12.

uitbreiding echter enorme proporties aan en kreeg ze zelfs de naam van ‘Ville Est’ (afb. 39).¹⁰¹ Deze nieuwe oostelijke stad bedekte een strook van ongeveer vijf bij veertig kilometer en reikte tot de vergelegen locatie van Kimpoko, waar MFU een grote industrie-haven plande. Ondanks haar uitgestrektheid, bood de oostelijke stad in het plan van MFU slechts onderdak aan 500.000 inwoners, wat een grote onderschatting van de demografische groei van de stad betekende maar ook van de capaciteiten van het gebied. Deze 500.000 inwoners werden verdeeld over maximaal vier wijken, die van elkaar gescheiden werden en elk hun eigen centra hadden.¹⁰² De centra beschikten in het plan over openbare voorzieningen, zoals markten, scholen en gemeenschapscentra. Deze aanpak volgde het concept van de *neighbourhood unit* dat eerder was gebruikt om de koloniale satellietwijken als Ndjili in te richten. Het is echter moeilijk om een gefundeerde uitspraak te doen over de precieze inrichting van deze vier wijken, omdat deze alleen in de tekst van het masterplan werden toegelicht en de ontwerpen ervan zeer globaal bleven. Bovendien werden de openbare voorzieningen en de verkeersinfrastructuur van de *ville est* nooit uitgevoerd.

Haven, industrie en zelfs landbouwzones zouden worden aangelegd in combinatie met de *ville est* om een hoge werkloosheid in de nieuwe stadsdelen te voorkomen. Aan de noordkant van de *ville est* werd een spoorweg gepland, hoofdzakelijk voor industriële doeleinden, en aan de zuidkant zou een autosnelweg worden aangelegd die voor een goede verbinding met de centrumstad moest zorgen. Omdat deze *ville est* was gericht op gezinnen met lage inkomens die zich in de meeste gevallen geen auto en zelfs geen openbaar transport konden veroorloven, riskeerde de schaal van het plan de toch al beperkte mobiliteit van de inwoners te verkleinen. Dit zou verder worden verscherpt, doordat de *ville est* in het plan door de luchthaven Ndjili en enkele omvangrijke militaire terreinen fysiek van de bestaande stad werd gescheiden. Het is uiterst merkwaardig dat MFU op geen enkele manier de intentie toonde om deze scheiding ongedaan te maken. In het masterplan van MFU kreeg de onderklasse van de Afrikaanse samenleving niet de kans deel uit te maken van de stad, maar werd ze naar de periferie verbannen. Hierin verschilde het voorstel voor de *ville est* weinig van de eerdere planningsvoorstellen van de Belgische architect Maurice Heymans voor Kinshasa van 1949. Met zijn desurbanisatieloga voerde Heymans een anti-stedelijk beleid, waarbij de verschillende bevolkingsgroepen in de koloniale samenleving in raciaal gesegregeerde satellietwijken aan de rand van de stad werden ondergebracht.¹⁰³

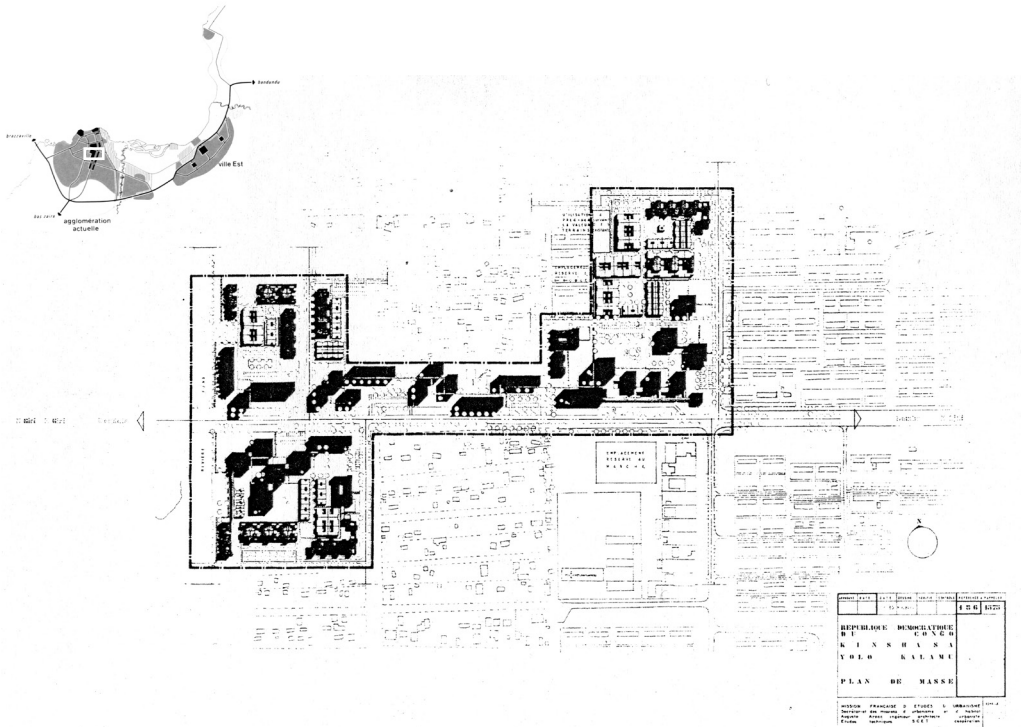
Het masterplan van 1967 bevatte ook een ontwerp voor Kinshasa zelf, een ‘Plan Local d’Aménagement’, waarbij het inwonertal van één miljoen in 1967 volgens MFU kon oplopen naar maximaal anderhalf miljoen.¹⁰⁴ Dit staat in schril contrast met de huidige situatie, waar op dezelfde site bijna tien miljoen mensen zijn ondergebracht. De spontane

101. BEAU-archief, Auguste Arsac, ‘Rapport Justificatif du Schéma Régional d’Urbanisme’, 1967, p. 39.

102. Barrière-Constantin (1970), p. 12.

103. In verband met deze desurbanisatieloga van Heymans, zie de eerste paragraaf van hoofdstuk 5 en de microstudie van Kinshasa in hoofdstuk 9.

104. Barrière-Constantin (1970), p. 12.

Kinshasa, 1967 | Afbeelding 40

In de bestaande wijk Yolo-Kalamu in Kinshasa stelde de 'Mission Française d'Urbanisme' (MFU) een pilootstudie op voor de renovatie van de verouderde infrastructuur en openbare voorzieningen. De pilootstudie omvatte ook een huisvestingsproject voor 800 gezinnen. Het ontwerp daarvan bestond uit een slinger van woningblokken van vijf tot tien verdiepingen die geschrinkt werden gepositioneerd langs een centrale as. De openbare ruimte werd daardoor onderverdeeld in verschillende, meer beschutte pleinen die MFU een groen karakter gaf. Aan beide uiteinden van de as werden openbare voorzieningen zoals scholen en hospitalen gepland die ook voor de wijk als geheel waren bedoeld. Sommige wegen uit het rasterpatroon van wegen uit de omliggende wijk Yolo-Kalamu werden doorgetrokken in het ontwerp. Hoewel de wegenstructuur daardoor verknoot werd met deze uit de omgeving, contrasteerden de hoge woningblokken sterk met het omliggende fijnkorrelige weefsel van eenverdiepingswoningen. Het huisvestingsproject in de wijk Yolo-Kalamu werd niet uitgevoerd.

Ingenieur-architect A. Arsac (MFU), 'Plan-Masse Yolo-Kalamu, Kinshasa', 1967, Bron: Barrière-Constatin (1970); Bron kleine kaart linksboven: Flouriot et al. (1975), locatieaanduiding door auteur

nederzettingen in Kinshasa van de immigranten werden door MFU tijdelijk geacht. MFU plande een ontruiming van deze terreinen om ze nadien te kunnen ontwikkelen:

‘Le Plan Local d’Aménagement prévoit la récupération de vastes terrains libres de toute utilisation, insuffisamment ou mal occupés, pour l’implantation de nouveaux quartiers d’habitations et le développement d’activités faisant actuellement défaut et nécessaires à la vie de l’agglomération.’¹⁰⁵

Omdat in de jaren na de onafhankelijkheid reeds meer dan een half miljoen mensen zich onbebouwde stukken grond in de stad hadden toegeëigend, zou dit plan van MFU een massale volksverhuizing betekenen. Daarnaast werd voorgesteld de nog lege zones in de voormalige *zone neutre*, zoals het park De Bock, de Zoo, de golfterreinen en de luchthaven Ndolo, te ontwikkelen tot woongebieden met integratie van kleinhandel en faciliteiten voor ontspanning.¹⁰⁶ Verder werd een grondige sanering van de koloniale infrastructuur en huisvesting gepland. Daarnaast maakte MFU een pilootstudie voor een renovatie van de bestaande wijk Yolo-Kalamu. In deze volkswijk, gelegen in de naoorlogse extensie van de ‘cité indigène’, werd een slinger van flatgebouwen ontworpen die plaats kon bieden aan 800 gezinnen (afb. 40). In het ontwerp werden ook nieuwe scholen en andere openbare voorzieningen opgenomen.¹⁰⁷

De plannen werden echter nooit uitgevoerd en ook de sanering van de oude infrastructuur van Kinshasa werd door MFU nooit op grote schaal aangepakt. Hoewel de Unité Mécanisée d’Intervention van MFU wel actief was, gebeurden de meeste interventies in de meest welgestelde wijken, vaak de voormalige Europese wijken.¹⁰⁸ Dit doet denken aan de voorkeursbehandeling van de Europese wijken door de koloniale Dienst Openbare Werken. Het gevolg was dat, net zoals in de koloniale periode, de kloof tussen de goed uitgeruste en slecht uitgeruste wijken in de stad zich verder verbreedde en de stad nog meer gesegregeerd werd, nu ook volgens inkomen, en niet (alleen) volgens ras.

Door de snelle stadsgroei in de jaren na de onafhankelijkheid waren de commerciële en administratieve centra van de stad perifeer komen te liggen. Bovendien werden zij door de voormalige *zone neutre* nog steeds gescheiden van het grootste deel van de bevolking. Om deze reden besloot MFU een nieuw ‘Centre Ville’ of stadscentrum te plannen in het midden van de meest volkse wijken van Kinshasa, in de voormalige tweede *zone neutre* die de vooroorlogse en naoorlogse Afrikaanse wijken van elkaar scheidde (afb. 41):

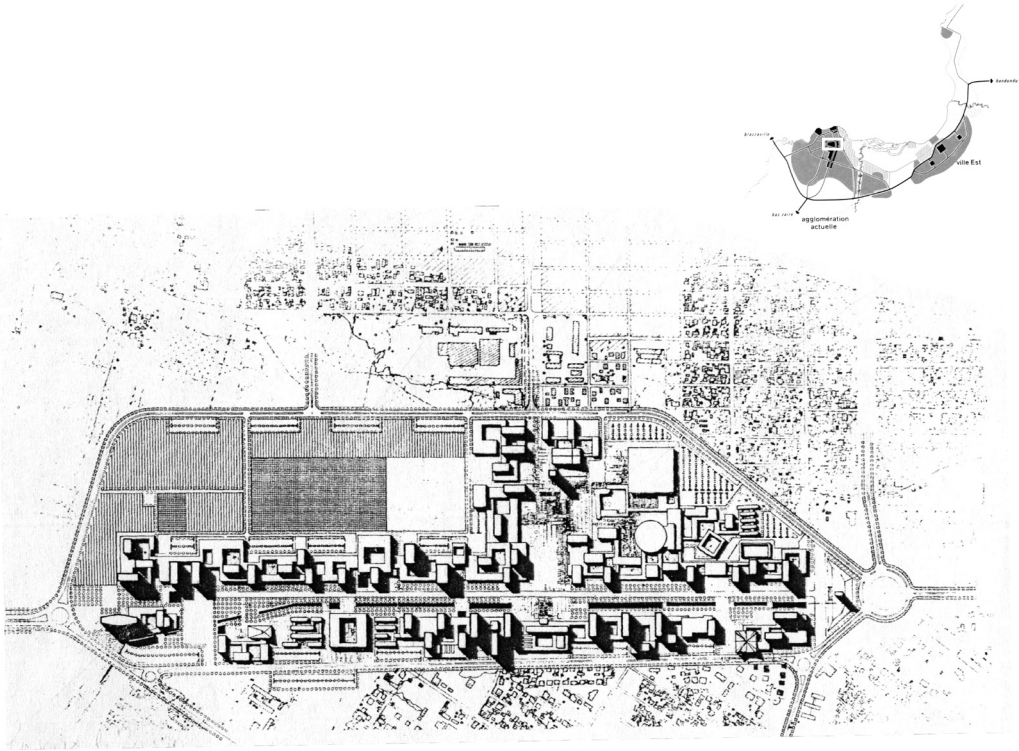
‘Il importait que le Plan Régional donnât un cœur à la cité, réservât un emplacement pour ce qu’il est convenu d’appeler le ‘Centre Ville’, qui doit se placer au milieu de la

¹⁰⁵. Barrière-Constantin (1970), p. 10.

¹⁰⁶. BEAU-archief, Auguste Arsac, ‘Rapport Justificatif du Schéma Régional d’Urbanisme’, 1967, p. 42 en 43.

¹⁰⁷. Barrière-Constantin (1970), p. 18-20.

¹⁰⁸. Zie hiervoor de tabel van de verwezenlijkingen van de Unité Mécanisée d’Intervention in het boek van René de Maximy. De conclusie van De Maximy is duidelijk: ‘Une urbanisation soumise aux exigences d’une classe de nantis.’ De Maximy (1984), p. 192.

Kinshasa, 1967 | Afbeelding 41

Behalve de oostelijke stadsuitbreiding voorzag de Franse missie voor Urbanisme (MFU) onder leiding van de ingenieur-architect A. Arsac een nieuw *centre ville* in de bestaande stad. In tegenstelling tot de *ville est* werd dit *centre ville* vrij gedetailleerd uitgetekend. Het *centre ville* werd gepland in de voormalige *zone neutre* die de vooroorlogse en naoorlogse koloniale wijken van elkaar scheidde. Volgens MFU leende dit centraal gelegen en grotendeels onbebouwd gebleven gebied zich uitstekend om het nieuwe hart van de stad te worden. Het ontwerp voor het *centre ville* van MFU was gestructureerd langs twee elkaar kruisende assen. Langs beide assen plande MFU verschillende gebouwcomplexen met variërende hoogte en verschillende programma's, zoals regeringsgebouwen, kantoren, hotels en woningbouw. De lange horizontale as gaf in het oosten uit op een monument, wat de axialiteit verscherpte. De korte verticale as had een minder monumentaal karakter, de gebouwen waren er lager en sprongen terug van de straat waardoor open ruimtes ontstonden. MFU besteedde veel aandacht aan de inrichting van de publieke ruimte en voorzag naast een aantal grote pleinen ook intimistischere ontmoetingsplaatsen tussen de gebouwen. Met het ontwerp voor dit *centre ville* kopieerde MFU concepten van architecten als Sert en Le Corbusier die voor verschillende westerse en niet-westerse steden (waaronder Bogota in 1960) een compleet nieuw stadscentrum uittekenden, in het CIAM-jargon vaak 'core' genoemd. Het ontwerp van MFU voor het *centre ville* vond weinig aansluiting bij de omgeving, die zich kenmerkte door een rasterpatroon van onverharde straten en zeer elementaire Afrikaanse eenverdiepingswoningen. Dit contrast werd versterkt doordat MFU een autoring rond het nieuwe *centre ville* voorzag. Slechts enkele gebouwen uit het plan van MFU voor het *centre ville* zouden worden uitgevoerd, zoals de Cité de la Voix du Zaïre (afb. 48).

Ingenieur-architect A. Arsac (Mission Française d'Urbanisme), 'Futur Centre Ville, Kinshasa', 1967, Bron: Barrière-Constatin (1970); Bron kleine kaart rechtsboven: Flouriot et al. (1975), locatieaanduiding door auteur

partie la plus vivante de l'agglomération qui commande l'ensemble des quartiers et doit donc leur être facilement raccordable. Des vastes terrains constituant l'ancienne zone neutre de la ville coloniale répondent à ces exigences; ils sont ou seront, de plus, très prochainement libre de toute utilisation.¹⁰⁹

Op het moment dat MFU het nieuwe stadscentrum in de voormalige *zone neutre* plande, was deze echter al voor een groot deel toegeëigend door *squatters*. Ze werden op een agressieve wijze verwijderd om de zone klaar te maken voor de bouw.¹¹⁰

Voor het gebied van 200 hectare werd een gedetailleerd 'Plan Particulier d'Aménagement' opgesteld in samenwerking met architectenbureaus, investeerders en bouwfirmas. Zij zouden Kinshasa, rond 1970 na Lagos de tweede grootste stad van sub-Saharisch Afrika, voorzien van een prestigieus stadscentrum met internationale uitstraling.¹¹¹ In het *centre ville* werden vooral regeringsgebouwen gepland, maar er werd ook ruimte voorzien voor woningbouw, kantoren, commerciële functies, culturele centra en faciliteiten voor vrijetijdsbesteding. Ook werd langs een monumentale as een groot plein ingericht voor openbare manifestaties zoals militaire parades en ceremoniële plechtigheden, of zoals MFU het stelde:

'Le parti adopté prévoit l'organisation des principaux éléments à trouver dans le Centre Ville de part et d'autre d'un axe monumental et autour d'une vaste place publique aux piétons et, accessoirement, aux manifestations de plein air (défilés, prises d'armes, etc...).' ¹¹²

Rond het *centre ville* werd een brede ring getrokken om het autoverkeer om te leiden. Deze 'ceinture automobile' zorgde er echter voor dat, in tegenstelling tot de opzet van MFU, het *centre ville* als een breuk in het koloniale rasterpatroon en onverharde straten zou worden ervaren, in de eerste plaats door voetgangers. Hoewel het de bedoeling van MFU was door de introductie van dit *centre ville* de nabijgelegen wijken op te waarderen, was het toch onwaarschijnlijk dat dit westers geïnspireerde stadscentrum van bouwblokken zou uitgroeien tot het kloppend hart van de Afrikaanse wijken, met hun éénverdiepingsbouw, achtertuinen en semi-rurale atmosfeer.

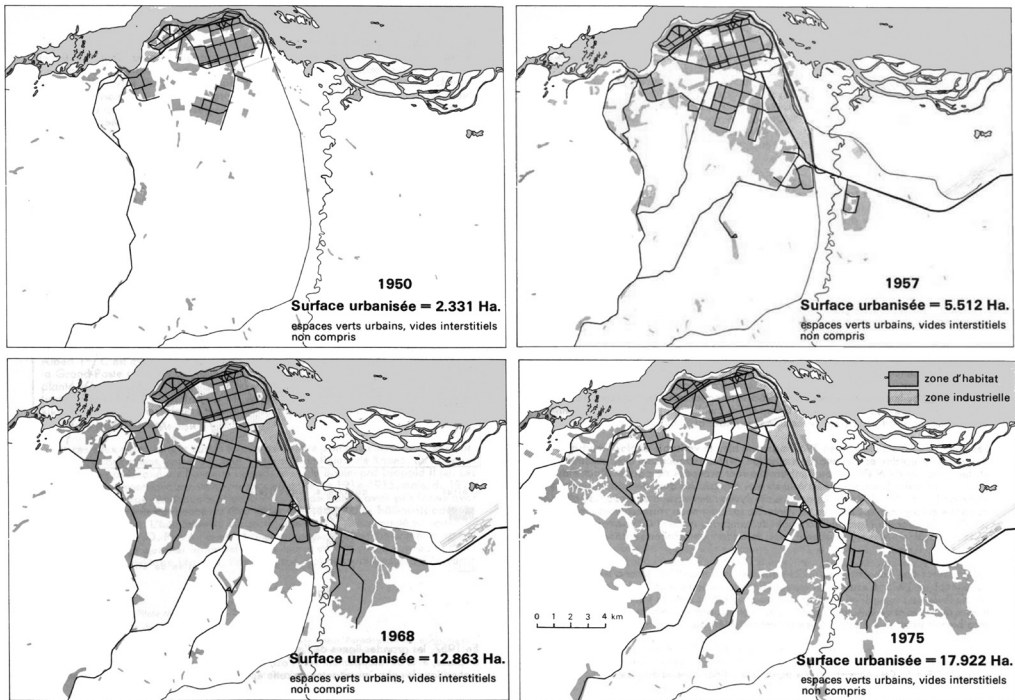
In 1968 kreeg MFU de gelegenheid om gedurende twintig minuten op de Congolese staatstelevisie een uitzending te verzorgen over zijn plannen voor de hoofdstad. De

109. Barrière-Constantin (1970), p. 11. Deze *zone neutre* scheidde de huidige wijken Lingwala, Kinshasa en Barambu van de wijken Kasa-Vubu en Kalamu.

110. Over deze gewelddadige opruiming is weinig terug te vinden in geschreven bronnen. Ook in de archieven van plaatselijke kranten was weinig informatie te vinden met betrekking tot dit onderwerp. In interviews (juni 2008) die we met marktkramers op de Marché Central van Kinshasa hadden, werd echter meermaals op deze feiten gewezen. Sommige van deze marktkramers waren tijdelijke op de markt in deze tweede *zone neutre* gevestigd tijdens de bouw van het nieuw marktcomplex op Marché Central in die periode. Volgens de marktkramers zouden een aantal mensen zichzelf in brand hebben gestoken om hun onteigening te betwisten. In het boek van René de Maximy is een korte passage over deze ontruiming te vinden. De Maximy (1984), p. 201.

111. Vandaag (2012) is Kinshasa met 9.518.988 inwoners nog steeds de tweede grootste stad van sub-Saharisch Afrika, na Lagos (11.400.000 inwoners) en gevolgd door Johannesburg (7.350.000 inwoners).

112. Barrière-Constantin (1970), p. 18.

Kinshasa, 1950-1975 | Afbeelding 42

Deze kaart toont de ruimtelijke groei van Kinshasa tussen 1950 en 1975. Uit de kaart blijkt dat hoewel MFU in zijn masterplan van 1967 aanstuurde op een stadsuitbreiding in oostelijke richting (langs de Congo-rivier), de urbanisatie zich niet in deze richting ontwikkelde. Dit kwam omdat de verstedelijking ten oosten van de wijk Ndjili (rechtsonder op de kaart, ten oosten van de Ndjili-rivier) werd geblokkeerd door de luchthaven en omvangrijke militaire terreinen. De feitelijke stadsuitbreiding, die zich voltrok zonder enige planmatige inmenging, deed zich sinds de onafhankelijkheid in 1960 voor in zuidwestelijke richting langs de belangrijke handelswegen naar Matadi en Boma. Dit was ook de enige uitbreidingsmogelijkheid omdat de stad in het noorden werd begrensd door de Congo-rivier en in het zuiden door heuvelruggen die door erosie ongeschikt bleken voor bebouwing. Niettegenstaande deze sterke zuidwestelijke verstedelijking stelde MFU in 1975 opnieuw een oostelijke stadsuitbreiding voor in zijn tweede masterplan. Daarmee negeerde MFU voor de tweede keer de werkelijke urbanisatiepatronen en liet het de kans liggen om deze planmatig te ondersteunen.

Bron: Pain (1984)

uitzending concentreerde zich in de eerste plaats op het nieuwe *centre ville*.¹¹³ Dit toont aan dat de project niet alleen bij MFU een centrale plaats innam, maar dat het tevens het paradepaardje moest worden van de Congolese president. De ambitie om van Kinshasa een internationale hoofdstad met grootstedelijke grandeur te maken vinden we reeds terug in de koloniale planning, in de eerste plaats in het monumentale stedenbouwkundige ontwerp voor Kinshasa van Georges Ricquier uit 1949.¹¹⁴ Daarbij is trouwens opvallend dat ook Ricquier van deze tweede *zone neutre* het hart van de Afrikaanse wijken wilde maken door de bouw van een 'inlands cultureel centrum', een 'inlands sociaal centrum' en een 'handelscentrum voor inlanders'.

Verder voorzag het masterplan van MFU grote infrastructuurwerken zoals een autoweg die de *ville est* met de bestaande stad verbond en uitkwam bij een brug die naar het naburige Brazzaville moest leiden, de hoofdstad van het voormalige Frans Congo.¹¹⁵ Omdat tussen de twee Congos een conflictsituatie bestond, was de volledige implementatie van de brug echter niet mogelijk, er werd voorlopig alleen een 'tête de pont' op het grondgebied van Kinshasa gepland.¹¹⁶ MFU verwachtte dat het conflict snel opgelost zou raken, want in de omgeving van de brug plande MFU een 'Zone Internationale' of 'International World Trade Center' dat de twee naburige hoofdsteden tot één groot geheel moest maken en internationale uitstraling geven. Hoewel bij de stadsbewoners wel een behoefte bestond aan zo'n brug, zou het conflict tussen de twee Congos in de jaren die volgden alleen maar escaleren. De uitvoering van het project werd daardoor compleet onmogelijk.¹¹⁷ Dit voorstel voor een brug tussen Kinshasa en Brazzaville was ook een idee dat reeds bestond in de koloniale stedenbouw, maar dat nooit werd uitgevoerd. Ook de ontwikkeling van een autoweg rond de stad werd eerder voorgesteld door Ricquier.

De eigenschappen van het MFU-masterplan voor Kinshasa van 1967 tonen aan dat op het vlak van stedenbouw Congo's onafhankelijkheid geen radicale breuk betekende. Eerder was sprake van een continuering voor en na de onafhankelijkheid. Deze gelijkenissen tussen de koloniale stedenbouw en de MFU-stedenbouw bestonden echter alleen op papier, want MFU besliste het masterplan voor Kinshasa van 1967 af te voeren. Het voornaamste

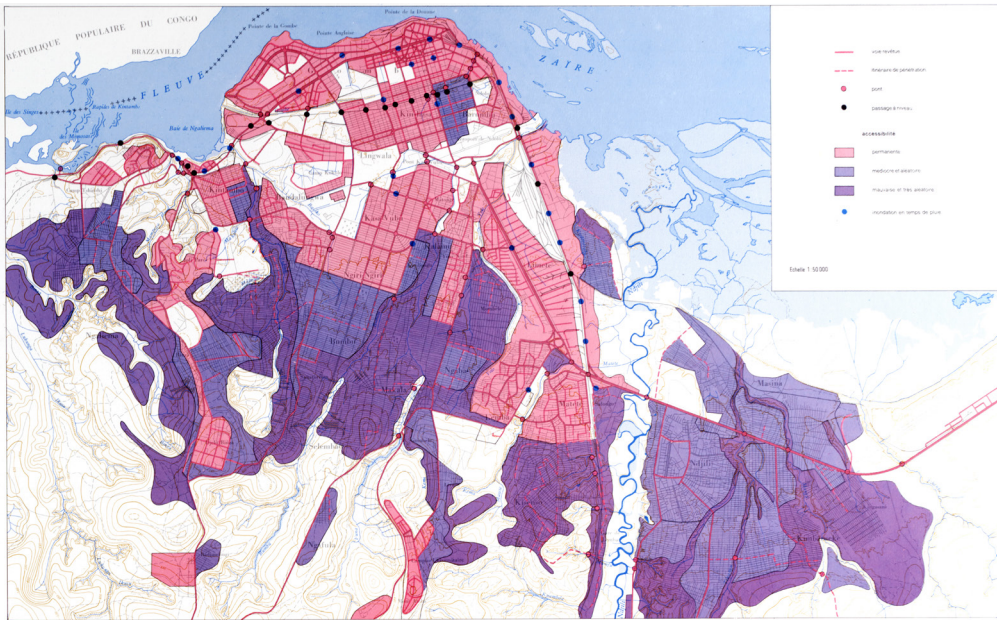
113. In het artikel 'L'année de l'amitié Franco-Zaïroise. Une coopération appréciée' van 1975 in *Europe-Outremer* (zonder vermelding auteur) wordt over deze uitzending verteld.

114. Over het ontwerp van Ricquier, zie de eerste paragraaf van hoofdstuk 5.

115. Daarnaast voorzag het masterplan ook in een heraanleg van de Boulevard de Lumumba en de aanleg van een verkeersknooppunt te Limite (de Echangeur de Limite). Voor deze Echangeur werd een internationale wedstrijd uitgeschreven die gewonnen werd door de Franse architect Olivier Clement Cacoub. Daarnaast werden tal van dwarse autowegen door de stad gepland, een brug en haveninfrastructuur te Kinkole, een vernieuwing van het bestaande spoorwegennet, een uitbreiding van de luchthaven van Ndjili en een sanering van de bestaande haven.

116. Barrière-Constantin (1970), p. 13.

117. Het masterplan voor de 'Zone Internationale' werd opgesteld door de Franse architect Olivier Clement Cacoub. BEAU-archief, Auguste Arsac, 'Rapport Justificatif du Schéma Régional d'Urbanisme', 1967, p. 11 en 24. Zie ook Ragon & Cacoub (1974), pp. 48-49. Dat er een reële behoefte aan een brug naar Brazzaville bestond bij de Congolezen, blijkt uit het boek *Villes Miroirs: Migrations et Identités Urbaines à Brazzaville et Kinshasa (1930-1970)*, van Gondola (1997).

Kinshasa, 1975 | Afbeelding 43

Met de *Atlas de Kinshasa* presenteerde de 'Mission Française d'Urbanisme' (MFU) een sociaalgeografische databank en analyse van Kinshasa. Deze survey moest er voor zorgen dat het nieuwe masterplan dat MFU voorbereide een betere aansluiting vond bij de bestaande situatie dan het geval was geweest bij het eerste masterplan van 1967 (afb. 38). Op deze kaart wordt de verkeersinfrastructuur van Kinshasa in kaart gebracht. Een belangrijke conclusie was dat er in de stad een groot gebrek bestond aan wegen van oost naar west. Dit kwam omdat de meeste wegen uit de koloniale tijd noord-zuid gericht waren, waar ze uitkwamen bij de voormalige Europese wijk. De (niet-geplande) postkoloniale stadsuitbreidingen (het blauwe gebied) hadden zich ontwikkeld in het verlengde van het koloniale wegenpatroon (in het rose gebied). Het gevolg van dit gebrek aan oostwestelijke verbindingswegen was dat de bewoners slechts een beperkte mobiliteit hadden doordat ze bijvoorbeeld vaak lange omwegen moesten maken om zich van de ene naar de andere wijk te verplaatsen.

Mission Française d'Urbanisme (MFU), 'Atlas de Kinshasa: Voirie', 1975, Bron: Flouriot et al. (1975)

argument dat MFU naar voren schoof, was dat het masterplan achterhaald was geworden door de enorme stadsgroei (afb. 42):

‘Devant l’aggravation des déséquilibres déjà constatés et suite à une croissance accélérée de la population de la ville (1967: population évaluée à 900 000 habitants; fin 1973: populations évaluée à environ 1.350.000 habitants) huit années après sa publication, le plan 1967 est devenu caduc, le développement de la ville n’ayant pu être maîtrisé.’¹¹⁸

Nochtans lijken ook andere oorzaken aan de basis van de mislukking te liggen. Los van de beoordeling van de intrinsieke kwaliteiten van het masterplan, is duidelijk dat de uitvoering van een dergelijk masterplan onbetaalbaar was voor een ontwikkelingsland als Congo. De kostprijs van de uitvoering was namelijk voor rekening van de Congolese staat, want de opdracht van MFU bleef beperkt tot technische assistentie. Bovendien was het masterplan slecht aangepast aan de lokale levensvormen, bijvoorbeeld door de nadruk op auto-infrastructuur. Daarnaast was door de Congolese overheid geen enkele wettelijke basis uitgewerkt die de uitvoering van het masterplan zou toelaten.

Van stadsanalyse tot façadeplanning: het MFU-masterplan van 1975

Ondanks het gegeven dat MFU met zijn masterplan van 1967 op diverse terreinen in gebreke was gebleven, kwam het Congolese bestuur voor een nieuw masterplan toch terecht bij hetzelfde MFU. Dit kwam vermoedelijk doordat in 1975 al was gestart met de uitvoering van het *centre ville* en MFU zich op die manier onmisbaar had gemaakt. Desalniettemin stuurde MFU zijn aanpak bij. Het toonde zich bereidwillig om de lokale diensten te betrekken bij zijn activiteiten en legde een grotere openheid aan de dag om de ontwikkelingen op het terrein in het nieuwe masterplan te integreren. Om voeling te krijgen met de lokale dynamiek en een precies beeld te krijgen van de actuele toestand, werd in 1972 door MFU een team van antropologen, geografen en sociologen aangesteld onder leiding van de Franse geograaf Jean Flouriot en de technisch consultant J.F. Mergaux. Zij kregen de opdracht een sociaalruimtelijke analyse van Kinshasa te maken ter voorbereiding van het tweede MFU-masterplan: ‘La mise en révision du plan exigea au préalable une analyse de la dynamique urbaine dans sa spécialité et ses tendances d’évolution dans l’espace et dans le temps.’¹¹⁹

De onderzoeksgroep kreeg een onafhankelijke positie binnen MFU en besloot de stadsanalyse te presenteren in de vorm van een atlas. In 1972 had de werkgroep acht vaste medewerkers, waaronder de technisch assistent René de Maximy en de academici Marc Pain en Xavier van Caillie, die waren aangetrokken uit buitenlandse universiteiten. Voor de stadsanalyse werd nauw samengewerkt met het Institut Géographique du Zaïre (IGZa), dat tekenars en materiaal ter beschikking stelde, en het Institut Géographique National (IGN) in Frankrijk, dat technische assistentie verleende en tevens de atlas zou drukken. Verder

118. Gerard (1975), p. 62.

119. Gerard (1975), p. 62.

bestond er ook een uitgebreide samenwerking met het stadhuis van Kinshasa. Dat stelde 74 functionarissen als enquêteurs ter beschikking, waardoor voor het eerst een participatie van de lokale diensten binnen MFU ontstond. Deze enquêteurs ondernamen tussen 1973 en 1975 een grootschalige economische en sociaaldemografische peiling van de stad. Ze werkten steeds in ploegen van twee personen en volgden vaste vragenlijsten.¹²⁰ Het team dat aan de atlas werkte, kende een enorme dynamiek en werklust. Het aantal medewerkers werd van 8 in 1972 opgetrokken tot 85 in 1975.¹²¹ Het resultaat van de werkzaamheden was een fijnmazige analyse en uitgebreide databank over de stad.¹²²

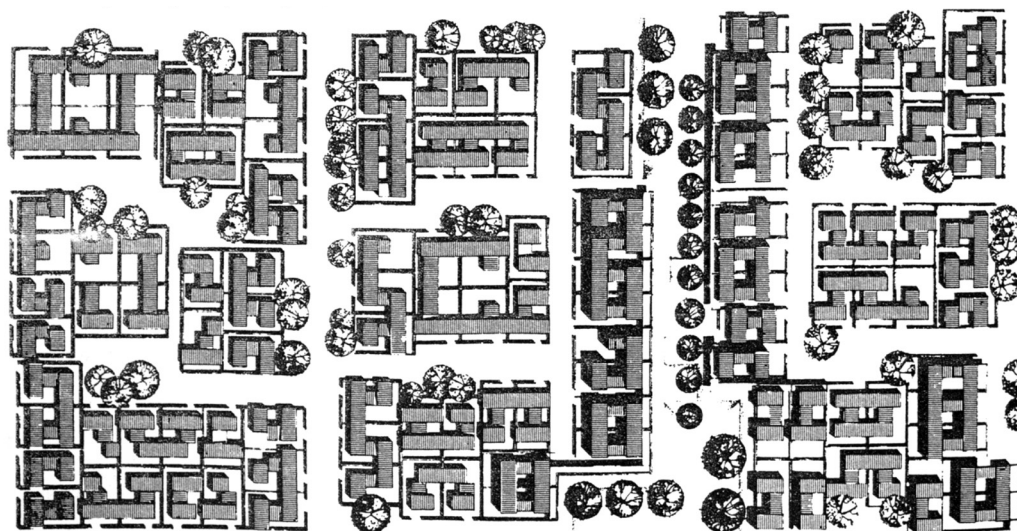
Hoewel het atlas-team in de eerste plaats inventariserend te werk ging en bijvoorbeeld kaarten opstelde waarin de sociaal-economische activiteiten van de inwoners per wijk werden opgelijst (de kaart 'Catégories Socio-Professionnelles') of de verschillende woningtypes per wijk werden uiteengezet (de kaart 'Typologie de l'Habitat'), werden daar sporadisch ook conclusies aan verbonden. Zo werd aangetoond dat bijna alle wegen in Kinshasa naar de voormalige Europese wijk leidden, maar dat er een groot gebrek bestond aan wegen die de postkoloniale wijken onderling verbonden (de kaart 'Voirie', afb. 43). Ook werd gedemonstreerd dat in de ongeplande wijken weinig openbare voorzieningen en commerciële functies bestonden, waardoor de bewoners zich voor hun dagelijkse behoeften steeds naar de oudere stadsdelen moesten begeven (de kaart 'Activités Extensions Sud', afb. 44). Verder bleken veel inwoners van Kinshasa regelmatig te verhuizen van de ene naar de andere wijk. Ook werd duidelijk dat de verstedelijking zich meer en meer in de zuidwestelijke richting begon voor te doen, omdat de luchthaven Ndjili een oostelijke stadsgroei blokkeerde (de kaart 'Dynamique de l'Habitat'). Hoewel het atlas-team ernstige structurele problemen constateerde, bleek uit de kaarten tevens een grote fascinatie bij het team voor de wijze waarop de inwoners hun leven in vrij precarie omstandigheden wisten te organiseren.

Ook in de voorstellen voor huisvestingsprojecten die door het atlas-team werden uitgewerkt, was een grotere sociale betrokkenheid op te merken. De gewijzigde houding ten opzichte van *squatters* kwam naar voren in het voorstel voor een wijk M'pasa, gelegen op twee en een halve kilometer ten oosten van de luchthaven Ndjili. Deze wijk moest de aanzet worden van de *ville est* en was in feite een pilootproject (afb. 45). In het ontwerp van M'pasa werden 8.100 percelen voorzien, waar immigranten er naargelang hun financiële capaciteiten een woning konden bouwen. Het project voorzag in de eerste plaats openbare voorzieningen en infrastructuur en pas in tweede instantie woningbouw. Voor de huisvesting ging het atlas-team uit van 'begeleide zelfbouw'. Het voorzag de inwoners van bouwtekeningen, die ze voor het maken van hun woningen konden gebruiken. De bouw

120. De Maximy & Pain (1982), p. 180.

121. Aan de atlas werkten 85 van de 100 technische assistenten van MFU. De Maximy (1984), p. 363.

122. Voordien werden reeds een aantal sociaal-economische studies ondernomen, maar deze waren niet even gedetailleerd en bovendien in 1975 grotendeels achterhaald. Voorbeelden: Raymaekers (1963), Ducreux (1967), De Saint Moulin (1970b) en Houyoux (1973).

Kinshasa, 1975 | **Afbeelding 45**

In het kader van het tweede masterplan voor Kinshasa van 1975, werkte de 'Mission Française d'Urbanisme' (MFU) een pilootproject uit voor volkshuisvesting in de oostelijke stadsuitbreiding, namelijk de Cité de M'pasa voor 60.000 inwoners. De woningen werden in groepen geclusterd rond een *cul-de-sac* en dit volgens verschillende configuraties. Hierdoor beschikte de wijk over verscheidene gradaties in openbaar karakter. MFU plande in de Cité de M'Pasa enkel de verkaveling, waarna de bewoners daarin zelf hun woning konden bouwen. Voor de woningen maakte MFU een aantal bouwtekeningen waarop de bewoners zich konden inspireren. MFU sprak dan ook van een 'begeleide zelfbouw'.

Mission Française d'Urbanisme (MFU), 'Cité de M'pasa, Kinshasa', 1975, Bron: Gérard (1975)

van de woning werd aan de bewoners zelf overgelaten, voornamelijk om de kostprijs van de woningen te drukken:

‘Pour faciliter largement l’autoconstruction et l’accroissement progressif, tous ces types sont conçus selon des structures simples, avec des matériaux et des éléments dont la mise en œuvre et l’usage sont bien confirmés à Kinshasa, ou dont l’approvisionnement est généralement bien assuré localement.’¹²³

De woningtypes lijken beïnvloed te zijn door de koloniale OCA-woningbouw (Office des Cités Africaines), die volgens MFU over uitzonderlijke kwaliteiten beschikte in vergelijking met wat in andere Afrikaanse steden was gerealiseerd.¹²⁴ Niet zozeer de architectuur van de woningen vertoonde gelijkenissen met die van OCA (want die architectuur was in M’pasa bijzonder elementair), maar wel de indeling van de woningen. Naar analogie met de OCA-woningen werd bijvoorbeeld in de woning een extra ruimte voorzien die kon dienen voor commerciële activiteiten of verhuring. Door het pilootproject te omschrijven als ‘l’habitat pour le plus grand nombre’, verwees MFU impliciet naar het werk van TEAM X dat rond die tijd internationale bekendheid verwierf.¹²⁵

Maar hoewel het atlas-team sterk had geijverd voor betaalbare huisvestingsprojecten, werden na de onafhankelijkheid slechts twee kleine wijken te Maluku en Lemba opgericht en werd het grootschalige huisvestingsproject voor 60.000 mensen te M’pasa slechts voor een zeer klein deel uitgevoerd.¹²⁶ Omdat bovendien geen openbare voorzieningen, noch openbaar transport werden aangelegd, ontwikkelde het pilootproject zich al snel tot een afgelegen buitenwijk, door de luchthaven en militaire terreinen afgesneden van de stad. In de volgende jaren zou duidelijk worden dat, ondanks de inspanningen van het atlas-team, dergelijke bescheiden huisvestingsprojecten geen prioriteit vormden bij de Congolese overheid en niet eens ten volle vanuit MFU werden ondersteund.

In 1974 werd een grote tentoonstelling georganiseerd op de Foire Internationale de Kinshasa (FINKIN), een tentoonstellingscomplex opgetrokken door MFU. Daar werd stadsanalyse van MFU voor het eerst gepresenteerd aan het publiek. In 1975 werd tenslotte de *Atlas de Kinshasa* gedrukt, een prestigieus werk bestaande uit 44 kaarten van 40 bij 62 centimeter.¹²⁷ In deze atlas werden de resultaten van het grootschalige onderzoek gebundeld en gepresenteerd in aantrekkelijk ogend kaartmateriaal. De atlas werd door MFU gepromoot als de eerste en complete stadsatlas die in sub-Saharisch Afrika verscheen.¹²⁸ Voor Kinshasa was inderdaad nooit eerder een dergelijke uitgebreide *survey* ondernomen. De stadsanalyse was echter minder

123. Gerard (1975), p. 78.

124. BEAU-archief, Auguste Arsac, ‘Rapport Justificatif du Schéma Régional d’Urbanisme’, 1967, p. 41.

125. Gerard (1975), p. 78. Voor de projecten van Team X uit die tijd, zie het themanummer ‘Team X’ van *L’Architecture d’Aujourd’hui* (nr. 177) uit 1975.

126. Gerard (1975), pp. 67-98. De Cité Salongo te Lemba was het werk van het Office National des Logements (ONL).

127. In 1978 werd nog een tweede deel van de atlas gepresenteerd onder leiding van Marc Pain, bestaande uit 22 kaarten. Flouriot et al. (1975) *Atlas de Kinshasa*.

128. De Maximy & Pain (1982), p. 183.

uniek dan MFU beweerde, want rond 1975 waren dergelijke stadsanalyses een echte specialiteit van vele Franse studiebureaus in Frankrijk, maar ook in zijn voormalige kolonies.¹²⁹

In het laatste gedeelte van de *Atlas de Kinshasa* werd een tweede masterplan ('Schéma Directeur') voor Kinshasa voorgesteld (afb. 46).¹³⁰ Dit masterplan beoogde 3,75 miljoen bewoners in het jaar 2000 in de stad te kunnen onderbrengen. Dit was -achteraf- opnieuw een grove onderschatting van de demografische groei, aangezien Kinshasa in 2000 meer dan zes miljoen inwoners zou tellen.¹³¹ Het masterplan voor de uitbreiding van de stad ging samen met een plan voor de herstructurering van de bestaande stad, het 'Plan Local d'Urbanisme' (afb. 47).¹³² Daarin werden enkele inzichten uit de *Atlas de Kinshasa* verwerkt. Zo werden in de ongeplande wijken wegen, nutsvoorzieningen en openbare voorzieningen gepland. Ook werd voorgesteld de geplande koloniale wijken te renoveren. Vreemd was dat sommige sociaal-economische indelingen, zoals 'habitat' en 'habitat résidentiel de haut niveau', die uit stadsanalyse naar voren waren gekomen, in het 'Plan Local d'Aménagement' in bestemmingen werden omgezet. Daardoor leken ze eerder te worden bestendigd dan veranderd.

Het masterplan voor de stadsuitbreiding leek daarentegen weinig verder te bouwen op de inzichten uit de *Atlas de Kinshasa* en verschilde nauwelijks van het eerste masterplan van 1967 van Auguste Arzac. Het voorstel voor de oostelijke stadsuitbreiding was bijna een kopie van de *ville est* uit het eerste masterplan, alleen nog megalomaner. De *ville est* reikte nu tot het dorp Maluku, zeventig kilometer verder gelegen aan de Congo-stroom. Er werd zelfs overwogen het reusachtige Bateke-plateau, gelegen op meer dan vijftig kilometer van de stad, te verstedelijken.¹³³ Hoewel deze schaalvergroting overeenkwam met de snelle demografische groei van Kinshasa, getuigde de zeer lage geplande bevolkingsdichtheid uit het voorstel toch van een inefficiënt ruimtegebruik.

Dat de *ville est* in het masterplan behouden bleef was erg verbazend. Uit de *Atlas de Kinshasa* was immers gebleken dat de reële stadsgroei zich onverminderd in zuidwestelijke richting voortzette, langsheen de handelsroutes naar Boma en Matadi (afb. 42). Deze zuidwestelijke verstedelijking werd echter niet in het masterplan geïntegreerd. Een andere overeenkomst met het eerste masterplan was dat het stedenbouwkundig ontwerp voor de *ville est* opnieuw zeer globaal bleef. In feite was het niet meer dan een schema volgens het *new town* model. Het voorstel voor de *ville est* gaf niet de indruk voor een specifieke plek ontworpen te zijn: het had evengoed voor de Parijse regio bedoeld kunnen zijn. De steden-

129. Onder impuls van SMUH maakte Auguste Arzac bijvoorbeeld eerder al een zeer grondige analyse van de Médina in Dakar in 1960, en ook Ecohard maakte een omvangrijke survey ter voorbereiding van zijn masterplan voor Dakar van 1967.

130. Het masterplan werd door MFU afwisselend 'Schéma Directeur' en 'Plan Régional d'Aménagement' genoemd. Flouriot et al. (1975) *Atlas de Kinshasa*, kaart 43. Zie ook volgende documenten uit het BEAU-archief: 'SDAU Kinshasa Justificatif', 1976; Van Caillie & Guerandel, 'Secteur du pool Kinshasa. Propositions d'aménagement', 1976.

131. BEAU-archief, 'BEAU: Rapport d'activités', 1975, p. 14.

132. Het 'Plan Local d'Urbanisme' werd door MFU ook 'Plan Local d'Aménagement' genoemd. Flouriot et al. (1975) *Atlas de Kinshasa*, kaart 43.

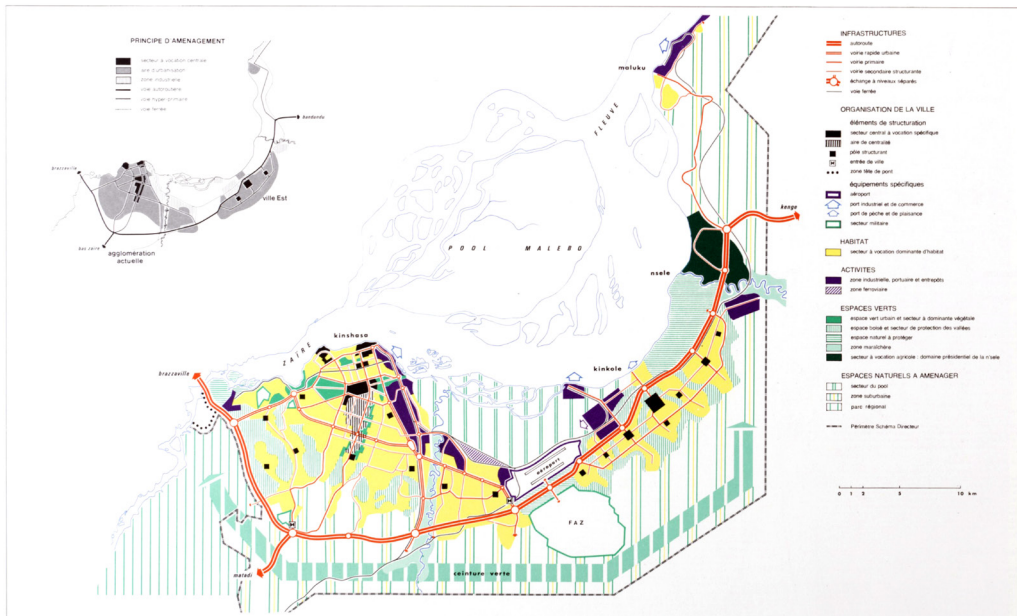
133. Flouriot et al. (1975), tekst bij kaart 43. Zie ook BEAU-archief: 'SDAU Kinshasa Justificatif', 1976.

bouwkundigen van MFU vertrokken in het masterplan van 1975, net als in 1967, van westerse planningsbeginsels en toonden zich vrijwel niet bereid om deze aan de Afrikaanse context aan te passen.

Ook het *centre ville* bleef behouden en de grootschalige wegeninfrastructuur op de maat van de autogebruiker werd nog verder versterkt. Omdat slechts drie percent van de Congolese huishoudens over een auto beschikte, zoals uit de *Atlas de Kinshasa* naar voren kwam, was het masterplan in dit opzicht opnieuw weinig aangepast aan de economische capaciteiten van de bevolking. Aangezien de Kinois, de inwoners van Kinshasa, zich *en masse* te voet bewogen, dreigden de autosnelwegen de verschillende wijken eerder van elkaar te scheiden dan te verbinden. Hoewel een aantal systemen werd voorgesteld voor openbaar transport, zoals een tramlijn, was meteen duidelijk dat de realisatie ervan budgettair onmogelijk zou zijn voor een stad in ernstige financiële problemen.

Acht jaar na het eerste masterplan en na een grondige stadsanalyse stelde MFU dus een nieuw masterplan voor waarin principes van het eerste als idee-fixen waren blijven bestaan. Precies hierdoor geraakte MFU intern verdeeld. De tweedracht had haar oorsprong in de fundamenteel verschillende zienswijzen van enerzijds het atlas-team van geografen, sociologen en antropologen, en anderzijds het team van ingenieurs, architecten en stedenbouwkundigen. Terwijl het atlas-team de bestaande stedelijke dynamiek als basis voor het nieuwe masterplan zag, hanteerde het planningsteam een zeer technocratische aanpak en toonde het weinig sociale betrokkenheid. Zo bepleitte het nog steeds een repressieve houding ten opzichte van *squatters*, ondertussen de meerderheid van de stedelijke bevolking. Het volgende uitgebreide citaat van René de Maximy, de flamboyante en geëngageerde sociaal-geograaf van het atlas-team, illustreert goed de door hem gevoelde breuk:

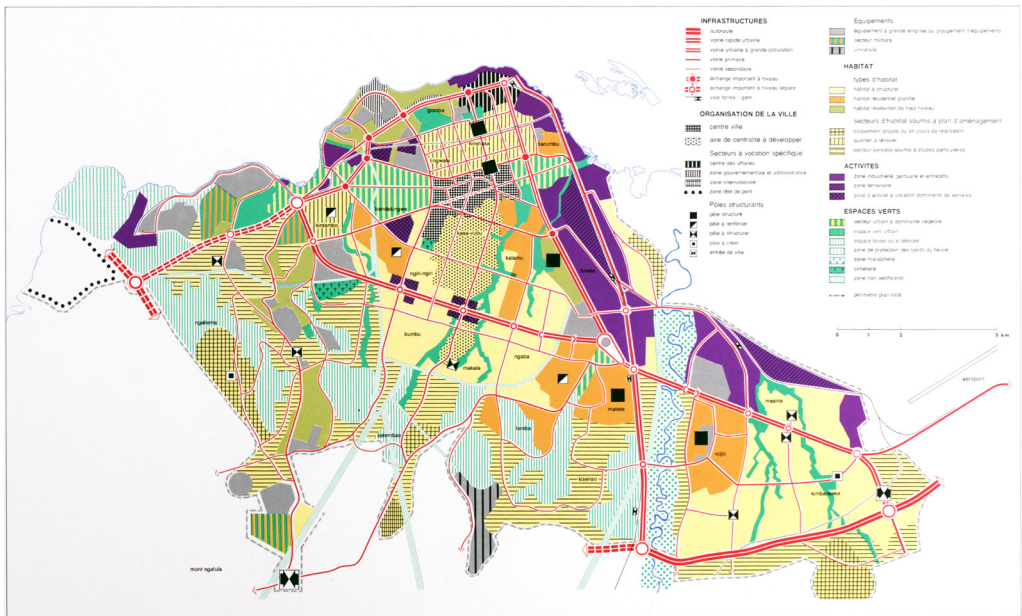
‘Avec l’architecte, dès le début des études d’urbanisme et à plus forte raison dans la réalisation, l’ingénieur intervient. Il est très souvent d’abord technicien. Il a testé ses formules, calculé ses progressions et soumis son esprit exact aux contraintes des robots qui nous servent. L’ingénieur danse rarement en attendant le bus. D’ailleurs en Afrique il n’attend pas le bus, il va en voiture. C’est la voiture son unité de référence dans l’analyse des flux; dans le calibrage des voies, pour l’intensité de l’éclairage public. C’est un chiffre de population qui l’inspire pour la distribution d’eau et les installations sanitaires. C’est la météorologie et le relief qui lui dictent le gabarit des drains d’assainissement. Pendant qu’il cogite jusqu’au volant de sa voiture, le nègre danse et attend le bus ou marche à pied, rigole et s’ébaubit au spectacle de la rue. Ainsi partant avec des directives qu’ils se sont édictées, l’architecte et l’ingénieur avancent avec en tête des modèles qu’ils adaptent et des idées généralement trop sommaires sur les populations. Il en fut ainsi à

Kinshasa, 1975 | Afbeelding 46

In het tweede masterplan voor Kinshasa dat de 'Mission Française d'Urbanisme' (MFU) in 1975 voorstelde aan de Congolese overheid kreeg de bestaande stad net als in het eerste masterplan van 1967 (afb.39) een oostelijke stadsuitbreiding. Het belangrijkste verschil met het eerste masterplan was dat deze *ville est* nog uitgestrekter was dan voorheen en nu reikte tot het verafgelegen Maluku, op zeventig kilometer van Kinshasa. Te Kinkole werd een nieuwe haven- en industriezone voorzien. Geheel in de Franse traditie werd in het masterplan veel aandacht besteed aan (lucratieve) verkeersinfrastructuur. De autosnelweg vormde de ruggengraat van de *ville est*. Deze liep in het nieuwe plan naast de spoorlijn en voerde onderlangs de bestaande stad naar een brug over de Congo-stroom, naar Brazzaville, de hoofdstad van het naburige (Frans) Congo. De *ville est* werd opgedeeld in wijken die rond een centrale kern gelegen waren en die op de autosnelweg aantakten. De stedenbouwkundige uitwerking van deze wijken bleef globaal. De luchthaven en de militaire terreinen (FAZ) scheidden, net als in het masterplan van 1967, de bestaande stad van de *ville est*. Om de verdere ongecontroleerde verstedelijking op de heuvelruggen rond Kinshasa tegen te gaan werd een *ceinture verte* rond de stad gepland. Opmerkelijk is dat in het masterplan een reusachtige zone te Nsele (rechtsboven in het zwart) werd voorbehouden voor een presidentieel domein. De *ville est* zou nooit worden uitgevoerd.

Mission Française d'Urbanisme (MFU), 'Schéma Directeur, Kinshasa', 1975, Bron: Flouriot et al. (1975)

Afbeelding 47 | Kinshasa, 1975

Het tweede masterplan voor Kinshasa (afb. 46) bestond naast een voorstel voor een oostelijke stadsuitbreiding tevens uit een 'Plan Local d'Urbanisme' voor de herstructurering van de bestaande stad (boven). Voor de opmaak van dit 'Plan Local d'Urbanisme' werd duidelijk rekening gehouden met de conclusies uit de *Atlas de Kinshasa* (afb. 43 en 44). Zo werd een aantal oost-west georiënteerde wegen door de ongeplande stadsuitbreidingen getrokken. De belangrijkste dwarse verbinding vertrok in Kintambo, de oudste wijk van Kinshasa, en kwam uit in de Boulevard de Lumumba ter hoogte van de nieuwe 'Echangeur de Limite', een verkeersknooppunt waar een monument ter nagedachtenis van Lumumba zou worden opgetrokken. In de recente, ongeplande wijken werden centra gepland voor openbare voorzieningen, winkels en markten. In de koloniale, geplande wijken werd een opwaarderend van de woningen voorzien. Een aantal van de voorstellen uit het vorige masterplan van 1967 bleef desalniettemin behouden (zie afb. 38), zoals het voorstel voor een nieuw stadscentrum centraal in de bestaande stad (zwart geruite zone boven het midden van de afbeelding). MFU deed wel een poging om dit *centre ville* meer af te stemmen op de omgeving door de tegenstructuur uit de omiggende wijk met die van het *centre ville* te verkopen in plaats van bruusk af te snijden zoals in 1967 (afb. 41).

Mission Française d'Urbanisme (MFU), 'Plan Local d'Urbanisme, Kinshasa', 1975, Bron: Flouriot et al. (1975)

Kinshasa. [...] Mais savaient-ils seulement qu'il y avait des Kinois, gens très différents des Parisiens, dans la ville dont ils élaboraient les plans?'¹³⁴

Het gevolg van de interne tweestrijd was dat MFU in 1975 reeds meer dan tien jaar actief was in Kinshasa, maar dat het nog steeds geen enkele stap had ondernomen om de masterplannen ook werkelijk uit te voeren, met uitzondering van het prestigieuze *centre ville*. Er was in de *Atlas de Kinshasa* weliswaar een goede diagnose gesteld van de stedelijke problematiek maar die bleef verder compleet onaangeroerd. Dit lag voor een deel ook aan de *Atlas de Kinshasa* zelf. Ondanks de kwaliteiten die de atlas ontegensprekelijk had, was het geen document dat kon dienen als basis voor een stedenbouwkundig ontwerp. Ten eerste was de stadsanalyse voornamelijk inventariserend van aard en bevatte die geen visie op de toekomst van de stad die de stedenbouwkundigen konden gebruiken. Maar het grootste probleem was dat de schaal waarop de stadsanalyse was uitgevoerd, veel te fijnmazig was voor de schaal waarop de stedenbouwkundigen werkten.

Daarnaast had het atlas-team erg toegewerkt naar een eindresultaat, een dure publicatie. De vraag blijft of dit wel de juiste keuze was, en of de klemtoon niet beter was gelegd op een product dat misschien minder prestigieus was voor de buitenwereld, maar dat wel een interne dialoog tussen de verschillende mederwerkers van MFU op gang kon brengen.¹³⁵ Hoewel de *Atlas de Kinshasa* kwalitatief een hoogstaand project was, leverde die geen feitelijke bijdrage aan de stedenbouw van Kinshasa.¹³⁶ Precies hetzelfde fenomeen beschrijft Dulucq voor andere Franse teams die in de voormalige Franse kolonies in Afrika werkten. Terwijl aan dit soort immateriële ontwikkelingshulp in de stedenbouw (waarin tot in het ridicule de klimatologische karakteristieken en geologische aspecten van de ondergrond van de stad werden uiteengezet) enorme bedragen werden besteed, dienden ze uiteindelijk tot weinig:

'On s'est donc trouvé, pendant les années 70, face à une production d'études lourdes sur les villes africaines. [...] Des études, au demeurant fort coûteuses, sont demeurées dans les placards, les magnifiques plans ornant les murs du bureau d'un ministre ou d'un directeur de l'urbanisme.'¹³⁷

De veelbelovende opkomst van de stadsanalyses in sub-Saharisch Afrika mondde dus paradoxaal genoeg vaak uit in een dalende effectiviteit van de stedenbouw. De meeste masterplannen bleven daardoor alleen op papier bestaan.

^{134.} De Maximy (1984), p. 366-367. René de Maximy, een medewerker en bezieler van het atlas-team, werkte onder het aan Henri Lefebvre ontleende motto 'droit à la ville'. De verdeeldheid binnen MFU beschrijft De Maximy daarnaast ook in zijn (bevroren en subjectief) artikel 'L'humaniste et les acteurs de l'urbain: culture, savoir et pouvoir dans une métropole du Tiers Monde, Kinshasa' (1985).

^{135.} De kostprijs van de *Atlas de Kinshasa* werd geraamd op vijf miljoen Franse frank, ongeveer 1.58 miljoen euro (1 Franse frank in 1982 is vandaag omgerekend 0,31727 euro waard). De Maximy & Pain (1982), p. 179.

^{136.} René de Maximy voelde zich in 1985, tot zijn grote spijt, genoopt dat ook publiekelijk toe te geven: 'Mais cet atlas reste un travail d'observateurs, incompréhensible pour les acteurs zairois et peu utilisable même par les techniciens avertis de l'urbanisme, ceci en vertu de sa nouveauté d'approche.' De Maximy (1985), p. 192.

^{137.} Coquery (1985), p. 141.

Ook het masterplan van 1975 voor Kinshasa, net als het masterplan van 1967, werd nooit uitgevoerd. In 1975 was er nog steeds geen wettelijke basis voor de uitvoering van het masterplan. Het Ministerie van Openbare Werken en Ruimtelijke Ordening had wel de bevoegdheid om decreten uit te vaardigen, maar beschikte niet over personeel met kennis terzake. Hoewel MFU was aangetrokken om het personeel van het ministerie op te leiden, gebeurde dat niet. Door compleet naast de bestaande diensten te werken, verving MFU in de praktijk deze lokale diensten en verrichtte het geen technische assistentie zoals het beweerde te doen. Dit alleenrecht van de Fransen over de stedenbouw van Kinshasa resulteerde in een aanhoudend gebrek aan kennis bij de lokale diensten die hun rol uitgespeeld zagen.

De grote concentratie van kennis bij MFU zorgde er tevens voor dat de lokale diensten op geen enkele manier in staat waren de werking van MFU te sturen of te controleren. Daar komt bij dat het Congolese bestuur erg apathisch was. Het vond dat de complexe en technische aangelegenheid van de stedenbouw goed aan de Fransen was uitbesteed, wat hen ontsloeg van elke verantwoordelijkheid op dit gebied. MFU op haar beurt had geen bevoegdheid om de masterplannen te realiseren, maar leek daar geen grote problemen mee te hebben. Het verschuilde zich achter zijn statuut van technisch assistent, in plaats van de uitvoering van het masterplan bij de Congolese autoriteiten af te dwingen. Het gevolg was een vicieuze cirkel, waarbij geen van beide partijen nog stappen ondernam om tot een uitvoering van de plannen over te gaan.¹³⁸

In 1973 onderging MFU een naamsverandering. Het werd vanaf dan het Bureau d'Études d'Aménagements et d'Urbanisme (BEAU), zonder dat dit grote implicaties had op zijn werking. Deze naamsverandering lijkt in de eerste plaats bedoeld om de Franse aanwezigheid in Congo te maskeren, nadat die door de *zaïrianisation* veel minder evident was geworden. In 1977 trok Frankrijk zich echter terug uit de Congolese stedenbouw en draaide het de geldkraan zo goed als dicht. Frankrijk begreep dat zijn stedenbouwkundige missie in Congo hopeloos was vastgelopen en vreesde gezichtsverlies te lijden. De monopoliserende rol die MFU op het gebied van stedenbouw (en het Franse coöperatieprogramma FAC in het algemeen) was gaan spelen, zorgden ervoor dat MFU binnen socialistische kringen in Frankrijk als een neo-kolonialistische machine begon gepercipieerd te worden.¹³⁹

Toch liggen ook meer internationale redenen aan de basis van de terugtrekking van de Franse coöperatie FAC uit Congo. Enerzijds was er de oliecrisis die ervoor zorgde dat Frankrijk zijn ontwikkelingsprojecten gevoelig terugschroefde, en anderzijds was er de toename van multilaterale ontwikkelingssamenwerking.¹⁴⁰ De sterke opkomst van multila-

138. De bovenstaande paragraaf is ontleend aan De Maximy: 'L'Hôtel de Ville, s'il est légalement compétent, n'a ni vraiment l'organisation, ni vraiment le personnel compétent pour suivre les suggestions de la MFU, car celle-ci a une capacité de réflexion et d'études disproportionnée avec les moyens d'action de l'Hôtel de Ville. Or ceci n'inquiète pas particulièrement les gens de la MFU qui ne posent apparemment pas des questions sur la relation entre leur travail et la politique urbaine - son absence en fait - que le pouvoir zaïrois prétend favoriser et qu'on peut traduire par: énoncer des pétitions de principe et laisser faire.' De Maximy (1984), p. 362.

139. Venard (1986), p. 1.

140. Voor de Wereldbank was dat BIRD/IBRD (Banque Internationale Pour la Reconstruction et le Développement/ International Bank for Reconstruction and Development) en voor de Verenigde Naties was dat PNUD/UNDP (Programme des Nations Unies pour le développement/United Nations Development Programme).

terale ontwikkelingshulp in de late jaren zeventig zorgde ervoor dat Frankrijk zijn monopoliepositie in de stedenbouw in Congo verloor. Daardoor werd een ‘antenne’ in Congo voor de Fransen veel minder interessant.

In 1977 kwam BEAU onder het gezag van het Ministerie van Openbare Werken en Ruimtelijke Ordening te staan. Hierdoor raakte het totaal afhankelijk van de zwaar gecorrumpeerde Congolese instituties. Op hetzelfde moment verloor het de bevoegdheid over de Unité Mécanisée d’Intervention en geraakte op die manier de enige uitvoerende tak kwijt waarover het ooit beschikte.¹⁴¹ BEAU werd daardoor gereduceerd tot een studiebureau. In 1978 werd voor het eerst een Congolees, reeds enige tijd werkzaam bij MFU, aan het hoofd van BEAU gesteld, Kankonde Mbuyi. Hij was een sociaal-econoom die geschoold werd aan de Universiteit van Kinshasa door Congolese en voornamelijk Belgische professoren. Daarnaast volgde hij, als enige Congolees bij MFU (wat wijst op de beperkte overdracht van expertise) een opleiding ‘Urbanisme des Villes d’Afrique Tropicale’ in Parijs. Onder zijn leiding werkte BEAU op papier gestaag verder aan de uitwerking van het tweede masterplan, inclusief de *ville est*. Het stelde uitvoeringsplannen op voor een tramlijn en nieuwe luchthaven: niets wees nog op enige vorm van realiteitszin binnen het instituut.¹⁴² Voor de Congolese autoriteiten functioneerde BEAU als façade: naar de buitenwereld schiep het de illusie dat de Congolese overheid zich over de stedenbouw van Kinshasa bekommerde. In werkelijkheid was ze er weinig mee begaan, net als toen MFU de plannen maakte. Het is symptomatisch voor de werking van BEAU dat nu in 2012, dertig jaar later, nog steeds dezelfde directeur aan het hoofd staat van de dienst.¹⁴³

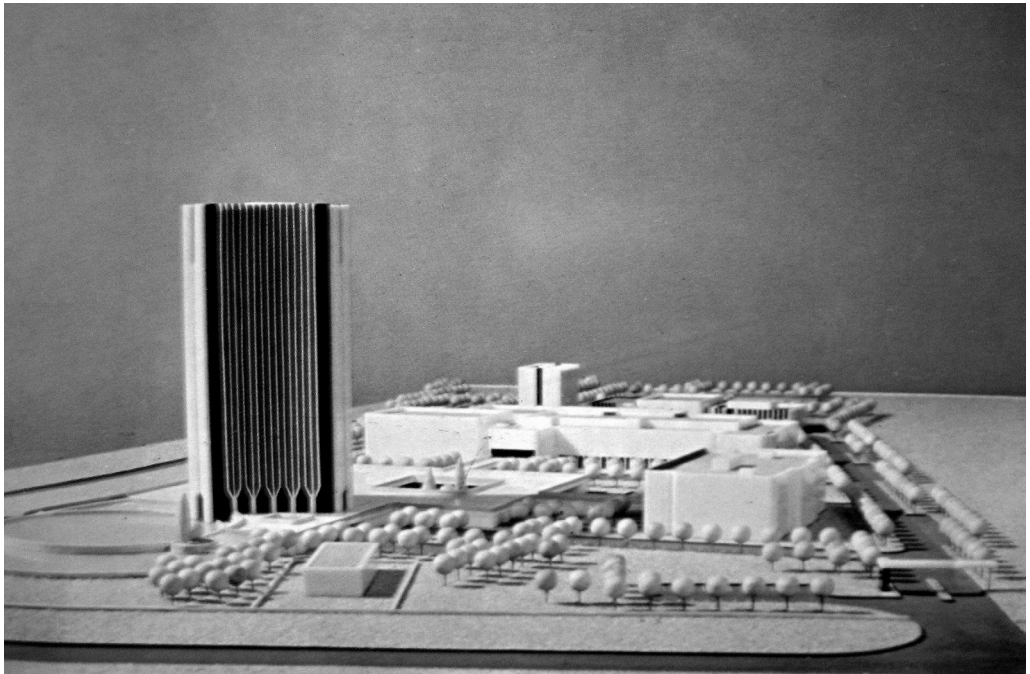
De bouw van prestigieuze projecten onder impuls van MFU

De enorme oostelijke stadsuitbreiding van Kinshasa werd nooit tot stand gebracht, maar MFU realiseerde wel een aantal grootschalige gebouwcomplexen uit het *centre ville*-plan. Daarbij valt op dat voornamelijk werd geïnvesteerd in prestigieuze projecten ten voordele van de nieuwe machthebbers en de Franse bouwsector. De Franse coöperatie had baat bij dergelijke projecten, omdat ze, zoals gezegd, een groot deel van het Franse ontwikkelingsgeld terug in Franse handen brachten. Hoewel de meeste landen na de *zaïrianisation* hun economische belangen in Congo drastisch zagen afnemen, was dat niet het geval voor

141. BEAU-archief, ‘Présentation du BEAU’, 1980.

142. In het BEAU-archief te Kinshasa zijn tientallen van dergelijke studies te vinden, zoals bijvoorbeeld: ‘Transports urbains. Note de synthèse. Analyse et propositions’ (1978), ‘Enquêtes sur le transport et l’écoulement des produits vivriers dans la région économique de Kinshasa’ (1985).

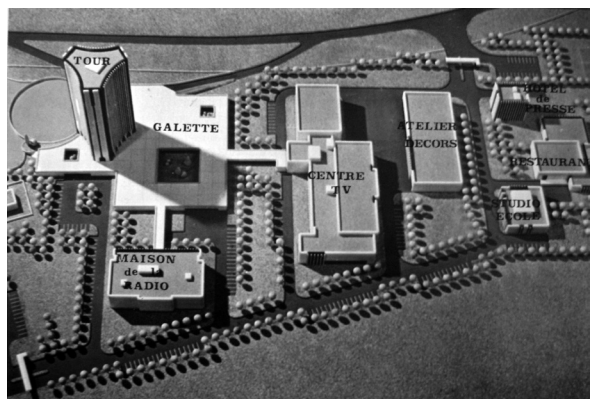
143. De cultuur van corruptie en bureaucratie kreeg ook BEAU in haar greep. Grote sommen geld die via bilaterale en multilaterale ontwikkelingshulp werden binnengehaald, verdwenen. Een oorzaak van de corruptie was waarschijnlijk het feit dat de werknemers van BEAU niet langer op een geregelde basis werden uitbetaald nadat MFU niet langer door de Fransen werd gefinancierd. Toch dient opgemerkt te worden dat Frankrijk BEAU nog steeds financieel ondersteunt, weliswaar met een fractie van het bedrag van voorheen. De blijvende economische en diplomatieke belangen van Frankrijk in Congo liggen waarschijnlijk aan de basis van deze blijvende ondersteuning.

Afbeelding 48 | Kinshasa, 1974

Als onderdeel van het *centre ville* (afb. 41) in Kinshasa ontwierpen de Franse architecten A. Arsac en M. Dougnac een uitgebreid gebouwencomplex voor radio en televisie, genaamd de Cité de la Voix du Zaïre. Het enorme complex, dat slechts gedeeltelijk werd uitgevoerd, bevatte naast een radio-en televisietoren van twintig verdiepingen, televisiestudio's, een perscentrum, een hotel en restaurant. Een groep rond het Franse Sodeteg Engineering stond in voor de bouw van het complex. De Cité de la Voix du Zaïre werd niet in de zuid-westelijke hoek van het *centre ville* uitgevoerd, zoals op het plan voor het *centre ville* is aangegeven (afb. 41), maar in de noord-westelijke hoek.

Architecten A. Arsac en M. Dougnac, maquette 'Cité de la Voix du Zaïre', Kinshasa, 1974, Bron: brochure *Sodeteg Engineering présente 'la Cité de la Voix du Zaïre'* (1974)

Kinshasa, 1975 | **Afbeelding 49**

Het Franse architectenbureau van H. Chomette, dat in verschillende Afrikaanse steden actief was zowel voor als na de onafhankelijkheid, ontwierp behalve een hotel op een eilandje in de Congo-stroom tevens een toren voor kantoren en overheidsdiensten in Kinshasa, het zogeheten 'Ensemble Administratif'. Het hotel werd nooit uitgevoerd en de toren zou in een andere vorm zijn gerealiseerd.

Architect H. Chomette, maquette 'Ensemble Administratif', Kinshasa, 1975, Bron: artikel 'L'année de l'amitié Franco-Zaïroise. Une coopération appréciée', *Europe-Outremer* (1975)

Frankrijk. Door het coöperatieprogramma met Congo zag Frankrijk ook na de *zaïrianisation* van 1973 zijn investeringen spectaculair stijgen:

‘La présence des intérêts économiques français privés, presque inexistantes avant 1969, s’est affirmée depuis sous différentes formes, à la faveur du Code des investissements et aussi du développement de la coopération franco-zaïroise, qui entraîne certains “retombées”.’¹⁴⁴

Franse bouwbedrijven die in het kader van de ontwikkelingssamenwerking werkten, werden immers niet getroffen door de *zaïrianisation* en konden hun activiteiten quasi ongestoord voort zetten. De Franse overheid verleende Franse particuliere en semi-publieke ondernemingen grote financiële voordelen, zodat voor Congolese bedrijven een ongunstig klimaat ontstond om te concurreren.¹⁴⁵ In de bouwsector van Congo bereikten de Fransen na 1969 een absolute monopoliepositie. Het bouwproces was van begin tot einde in Franse handen, waardoor een transfer van expertise naar de Congolese bouwsector illusoir was.¹⁴⁶

In 1974 werd op de locatie van het *centre ville* begonnen met de bouw van de ‘Cité de la Voix (du Zaïre)’, naar een ontwerp van de Franse architecten Auguste Arzac en Michel Dougnac. Het was uit een uitgebreid complex met toren voor radio- en televisieuitzendingen, een perscentrum, kantorencomplex, hotel en verschillende restaurants (afb. 48). Het werd voor een groot deel met Frans ontwikkelingsgeld opgetrokken, om de francofonie te bevorderen.¹⁴⁷ Het hele complex was geëquipeerd met de meest moderne technologieën en voorzieningen: ‘La Cité de la Voix du Zaïre à Kinshasa, [...], sera l’une des plus modernes du monde et le centre de télévision et de radiodiffusion le plus avancé techniquement en Afrique.’¹⁴⁸ Het hoogtechnologische karakter van het complex maakte het echter voor de

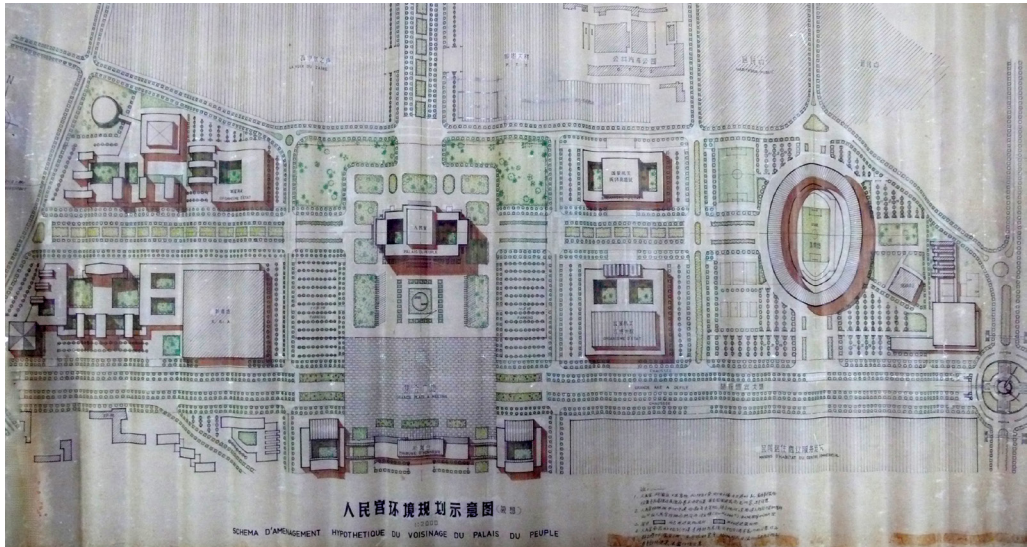
144. De volgende Franse bedrijven kregen na 1970 een zetel of filiaal in Kinshasa: la Manufacture zaïroise des allumettes (Mazal), la Société zaïroise d’aluminium (Sozalu), Société Allibert (plastic), la Bouteillerie de Kinshasa (Boukin), Sometole (walserij), la Société des brasserie de Kinshasa (SBK), la Manufacture de verreries du Zaïre (glaswerk), Thomson-CSF (telecommunicatie), Sodeteg Engineering (bouwbedrijf), la Société alsacienne de constructions mécaniques (SACM), la Compagnie générale d’automatisme (bouwbedrijf), la Société générale d’entreprises (bouwbedrijf), la Banque internationale pour l’Afrique au Zaïre, Renault, Peugeot, la Société Etar (electriciteit). Gegevens in citaat uit het artikel ‘L’année de l’amitié Franco-Zaïroise. Une coopération appréciée’ (1975) uit *Europe-Outremer* (nr. 548), pp. 49-50.

145. ‘The government has tried to make inroads by encouraging companies to penetrate the Zairian market and has done so by offering financial incentives such as CCCE (Caisse Centrale de Coopération Economique) and FAC funding, financial loans and COFACE guarantees. The problem with this form of intervention is that once it stops or diminishes, French companies are no longer motivated to continue operating in Zaïre.’ Trefon (1989), p. 19.

146. Veel van deze Franse investeerders hadden bovendien Belgische connecties: ‘Belgian interests or influences are in some way present in nearly all of the principal construction or public works projects undertaken by French companies in Zaïre.’ Trefon (1989), p. 29.

147. ‘The principal thrust of the French telecommunication industry in Zaïre took the form of the very expensive Cité de la Voix du Zaïre. Estimated at a cost of 450 million French francs, this ultra-modern radio and television complex, received French public support worth at least 360 million francs.’ Trefon (1989), p. 25.

148. Brochure Sodeteg Engineering présente ‘la Cité de la Voix du Zaïre’, 1974, uit de collectie van Bernard Toulhier.

Kinshasa, 1975 | Afbeelding 50

Rond 1975, toen de 'Mission Française d'Urbanisme' (MFU) een ontwerp maakte voor een nieuw *centre ville* (afb. 41), werd in een samenwerkingverband tussen de Chinese en Congolese autoriteiten een ontwerp opgemaakt voor dezelfde locatie. Het Chinese ontwerp voor het stadscentrum had een veel minder openbaar karakter dan dat van MFU. De dichtheid van bebouwing lag een stuk lager. De nadruk lag op een paar statige regeringsgebouwen, waarvan het parlamentsgebouw (in het midden) het voornaamste was. Dit werd symmetrisch gepositioneerd langs een centrale (machts)as die uitkwam op een bestaande laan in de noordelijke woonwijken en die aan de zuidzijde een monumentale toegangspoort had. Links boven lijkt het Franse ontwerp voor het televisiestation Cité de la Voix de Zaïre (afb. 48) geïntegreerd te zijn in het Chinese ontwerp, vermoedelijk omdat de bouw ervan al was gestart. Uit het ontwerp zouden het parlamentsgebouw (midden) en het voetbalstadion (rechts) worden gerealiseerd, respectievelijk in 1979 en 1994. Het parlamentsgebouw, beter gekend onder de naam 'Palais du Peuple' was een kopie van het Grote Volkspaleis (in het Frans: Grand Palais du Peuple) in Peking. Tot op vandaag is het gebied rond het parlement zeer ontoegankelijk. De openbare ruimte rond het voetbalstadion werd nooit ingericht. Het bleef altijd een onaantrekkelijke kale vlakte midden in de stad.

Ontwerper onbekend/Chinese overheid, 'Schéma d'Aménagement Hypothétique du Voisinage du Palais du Peuple, Kinshasa', ongedateerd (rond 1975), Bron: BEAU-archief

Congolezen, die weinig vertrouwd waren met deze nieuwe technologieën, ongeschikt. Vele geavanceerde installaties werden nooit in gebruik genomen.¹⁴⁹

Door het studiebureau van Henri Chomette werd een ‘Ensemble Administratif’ van twintig verdiepingen gerealiseerd voor overheidsdiensten en kantoren (afb. 49). Over het ‘Ensemble Administratif’ bestaan verscheidene anekdotes: zo zou het binnenklimaat er niet te harden zijn, omdat de ramen alleen automatisch kunnen worden geopend en dit automatische systeem (net als de airconditioning) nooit heeft gewerkt. Hetzelfde architectenbureau maakte ook een (onuitgevoerd) ontwerp voor het hotel ‘Zaire-Palace’, gelegen op een artificieel gecreëerd eilandje in de Congo-stroom. In de volksmond worden deze monumentale gebouwcomplexen als de ‘Cité de la Voix du Zaïre’ en het ‘Ensemble Administratif’ *éléphants blancs* genoemd. Het gaat telkens over dure, technisch zeer ontwikkelde en overgedimensioneerde constructies, die nooit hun nut bewezen hebben of hun kostprijs verantwoord hebben.¹⁵⁰ Hun functie was van een andere orde: het prestige van de president en de economische voordelen voor de Franse bouwsector. Deze gebouwen gaven een valse impressie van modernisering en ontwikkeling, want de constructies droegen op geen enkele wijze bij tot de welvaart van de bevolking en voor de staatsschuld betekenden ze een enorme aderlating. Théodore Trefon besluit dan ook uit zijn onderzoek:

‘These forms of French commercial and financial intervention in Zaïre have contributed to the strength (and paradoxically to the near bankruptcy) of an ostensibly corrupt dictatorship. In so doing, they have played a mayor role in the impoverishment of Zairian society as a whole.’¹⁵¹

Ook in de omgeving van Kinshasa en in het binnenland van Congo waren Franse bouwbedrijven zeer actief, voornamelijk in zware infrastructuurwerken.

Ten slotte voerden de Fransen ook tal van werken uit die niet in de masterplannen waren opgenomen, maar waarmee de president en zijn entourage tegemoet gekomen werd. Zo werden presidentiële paleizen te Nsele (ver voorbij de geplande, maar onuitgevoerde *ville est*) gebouwd, een sportcomplex en presidentiële tuinen in de stad (in de wijk Ngaliema) aangelegd, een ‘cité OAU’ (Organisation of African Unity) gerealiseerd met veertig

149. ‘La Cité de la Voix du Zaïre fonctionne au quart de ses capacités faute de crédits et de techniciens qualifiés.’ Boissonnade (1990), p. 242.

150. ‘Voici encore un exemple: celui de la Voix du Zaïre, l’Office de la radio télévision nationale. Ses services sont installés dans un ensemble ultra-moderne implanté sur dix hectares, au cœur de Kinshasa. [...] Deux ans après son achèvement; cet ensemble monumental n’était toujours pas mis en service, faute de personnel compétent. Depuis lors l’arrivée de cent cinquante techniciens français a permis le démarrage partiel de l’office en assurant notamment la production d’un programme de variétés. Il importe de signaler le fait qu’en dépit de ses dépenses exorbitantes et en dehors des chansons et danses du Parti, la Télévision zairoise achète... plus des trois-quarts de ses programmes à l’étranger et n’a pas de programme de télévisions scolaire. [...] On pourrait encore citer: la réalisation par la France du World Trade Center de Kinshasa, un immeuble grandiose, le plus élevé de Kinshasa, incorporant les dernières inventions de la technologie, de l’informatique et dont le software est totalement absent.’ Buana Kabue (1978), pp. 87-90.

151. Trefon (1989), p. 56. Dit soort onproductieve ontwikkelingssamenwerking vormt ook de centrale thematiek in het recent verschenen boek *Congo Masquerade. The Political Culture of Aid Inefficiency and Reform Failure* van Trefon (2011). Zie hiervoor ook Malu-Malu (2002) en Piermay (1997).

presidentiële paviljoenen, een woonwijk voor de MPR (de partij van de president) gebouwd met olympisch zwembad en een jachthaven, en de 'Galeries Présidentielles' in de wijk Gombe (de voormalige Europese wijk) gerealiseerd.¹⁵² Verder werden in de jaren zeventig een Franse school, een Frans cultureel centrum (La Halle de la Gombe) en een Franse ambassade gebouwd, gebouwen die de Franse aanwezigheid in Kinshasa kenbaar moesten maken. Het feit dat veel van deze projecten een kleine Congolese politieke elite bevoordeelden, was natuurlijk niet stimulerend voor de ontwikkeling van gefundeerde kritiek vanuit de Congolese regering op de Franse planningsaanpak. Dulucq constateert hetzelfde in de voormalige Franse kolonies waar de Franse ontwikkelingssamenwerking werkzaam was:

'C'était d'autant plus confortable que la nouvelle élite politique africaine s'est souvent fait la complice de ces choix contestables. Les urbanistes français ne prévoyaient rien de concret pour faire face aux flots de l'exode rural? Qu'à cela ne tienne: on avait projeté des lotissements pour les cadres de la nation!'¹⁵³

De stevige alliantie tussen MFU en president Mobutu zorgde ervoor dat beide partijen elkaars belangen ondersteunden, ook al gingen die in tegen hun eigen discours.

Mobutu toonde zich bovendien een weinig betrouwbare partner. De president ondersteunde de activiteiten van MFU zolang ze convergeerden met zijn persoonlijke agenda. Maar wanneer zich andere gunstige samenwerkingsverbanden aanboden, aarzelde hij niet om de plannen van MFU te ondermijnen. Zo bouwde Mobutu tussen 1975 en 1979 los van de activiteiten van MFU een parlamentsgebouw op de locatie die MFU had gereserveerd voor het nieuwe *centre ville*. Het gebouw maakte deel uit van een alternatief masterplan dat Mobutu voor het gebied liet ontwikkelen in het kader van een ontwikkelingssamenwerkingverband met China (afb. 50). Ook de uitvoering van dit Chinese masterplan bleef tot enkele prestigieuze gebouwen beperkt. Het overgedimensioneerde parlamentsgebouw werd geïnspireerd op het Grand Palais du Peuple in Peking dat Mobutu bezichtigde op een bezoek te China in 1973. Het Palais du Peuple in Kinshasa werd, zoals bij de Franse bouwprojecten het geval was, opgetrokken door Chinese bouwbedrijven met de financiële steun van de Chinese staat.¹⁵⁴ In 1980 werd met het overgebleven deel van de Chinese lening op dezelfde locatie het voetbalstadium Le Stade des Martyrs (de la Pentecôte) opgetrokken, oorspronkelijk bekend onder de naam Stade Kamanyola. Het stadion werd in 1994 ingehuldigd en is met zijn 80.000 zitplaatsen nog steeds een van de grootste voetbalstadions van Afrika.¹⁵⁵ Het is duidelijk dat Mobutu's diversificatie van ontwikkelingsfondsen niet tot doel had

152. Deze lijst komt uit het artikel 'L'année de l'amitié Franco-Zaïroise. Une coopération appréciée' (1975), *Europe-Outremer* (nr. 548). Voor de presidentiële tuinen en het sportcomplex te Ngaliema, zie 'Théâtre de verdure, Kinshasa, Congo, Bado-Visart Architectes' (1971), *L'Architecture d'Aujourd'hui* (themanummer 'Doctrines', nr. 158). Het sportcomplex werd gerealiseerd naar een ontwerp van de Franse architect Olivier Clement Cacoub. Zie hiervoor Ragon & Cacoub (1974), pp. 36-37.

153. Dulucq (1997), p. 87.

154. Het is onduidelijk of het om een lening of een gift van de Chinese staat ging.

155. Alleen de voetbalstadia die in Zuid-Afrika gebouwd werden naar aanleiding van het WK 2010 zijn nog groter.

de impasse binnen MFU te overkomen. Het ontwikkelingsgeld dat Mobutu cumuleerde, dienden enkel populistische doeleinden, zelfverrijking en machtsvertoon van de dictator.

Terugblikkend kan alleen maar worden vastgesteld dat MFU, in tegenstelling tot zijn vooropgestelde doelstelling, zich niet bekommerde om de meest achtergestelde stedelijke gebieden, maar zich concentreerde op de meest welgestelde zones en prestigieuze architectuurprojecten, zowel in de planning als in de uitvoering. Doordat in de Afrikaanse wijken geen huisvestingsprojecten werden opgestart, geen nutsvoorzieningen werden aangelegd, bijna geen openbare voorzieningen werden geïmplementeerd, droeg MFU niet bij tot een stijgende welvaart van de bevolking. De periferie van de stad, niet gelegen in het oosten zoals gepland, maar op de heuvelruggen in het zuidwesten, werd aan zijn lot overgelaten. Dit had tot gevolg dat de kloof tussen de goed uitgeruste en onderontwikkelde wijken werd verscherpt en sociaal-economische polarisatie in de stad toenam.

3. De selectieve investering van de ontwikkelingsamenwerking

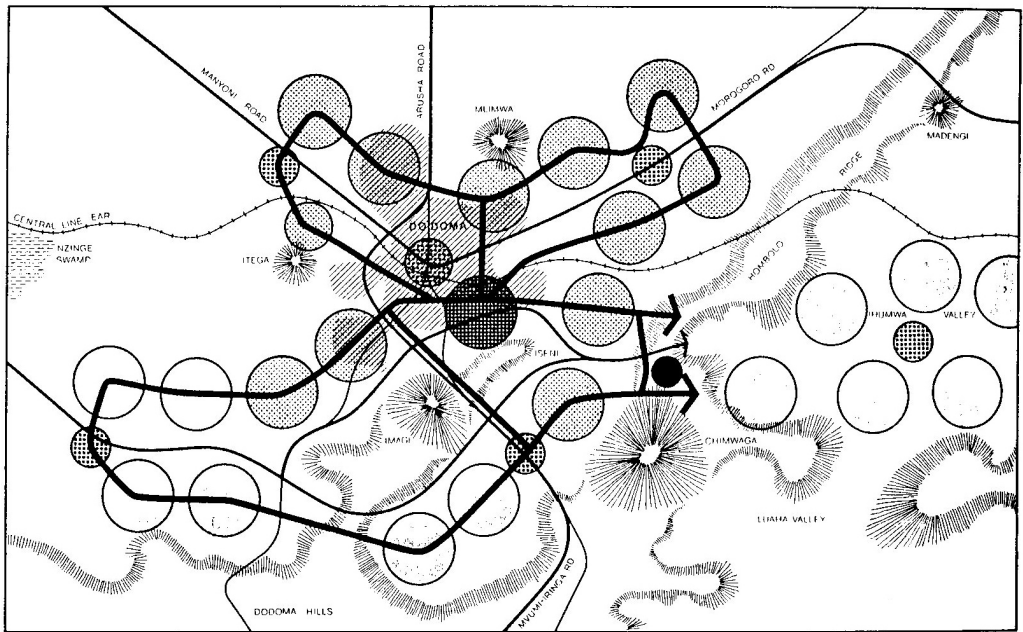
De dubbele agenda van ontwikkelingssamenwerking was duidelijk terug te vinden in de postkoloniale masterplannen voor Kinshasa. Een groot deel van het ontwikkelingsgeld werd geïnvesteerd in immateriële investeringen zoals technische studierapporten, sociologische onderzoeken en de masterplannen zelf, zonder dat deze gekoppeld werden aan een mogelijk uitvoeringsplan. Voor zover er al geld werd vrijgemaakt voor de implementatie van de masterplannen, ging dit naar prestigeprojecten.

De werking van MFU in Congo vormt hier een radicaal voorbeeld van, maar ook in Tanzania en Senegal werden de masterplannen zo selectief uitgevoerd. Terwijl in Dar es Salaam, net als in Kinshasa, tot op vandaag wordt getekend aan de *sub-cities*, werden die ook daar nooit aangelegd.¹⁵⁶ Hoewel Tanzania nooit grote ontwikkelingsfondsen wist te verwerven voor de uitvoering van de masterplannen voor Dar es Salaam, legde het bestuur in Tanzania ook compleet andere accenten. Dit kwam hoofdzakelijk doordat alle middelen gericht waren op de uitbouw van nieuwe hoofdstad Dodoma. Met betrekking tot de masterplannen voor Dar es Salaam, verwittigde A. M. Hayuma al in 1984 dat 'paper plans are becoming substitutes for concrete action to solve urgent urban problems'.¹⁵⁷ Ook Armstrong was weinig lovend over de twee Canadese masterplannen die waren gemaakt en stelde in 1986: 'These Master Plans have raised expectations, but achieved few.'¹⁵⁸ In de eerste plaats over het plan van 1968 uitte hij zijn verontwaardiging omdat het weinig was aangepast aan de specifieke context:

^{156.} Dat er vandaag nog steeds wordt getekend aan deze *sub-cities* bleek bij ons bezoek aan het Ministry of Lands en uit een interview (juni 2009) dat we met het voormalige hoofd van de Dienst Stedenbouw A. M. Hayuma hadden. Daarbij viel trouwens op dat de stedenbouwkundigen zich voornamelijk richtten op de *sub-cities* langs de noord-oostelijke kustlijn van Dar es Salaam, zoals Mbezi, terwijl de groei van Dar es Salaam zich momenteel vooral in zuid-westelijke richting voordoet. Bovendien wordt met de *sub-city* Mbezi gemikt op een welgesteld publiek.

^{157.} Hayuma (1984), ongenummerd.

^{158.} Armstrong (1986), p. 63.

Dodoma, 1976 | Afbeelding 51

Met dit masterplan voor Dodoma (sinds 1974 de nieuwe hoofdstad van Tanzania), ambieerde het Canadese architectenbureau Project Planning Associates Ltd. 'de eerste niet-monumentale hoofdstad' ter wereld te ontwerpen. Het masterplan voor Dodoma van 1975 was opgevat als een niet-hiërarchisch polynucleair netwerk van 'dorspgemeenschappen' (B Centres), elk met een kern van openbare voorzieningen. Dit netwerk zou kunnen worden uitgebreid naarmate de bevolking groeide. Centraal in het netwerk bevond zich een Capital Center (A Centre) waar openbare voorzieningen voor het hele netwerk werden gepland en waar plaats was voor hoofdstedelijke functies zoals hotels, kantoren en ambassades (afb. 52). Merkwaardig genoeg werden het parlement, de belangrijkste regeringsgebouwen en de residentie van de president niet in dit centrum gepland, maar in een apart TANU & Parliament Complex op een heuvel aan de oostkant van de stad (afb. 53).

Ingenieur-architect M. L. Hancock (Project Planning Associates Ltd.), 'National Capital (Dodoma) Master Plan', 1976, Bron: Project Planning Associates (1976)

Residential Community	Major Arterial Road
A Centre	Busway
B Centre	Railway
TANU and Parliament Complex	Future Urban Expansion
Existing Dodoma	Major Topographical Features
Residential Community (Beyond 350,000 Pop.)	

‘The plan is a testimony to the advancement of planning as a discipline, and to the ascendancy of (increasingly sophisticated) technique over pragmatism. Despite its undoubtedly good quality according to North American standards and its lipservice to local constraints and preferences, its insensitivity and impracticality to conditions on the ground and thus irrelevance to their improvement is now clearly apparent.’¹⁵⁹

Armstrong was iets milder voor het tweede masterplan van 1979 voor Dar es Salaam, omdat er meer richtlijnen voor de uitvoering in waren opgenomen. Lokale academici waren een stuk minder enthousiast. Zo sprak Joe L. P. Lugalla in 1989 over een ‘conflict of ideology in urban planning’.¹⁶⁰ Hij vond namelijk dat socialistische ideologie van president Nyerere er nauwelijks in terug te vinden viel:

‘It seems there is an assumption among Tanzanian leaders that planning and for that matter urban planning is purely a technical issue neutral from ideology. Following that, is the assumption that a capitalist oriented institution can provide a good socialist plan. This is cheating oneself and self-defeating.’¹⁶¹

In de masterplannen voor Dar es Salaam werden, zoals eerder vermeld, weinig voorstellen gedaan voor het optrekken van een monumentaal stadcentrum. Dit kwam niet doordat de Canadese consultants dat niet nodig achtten. In 1976 maakten ze namelijk wel een masterplan voor de nieuwe hoofdstad Dodoma dat een gedetailleerd ontwerp bevatte voor een nieuw stadscentrum (afb. 51).¹⁶² Project Planning Associates Ltd. presenteerde Dodoma echter in hun masterplan als ‘nothing less than the first nonmonumental capital city’, een soort hoofdstedelijk platteland dat het tegenovergestelde was van Brasilia.¹⁶³ Door dit te doen, probeerden de ontwerpers hun masterplan in te schrijven in de socialistische ideologie van het Tanzaniaanse bestuur. Het masterplan liet een polynucleair netwerk van aan elkaar geschakelde *ujamaa* dorpsgemeenschappen (onderverdeeld in ‘TANU Ten Cell Units’) zien. Deze keuze werd door de Canadese stedenbouwkundigen als volgt verantwoord:

‘Traditionally, the Tanzanian people relate to small communities and wide rural areas; a dense urban environment is in many ways alien to national lifestyles and philosophies. The principle of self-reliance, as expressed in the Arusha Declaration, suggests that all families should live close to arable lands to enable them to grow at least part of their

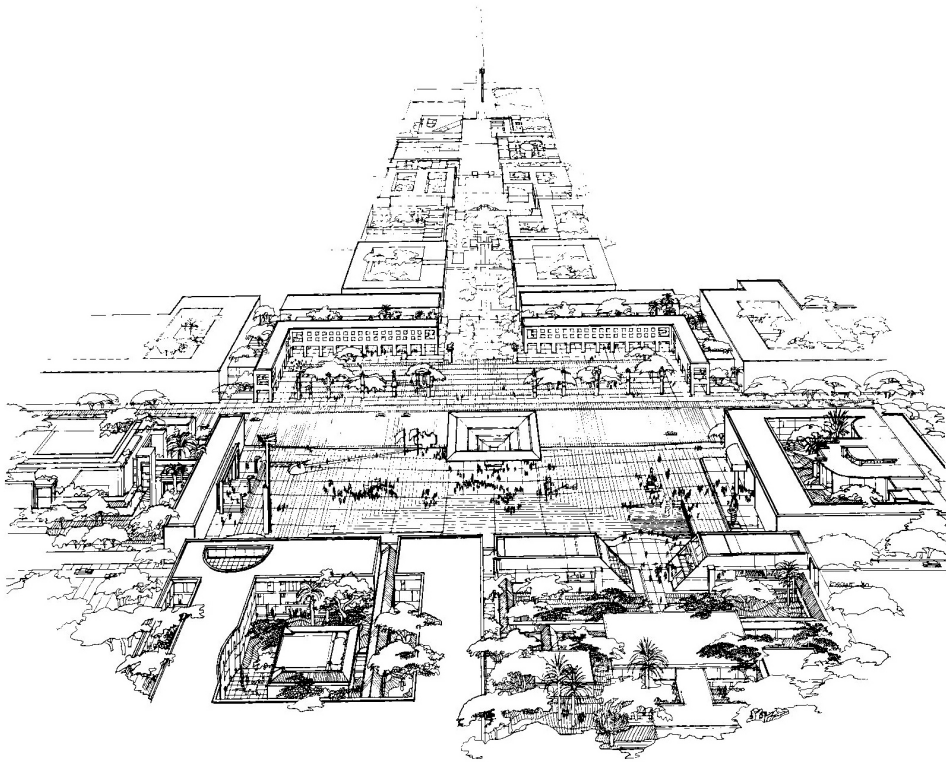
159. Armstrong (1986), p. 57.

160. Lugalla (1989), p. 181.

161. Joe Lugalla was daarnaast ook zeer kritisch over de Tanzaniaanse overheid en stelde: ‘Via the Arusha-Declaration, Tanzania showed the intention of building an egalitarian society based on the principles of Ujamaa (socialism). Hence one expected that an attempt to transform some colonial structures in order to suit the socialist aspiring nation could be in the agenda. In Tanzania this has never been the case at the level of urban planning. The gap between theory and practice exists because Tanzania’s socialist theory itself is weak, and does not emanate from a concrete class analysis of the society itself.’ Lugalla (1989), p. 189 (citaat hoofdstekst) en 181 (citaat noot).

162. Het ‘National Capital (Dodoma) Master Plan 1976’ van Project Planning Associates Ltd. kan worden teruggevonden in de University of Guelph Library, Macklin L. Hancock - Project Planning Associates Fonds.

163. Vale (1992a), p. 151.

Dodoma, 1976 | **Afbeelding 52**

In samenwerking met de architect C. Rossant werkte het Canadese architectenbureau Project Planning Associates Ltd. detailtekeningen uit voor het Capital Center uit het masterplan voor Dodoma (afb. 51). Dit Capital Center was, volledig in de Beaux-Arts-traditie, georganiseerd rondom een axiale Grand Mall die uitkwam bij een onafhankelijkheidsmonument en leek geïnspireerd op de Grand Mall van Washington of Brasilia. Met deze Grand Mall werd een monumentaal perspectief gecreëerd dat moeilijk te verzoenen leek met het landelijke karakter van de geplande *ujamaa* dorpsgemeenschappen in de omgeving van het Capital Center. Het monumentale karakter van de Grand Mall werd echter enigszins gebroken door de verschillende beschutte pleinen tussen de gebouwen die op maat van voetgangers werden ontworpen. Het Capital Center werd slechts gedeeltelijk uitgevoerd.

Ingenieur-architect M. L. Hancock (Project Planning Associates Ltd.) & architect C. Rossant, 'Dodoma Grand Mall', 1976, Bron: Project Planning Associates (1976)

food requirements and, moreover, sociological considerations militate against cities of closely packed buildings and largely paved areas.’¹⁶⁴

In het midden van dit onhiërarchische ‘stadspatteland’ plande Project Planning Associates Ltd. (in samenwerking met de architect Conklin Rossant) echter een vrij monumentaal Capital Center met een op Washington en Brasilia geïnspireerde Grand Mall.¹⁶⁵ Zoals Lawrence Vale in zijn boek *Architecture, Power and National Identity* (1992) aangeeft, waren de belangrijkste overheidsgebouwen, zoals het parlement, de ministeries, de zetel van de president en het gerechtshof, bovendien niet eens gesitueerd in dit Capital Center, maar in een hoger gelegen Parliament Hill Complex aan de rand van de stad (afb. 53). Hayuma stelt in een artikel van 1981 zonder aarzelen:

‘The claim of bringing the Government and leaders close to the people rings hollow. In fact, poor people visiting the new capital will have difficulties of access to government and Party officials to present their problems and services. What actually seems to be happening is the shift of the seat of Government from the Indian Ocean beach onto the summits and slopes of Dodoma. [...] Government offices and élite residences will be as aloof and isolated from the concerns of the people as they have been in Dar [es Salaam].’¹⁶⁶

Project Planning Associates Ltd. trachtte voor de bouw van dit Capital Center en Parliament Hill Complex architectuuropdrachten binnen te halen, ondermeer door zich als onontbeerlijk voor te stellen, zoals blijkt uit volgende correspondentie:

‘It is our believe that the greatest benefits will accrue to the Government and people of Tanzania by the long-term involvement of this Company, continuously, from the development of the Master Plan, through the medium of a series of further contracts related to the various stages of implementation over a period of some of five years.’¹⁶⁷

De Canadese stedenbouwkundigen kregen de opdrachten echter niet, want net als in Congo diversifieerde de Tazaniaanse overheid in ontwikkelingssamenwerking. Het liet deze complexen in een gemodificeerde vorm door Chinese consultants uitvoeren. Van het polynucleaire netwerk van ‘dorpsgemeenschappen’ - grote stadswijken- werd slechts een miniem gedeelte uitgevoerd.

In zekere zin gebeurde hetzelfde in Dakar. Ook Ecochard maakte erg gedetailleerde plannen voor een nieuw stadscentrum (afb. 54 en 55), maar bleef in zijn masterplan erg vaag

¹⁶⁴. Project Planning Associates Ltd. (1976), p. 15. Dit citaat wordt tevens door Vale (1992a) aangehaald.

¹⁶⁵. Vale stelt dat deze Grand Mall in Dodoma minder monumentaal was dan deze voor Abuja, de nieuwe hoofdstad van Nigeria, die rond dezelfde periode werd gebouwd. Niettemin is de Grand Mall toch zeer monumentaal voor wat de eerste ‘non-monumentale hoofdstad’ zou moeten worden. Vale (1992a), p. 152.

¹⁶⁶. Hayuma (1981), p. 675. Dit citaat wordt tevens door Vale (1992a) aangehaald.

¹⁶⁷. Guelph, brief van M. L. Hancock aan de regering van Tanzania, 1 november 1973. In de brief demonstreerde Hancock tevens de ervaring van zijn bureau met de planning van *new towns*.

over de stedenbouwkundige uitwerking van de stadsuitbreiding Pikine. We zouden ons kunnen afvragen waarom hij dat deed, gezien hij stelde dat de Senegalese overheid voor het stadscentrum een ontwerpwedstrijd diende uit te schrijven. Maar ondanks dat Ecochard dit stadscentrum erg in detail uittekende, vormde het voor hem geen prioriteit. In feite tot grote teleurstelling van het Senegalese bestuur, dat vond dat Ecochard veel te weinig aandacht had voor het Plateau (waar de regering was gevestigd). Zo stelde het Senegalese bestuur over het masterplan van Ecochard in een rapport van 1976:

‘Le Plan Directeur de l’Urbanisme de Dakar s’est attaché essentiellement à l’organisation et à l’aménagement de la périphérie de la ville pour les quinze années à venir (1965-1980) et a négligé [...] principalement les problèmes d’aménagement du centre de Dakar, en particulier, ceux du Plateau.’¹⁶⁸

Ecochard besteedde weinig aandacht aan het Plateau, omdat hij vond dat dit de bevolking van Dakar niet ten goede kwam. De sociale betrokkenheid van Ecochard blijkt daarnaast uit zijn grote misprijzen voor de activiteiten van de huisvestingsmaatschappijen Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) en Office des Habitations à Loyer Modéré (OHLM) in Dakar.¹⁶⁹ Terwijl de Senegalese overheid zo goed als niets investeerde in de ontwikkeling van Pikine (het belangrijkste onderdeel van het masterplan van Ecochard), bleef ze er desalniettemin duizenden mensen naar verhuizen om de bouw van de SICAP- en HLM-wijken mogelijk te maken.¹⁷⁰ Bovendien had Ecochard in zijn masterplan voortdurend het belang van openbare voorzieningen beklemtoond (het waren de basiselementen in zijn plan), maar slechts weinig voorzieningen werden uitgevoerd.¹⁷¹ Ecochard botste steeds op dezelfde euvels: enerzijds het Senegalese bestuur dat in de praktijk weinig geneigd bleek om in Pikine te investeren, en anderzijds de Dienst Stedenbouw in Dakar, onder leiding van de Fransman E. Giroult, die zich in de eerste plaats bekommerde om de uitvoering van het SICAP huisvestingprogramma.

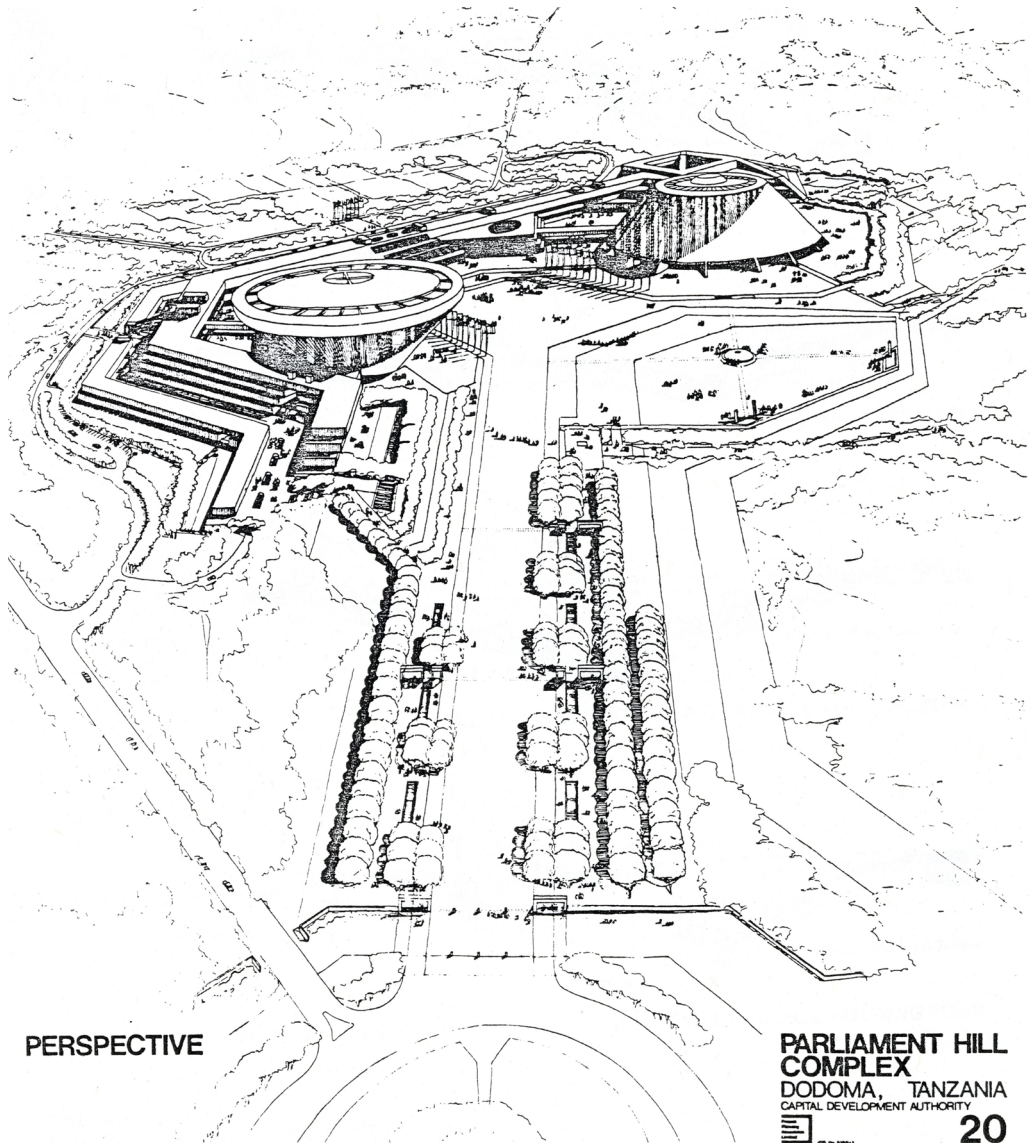
Dat de Dienst Stedenbouw onder één hoedje met SICAP speelde is weinig verwonderlijk, aangezien beide diensten financieel werden gevoed door de Franse ontwikkelingssamenwerking. In deze ambivalente ontwikkelingsstructuur was het de Dienst Stedenbouw en SICAP in de eerste plaats te doen om de voltooiing van het

168. ANS (Bibliotheek), verslag van de ‘Conseil National de l’Urbanisme et de l’Environnement, Direction de l’Urbanisme et de l’Habitat’, 1 maart 1976, p. 7.

169. Ecochard was zeer expliciet over de prioritaire doelgroep van zijn masterplan: ‘Tandis que toute une population de fonctionnaires, commerçants et artisans tend à se loger en HLM ou en SICAP, une autre population et non des moindres en nombre, ne peut espérer qu’une baraque de bidonville pour y accueillir sa famille. [...] Quant à la seconde catégorie, qui doit nous intéresser au premier chef étant la plus défavorisée, elle s’installe au gré des combinaisons des spéculateurs, sur des terrains tels que ceux du km 14 où elle paye des prix abusifs pour la location de misérables cabanes.’ Ecochard (1966), p. 17.

170. Op deze problematiek gaan we in hoofdstuk 10 uitgebreid in.

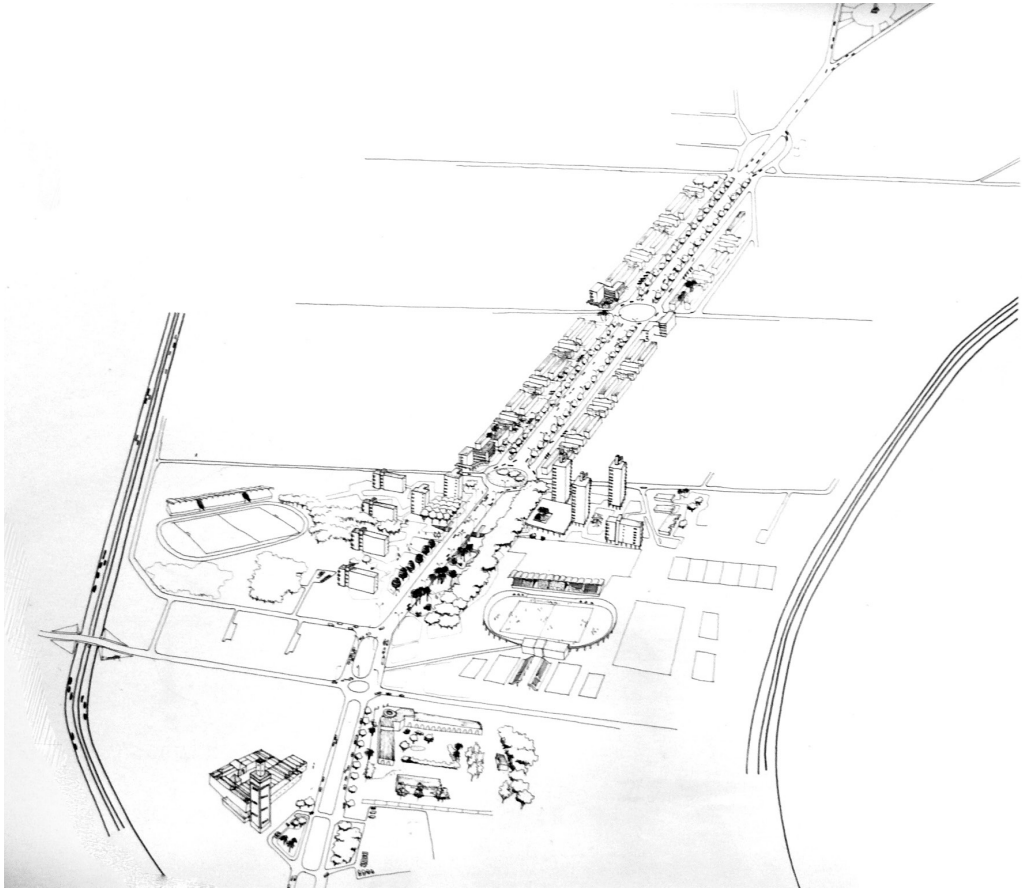
171. Zo stelde Ecochard: ‘Le manque de plan des quartiers d’extension fait que maintenant, pour tout aménagement à l’intérieur de la ville, on est obligé de déplacer, toujours vers les zones périphériques, les bidonvilles ou quartiers provisoires qui sont installés dans toutes les zones libres situées le plus au centre; certains habitants de bidonvilles sont ainsi passés du sud du quartier industriel à Nimjat, puis à M’Bod, puis maintenant rejetés de nouveau au Nord du Cap-Vert, sans savoir très exactement comment et où ils vont s’installer.’ IFA, nota Ecochard, ‘Les problèmes des plans directeurs d’urbanisme au Sénégal’, 1963, p. 10.

Afbeelding 53 | Dodoma, 1976

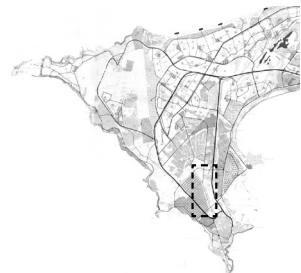
Het Canadese Project Planning Associates Ltd. integreerde de gebouwen van het parlement, het partijbestuur en de residentie van de president niet in het centraal gelegen Capital Center, maar bracht deze onder in een apart Parliament Hill Complex aan de oostkant van de stad (afb. 51). Daardoor werd het centrum van de macht fysiek losgekoppeld van het Capital Center en de 'democratische ruimte' van de Grand Mall (afb. 52). De scheiding werd verder versterkt doordat het Parliament Hill Complex werd gepositioneerd op een heuveltop, naast het vlakke Dodoma. In het ontwerp van Project Planning Associates Ltd. & Rossant zijn de gebouwen voor het parlement en het partijbestuur geïntegreerd in de glooiing van het landschap. Het Parliament Complex, niet uitgevoerd door Project Planning Associates Ltd. & C. Rossant, maar door een Chinese bouwondernemer, is geïnspireerd op dit ontwerp, maar is gelegen in het Capital Center.

Ingenieur-architect Macklin L. Hancock (Project Planning Associates Ltd.) & architect C. Rossant, 'Parliament Hill Complex Dodoma', 1976, Bron: Project Planning Associates (1976)

Dakar, 1966 | **Afbeelding 54**

In het voormalige cordon sanitaire plande de Franse architect M. Ecochard een nieuw stadcentrum voor Dakar. Ecohard stelde voor de bestaande moskee en sportstadia aan te vullen met extra openbare voorzieningen, parken, een commercieel centrum en parkings. Het stadscentrum lag aan het begin van de Allées du Centenaire (de huidige Boulevard de Gaulle). Het begin van de Allées du Centenaire werd gemarkeerd met enkele hoogbouwblokken. Aan het einde kwam de Allées du Centenaire uit bij de Cerf Volant (zie afb. 55) met een onafhankelijkheidsobelisk. Langs de groen ingerichte Allées du Centenaire voorzag Ecochard lage bouwblokken voor winkels, vrije beroepen en diensten. Hoewel Ecochard een ontwerp maakte voor deze Allées du Centenaire, vond hij dat de inrichting ervan geen prioriteit had. Het ontwerp werd nooit uitgevoerd.

Architect M. Ecochard, 'Plan Directeur de Dakar, Projet, Allées du Centenaire', 1966,
Bron: Ecochard (1966)

grootschalige SICAP bouwprogramma in de regio Plus Grand Dakar uit het 'Plan Directeur de la presque île du Cap Vert' van 1946 van Lambert, Gutton en Lopez. De agenda van SICAP werd nagenoeg volledig bepaald door de Franse Caisse Centrale de Coopération Economique (CCCE). Terwijl de nieuwe Senegalese staat, althans officieel, een beleid voerde dat de toegang tot privé-eigendom stimuleerde, investeerde CCCE bijna uitsluitend in huurwoningen vanuit commercieel perspectief. Onder het dictaat van CCCE werd de rentabiliteit van de SICAP-wijken primordiaal, wat leidde tot een complete negatie van openbare voorzieningen. SICAP richtte zich bovendien steeds meer op hoger inkomens en verloor derhalve compleet haar sociale doelstelling. Het is echter om deze reden dat SICAP weinig tegenwind ondervond van het Senegalese bestuur: de politieke elite van Senegal vond voornamelijk haar onderdak in de SICAP-wijken. Ondermeer in een artikel in *L'Architecture d'Aujourd'hui* van 1967 uitte Ecochard scherpe kritiek op de Franse ontwikkelingssamenwerking in het algemeen en de semi-publieke organisaties in het bijzonder. Hij beschouwde die als een nare koloniale erfenis:

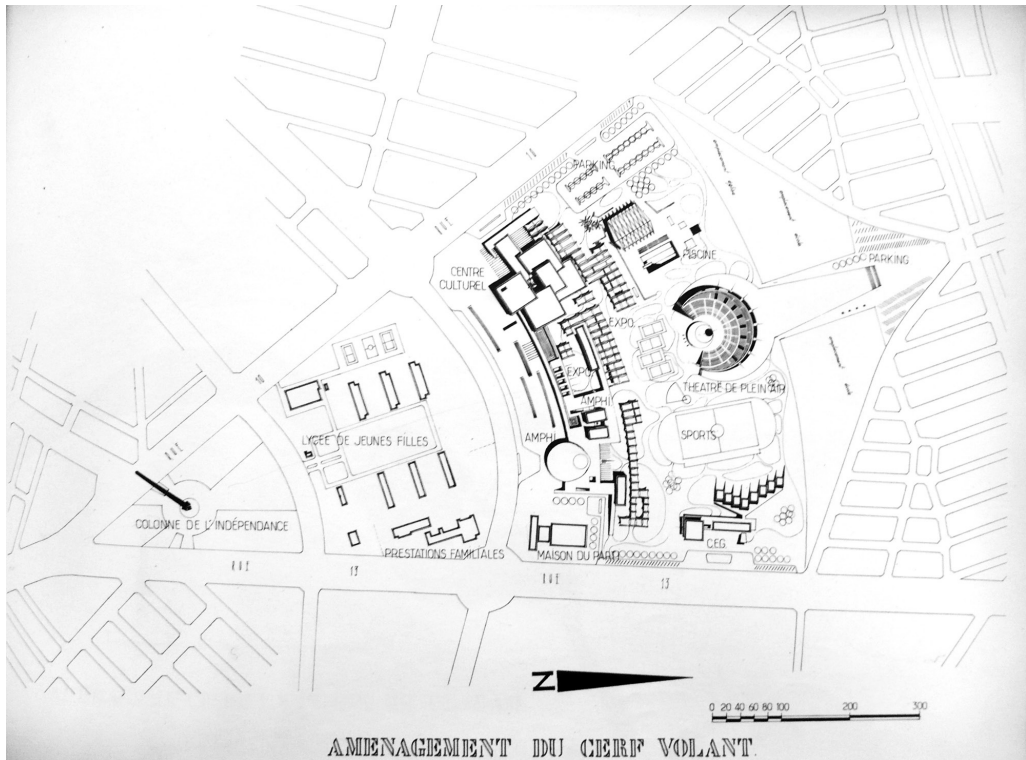
'Si, dans certains cas, compte tenu de la qualité exceptionnelle des agents envoyés sur place, cette aide technique est vraiment positive, dans la majorité des cas, au contraire, ces sociétés [immobilières] sont tenues par la nécessité d'équilibrer des budgets indépendants et, vu les charges considérables qui pèsent sur les bureaux à étranger, elles doivent sacrifier les intérêts réels du pays au besoin d'obtenir des contrats. Ainsi, au lieu d'apparaître comme un conseiller indépendant, elles cherchent 'à plaire' et rien ne plait davantage à un pays en voie de développement qu'une proposition des travaux somptuaires ou inutiles.'¹⁷²

Ecochard was diep verontwaardigd over de chronische verwaarlozing van de openbare voorzieningen door de Dienst Stedenbouw. Toen deze dienst besliste, zonder Ecochard daarover te consulteren, de grootste zone voor openbare voorzieningen in de SICAP-wijken uit zijn masterplan te schrappen, leidde dit tot een open conflict tussen Ecochard en de Dienst Stedenbouw en uiteindelijk zelfs tot Ecochard's terugtrekking uit de stedenbouw van Dakar. In een brief aan de kabinetchef van president Senghor diende Ecochard zijn ontslag in :

'Malheureusement, je suis forcé d'avouer que même avec l'appui de Monsieur le Président, ma mission d'urbanisme a été un échec total, et ceci parce que je n'ai jamais eu sur place de représentant qualifié. [...] Ainsi, chaque fois que je repartais, tout était remis en question par ceux qui restaient en place, et puis finalement, au moment le plus important où toutes les difficultés semblaient avoir été écartées et les problèmes résolus pour le Plan Directeur, le nouveau Directeur de l'Urbanisme [Giroult], bien que totalement ignorant de cette technique et des problèmes sociaux qu'elle soulève, donnait, sans aucunement me consulter, des avis que remettaient en question l'ensemble du plan.'¹⁷³

172. Ecochard (1967), p. 105.

173. IFA, brief van Ecochard aan Abdou Diouf (kabinetchef Senghor), 18 maart 1967.

Dakar, 1966 | Afbeelding 55

De Franse architect Ecochard maakte in het kader van zijn masterplan van 1967 voor Dakar (afb. 37) een ontwerp voor de Cerf Volant. Deze locatie werd zo genoemd omdat de site de vorm van een vlieger heeft. In de zuidelijke punt van de vlieger (het einde van de Allées du Centenaire, afb. 54), werd al in 1960 een Monument de l'Indépendance opgericht in de vorm van een obelisk. In feite onderzocht Ecochard met dit ontwerp de potenties van de plek, hij adviseerde een architectuurwedstrijd uit te schrijven voor de Cerf Volant. Naast een aantal regeringsgebouwen zoals een Maison du Parti, ging het grootste deel van de Cerf Volant naar culturele programma's zoals een Expo, Theatre de Plein Air en een Centre Culturel. Dit soort culturele voorzieningen kregen in de Franse ontwikkelingssamenwerking grote aandacht en bezorgden tevens de Seneglese autoriteiten een zeker prestige. Ecochard trachtte ook een school en enkele recreatieve functies in het gebied te integreren. Hij vond dit noodzakelijk omdat de Cerf Volant zich midden in de meest volkse woonwijken van Dakar bevond. Met zijn ontwerp voor de Cerf Volant, wilde Ecochard het bestaande stadscentrum van Dakar (de Place de l'Indépendance) uit het wat perifere Plateau trekken en meer in het geografische hart van de stad lokaliseren. Vandaag is de Cerf Volant nog gedeeltelijk onbebouwd.

Architect M. Ecochard, 'Plan Directeur de Dakar, Projet, Aménagement du Cerf Volant', 1966, Bron: Ecochard (1966)

Opmerkelijk is dat Ecochard zich eerder al om een gelijkaardig conflict had teruggetrokken als hoofd van de Dienst Stedenbouw in Marokko.¹⁷⁴

Hoewel de buitenlandse stedenbouwkundigen zich unaniem beweerden in te zetten voor een meer egalitaire samenleving, zorgde de selectieve investering van de ontwikkelingssamenwerking in de praktijk vaak tot een verscherping van de reeds aanwezige sociale, en soms zelfs raciale, segregatiepatronen in de steden. Omdat de *new towns* alleen een zeer rudimentaire inrichting kregen en er nooit goede connecties werden gerealiseerd tussen de *new towns* en de bestaande stadcentra, bleven de inwoners er in isolement steken. Meer dan echte stadsdelen werden het 'tweelingsteden' waar het wooncomfort veel lager lag dan in de bestaande stad.¹⁷⁵ Vale noemt de masterplannen voor dergelijke *new towns* dan ook retorisch: 'pathways to segregation?'¹⁷⁶

Eigenlijk was dit alleen het geval in Dakar en Dar es Salaam, want in Kinshasa is tot op vandaag in de oostelijke periferie van de stad niet eens een *ville est* te bekennen.¹⁷⁷ Daar plooide de stad zich terug op de naoorlogse koloniale infrastructuur, maar ook op de segregatiepatronen die erin vervat zaten. Bovendien 'bevoren' de stedenbouwkundigen in hun masterplannen veel gunstig gelegen terreinen voor toekomstige ontwikkeling. Ze werden echter nooit ontwikkeld, maar ondertussen moesten de bewoners zich voor hun huisvesting richten op gebieden die voor bebouwing ongeschikt waren (precies de reden waarom de stedenbouwkundigen ze in hun masterplannen onbebouwd lieten). Zo werd in Dar es Salaam de zuidoostelijke kuststrook amper ontwikkeld, terwijl de moerassige gebieden in het binnengebied ongezond hoge dichtheden van bewoning haalden. Kironde beschrijft Dar es Salaam in zijn studie over landgebruik dan ook terecht als 'a city of squatters and planning schemes'. Beide ontwikkelden zich namelijk compleet naast elkaar.¹⁷⁸

Deze vaststelling gaat ook op voor Dakar en Kinshasa. In hoofdstuk 10 gaan we dieper in op de wijze waarop de drie steden zich in de postkoloniale periode verstedelijkten buiten de stedenbouw om.

174. Zo stelt Eleb: 'Son [Ecochard] ambitieux plan pour Casablanca est approuvé en 1952, mais il refuse de céder aux pressions des lotisseurs et démissionne de son poste.' IFA, 'Notice rédigée par l'IFA à partir de celle de Monique Eleb', 1996.

175. De term 'tweelingstad' of 'ville jumelée' is ontleend aan de geograaf Vernière, die de term in zijn boek *Dakar et son double* Dagoudane Pikine (1977) gebruikt om Pikine in relatie tot Dakar te beschrijven.

176. Vale (1992a), p. 147.

177. Al valt dit te nuanceren: bij ons bezoek aan de plek in 2007 en 2008 was er in de zone voorbij de luchthaven Ndjili wel sprake van bebouwing, maar niet van echte wijken. Op de satellietfoto van Google Earth van 2012 lijkt dat wel al veel meer het geval te zijn. Dit illustreert hoe snel de verstedelijking rond Kinshasa zich voordoet.

178. Kironde (1995), p. 349.

DEEL III

MAKING THE CITY

Hoofdstuk 7

Stedelijke ruimte & Agency

Deel 3, *Making the City*, start met de observatie dat de Afrikaanse stad uit de stedenbouw zelden samenvalt met de reële Afrikaanse stedelijke ruimte. Tussen de theorie van het stedenbouwkundige ontwerp, met bijhorend discours, en de uitvoering ervan gaapt vaak een wijde kloof. Deze discrepantie toont aan dat de maakbaarheid van de stad door middel van stedenbouwkundige ingrepen grenzen kent. Dit is overigens niet specifiek voor de Afrikaanse stad, maar is een constante limiet waarop de stedenbouw botst. In meer positieve termen werpt deze discrepantie licht op de rol die actoren buiten de stedenbouw bij de vorming van de stedelijke ruimte spelen. We gebruiken het begrip ‘agency’ om aan te tonen dat de Afrikaanse stedelijke ruimte niet alleen het gevolg is van een *top-down* planningsproces, maar ook van verschillende *bottom-up* processen waarin de stadsbewoners een actieve rol hebben.¹ Vanuit dit *agency*-perspectief bekeken is de stad het resultaat van het (onder)handelen van vele spelers, de uitkomst van een voortdurend en dynamisch proces van verzet en overleg. Ook dit proces van *agency* is niet specifiek voor de Afrikaanse stad, maar de bestudering ervan laat wel toe om belangrijke contextspecifieke aspecten van de stedelijke ruimte in Afrika bloot te leggen.

In *Making the City* gaan we dieper in op de *agency* van actoren in de Afrikaanse stad. *Agency* en de wijze waarop de verschillende actoren zich tot elkaar verhouden in de stad, wordt in belangrijke mate bepaald door machtsrelaties en sociale hiërarchieën, een machts(on)evenwicht dat op zijn beurt door *agency* wordt beïnvloed. In deze studie is ervoor gekozen zowel actoren op institutioneel niveau, het lokale bestuur, als de stadsbewoners, uit te lichten die met actoren uit de stedenbouw in dialoog treden. In de historische en sociale

1. Het is hier niet bedoeling diep in te gaan op het complexe debat met betrekking tot ‘agency’ in de sociale wetenschappen en geschiedenis. We kiezen de term ‘agency’ boven ‘resistance’ om op de tussenkomst van actoren te wijzen. Dit doen we omdat ‘agency’ een bredere invulling en positievere connotatie heeft. Bij resistance ligt de nadruk vooral op de contestatie van de macht. Het debat over ‘agency’ loopt parallel met dat over ‘governmentality’. Onder ‘governmentality’ wordt zowel de praktijk van het bestuur verstaan alsook de wijze waarop dit bestuur het handelen van mensen beïnvloedt. Voor meer toelichting over het begrip ‘agency’ (en ‘resistance’), zie: Foucault (1975) en Giddens (1987). In verband met ‘governmentality’, zie: Foucault (2004, org. 1979), Dean (1999).

wetenschappen is het onconventioneel om het lokale bestuur als een actor in het proces van *agency* te presenteren. Voor onze analyse is het echter zinvol na te gaan op welke manier het lokale bestuur de stedenbouwkundige ontwerpen na ontvangst trachtte te modelleren naar zijn eigen politieke of economische belangen. Deze verschilden vaak van de ideologische beleidslijnen die de stedenbouw stuurden. Door de wisselwerking te bestuderen tussen de stedenbouwkundigen en de meer technische en op uitvoering gerichte organen van het lokale bestuur (door Peter Scriver (2007) 'the scaffolding of empire' genoemd), wordt duidelijk hoe het lokale bestuur door het leggen van andere accenten of het blokkeren van ideeën de stedenbouwkundige ontwerpen vaak finaal een andere wending kon geven.

Daarnaast wordt onderzocht hoe diverse actoren buiten de formele instituties vanuit politieke, sociale, culturele of economische drijfveren bijdroegen aan de vorming van de stedelijke ruimte door bijvoorbeeld aanpassingen van de stedenbouwkundige ontwerpen te forceren, de realisering ervan te belemmeren, zich plekken in de stad toe te eigenen of zelfs door niets te doen. Deze *agency* van stadsbewoners varieerde van actief tot passief protest en was even vaak het gevolg van geroutineerde gebruikspatronen als van gecoördineerde verzetsbewegingen.

In feite kan het (inter)ageren van elk individu als een vorm van *agency* worden beschouwd, maar toch is het mogelijk bepaalde groepen van actoren in de stad te onderscheiden. Door de actoren voor te stellen als homogene groepen bestaat evenwel het gevaar dat de actoren daardoor al teveel tot hun essentie worden herleid, of het belang van hun tussenkomst wordt overschat.

Het *agency*-perspectief wordt in dit boek tweevoudig ingezet. Niet alleen vormt de stedelijke ruimte een goed terrein om de *agency* van actoren in de stad te bestuderen. De *agency* van actoren had ook diepgaande gevolgen voor de stedelijke ruimte. Beide facetten van *agency* krijgen in dit derde deel aandacht: de vorming van de stedelijke ruimte zowel als producent als product van *agency*. Hoewel het tweede facet veel minder gebruikelijk is dan het eerste, is het voor onze studie bijzonder interessant, omdat we hier de terugkoppeling kunnen maken met de actoren en concepten uit de stedenbouw besproken in deel 2, *Editing the City*. Het *agency*-perspectief kan hier immers worden ingezet om te onderzoeken hoe actoren buiten de stedenbouw hun stempel wisten te zetten op de stedelijke ruimte en op welke vlakken de bestaande, concrete stad daardoor verschildte van de drie Afrikaanse steden zoals die in de stedenbouwkundige ontwerpen werd voorgesteld. De thematiek van segregatie vormt hierbij een belangrijk criterium voor vergelijking, waarbij opvalt dat de sociale en raciale segregatie-patronen van de stedelijke ruimte doorgaans veel complexer zijn dan de schema's van de stedenbouwkundigen.

Omdat het complexe krachtenveld van actoren in de stad geen duidelijk vooropgezet eindproduct had, zoals bijvoorbeeld vaak in de stedenbouw het geval was, denken we dat het cruciaal is *agency* te bekijken als een proces. Hetzelfde geldt dan voor de stedelijke

ruimte, dat in plaats van een 'a state of being' eerder als 'a process in the making' kan worden gezien.²

Hoe stedelijke ruimte en *agency* in de literatuur samen werden bestudeerd en hoe dit van belang kan zijn voor onze analyse van hoe 'de Afrikaanse stad' werd gemaakt, wordt hierna vanuit historiografisch perspectief toegelicht. Daarbij schenken we in de eerste plaats aandacht aan werken waarin ook een comparatieve benadering wordt gehanteerd.

Stedelijke ruimte & agency

Het *agency*-perspectief vormt binnen de stadsgeschiedenis en de sociale wetenschappen reeds lang een belangrijke insteek. Het wordt er ingezet om de creativiteit en veerkracht van Afrikaanse gemeenschappen tegenover overkoepelende en dominerende structuren zoals de kolonisatie aan te tonen.³ Zo betogen De Bruijn et al. dat 'one of the important contributions of the *agency* perspective to the academic understanding of social change in Africa has been its capacity to explode often victimizing approaches in exchange for a more balanced understanding of the local processes at work'.⁴

In de meeste literatuur krijgt de stedelijke ruimte echter geen speciale aandacht. De stad, locatie bij uitstek voor ontmoeting en conflict tussen diverse actoren en levensstijlen, is er voornamelijk de achtergrond van de bestudeerde *agency*.⁵ Verscheidene historici toonden bijvoorbeeld aan hoe Afrikaanse stadsbewoners de koloniale wetgeving inzake alcohol of werkloosheid omzeilden door clandestien bier te brouwen, illegale bars te openen, informele straatverkoop te voeren of repatriëringorders te negeren.⁶ Door dergelijke activiteiten wisten Afrikaanse stadsbewoners de koloniale orde in zekere zin te betwisten. Het is in dit verband dat het *agency*-perspectief het vaakst wordt toegepast, namelijk om te wijzen op de onderhuidse contestatie van de macht.⁷ Nochtans was de omverwerping van de koloniale macht niet per se de drijfveer van het handelen, zoals blijkt uit het onderzoek rond allerhande vormen

2. De Bruijn et al. (2007), p. 1. De geciteerde termen slaan in het artikel enkel op *agency* en niet op stedelijke ruimte. Volgens de auteurs van dit artikel veronderstelt *agency* ook steeds een doel en verschilt het daardoor van het eenvoudige *acting* dat weinig reflectorisch is. Om de tekst duidelijk te houden, plaatsen wij ook het niet-intentionele *acting* in onze studie onder *agency*.

3. In verband met *agency* in Afrika, zie onder meer: Arens & Karp (1989); Lonsdale (2000); Van Binsbergen & Van Dijk (2004) en De Bruijn et al. (2007).

4. De Bruijn et al. (2007), p. 1.

5. De historica Catherine Coquery-Vidrovitch wijst in dit verband op de 'revolutionary role played by cities in politics and power'. Coquery-Vidrovitch (2005a), p. xxiv.

6. In verband met het omzeilen op het verbod op alcohol, alsook de belangrijke rol die vrouwen daarbij innamen, zie bijvoorbeeld het werk van Emmanuel Akyeampong (1996) met betrekking tot Accra (Ghana), Lynn Shlerr (2008) tot Douala (Kameroen) en Didier Gondola (1997) voor Kinshasa en Brazzaville (in de twee naburige Congo's). Voor wat betreft het naar de hand zetten van wetgeving betreffende werkloosheid, zoals de verplichte repatriëringen, zie bijvoorbeeld het werk van Burton (2005) met betrekking tot Dar es Salaam (Tanzania) en Faye & Thioub (2003) tot Dakar (Senegal).

7. Door de aandacht te vestigen op de contestatie van de koloniale macht door gewone stadsbewoners hanteren de aangehaalde auteurs een historiografische invalshoek die ontegensprekelijk beïnvloed is door de inzichten uit de *post-colonial theory* en de eraan gerelateerde studievelden, zoals de *subaltern studies*, *gender studies* en *rebellion and resistance studies*. Voor een inleiding op de *post-colonial theory*, zie Ashcroft (2001).

van *leisure* of recreatie in de koloniale stad in Afrika.⁸ Vaak ging het bij deze veronderstelde dissidente praktijken in de eerste plaats over alledaagse praktijken van urbane ontspanning, zoals het drinken van een glas in de bar, een avond dansen op populaire muziek of het spelen van een voetbalmatch bij de lokale sportvereniging. Dat daarbij zowel de conventies van de koloniale samenleving als die van de traditionele Afrikaanse genderpatronen werden doorbroken, was vaak eerder een gevolg dan een vooropgezette doelstelling. Het is daarom van belang de *agency* van de Afrikaanse stadsbewoners niet al teveel te romantiseren of te overschatten, de manoeuvreerruimte van Afrikanen bleef immers in vele gevallen erg beperkt. De historici Andreas Eckert en Adam Jones waarschuwen in dat verband niet in de val te trappen het ene cliché, dat van 'the great men' (de kolonisator), te vervangen door een ander, dat van 'smart and crafty rebels, who mastered their everyday life with supreme ease and were always ready to play a trick on the powerful'.⁹ Wanneer auteurs hieraan weten te ontsnappen, heeft dat veel te maken met de smalle lens waarmee ze kijken: deze is eerder gefocust op het individu en diens vaak wisselvallige levensloop dan op de gemeenschap als geheel.¹⁰

Meer recent wordt het *agency*-perspectief ook gebruikt om het beeld van de postkoloniale of hedendaagse Afrikaanse stad als een broeihaard van crisis, oorlog, armoede en verval te nuanceren. Het spreken over de Afrikaanse stad in termen van probleem dateert al van de jaren 1970, toen onder invloed van marxistische ideologieën het *modernisation*-paradigma werd ingeruild voor de meer pessimistische *dependency theory*, die de bestuurlijke en economische crisis van de Afrikaanse stad als structureel en onoverbrugbaar beschouwde.¹¹ Het imago van de Afrikaanse stad als een stad in crisis werd bijzonder visueel op het moment dat de Nederlandse architect Rem Koolhaas de Nigeriaanse stad Lagos onder de loep nam en afspiegelde als de 'terminal condition of urbanization', en bij uitbreiding als het doemscenario voor alle grote steden.¹²

Koolhaas' verheerlijking van de 'poetics of decay' kreeg veel tegenwind en werd ondermeer gecounterd met het *agency*-perspectief.¹³ Daarbij demonstreerden auteurs hoe

8. Voor een historiografische introductie op de thematiek van *leisure* (ontspanning) in de (post)koloniale stad in Afrika, zie Akyeampong & Ambler (2002).

9. Eckert & Jones (2002), p. 8. Eckert en Jones wijzen in het artikel onder meer naar Michel Foucault (1975), Michel de Certeau (1984) en Frederick Krantz (1988) voor een bredere conceptualisering van het 'alledaagse' en alledaagse vormen van verzet.

10. Om hun blik op het individu te richten, maken vele historici gebruik van *life stories*, *social biographies*, *micro-histories* en *personal narratives*. Eckert & Jones (2002), p. 10.

11. De links geïnspireerde *dependency theory* onderstreept de economische en politieke afhankelijkheid van ontwikkelingslanden tegenover het Westen. Deze theorie is een reactie op het vooruitgangdenken (*development/modernization paradigm*) van na de Tweede Wereldoorlog. De *dependency theory*, die aanvankelijk vooral een grote populariteit genoot in de Latijns-Amerikaanse context, werd door Immanuel Wallerstein in 1974 herdoopt tot de 'wereldsysteemtheorie'. Voor werken in de Afrikaanse context die beïnvloed zijn door deze *dependency theory*, zie Gutkind & Wallerstein (1976) en Stren & White (1989).

12. Koolhaas & The Harvard Project (2000), p. 653. Zie ook de film van Koolhaas *Lagos Wide & Close. An Interactive Journey into an Exploding City* (2005). De film verscheen al in 2003 als een VPRO-productie.

13. Enwezor (2003), p. 113. Opmerkelijk is dat kunstcriticus Enwezor Koolhaas eerst een forum aanbood voor zijn Lagos Project in de tentoonstelling/catalogus *Under siege: four african cities. Freetown, Johannesburg, Kinshasa, Lagos* (2002) om hem vervolgens op de

Afrikanen zich telkens opnieuw aan de hand van allerhande inventieve strategieën uit de nood wisten te helpen, hoe dwingend de sociale, politieke, economische en infrastructurele omstandigheden ook waren.¹⁴ De manier waarop het *agency*-perspectief hier wordt ingezet, sluit dicht aan bij de actuele fascinatie voor het ‘informele’. Auteurs gebruiken daarbij de term ‘informeel’ in zeer verschillende betekenissen en met zeer verschillende connotaties voor het beschrijven van processen in sterk uiteenlopende domeinen van het Afrikaanse leven: van economie tot woningbouw, van sociale netwerken tot mobiliteit. In feite betreft het een verzamelnaam voor allerlei soorten activiteiten die zich buiten het officiële systeem voordoen of, met de woorden van de antropoloog AbdouMalik Simone, ‘the so-called informal sector is a kind of umbrella for a multitude of “stories”’.¹⁵ Hoe problematisch het gebruik van de term ‘informeel’ soms ook mag zijn, hij valt intussen niet meer weg te denken uit het actuele discours over de Afrikaanse stad. Sommige auteurs spreken intussen zelfs over de ‘informele stad’ die resultaat is van allerlei informele processen.¹⁶ Hoewel we wel degelijk kunnen spreken van informele (nederzettings)praktijken, zijn de noties ‘informele stad’ of ‘informele wijken’ erg verwarrend, omdat ze de suggestie geven van vormloze of chaotische steden of wijken, terwijl dat niet altijd, en zeker niet in Afrika, het geval is, zoals in de uitwerking van deel 3 zal blijken.

Maar ook al is het debat over het ‘informele’ in Afrika actueler dan ooit, in feite gaat het over een herontdekking. Zoals eerder aangetoond, speelden allerhande vormen van informele activiteiten reeds een belangrijke rol in de koloniale stad en in de geschiedschrijving daarvan. Men zou kunnen stellen dat de kolonisatie het ‘informele’ in de Afrikaanse stad heeft geïntroduceerd als verzamelnaam voor diverse praktijken en tradities die niet tot het formele, koloniale systeem werden gerekend. Wat we wel zien is een belangrijke verschuiving in de waardering van het ‘informele’. Waar het voorheen voornamelijk op negatieve wijze werd getaxeerd, in de eerste plaats door overheden, bijvoorbeeld in hun perceptie van de informele economie als illegaal en ongeplande nederzettingspraktijken als *squatting*, wordt het nu eerder beschouwd als een kans die het formele circuit niet te bieden heeft. De studie van informele processen en praktijken kan in deze betekenis bijdragen tot een positievere en hoopvollere perceptie van de Afrikaanse stad als dynamisch gegeven.¹⁷ Deze ‘outsides’, zoals Simone betoogt in zijn boek *For the city yet to Come* (2004) zijn dan

korrel te nemen in een uitgave van Koolhaas zelf. Dit toont desalniettemin de bereidheid van zowel Koolhaas als Enwezor om open te staan voor elkaars visie. Voor kritische kanttekeningen bij het werk van Koolhaas over Lagos, zie ook Myers & Murray (2006).

14. Dit wordt goed gedemonstreerd door Chabal et al. in het boek *African Alternatives* (2007).

15. Simone (2004) *For the City Yet to Come. Changing African Life in Four Cities*, p. 24.

16. Deze actuele fascinatie voor ‘de informele stad’ werd gethematiseerd in het invloedrijke boek *Planet of Slums* van Mike Davis (2006). Voornamelijk de ‘informele stad’ in Latijns-Amerika krijgt veel aandacht in de literatuur, bijvoorbeeld in het werk van Brilllembourg et al. (2005) en Hernández et al. (2010). Deze interesse voor de ‘informele stad’ in Latijns-Amerika kent een lange geschiedenis. Al in de jaren 1970 zette John Turner (1977) de ‘informele stad’ in Latijns-Amerika op de kaart. Voor een genuanceerde visie op de ‘informele stad’ in Afrika, raden we het boek *Reconsidering Informality: Perspectives From Urban Africa* van Hansen et al. (2004) aan.

17. Opnieuw bestaat hier het gevaar om het belang van deze informele praktijken te overschatten. Zoals de antropoloog Filip De Boeck stelt, blijft de stad ook altijd ‘a space where desire and longing remain unfulfilled, where dream and disillusion, or erection and impotence go hand in hand’. De Boeck & Plissart (2006), p. 250. Zie hiervoor ook Simone (2004), p. 242.

ook ‘important domains and considerations for understanding African cities as more than “failed” cities’.¹⁸ De verschillende vormen van informele associaties, complexe netwerken van *kinship* (uitgebreide familierelaties) en inventieve strategieën van overleving kunnen volgens Simone beschouwd worden als ‘a crucial aspect of Africa remaking itself’.¹⁹

Waar Simone dit soort constructieve synergieën en verbindingen expliciet vanuit comparatief perspectief bekijkt (in Dakar, Pretoria, Douala en Jedah), doet de antropoloog Filip De Boeck dit aan de hand van een monografische benadering (over Kinshasa) en respecteert hij daarbij ‘the “principled” argument of many Africanist anthropologists’ om geen algemene waarheden over de Afrikaanse stad te verkondigen op basis van een of enkele cases.²⁰ Opvallend is dat De Boeck in zijn werk, in tegenstelling tot veel andere antropologen, ingaat op de vorming van de stedelijke ruimte. Daarbij keert hij de gebruikelijke architectuurhistorische insteek, waarbij de stedelijke ruimte wordt bestudeerd aan de hand van haar infrastructurale aspecten, om. Hij argumenteert dat waar de infrastructuur faalt, andere elementen naar voren komen die de ruimte structureren. De Boeck betoogt dat veel van deze structurerende elementen in Kinshasa compleet onzichtbaar zijn op materieel niveau en spreekt, met enige zin voor provocatie, over de ‘invisible architecture’ van Kinshasa.²¹ Tot deze immateriële infrastructuur van de stad rekent De Boeck het lichaam en het woord. Het argument hij maakt, is erg relevant, want het wijst er ons op dat veel van onze perceptie van de Afrikaanse stad afhangt van de bereidheid die men, als westerse toeschouwer, aan de dag kan leggen om de westerse, architectuurhistorische blik te los laten bij het kijken naar infrastructuur.²²

Nochtans situeert dit debat zich niet alleen op de frictie tussen westerse of niet-westerse zienswijzen. Voor een goed begrip van de Afrikaanse stad is het aangeraden om de conventionele begrippenparen als westers versus niet-westers, formeel versus informeel, koloniaal versus postkoloniaal, modern versus traditioneel of stad versus platteland te laten varen. Veel speelt zich immers af *in between* en in beide velden tegelijk, en het is ook in die zin dat we de suggestie van Simone voor ‘a sense of the multiplex’ in het onderzoek naar de Afrikaanse stad moeten begrijpen.²³

18. Simone vervolgt met: ‘African cities are more than simply cities in need of better management, more popular participation, more infrastructure, and less poverty. Rather, I believe that we will never really appreciate what an accumulated history of urban Africa has to offer our knowledge about cities in general unless we find a way to get beyond the enormous problems and challenges’. Onder ‘outsides’ verstaat Simone niet alleen het ‘informele’, maar ook ‘the invisible’, ‘the spectral’ en ‘movement’. Simone (2004), p. 16.

19. Simone (2004), p. 15. Voor een beter begrip van dergelijke informele netwerken, zie ook het boek *Associational life in African cities: popular responses to the urban crisis* van Tostensen et al (2001).

20. Myers (2011), p. 10. Hierbij verwijst Myers naar het werk van James Ferguson (2006). Myers betoogt dat er toch een aantal veralgemeningen te vinden zijn in het werk van De Boeck, omdat hij Kinshasa gebruikt ‘to speak back to Western urbanists in various ways’. Het gevaar van veralgemeningen in comparatieve analyses wordt uitgebreider toegelicht in hoofdstuk 2.

21. ‘In spite of the fact that an analysis of the different physical sites through which the city exists and invents itself helps us to better understand the specific ways in which the materiality of the infrastructure generates particular sets of relations in the city, I would submit that in the end, in a city like Kinshasa, it is not, or not primarily, the material infrastructure or the built form that makes the city a city. The city, in a way, exists beyond its architecture’. De Boeck & Plissart (2006), p. 233. Zie ook De Boeck & Van Syngel (2005)

22. Bij de studie van *agency* in de Afrikaanse stad moet dus in feite de *agency* van de onderzoeker in rekening worden gebracht. Dit is wat men in de antropologie ‘auto-ethnography’ noemt.

23. Simone (2004), p. 241. Ook De Boeck & Plissart (2006) en Wim Cuyvers & Zeynep Çelik in een interview met Johan Lagae (2005) maken dit argument.

Hoewel de concrete stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad in de sociale wetenschappen dikwijls alleen in abstracte termen aangeduid wordt, bijvoorbeeld als ‘informal’, ‘hybrid’ of ‘invisible’, en een analyse van de fysieke componenten van de stedelijke ruimte daardoor meestal achterwege blijft, kunnen we recentelijk spreken van een duidelijke *spatial turn* in dit domein.²⁴ Ook al wordt in de *urban theory* van de Afrikaanse stad vaak de actuele stedelijke conditie bestudeerd, toch zijn de inzichten uit deze synthetiserende werken uit de sociale wetenschappen ook relevant vanuit historisch oogpunt, aangezien veel processen uit het verleden tot op vandaag doorlopen. Een groeiende interesse voor de stedelijke ruimte in Afrika zien we ook in het brede veld van de *urban history* of stadsgeschiedenis, waar de stedelijke ruimte al sinds de late jaren 1990 in verschillende werken naar voren komt als de onderwerp van verschillende vormen van *agency*. De nadruk ligt ook hier vaak op de contestatie van de macht, maar de stedelijke ruimte, naar analogie met het zojuist besproken *leisure*, vormt daarbij het terrein van overleg en verzet.

Wat betreft deze groeiende aandacht voor de stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad in de sociale wetenschappen en stadsgeschiedenis is er een duidelijk onderscheid tussen de Franstalige en Engelstalige literatuur, een verschil dat de laatste decennia begint te vervagen. Volgens de historica Catherine Coquery-Vidrovitch is een ruimtelijke insteek in Franstalige werken al veel langer aanwezig dan in Engelstalige: ‘Formerly, Francophone literature was initiated by geographers rather than by anthropologists; the spatial components of a city were therefore stressed more than its social components (housing more than housed). The French school investigated how a city might exist, maintain and grow, rather than looking after urbanites’ changing minds. [...] Anglophone literature was a flourishing of cultural anthropological urban studies, pointing out the importance of endurance and/or change in African minds as they moved from a rural environment to an urban environment, the keyword then being “adaptation”’.²⁵

De verschillen tussen beide tradities zijn tegenwoordig veel minder nadrukkelijk, wat we kunnen zien in recente tweetalige publicaties, zoals het verzamelwerk *Security, Crime and segregation in West African Cities since the 19th century* (2003) onder de redactie van Laurent Fourchard en Isaac Olawale Albert. In diverse bijdrages wordt in dit boek ingegaan op de wijze waarop verschillende bevolkingsgroepen een plaats afdwongen in de Afrikaanse (post) koloniale stad en de stedelijke ruimte naar hun hand zetten.²⁶ Daarbij demonstreren de

24. In verband met deze abstractheid in de analyse van de stedelijke ruimte in de *urban theory*, zie de opmerkingen van Myers (2011), p. 15.

25. Coquery-Vidrovitch (2005a), p. xvii. Als een vroege uitzondering op deze regel, licht Coquery-Vidrovitch het werk *Urbanisation in Nigeria* van de Nigeriaan Akin Mabogunje (1968) uit. Tot deze constatering kwam Coquery-Vidrovitch in feite reeds in 1991, in haar zeer accurate historiografische overzicht ‘The Process of Urbanization in Africa: From the Origins to the Beginning of Independence’. Interessant is dat ze daarin stelt dat in de Engelstalige literatuur vroeger vaak alleen werd ingegaan op de stedelijke ruimte in studies waar de thematiek van segregatie centraal stond: ‘Urban morphology is only considered when it deals with exclusion, segregation; a city is above all a locus of sociability; location and housing are considered but only when they interfere with social actors’. Coquery-Vidrovitch (1991), p. 19.

26. In het bijzonder de bijdrages van enkele spraakmakende Afrikaanse onderzoekers (naast deze van Odile Goerg) in het deel ‘Urban Security and Segregation in Colonial and Postcolonial Cities’ als Ayodeji Olukoju, Nicodemus Fru Awasom, Olunfunke Adeboye, Rufus T. Akinyele en Rasheed Oyewole Olaniyi, zijn in dit verband een *eye-opener*.

auteurs niet enkel conflicterende belangen tussen Europeanen en Afrikanen, maar evenzeer die binnen de Afrikaanse gemeenschap, in het bijzonder tussen Afrikanen die al lang in de stad gevestigd waren en Afrikanen die later naar de stad migreerden. Terwijl de eerste groep enig respect genoot bij het (koloniale) bestuur in de stadsontwikkelingsplannen, bleef de tweede groep, de *native strangers*, vaak gedwongen in de marges van de stad leven.²⁷

De meeste auteurs presenteren hun onderzoek in het boek onder de vorm van empirische microstudies of 'close readings'. Deze microstudies vertrekken van primair bronnenmateriaal (zoals archieven, maar ook beeldmateriaal, orale getuigenissen en literatuur) in plaats vanuit een theoretisch kader.²⁸ Deze werkwijze laat toe fenomenen aan het licht te brengen die met een meer abstracte of theoretische invalshoek niet zichtbaar zijn. De architectuurhistorica Nancy Stieber betoogt dat microstudies ook voor de studie van de stedelijke ruimte een zeer valabel instrument zijn. Dit komt doordat in microstudies 'there is a preference for the concrete over the schematic, an openness to observation, and a distrust of any theoretical construction that might prove constraining'.²⁹ Hoewel deze verschuiving van een macro- naar een microperspectief vragen doet rijzen over representativiteit, zijn microstudies erg geschikt om gangbare opvattingen te nuanceren en nieuwe kennis te genereren. Wanneer de microstudies historisch breed worden gekaderd kunnen ze, met de woorden van Eckert en Jones, gezien worden als 'an analysis of historical facts which magnifies the scale of observation - similar to looking through a microscope in order to see if anything has been overlooked when observing with the naked eye'.³⁰

Een zeldzaam werk waarin de microstudies comparatief worden uitgewerkt, is *Pouvoir colonial, municipalités et espaces urbains, Conakry-Freetown, des années 1880 à 1914* (1997) van de historica Odile Goerg. Net zoals in de bundel van Fourchard en Albert speelt de thematiek van segregatie hier in de studie van *agency* een belangrijke rol. In het boek verschaft Goerg een genuanceerd beeld van de mechanismen die speelden in de beslissingsstructuur van het gemeentebestuur in twee Afrikaanse steden onder een verschillend koloniaal bewind, Conakry in Guinee en Freetown in Sierra Leone. Daarbij wijst ze erop hoezeer het koloniale bestuur soms intern verdeeld was en toont ze hoe het gemeentelijke bestuur frequent het officiële koloniale discours vanuit een pragmatische logica betwistte. Goerg stelt daarbij dat 'practical considerations [...] prevented both colonizers from being entirely in compliance with their own theories'. Het gevolg was dat het gemeentelijke beleid van de Britten en Fransen inzake hygiëne, segregatie en stadssanering opmerkelijke parallellen vertoonde, ondanks de 'differences in the official colonial discourse'.³¹ Zo toont Goerg aan hoe het

27. Akinyele (2003), pp. 321-332.

28. Omdat archieven er vaak onvolledig zijn of slecht ontsloten, richten onderzoekers zich in de niet-westerse context ook op minder conventionele bronnen voor historisch onderzoek, zoals reisverslagen, foto's en kaarten, muziektteksten, literatuur, orale getuigenissen en interviews. Zie in dit verband de tekst 'New Approaches to the "Non-Western" City' van Zeynep Çelik (1999).

29. Stieber (1999), p. 383.

30. Eckert & Jones (2002), p. 8.

31. Goerg (1998), pp. 2-3.

koloniale bestuur in beide steden, weliswaar volgens een ander model, een fysieke scheiding tussen Europeanen en Afrikanen trachtte te implementeren op basis van een hygiënistisch discours, maar daar niet steeds in slaagde. Het twijfelde namelijk over het raciale karakter van het project, beschikte niet over voldoende financiële en organisatorische middelen, of voerde geen controle uit op de bouwreglementering. Terwijl het Britse bestuur in Freetown een apart Hill Station voor Europeanen plande vanuit de redenering dat Europeanen in deze hoger gelegen woonwijk geen last van muggen zouden hebben (van belang in de strijd tegen malaria en andere tropische ziektes), betoogt Goerg dat ‘despite the government’s expenses and efforts, Hill Station never became a mosquito-free paradise nor a perfect model for a healthy environment’.³² Dit kwam niet alleen doordat het op de heuvels vochtig en koud was en er toch muggen waren, maar ook omdat er geen sanitaire voorzieningen waren voor het Afrikaanse huispersoneel dat er verbleef. Bovendien weigerden vele Europeanen naar de heuvels te verhuizen wegens de verre afstand tot het stadscentrum, met als gevolg dat ‘only a very small portion of the Europeans who were settled in Freetown actually lived in Hill Station’.³³ Hoewel in Conakry geen aparte wijk voor Europeanen werd gebouwd, maar Afrikanen via van een strenge bouwreglementering stelselmatig uit de binnenstad werden geduwd, ziet Goerg ook daar vergelijkbare contradicties in het koloniale discours en onverwachte uitkomsten in de praktijk.

Een belangrijk punt dat Goerg benadrukt, is dat hoewel de segregationistische maatregelen niet altijd werden uitgevoerd, ze wel degelijk een effect hadden.³⁴ Doordat de koloniale overheid zich bijvoorbeeld bezorgd toonde over de gezondheid en hygiëne van Europeanen, kwamen steeds meer Europese vrouwen hun man in het Afrikaanse avontuur vergezellen, wat leidde tot het einde van ‘decades of inter-“racial” intermingling’, en tot een compleet andere kijk op het voorheen sociaal aanvaarde *métissage*.³⁵

Maar terwijl bovenvermelde auteurs op het gebied van de stadsgeschiedenis wel een goed beeld scheppen van de vorming van de stedelijke ruimte als dynamisch proces, benoemen ze niet altijd welk effect de *agency* van actoren in de Afrikaanse stad had op de fysieke aspecten van de ruimte. Dit facet krijgt meer aandacht in enkele spraakmakende studies uit de *human geography*, zoals het voortreffelijk werk *Verandahs of power. Colonialism and Space in Urban Africa* (2003) van de geograaf Garth Andrew Myers.³⁶ In deze comparatieve analyse onderzoekt Myers aan de hand van drie personages, die hij benoemt als metaforische ‘verandahs of power’, hoe verschillende actoren in de Afrikaanse stad bijdroegen tot de

32. Goerg (1998), p. 18.

33. Goerg (1998), p. 17.

34. Met de woorden van Goerg: ‘the fact that they were never fully implemented, once their basic principles were proclaimed, does not minimize their meaning and impact’. Goerg (1998) p. 25.

35. Goerg (1998), p. 25. *Métissage* is het Franse woord voor rassenvermenging.

36. Onderzoekers uit de *human geography* (en in het bijzonder uit de *cultural-historical geography*) hebben zich in de niet-westerse context tot op heden voornamelijk op koloniale steden in Azië gericht. Meer en meer rekenen ze steden in Afrika ook tot hun studierein. Zie naast Myers, bijvoorbeeld het boek *The Atlas of Changing South-Africa* van Christopher (2001). Voor een pionierswerk in de Aziatische context, zie Yeoh (1996).

vorming van de stedelijke ruimte in vier steden in Afrika onder Brits bestuur, Nairobi in Kenia, Zanzibar in Tanzania, Lusaka in Zambia en Lilongwe in Malawi. De koloniale ambtenaar Eric Dutton staat voor de ‘colonial elite verandah’, de Indiër Ajit Singh Hoogan is architect en representeert de ‘colonized middle verandah’, en de Afrikaanse haveninspecteur Juma Maalim Kombo vertegenwoordigt de ‘urban majority verandah’. Door de levensverhalen van deze drie personages met elkaar te verweven, schetst Myers een goed beeld van hoe actoren uit de lokale stedenbouwkundige milieus, het koloniale bestuur en de stadsbewoners met elkaar interageerden. Daarbij onderstreept Myers voor Afrikanen ‘both their resistance to and engagement with colonial urban planning’ en komt hij tot de meervoudige conclusie dat het koloniale bestuur ‘both strong and weak’ was, en tussenfiguren zoals de Indiër in de koloniale samenleving ‘both insiders en outsiders’ waren.³⁷

Een belangrijk verschil met de stadshistorische studies is dat Myers ook onderzoekt, ondermeer aan de hand van kaartanalyse, hoe de reële ruimte door de tussenkomst van deze actoren verschilde van de stedelijke ruimte zoals die in de stedenbouwkundige plannen werd voorgesteld. Zo stelt hij bijvoorbeeld dat de raciale segregatie in het stedenbouwkundig plan voor Lusaka van 1930, waarin ‘the poorest-quality lands were set aside for Africans’, om verschillende redenen nooit gerealiseerd werd.³⁸ Ten eerste lieten de externe stedenbouwkundige de uitvoering van het plan over aan de lokale dienst Openbare Werken. Die legde niet alleen andere klemtonen, maar beschikte tevens gedurende een groot deel van de uitvoering van het plan niet over een eenduidige visie. De post van *chief secretary*, de topfunctie in de administratie van de Britse kolonies, bleef namelijk jarenlang vacant. Ten tweede was de sociaal-economische verdeling van de stad veel complexer dan in het plan, omdat ‘Africans either rented plots from Indian or European landlords amenable to their presence, or they occupied vacant Crown land’.³⁹ Myers peilt in zijn werk ook de *longue durée*-effecten van de kolonisatie op de stedelijke ruimte en stelt dat de informele nederzettingspraktijken in koloniaal Lusaka ‘are quite similar to the mechanisms still employed in the postcolonial city by its marginalized urban majority’.⁴⁰ Hij merkt op dat voor de vier bestudeerde steden, ondanks grote verschillen, een opvallende gelijkenis bestaat, namelijk ‘how spatial the legacy of colonialism is’.⁴¹

De insteek die Myers hanteert, vertoont raakvlakken met sommige studies uit de stedenbouwgeschiedenis doordat hij, om twee termen aan Henri Lefebvre’s *La Production de l’Espace* (1974) te ontleen, verbanden en breuken aanduidt tussen *l’espace abstrait* uit de stedenbouw en *l’espace concret* van de Afrikaanse stad.⁴² Terwijl voor andere geografische

37. Myers (2003), respectievelijk p. xxii, 10 en 24.

38. Myers (2003), p. 63.

39. Myers (2003), p. 70. Ook Freek Colombijn komt in zijn boek *Under Construction* (2010) tot een gelijkaardige conclusie in verband met de segregatiepatronen in koloniaal Indonesië: eerder dan raciaal bleken die vooral volgens sociaal-economische lijnen te verlopen.

40. Myers (2003), p. 74

41. Myers (2003), p. 17

42. In feite spreekt Lefebvre, en in zijn voetspoor Edward Soja (1996), over een driedeling. De *espace concret* wordt door Lefebvre

contexten in het domein van de stedenbouwgeschiedenis al langer onderzoek bestaat waarin wordt ingegaan op de realisering van de stedenbouwkundige ontwerpen, is deze benadering vooralsnog ongewoon bij de studie van de Afrikaanse stad.⁴³ Wat Myers echter niet doet is een grondige analyse maken van de totstandkoming van de stedenbouwkundige plannen zoals hier in het deel *Editing the City* gebeurt. Hij maakt een geografische, geen stedenbouwkundige analyse van de plannen. Zo vertelt Myers nauwelijks iets over de rol van de bekende Britse stedenbouwkundige S.D. Adshead in het stedenbouwkundig proces van Lusaka.⁴⁴ Bovendien gaat Myers, anders dan bijvoorbeeld Ambe J. Njoh, niet in op de wijze waarop Adshead het model van de Europese *Garden City* aan de lokale ideologische context modelleerde.⁴⁵ Daarmee laat hij de kans liggen om een belangrijke externe actor in de stadsontwikkeling van Lusaka uit te werken.

Opbouw deel 3, Making the City

In dit deel 3 bestuderen we hoe de voorstellen uit de stedenbouw in de drie steden lokaal werden ontvangen, gecontesteerd en genegotieerd en welke gevolgen dit had voor de stedelijke ruimte. *Making the City* is volgens dezelfde chronologische indeling opgebouwd als *Editing the City*: 1920-1940 (hoofdstuk 8 gaat door op hoofdstuk 4), 1940-1960 (hoofdstuk 9 gaat door op hoofdstuk 5), 1960-1980 (hoofdstuk 10 gaat door op hoofdstuk 6). Voor elk van de drie bestudeerde steden, Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa, wordt de relatie tussen de stedelijke ruimte en *agency* bestudeerd aan de hand van microstudies. Microstudies zijn, zoals eerder vermeld, een veelgebruikte methodiek in de sociale en historische wetenschappen waarbij het onderzoek vertrekt uit het primaire bronnenmateriaal. In de microstudies trachten we aandacht te geven aan diverse actoren die met hun *agency* voor de vorming van de stedelijke ruimte van belang waren. Het web van actoren en hun onderlinge relaties dat bijdroeg aan de ruimteproductie van de stad is niet alleen complex en uitgebreid, maar ook zeer moeilijk te reconstrueren. De volgende microstudies

immers onderverdeeld *l'espace perçu* en *l'espace vécu*. De *espace abstrait* duidt hij soms ook aan met *espace conçu*.

43. Een voorbeeld van een werk waar wel wordt ingegaan op de realisering van de stedenbouwkundige ontwerpen is het boek werk *URBANISM. Imported or exported? Native Aspirations and Foreign Plans* (2003) onder de redactie van Joe Nasr en Mercedes Volait. In het bijzonder in de bijdrages van Alexandra Yerolympos (over Griekse steden) en Joe Nasr (over Franse steden) wordt dit aspect sterk uitgewerkt. Over de bijdrages heen beschouwd, ligt de nadruk in het boek echter voornamelijk op de rol van minder gecanoniseerde actoren binnen de stedenbouw (en in tweede instantie binnen het bestuur) en minder op de *agency* van stadsbewoners. Alleen op theoretisch niveau komt dit laatste aspect aan bod in de inleiding. Dit is meteen ook de reden waarom we dit boek in de eerste plaats als een belangrijke insteek voor deel 2, *Editing the City*, naar voren schuiven en slechts in mindere mate voor deel 3, *Making the City*.

44. Myers vermeldt de naam van Adshead welgeteld één keer en zonder verdere uitleg in het boek, namelijk in de zin: 'Northern Rhodesia's colonial government chose the capital site with the assistance of British planning consultant S.D. Adshead'. Myers (2003), p. 58. Daarnaast dateert hij diens plan in het jaar 1930, terwijl dat 1931 moet zijn.

45. In feite wimpelt Myers de kwestie af door te stellen dat 'in published accounts of Lusaka's origins, the original planners and consultants are said to have had only a limited influence on the plans'. Myers (2003), p. 55. Myers vermeldt echter niet zijn bron. Als we Njoh mogen geloven, klopt dit bovendien niet helemaal, omdat het stedenbouwkundig ontwerp van Adshead wel degelijk van invloed was op het ontwerp van de lokale stedenbouwkundig ingenieur P. J. Bowling. Njoh (2007) *Planning Power. Town Planning and social control in colonial Africa*, pp. 157-159. Voor de stedenbouw van Lusaka, zie ook Collins (1969 & 1980) en Home (1990).

zijn dus niet alleen een weerspiegeling van een historisch proces, maar tevens van het soms beperkt beschikbare bronnenmateriaal.

Deze microstudies hebben per hoofdstuk steeds eenzelfde thema. Voor deze thematiek werd steeds een fysieke component van de stedelijke ruimte gekozen die door de *agency* belangrijke modificaties onderging: in hoofdstuk 8 'cordon sanitaire', in hoofdstuk 9 'wonen', en 'grond' in hoofdstuk 10. Telkens gaan we op zoek hoe de *agency* van actoren ervoor zorgde dat de segregatie uit de stedenbouw met betrekking tot deze noemer in de stedelijke ruimte vaak een compleet andere gedaante aannam dan de geplande. Deze thema's zijn in principe inwisselbaar. Het zou ook mogelijk zijn om de *agency* bij grond na te gaan voor de interbellumperiode, maar ze zijn zo gekozen dat ze goed aansluiten bij de thema's uit deel 2.

Hoofdstuk 8

Het utopische karakter van het cordon sanitaire

1. Protest tegen de opsplitsing van de stad

Hoewel de timing en de dimensionering verschilden, werd tijdens de interbellumperiode in Kinshasa, Dar es Salaam en Dakar een gelijksoortig project gepland: de invoering van een cordon sanitaire tussen de Europese en Afrikaanse wijk. De stedenbouwkundige plannen voor deze scheidingszones zijn voor de drie steden in de literatuur vrij algemeen bekend. Een gegeven dat echter minder vaak belicht wordt en dat de centrale thematiek van dit hoofdstuk vormt, is de werkelijke invloed van deze cordons op de organisatie van de stad. Uit onze studie blijkt dat de implementatie van de cordons in geen van de drie steden een erg succesvolle onderneming was, en dat de cordons in belangrijke mate door de stadsbewoners werden omzeild. In Kinshasa werd slechts een fractie van de geplande *zone neutre* gerealiseerd, om vervolgens herbestemd te worden tot marktplaats. Ook in Dar es Salaam was de invoering van de *open space* een langdurige en moeizame onderneming. Toen die uiteindelijk werd voltooid, werd de werking ervan onderuit gehaald door de grote instroom van Aziaten in de Afrikaanse wijk. In Dakar daarentegen werd het cordon sanitaire vrij gemakkelijk gerealiseerd. Maar het koloniale bestuur slaagde er niet in de Afrikanen uit de Europese wijk te verwijderen, waardoor het Plateau ook na de creatie van de Médina gemengd bleef.

In elk van de drie steden bleef het cordon sanitaire dus in hoge mate een utopisch project. Deze bevinding laat toe de absolute segregatie die in de stedenbouw werd beoogd, te nuanceren. De realiteit van de Afrikaanse stad was complexer dan het duale stadsschema, waarin Europese en Afrikaanse wijken in oppositie staan, laat vermoeden. Ondanks deze overeenkomst liggen voor de drie steden specifieke oorzaken aan de basis van de gebrekkige uitvoering of slechte werking van het cordon sanitaire. In elk van de volgende microstudies wordt vooral gelet op de rol die lokale actoren innamen in het, al dan niet opzettelijk, ondermijnen van de beoogde raciale segregatie. Alvorens dieper in te gaan op die afzonderlijke microstudies, worden enkele parallellen en verschillen nader bekeken.

De beperkingen van het cordon

De invoering van het cordon sanitaire was in de drie steden een overwegend lokaal project. Anders dan de naoorlogse sociaal-economische tienjarenplannen, werd het niet of nauwelijks vanuit het moederland gestuurd. Toch lag de beslissingsstructuur met betrekking tot de implementatie van de cordons in de drie steden niet op hetzelfde niveau.¹ We zouden kunnen stellen dat in Kinshasa en Dar es Salaam het gemeentebestuur, respectievelijk het Comité Urbain en de Township Authority, een grotere onafhankelijkheid van het centrale bestuur in de kolonie hadden dan in Dakar. Omdat het gemeentebestuur van Dakar enkel over een uitvoerende taak beschikte, had het minder speelruimte bij de uitvoering dan de Britse en Belgische gemeentebesturen. In Senegal werd de invoering van het cordon sanitaire gedirigeerd vanaf centraal niveau, wat leidde tot lange en soms vijandige correspondenties tussen de gouverneur van Senegal, bevoegd voor deze zaak maar woonachtig in Saint-Louis, en de gouverneur van Frans West Afrika die in Dakar gezeteld was.

Een goed beeld van de werking van het koloniale bestuur is belangrijk, omdat het aandeel van het koloniale bestuur in het falen van de werking van de cordons sanitaire bijzonder omvangrijk was. Een grote analogie tussen de drie steden was de complete onvoorbereidheid van het koloniale bestuur. De kosten en de schaal van de onderneming werden zwaar onderschat op moment dat de beslissing werd genomen om een cordon sanitaire in te voeren. Hierdoor kreeg men in de drie steden vrij snel na de aanvang van het project met onvoorziene problemen te kampen. Hoewel om de prijs te drukken stevast werd besloten om Afrikanen te onteigenen (in plaats van Europeanen), werd die onteigening van Afrikanen die in het Europese stadsdeel of in het geplande cordon woonden, één van de belangrijkste breekpunten. Het bestuur van Dakar en Dar es Salaam beschikte namelijk niet over een wettelijke basis om de Afrikanen te ontruimen, in Kinshasa en Dar es Salaam miste het de fondsen om de onteigenden te compenseren en in Kinshasa, Dar es Salaam en Dakar had het bovendien geen of onvoldoende grond ter beschikking om de bewoners te herhuisvesten. Daarnaast was het internationale klimaat zeer ongunstig voor dergelijke grootschalige operaties. Door de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis van 1929 leden de koloniale overheden aan een chronisch geldgebrek en tekort aan bouwmaterialen en gekwalificeerd personeel. Opvallend is dat het koloniale bestuur daardoor de kosten van het cordon zoveel mogelijk trachtte te verhalen op de Afrikanen. Het cordon werd in Dakar gefinancierd uit de kas van de Afrikaanse wijken, in Dakar en Dar es Salaam moesten Afrikanen zelf opdraaien voor de verhuizing van hun hutten of de bouw van nieuwe en in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa werden ze geherhuisvest op compleet ongeschikte percelen. Door de complexiteit van de onderneming zagen de overheden in de drie steden ook regelmatig af van de onteigeningen, en gedoogden ze Afrikanen in de Europese wijken en zelfs in de cordons.

De laksheid van de besturen om tot een complete uitvoering van de cordons te komen was niet alleen het gevolg van de praktische en financiële beslommingen waarmee

1. In verband met de verschillende bestuursniveaus van het koloniale bestuur in de drie steden, zie afb. 2.

ze tijdens de implementatie te kampen kregen. Vooral in Dakar en Dar es Salaam leidde het raciale karakter van de cordons binnen het bestuur tot onenigheden en twijfels over de legitimiteit van het project. Niet iedereen bleek even overtuigd van de zaak waardoor het koloniale bestuur niet altijd als één front opereerde, maar geregeld werd geplaagd door verdeeldheid in zijn rangen en tegenstrijdigheden in zijn discours. Terwijl in Dakar de raciale basis van het project conflicteerde met de Franse assimilatietheorie en gelijkheidsbeginselen, waren in Dar es Salaam voornamelijk de raciale aantijgingen van de Volkenbond redenen voor besluiteloosheid bij het bestuur. In Kinshasa daarentegen, leidde het raciale karakter van de *zone neutre* niet tot grote meningsverschillen. Integendeel, het leek een van de weinige punten waarover binnen het bestuur volledige unanimiteit bestond. Toch slaagde het koloniale bestuur er ook daar niet in om het cordon sanitaire in te voeren, in de eerste plaats omdat het bestuur in de praktijk stevast prioriteit gaf aan lokale economische belangen boven raciale segregatie. Dit was ook het geval in Dar es Salaam, waar het Britse bestuur zijn segregatiepolitiek met economische en politieke motiveringen dermate compenseerde dat er in de realiteit alleen een sterk afgezwakte versie van over bleef. In Dakar werden vanuit economisch perspectief minder concessies aan het cordon sanitaire gedaan, eenvoudigweg omdat de meeste Afrikanen na de voltooiing van het cordon gewoon in de Europese wijk bleven wonen. In de praktijk veranderde weinig. Hoewel in de drie steden binnen de Europese gemeenschap wel degelijk een draagvlak bestond voor de raciale opsplitsing van de stad, heerste pragmatisme bij het bestuur veelal over politiek dogmatisme.

Daarnaast botste de implementatie van de cordons sanitaire op het kosmopolitische karakter van de koloniale samenleving. Hoewel de drie steden vanaf hun ontstaan werden gekenmerkt door een zeer gevarieerde bevolkingssamenstelling, werd in de stedenbouw veelal uitgegaan van slechts twee bevolkingsgroepen. Daardoor werd een aantal belangrijke bevolkingsgroepen niet of nauwelijks in overweging genomen: de intermediaire gemeenschappen die niet tot de Afrikaanse bevolking behoorden, maar ook niet de nationaliteit van de Europese kolonisator hadden.

Het bestaan van de omvangrijke Aziatische gemeenschap in Dar es Salaam kan reeds enige tijd op grote belangstelling rekenen, maar de rol van Grieken, Italianen en Portugezen in Kinshasa en Syriërs en Libanezen in Dakar is een minder onderzochte thematiek in de literatuur. Deze bevolkingsgroepen namen niet alleen in de koloniale samenleving een tussenpositie in door hun cruciale positie in de handel. Ook in de stad waren zij doorgaans gehuisvest tussen de Afrikaanse en Europese wijken wat het contact met hun Afrikaanse en Europese klanten mogelijk maakte. Het was precies in deze tussengebieden dat de cordons sanitaire gepland werden. Hoewel de intermediaire bevolkingsgroepen niet in het duale schema werden meegenomen, raakte de invoering van de cordons hen dus ingrijpend. Het was echter tevens die onduidelijke positie in de koloniale samenleving en op de *colour bar* die de tussengroepen in veel opzichten meer speelruimte dan Afrikanen bezorgde om hun

potentiële verwijdering te betwisten. Ook hun grote economisch belang zorgde er voor dat kordate acties van de overheid vaak uitbleven.

Op belangrijke momenten wisten deze intermediaire bevolkingsgroepen de vorming van de cordons en de raciale opdeling van de stad te beïnvloeden. In Dar es Salaam, waar de Aziatische gemeenschap zich al voor de Britse kolonisatie in de stad had gevestigd, oefenden enkele voorname Indische zakenlui af en toe rechtstreeks druk uit op de Township Authority om het lot van hun bevolkingsgroep te verbeteren. Sommige Aziaten richtten hun ongenoegens ook via petities tot de koloniale overheid. In de meeste gevallen, en zeker in Dakar en Kinshasa waar de intermediaire tussengroepen nog niet op dezelfde manier in de koloniale samenleving geconsolideerd waren, karakteriseerden de acties van de tussengroepen zich door indirecte vormen van protest. In Dar es Salaam en Kinshasa negeerden ze de onteigeningsprocedures en afbraakorders en stonden ze daardoor een raciale opsplitsing van de stad in de weg. Daarnaast ondersteunden ze in de drie steden, zonder daarom per se het gezag van de kolonisator te willen ondermijnen, Afrikanen in hun verzet. Door als advocaat op te treden van met onteigening bedreigde Afrikanen in Dar es Salaam, door hun percelen te ontwikkelen om verlies van eigendomstitels te voorkomen in Dakar of hen in hun handelsactiviteiten te ondersteunen in Kinshasa, vervulden de intermediaire bevolkingsgroepen voor Afrikanen frequent de rol van *facilitator*. Ook al waren hun daden eerder gekleurd door eigenbelang dan door altruïsme, openden ze regelmatig wegen voor Afrikanen die anders gesloten zouden blijven. Behalve in Dar es Salaam, waar de privileges van Aziaten af en toe tot wrevel bij Afrikanen leidden, was nog geen sprake van het antagonisme dat de relatie tussen Afrikanen en deze tussengroepen in latere jaren zou kenmerken. Dit kwam voor een groot deel doordat de emancipatie van Afrikanen zich pas na de Tweede Wereldoorlog voltrok en Afrikanen de intermediaire bevolkingsgroepen nog niet als hun concurrenten beschouwden.

Tijdens de interbellumperiode hing de stem van Afrikanen voornamelijk af van de ruimte die ze kregen in het beleid. Met uitzondering van de Lebou-bevolking van Dakar, was die erg klein. In Dakar maakten de Lebous, gesteund door enkele Fransen, intensief gebruik van de rechten waarover ze beschikten doordat ze als *originaires* of autochtonen door de Fransen als *citoyens français* werden beschouwd. Het plan van het cordon sanitaire en de verwijdering van de Afrikanen uit de Europese wijk werd door hen fel aangevochten. Hierbij maakten ze gebruik van alle beschikbare middelen: het droogleggen van het economische leven van de stad door stakingen, politieke druk via hun vertegenwoordiger in het Franse parlement en zelfs gewelddadige manifestaties. Maar ook in Dakar bleef een groot deel van de Afrikaanse bevolking monddood en hadden de privileges van de Lebous in feite een sociaal-economische stratificatie van de Afrikaanse gemeenschap tot gevolg. In Dar es Salaam gebeurde het af en toe, en soms met succes, dat Afrikanen een beroep deden op de protectionistische associatiepolitiek van de kolonisator en in smeekbeden hun onteigening in de *open space* of elders in de stad bij de gouverneur of de *district officer* betwistten. In Kinshasa liet het strikte beleid van de Belgen weinig mogelijkheden tot hoger beroep toe.

Daarbij dient evenwel opgemerkt te worden dat de mate waarin we dit kunnen inschatten, voor een belangrijk deel afhangt van het beschikbare bronnenmateriaal. Het archiefmateriaal is in de drie onderzochte steden vaak onvolledig en bovendien gekleurd, omdat het enkel de officiële kant van het verhaal brengt. Dissidente stemmen kunnen uit de correspondenties, jaarverslagen en officiële rapporten zijn verdwenen, waardoor een goede weergave van de historische gebeurtenissen erg moeilijk wordt. Toch kan ook uit dit soort archiefmateriaal bijvoorbeeld worden afgeleid dat Afrikanen zich in Kinshasa tegen de invoering van de *zone neutre* verzetten, niet via direct protest, maar door de oprichting van wat de overheid als illegale markten beschouwde. Dit soort van passieve contestatie vinden we ook terug in Dar es Salaam en Dakar, waar Afrikanen gehuisvest bleven of zich vestigden buiten de Afrikaanse wijken na de vorming van de *open space* in Dar es Salaam en zich delen van het cordon sanitaire toe-eigenden na de voltooiing ervan in Dakar. In feite gaat het hier over momenten waarop het dagelijkse handelen en overleven van Afrikanen de plannen van het koloniale bestuur doorkruisten, zonder dat dit noodzakelijk de achterliggende opzet was. Maar hoe onbedoeld deze acties soms ook waren in het ondermijnen van het koloniale gezag, ze waren erg betekenisvol. Ze tonen immers aan dat Afrikanen er tijdens de interbellumperiode, ondanks het strikte en raciale beleid, in slaagden aan het keurslijf van de koloniale samenleving te ontsnappen. Tegelijk zorgden hun acties ervoor dat de raciale segregatie nooit volledig in de stedelijke ruimte van Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa verankerd geraakte.

Bronnen en positionering

Het schema van de Belgische architect René Schoentjes voor de *zone neutre* in Kinshasa is dankzij het werk van de architectuurhistoricus Bruno De Meulder (2000) bekend. Doordat de *zone neutre* er enkel vanuit het perspectief van de stedenbouw wordt bestudeerd, zou men de indruk kunnen krijgen dat het plan ook werkelijk is uitgevoerd. De aanleg van de *zone neutre* geraakte echter niet verder dan een fractie van het oorspronkelijke plan, en het schema van Schoentjes speelde daar nauwelijks een rol bij. Deze thematiek wordt in dit hoofdstuk voor het eerst behandeld, waarbij voornamelijk wordt geconcentreerd op de ambivalente rol van het Comité Urbain, de gemeenteraad van Kinshasa, in de uitvoering van het plan. Daarbij wordt in hoofdzaak gesteund op archiefmateriaal uit het Afrika-Archief (AA) te Brussel en de Archives Nationales de la République Démocratique du Congo (ARNACO) in Kinshasa. Secundaire bronnen komen aan bod om politieke en economische organen te duiden en de microstudie in een bredere geopolitieke context te kaderen.

In Dar es Salaam is de invoering van de *open space* en de aanleg van aparte woonzones voor Europeanen, Afrikanen en Aziaten een veel bestudeerd onderwerp vanuit stadshistorisch perspectief. De thematiek komt onder meer aan bod in het werk van de historici Clement Gillman (1945), J. E. G. Sutton (1970) en de geograaf Karl Vorlaufer (1970). De wijze waarop de *open space* en de opdeling van de stad in zones door de verschillende bevolkingsgroepen van Dar es Salaam werd aangevochten en omzeild is een minder onderzocht

vraagstuk. Op basis van archiefmateriaal uit de Tanzania National Archives (TNA) te Dar es Salaam wordt in dit hoofdstuk de wisselwerking van actoren tijdens de implementatie van de *open space* onderzocht, waarbij veel aandacht gaat naar de rol van de omvangrijke Aziatische bevolkingsgroep in Dar es Salaam. Onze studie bouwt daarbij verder op het werk van James Brennan en Lusugga J. M. Kironde. De historicus James Brennan bekijkt in *Nation, Race and Urbanization in Dar es Salaam, Tanzania, 1916-1976* (2002) de problematiek vanuit het perspectief van ras en natievorming, maar gaat daarbij minder in op de ruimtelijke aspecten.² Ook de landeconoom Kironde onderzocht de invoering van de *open space* in Dar es Salaam. Zijn ongepubliceerde proefschrift *The Evolution of Land Use Structure in Dar es Salaam, A Study on the Effects of Land Policy* (1995) toont analogieën met onze analyse, al ligt zijn focus eerder op landgebruik en landrecht.³ Het ongepubliceerde manuscript *Report on the Social Conditions of Dar es Salaam* (1931) van de socioloog E.C. Baker vormde een bron van onschatbare waarde voor de sociale relaties in Dar es Salaam tijdens het interbellum. Hoewel Baker geen polemiekschuwde, moet toch in rekening gebracht worden dat zijn studie een gekleurde stem betreft. Baker schreef het rapport namelijk in opdracht van het Britse bestuur.

In Dakar heeft een bijzondere samenloop van omstandigheden, namelijk de uitbraak van de pest en de verkiezing van de Afrikaan Blaise Diagne tot *député* in het Franse parlement in 1914, ervoor gezorgd dat de invoering van het cordon sanitaire in de stadshistorische literatuur een veel besproken onderwerp is. De geograaf Assane Seck (1970) en de architectuurhistorici Alain Sinou (1985) en Liora Bigon (2009) bekijken de invoering van het cordon sanitaire en de bouw van de Médina, de nieuwe Afrikaanse wijk, vanuit een stedenbouwkundig perspectief. Ook al geven Seck en Bigon hun onderzoek wel een diep maatschappelijk kader, is de interactie tussen lokale actoren tijdens de invoering van het cordon niet de belangrijkste focus van hun werk. Verschillende historici bekijken de creatie van het cordon sanitaire vanuit een politieke geschiedenis van epidemieën. Hoewel de ruimtelijke invalshoek in *Black Death, White Medicine: Bubonic Plague and the Politics of Public Health in Colonial Senegal, 1914–1945* (2002) ontbreekt, biedt Echenberg een goed inzicht in de relaties en conflicten tussen de betrokken partijen in de bestrijding van de pest van 1914 in Dakar.⁴ De historicus Raymond Betts gaat dieper in op de ruimtelijke gevolgen van de pestuitbraak in zijn artikel ‘The Establishment of the Medina in Dakar, Senegal, 1914’ (1971) en biedt daarbij een genuanceerd beeld van het krachtenveld van actoren die speelden. Betts kijkt echter niet veel verder dan 1914, terwijl de eigenlijke bouw de Médina pas jaren later startte. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de uitvoering en

2. De publicatie van Brennan's herwerkte proefschrift wordt verwacht in 2012 en zal de volgende titel dragen: *Taifa: Making Nation and Race in Urban Tanzania*. Brennan publiceerde samen met Andrew Burton en Yusufu Qwaray Law eerder al het verzamelwerk *Histories from an Emerging African Metropolis* (2007). In zijn boekbijdrage ‘Between Segregation and Gentrification: Africans, Indians, and the struggle for housing in Dar es Salaam, 1920-1950’ gaat Brennan explicieter in op het woningvraagstuk in Dar es Salaam.

3. Zie ook Kironde's hoofdstuk ‘Race, Class and Housing in Dar es Salaam: The colonial impact on land use structure, 1891-1961’ in *Histories from an Emerging African Metropolis* (2007) onder de redactie Brennan et al.

4. Zie naast het werk van Myron Echenberg ook het artikel van Elikia M'Bokolo (1982).

lange-termijngevolgen van het cordon en geven we niet alleen aandacht aan het verzet van de Lebou-bevolking tegen de invoering van raciale segregatie (zoals in de meeste studies het geval is), maar laten we een bredere waaier van lokale actoren aan bod komen, waaronder immigranten uit het binnenland van Senegal en Libanese en Syrische handelaars. Dit onderzoek is wat Dakar betreft gebaseerd op archiefmateriaal uit de Archives Nationales du Sénégal (ANS) en de officiële rapporten en jaarverslagen van het Franse bestuur uit de bibliotheek van het Institut Fondamental d'Afrique Noire (IFAN).

2. Kinshasa: De gebrekkige realisatie van de *zone neutre*

De eerste microstudie van dit hoofdstuk gaat over Kinshasa, in de koloniale tijd 'Léopoldville'. Dat laat zien hoe de ambivalente houding van het Comité Urbain, het gemeentebestuur van Kinshasa, tijdens het implementatieproces leidde tot een zeer onvolledige uitvoering van de *zone neutre* in de stad.

Het debat in het Comité Urbain over de zone neutre

In vergelijking met andere koloniale steden in en buiten Belgisch Congo, kwam de bouw van een cordon sanitaire of *zone neutre* te Kinshasa in het begin van de jaren dertig met enige vertraging op de agenda van het Comité Urbain.⁵ In de daaropvolgende jaren zouden de discussies in het Comité de concrete invulling van deze *zone neutre* bepalen. Hoewel het Comité officieel enkel raadgevende bevoegdheden had, bleken zijn adviezen van doorslaggevend belang voor de beslissingen van de districtcommissaris, de belangrijkste man op lokaal niveau. De rol van het Comité Urbain, voorgezeten door de districtcommissaris, kan vergeleken worden met die van de gemeenteraad die in 1957 werd opgericht en die onder de bevoegdheid van de burgemeester stond. De drie tot zes leden van het Comité Urbain werden echter niet verkozen maar door de gouverneur-generaal benoemd. De leden van het Comité Urbain, allen van Europese origine, hadden over het algemeen functies binnen de administratie, maar ze behoorden sporadisch ook tot de private sector.⁶ Het Comité Urbain beraadslaagde over fundamentele thematieken zoals politie, belasting, sociale voorzieningen en openbare werken. Het behandelde tevens de adviezen en klachten van de Conseil de Cité. In de Conseil de Cité, eveneens voorgezeten door de districtcommissaris, zetelden enkel Afrikanen. De leden van de Conseil de Cité werden benoemd door de districtcommissaris en behartigden de Afrikaanse belangen bij het koloniale bestuur. Hoewel het eigenlijk de bedoeling was dat het Comité Urbain en de Conseil de Cité naar Brits model twee parallelle besturen vormden, respectievelijk voor Europeanen en Afrikanen, stond de

5. In verband met de organisatie van het lokale bestuur in Kinshasa, zie: Mulumba (1968).

6. Naast de districtcommissaris en zijn twee assistenten waren de vaste leden van het Comité Urbain: een dokter die aan het hoofd stond van de Sanitaire Dienst, het hoofd van de Dienst Openbare Werken en het hoofd van de Financiële Dienst. Daarnaast waren er een aantal niet-permanent leden. Het voltallige Comité Urbain zetelde ook in de Commissie voor Urbanisme. Deze Commissie, verbonden aan de Dienst Openbare Werken, hield zich bezig met het uitreiken van bouwvergunningen, het schrijven van onteigeningsbevelen, en de planning van openbare gebouwen en infrastructuur in de stad.

Afrikaanse gemeenteraad dus onder de bevoegdheid van de Europese. Dit zorgde er voor dat in het Comité Urbain ook Afrikaanse kwesties aan bod kwamen. Dat is voor deze studie van belang, omdat de schriftelijke neerslag van de vergaderingen van het Comité Urbain completer bewaard zijn gebleven dan die van de Conseil de Cité.

Kinshasa ontwikkelde zich vanuit twee groeikernen. Deze kwamen overeen met de pre-koloniale nederzettingen Kintambo en Kinshasa, respectievelijk Léo-West en Léo-Oost. Oorspronkelijk was Kintambo/Léo-West de belangrijkste groeikern, maar nadat Kinshasa in 1923 de hoofdstad van Belgisch Congo werd, won Kinshasa/Léo-Oost aan belang.⁷ De creatie van een *zone neutre* in Kinshasa lag niet voor de hand. De *zone neutre* werd er niet vanaf het begin in de stedelijke structuur bedacht, maar diende er *a posteriori* in geïntegreerd te worden. Vanaf 1931 werd de aanleg van een *zone neutre* dan ook zorgvuldig afgewogen in het Comité Urbain.⁸ Naast de gebruikelijke hygiënistische motiveringen waren er ook andere argumenten die het Comité deden besluiten over te gaan tot de bouw van een fysieke scheidingszone tussen de Europese en Afrikaanse wijken in oostelijk Kinshasa, het toenmalige Léo-Oost. De belangrijkste overweging lag in het graduele verdwijnen van het *no man's land* dat oorspronkelijk gesitueerd was tussen de beide stadsdelen – dit tot ongenoegen van de Europese gemeenschap. Dit ongedefinieerde *no man's land* tussen de Europese wijk, die geperst zat tussen de haven en de spoorweg enerzijds en de Afrikaanse nederzettingen rond het prekoloniale dorp Kinshasa anderzijds, was lange tijd onbebouwd gebleven. Het vormde een fysieke barrière tussen beide gemeenschappen. Toch wijst niets erop dat deze zone het gevolg was van een raciaal geïnspireerde maatregel. De opsplitsing van de stad vormde eerder de neerslag van de koloniale orde die *de facto* had geleid tot een residentiële scheiding tussen kolonisator en gekoloniseerde. Al in het begin van de jaren 1920, toen Kinshasa werd verheven tot hoofdstad van Belgisch Congo en de stad aan een grote groei begon, werd de Europese wijk ten noorden van de spoorweg die Léo-Oost met Léo-West verbond te klein voor de steeds groeiende Europese bevolking.⁹ Het gevolg was dat het *no man's land* ten zuiden van de spoorweg geleidelijk bebouwd geraakte, voornamelijk door handelaars en privé-investeerders die het gebied tot commercieel district van Kinshasa ontwikkelden.

Een belangrijke stap in die transformatie van *no man's land* tot commercieel hart, was de beslissing in 1925 van het Crédit Foncier Africain (CFA) om in de zone een nieuwe overdekte markt te bouwen, ter vervanging van de markt in de open lucht langs de spoorweg.¹⁰ De nieuwe markt (afb. 56), vandaag bekend onder de naam African Lux, was eigendom van de joodse zakenman Maurice Alhadeff. Hij immigreerde in 1911 uit Rhodos,

7. Pas in 1941 kreeg Kinshasa officieel de status van stad. Daarvoor was het een 'District Urbain'. In de praktijk functioneerde Kinshasa pas vanaf 1929 als hoofdstad van Belgisch Congo.

8. AA, GG 7.052, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 18 maart 1931. AA, GG 7.052, artikel 'Au Comité Urbain' in *Le Courrier d'Afrique*, 19 maart 1931.

9. Op het tracé van de spoorweg werd later de Boulevard Albert I gerealiseerd, de huidige Boulevard de 30 Juin.

10. Het Crédit Foncier Africain (CFA) was een particuliere maatschappij die de markt bouwde en uitbaatte. CFA werd in 1921

en was geïnspireerd door de oude markt van dat eiland.¹¹ Oorspronkelijk was het Comité Urbain zelf van plan een openbare marktplaats te bouwen, maar het zag daar uiteindelijk van af omdat het de lokale particuliere economische belangen niet wenste te schaden.¹² Na een overeenkomst tussen het Comité Urbain en het CFA omtrent de uitbating, werd het marktgebouw de officiële markt van Kinshasa.¹³ Aanvankelijk was de markt slechts eenmaal per week open, maar door het steeds stijgende Afrikaanse bevolkingaantal en de gebrek-kige middelen om etenswaren te bewaren, opende de markt na enkele jaren dagelijks. De marktkramers waren voornamelijk van Griekse, Portugese en Indo-Pakistaanse afkomst, al waren er ook veel Afrikaanse kooplui. Zij kochten hun waren, geïmporteerd uit Europa, in de magazijnen van de Griekse, Portugese en Italiaanse detailhandelaars in de naburige straten en verkochten ze daarna op hun beurt op de markt. Daarnaast verkochten de Afrikaanse handelaren etenswaren uit de naburige provincies of van eigen productie. De grote aanwezigheid van Afrikanen op de markt, zorgde ervoor dat Europeanen de markt geleidelijk aan de ‘marché des indigènes’ of Afrikaanse markt gingen noemen in plaats van de officiële benaming ‘Marché Public’ - hoewel het de enige markt in oostelijk Kinshasa was die toegankelijk was voor alle bevolkingsgroepen, en de marktkramers en hun klanten van zeer diverse afkomst waren.¹⁴

De markt werd al snel te klein, waarna de marktkramers zich op de trottoirs naast het marktgebouw installeerden. Na klachten over geluidsoverlast en reukhinder, kreeg het CFA in 1928 de toestemming van het Comité Urbain om de trottoirs rond het gebouw gedeeltelijk te overdekken.¹⁵ Het CFA kwam echter niet tot de uitvoering ervan, en de aanwezigheid van de markt bleef voor onvrede zorgen bij de Europese gemeenschap die de dagelijkse massale toestroom van Afrikanen in de Europese wijk niet langer tolereerden. In de klachtenbrieven aan het Comité Urbain werd geregeld de behoefte aan een striktere scheiding tussen de Europese en Afrikaanse wijken geopperd. Daarbij werd gezinspeeld op het gevaar van epidemieën, die door de aanwezigheid van de markt zouden kunnen worden veroorzaakt:

opgericht en was een dochterinstelling van de Compagnie Financière Africaine, de koloniale holding van de Banque de Bruxelles. Voor meer uitleg over CFA, zie: Buelens (2007).

11. AA, GG 10.008, nota met bijhorend plan, 14 maart 1939. In verband met Maurice Alhadeff, zie ook: Antippas (2008), p. 104. De markt is gelegen op Place de Marché en stond in jaren 1950 bekend onder de naam Rodina.

12. AA, GG 10.008, brief van gouverneur-generaal A. Tilkens, 7 augustus 1934.

13. Na een langshepende discussie over ‘le monopole de l’exploitation du marché public’ met het Comité Urbain werd overeengekomen dat CFA een deel van haar winsten van de marktuibating aan het Comité Urbain zou afstaan. AA, GG 10.008, brief van het Crédit Foncier Africain, 24 juni 1933; brief van gouverneur-generaal A. Tilkens, 7 augustus 1934.

14. De term ‘public’ in ‘Marché Public’ slaat op het gegeven dat de markt toegankelijk was voor alle bevolkingsgroepen. In Kinshasa bestonden restaurants, cafés en zelfs markten die enkel voor Europeanen toegankelijk waren. Na de onafhankelijkheid werd de naam van de markt gewijzigd in ‘Marché Central’, omdat toen geen onderscheid in bevolkingsgroepen meer werd gemaakt. Hoewel de Marché Public dus toegankelijk was voor alle bevolkingsgroepen, was het aantal Europeanen op de markt weliswaar veel kleiner dan het aantal Afrikanen. Dit kwam omdat Europeanen ook minder talrijk aanwezig waren in Kinshasa, maar ook omdat Europeanen vaak hun inkopen lieten doen door hun boys (huisbediendes). AA, GG 10.008.

15. AA, GG 10.008, brief van het Comité Urbain aan CFA, 3 maart 1934.

‘Ce marché permet aux Noirs d’entrer dans la ville européenne, il apporte aux Européens des environs des moustiques. Il faut établir une distinction nette entre le marché indigène et le marché européen ou bien déplacer tout simplement ce marché.’¹⁶

Door achtereenvolgens de uitbreiding van de Europese wijk voorbij de spoorweg en de bouw van de Marché Public, was elke bufferzone tussen de Europese wijk en de Afrikaanse wijk zoek. Dit was zeer tegen de zin van de Europese gemeenschap, die eiste dat er maatregelen zouden worden getroffen om ‘voorgoed de Europese wijk van de inheemsche wijken te scheiden’.¹⁷ Dit protest van de Europese gemeenschap kunnen we tevens in verband brengen met de groeiende angst bij om overspoeld te worden door de grote stroom Afrikanen die uit het binnenland naar Kinshasa trokken.¹⁸ Doordat de Europeanen een steeds kleinere minderheid werden, wilde het Comité Urbain ook uit veiligheidsredenen een scheiding tussen beide gemeenschappen invoeren en de controle op de Afrikaanse wijken opschroeven.

Vanaf de jaren 1930, de periode dat de idee van een *zone neutre* te Kinshasa gelanceerd en uitgewerkt werd, kunnen we vaststellen dat raciale segregatie in Kinshasa geleidelijk aan van een geïmproviseerde praktijk naar een geïnstitutionaliseerd beleid evolueerde. In de bouwreglementering voor Belgisch Congo, werden bijvoorbeeld raciale opdelingen verplicht gesteld, wat resulteerde in praktijken die doen denken aan de Zuid-Afrikaanse apartheid:

‘Toute habitation, magasins, atelier, chantier, bureau ou autre établissement, doit être pourvue de lieux d’aisances salubres et convenables, dans la proportion d’un cabinet pour blancs et un cabinet pour noirs par groupe de dix personnes blanches ou noires séjournant habituellement ensemble dans la construction.’¹⁹

Hoewel dat niet verplicht was, beschikten bedrijven en overheidsgebouwen steeds meer over een aparte inkom en afzonderlijke gangen voor Europeanen en Afrikanen.²⁰ Veel winkels werden enkel toegankelijk voor Europeanen, de Afrikaanse bevolking werd bediend aan een apart loket of werd toegang verleend via een aparte deur.²¹ Ook de aanwezigheid van Afrikaanse huis- of bewakingspersoneel in de Europese wijk kwam meer en meer ter

16. ARNACO, CAE/Léo, D.51, ‘Lettre d’un plaignant blanc’, 1928.

17. Jaarverslag over het Beheer van de Kolonie Belgisch Congo, 1928, p. 66.

18. In 1920 telde de Afrikaanse gemeenschap ongeveer 17.500 personen, in 1930 was dat cijfer al bijna opgelopen tot 45.000. Daartegenover stonden een kleine 3.000 Europeanen in 1929, een cijfer dat in 1934 door de economische crisis was teruggefallen tot 1.600. Bron cijfermateriaal: Mbumba Ngimbi (1982), p. 29. Ook voormalig districtcommissaris Georges Moulaert sprak geregeld over het gevaar van de onevenwichtige bevolkingsverdeling in Belgisch Congo. Moulaert (1939a), p. 574-614.

19. Devroey (1941), p. 112. In verband met de ruimtelijke implicaties van het apartheidsbewind in Zuid-Afrika na 1946, zie Christopher (2001).

20. Een voorbeeld daarvan is het gebouw van het Bureau de l’Agence Maritime Internationale te Kinshasa, ontworpen door de architecten Georges Ricquier en Georges Delforge en opgeleverd in 1947. Archives d’ Architecture Moderne, Fonds Ricquier.

21. De Lame (2005), p. 110.

Afbeelding 56 | Kinshasa, 1928

In 1925 bouwde de Joodse zakenman Maurice Alhadeff uit Rhodos een nieuw marktgebouw in het nieuwe commerciële district van Kinshasa. Het marktgebouw bestond uit een centrale ruimte die werd omringd door arcades en was geïnspireerd op de markt van Rhodos. De markt werd uitgebaat door het Crédit Foncier Africain (CFA). Onmiddellijk na de realisatie van het marktgebouw stroomden klachten van Europese omwonenden binnen bij het Comité Urbain die zich stoorden aan de vele Afrikaanse marktkramers die zich op de trottoirs rond de markt installeerden.

Marché Public, Kinshasa (het huidige African Lux), 1928, Bron: *Jaarverslag over het Beheer van de Kolonie Belgisch Congo* (1928)

discussie te staan. Deze scheiding van rassen werd tijdens de interbellumperiode ook in toenemende mate in de wetgeving verankerd.

Problemen bij de aanleg van de zone neutre

Niet alleen de vraag of een *zone neutre* tussen de Europese en Afrikaanse wijk wenselijk was, vooral ook de wijze waarop die diende aangelegd te worden, stond ter discussie. Op de bijeenkomsten van het Comité Urbain, voorgezeten door districtcommissaris Ferdinand De Bock, ontstond een moeizaam debat over de dimensionering en de locatie.²² Al snel kwam men tot consensus dat de afbraak van de Afrikaanse wijk goedkoper en minder controversieel zou zijn dan de sloop van het nieuwe commerciële district. Betreffende de breedte van de *zone neutre* bestond minder unanimiteit. In eerste instantie werd het advies van de Sanitaire Dienst ingewonnen, die verklaarde dat de minimale afstand tussen de beide wijken 800 meter zou moeten bedragen om de overdracht van malaria te verhinderen:

‘De Bock signale que les médecins ont été appelés déjà à donner leur opinion. Ils invoquent le fait que le vol du moustique ne dépasse pas une portée de 800 mètres. Théoriquement, il faudrait en déduire qu’une zone neutre de 800 mètres sera nécessaire entre les deux cités : l’eupéenne et l’indigène.’²³

Het Comité Urbain kon zich echter moeilijk neerleggen bij deze grote verspilling van ruimte in het midden van de stad. Binnen het Comité Urbain verwachtte men namelijk dat de arbeidslogica van de koloniale stad in de toekomst voor meer, niet minder, contact tussen Europeanen en Afrikanen zou zorgen:

‘En réalité il y a et il y aura de plus en plus, avec le développement de la ville, interpénétration des éléments européens et indigènes : par le fait des boys et travailleurs passant d’une ville à l’autre, de jour comme de nuit ; par le fait des rondes de police, etc....’²⁴

Bovendien was de kostprijs van een *zone neutre* van 800 meter breedte volgens het Comité Urbain nauwelijks te overzien: niet alleen vereiste die buitensporig veel onteigeningen van Afrikanen die elders dienden te worden gehuisvest, de zone zou daarna ook nog permanent onderhouden moeten worden om niet te eindigen in ‘le dépotoir de la ville et un vaste champ de brousse’.²⁵

Uiteindelijk besliste het Comité Urbain om pragmatische redenen de breedte van de *zone neutre* van 800 naar 250 tot 300 meter terug te brengen:

22. Tussen 1929 en 1933 was Ferdinand (soms ook Fernand) De Bock (soms ook De Boeck) districtcommissaris. Hij werd opgevolgd door L. Morel. Het park in de *zone neutre* werd naar hem genoemd.

23. AA, GG 7.052, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 18 maart 1931.

24. In het koloniale jargon werden de Europese en Afrikaanse wijk van Kinshasa vaak als twee aparte steden aangeduid. AA, GG 7.052, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 18 maart 1931.

25. AA, GG 7.052, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 18 maart 1931.

‘Le Comité Urbain ayant développé toutes ses raisons au cours de la discussion énonce le principe que la zone neutre, considérée comme nécessaire pour des fins de police et des raisons morales, devrait avoir une largeur de 250 à 300 mètres, (...), sensiblement égale à celle de parc centrale de la ville.’²⁶

Deze grote reductie was mogelijk omdat voor het Comité Urbain niet de hygiënistische motiveringen primeerden, maar vooral de moraal en de veiligheid de creatie van de *zone neutre* stuurden. In feite hechtte het Comité Urbain niet erg veel belang aan de adviezen van de Sanitaire Dienst, vooral omdat deze zelf geen uitsluitsel kon geven over de vanuit medisch standpunt noodzakelijke breedte en eerder al de onmogelijke afstand van 3.000 meter naar voren had geschoven.²⁷ De beslissing om de *zone neutre* te reduceren bleek echter voorbarig en werd op verzoek van de Service d’Hygiène herroepen. Na overleg kwamen het Comité Urbain en de Sanitaire Dienst tot een compromis. De uiteindelijke breedte van de *zone neutre* zou wel 800 meter bedragen, maar zou in verschillende fases gerealiseerd worden: ‘Pour ce qui concerne Kinshasa il a été décidé en 1931 la création d’une zone neutre de 800 mètres, à réaliser par tranches successives’.²⁸ Daarmee werd het probleem door het Comité Urbain op de lange baan geschoven.

In 1933 startte het koloniale bestuur in Kinshasa daadwerkelijk met de aanleg van de *zone neutre*. Oorspronkelijk was het de bedoeling de werkzaamheden eerder aan te vatten, maar de wereldwijde economische crisis was daar tussen gekomen. Vanwege nijpend geldgebrek had het koloniale bestuur besloten alle openbare werken die niet strikt noodzakelijk of dringend waren, zoals onder meer het onteigenen van de *zone neutre*, tijdelijk op te schorten:

‘Le Gouvernement a renouvelé ses instructions au sujet de la rigoureuse économie qui s’impose en tout domaine et il prescrit de supprimer toutes dépenses dont la nécessité n’est pas absolue et immédiate.’²⁹

Het is waarschijnlijk dat het Comité Urbain tegen de tijd dat het werk begon, vertrouwd was met het schema dat de ingenieur-architect René Schoentjes had gemaakt voor een dergelijke *zone neutre*. Sinds 1925 was Schoentjes als stedenbouwkundige bij het Ministerie van Koloniën in Brussel aangesteld. In die hoedanigheid presenteerde hij, waarschijnlijk op eigen initiatief, in 1933 een schematisch stadsmodel voor Congolese steden in het algemeen.³⁰ In dit ‘ville congolaise type’ kreeg de *zone neutre* een prominente plaats. Schoentjes projec-

26. Het centrale park waarop hier wordt gealludeerd, was het bestaande Parc De Bock. AA, GG 7.052, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 18 maart 1931.

27. Ook Robert Home wijst op de ‘arbitrary nature of the recommendations’ van dokters en gezondheidsexperts in verband met de breedte van de cordons. Indien de maximale vlucht van de malariamug inderdaad 3.000 meter zou bedragen, dan zou de invoering van het cordon sanitaire de Europese wijk in Kinshasa geenszins malariavrij maken. Home (1990), p. 126.

28. AA, GG 7.341, brief van dokter Tavernari van de Sanitaire Dienst aan de gouverneur-generaal, 12 juni 1933.

29. AA, GG 7.052, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 23 september 1931.

30. In verband met de architect René Schoentjes, zie hoofdstuk 4. Het schema is te vinden in het artikel ‘Considérations générales sur l’urbanisme au Congo belge’ (1933) van Schoentjes.

teerde zijn schema vervolgens op Kinshasa, haast verontwaardigd over het ontbreken van elke scheiding tussen de Europese en Afrikaanse wijk: 'à Kinshasa, nous arrivons presque à une interpénétration de la cité européenne et de la cité indigène, système qui n'est admis dans aucune Colonie.'³¹ In zijn voorstel voor Kinshasa tekende Schoentjes een *zone neutre* van 500 meter, een strook die ongeveer overeenstemde met het voormalige *no man's land*, zowel qua dimensionering als locatie (afb. 57). Dat deze strook na de uitbreiding van de Europese wijk voorbij de spoorweg was uitgegroeid tot één van de meest bruisende stadsdelen van Kinshasa, leek Schoentjes niet te belemmeren. Daarnaast wilde Schoentjes van de spoorweg opnieuw een fysieke buffer maken, waarbij hij de vergevorderde plannen van het Comité Urbain om de drukke spoorweglijn uit de Europese wijk te verwijderen, over het hoofd zag.³² Dat Schoentjes zo weinig van de lokale situatie en gevoeligheden op de hoogte was, is niet zo verwonderlijk. Hij maakte zijn schema vanuit Brussel en ondernam slechts enkele korte onderzoeksmissies naar Kinshasa. Omdat het schema van Schoentjes voor de *zone neutre* de onteigening van het nieuwe en bloeiende commerciële district in de Europese wijk impliceerde, werd het door het Comité Urbain nauwelijks in overweging genomen.

Hoewel het Comité Urbain zowel de adviezen van de Sanitaire Dienst als die van het Ministerie van Koloniën naast zich had neergelegd om tot een gemakkelijke uitvoering van de *zone neutre* te kunnen overgaan, had de aanleg veel weg van een hindernissenparcours. In 1933 werd een eerste korte strook over een breedte van 250 meter van de Afrikaanse wijk afgebroken. In totaal werden 55 percelen onteigend, waarvan de hutten werden vernietigd en de bewoners zouden worden geherhuisvest.³³ Deze strook van de *zone neutre* bevond zich naast het bestaande stadspark Parc De Bock, en kreeg als bestemming een dierentuin en een botanische tuin.³⁴ In 1936 werd ten westen van deze parkzone de Léo Golf Club geopend, wat het parkkarakter van de *zone neutre* verder versterkte. Voor het overige bevonden zich in dit gebied moestuinen, bewerkt door de Afrikaanse bevolking, die op deze manier trachtte het voorturende voedseltekort in de Afrikaanse wijk te reduceren. Het Comité Urbain had echter de grootste moeite om voor de onteigende Afrikanen een nieuwe woonplaats te vinden. De terreinen die daarvoor waren voorbereid, bleken voorturend te overstromen: 'Les travaux d'évacuation des indigènes ne peuvent être poursuivis parce que les terrains destinés à les recevoir ne sont pas asséchés convenablement.'³⁵ De onteigeningen werden

31. Schoentjes (1933), p. 549.

32. Tussen het Comité Urbain en de Compagnie du Chemin de fer, die de spoorweg uitbaatte, ontstond begin de jaren 1930 een moeilijke discussie over de locatie van het nieuwe spoorwegtracé en de kosten ervan. Uiteindelijk werd voor een directe verbinding tussen Léo-Oost en Léo-West gekozen. Daarmee volgde het Comité Urbain het voorstel van de Compagnie du Chemin de fer die de nieuwe spoorweg dwars door de Afrikaanse wijk wilde trekken. De grotendeels in onbruik geraakte spoorweg loopt vandaag nog steeds door de volkse buurten Lingwale, Kinshasa en Barumbu. ARNACO, GG 7/54, 'Ligne de Chemin de Fer 1931-1932'.

33. AA, GG 7.341, nota 'Etablissement d'une zone neutre', 17 september 1935. Deze anonieme nota biedt een overzicht van de evolutie van de *zone neutre* tussen 1931 en 1935.

34. Respectievelijk een 'Jardin Zoologique' en een 'Jardin Botanique'. Whymys (pseudoniem van Hélène Guillaume) beschrijft in haar 3.000 pagina's tellende manuscript *Chronologie de Léopoldville de 1881 à 1956* (1956) nauwgezet de aanleg en de opening van deze parken in de *zone neutre*.

35. De terreinen voor de onteigenden werden pas klaar verwacht tegen 31 december 1934. AA, GG 7.341, nota 'zone neutre District Urbain' van het Comité Urbain, 7 september 1934.

Afbeelding 57 | Kinshasa, 1932

De bovenstaande beeldmontage van het schema van de architect R. Schoentjes van 1932 (afb.3) op een luchtfoto van diezelfde tijd, toont aan dat Schoentjes een *zone neutre* in Kinshasa plande op de locatie waar zich in de jaren 1920 het commerciële centrum van de stad had gevormd. In het noordelijke deel van het commerciële centrum woonden Europeanen, in het zuidelijke deel Afrikanen. Tussen beide bevolkingsgroepen bestond echter geen duidelijke scheidslijn, iets dat volgens Schoentjes te betreuren viel.

Bron: Beeldmontage door auteur op basis van het schema van de architect R. Schoentjes en een luchtfoto van Kinshasa van 1931-1933 (coll. Department of Geology, MRAC, Tervuren)

daarop voor onbepaalde tijd stilgelegd.³⁶ Het gevolg was dat na de voltooiing van deze eerste fase, de *zone neutre* niet meer was dan een groot stadspark. De Afrikaanse en Europese wijk raakten elkaar nog over een aanzienlijke lengte.

Omdat de aanleg van de *zone neutre* moeilijker verliep dan gepland, was het Comité Urbain nog weinig te vinden voor een *zone neutre* met een breedte van 800 meter. Het Comité trachtte de overeenkomst met de Sanitaire Dienst te herroepen en drong aan op een versmalling. Daarbij betoogde het dat de breedte van de *zone neutre* er in feite vanuit sanitair en medisch perspectief toch weinig toe deed gezien de permanente aanwezigheid van Afrikaans huispersoneel in de Europese wijk:

‘Il y a lieu, au point de vue de ségrégation des population européennes et indigènes, de ne pas méconnaître un “fait” d’une autre importance: c’est qu’ à Léopoldville, qu’il y ait une zone neutre ou qu’il n’y en ait pas, qu’elle soit de 400 mètres, ou 800 mètres ou de toute autre étendue, la ségrégation des populations européennes et indigènes n’en est encore qu’ à l’état de théorie car dans la zone européenne, il n’y a pas de maisons ou n’habitent et dorment, nuit et jour, des indigènes, et précisément dans ces quartiers européens qui se trouve à plusieurs kilomètres de cités indigènes.’³⁷

Omdat het draagvlak voor een zeer brede *zone neutre* binnen het Comité Urbain erg klein was, opperde de Sanitaire Dienst dat een breedte van 400 meter ook wel zou volstaan. Hierbij verwees de dienst naar de uitkomst van een internationale conferentie in Kaapstad van november 1932 over ziektepreventie en hygiëne in Afrikaanse steden:

‘J’ai l’honneur de porter à la connaissance de Monsieur le Gouverneur que la “Conférence du Cap” (émanation de la SDN) qui a tenu ses séances en Novembre 1932 a établi certains principes fondamentaux de prophylaxie contre les maladies pestilentiellles en Afrique. Pour ce qui concerne la fièvre jaune ses conclusions disent notamment: “Ségrégation de la population européenne hautement réceptive, dans les quartiers de résidence séparés des villes indigènes par une zone, non construite large au moins 400 mètres”.’³⁸

Als compensatie eiste de Sanitaire Dienst dat de *zone neutre* de Europese wijk over de gehele lengte zou omgrenzen en niet enkel over een korte strook zoals tot dan het geval was. Daarnaast vond de dienst dat om de 150 meter een militaire eenheid zou moeten worden opgesteld, om te vermijden dat de *zone neutre* zonder toestemming werd overgestoken.³⁹

36. ‘Une première tranche de 250 m de large allant jusqu’à la place de Tabora d’Est à Ouest était réalisée en 1933. A ce moment, à la demande du Commissaire de District Urbain, le Gouverneur de Province décida de surseoir à la continuation des travaux.’ AA, GG 7.341, nota ‘Etablissement d’une zone neutre’, 17 september 1935.

37. AA, GG 7.341, nota ‘zone neutre District Urbain’ van het Comité Urbain, 7 september 1934.

38. Het gaat over de Sanitary Conference of Chief Health Officers (ook de Cape Town Conférence de Prophylaxie), te Kaapstad van 15 tot 25 november 1932. Deze conferentie werd georganiseerd door de Volkenbond (‘Société des Nations’ of kortweg SDN). AA, GG 7.341, brief van dokter Tavernari van de Sanitaire Dienst aan de gouverneur-generaal, 12 juni 1933.

39. ‘Dans le plan de 1933, un cordon sanitaire était prévu qui devait circonscrire tout la ville. Au surplus les hommes auraient été

In 1934 werden de afbraakwerken hervat, maar de verbreding van de *zone neutre* van 250 meter naar 400 meter bleek opnieuw voor problemen te zorgen. Niet alleen waren de bouwterreinen voor de onteigende Afrikanen nog steeds niet klaar, ook de geplande vernietiging van twee kleine tuinvijken van Europeanen zorgde voor beroering. Er werd door het Comité Urbain daarom besloten de *zone neutre* daar plaatselijk tot 250 meter te versmalen.⁴⁰ In de zone bevond zich ook een aantal woningen met magazijnen toebehorend aan Europeanen van Portugese afkomst.⁴¹ Wegens de grote rol die deze handelaren hadden in de bevoorrading van Kinshasa op het gebied van voedingswaren en luxe artikelen uit Europa, was het onteigenen van hun magazijnen een moeilijke kwestie. Het Comité Urbain besloot de handelaars te gedogen. In 1935 waren slechts 48 van de 200 beoogde onteigeningen voor de tweede fase uitgevoerd.⁴²

De ontwikkeling van de *zone neutre* kwam echter rond die periode in een volledige impasse, toen moest overgegaan worden tot de onteigening van de wijk rond de Place de Tabora in de huidige wijk Kinshasa. Op dit plein, in de beoogde *zone neutre*, had zich spontaan een nieuwe markt ontwikkeld.⁴³ Door de creatie van de eerste strook van 250 meter van de *zone neutre* was de afstand tussen de Marché Public van Kinshasa en de Afrikaanse wijk namelijk vergroot, waardoor Afrikanen langere afstanden tot de markt moesten afleggen. De nieuwe markt, gelegen op de rand van de Afrikaanse wijk en de *zone neutre*, was voor de Afrikanen een grote verbetering, omdat ze veel minder tijd verloren aan hun boodschappen. Het koloniale bestuur erkende dat:

‘Ces marchés se sont spontanément créés sous l’empire de divers événements parmi lesquels on peut citer, principalement, la création d’une zone neutre, actuellement de 300 mètres de largeur mais qui, dans le projet, s’étend sur 800 mètres, l’éloignement des indigènes de la ville européenne, la tendance des commerçantes indigènes d’exposer leurs marchandises près que possible des acheteurs qui ne disposent que de peu de temps, en dehors des heures de travail, pour faire leurs achats.’⁴⁴

Al in 1933 had het CFA de ‘illegale’ markt bij het Comité Urbain aangeklaagd, omdat meer dan tweederde van zijn Afrikaanse klanten de officiële, overdekte markt had ingeruild voor de markt op de Place de Tabora.⁴⁵ Daardoor zag het CFA een aanzienlijk deel van zijn winst verloren gaan. Hoewel ook de Sanitaire Dienst met klem vroeg over te gaan tot het verwij-

échelonnés à 150 mètres de distance l’un de l’autre sans tenir compte de la configuration du terrain ni de grande lignes de communication.’ AA, GG 7341, verslag van de vergadering van de Commission Technique des Travaux d’Hygiène, 17 september 1935.

40. ‘Le zone neutre comporte un développement de plus de 350 mètres, voir 400 mètres, à l’exception des deux cités jardins pour européens.’ AA, GG 7.341, nota ‘zone neutre District Urbain’ van het Comité Urbain, 7 september 1934.

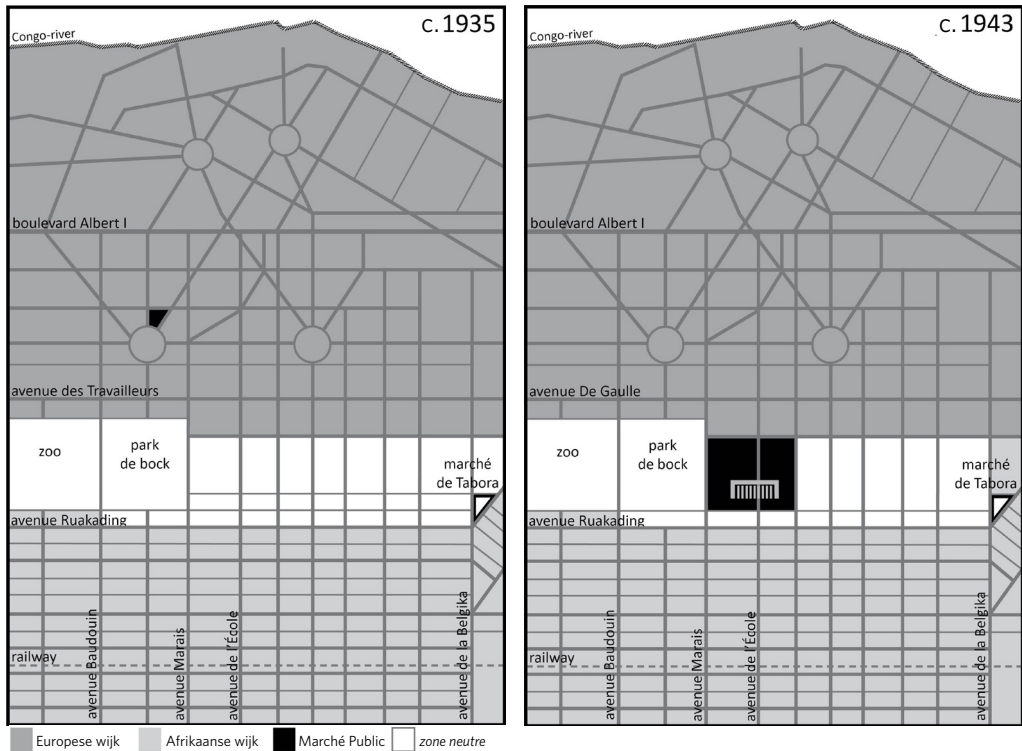
41. Het ging over de woningen met magazijnen en winkels van de Portugezen Soroma, Silva et Andreas en Valle et Cie. AA, GG 7.341, plan met aanduidingen.

42. AA, GG 7.341, nota ‘Etablissement d’une zone neutre’, 17 september 1935.

43. Ook op de Place St Jean in de wijk Lingwala had zich een dergelijke ‘illegale’ markt ontwikkeld. AA, GG 10.008, nota van gouverneur-generaal A. Tilkens, 7 augustus 1934.

44. AA, GG 10.008, brief van gouverneur-generaal A. Tilkens, 7 augustus 1934.

45. Markten in de ‘cité indigène’ of Afrikaanse wijk waren tot na de Tweede Wereldoorlog verboden. Om deze reden werd de markt

Kinshasa, 1935 en 1943 | **Afbeelding 58**

Omdat de Marché Public zich in de Europese wijk (donkergrijs) bevond, moesten Afrikanen zich na de creatie van de *zone neutre* in 1935 steeds door deze scheidingszone (wit) verplaatsen om de markt te bereiken (afbeelding links). Dit zorgde voor heel wat klachten van Europeanen over de aanwezigheid van Afrikanen in de Europese wijk, de *zone neutre* werkte niet als buffer tussen beide gemeenschappen. Omdat de afstand van de Afrikaanse wijk (lichtgrijs) tot de Marché Public van Kinshasa door de creatie van de *zone neutre* was vergroot, richtten Afrikanen 'illegale' markten op de rand van de *zone neutre* en de Afrikaanse wijk op, zoals de Marché de Tabora. Om ervoor te zorgen dat Afrikanen niet meer door de *zonen neutre* zouden passeren en om de 'illegale markten' overbodig te maken, besliste het Comité Urbain in 1943 de Marché Public naar de *zone neutre* te verplaatsen (afbeelding rechts).

Schematische plattegrond van de locatie van de Marché Public in Kinshasa in 1935 en 1943 (tekening door auteur)

deren van de markt en de handhaving van de *zone neutre*, vertoonde het Comité Urbain zich weinig bereid over te gaan tot de destructie van ‘un des centres les plus actifs de la cité indigène’.⁴⁶ Hoewel dergelijke onofficiële markten in feite verboden waren, tolereerde het Comité Urbain de markt omdat rond de Place de Tabora een nieuw economisch knooppunt was ontstaan.⁴⁷ In de omgeving van de markt hadden zich namelijk tal van commerçanten gevestigd, voornamelijk uit Oost- en West-Afrika, die er een gelijkaardige rol vervulden als die van de Portugese, Griekse en Italiaanse handelaars voor de overdekte markt van het CFA.⁴⁸ Verder bevonden zich ook de eerste moskee van Kinshasa, de Portugese school en tal van kleine Afrikaanse fabrieken daar in de buurt. Om de economische belangen te vrijwaren en de goede vrede te bewaren, had het Comité Urbain het geraden gevonden de markt te laten bestaan:

‘Il serait indiqué pour les motifs d’ordre public et économique de conserver la Place de Tabora, marché important, autour lequel sont groupés, outre la mosquée, quelques industries indigènes importantes.’⁴⁹

Hoewel het Comité Urbain in 1933 instemde om wel de Afrikaanse wijk rond de markt af te breken, is de sloop nooit een feit geworden.⁵⁰ Tot grote ergernis van de Sanitaire Dienst kende deze nieuwe commerciële wijk in de volgende jaren een steeds groter succes, en werd de afbraak steeds onwaarschijnlijker.

De herbestemming van de zone neutre

Hoewel de *zone neutre* van Kinshasa aanvankelijk een ambitieus project was, hadden de beslissingen van het Comité Urbain als gevolg dat de omvang van de *zone neutre* erg beperkt bleef. Een goede werking van deze *zone neutre* werd bovendien al van meet af aan ondermijnd. Afrikanen die zich naar de officiële, overdekte markt van het CFA wilden begeven, moesten daarvoor steeds door de *zone neutre*. Het scheidende karakter werd daardoor teniet gedaan. Na verschillende klachten over de aanwezigheid van de markt in de Europese wijk rond 1928, laaide de discussie over de locatie ervan in 1942 opnieuw op, deze keer op initiatief van de lokale pers. De gematigd conservatieve katholieke krant *Le Courrier d'Afrique*, in

op de Place de Tabora, een gebied dat officieel tot de ‘cité indigène’ behoorde, als illegaal beschouwd. AA, GG 10.008, brief van het Crédit Foncier Africain, 24 juni 1933.

46. AA, GG 7.341, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 10 augustus 1933.

47. ‘Il convient de retenir que de grands intérêts sont en jeu: toutes les factories situées près du marché tirent leur existence de ce voisinage. Elles disparaîtraient si un nouveau marché était construit.’ AA, GG 10.008, brief van provinciechef A. de Beaufort aan assistent van de provinciecommissaris M. Maquet, 10 augustus 1934.

48. Vandaar ook de naam Place de Tabora: Tabora is een stad in Tanzania, Oost-Afrika. Het is ook de enige stad in Afrika waar de Belgen tijdens de Eerste Wereldoorlog een overwinning behaalden op het Duitse leger. Zie hiervoor Delpierre (2002). Verder was er vlakbij ook de Avenue des Sénégalais, verwijzend naar de vele Afrikanen uit West-Afrika. Veel van de geïmmigreerde Afrikanen woonden in de buurt Citas rond de Place de Tabora en nabijgelegen moskee (in de wijk Barambu).

49. AA, GG 7.341, brief van de districtscommissaris aan de dokter van de Sanitaire Dienst, 20 april 1933.

50. AA, GG 7.341, nota van districtscommissaris Van De Capelle, 7 juni 1933. AA, GG 16.262, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 1941.

Kinshasa, 1943 | **Afbeelding 59**

In 1943 werd de nieuwe Marché Public van Kinshasa geopend in de *zone neutre*. Het betrof een lang uitgerekt gebouw in art deco-stijl naar een ontwerp van de architect M. Van Hentenryck. Het gebouw had een open zijde naar de Afrikaanse wijk en een gesloten gevel naar de Europese wijk (zie foto).

Marché Public, Kinshasa (op de locatie van de huidige Marché Central), 1943, Bron: Whymys (1956)

Kinshasa gedrukt en de spreekbuis van de Europese gemeenschap, publiceerde begin 1942 een artikel over de ongepastheid van de locatie van de officiële markt onder de veelzeggende titel 'Un Marché qui n'est pas à sa place'.⁵¹ De krant argumenteerde dat de locatie ervan alle recente investeringen in de *zone neutre* en de scheiding van bevolkingsgroepen teniet deed:

'L'administration a pris grand soin de fixer les limites de la ville européenne et de la cité indigène. Elle a imposé, à juste titre, le respect d'une large zone neutre, qu'elle a pris soin d'orner de parcs et de jardins du plus heureux effet. Mais, après avoir fait tout ce qu'il fallait pour que les noirs restent chez eux et ne viennent pas encombrer les rues de la ville européenne, où ils n'ont que faire, la même administration a magnifiquement installé le marché indigène en plein centre européen, faisant de la zone neutre, non plus une séparation mais une voie de communication, un lieu de passage intense et obligé pour les noirs allant acheter ou vendre leurs vivres.'⁵²

In het artikel werd gepleit om twee afzonderlijke markten op te richten. Het dubbele marktstelsel in de Congolese stad Lubumbashi, waar elke gemeenschap over een eigen markt beschikte, werd als voorbeeld aangedragen. De consternatie steeg nog meer toen de krant even later te weten kwam dat de markt inderdaad zou verplaatst worden, maar niet naar de Afrikaanse wijk zoals ze had gesuggereerd, maar naar de *zone neutre* zelf:

'D'aucuns envisageraient, paraît-il, d'établir le marché dans la zone neutre à l'emplacement de l'ancien jardin zoologique. Demi mesure qui ne fera que créer des nouveaux mécontents. Tout d'abord elle empêchera encore une fois la zone neutre de remplir son rôle de séparation entre la ville européenne et la ville indigène; ensuite elle gâtera fatalement les jardins qui ont été établis à cet endroit et qui sont l'un des jolis coins de Léo.'⁵³

Het Comité Urbain, dat inderdaad op zoek was naar een nieuwe locatie voor de markt, werd gealarmeerd door het krantenartikel en heroverwoog zijn plan om de markt te verhuizen naar de *zone neutre*. Daarvoor werden onder andere de tekeningen van de twee markten te Lubumbashi opgevraagd en bestudeerd.⁵⁴ Het Comité Urbain was echter weinig geneigd om de markt in de Afrikaanse wijk te vestigen, zoals in Lubumbashi het geval was, uit angst de volledige controle over het marktwezen te verliezen, zoals dat al was gebeurd met de markt op de Place de Tabora. Uiteindelijk zette het Comité Urbain zijn oorspronkelijke plan door en op 31 december 1943 werd de nieuwe Marché Public ingehuldigd, midden in de *zone neutre*, weliswaar niet in de dierentuin, maar naast het Parc De Bock (afb. 58). De markt bevindt zich daar vandaag nog steeds.⁵⁵ De keuze van het Comité Urbain om de

51. AA, GG 10.008, artikel 'Un Marché qui n'est pas à sa place' in *Le Courrier d'Afrique*, januari 1942.

52. AA, GG 10.008, artikel 'Un Marché qui n'est pas à sa place' in *Le Courrier d'Afrique*, januari 1942.

53. AA, GG 10.008, artikel 'Le marché de Léo' in *Le Courrier d'Afrique*, januari 1942.

54. AA, GG 10.008, nota 'Référence article *Courrier d'Afrique*', 7 februari 1942.

55. Tussen 1969 en 1971 werd op initiatief van president Mobutu en met Frans ontwikkelingsgeld een nieuw marktcomplex opge-

‘onhygiënische’ markt juist in de sanitaire buffer te plaatsen, lijkt erg contradictoir. Vanuit praktische overwegingen was het echter een logische beslissing om de markt bij de bron van haar bestaan te vestigen, namelijk in de buurt van de vele magazijnen en winkels in het commerciële district en in de nabijheid van zowel de Europese als Afrikaanse klanten. De *zone neutre* op de grens van beide gemeenschappen, omgeven door commerciële functies, voldeed perfect aan alle voorwaarden. De verhuizing van de markt maakte bovendien het gedoogbeleid van de koloniale overheid ten opzichte van ‘illegale’ markten op de rand van de *zone neutre*, zoals de markt op de Place de Tabora, overbodig. De koloniale overheid kon daardoor opnieuw de zeggenschap over het marktwezen verwerven en miste niet langer de inkomsten van de marktvergunningen.

De nieuwe overdekte Marché Public bestond uit een groot en lang uitgerekt gebouw in art deco-stijl naar een ontwerp van de Belgische architect Marcel Van Hentenryck (afb. 59).⁵⁶ Het gebouw bood onderdak aan 650 marktkramers, 40 overdekte kleine winkeltjes en restaurants (afb. 60).⁵⁷ In 1945 werd de markt uitgebreid met onder andere een aparte vismarkt, koelkamers, opslagplaatsen, politieposten, fonteinen, parkeerplaatsen en fietsenstallingen.⁵⁸ De Europese publieke opinie betreurde dat er geen aparte markt werd gebouwd voor Europeanen, maar leek vrede te kunnen hebben met het nieuwe marktcomplex, in de eerste plaats omdat het aan de kant van de Europese wijk volledig afgesloten was:

‘Du coté du quartier européen, le marché est strictement fermé de façon à éviter tout inconvénient pour les voisins les plus proche, de l’autre coté du parc. Par contre, l’ensemble est largement ouvert vers la cité indigène pour permettre un accès facile à toutes les échoppes et une extension éventuelle si besoin en est.’⁵⁹

Na de opening in 1943 geraakten alle beschikbare plaatsen op de markt vlot gevuld. De meeste verhuurders van de losse standplaatsen in het midden van het gebouw waren Afrikanen, maar bijna alle winkels aan de zijanten van het gebouw werden uitgebaat door Portugezen, Grieken en Italianen.⁶⁰ Deze laatste nationaliteiten werden omwille van hun iets donkere huidskleur en hun statuut van kleine commerçanten door de koloniale overheid als ‘tweederangs blanken’ beschouwd.⁶¹ Ook Indiërs, Pakistanen en Libanezen, in

trokken op deze locatie door de Belgische bouwondernemingen Safricas en Coletín, vermoedelijk naar een ontwerp van Tala N’Gai. Dit gebouw dient tot op vandaag als markt en wordt de ‘Marché Central’ genoemd, zie afb. 61.

56. Marcel Van Hentenryck was tevens de architect van het voetbalstadion Stade Tata Raphaël (dat vervolgens de naam Stade Roi-Baudouin kreeg en later Stade du 20-mai), de Marché Gambela en het Parc de Sports Général-Ermens (het huidige Centre Culturel des Langues Swahili et Arabe). Zie: Toulíer et al. (2010).

57. AA, GG 5.367, ‘Questionnaire’, 11 juni 1943.

58. AA, GG 5.367, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 22 juni 1944.

59. Bibliotheek van de AA, artikel ‘L’inauguration du nouveau marché de Léo’ in in *Le Courrier d’Afrique*, 3 januari 1944.

60. AA, GG 5.367, ‘Locataires des échoppes du marché central’ (nota met plan), 1948.

61. Vele van de Portugezen waren afkomstig uit het buurland Angola, een Portugese kolonie. De Portugese aanwezigheid in Centraal-Afrika dateerde al van 1482, toen de Portugese ontdekkingsreiziger Diego Cam voor het eerst de Congo-rivier bevoer. In de jaren 1930, na de wereldwijde economische crisis, emigreerden ook Portugezen uit Europa naar Belgisch Congo. De Portugezen hadden van bij

Afbeelding 60 | Kinshasa, 1943

Het nieuwe marktgebouw in de *zone neutre* had een U-vormige plattegrond. Op de binnenplaats werden 650 marktstalletjes in parallelle rijen ondergebracht. Aan de zijden waren een veertigtal plaatsen voor winkels en restaurants.

Marché Public van Kinshasa (op de locatie van de huidige Marché Central), 1943, Bron: Whymys (1956)

het koloniale jargon ‘gens de couleur’, behoorden meestal tot de categorie van detailhandelaars, een beroep dat door de Belgen als weinig verheven en nobel werd gezien.⁶² Deze ‘tweederangs blanken’ en ‘gens de couleur’ vormden in feite een intermediaire bevolkingsgroep tussen de twee uitersten van zwart en blank. Hun tussenpositie op de *colour bar* stelde hen in staat zowel met de Europese als de Afrikaanse bevolking handel te drijven. Hierbij gedroegen ze zich ten opzichte van de Afrikaanse bevolking opvallend anders dan de Belgen, waardoor zij door de Afrikaanse bevolking ook anders werden gepercipieerd.⁶³ Doordat deze intermediaire bevolkingsgroepen zich net als de autochtone Congolezen in een ondergeschikte positie bevonden, leidden ze een leven dat in vele aspecten dichter aanleunde bij dat van die autochtone bevolking. Daarbij kwam dat zij zich permanent kwamen vestigen in Congo en daardoor ook beter geïntegreerd waren in de maatschappij, in tegenstelling tot de meeste Belgen die slechts tijdelijk in de kolonie verbleven. Ook vanwege hun commerciële belangen deden deze intermediaire bevolkingsgroepen meer moeite om de afstand tot de autochtone bevolking te verkleinen. Zo spraken velen van hen de plaatselijke taal Lingala en kenden ze de lokale zeden en gebruiken. Dit alles zorgde ervoor dat de Afrikaanse bevolking een duidelijk verschil ervoer tussen de Belgen en de intermediaire bevolkingsgroepen zoals de Grieken.⁶⁴ De activiteiten van deze bevolkingsgroepen bij de import en export werden op den duur zo groot dat de Belgen tijdens de heropleving na de economische crisis in de jaren 1930 een te grote concurrentie voor hun groothandel vreesden. Bovendien gingen ze zich zorgen maken over de cruciale positie die deze ‘buitenlanders’ innamen in het contact met de Afrikaanse bevolking. Voormalig districtcommissaris Georges Moulaert merkte dan ook in 1939 ongerust op:

het ontstaan van Belgisch Congo een belangrijke positie in de handel, in die mate zelfs dat tot 1880 in de toenmalige hoofdstad van Belgisch Congo, Boma, het Portugees gold als belangrijkste handelstaal. Vele Italianen arriveerden net voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog in Congo, vanuit Italië (voornamelijk uit de streek rond de steden Biella en Vercelli) of uit Italiaanse kolonies in Afrika (voornamelijk Ethiopië). De oorlog ontvluchtend, vestigden de meesten zich in de provincie Katanga (in de stad Lubumbashi), maar er emigreerden ook Italianen naar Kinshasa. Vele Italianen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Kinshasa verbleven, werden om politieke redenen geïnterneerd in het kamp Lufungula. De meeste Italianen waren handelaars of ambachtslui, maar sommigen waren ook arbeiders. De eerste golf Grieken arriveerde in Congo rond 1900, toen Griekenland in oorlog verkeerde. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog ontving Congo een groot aantal Griekse oorlogsvluchtelingen. De meeste Grieken waren handelaars die, zoals de Italianen, meestal pas na een eerste stop in het binnenland (Lubumbashi, Matadi of Boma) in Kinshasa belandden. Grieken hielden zich in de eerste plaats bezig met de import van gebruiksartikelen en export van lokale producten. In Kinshasa bestond een kleine joodse gemeenschap die voornamelijk grote, moderne winkels openhield. Veel joden waren afkomstig van het eiland Rhodos, dat tussen 1912 en 1948 in Italiaanse handen was, en hadden vaak de Italiaanse nationaliteit. In verband met de diverse bevolkingssamenstelling van de Europese gemeenschap in Belgisch Congo, zie Denis (1956), Antippas (2008), Giordano (2008), Rahmani (2008).

62. Interview auteur met Antoine Lumenganeso, directeur ARNACO, juni 2008. De Indo-Pakistaniërs kwamen meestal via Zanzibar in Kinshasa terecht en waren ook actief in de detailhandel. Andere Arabieren waren afkomstig uit West-Afrika en het Midden-Oosten. In de wetgeving werden Arabieren vaak geklasseerd onder de noemer ‘asiatiques’ of ‘gens de couleur’.

63. ‘Ils sont considérés par la population locale comme des catégories sociales “intermédiaires”. Très actives dans les opérations d’import-export et de redistribution, ces populations sont, en fait, très intégrées à la vie de la capitale. Presque tous parlent une des langues nationales. Leur rapport avec les Zaïrois sont quotidiens et privilégiés dans le monde du commerce.’ Pain (1983), p.55.

64. ‘Les Congolais avaient une autre perception du “Grec” qui était plus proche des indigènes que les Belges qui portaient l’étiquette du colonialiste, de l’Administrateur territorial et enfin du “M'bula Matadi”’. Antoine Lumenganeso in de inleiding van het boek *Pionniers Méconnus du Congo Belge* (2008) van Georges Antippas, p.7. M'bula Matadi betekent letterlijk in het Lingala: ‘Hij die bergen breekt’. Met de term werd verwezen naar de wreedheid in Congo Vrijstaat onder het bewind van Léopold II.

Afbeelding 61 | Kinshasa, 2008

Onder president Mobutu werd tussen 1969 en 1971 een nieuw marktcomplex (de Marché Central) gebouwd op de locatie van het koloniale marktgebouw (de Marché Public). Tot op vandaag kent dit marktgebouw een grote aantrekkingskracht op de inwoners met een enorme verkeerscongestie in de omgeving van de markt tot gevolg. In de jaren 1980 werden de zijanten van het Park De Bock (links in beeld) tevens door marktkramers ingepalmd.

Marché Central, Kinshasa, 2008, Bron: Rahmani (2008)

‘Comment pouvons-nous développer et augmenter l’importation belge au Congo si nous laissons prendre tout le commerce de détail par des étrangers? Bientôt seuls des étrangers (Portugais, Grecs, Levantins, Hindous, Arabes) seront en contact avec l’indigène.’⁶⁵

De Marché Public was één van de weinige plaatsen waar de verschillende gemeenschappen van Kinshasa met elkaar in aanraking kwamen. Dit had tot gevolg dat de *zone neutre*, in tegenstelling tot de oorspronkelijke bedoelingen, eerder als een openbare ruimte en zelfs als een plaats van ontmoeting werd opgevat dan als een cordon sanitaire:

“Le grand marché de public de Léopoldville, établi entre deux centres européen et indigène, connaît chaque matin, une affluence considérable [...]. Ici, se placent les vendeuses de poisson frais ou fumé; là les marchands de viande fraîche; plus loin ceux, voici ceux qui offrent des légumes, des fruits, du manioc; on peut trouver au grand marché une grande quantité des vivres qui alimentent – de manière à peine suffisante, faut-il l’ajouter – l’immense population noire de Léopoldville, et même en partie la population blanche.” Le grand marché est l’un des rares endroits où les deux communautés (blanche et noire) se croisent [...].’⁶⁶

Ondanks de diverse initiatieven vanuit de stedenbouw om de *zone neutre* na de Tweede Wereldoorlog nieuw leven in te blazen, werd de verdere uitbreiding van de *zone neutre* in de naoorlogse jaren volledig opgeschort.⁶⁷ In plaats daarvan kwam een gigantische druk vanuit de vastgoedsector en de Portugese, Griekse en Italiaanse handelaren op het ideaal gelegen en van bebouwing vrij gebleven centrumgebied. Dit zorgde ervoor dat de *zone neutre* in de laatkoloniale jaren langzaam uit het stadsweefsel van Kinshasa verdween. Hoewel de golfterreinen, de diertuin en de botanische tuin tot op vandaag grotendeels bewaard zijn gebleven als relictten van de geschiedenis, werkte de *zone neutre* daardoor nooit als een scheidingszone tussen Afrikanen en Europeanen zoals oorspronkelijk gepland werd. De scheiding tussen de Europese en Afrikaanse woonwijken was in het Kinshasa van de koloniale periode compleet. Ook werden vanaf de jaren 1930 op andere gebieden segregatistische maatregelen ingevoerd. Toch bleek de ontwikkeling van een cordon sanitaire tussen de Europese en Afrikaanse wijken voor het Comité Urbain net een brug te ver. Dat stelde in de praktijk vrijwel altijd economische belangen boven raciale segregatie.

65. Moulaert (1939b), p.374. Georges Moulaert (*1875-†1958) was een belangrijke koloniale bestuurder in Belgisch-Congo. Hij werd in 1907 benoemd tot districtscommissaris van de Stanley-Pool (Kinshasa) en kreeg later de titel van ere-vice gouverneur-generaal van Belgisch Congo. Voor de carrière van Georges Moulaert in Belgisch Congo, zie Moulaert (1950).

66. Georges Ngali citeert hier de schrijver Dieudonné Mutombo uit diens werk *Kin-la-belle, Kin-la-folie, Victoire de l'Amour* dat werd gepubliceerd in 1954. Ngali (2007), p. 164.

67. In 1944 trachtte de Sanitaire Dienst opnieuw een *zone neutre* van 800 meter af te dwingen. Gouverneur-generaal Pierre Ryckmans toonde zich echter weinig enthousiast (AA, GG 19.580). In 1949 tekende de architect Georges Ricquier een grote *zone neutre* in zijn masterplan voor Kinshasa, maar het masterplan werd afgewezen. Zie hiervoor hoofdstuk 9.

3. Dar es Salaam: Compensaties voor de *open space*

Net als in Kinshasa botste de invoering van de *open space* in Dar es Salaam op lokale handelsbelangen, in de eerste plaats die van Aziaten. Het Britse bestuur zag zich daardoor genoodzaakt de raciale segregatie te compenseren. In deze microstudie tonen we aan dat dit compensatiebeleid van de Britten de door hen gewenste raciale segregatie voor een groot deel tenietdeed, ook al slaagden ze erin de *open space* na veel moeite te realiseren. Dit had als gevolg dat na de uitvaardiging van de *Building Areas for Dar es Salaam Township* in 1924 (waarmee de stad in drie zones werd verdeeld: Zone I voor Europeanen, Zone II voor Aziaten en Zone III voor Afrikanen), rassensvermenging in Dar es Salaam een feit bleef.⁶⁸

De slepende onteigening van de open space

Oorspronkelijk waren de Britten van plan de *open space* tussen de Afrikaanse en Aziatische wijk een breedte te geven van 300 yards (274 meter). Al omstreeks 1920 werden nieuwe bouwaanvragen voor het gebied waar de *open space* gepland was, geweigerd. Het implementatieproces van de *open space* ving dus in feite aan meteen nadat de Britten in Dar es Salaam de macht namen en nog voordat de definitieve vorm van de *open space* werd vastgelegd in de *Building Areas for Dar es Salaam Township* in 1924. Maar het gebied was reeds vrij dicht bevolkt en 527 onteigeningen dienden uitgevoerd te worden om het te ontruimen (afb. 64). Omdat het koloniale bestuur geen raad wist met de grote hoeveelheid onteigeningen, werd vrij snel geopperd de breedte van de *open space* tot 200 yards te reduceren. Omdat de dokters van de Sanitaire Dienst een minimumbreedte hadden opgegeven van 300 yards, verviel de sanitaire argumentering die de grondslag van de *open space* vormde. Het koloniale bestuur beseftte dit wel, maar vond dit geen probleem, omdat een *open space* met een beperkte breedte dezelfde ‘voordelen’ op het vlak van rassensegregatie opleverde:

‘Returned to less than 300 yards in width, a “zone” as a protective belt against the dissemination of infectious diseases etc. fails of its object, it seems to me. True it could be better than no zone at all, but it is matter for consideration whether the provision of a chain of open parcs [...] would not be equally efficacious, it would certainly be less trouble, less expensive.’⁶⁹

Onder druk van de *land officer* besloot het koloniale bestuur de geplande zone nadien met nog 50 yards te versmallen langs de zijde van de Indian Bazaar, het commerciële hart van het centrum, en de zone bovendien wat naar het westen op te schuiven, omdat het bestuur verwachtte dat onteigeningen van de Afrikaanse wijk gemakkelijker zouden verlopen.⁷⁰ De reductie van de *open space* zorgde niet alleen voor aanzienlijk minder onteigeningen, 321 in plaats van 527, het commerciële hart van de stad werd ook minder aangetast: ‘This

68. Voor de *Building Areas for Dar es Salaam Township* van 1924, zie hoofdstuk 4.

69. TNA 3088, brief van de *chief secretary* aan *district officer* Brett, ongedateerd.

70. De (*public*) *land officer* was een koloniaal ambtenaar van regionaal niveau. Hij stond in voor het beheer van overheidsland, het innen van belastingen op overheidsland en het toezicht op de naleving van de wetgeving in verband met landgebruik.

movement of the zone to the westward is desirable for the reason that the area to the east of the zone is limited and the more valuable for commercial purposes.⁷¹ Toch bleef tot 1924 binnen het koloniale bestuur twijfel bestaan of het wel gerechtvaardigd was om midden in de stad, waar de percelen het meest waardevol waren, een compleet onbebouwde zone te creëren:

‘As you are aware, Dar-es-Salaam is very congested and very little additional area is available for the further extension of the commercial quarter. It therefore becomes a point for consideration whether the Government is justified in clearing a belt right across the town, covering an area of about 50 acres.’⁷²

De *land officer* stelde daarom voor de geplande zone opnieuw met 50 yards af te slanken, maar het Central Town Planning and Building Committee ging niet akkoord met een verdere inkrimping.⁷³ Als compromis stelde de *land officer* voor om aan de dwarse wegen in de beoogde *open space* winkels en zelfs woningen toe te laten. De gezondheidsinspecteur van het Committee weerlegde dit echter door te stellen dat de *open space* hierdoor niet langer zou functioneren als sanitaire buffer. Door de eerdere reducties was de *open space* die functie echter al eerder kwijt geraakt. Wat het Committee vooral wilde vermijden was dat zich zowel Afrikanen als Aziaten in de *open space* zouden vestigen, waardoor in plaats van de gewenste rassensegregatie nog meer rassenvermenging zou ontstaan. Het Committee stelde daarom voor geen gebouwen in de *open space* toe te laten, met uitzondering van enkele openbare sportpaviljoenen:

‘The Medical Officer of Health suggest that there should be no houses built on the roads where they crossed the neutral zone [...]. The Committee discussed this point and were of the opinion that any houses on the neutral zone would defeat its object but that non residential buildings in the nature of a sports pavilion or institute might be allowed.’⁷⁴

De *open space* van Dar es Salaam zou in de toekomst dienst doen als openbare tuin en sportgelegenheid voor Afrikanen en Aziaten.⁷⁵

Om de bestaande woningen in het gebied gemakkelijk te kunnen onteigenen werd de wetgeving op een eigenaardige wijze toegepast: herstellingen aan bestaande woningen werden geweigerd. Zodra de woningen in te slechte toestand verkeerden, werden ze onbewoonbaar verklaard en werd de bewoners gevraagd de woning te vernietigen en te verhuu-

71. TNA 3088, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 25 maart 1924.

72. TNA 3088, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 25 maart 1924.

73. ‘Under these circumstances, and because of the scarcity of land available for expansion, I am of opinion that a zone 100 yards wide would provide ample *open space* which could be utilized for Asiatic and Native Sports grounds and gardens.’ TNA 3088, verslag van de vergadering van het Central Town Planning and Building Committee, 12 maart 1924.

74. TNA 3088, verslag van de vergadering van het Central Town Planning and Building Committee, 14 mei 1924.

75. TNA 3088, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 25 maart 1924.

zen.⁷⁶ De meeste bewoners weigerden echter te verhuizen wanneer hun woning onbewoonbaar werd verklaard en kwamen daardoor in slechte woonomstandigheden terecht. Omdat de procedure die herstellingen aan woningen in de *open space* verbood een storm van protest uitlokte, werd in 1926 een Commission of Inquiry door de gouverneur aangesteld die een meer menswaardige en tevens meer doeltreffende manier van onteigening diende te bepalen.⁷⁷ Er werd besloten elk huis in de *open space* een 'remaining life' van maximaal tien jaar toe te kennen. Bij het verstrijken van deze termijn dienden de bewoners hun woning te vernietigen en op eigen kosten te verhuizen naar de zone waar ze op basis van hun type woning (in de praktijk betekende dat dus ras), thuishoorden. Het is opvallend hoe het Britse bestuur er alles aandeed om niet voor de onteigening van de *open space* te moeten betalen.⁷⁸ De meeste Afrikanen kregen voor hun woning, in de officiële briefwisseling steeds 'hut' genoemd, een 'remainig life' van drie jaar.

Toen de resterende termijn van verschillende huizen in de *open space* verstreek en er instructies tot afbraak ('demolition orders') werden uitgevaardigd, bleek er een tekort aan percelen in de Afrikaanse wijk Kariakoo (Zone III in de *Building Areas for Dar es Salaam Township*) waarnaar de Afrikaanse onteigenden konden verhuizen.⁷⁹ Door de grote demografische groei van Dar es Salaam na de komst van de Britten was Kariakoo al snel volgebouwd geraakt, inclusief de terreinen ten westen van de diagonale Msimbazi Street die in 1923 waren toegevoegd. In 1929 werd Zone III voor Afrikanen daarom uitgebreid met 600 nieuwe percelen ten westen van Kariakoo op de voormalige Borman's *chamba* (kokosnootplantage), die vanaf dan Ilala werd genoemd. Hoewel een groot deel van de Afrikaanse bewoners van de *open space* naar Ilala verhuisden, bleven sommigen dit weigeren omdat hen geen enkele schadeloosstelling voor de onteigening werd aangeboden, terwijl dat in de binnenstad wel gebeurde bij Aziaten en Arabieren wanneer ze werden onteigend. In 1929 diende J.F. de Souza, de zoon uit een gemengd huwelijk van een Goan, een Indiër, en een Afrikaanse, een petitie in ten behoeve van zijn Afrikaanse moeder die in de *open space* woonde. Daarin stelde hij deze discriminatie aan de kaak. Hij betwistte de onteigening zonder schadeloosstelling door ondermeer te verwijzen naar het volgens hem rechtvaardig-

76. In verband met deze onteigeningsprocedure, zie ook hoofdstuk 4. Hoewel de Britten niet erg succesvol waren in het vrijmaken van het terrein, lijkt het vermoeden dat bij sommige Afrikanen leefde dat het Britse bestuur moedwillig de zone zou hebben afgebrand, incorrect. Wel is het zo dat het koloniale bestuur na een brand van 1921 op de rand van de Aziatische wijk geen nieuwe bouwvergunningen afleverde aan de slachtoffers van de brand. Het bestuur ging er namelijk van uit dat het afgebrande gebied op zeer korte termijn zou moeten worden onteigend aangezien het in de geplande *open space* lag. Uiteindelijk werd het gebied niet in de *open space* opgenomen. TNA 3088, nota van *district officer* Brett aan de *chief secretary*, 10 februari 1922.

77. TNA 10477, 'Special Rulings', 1926.

78. 'As regards compensation it is considered that none should be paid in the case of houses built since the publication of the Township Rules of 1923.' TNA 12589 Vol. I, nota van de *provincial commissioner* aan de *chief secretary*, 13 augustus 1929.

79. 'The Authority cannot too strongly urge the necessity for the provision of a large number of plots since 153 Demolition Orders fall due within 10 months from the date of this letter, and it will be most unfortunate if it becomes necessary to extend the life of these houses on account of inability to find alternative plots for the owners.' TNA 12589 Vol. I, brief van *executive officer* Scott (Township Authority) aan de voorzitter van het Central Town Planning & Building Committee, de *land officer* en de *director of Surveys*, 19 januari 1928.

gere beleid van het voormalige Duitse bestuur, dat aan Afrikanen die werden onteigend wel tegemoetkomingen aanbood.⁸⁰ Hiermee raakte hij een gevoelige snaar, omdat de Britten de Duitsers er juist altijd van beschuldigden dat ze te weinig respect voor de Afrikaanse bevolking hadden.

In 1930 dienden nog eens zes Afrikanen, bijgestaan door hun advocaat W. Dharsee, een Indiër, een petitie in, met de vingerafdruk van elk van de zes Afrikanen als handtekening en gericht aan de gouverneur Cameron. Ze eisten een degelijke schadeloosstelling voor hun perceel en woning.⁸¹ Bovendien namen zij het niet dat ze naar Ilala moesten verhuizen, omdat deze wijk veel verder van het stadscentrum lag dan de *open space*:

‘Should Your Excellency’s decision be to keep the spaces open for the purpose of town planning, then we submit that similar plots may be given to us in residential quarters in lieu of and in substitution for our present site.’⁸²

Omdat het hier niet ging om ‘unsophisticated tribesmen’ werd besloten deze Afrikanen tegemoet te komen en ze gratis transport ter beschikking te stellen waarmee ze hun huizen naar hun nieuwe percelen konden overbrengen.⁸³ Het feit dat Afrikanen die eerder verhuisden niet over deze tegemoetkoming konden beschikken, toont de willekeur en het opportunisme van het Britse bestuur aan. Binnen het bestuur was het eigenlijk enkel de *district officer* die regelmatig opkwam voor de rechten van de Afrikanen. Zo eiste hij in 1930 dat vijf Afrikanen na hun onteigening onderdak en een uitkering kregen, omdat ze zeer oud, arm of ziek waren:

‘They are cases which in other parts of the world would be inmates of an asylum for destitute old people. I consider that they should be paid a compassionate allowance sufficient to enable them to rent a room elsewhere and purchase food, sufficient for their small requirements.’⁸⁴

Deze tegemoetkoming werd hen later ook toegewezen.

In 1930 stonden er nog 63 huizen in de *open space*. Toen werd een Special Committee opgericht dat naging aan wie deze toebehoorden. Dit leverde op: ‘Swahilis: 21, Arabs: 10,

80. ‘Although the late German Government was considered bureaucratic and despotic towards the natives yet pro bono publico and to gain the goodwill of the poor natives they created Ordinance No. 64 which was after occupation translated and used by the present Government wherein it is stated that a compensation should be given under Sec. 8 para 2 of the said ordinance page 29.’ TNA 10477, nota naar aanleiding van de petitie van J.F. de Souza, 22/7/29.

81. ‘We also submit that in case new plots are to be given to us, we should be compensated for the value of our houses and buildings standing on the present plots, so that we may be able to put up new houses for ourselves in the new areas assigned to us and be restored to the same modicum of comfort and convenience at present.’ TNA 10477, petitie van advocaat W. Dharsee gericht aan gouverneur Sir Donald Cameron, 26 augustus 1930.

82. TNA 10477, petitie van advocaat W. Dharsee gericht aan gouverneur Sir Donald Cameron, 26 augustus 1930.

83. TNA 10477, nota van de *provincial commissioner* aan de *chief secretary*, 17 september 1930

84. TNA 10477, nota van de *district officer* aan de *provincial commissioner*, 22 april 1930

Indians: 31, Goans: 1.’⁸⁵ Het bleek dus dat de meeste Afrikanen (‘Swahili’) inmiddels de *open space* hadden verlaten. De *district officer* reageerde furieus op wat hij het passieve verzet van de Indiërs en Arabieren noemde:

‘I consider it most unfair that any favourable consideration should be shown to the element of the community who have practically flouted the Government in this matter. Discrimination between the law abiding native and the Indian and Arab who has adopted an attitude of passive resistance should, I strongly urge, not be made.’⁸⁶

Het Special Committee, dat o.a. bestond uit leden van de Indian Association, de Dienst Openbare Werken en een gezondheidsofficier, besloot echter om de ‘levenstermijn’ van de huizen van Indiërs en Arabieren, vertegenwoordigd door de Indiër S.B. Malik (een toekomstig gemeenteraadlid) opnieuw te verlengen.⁸⁷ Omdat Aziaten veel betere connecties met het koloniale bestuur hadden, bleken zij dus, in tegenstelling tot Afrikanen, een voorkeursbehandeling te kunnen krijgen. Hun onteigening werd andermaal uitgesteld.

In 1932 werden alle resterende bewoners verzocht de *open space* te verlaten, maar de procureur-generaal weigerde hiervoor echter het bevelschrift uit te schrijven, omdat deze evacuatie volgens hem onwettig zou zijn en in strijd met de beginselen van de Volkenbond.⁸⁸ Daarenboven dienden de overgebleven Afrikanen een petitie in voor een bijkomend uitstel vanwege de economische crisis. Er werd een verlenging tot 1933 toegekend, waarschijnlijk omdat de overheid door de crisis op dat moment zelf niet over de middelen beschikte om de *open space* tot park te verbouwen.⁸⁹ Eerder had het koloniale bestuur om dezelfde reden de plannen voor de inrichting van *open space* van de architect Pashen afgewezen. Om het parkkarakter te versterken, had Pashen (verbonden aan de Township Authority van Dar es Salaam) in 1931 voorgesteld om de *open space* aan de zijde van Kariakoo te verbreden. Gezien alle complicaties bij de onteigeningen en de economische crisis, reageerde het gemeentebestuur afwijzend:

‘So far as I can see from the Township Authority file, the only reason why the acquisition of these 40 houses is suggested is that the original conception ‘of this fine park’ should not be spoiled. In other words, it is merely to please Mr. Pashen artistic eye that we are asked to consent to the ejection of 40 families.’⁹⁰

85. TNA 10477, nota van de waarnemend *provincial commissioner* aan de *chief secretary*, 16 januari 1930.

86. TNA 10477, nota van de *district officer* aan de *chief secretary*, 16 januari 1930.

87. ‘These “lives” (of the houses) were no doubt reasonable in the case of native construction which have been demolished, but I do not think they were reasonable in the case of the remaining houses. I recommend, therefore, that the Township Authority be instructed to reconsider the cases of these people, and, wherever it appears reasonable, extend the lives for a further final period.’ TNA 10477, nota van de waarnemend *provincial commissioner* aan de *chief secretary*, 16 januari 1930. In verband met S.B. Malik, zie Iliffe (1979), p. 374.

88. TNA 10477, nota van de *chief secretary* aan de *district officer*, 31 maart 1932.

89. TNA 10477, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 5 oktober 1932.

90. De architect Pashen was in de late jaren 1920 aangesteld aan de dienst Openbare Werken van Dar es Salaam TNA 12589 Vol. I, nota van de *municipal secretary* (Township Authority) aan het Central Town Planning & Building Committee, 19 februari 1931.

Ook andere voorstellen, zoals het reduceren van het aantal wegen door de *open space*, werden van tafel geveegd en voor onbepaalde tijd uitgesteld, waarbij als reden naar voren werd geschoven dat er vanwege de wereldwijde economische crisis geen financiële middelen beschikbaar waren.

Uiteindelijk werd de *open space* in 1933 volledig ontruimd. De laatste bewoners waren verhuisd naar Ilala en Kariakoo, waaronder ook enkele Indiërs en Arabieren.⁹¹ Dat was weliswaar in strijd met de raciale zonerings, maar het toont tevens aan dat deze niet altijd even strikt werd toegepast. In 1932 werden alle kokosnootbomen in de *open space* gerooid. Deze waren talrijk, het gebied was immers een voormalige kokosnootplantage of *chamba*. De *open space* werd nadien bekend onder de naam 'Mnazi Mmoja', letterlijk vertaald 'Eén Kokosnootboom'. Daarmee werd gerefereerd naar een ramp in de stadsgeschiedenis. Volgens de stadslegende vernietigde een cycloon rond 1872 alle kokosnootbomen (voor de Afrikanen een bron van rijkdom), met uitzondering van één.⁹²

In de jaren na 1932 werd echter niets ondernomen om het leeggemaakte terrein in te richten. Het uitblijven van enige ontwikkeling in *open space* was iets wat de socioloog Baker in 1939 ten zeerste ontstemde:

'So far as can be ascertained the only attempted improvement to this *open space* has been the planting of trees which have since died but, admirable though tree-planting is, I consider that the levelling and laying out of playing grounds is of primary importance.'

Baker hekelde ook dat in de raad die was aangesteld om Mnazi Mmoja in een recreatiegebied te veranderen, geen Afrikanen zaten. Het bestuur had immers steeds beweerd dat de *open space* de Afrikaanse gemeenschap ten goede moest komen.⁹⁴ Omdat zich bovendien al twee Aziatische hockeyclubs in de *open space* geïnstalleerd hadden, vreesde Baker dat vooral Aziaten van de *open space* zouden genieten.

De creatie van een 'non-native trading area' in Kariakoo

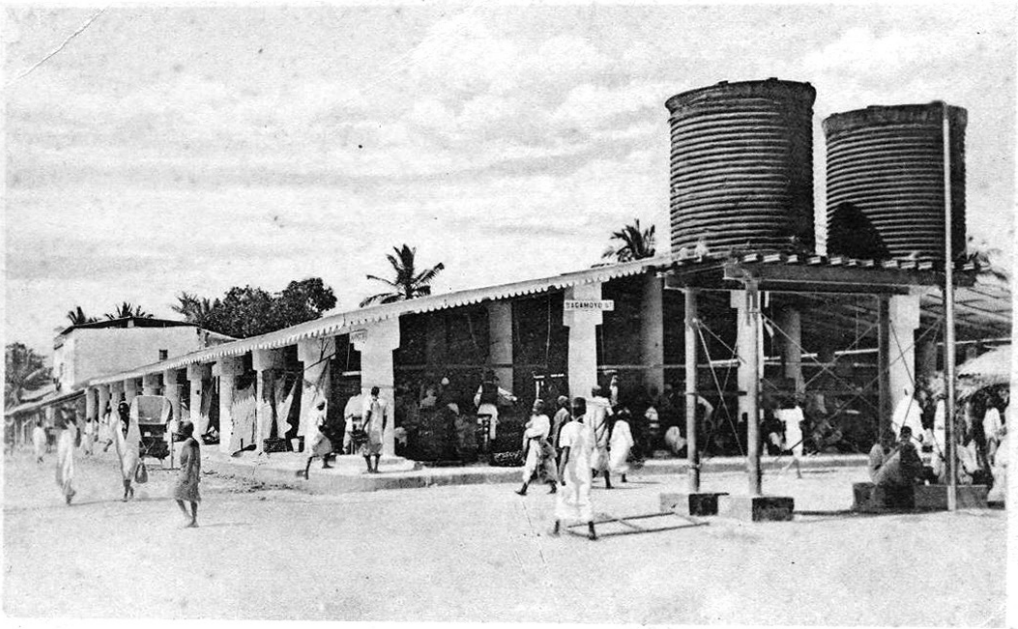
Samengaand met de invoering van de *open space*, plande het Britse bestuur vanaf 1920 de Public Market van Dar es Salaam van de Aziatische wijk naar Kariakoo te verhuizen, de

91. 'When what is now Mnazi Mmoja was a continuation of the Commercial Area, and was then cleared, some of the Indians it contained moving east and some west.' Leslie (1963), p. 275.

92. In verband met deze stadslegende, zie Ricard (1995), p. 3.

93. De socioloog Baker schreef in 1932 het door de overheid bestelde Report on the Social Conditions of Dar es Salaam. Baker schreef daarin over raciale spanningen in Dar es Salaam, in de eerste plaats tussen Afrikanen en Aziaten. Op het rapport van Baker kwamen zoveel objecties, voornamelijk van machtige Indische zakenlui, dat de overheid uiteindelijk afzag van de publicatie. In 1939 schreef Baker een tweede rapport, dat als bijlage van het eerste werd gepresenteerd. Het bleef eveneens ongepubliceerd. TNA 18950 Vol. II, 'Amendments on Baker Memorandum', 1939, p. 10.

94. 'It is somewhat surprising that no Africans have been appointed to this board for a perusal of the files in the Provincial Commissioner's office leave no doubt as the reservation of the area for the use of the native community, non-natives only being allowed to take up ground when the needs of the African community have been provided for.' TNA 18950 Vol. II, 'Amendments on Baker Memorandum', 1939, p. 10.

Dar es Salaam, 1920 | **Afbeelding 63**

Tot 1923 bevond de Public Market van Dar es Salaam zich in de Indian Bazaar, aan de voormalige Bagamoyo Street (de huidige Morogoro Road). Na de verhuis van de markt naar Kariakoo werd het oude marktgebouw getransformeerd in een eethuis voor Afrikanen die in Zone I (voor Europeanen) en Zone II (voor Aziaten) werkten.

Public Market, Dar es Salaam, ongedateerd (rond 1920), Bron: Tanzania National Museum

Afrikaanse wijk.⁹⁵ Omdat die markt in het midden van de Indian Bazaar (aan de toenmalige Bagamoyo Street, afb. 63) voornamelijk door Afrikanen werd gefrequenteerd, paste de verhuizing binnen de ambities van de Britten om de raciale segregatie in Dar es Salaam op te drijven. De verwijdering van de markt uit de Aziatische wijk werd met een sanitair argument gelegitimeerd:

‘The existing market constitute a standing menace to the health of the Community, an eye sore to the Town, and situated where they are, are an obstacle to the development of the Township.’⁹⁶

Net als in Kinshasa hadden zich vanwege ernstig ruimtegebrek in het marktgebouw kleine marktkramers en eigenaars van eetstalletjes zich op de trottoirs rondom de markt geïnstalleerd. Ook in Dar es Salaam leidde dit volgens het bestuur tot onhygiënische toestanden en verkeershinder, omdat kooplui in de weg zaten voor de voorbijgaande voetgangers en rijtuigen.⁹⁷ Om onsanitaire toestanden te vermijden, diende de markt in een tropisch klimaat volgens de Britse overheid 1500 tot 2500 meter verwijderd te zijn van de Europese woonwijk.⁹⁸ Vrij snel werd voorgesteld om de markt te verhuizen naar de voormalige opslagplaats van het leger in de Eerste Wereldoorlog, het zogenaamde Carrier Corps Depot, waaraan de wijk Kariakoo haar naam te danken heeft.⁹⁹ Hoewel aanvankelijk geopperd werd dat het depot te ver van het centrum verwijderd was en eventueel verplaatst diende te worden, werd het originele gebouw, een overdekte stalen skeletstructuur, in 1923 in gebruik genomen (afb. 64).¹⁰⁰ Door de *open space* werden drie grote toegangswegen getrokken die de markt in Kariakoo voor voetgangers met het centrum van Dar es Salaam moesten verbinden; via een verharde ringweg (in het verlengde van Bagamoyo Street) werd gemotoriseerd verkeer rond Kariakoo omgeleid.

Hoewel het koloniale bestuur beweerde dat sanitaire redenen een verhuizing noodzakelijk maakten, blijkt dat die uiteindelijk minder dwingend waren. Dit blijkt uit het feit dat het oude gebouw na de verhuizing van de marktactiviteiten naar Kariakoo niet werd afge-

95. Net als in Kinshasa slaat het woord ‘publiek’ in Public Market, op het gegeven dat de markt voor alle bevolkingsgroepen toegankelijk was. In de koloniale context bestonden namelijk heel wat restaurants, cafés, winkels en zelfs markten die enkel voor één specifieke bevolkingsgroep toegankelijk waren en dus niet publiek waren.

96. TNA 2712, nota van de *chief secretary*, 13 november 1920.

97. ‘Owing to the congestion of the present market, many small traders are driven out into the street where their foodstuffs are exposed for sale on the road, and covered with dust by passing vehicles and pedestrians.’ TNA 2712, nota van de *principal medical officer*, 6 mei 1920.

98. ‘That in a tropical climate it [a native market] should be away from residential areas, away from European houses (from 5000 feet to 8500 feet).’ TNA 2712, nota van het Central Building and Town Planning Committee, 4 mei 1920.

99. ‘I have inspected the existing market several times and also the Exhibition building at the Carrier Corps Depot and I am strongly of opinion that the present market should be demolished and the Exhibition building taken over for the market.’ TNA 2712, nota van de principal medical officer, 8 juli 1920. Gillman (1945), p. 18, beweert dat het gebouw in 1914 door de Duitsers werd opgericht in met de intentie er een ‘colonial exhibition’ te organiseren. De markt bevindt zich nu nog steeds op dezelfde locatie, weliswaar in een complex dat in 1975 naar een ontwerp van Beida Amuli werd gebouwd.

100. De markt werd officieel geopend op 15 augustus 1923. Op 3 september 1923 werd hierover een bericht geplaatst in de officiële Swahili krant *O’Mambo Leo*. Daarin werd tevens de regelgeving voor de markt gepubliceerd.

broken, maar tot een eethuis voor Afrikanen werd omgebouwd, het zogenaamde ‘Native Eating House’. Het bestaan daarvan leidde tot groot ongenoegen bij het koloniale bestuur. Dat zag Afrikanen na hun werktijd liever onmiddellijk terugkeren naar de Afrikaanse wijk:

‘It is undesirable to place a Native Eating in the midst of the commercial quarter, as it is felt that Natives should be encouraged to return to the Native Quarter after finishing their day’s work and remain there.’¹⁰¹

Maar het bestuur realiseerde zich tegelijkertijd dat het eethuis beantwoordde aan een reële behoefte, want Afrikanen hadden geen tijd om in hun pauze naar huis te gaan. Omdat er in het centrum van Dar es Salaam volgens het Central Town Planning and Building Committee geen geschikte plaats bestond voor een eethuis voor Afrikanen, stelde het bij wijze van compromis voor het eethuis in de *open space* onder te brengen: ‘The Committee is of the opinion that no other suitable site is immediately available, unless a site on the *open space* is used.’¹⁰² Omdat dergelijke gebouwen tot nu toe altijd uit de *open space* werden geweerd, leek deze beslissing in te gaan tegen de eerdere besluiten. Om deze dubbelzinnigheid op te lossen, stelde het Committee voor de *open space* langs de zijde van Kariakoo te verbreden om aldus plaats te creëren voor functies die wettelijk niet thuis hoorden in de *open space*, maar die het Committee er vanuit een pragmatische logica wel wilde plaatsen.¹⁰³ Door de economische depressie en het daaruit volgende gebrek aan middelen werd dit voorstel echter op de lange baan geschoven. In 1938 bevond het eethuis voor Afrikanen zich nog steeds in het midden van de Aziatische wijk. De gouverneur hekelde de hachelijke en onaanpaste toestand van het gebouw:

‘Taking into consideration the extraordinarily high number of persons who make use of this eating house and the extremely inadequate condition of the building, I regard it as a matter of first importance that the scheme for erecting a new eating house on the adjacent site should be pushed through with the least possible delay. At the present time the government is setting a very bad example to private property owners by allowing the existing building to continue in use.’¹⁰⁴

Iedereen binnen het koloniale bestuur leek het er over eens dat een snelle afbraak van het eethuis nodig was, maar over de bouw van een nieuw eethuis liepen de meningen wijd uiteen. In de Township Authority ontstond een levendig debat tussen voor- en tegenstanders van zo’n nieuw eethuis. Sommigen, onder wie de *district officer*, vonden dat het

101. TNA 18893 Vol. I, nota van het Central Town Planning and Building Committee aan de *chief secretary*, 24 november 1931.

102. TNA 18893 Vol. I, nota van het Central Town Planning and Building Committee aan de *chief secretary*, 24 november 1931.

103. ‘There is much to commend such a site, but the Committee is reluctant to recommend that any considerable portion of the “Open Space” should be encroached upon by buildings of any description. It considers that the best solution would be to increase the width of the “Open Space” by the demolition of five houses facing New Street and backing the “Open Space” between Mchikichi and Narungombe Streets. This, in the opinion of the Committee, would provide an excellent site for an Eating House and any other buildings (e.g. Welfare Building, Rest House, Baths, etc.).’ TNA 18893 Vol. I, nota van het Central Town Planning and Building Committee aan de *chief secretary*, 24 november 1931.

104. TNA 23806, nota van de gouverneur, 25 juni 1938.

Afbeelding 64 | Dar es Salaam, 1960

In 1923 werd de Public Market van Dar es Salaam verhuisd van de Indian Bazaar naar Kariakoo. Daar werd de markt ondergebracht in een voormalige opslagplaats die het leger tijdens de eerste wereldoorlog had gerbuikt, de zogeheten Carrier Corps Depot, waaraan de wijk Kariakoo zijn naam te danken heeft.

Public Market in Kariakoo, Dar es Salaam, ongedateerd (rond 1960), Bron: Tanzania National Museum

eethuis een essentiële sociale voorziening was die de overheid aan de Afrikanen diende te verschaffen. Anderen vonden dat de overheid niet als taak had om voor dergelijke faciliteiten voor Afrikanen te zorgen.¹⁰⁵ Door het uitbreken van de tweede Wereldoorlog verloor het debat de aandacht van de overheid en bleef het eethuis in het oude en bouwvallige marktgebouw bestaan.

Wat de nieuwe markt in Kariakoo betreft, werd meteen duidelijk dat de verhuizing van de marktfunctie naar de Afrikaanse wijk botste op de economische logica van de stad. Omdat de oude markt in de Aziatische wijk sinds oudsher het centrum vormde waarrond de handelsbelangen van Indiërs geconcentreerd lagen, hadden veel Indiase kooplui de angst dat ze door de verhuizing van de markt hun cruciale positie in de handel zouden verliezen. Daarnaast vreesden alle Aziatische handelaars hun monopolie over de voedselbevoorrading van de stad aan Afrikanen te verliezen. Niet alleen oefenden Aziaten belangrijke functies uit in het marktbestuur, een netwerk van Indiase tussenpersonen zorgde sinds oudsher voor de bevoorrading van de markt.¹⁰⁶ Op de officiële veiling kochten deze personen de producten van Afrikaanse boeren uit de omgeving van Dar es Salaam in grote hoeveelheid op, waarna ze die verkochten aan Afrikaanse marktkooplui.¹⁰⁷ Om de handelsbelangen te vrijwaren en de Indiërs niet al te veel voor het hoofd te stoten besloot de koloniale overheid niet alleen de markt te verhuizen naar Kariakoo, maar tevens een 'non-native trading area' te voorzien van ongeveer 600 percelen.¹⁰⁸ In deze 'non-native trading area', gelegen rond de nieuwe markt en langs de belangrijkste wegen van Kariakoo, namelijk Kitchwele Street en Msimbazi Street, werden enkel handelsfuncties toegelaten en werden woonbestemmingen verboden (afb. 65). De invoering van deze 'non-native trading area' in Kariakoo was compleet in strijd met de bouwreglementering die op hetzelfde moment werd ingevoerd, en die Kariakoo uitsluitend een woonfunctie gaf.¹⁰⁹ De 'non-native trading area' in Kariakoo moest echter de ongemakken van een al te strikte rassenopdeling compenseren, in de eerste plaats voor Aziaten.

Het is waarschijnlijk dat de beslissing voor een 'non-native trading area' in Kariakoo er onder druk kwam van de Aziatische gemeenschap. Zij beschikten over enkele invloedrijke personen, zoals de Indiërs A.A. Adamjee, Karimjee Jivanjee en V.M. Nazerali, die connecties hadden in de Township Authority en daar later ook in zouden zetelen.¹¹⁰ Anderzijds

105. TNA 18893 Vol. II, nota van de *provincial commissioner* aan de *chief secretary*, 27 januari 1939.

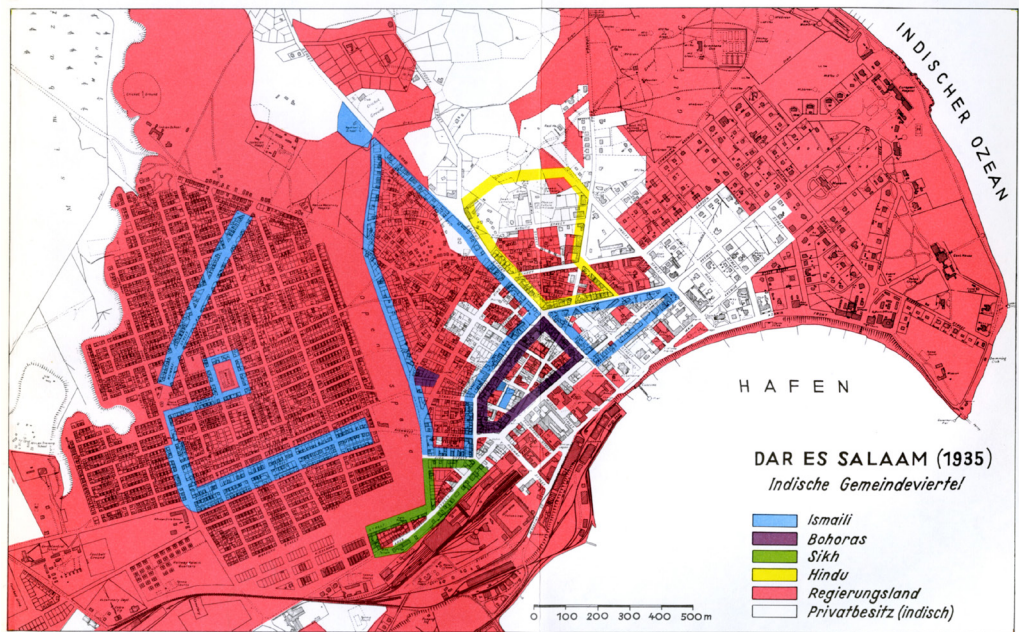
106. 'Practically all the trade of the district is done by Indians and Arabs.' TNA 1733:7, 'Annual Report of the district of Dar es Salaam', 1922.

107. TNA 3508, *Township Ordinance* 1920, Market Regulations.

108. 'In about August 1923 this area became available for issue; the new Market, disused since the war, when it was a Carrier Depot, and non-native trading plots around it, were formally opened by the Governor at that time.' TNA 12589 Vol. I, 'Notes on Building Plots in the Native Quarter of Dar es Salaam', 18 mei 1931.

109. In verband met de bouwreglementering en meer bepaald de uitvaardiging van de *Township Rules* van 1923, zie hoofdstuk 4.

110. Iliffe (1979), p. 374.

Afbeelding 65 | Dar es Salaam, 1935

Nadat in de Afrikaanse wijk Kariakoo (links op de afbeelding, te westen van de *open space*) een 'non-native trading area' werd ingesteld rondom de markt (centraal in Kariakoo, in het midden van het blauw omlijnde vierkant) en langs de voornaamste straten (de diagonale Msimbazi Street en de toenmalige Kitchwele Street, nu Uhuru Street), openden vele Aziaten een winkel in Kariakoo. In de eerste plaats Ismaeli's (blauw) die sinds oudsher de handel in Dar es Salaam monopoliseerden, vestigden zich in Kariakoo. Velen onder hen openden bovendien niet alleen een winkel in de 'non-native trading area', maar gingen permanent in Kariakoo wonen. Uit de kaart blijkt verder dat de verschillende etnische groepen binnen de Aziatische gemeenschap in Dar es Salaam in elkaars nabijheid leefden: Ismaeli's (blauw), Bohoras (paars), Sikhs (groen) en Hindoes (geel). Overheidsland wordt op de kaart met rood aangeduid, particuliere eigendommen zijn wit gelaten.

'Dar es Salaam, Indische Gemeindewiertel', 1935, Bron: Schneider (1965)

kwam deze beslissing de Britse overheid ook goed uit omdat ze de lagere functies in de administratie (zoals het beheer van de markt) maar al te graag overliet aan de Aziatische gemeenschap.¹¹¹ Die fungeerde als het ware als een buffer tussen de Europese en Afrikaanse gemeenschap. Bovendien was het koloniale bestuur de chaotische wirwar van straten en bouwvallige handelspanden rond de voormalige markt in de Aziatische wijk liever kwijt dan rijk. Ook beschikte het bestuur over verregaande plannen om de Aziatische wijk (Zone II) in de binnenstad van Dar es Salaam op te waarderen:

'From the town improvement point of view, the removal of the market to the CC [Carrier Corps] site has advantages over the retention in the present situation. We shall find in time that a large number of tradesmen in the vicinity of the market will move out to the new site, where the Building Committee will be able to control the erection of shops while it will also be possible gradually to replace the existing poor type of building near the present market by a better class of business premises. This end would take much longer to accomplish when the centre of native activity remains where it is at present.'¹¹²

Om de opwaardering van de binnenstad mogelijk te maken, werd in 1923 met de invoering van de *Land Ordinance* in deze zone van de stad een *Right of Occupancy* verplicht. Dit gebruiksrecht verving het gebruikelijke *Kiwanja Tenure* van korte duur waarvoor een vast bedrag per jaar diende betaald te worden en dat in de Afrikaanse wijk (Zone III) wel van kracht bleef.¹¹³ Het *Right of Occupancy*, dat per opbod werd verkocht, verschaftte een langdurig beschikkingsrecht. Doordat de termijn van het *Right of Occupancy* tot maximaal 99 jaar kon oplopen, waren de bewoners veel meer geneigd om te investeren in hun panden dan het geval was bij het *Kiwanja Tenure*. Daartegenover stond dat de jaarlijkse belasting groter was en strenge bouwovereenkomsten dienden nageleefd worden. Dat maakte het mogelijk de zone op te waarderen zonder dat de overheid voor de kosten moest opdraaien. Het zette echter ook een grote druk op minder welgestelde Indiërs die zich een opwaardering van hun panden niet konden veroorloven.¹¹⁴

111. De overname van Tanganyika door de Britten na de Eerste Wereldoorlog ging gepaard met een enorme demografische groei van de Aziatische gemeenschap. De Europese gemeenschap bleef daarentegen eerder constant in grootte en de Afrikaanse gemeenschap kende pas na de Tweede Wereldoorlog een explosieve groei. De Aziatische gemeenschap, voornamelijk opgebouwd uit Indiërs, groeide van 4.000 personen in 1921 tot 9.000 in 1931. Deze groei zette zich daarna ook nog door, zij het iets gematigder: van 9.000 personen in 1931 naar 16.726 in 1948. De Europese gemeenschap kende een afname tijdens de Eerste Wereldoorlog, bleef van 1913 tot 1931 ongeveer constant rond de 1.000 personen en groeide na de Tweede Wereldoorlog licht. De Afrikaanse gemeenschap kende een sterke groei van 20.000 personen in 1931 naar 50.765 in 1948. Binnen de Aziatische gemeenschap bestond een grote heterogeniteit, waarbij leden van dezelfde gemeenschap samenwoonden in clusters. Bron cijfers: Gillman (1945) en Kironde (1995). In verband met de Aziatische gemeenschap van Dar es Salaam, zie: Adam (1959) en Schneider (1965).

112. TNA 2712, nota van de medical officer, 6 mei 1920. De plannen van het Britse bestuur voor de opwaardering of 'gentrification' van de Indische wijk en de gevolgen die dit had voor de Indische gemeenschap komen uitvoerig aan bod in het werk van Brennan (2002).

113. TNA 3125 (Public Lands- Temporary Lease of) en TNA 12248 (Kiwanja Tenure, Conversion to Rights of Occupancy). In verband met het landrecht in Dar es Salaam, zie Fimbo (1992) en Kironde (1995).

114. Na de Tweede Wereldoorlog veroorzaakte deze invoering van het Right of Occupancy in Zone II een woningcrisis bij de Aziatische gemeenschap. Zie hiervoor hoofdstuk 9.

De mislukking van de 'native trading area' in Kariakoo

Al snel na de verhuizing van de markt en de creatie van de 'non-native trading area' openden Indiërs winkels in Kariakoo. Dit veroorzaakte bij Afrikanen grote ontzetting. In 1923 werd in de officiële Swahili-talige krant *O'Mambo Leo* een protestbrief gepubliceerd waarin een aantal Afrikanen verontwaardigd op de 'non-native trading area' in Kariakoo reageerden:

'We notice in Dar es Salaam that Europeans have their own locations for Europeans alone, as well as Arabs in Mchafukoga, but why should the Indians mix themselves among natives. At any cost they should be shifted away from amongst natives and stay where their friend's shops or quarters are. When our shops are now transferred to the New Market the Indians have taken the same old advantage of making us again depend on them.'¹¹⁵

Omdat in Kariakoo enkel woonfuncties werden toegestaan, beschikten Afrikanen niet over de gelegenheid om net als Indiërs (in de 'non-native trading area') winkels te openen in de Afrikaanse wijk. Hierdoor bleef de Afrikaanse bevolking na de openingsuren van de markt inderdaad van Indiërs afhankelijk. Afrikanen beschouwden dit als oneerlijke concurrentie, mede omdat na staking of 'hartal' van Indiërs in 1923 voor het eerst een aantal Afrikaanse onafhankelijke handelaars was opgestaan die trachtten het monopolie van de Indiërs in de handel te doorbreken.¹¹⁶

Het Britse bestuur onderkende het probleem en besloot met een protectionistische argumentering rond een open plein in Kariakoo een 'native trading area' te openen waar Afrikanen commerciële activiteiten konden uitoefenen.¹¹⁷ Opnieuw zag het bestuur zich dus genoodzaakt de uitgevaardigde bouwreglementering te compenseren, deze keer in het belang van Afrikanen. De winkels in deze 'native trading area' dienden aan bepaalde bouwnormen te voldoen om een handelsvergunning te verkrijgen. Afrikanen beschikten echter niet over de financiële middelen om aan de bouwnormen te kunnen beantwoorden. Bovendien was de 'native trading area' ongunstig gesitueerd, want niet rond de nieuwe markt gelegen. Het gevolg was dat geen handelspercelen aan Afrikanen werden uitgegeven en de 'native trading area' geen succes werd. Het koloniale bestuur stelde echter dat dit kwam doordat Afrikanen geen handelsgeest hadden:

'My observation of the natives in this part of the country has led me to the conclusion that they have not the trading instinct sufficiently developed to run the business of a shop in competition with non-natives already established.'¹¹⁸

115. TNA 2712, artikel uit *O'Mambo Leo*, augustus 1923

116. Tijdens de staking van Indiërs was de hele voedselbevoorrading van Dar es Salaam tot stilstand gekomen. Dit had vooral Afrikanen hard geraakt. TNA 1733:26, 'Annual Report of the district of Dar es Salaam', 1923.

117. 'An attempt was made to encourage native trading by setting aside a Group of plots round an open square as a "native trading area": the idea being that leases of these plots would only be issued to natives who would be required to erect improved buildings suitable for foodstuff-shops on them.' TNA 12589 Vol. I, 'Notes on Building Plots in the Native Quarter of Dar es Salaam', 18 mei 1931. Anders dan de 'non native trading area' viel de 'native trading area' niet onder het *Right of Occupancy*, maar onder het *Kiwanja Tenure*.

118. TNA 12589 Vol. I, 'Notes on Building Plots in the Native Quarter of Dar es Salaam', 18 mei 1931

Door het tekort aan woonpercelen voor Afrikanen in Zone III, ondermeer door de onteigening van de *open space*, werden de percelen van de 'native trading area' rond 1930 opnieuw vrijgegeven als woonzone.¹¹⁹ Ter compensatie werd wel toegestaan handel te voeren vanuit woningen, mits deze op bouwkundig en sanitair gebied aangepast werden. Het gevolg was echter dat Aziaten huizen van Afrikanen begonnen op te kopen om ze om te vormen tot winkels. De Aziatische aanwezigheid bleef in Kariakoo daardoor niet langer beperkt tot de 'non-native trading area'. Volgens Baker zouden in 1939 in totaal 201 huizen in Kariakoo op die manier in handen van Indiërs en Arabieren zijn gekomen, tegenover 32 in 1931.¹²⁰ Veel Aziaten gebruikten de huizen bovendien na verloop van tijd niet alleen voor commerciële doeleinden, maar gingen zich, vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog, ook permanent in Kariakoo vestigen, een gegeven waar we in het volgende hoofdstuk op terugkomen. Wat als een maatregel moest dienen om de handel van Afrikanen te stimuleren, resulteerde bijgevolg in een nog grotere concurrentie door Aziaten, zowel in de handel als op de woningmarkt.

Het Britse bestuur probeerde deze ontwikkeling tegen te gaan door de Aziatische aanwezigheid in Kariakoo tot een minimum te beperken. Hiervoor had het bestuur twee duidelijke redenen. Enerzijds wilde het Zone III (voor Afrikanen) zoveel mogelijk als een raciaal homogene zone in stand houden. Anderzijds had zij al enige tijd te kampen met een tekort aan percelen voor Afrikanen in Zone III, een tekort dat door de verkoop aan Aziaten alleen maar groter werd. Aanvankelijk was het de bedoeling van het bestuur om de verkoop van grond van 'natives' (Afrikanen) aan 'non-natives' (niet-Afrikanen) te verbieden, om op die manier te voorkomen dat Indiërs winkels in Zone III openden buiten de 'non-native trading area'.¹²¹ Het werd echter snel duidelijk dat het wettelijk niet mogelijk was om een dergelijke raciaal geïnspireerde maatregel te treffen.¹²² Om de Aziatische aanwezigheid in Zone III te beperken, besloot de overheid daarna om het gebied ten westen van de diagonale Msimbazi Street exclusief voor woonfuncties voor Afrikanen aan te wijzen.¹²³ Toen in 1934 een Arabier, Yanya Mohamed, een winkel in Ilala wilde openen, weigerde het koloniale bestuur hem een vergunning te geven. Toen hij de overheid van een raciaal geïnspireerde maatregel beschuldigde, wist het bestuur aan de kwestie een handige draai te geven. In plaats

119. TNA 12589 Vol. I, brief van *executive officer* Scott (Township Authority) aan de voorzitter van het Central Town Planning & Building Committee, de *land officer* en de *director of Surveys*, 19 januari 1928.

120. 'Houses situated in Zone III which are owned by non-natives. Indians: 147, Arabs: 47, other non-natives: 7, total: 201 The District Officer, however, considers this as an under estimate and hazards a guess that the actual figure is now between 200 and 300. (In 1931: 32.)' TNA 18950 Vol. II, 'Amendments on Baker Memorandum', 1939, p. 16.

121. 'Another aspect of these case was the difficulty, if native trading were allowed in these houses of preventing non-natives with their greater business ability from hiring and conducting retail food-stuff business in them.' TNA 12589 Vol. I, 'Notes on Building Plots in the Native Quarter of Dar es Salaam', 18 mei 1931.

122. 'A Native could not be restricted to selling his house property to non-Natives only as the law stood at present.' TNA 12589 Vol. I, nota van *provincial commissioner* aan *land officer*, 7 december 1931.

123. Al in 1925 werd dit idee in de Township Authority geopperd, hoewel het in strijd was met de Building Areas for Dar es Salaam Township van 1924 waarin werd gesteld dat in de volledige Zone III alleen woonfuncties waren toegelaten. 'That the Native Quarter West of Msimbazi Street including the Ilala area be reserved for Natives only.' TNA 12589 Vol. I, nota van *provincial commissioner* aan *land officer*, 7 december 1931.

Afbeelding 66 | Dar es Salaam, 1960

Net voor de onafhankelijkheid van Tanzania in 1961 werden in de *open space* te Dar es Salaam, vanaf dan bekend onder de naam Mnazi Mmoja, een welzijnscentrum, een school en een hospitaal opgetrokken, maar voor het overige bleef de zone vrij van bebouwing. Aan de linkerzijde van Mnazi Mmoja is het stadcentrum te zien met de vele appartementsblokken van Indiërs. Aan de rechterzijde bevindt zich de Afrikaanse wijk Kariakoo, bijna uitsluitend uit Swahili-woningen opgebouwd.

Luchtfoto vanuit het noordwesten van Kariakoo, met Mnazi Mmoja en het centrum van Dar es Salaam, ongedateerd (rond 1960), Bron: Brennan & Burton (2007) uit Tanzania Information Services

van te stellen dat er ten westen van Msimbazi Street enkel woonfuncties voor Afrikanen toegelaten werden, stelde ze nu dat in die zone een verbod stond op handelsfuncties. Aziaten en Arabieren die een winkel wilden openen ten westen van Msimbazi Street werden zo niet geweigerd op basis van ras, maar vanwege het handelsverbod.¹²⁴

Om verdere aantijgingen van raciale segregatie te voorkomen, paste de Britse overheid de *Building Areas for Dar es Salaam Township* van 1924 aan. Zone III werd niet langer omschreven als 'native quarters', maar als 'an area into which buildings of any type could be built'.¹²⁵ Zone II (voor Aziaten) en Zone III (voor Afrikanen) kregen daardoor in de bouwreglementering nagenoeg dezelfde definitie en Aziatische aanwezigheid in Kariakoo buiten de 'non-native trading zone' werd door deze beslissing gelegaliseerd. Vreemd genoeg werd op hetzelfde moment de *open space* tussen de Aziatische en Afrikaanse zone gerealiseerd. Omdat Kariakoo in de praktijk een uitbreiding van Zone II voor Aziaten was geworden, had de *open space* in realiteit nog maar weinig nut.

In feite verschilt deze historische situatie niet veel van de huidige. Hoewel er na verloop van tijd enkele gebouwen in de *open space* werden opgetrokken, zoals een welzijnscentrum, een school en een hospitaal en na de onafhankelijkheid van 1961 ook een onafhankelijkheidsmonument, bleef de *open space* altijd een ongedefinieerd en vooral ontoegankelijk stuk land dat voornamelijk zorgde voor lange wandelafstanden tussen de twee commerciële centra van de stad, Kariakoo en de Indian Bazaar (afb. 66).¹²⁶ We kunnen dus stellen dat de compensatiepolitiek van de Britten ervoor zorgde dat de *open space* niet functioneerde zoals gepland en dat de beoogde raciale opdeling van Dar es Salaam in drie zones in de praktijk veel minder rigoreus werd toegepast dan op papier stond. Dit was des te meer het geval, omdat niet alleen steeds meer Aziaten zich in Zone III voor Afrikanen vestigden. Zoals Kironde aangeeft bleven ook talrijke Afrikanen in Zone I (voor Europeanen) en Zone II (voor Aziaten) gevestigd, bijvoorbeeld in Kisutu en Upanga, omdat het Britse bestuur er niet in slaagde om hen te onteigenen.¹²⁷

124. 'It was however not the intention of the Government to establish a racial standard in this or any similar area, nor to prevent a native from selling his plot to a non-native when he could advantageously do so. It appears at present trading is not allowed in Ilala.' TNA 12589 Vol. II, nota van de *land officer* aan de *chief secretary*, 3 januari 1934.

125. Fimbo (1992), p. 34.

126. In de laatkoloniale jaren werden er in de *open space* (Mnazi Mmoja) een aantal openbare functies opgenomen, zoals het Arnautoglu Community Centre (later de Arnautoglu Community Hall), de Mnazi Mmoja Clinic in 1955 en een school voor Afrikanen. Daardoor kwam de *open space* in het teken te staan van het naoorlogse welzijnsdenken. Daarnaast evolueerde de *open space* na de Tweede Wereldoorlog steeds meer tot een symbolische plaats. Dit blijkt uit het feit dat verschillende rellen en conflicten in Dar es Salaam in het Mnazi Mmoja park werden beslecht, zoals de grote staking van 1946. Ook de nationalistische verzetbeweging onder leiding van Nyerere koos verschillende keren het Mnazi Mmoja park als locatie voor haar politieke bijeenkomsten. Op 9 december 1961 vonden de onafhankelijkheidsvieringen plaats in Mnazi Mmoja en werd een onafhankelijkheidsobelisk of 'Uhuru [freedom] Torch' opgetrokken. In 1962 werd die vergezeld van een 'Republic Fountain'. De bouw van deze symbolische functies na de onafhankelijkheid zorgden ervoor dat de plek zijn recreatieve karakter verloor. Dat was helemaal het geval toen Mnazi Mmoja rond de jaren 1980 volledig werd ommuurd. Bron noot: Eckert (2004) en Brennan et al. (2007).

127. Kironde (1995), p. 181-186. Het bestuur slaagde er niet in Afrikanen in Zone I en Zone II te onteigenen, omdat ze op freehold land (particulier eigendom) waren gevestigd of omdat hun vestiging dateerde van voor de uitvaardiging van de *Building Areas for Dar es Salaam Township* van 1924.

4. Dakar: De bevolkingsvermenging op het Plateau na de creatie van de Médina

Anders dan in Kinshasa en Dar es Salaam slaagde het koloniale bestuur er in Dakar relatief snel in om het cordon sanitaire te implementeren. Dit kwam hoofdzakelijk omdat het cordon niet in de bestaande stad werd gepland, maar werd gerealiseerd door de bouw van een nieuwe wijk voor Afrikanen, de Médina, op 800 meter afstand van het Plateau, de Europese wijk. In deze microstudie tonen we echter aan dat het Plateau ook na de creatie van het cordon sanitaire en de Médina raciaal gemengd bleef. Het Franse bestuur slaagde er door het felle protest van Afrikanen niet in hen van het Plateau te verwijderen.

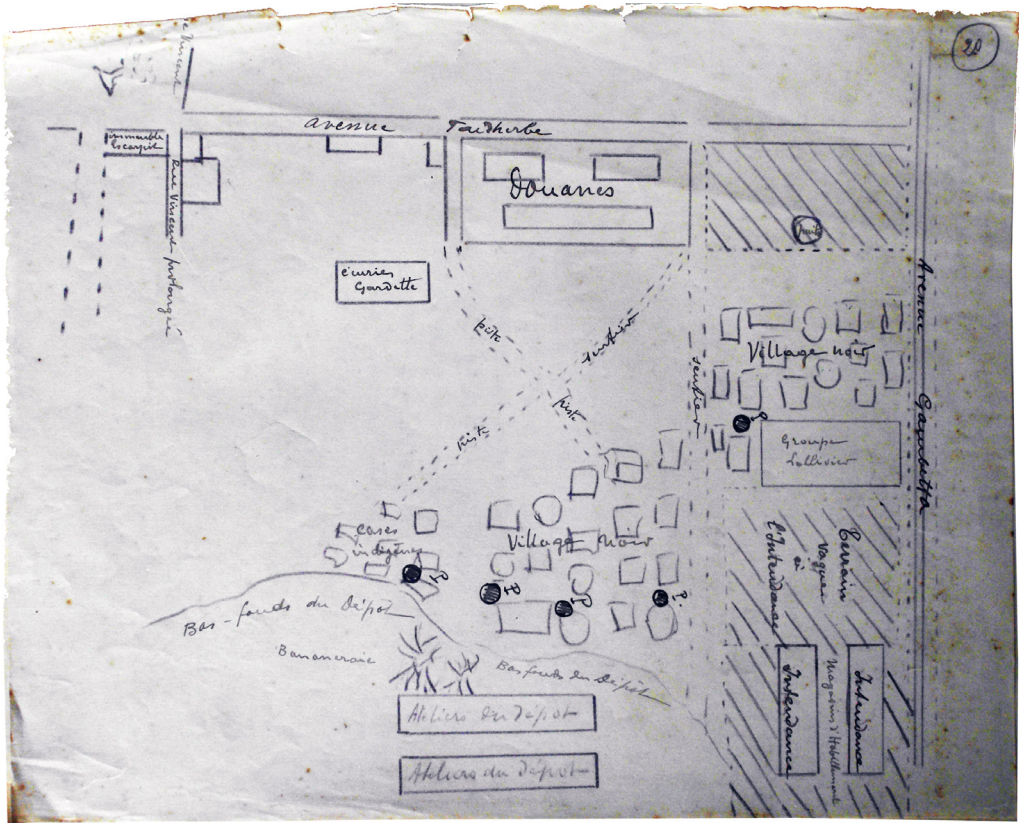
De pest en de verkiezing van Diagne

In 1914 bereikte de Afrikaanse gemeenschap in Senegal een unieke politieke emancipatie. Met de verkiezing van Blaise Diagne als *député* werd voor het eerst een Afrikaanse afgevaardigde naar het Franse parlement gestuurd. Het leverde hem in Parijs de bijnaam 'la Voix de l'Afrique' op.¹²⁸ Diagne, geboren op het eiland Gorée uit een gemengd Serer-Lebou huwelijk en opgeleid in een Franse katholieke school, was tot 1914 een onbekende douaneofficier die dankzij zijn werk en zijn moeilijke en gewiekste karakter zowel in Frankrijk als in verschillende Franse kolonies terechtkwam. Diagne stond bekend als vrijmetselaar en in 1909, op één van zijn tussenstoppen in Frankrijk, huwde hij een Française. Weinig voorbereid of ervaren, sprong hij naar aanleiding van de verkiezingen van 1914 op het politieke forum dat hem was voorbereid door de Lebou-leider Galandou Diouf en petitie-schrijver (*écrivain public*) Mody M'Baye. Diagne bleek meteen een erg geschikte kandidaat en voerde een actieve en intelligente campagne waarmee hij het Afrikaanse electoraat en een deel van de Franse kooplieden en *métis*-gemeenschap voor hem wist te winnen.¹²⁹ Tot ieders verbazing mondde dit uit in zijn verkiezing tot *député* op 10 mei 1914.¹³⁰

128. Chantal (2008), p. 38

129. De Franse kooplieden waren hoofdzakelijk afkomstig van Bordeaux. De Senegalese *métis*-gemeenschap bestond uit halfbloeden, meestal van een Franse vader en een Senegalese moeder. Vooral in het nationale parlement in Saint-Louis was sprake van een ware *métis*-aristocratie voor 1914. Voor een sleutelwerk in verband met de Senegalese koloniale politiek, zie Johnson (1971).

130. Na zijn verkiezing in 1914 zouden Diagne en zijn (op)volgers de politieke instituties in Senegal voor decennia blijven monopoliseren, in die mate dat men na enige tijd begon te spreken over 'diagnisme'. Diagne had dan ook een stevige politieke basis en een goed partijorgaan achter zich. Doorslaggevend voor Diagne's politieke carrière waren: zijn eigen krant *La Démocratie* (later *L'Ouest Africain Français*), in het beheer van de Fransman Jean Daramy d'Oxoby; de samenwerking met de Franse cafébaas Jules Sergent, en de Franse kooplieden die Sergent achter zich wist te scharen; de steun van de 'Jeunes Sénégalais', met toekomstig politieke zwaargewichten Papa Mar Diop en Lamine Gueye; de bijstand van enkele belangrijke religieuze leiders of marabouts; en de passieve sympathie van gouverneur-generaal William Merlaud-Ponty (in wat volgt aangeduid, zoals in de officiële correspondentie, met Ponty). Diagne's populariteit kende een (tijdelijke) teruggang bij de Afrikaanse gemeenschap toen hij, in hun ogen, collaboreerde met de Franse koloniserende door tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het Ministerie van Oorlog in Parijs te gaan werken en toen hij in 1923 het 'Bordeaux Pact' tekende met de Franse kooplieden. Niettemin bleef Diagne razend populair tot aan zijn dood in 1934, waarna hij als *député* in het Franse parlement werd opgevolgd door de radicalere Galandou Diouf, die op zijn beurt werd opgevolgd door Lamine Guèye en Léopold Sédar Senghor. In tegenstelling tot Diagne stredden deze politici voor onafhankelijkheid en haalden ze geen voldoening uit een Senegalese incorporatie in het Franse bestel. Diagne grootste verwezenlijking waren de omstreden 'Diagne wetten' die hij via politiek getouwtrek in Parijs wist te realiseren. Door de 'Diagne wetten' werd het statuut van de originaires als *citoyens français* definitief vastgelegd en verzekerde Diagne zich van zijn Afrikaanse electoraat. Om de 'Diagne wetten' af te dwingen in het Franse parlement, speelde Diagne in op de nood aan strijdkrachten bij de Fransen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hierbij streefde hij na dat originaires in het Franse leger konden dienen (wet 1915), omdat ze dan ook als Franse burgers zouden worden beschouwd (wet 1916). Dit voorstel van Diagne

Dakar, 1912 | Afbeelding 68

In 1912 bracht de Sanitaire Dienst het stadcentrum van Dakar (het Plateau) in kaart. Daarbij stootte het de Dienst voor het hoofd dat hoewel niet-duurzame bouwmaterialen op het Plateau verboden waren, veel Afrikanen er in hutten woonden. Zij hadden zich gevestigd in de binnenblokken en op leegstaande terreinen van Europeanen (gearceerd). De hutten worden op de afbeelding met kleine vierkanten en cirkels aangeduid, met stippelijnen worden de informeel gevormde voetpaden weergegeven. Bij het gebied met hutten staat het opschrift 'village noir', hoewel we ons in het stadscentrum van Dakar bevinden.

Sanitaire Dienst van Dakar, 'Schéma Plateau', 1912, Bron: ANS H20

Dat de verkiezing van Diagne nagenoeg samenviel met de desastreuze uitbraak van de pest in Dakar en het begin van de Eerste Wereldoorlog, zorgde ervoor dat het jaar 1914 één van de meest gedenkwaardige jaren uit de Senegalese geschiedenis werd.¹³¹ Door de complexe samenloop van omstandigheden zagen nogal wat Afrikanen de pest en de daarop volgende maatregelen van de overheid als een straf voor hun stemgedrag.¹³² Voor het eerst hadden zij immers hun recht van *originaires* laten gelden, dat aan de inwoners van de vier belangrijkste steden van Dakar, 'les quatre communes en plein exercice', het statuut gaf van *citoyen français*.¹³³ Daarmee hadden ze een jarenlange traditie verbroken waarbij het *député*-schap werd gemonopoliseerd door de Senegalese *métis*-gemeenschap en de Franse kooplieden. Toen Blaise Diagne in 1914 werd verkozen tot eerste Afrikaanse *député* in het Franse Parlement, een post gelijkwaardig aan die van de gouverneurs, kreeg de Afrikaanse gemeenschap niet alleen een stem in de Senegalese politiek, maar ook een rechtstreekse verbinding met Parijs buiten het bereik van de gouverneurs van Senegal en Frans West Afrika (AOF). Het koloniale bestuur in Senegal zag hierdoor zijn gezag gedeeltelijk ondermijnd. Dat de pest in Dakar niet het gevolg was van Blaise Diagne's verkiezing zoals het bijgeloof de Afrikanen influisterde, lijkt evident. Maar dat de maatregelen die op de pest volgden los stonden van de verkiezing, is daarentegen weinig waarschijnlijk.

Ook al zijn epidemieën een medisch fenomeen, voor een groot deel zijn ze ook politieke constructies. De historicus Myron Echenberg betoogt dat in het geval van de pest in 1914 in Dakar het politieke karakter van de controlemaatregelen moeilijk explicieter kon zijn: 'The inhabitants of Senegal had several rational arguments for viewing the medical emergency of 1914 as an orchestrated campaign of reprisals against African electors.'¹³⁴ Ongeacht het feit dat de pestepidemie van 1914 sanitaire maatregelen van de overheid vereiste, is het op z'n minst vreemd te noemen dat net op het hoogtepunt van Afrikaanse politieke emancipatie werd overgegaan tot de oprichting van een cordon sanitaire. Verscheidene epidemieën van gele koorts voor 1914 kregen geen gelijksoortige maatregelen. Dit ondersteunt de hypothese dat de pest van 1914 werd gebruikt om Afrikanen op hun

werd in 1916 aanvaard door het Franse parlement, en kreeg de bijnaam 'blood tax'. De 'Diagne wetten' zorgden ervoor dat de Franse associatie in Senegal compleet het tegendeel werd van wat de Fransen voor ogen hadden: een zeer verregaande politieke assimilatie voor Afrikanen, gecombineerd met een zeer zwakke culturele assimilatie door het belang van de islam voor de *originaires*. Deze noot is gebaseerd op Johnson (1971).

131. Officieel woekerde de pest in Dakar van 13 mei 1914 tot 15 januari 1915. In realiteit zou de pest reeds begin april 1914 uitgebroken zijn. In totaal kostte de epidemie aan 1.439 mensen het leven op een totaal van ongeveer 24.000 inwoners. Voor cijfermateriaal omtrent de pest, zie Echenberg (2002), p. 59.

132. 'Le bruit de répandait chez les Lébous - dont la crédulité est celle de toute milieu indigène - que cette déclaration d'épidémie ainsi que les mesures édictées pour tenter d'enrayer la propagation n'était qu'une vengeance inventée par le parti hostile au nouvel élu M. Blaise Diagne et, notamment par le gros commerce, la Municipalité de Dakar, voire même l'Administration supérieure.' ANS H55, brief van de gouverneur-generaal Ponty aan het Ministerie van Koloniën, 27 mei 1914. De Lébous vreesden niet alleen de koloniale overheid voor het hoofd te hebben gestoten door op Diagne te stemmen, maar tevens ook een aantal religieuze leiders die hadden opgeroepen niet op Diagne te stemmen.

133. Johnson (1971).

134. Echenberg (2002), p. 67.

plaats te zetten, nadat hun politieke assimilatie door de verkiezing van Diagne in de ogen van de Franse kolonisator een ongeleid projectiel aan het worden was.

Immers, amper drie dagen na de verkiezing van Diagne, op 13 mei 1914, werd het Afrikaanse deel van de stad besmet verklaard door de pest, en dit terwijl de pest vermoedelijk al meer dan een maand in Dakar woedde en de eerste besmette gevallen buiten de Afrikaanse wijk werden vastgesteld.¹³⁵ Talrijke sanitaire maatregelen (zoals het in quarantaine plaatsen van de Afrikaanse wijk, het desinfecteren van Afrikaanse hutten met sprays, de verbranding van hutten, verplichte vaccinaties en verblijven voor Afrikanen in een quarantainehospitaal) bleken de pest op het Plateau niet uit te roeien. Na een nieuwe opflakking werd in juli 1914 een commissie opgericht die op zoek moest gaan naar terreinen op ruime afstand van Dakar waarnaar alle Afrikanen die op het Plateau woonden, al dan niet besmet, definitief zouden kunnen worden verhuisd na verbranding van hun hutten.¹³⁶ De bedoeling was evenwel dat in dit 'village stérile' of 'village de ségrégation', de latere Médina, alleen gezonde Afrikanen zouden gaan wonen. Daarom mochten Afrikanen enkel de Médina betreden na een isolement van 10 dagen in een pas gebouwd lazaret of quarantainehospitaal (ook wel 'camp de ségrégation' genoemd, aanvankelijk gesitueerd aan de renbaan en later te Bel Air). Daar werden ze gevaccineerd en moesten ze, evenals al hun bezittingen, een grondige desinfectie ondergaan met sprays (een nochtans weinig effectieve methode):

'L'idée qui a présidé à l'évacuation du village de Dakar et la création d'un nouveau village 'stérile' situé à une distance suffisante de la ville est la suivante : Ne devaient venir habiter le nouveau village dans des cases neuves que les indigènes sortant du camp de ségrégation après 10 jours d'observation et vaccinés trois fois ; leur meubles, leurs vêtements et les diverses objets leur appartenant auraient été désinfectés dans la chambre de sulfuration fonctionnant au camp.'¹³⁷

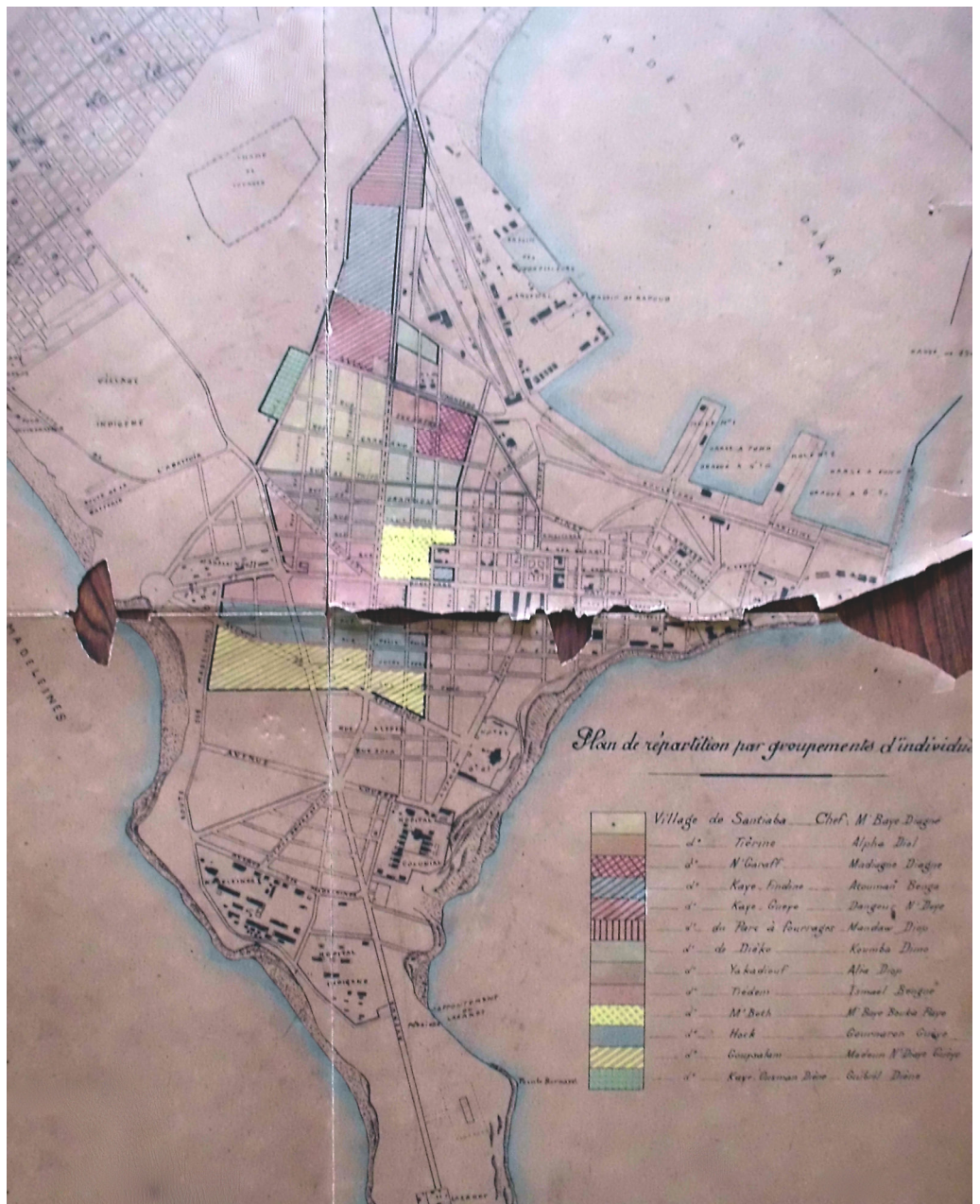
Waarom Afrikanen niet gewoon konden terugkeren naar het Plateau nadat ze gevaccineerd en gezond verklaard waren, is een raadsel. Het toont wel aan dat ook andere doelen dan sanitaire gepaard gingen met de verwijdering van Afrikanen van het Plateau. Op 24 juli 1914 vaardigde gouverneur-generaal Ponty een arrest uit dat de verhuizing van de Afrikanen naar de 'village de ségrégation' vanaf september 1914 wettelijk verplicht maakte, op basis van de bouwkundige staat en het materiaalgebruik van hun woning.¹³⁸ Afrikanen konden

135. De gemeentelijke Sanitaire Dienst besliste op 18 mei 1914 om een tijdelijk cordon sanitaire in te stellen op het Plateau, ten westen van de Rue Vincens of rond wat zij het 'village indigène' beschouwde. Dit cordon moest elke communicatie met de andere delen van de stad verhinderen en plaatste het 'village indigène' in quarantaine. De keuze voor dit cordon was erg verwonderlijk, omdat de eerste gevallen van de pest zich ten oosten van de Rue Vincens hadden voorgedaan en deze maatregel bijgevolg weinig effectief was. Zie hiervoor ANS H55.

136. Voor deze preventiemaatregelen, zie Echenberg (2002) en M'Boloko (1982).

137. ANS H20, brief van dokter Bouet ('Inspecteur Mobile d'Hygiène') aan de 'Inspecteur Général des Services Sanitaires et Médicaux', 19 september 1914. Al snel bleek dat dit verplichte verblijf in het lazaret voor alle Afrikanen praktisch gezien moeilijk haalbaar was. Bovendien maakte het ook niet veel uit, omdat Afrikanen uit de Médina dagelijks voor hun werk naar het Plateau gingen. Voor dergelijke kritische bedenkingen bij de zin en onzin van de preventiemaatregelen, zie het werk van Echenberg (2002).

138. 'Les baraques en planches, les cases en paille attenantes ou non au sol, reconnues insalubres et dangereuses seront frappées de l'interdiction d'habitation définitive et devront être fermées et évacuées par leurs occupants à l'expiration d'un délai fixé par la

Afbeelding 68 | Dakar, 1917

Op de kaart wordt het gebied met de naam Tound weergegeven (centraal op de kaart, zwarte omlijnning met binnenin kleurvlakken). Dit gebied bevond zich aan de noordkant van het Plateau (de Europese wijk, centraal op de kaart), maar werd door Afrikanen bewoond. Op Tound beloofde gouverneur Ponty een 'cité modèle' voor de Lebou-bevolking op te richten (elke kleur stemt overeen met een Lebou-familie) ter vervanging van de bestaande wijk uit hutten. De 'cité modèle' zou aangepast worden aan de Europese bouwnormen die van kracht waren op het Plateau. Daarmee contrasteerde de 'cité modèle' met de Médina (in de linkerbovenhoek), de zogeheten 'village indigène', waar de bouwnormen veel minder streng waren en de Afrikaanse bevolking overwegend in hutten woonde. De 'cité modèle' werd nooit uitgevoerd.

Dienst Publieke Werken AOF, 'Village Indigène de Tound, Cité Modèle, Avant-Projet', Dakar, 1917, Bron: ANS 4P2987

gratis een perceel krijgen, maar er werd niets ondernomen om hun nieuwe woonplaats van infrastructuur te voorzien.

De modelwijk Tound

Vrijwel onmiddellijk na de eerste hutverbrandingen startten de Afrikanen hun verzet tegen de maatregelen die de koloniale overheid nam naar aanleiding van de pest. In de eerste plaats de Lebou-gemeenschap, die de positie van *originaires* genoot en haar rechten aangetast achtte. Onder leiding van de pas verkozen Diagne, die zijn verkiezing hoofdzakelijk aan de Lebous te danken had, werd vanaf 20 mei 1914 de allereerste algemene staking ooit in Dakar (en in heel Frans West Afrika) georganiseerd.¹³⁹ Met behulp van de krant *La Démocratie*, in de handen van de Fransen D'Oxoby en Sergent, werden de Afrikanen opgeroepen de arbeid neer te leggen. Tot verbazing van het koloniale bestuur was de staking een groot succes: alle markten bleven leeg en Afrikanen weigerden voedsel aan Europeanen te verkopen. Op 20 mei verzamelde zich een 1500-tal Afrikanen voor het stadhuis van Dakar om hun actie nog meer kracht bij te zetten. Gezien de grimmige sfeer vroeg de burgemeester, Emile Masson, aan gouverneur-generaal Ponty de stad in staat van beleg te verklaren. Hoewel Masson anders dreigde ontslag te nemen, weigerde Ponty.¹⁴⁰

Door de boycot van de markten kreeg de Europese bevolking te kampen met een groot tekort aan voedsel. Pas nadat gouverneur-generaal Ponty een Lebou-delegatie had ontvangen en deze uitleg had verschaft over de noodzaak en de werking van de sanitaire preventiemaatregelen, werd de staking op 25 mei 1914 stopgezet. Ponty beloofde bovendien op een in allerijl bijeen geroepen gemeenteraad van 30 mei 1914, tot groot ongenoegen van burgemeester Masson, de pest in overleg met de Lebou-bevolking te bestrijden en de Afrikanen te compenseren bij elke mogelijke vorm van schade. De spanning in Dakar bleef echter om te snijden, de sanitaire maatregelen van de Sanitaire Dienst riepen ook nadien heftig protest op. Verscheidene keren mondde dat uit in manifestaties en oproer.¹⁴¹ Door het afnemen

Commission de visite et qui ne devra excéder les dates suivantes : 1er Septembre 1914, pour les cases en paille, 1er Novembre, pour les baraques en bois notoirement dangereuses, 1er Janvier 1915, pour les baraques en bois insalubres. Les propriétaires ou locataires évincés par l'application des mesures qui précèdent pourront, sur leur demande, bénéficier immédiatement de l'attribution gratuite; provisoire ou définitive, d'un lot de terrain à prélever sur l'emplacement choisi pour l'installation de la nouvelle ville indigène.' ANS H20, 'Arrêté n°1809, édictant des mesures d'hygiène extraordinaire nécessaires à l'assainissement de la Ville de Dakar', getekend door gouverneur-generaal Ponty, 24 juli 1914.

139. Volgens sommige bronnen was Diagne op dat moment ondergedoken in Rufisque, maar hij beschikte in elk geval over talrijke volgelingen in Dakar die het protest organiseerden. In verband met het complot tegen Diagne en zijn onderduiking, zie Johnson (1971).

140. ANS H55, brief van de gouverneur-generaal Ponty aan het Ministerie van Koloniën, 27 mei 1914. Ook Luitenant-gouverneur Antonetti drong aan bij Ponty om de stad in staat van beleg te verklaren en stelde: 'Toute notre domination dans le pays repose, c'est une verité qu'il faut oser dire, beaucoup moins sur une force réelle que sur la croyance qu'ont les douze millions d'indigenes de l'Afrique Occidentale Française que nous avons cette force. C'est pour eux un dogme qu'il serait dangereux, en ce moment surtout, de laisser contester [...]. Rien ne peut être plus grave que de laisser croire que notre force est entamée.' Antonetti geciteerd door M'Bokolo (1982), p. 43.

141. 'Il paraît manifestement que le Service d'Hygiène, pour continuer à assurer sa tâche doit être protégé contre des manifestations analogues à celles qui se sont produites hier.' ANS H20, 'Rapport au sujet de l'épidémie de peste à Dakar', luitenant-gouverneur Antonetti, 29 mei 1914.

van het aantal sterfgevallen tengevolge van de pest in juni 1914, ging de storm daarna tijdelijk liggen.

Het is opmerkelijk dat al in de eerste weken na de uitbraak van de pest twee kampen binnen de Franse koloniale administratie zichtbaar werden. Aan de ene kant stond de gouverneur-generaal Ponty, bijgestaan door het Ministerie van Koloniën, die zich opstelde als bemiddelaar tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Aan de andere kant stond burgemeester Masson van Dakar, geruggensteund door waarnemend luitenant-gouverneur Antonetti, die autoritaire maatregelen en een complete segregatie propageerde.¹⁴² Deze tweedeling in het Franse bestuur zou in de daaropvolgende gebeurtenissen enkel nog scherper worden.¹⁴³

Toen het aantal pestdoden in juli opnieuw toenam en het voorstel voor een definitief cordon sanitaire en een aparte wijk voor Afrikanen werd geopperd, mengde Diagne zich vanuit Parijs voor het eerst rechtstreeks in het debat. In een brief gericht aan gouverneur-generaal Ponty verweet hij op vrij dreigende toon dat het koloniale bestuur de pest als voorwendsel gebruikte om de autochtone Lebou-bevolking van Dakar voorgoed van het Plateau te onteigenen.¹⁴⁴ Diagne laakte daarnaast ook de slechte werking van de Sanitaire Dienst en stelde dat indien het de Sanitaire Dienst echt te doen was om de bestrijding van de pest en om gezonde woonomstandigheden in Dakar, ze de Afrikanen niet zou herhuisvesten op terreinen waar elke vorm van (sanitaire) infrastructuur ontbrak, zoals in de Médina:

‘Puisque les municipalités, émanation de ces indigènes, ont la charge de l’assainissement, il serait bon de se demander ce qu’elles ont fait jusqu’ici. Le décompte en est aisé. On a éloigné les quartiers indigènes réinstallés au large sans lumière ni eau sans égouts ni latrines.’¹⁴⁵

Ponty ging niet in op Diagne’s voorstel om gezonde woningen voor Afrikanen op het Plateau te bouwen, maar hij haastte zich, als toegewijd aanhanger van de assimilatietheorie,

142. Het wantrouwen van luitenant-gouverneur Antonetti ten opzichte van de steeds groeiende politieke rechten van de Lebou-bevolking, blijkt duidelijk uit diens correspondentie met Ponty van 10 juni 1914: ‘Tomorrow the thousand Muslim Lebu electors can elect in Dakar, an important European city, a port of war and an international port, a Lebu municipal council made up of ignorant, fanatical, illiterate blacks. The same blacks who forcefully resist the removal of plague victims will be in charge of applying the sanitary and hygienic regulations against which they have continuously protested. Tomorrow they will be in charge of the police with which they are in constant conflict and they will be able to use armed force against us. If this is the result of political liberty in Senegal, it would be better to abolish the deputyship and even the municipal councils.’ Antonetti geciteerd door Echenberg (2002), p. 64.

143. Deze tweedeling kent waarschijnlijk haar oorzaak in het gegeven dat de gouverneur-generaal, in opdracht van het Ministerie van Koloniën, diende toe te zien op het algemene belang van alle inwoners in Frans West Afrika. De burgemeester van Dakar en de luitenant-gouverneur van Senegal zagen daarentegen in de eerste plaats toe op het belang van de Fransen in Senegal, en in het bijzonder op dat van de Franse kooplieden, waartoe burgemeester Masson zelf behoorde.

144. ‘Le fléau qui ravage le second arrondissement et risque d’envahir le premier, ne saurait être une triste occasion d’amener le trouble dans la colonie sous des prétextes d’hygiène cachant mal les desseins d’à-propos de mandataires élus surprenant la bonne foi de l’Administration.’ ANS H55, brief van député Blaise Diagne aan gouverneur-generaal Ponty, 11 augustus 1914.

145. ANS H55, brief van député Blaise Diagne aan gouverneur-generaal Ponty, 11 augustus 1914.

om in alle toonaarden te ontkennen dat het koloniale bestuur op de grond van de Lebou-bevolking aasde.¹⁴⁶

Om zijn bewering kracht bij te zetten, kwam Ponty met een volledig nieuw argument: de Médina zou in het geheel niet zijn gepland voor de Lebou-bevolking, maar voor alle niet-autochtone Afrikanen, die sinds enkele jaren in grote aantallen vanuit heel Frans West Afrika naar Dakar waren afgezakt. Om te verhinderen dat deze Afrikaanse immigranten zich op het reeds overbevolkte Plateau tussen de Europese en autochtone Afrikaanse bevolking zouden vestigen, werd voor hen, aldus Ponty, de Médina opgericht:

‘C’est précisément dans le but d’éviter cette promiscuité et de donner du large à ces indigènes non autochtones qu’un emplacement a été choisi pour y créer une nouvelle ville et c’est pour ces indigènes particulièrement qu’une prime à la construction a été prévue.’¹⁴⁷

De grondeigendommen van de Lebous op het Plateau zouden ten alle tijden gegarandeerd blijven, al voegde Ponty er wel aan toe dat een tijdelijke verhuizing van de Lebou-bevolking naar de Médina gedurende de pestepidemie noodzakelijk was om de ziekte voorgoed uit te roeien. De Lebous stonden echter zeer wantrouwig tegenover dit idee en stelden een petitie op, gericht aan Ponty en niet aan de luitenant-gouverneur van Senegal die officieel de bevoegdheid over deze materie droeg, om hun tijdelijke onteigening te betwisten.¹⁴⁸ De volgende dag al werden enkele Lebou-afgevaardigden door Ponty ontvangen. Tijdens deze vergadering van 27 september 1914 drukte hij hen op het hart dat hun gronden niet zouden worden ontvreemd tijdens hun tijdelijk verblijf in de Médina en dat zij na het einde van de epidemie gewoon naar hun terreinen op het Plateau konden terugkeren. Daaraan werd weliswaar de belangrijke restrictie verbonden dat hun huizen op het Plateau na hun terugkeer uit duurzame materialen zouden worden opgebouwd (hun bestaande hutten zouden worden verbrand), zoals de bouwreglementering voorschreef. Om aan deze eis te voldoen, zouden de Lebous, volgens Ponty, overheidssteun kunnen krijgen:

‘Les terrains appartenant aux indigènes leur seront scrupuleusement conservés, ils resteront leur propriété et ils pourront après l’assainissement y revenir construire en pierre ou en briques des maisons saines, faciles à désinfecter, que nous les aiderons à construire et à aménager.’¹⁴⁹

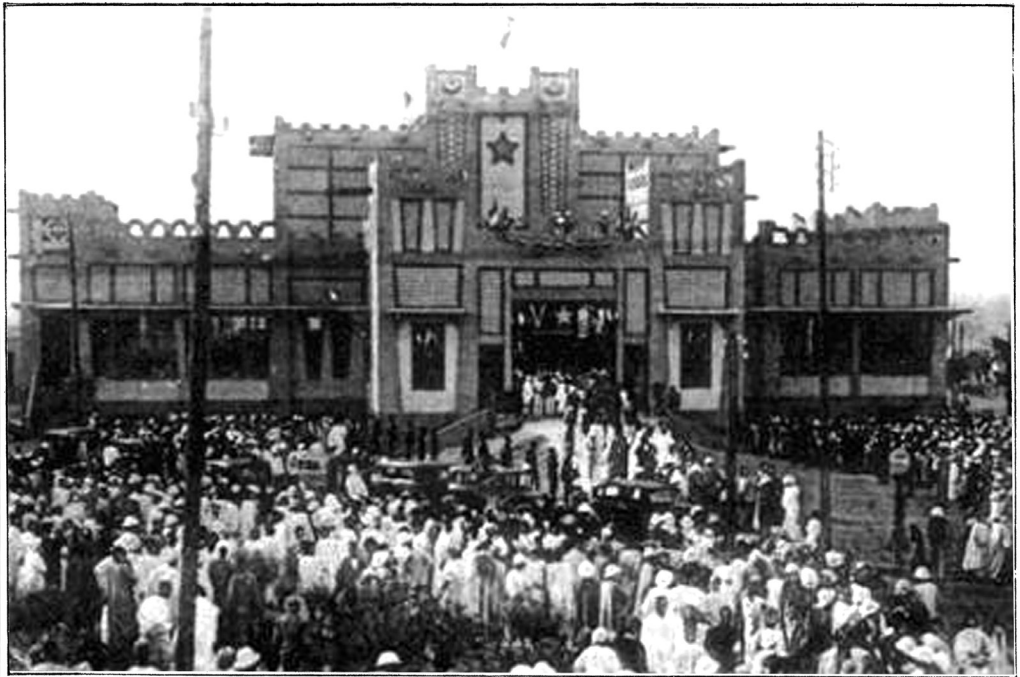
Uiteindelijk werd een compromis gesloten waarbij op de terreinen van de Lebous op het Plateau door de overheid een ‘cité modèle’ zou worden opgetrokken, een modelwijk

146. ‘Une solution plus juste et plus équitable s’impose. Et la voici. C’est que les municipalités, avec ou sans les budgets du Sénégal et de l’AOF, construisent sur les quartiers actuels des habitations selon le système de celles à bon marché de la Métropole.’ ANS H55, brief van député Blaise Diagne aan gouverneur-generaal Ponty, 11 augustus 1914.

147. ANS H55, brief van gouverneur-generaal Ponty aan député Blaise Diagne, 15 september 1914.

148. ANS H55, brief van ‘Les Habitants des villages’ aan gouverneur-generaal Ponty, 26 september 1914.

149. ANS H55, brief van gouverneur-generaal Ponty aan ‘Messieurs les Chef de Village de Dakar’, 27 september 1914.

Afbeelding 69 | Dakar, 1933

In 1933 werd door het Franse bestuur op Tound (een deel van het Plateau, zie afb. 69) de nieuwe Marché Sandaga geopend in neo-soedanese stijl. Deze door de Fransen geïmporteerde stijl werd na de *Exposition Coloniale* van 1931 in Vincennes (Frankrijk) overal in AOF ingevoerd. Ook het 'Institut d'Hygiène Sociale' (een polikliniek, 1932, architect Adenot) en de school Malick Sy (1939, architect Lopez) werden rond die periode in dezelfde stijl opgetrokken, die gebaseerd was op de traditionele soedanese architectuur en ornamentering.

Opening van de Marché Sandaga, Dakar, 1933, Bron: ANS, Service Iconographie, 4FI-0948

exclusief bedoeld voor de Lebou-bevolking (afb. 68).¹⁵⁰ In feite werd hier een oude belofte hernieuwd, want reeds in 1905 had het Franse bestuur de Lebous een dergelijke modelwijk op een deel van het Plateau beloofd dat Tound werd genoemd ('duinen' in de lokale taal wolof).¹⁵¹ Dit was een omvangrijk en nu centraal gelegen gebied, rond de huidige Sandaga markt (afb. 69). Op de Guy Conventie van 1905 was besloten dat de omvangrijke grondeigendommen van de Lebous op het Plateau tegen compensatie zouden worden overgedragen aan de Staat.¹⁵² Een van de compensaties was de bouw van die modelwijk op Tound ter vervanging van de oude bestaande wijk. In 1914 was die schadeloosstelling nog steeds niet ingelost. Ponty zag in een tijdelijke verhuizing van de Lebous naar de Médina in 1914 de ideale mogelijkheid om deze belofte eindelijk na te komen en Tound als modelwijk in te richten.¹⁵³ Het gebied Tound zou dan worden opgedeeld in aparte secties, elk onder leiding van een gerespecteerde Lebou-chef die over een onbeperkt en kosteloos vruchtgebruik van de grond beschikte. Er werden vier woningtypes ontwikkeld in duurzame materialen waaruit de Lebous konden kiezen, paalwoningen conform de nieuwe bouwreglementering. Elektriciteit, stromend water, riolering en waterafvoer zouden worden voorzien. Om de Lebous van zijn goede intenties te overtuigen, beloofde Ponty bovendien dat de Lebous de percelen waarop ze tijdelijk zouden worden ondergebracht in de Médina, zelfs bij hun eventuele terugkeer naar het Plateau mochten behouden:

150. 'Désireux de prouver à la population locale que l'Administration française ne l'avait pas éloignée systématiquement, comme elle était portée à le croire, de l'élément européen et n'avait en aucune intention d'aliéner les terres léboues évacuées quelques mois auparavant, le Gouverneur Général prévoyait, dans des conditions qu'il précisait bientôt dans son arrêté du 25 Février 1915, le retour des indigènes sur les terrains de Tound qu'ils avaient précédemment habités. Cet "arrêté portant affectation de terrains situés à Dakar à la création d'un village indigène" déterminait que ce village sera construit et alloti par l'Administration pour les besoins exclusifs des Léboues ayant anciennement occupé le sol. [...] En même temps que paraissent cet arrêté, l'Inspection Générale des Travaux Publics, sur l'ordre du Gouverneur Général, mettait sur pied un avant-projet de cité modèle à créer sur les terrains de Tound.' ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 375.

151. 'C'est seulement en 1905 que, par Convention du 23 Juin passée entre le Gouverneur du Sénégal et le représentant des Léboues, les terrains de Tound et de Bougnioul furent remis à l'Etat. Celui-ci s'engageait à les gérer comme propriétés domaniales, il consentait annuellement le versement d'indemnités remplaçant, pour la collectivité léboue, les ressources antérieurement fournies par les territoires cédés, et il stipulait que l'emplacement 'de dunes' servirait à l'établissement d'un village spécialement alloti pour les besoins de population indigène.' ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 378

152. Hoewel de Fransen bij de inbezitneming van Dakar onofficiële verdragen sloten met de Lebou-bevolking, waarin hun rechten op grondeigendom als originaires werden aanvaard, kwamen ze daar verschillende keren op terug, ondermeer door te verwijzen naar de verdragen van 1764 en 1765 met de damel (koning) van Cayor. Het gevolg was een erg onduidelijk standpunt van het Franse bestuur dat pas in 1905 met de Convention de Guy werd opgehelderd. Dit verdrag werd opgesteld op basis van gesprekken tussen het Franse bestuur en de plaatselijke Lebous-chefs en respecteerde globaal gezien de grondeigendom van de Lebous, in die zin dat werd vastgelegd dat een uitgebreide schadeloosstelling vereist was wanneer een grondoverdracht, hetzij vrijwillig, hetzij per onteigening, zou plaatsvinden van de Lebous naar de koloniale Staat. Het verdrag werd echter van meet af aan zwaar betwist door de Lebous die enerzijds de representativiteit van de Lebous-chefs en de geldigheid van hun handtekeningen in vraag stelden en anderzijds beweerden dat de grondeigendommen van de Lebous, die het Franse bestuur wilde onteigenen, in het verdrag veel minder omvangrijk werden voorgesteld dan in werkelijkheid. De tekst van de Convention de Guy van 23 juni 1905 is te vinden in Angrand (1946), p.114-117. Zowel Angrand (1946) als Rau (1956) besteden veel aandacht aan dit verdrag en de kwestie van Tound. Wat deze bronnen interessant maakt, is hun compleet tegengestelde interpretatie: De Fransman Rau schrijft de Franse versie van het verhaal, Angrand, zelf Lebou, de Afrikaanse. Voor een meer objectieve stem, zie Betts (1985) en Diop (1995).

153. Het is niet helemaal duidelijk of dit voor Ponty betekende dat de terreinen te Tound, zoals vastgelegd in de conventie de Guy, na de bouw van het modelwijk eigendom werden van de Staat. Hij beweerde immers dat de terreinen te Tound te allen tijde in het bezit van de Lebous zouden blijven. De vraag is in hoeverre Ponty dit echt meende of gebruikte als overredingstechniek. Vermoedelijk zouden de Lebous slechts over een eeuwigdurend vruchtgebruik van de grond kunnen beschikken.

‘Les carrés occupés dans ce village qui auront été construits en cases, vous resteront même quand vous reviendrez à Dakar dans vos maisons construites. Soyez tranquilles, je veille sur vos intérêts pour que vous ne soyez pas trompés. Il faut faire le déménagement le plus vite que possible.’¹⁵⁴

In een brief aan de Minister van Koloniën beweerde Ponty de volle controle te hebben over de situatie. Hij dacht namelijk Diagne van zijn oprechte bedoelingen te hebben overtuigd en hem achter zich te hebben geschaard om, via verschillende telegrammen vanuit Parijs, de Lebous met een sanitair argument te overtuigen zich tijdelijk te vestigen in de Médina. Hoezeer Diagne echter ook aandrong bij zijn Lebou-achterban en zowel het politieke als het sanitaire belang van hun gehoorzaamheid onderstreepte, hij wist ze niet te overtuigen:

‘Galandou [Diouf, gouvernementeel raadgever van Diagne te Dakar] et Crespín [mesties zakenman en journalist] câblent que population refuse évacuation contrairement mes derniers câbles et ma lettre expédie hier. Vous prie insister obéissance ou ne pourrai plus rien faire pour compatriotes dont tous droits garantis par Gouvernement.’¹⁵⁵

De Lebous besloten onafhankelijk van Diagne hun verhuizing naar de Médina te betwisten en rapporteerden dit in een kort telegram aan Diagne in Parijs: ‘Sont tous bien, Villages - Avons vu Gouverneur – Mais sommes accord *non* pour déménagement.’¹⁵⁶

Op verzoek van luitenant-gouverneur Antonetti werd getracht met de hutverbrandingen door te gaan en desnoods met geweld de verhuizing van de Lebou-bevolking af te dwingen. Dit leidde echter tot een zeer gewelddadige confrontatie op 9 november 1914 van drieduizend opgejutte en gewapende Lebous met de Sanitaire Dienst die de hutverbrandingen uitvoerde en daarbij werd beschermd door de *Tirailleurs Sénégalais*. Om bloedvergieten te voorkomen, vorderde Ponty, tegen het advies van Antonetti in, de onmiddellijke terugtrekking van de Sanitaire Dienst. Hierbij argumenteerde hij dat in deze oorlogstijd (de Turken en de Duitsers hadden in 1914 een alliantie gesloten) moest vermeden worden de moslimbevolking tegen het Franse bestuur op te zetten.¹⁵⁷ Hoewel zelf geen voorstander, vroeg Ponty aan het Ministerie van Koloniën, op vraag van Antonetti, de toestemming om Dakar in staat van beleg te verklaren. Die werd met tegenzin gegeven, maar het Ministerie loofde de aanpak van Ponty en herhaalde hoe groot het belang was om de lokale moslimpopulatie tijdens de oorlog te vriend te houden:

‘J’approuve votre conduite et votre projet mettre Dakar en état de siège – mais je vous renouvelle combien serait dangereux en ce moment avoir conflit sanglant avec Lébous musulmans – l’affaire risquerait être exploitée contre nous par Allemagne et Turquie

154. ANS H55, brief van gouverneur-generaal Ponty aan ‘Messieurs les Chef de Village de Dakar’, 27 september 1914. In werkelijkheid was in de Médina alleen een gebruiksrecht van kracht en geen eigendomsrecht.

155. ANS H55, telegram van *député* Blaise Diagne aan Yousouf Bamar (lokale Lebou-chef), 1914

156. ANS H55, telegram van Yousouf Bamar et Galandou Diouf (lokale Lebou-chefs) aan *député* Blaise Diagne, 1914. Cursivering van de auteur.

157. ANS H55, telegram van gouverneur-generaal Ponty aan het Ministerie van Koloniën, 9 november 1914.

dans milieux musulmans qui jusqu'ici dans toute les colonies françaises et anglaises se montrent très loyalistes.¹⁵⁸

Tegen het einde van 1914 daalde het aantal pestgevallen gevoelig en werd de verhuizing naar de Médina minder urgent. Sommige Lebous waren naar de Médina verhuisd en kwamen na de pestepidemie terug naar Tound, maar de grote meerderheid was gewoon daar gebleven. Van de bouw van een modelwijk was echter niets terechtgekomen.¹⁵⁹ Het gebrek aan geld wegens de Eerste Wereldoorlog zal daar waarschijnlijk een rol bij hebben gespeeld, maar vooral het overlijden van Ponty betekende de doodsteek van het project. Gezien de luitenant-gouverneur van Senegal de inmenging van gouverneur-generaal Ponty in de kwestie van Tound altijd had afgekeurd (dat was uiteindelijk niet Ponty's bevoegdheid), erkende hij ook het compromis tussen Ponty en de Lebous niet.¹⁶⁰ Het gevolg was dat de Lebous te Tound bleven leven volgens hun traditionele gebruiken, in hutten, en niet volgens de wetgeving die tot duurzame bouwmaterialen verplichtte.¹⁶¹

In de daaropvolgende periode werden verschillende arresten opgesteld waarin bij de Lebous werd aangedrongen om hun woningen conform de wetgeving te herbouwen, omdat ze anders zouden worden verwijderd van hun terreinen te Tound.¹⁶² Een groot verschil met de voorgaande wetgeving was dat het koloniale bestuur niet langer van plan was om het modelwijk te bouwen, de Lebous moesten zelf instaan voor de kosten ervan.¹⁶³ Gezien de Lebous niet beschikten over de noodzakelijke fondsen, gingen velen onder hen akkoord met de voorstellen die hen door Syriërs en Libanezen werden gedaan. Hoewel deze bevolkingsgroep al aan het einde van de 19^e eeuw, via Marseille op weg naar Amerika, in Senegal terecht was gekomen, duurde het tot na de eerste Wereldoorlog vooraleer ze in Dakar een dominante positie innam. Voordien was ze voornamelijk in handelsnetwerken in het binnenland van Senegal werkzaam geweest.¹⁶⁴ Tegen een vastgesteld bedrag huurden Syriërs

158. ANS H55, telegram van het Ministerie van Koloniën aan gouverneur-generaal Ponty, 12 november 1914.

159. 'Le village de Tound n'a pas encore été réalisé faute de crédits et risque fort de ne pas l'être sitôt.' ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 376.

160. Diop (1995), p. 129.

161. 'Le quartier indigène envisagé dès 1905 n'a pas encore été édifié sur l'enclave de Tound, et les Léboues dont cette terre était la propriété collective ont continué à l'occuper selon la coutume.' ANS 4P 2987, brief van gouverneur-generaal Clozel aan de luitenant-gouverneur van Senegal, 4 februari 1917.

162. Zie hiervoor de arresten van 1926, 1937 en 1955 in het *Journal Officiel de l'AOF*. De Lebous, die enkel over een vruchtgebruik van de grond beschikten te Tound, zouden volgens deze arresten worden verhuisd indien ze zich niet aan de bouwreglementering hielden (het vruchtgebruik bleef wel behouden). Wanneer ze in duurzame materialen bouwden, werd het vruchtgebruik in een eigendomstitel omgezet, zoals dat door de bouwreglementering was vastgelegd. De Lebous mochten de terreinen te Tound officieel enkel aan andere Lebous onderverhuren. Er bestond echter een uitzondering: in een gebied met straal van 25 meter rond de Sandaga-markt kon ook aan andere nationaliteiten worden onderverhuurd en dit om de handel te stimuleren. De terreinen van Tound lagen voornamelijk in dit gebied.

163. Angrand (1946), p. 130. Rau (1956), p. 154.

164. De Syriërs en Libanezen waren niet afkomstig uit aparte nationale staten, maar uit de Levant-regio die tot de Eerste Wereldoorlog deel uitmaakte van het Ottomaanse Rijk en daarna mandaatgebied van de Fransen werd. Opmerkelijk is dat de Syriërs en Libanezen telkens aan belang wonnen tijdens economische recessies, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog en de mondiale crisis van 1929. Toen de internationale handel stil viel en de Franse kolonisator krap zat van budget, sprongen de Syrische en Libanese handelaars in die

en Libanezen de gronden van de Lebous te Tound voor een termijn van 30 tot 80 jaar en beloofden daarbij de ‘mise en valeur’ van de terreinen door de bouw van huizen met duurzame materialen mogelijk te maken, wat de Lebous recht gaf op een officiële eigendomstitel. Dit systeem kreeg al snel de naam ‘bail de Tound’ en werd daarna ook op andere locaties toegepast. Volgens het systeem zouden de Lebous na het aflopen van de ‘bail’ of ‘huur’ terug in het bezit komen van hun terrein, inclusief het gebouw, wat dit type contract erg lucratief maakte voor de Lebou-bevolking.¹⁶⁵ Het systeem leverde desalniettemin vele conflicten over de grond op tussen de beide partijen en tussen Lebous onderling. Hoewel het koloniale bestuur er werkelijk alles aan deed om het systeem stop te zetten, had het de middelen daarvoor niet en transformeerde het Tound-gebied zich vanaf 1930 razendsnel in het commerciële hart van Dakar, compleet gemonopoliseerd door Syrische en Libanese handelaars.¹⁶⁶ Dit was zeer tegen de zin van de Franse kooplieden en burgemeester Masson, zelf koopman, die hun leidinggevende positie in de handel rond de haven van Dakar verloren zagen gaan. Sommige Lebous verhuisden na het sluiten van de overeenkomst weer naar de Médina, waar ze nog altijd over hun terreinen beschikten. Maar velen bleven op het Plateau en huurden kamers in de gebouwen die de Syriërs en Libanezen op hun terreinen hadden opgetrokken. Daar deze Afrikanen, waaronder ook ‘niet-autochtone Afrikanen’, gehuisvest waren in huizen die met duurzame materialen waren gebouwd, kon het koloniale bestuur de bouwreglementering niet langer gebruiken om de transfer van Afrikanen naar de Médina verplicht te maken. Het gevolg was dat Dakar er niet meer raciaal gesegregeerd op was geworden, zoals het bestuur had gepland. Integendeel, de vermenging van nationaliteiten op het Plateau bereikte na 1930 juist een hoogtepunt.¹⁶⁷

De moeizame verhuizing van Afrikanen naar de Médina

Diagnes tussenkomst in 1914 had in de eerste plaats tot gevolg dat de Lebou-rechten op hun grond door het koloniale bestuur tot een bepaald niveau werden gerespecteerd. Hoewel de overheid, zonder veel resultaat, via de bouwreglementering de Lebous van hun terreinen trachten te verdrijven, kon de grond hen niet worden ontnomen. In feite ontstond daardoor een categorisering van Afrikanen in Dakar. De Lebou-bevolking beschikte over meer rechten dan de andere Afrikaanse bevolkingsgroepen die later vanuit het binnenland van

leemte met de import en export van exclusieve koopwaren. Hoewel de stijgende welvaart van deze bevolkingsgroep niet steeds in goede aarde viel bij de ‘petits colons’ en de Afrikaanse elite waarmee ze concurreerde en ondanks verschillende maatregelen van de overheid om de immigratie van Syriërs en Libanezen in te dijken, groeide hun gewicht in de lokale handel na de Eerste Wereldoorlog met de jaren. Voor een groot deel was dit te danken aan hun goede kennis van de Senegalese samenleving en taal. Het gegeven dat ze steeds in de marge leefden van de koloniale samenleving, speelde paradoxaal genoeg vaak in hun voordeel, omdat ze op die manier aan de dwingende wetgeving konden ontsnappen die op de Afrikanen van toepassing was. In verband met de rol van Libanezen en Syriërs in Senegal en Frans West Afrika, zie Cruise O’Brien (1975) en Thioub (2010).

¹⁶⁵. Angrand (1946), p. 131. Rau (1956), p. 157.

¹⁶⁶. In 1944 schreef Angrand (1946), p. 132, over de terreinen van Tound: ‘A l’heure actuelle, tous les terrains du Tound sont entre les mains des commerçants libano-syriens [...]’.

¹⁶⁷. Zie Seck (1970), p. 16, p. 138 en pp. 156-157.

Senegal naar Dakar immigreerden, zoals de Toucouleurs, de Wolofs en Sérères.¹⁶⁸ De beslissing van het koloniale bestuur om alleen het recht op grond van de Lebous te erkennen, heeft tot op vandaag grote gevolgen.¹⁶⁹ Sommige Fransen binnen het koloniale bestuur laakten deze bevoordeling van de Lebous, daar deze inging tegen de Franse 'égalité'.¹⁷⁰ Het systeem had echter een zeer groot voordeel voor het koloniale bestuur, omdat het hiermee alle 'niet-autochtone Afrikanen', die na de Eerste Wereldoorlog steeds talrijker naar de Dakar afzakten, van het Plateau kon verwijderen.

Toch slaagde het koloniale bestuur er niet in om deze 'niet-autochtone Afrikanen' in grote getale van het Plateau naar de Médina te verhuizen. Hoewel zich aanvankelijk wel Afrikanen in de Médina vestigden, voornamelijk immigranten van buiten Dakar, maar ook onteigende Afrikanen die in Dakar woonden maar niet zoals de Lebous aanspraak konden maken op het statuut van *originaires*, stopte de groei van de Médina rond 1916. Meer zelfs, vanaf 1916 keerde een grote hoeveelheid Afrikanen met hun hutten uit de Médina terug naar het Plateau:

'Le courant humain qui avait paru s'établir vers le nouveau village en 1916, ne s'est pas maintenu. Médina ne se développe pas. Bien plus, nous avons constaté de nombreuses rentrées d'indigènes (par centaines) de Médina en ville où ils se sont transportés, sans autorisation avec leurs cases et leurs baraques.'¹⁷¹

Door de grote toestroom van Afrikaanse immigranten in Dakar en de omvangrijke woningnood die deze op het Plateau veroorzaakte, stelde de interim gouverneur-generaal Angoulvant in 1918 dat de verhuizing van Afrikanen naar de Médina moest worden versneld: 'Il est très désirable, pour libérer des terrains à Dakar, en vue de l'édification d'immeubles pour le logement des Européens, de hâter l'exode sur Médina.' In de kantlijn verbeterde hij zichzelf en schreef hij: 'de hâter l'exode des étrangers sur Médina. Je précise: Etrangers car il ne saurait être question d'exercer la moindre pression sur les habitants primitifs de l'emplacement où a été bâti Dakar. Signé: GG Angoulvant.'¹⁷²

Maar ook dit streven bleef zonder resultaat, want hoewel de Médina plaats moest bieden aan 20.000 Afrikanen, woonden er in 1921 volgens de meest gunstige cijfers nog maar circa 6.000.¹⁷³ Ofschoon het verboden was, woonden op dat zelfde moment ongeveer 19.000 Afrikanen, inclusief Lebous, in hutten op het Plateau.¹⁷⁴ De Sanitaire Dienst was zo pessimistisch over deze situatie dat hij stelde dat, indien de bouwreglementering niet strikter

168. Ook Afrikanen uit andere Franse kolonies, in de eerste plaats uit Frans West Afrika, immigreerden naar Dakar.

169. Zie hiervoor hoofdstuk 9 en 10.

170. 'D'autres, prêtant à la question une allure politique, ont vu dans la ségrégation poursuivie un mode de distinction des indigènes favorables à l'Administration de ceux qui lui semblaient hostile.' ANS P190, verslag van de vergadering van de Commission de l'Hygiène, 20 oktober 1917.

171. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 271

172. ANS P190, brief van gouverneur-generaal Angoulvant aan de luitenant-gouverneur van Senegal, 25 december 1918.

173. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 271.

174. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 271.

werd toegepast, de Médina in de nabije toekomst vanzelf zou verdwijnen: 'Si l'application de l'arrêté du 17 Août 1915 relatif à la salubrité des habitations, n'est pas formellement obtenue dans la zone urbaine, il faut s'attendre à la disparition de Médina.'¹⁷⁵

Verscheidene oorzaken kunnen worden aangewezen voor de moeizame verhuizing van Afrikanen naar de Médina. Om te beginnen lijkt lang nadat was besloten om over te gaan tot de invoering van een cordon sanitaire en een aparte wijk voor Afrikanen, twijfel te hebben bestaan binnen het koloniale bestuur over het plan. Gouverneur-generaal Ponty lijkt nooit helemaal overtuigd te zijn geweest van de noodzaak ervan. Omdat de pestepidemie eind 1914 ophield, vroeg gouverneur-generaal Ponty zich in 1915 terecht af of de bouw van de Médina nog wel zin had: 'Mais l'épidémie de peste qui nécessitait ces dépenses a été enrayée dès la fin de l'année 1914, il semble qu'il ne soit plus question d'exécuter le programme projeté.'¹⁷⁶ Ponty vreesde dat de goede relaties met de Afrikaanse bevolking door de bouw van de Médina op de helling werden gezet. In 1916 vroeg ook de nieuwe gouverneur-generaal Clozel zich af of de Médina de investering wel waard was:

'Personnellement, j'incline à penser que cette agglomération, dans les conditions où se poursuit sa création comporte des lacunes telles que j'en suis à me demander si nous devons poursuivre le programme qui en a été établi.'¹⁷⁷

Onder druk van de luitenant-gouverneur van Senegal werd toch gestart met de planning van de infrastructuur van de Médina, weliswaar pas in 1916. Vreemd genoeg wordt de bouw van de Médina in de literatuur steeds toegedicht aan gouverneur-generaal Ponty.

Een belangrijke reden voor de weinig succesvolle verhuizing van Afrikanen was de keuze van de locatie. In 1914 kreeg het 'village de ségrégation' officieel de naam 'Médina', maar in de volksmond wordt het nog steeds met 'Tilène' aangeduid, wat sinds oudsher de lokale naamgeving is voor het gebied en in de lokale wolof-taal 'zone gefrequenté door jakhalzen' betekent.¹⁷⁸ Deze pejoratieve betekenis werd aan het gebied gegeven vanwege het hoge sterftecijfer bij de Afrikaanse bevolking die er ooit woonde. Vanwege de ongezonde leefsituatie was het gebied verlaten en taboe.¹⁷⁹ De negatieve connotatie is waarschijnlijk ook de reden waarom het koloniale bestuur de originele naam Tilène niet gebruikte, maar het gebied doopte tot 'Médina'. De architectuurhistorica Liora Bigon beweert dat de naam 'Médina' werd geïnspireerd op de Franse stedenbouwkundige praktijk in Noord-Afrika, waar in de koloniale steden de oude Afrikaanse stadsdelen die dateerden van voor de komst van de Fransen meestal de naam Médina kregen. Door ons werd echter geen enkele refe-

175. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 271.

176. ANS H20, brief van de gouverneur-generaal aan de luitenant-gouverneur van Senegal, 3 juli 1915.

177. ANS P190, brief van de gouverneur-generaal aan de luitenant-gouverneur van Senegal, 14 januari 1916.

178. Seck (1970), p. 136.

179. ANS H55, brief van dokter Guyot aan de gouverneur-generaal, 24 april 1916. Zie ook M'Bokolo (1982), p. 41.

Dakar, 1914 | Afbeelding 70

In 1914 besliste de Sanitaire Dienst van Dakar om een nieuwe wijk voor Afrikanen, de Médina, op te richten op 800 meter ten noorden van het Plateau (onderaan de kaart is het noordelijke deel van het Plateau zichtbaar). Een centrale weg, de Route de Ouakam (de huidige Avenue Blaise Diagne, de blauwe-rode lijn op de kaart), zou beide wijken verbinden. Daarnaast zou ook een spoorweg, die langs het oostelijke havengebied (rechts op de kaart) passeerde, een snelle connectie mogelijk maken. De Route de Ouakam splitste de rastervormige plattegrond van de Médina in twee delen. Een politiepost (P), een markt (A) en een wijkhospitaal (D) werden langs deze weg gepland. Per wijkdeel werd ook een centraal plein (S) met moskee (M) en gemeentelijke dienst (V) voorzien. De Sanitaire Dienst stelde voor om verschillende gezinnen en etnische groepen te verenigen. De onregelmatige uitsparingen in het raster tonen de gebieden aan die in 1914 nog zouden moeten worden onteigend om de hele Médina te kunnen realiseren.

Sanitaire Dienst van Dakar, 'Plan du Village de Médina, Dakar', 1914, Bron: ANS H20

rentie naar deze Noord-Afrikaanse praktijk in de archiefstukken over de Médina in Dakar gevonden.¹⁸⁰ Een aantal auteurs daarentegen schrijft de naamgeving toe aan de belangrijke religieuze leider El-Hadji Malick Sy, die na een bezoek aan Dakar zou gesuggereerd hebben de nieuwe Afrikaanse wijk Médina te noemen naar de stad waar de profeet Mohammed begraven werd.¹⁸¹ Gouverneur-generaal Clozel, die Ponty opvolgde nadat deze te Dakar aan een slepende ziekte op 13 juni 1915 overleed, zou voorgesteld hebben als eerbetoon aan zijn voorganger de naam van de Médina te wijzigen in Ponty-ville, wat echter niet gebeurde.¹⁸²

De keuze van de locatie voor het ‘village de ségrégation’ of ‘village stérile’ was erg omstreden. Niet alleen bij de Afrikaanse bevolking, maar ook bij bepaalde personen binnen het koloniale bestuur, omdat het gebied laag gelegen was en moerassig, waardoor de sanitaire toestand *a priori* problematisch was. Het sanitaire argument (dat door het Franse bestuur werd gebruikt als legitimering van de creatie van de Médina) was complete nonsens. Het was immers onmogelijk een ‘village stérile’ te bouwen op een *in se* ongezonde locatie. Hoewel voldoende alternatieven op tafel lagen, bijvoorbeeld het hoger gelegen Ouakam of het schiereiland Bel Air, voorstellen die volgens de voorstanders daarvan in het koloniale bestuur een nog betere scheiding van bevolkingsgroepen mogelijk zouden maken, werd voor de Médina toch gekozen voor de locatie op 800 meter van het Plateau.¹⁸³ Deze had het voordeel minder ver van het Plateau gelegen te zijn, wat belangrijk was, omdat de meeste Afrikanen op het Plateau werkten:

‘Le terrain choisi est situé assez près de Dakar, pour que les communications soient faciles, assez loin pour que les groupements soient complètement indépendante l’un de l’autre au point vue sanitaire.’¹⁸⁴

Het gegeven dat het gebied rond 1914 nauwelijks bewoond was, had het grote voordeel dat een snelle en goedkope onteigening van het gebied mogelijk was. Alleen voor de creatie van het cordon sanitaire diende een aantal percelen onteigend te worden. Begin 1917 werd vrij gemakkelijk een bufferzone van 800 meter gerealiseerd.¹⁸⁵ Deze snelle aanleg van het cordon sanitaire was mogelijk omdat de situatie toch wezenlijk verschilde van die in Kinshasa en Dar es Salaam. Het cordon sanitaire van Dakar werd niet gerealiseerd te midden van de

180. Bigon (2009), p. 127.

181. Sylla (1992), p. 74. Diop (1995), p. 94.

182. Sylla (1992), p. 74.

183. ‘Dans cette région et à 2 kilomètres plus loin sur la route de Ouakam on trouve des terrains faisant partie du massif des mamelles. Cet emplacement, situé à environ trois kilomètres de Dakar conviendrait, je crois, beaucoup mieux que Médina à l’édification d’un village indigène : le sol est ferme et susceptible de culture. La seule objection à lui apposer est son éloignement de la ville; j’y vois au contraire l’avantage d’une séparation très nette avec Dakar. Un second emplacement paraît réunir encore mieux les conditions d’habitabilité et de délimitations précises, c’est la presqu’île de Bel Air. Là aussi le terrain est ferme et propice à quelque culture: la surface est suffisamment vaste pour une vraie ville indigène : la configuration en presqu’île permet de fixer des limites très nettes.’ ANS H20, ‘rapport au sujet création à Dakar de centres indigènes’, dokter G. Hebrard, 28 juli 1915.

184. ANS H20, ‘rapport sur le fonctionnement du Camp de Ségrégation et du Nouveau Village Indigène’, 13 september 1914.

185. Het cordon werd in 1917 verwezenlijkt, zie ANS P19. De afmetingen van het cordon sanitaire werden vastgelegd door het ‘Décret du 6 Mai 1918 (Zone non aedificandi de 800m de largeur à l’Est de Médina)’, zie ANS H55.

bebouwde ruimte in het stadscentrum, maar in de zo goed als onbebouwde periferie van de stad.¹⁸⁶ De aanleg van het cordon sanitaire kwam paradoxaal genoeg uit het budget van de Médina: Afrikanen bekostigden zelf hun segregatie. Dat de schadeloosstellingen aan de onteigenden uiteindelijk opliepen tot bijna éénderde van de totale investering in de Médina, wijst op het zeer beperkte budget dat (in oorlogstijd) beschikbaar werd gemaakt voor de inrichting en infrastructuur van de Médina.¹⁸⁷

Hoewel in 1914 al een 5.000-tal Afrikanen na verbranding van hun hutten naar de Médina verhuisd werden, ontbrak daar nog alle mogelijke infrastructuur en waren de omstandigheden waarin ze werden gehuisvest ronduit deplorabel.¹⁸⁸ Dit komt omdat pas in 1916 voor het eerst werd gedacht aan de ruimtelijke inrichting van de Médina, ironisch genoeg nadat de pestepidemie officieel als beëindigd was verklaard (afb. 70). Uit de correspondentie blijkt dat het de bedoeling was om de Médina te voorzien van een grondige basisinfrastructuur van wegen, rioleringen en drinkwater.¹⁸⁹ Verder zouden ook bomen worden aangeplant in een strook van 100 meter rond de Médina om het opwaaiende zand bij sterke noordelijke wind tegen te houden en het overstromingsgevaar in te dijken. Openbare toiletten zouden worden gebouwd en de afvoer van water en vuilnis zou worden geregeld. Ook een aantal openbare gebouwen zou worden opgenomen in de Médina, zoals een markt en wijkhospitaal, precies zoals in Saint-Louis, de bouwtekeningen werden opnieuw gebruikt. Verder plande het Franse bestuur in de Médina ook een moskee, een *caravansérail* (herberg) voor tijdelijke bezoekers, een gevangenis, een politiecommissariaat, en een woning met grote veranda voor de *administrateur* of toezichthouder, gebaseerd op de woning van de *administrateur* van Thiès. Deze *administrateur* was samen met een Europese dokter de enige niet-Afrikaan die in de Medina zou mogen wonen.¹⁹⁰ In het plan werd de Médina opgedeeld in twee afzonderlijke gebieden door de Route de Ouakam of Avenue Principale, de huidige Avenue Blaise Diagne, die van noord naar zuid liep en een breedte van vier meter had en voorzien werd van verlichting en open riolering. Beide gebieden werden verdeeld in percelen waarop telkens vier tot zes families werden ondergebracht. Het was de bedoeling in

186. De onbebouwde zone van 800 meter tussen de Médina en het Plateau, waar enkel een racecourse was gelegen, werd soms omschreven als een gordel om de Médina en soms als een gordel om het Plateau. Het cordon kreeg verschillende naamgevingen, zoals 'zone neutre', 'zone de protection', 'zone d'isolement', 'zone non aedificandi'. Behalve dit cordon sanitaire werd ook een strook van 100 meter breed rond de Médina gepland. Die diende in de eerste plaats om er voor te zorgen dat de Médina binnen haar limieten zou blijven. Later werd ook voorgesteld om deze 'ceinture' van 100 meter te voorzien van filao, een type struik, die grondverzakkingen, modderstromen en zandstormen tijdens het regenseizoen moest voorkomen. ANS P190, brief van de gouverneur-generaal aan de luitenant-gouverneur van Senegal, 30 oktober 1916.

187. Er was een totaal budget voorzien van 605.000 franc CFA (franc des Colonies Françaises d'Afrique) voor de creatie van de Médina (een lening van AOF), waarvan 194.242 franc CFA naar compensaties van de onteigenden gingen. ANS P190, nota 'Service de l'Afrique Occidentale et de l'Afrique Equatoriale Française', 26 april 1916.

188. '5000 indigènes qui avaient été évacués de Dakar à la suite des mesures prises pendant l'épidémie de peste (mai 1914 - Février 1915):' ANS P190, 'Travaux Prévus, Travaux Exécutés, Travaux en voie d'exécution, Travaux à exécuter', 1918.

189. ANS P190, 'rapport du Chef d'Arrondissement du Gouverneur du Sénégal', 20 juli 1916.

190. Zie hiervoor ANS P190 en ANS P191.

de Médina ook intern te segregeren naar etnische afkomst, wat de controle op de Afrikaanse bevolking met behulp van lokale *chefs* zou moeten vergemakkelijken:

‘Le plan indique la division du terrain par lots. Chaque lot recevra 4 ou 6 familles. Celles-ci seront groupés, autant que possible, par races, de façon à permettre à chacune d’elles d’avoir un chef, des représentants, une sorte de vie collective qui rendra plus facile l’administration et la surveillance des 20.000 indigènes, venus de tous les points de l’Afrique Occidentale Française.’

De Eerste Wereldoorlog, die een groot tekort aan materiaal, financiële middelen en personeel had veroorzaakt, zorgde ervoor dat deze inrichtingsplannen bleven liggen. In 1918 was nog steeds geen sprake van enige vorm van basisinfrastructuur. Na grote overstromingen in de Médina beklagde een aantal Afrikanen zich over de onhygiënische situatie die er heerste en het uitblijven van elke interventie van de overheid. Ze werden bijgestaan door het hoofd van de Dienst Openbare Werken: ‘A ce compte là, il n’est pas étonnant que les indigènes se plaignent d’une pareille situation hygiénique dont le remède réside tout entier dans la fixation des sables du village.’¹⁹¹ Hij stelde voor om de Médina alsnog te verplaatsen naar het hoger gelegen Fann.¹⁹² De gouverneur-generaal wenste niet op dit plan in te gaan, maar eiste zo snel mogelijk een complete ontwikkeling van de Médina:

‘Il est nécessaire d’amener progressivement l’exode de la population indigène vers le nouveau village, il est non moins indispensable de lui offrir les moyens d’y vivre dans des conditions de confort et de décence que Médina ne réalise pas actuellement. [...] Il importe donc, explique M. le Gouverneur Général qu’un programme d’aménagement complet, sérieusement étudié et comportant des devis précis, soit élaboré sans délai.’¹⁹³

In 1921 waren enkele werken uitgevoerd, maar de leefomstandigheden in de Médina lieten nog steeds te wensen over. Het complete fiasco van de equipering van de Médina werd door Ferdinand Heckenroth, hoofd van de Sanitaire Dienst van Dakar, in zijn rapport van 1921 goed geïllustreerd. Daarin stelde hij dat de koloniale overheid, in plaats van de stad te saneren, een broeinest van epidemieën had gecreëerd:

‘Si nous n’y faisons porter remède (du danger permanent de fièvre jaune et larvaire) on nous accusera, le cas échéant, d’avoir créé de nos mains un foyer amaryle après avoir prétendu, par la fondation de Médina, éloigner à tout jamais les causes de contamination possible de la ville européenne.’¹⁹⁴

191. ANS P190, brief van de hoofd-ingenieur van het tweede arrondissement (Dakar) aan de het hoofd van de Dienst Openbare Werken van Senegal, 14 september 1918

192. ‘La véritable solution du village de Médina qui se trouve placé dans un bas-fonds inondé en hivernage consisterait dans l’installation de ce village sur le plateau de Fann entre la route de Ouakam et la mer.’ ANS P190, brief van de hoofd-ingenieur van het tweede arrondissement (Dakar) aan de het hoofd van de Dienst Openbare Werken van Senegal, 14 september 1918.

193. ANS P190, verslag van de vergadering van de Commission de l’Hygiène, 20 oktober 1917.

194. ANS H22, rapport ‘Hygiène à Dakar (1899-1920)’, p. 282.

Gezien de permanente noodtoestand in de Médina waren weinig Afrikanen geneigd zich er te gaan vestigen en had de overheid ook weinig argumenten om hun verhuizing af te dwingen.

Een groot deel van de Afrikanen op het Plateau was bovendien weigerachtig omdat ze zich eenvoudigweg geen verhuizing konden permitteren. Het aantal woningen dat in de Médina door het koloniale bestuur werd opgetrokken, was ten dele door het materiaaltekort, maar hoofdzakelijk door een gebrek aan wil, erg beperkt, waardoor de meeste Afrikanen er met eigen middelen een nieuw huis moesten bouwen nadat hun hutten op het Plateau waren afgebrand.¹⁹⁵ Bovendien waren velen van hen al eerder verhuisd op het Plateau zelf en vreesden ze binnen de kortste keren opnieuw onteigend te worden voor de uitvoering van een volgend plan.¹⁹⁶ Toen het koloniale bestuur in 1918 vaststelde dat de verhuizing van Afrikanen naar de Médina in een impasse was geraakt, stelde ze voor die weer aan te moedigen door een bouwondernemer te belasten met de bouw van woningen die Afrikanen op termijn konden afbetalen:

‘L’obstacle est principalement constitué par la difficulté qu’ont les indigènes de se procurer les ressources et moyens matériels pour construire. L’inspecteur Général des TP [Travaux Publics] suggère de confier à une entreprise, moyennant contrat et garanties à lui assurer, l’édification à Médina des immeubles voulus qui seraient loués ensuite au besoin avec faculté de rachat par les locataires. Ce serait en effet un moyen de hâter l’établissement des indigènes à Médina et la question peut être mise à l’étude.’¹⁹⁷

Daarnaast bestond het idee om een premie-systeem in te voeren, waarbij Afrikanen een financiële aanmoediging konden vergaren voor de bouw van hun huis, al naargelang de grootte van het huis en het gebruik van duurzame materialen. Pas in 1926 werd dit systeem geformaliseerd met de oprichting van het Office des Habitations Economiques (OHE). Het Crédit Foncier de l’Ouest Africain, een dochterbedrijf van de particuliere Banque de l’Indochine, voorzag daarbij de Afrikanen van leningen voor het bouwen van woningen volgens vastgelegde types. In 1933 kon het koloniale bestuur echter niets anders doen dan toegeven dat dit systeem compleet faalde. Hoewel leningen werden toegekend, had nog geen enkele lener een woning met het geld gebouwd. De reden hiervoor was dat de woningtypes niet bij het budget van de Afrikanen pasten, de rente op de leningen was veel te hoog:

‘En effet, à l’heure actuelle, aucun des petits propriétaires indigènes auxquels cette institution semblait pouvoir apporter une aide efficace n’a donné suite à des projets de construction. Cet insuccès tient à deux causes : 1. l’élévation du prix de la construction. 2. le taux

195. Soms werden wel hutten verplaatst van het Plateau naar de Médina, maar dat was niet altijd mogelijk.

196. ‘Il est apparu que beaucoup d’indigènes manifestent quelque hésitation à se transporter à Médina, d’abord parce qu’ils ne sont pas certain d’y jouir en toute plénitude des lots de terrain domanial qui leur y sont attribués, ensuite parce qu’ils craignent de se voir déposséder un jour de tout ou partie de ces lots au profit d’Européens qui, attirés par la prospérité naissante du nouveau centre, viendraient s’y installer en vue d’exercer la un commerce ou une industrie.’ ANS P190, ‘Note sur la Village de Médina, Projet d’Affectation générale d’habitation au profit exclusif des indigènes’, ongedateerd (rond 1916).

197. ANS P190, brief van de gouverneur-generaal aan de luitenant-gouverneur van Senegal, 25 december 1918.

Afbeelding 71 | Dakar, 1923

Op deze kaart van 1923 is duidelijk te zien dat het Plateau ook na de creatie van de Médina bezaaid bleef met hutten, voornamelijk aan de westelijke zijde. Ze zijn te herkennen aan hun kleine korrel en hun onregelmatige plaatsing in de bouwblokken. De zwart gekleurde gebouwen, voornamelijk aan de oostkant van het Plateau, zijn huizen van Europeanen. De residentie van de gouverneur in de rechter onderhoek van de kaart bevond zich in de directe omgeving van de Afrikaanse hutten.

Kaart van het Plateau op basis van een luchtfoto, 1923, Bron: Service Géographique de l'AOF, *Bulletin du Comité d'Etudes Historiques et Scientifiques de l'AOF* (1923)

élevé de l'intérêt (10%) demandé par le constructeur agréé (Le Crédit Foncier de l'Ouest Africain) pour la valeur des mensualités de remboursement du prix des maisons.¹⁹⁸

Het probleem van betaalbare woningen in de Médina bleef daardoor onopgelost.

Tenslotte was er een ander belangrijk obstakel die de verhuizing van Afrikanen naar de Médina in de weg stond, namelijk het ontbreken van een gemotoriseerde verbinding tussen de Médina en het Plateau. Vele Afrikanen zagen op tegen hun verplaatsing naar de Médina, omdat ze dagelijks op het Plateau werkten en tot viermaal toe per dag (namelijk ook voor hun middagpauze) de afstand tussen Médina en Plateau te voet zouden moeten afleggen. Hoewel in 1914 al was bedacht tussen beide locaties een tramlijn aan te leggen, was er in 1922 nog niets gerealiseerd. Vanaf de lancering van het voorstel voor een werknemerstreintje in 1915, had het hoofd van de Dienst Openbare Werken, M. Mouneyres, het rendement van een dergelijke onderneming in twijfel getrokken, met een typische koloniale retoriek:

'Je ne suis pas d'avis qu'il y ait nécessité à donner aux indigènes habitant Médina un moyen de locomotion pour se rendre à Dakar: le déplacement n'est pas bien long et les indigènes sont assez généralement bons marcheurs: d'ailleurs, en France même, bien souvent des ouvriers sont astreints à des déplacements plus considérables que celui-là – qui est d'environ 2 kilomètres – pour se rendre à leur chantiers.'¹⁹⁹

De bevolking van het Plateau bleef ook na de oprichting van het cordon sanitaire zeer gemengd. Deze vermenging deed zich niet alleen voor in de bouwblokken op de Lebou-terreinen te Tound. Een luchtfoto uit 1923 toont aan dat de westzijde van het Plateau toen bezaaid was met hutten (afb. 71). Een klachtenbrief aan de Sanitaire Dienst illustreert de onvrede daarover bij de Europese bevolking:

'Il est assez difficile de parler actuellement d'organisation des services d'hygiène publique en AOF – Cette organisation n'existe en fait que sur le papier [...]. La ville indigène est fondue presque entière dans la ville européenne, comme vous le savez et pour ne pas parler des gîtes à moustiques, chaque maison est un danger. [...] Dakar est plus sale qu'elle ne l'a jamais été: c'est une vaste vespasienne.'²⁰⁰

Het daaropvolgende onderzoek, georganiseerd door de Sanitaire Dienst van Dakar, kon deze feitelijke vermenging van bevolkingsgroepen in Dakar alleen maar bevestigen. Volgens de Sanitaire Dienst vestigden zich bovendien elke dag meer Afrikanen in hutten op het Plateau: 'Des nouvelles cases non conformes au règlement ont été édifiées depuis 6 ans dans la ville, et la destruction des baraques et paillotes existant avant 1915 n'a pas été obtenue.'²⁰¹

198. ANS 4P 2760, brief van de Dienst Openbare Werken aan de gouverneur-generaal, 11 april 1933.

199. ANS P190, brief van de Dienst Openbare Werken aan de Financiële Dienst, 10 september 1915.

200. ANS H22, anonieme brief (van iemand uit de administratie) aan het hoofd van de Sanitaire Dienst, 21 september 1920. Naar aanleiding van deze brief schreef het hoofd van de Sanitaire Dienst Ferdinand Heckenroth zijn 'Rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)'.
201. ANS H22, rapport 'Hygiène à Dakar (1899-1920)', p. 366.

De raciale scheiding van bevolkingsgroepen in de stedelijke ruimte bleef een utopisch project in Dakar. In 1925, tien jaar na het einde van de pest, werd het cordon sanitaire zelfs voor een deel opgegeven en tot 400 meter verkort, wat een halvering betekende van de oorspronkelijke breedte.²⁰²

De reden hiervoor was waarschijnlijk het nijpende tekort aan plaats op het Plateau, al bestond geen concreet plan voor dit zuidelijke gebied van het cordon sanitaire en ontwikkelde zich het bijgevolg eerder spontaan. De noordelijke helft van het cordon, langs de kant van de Médina, bleef in eerste instantie behouden, hoewel verscheidene openbare gebouwen er in de loop der jaren de leegte opvulden.²⁰³ In de jaren 1930 werd echter ook het westelijke deel van dit overgebleven stuk cordon sanitaire meer en meer bewoond. In het bijzonder de wijk Rebeuss groeide uit tot een zeer heterogene wijk, zowel op het vlak van soorten gebouwen als van bevolkingssamenstelling.

De verstedelijking van het cordon sanitaire werd voor een groot deel geïnitieerd door de Syrische en Libanese handelaars. In de wijk Rebeuss vestigden ze zich voornamelijk langs de grote en verharde wegen, waar ze, net als op de terreinen van Tound, grote bouwblokken oprichtten. In de binnengebieden ontwikkelden zich daarentegen kleine *bidonvilles* op de rand van het Plateau. Ook naar de Médina breidden de Syriërs en Libanezen hun actieradius uit, hoofdzakelijk langs de Avenue Blaise Diagne.²⁰⁴

Dat de Médina vanaf de late jaren 1920 toch dichtbevolkt raakte, kwam voornamelijk doordat immigranten uit het binnenland van Senegal er zich in de interbellumperiode massaal vestigden. De voorkeursbehandeling die de Lebous kregen, zorgde ervoor dat deze immigranten vaak terreinen van de Lebous moesten kopen of huren als ze zich in de Médina wilden vestigen. Door het uitblijven van de nodige infrastructuur bleven de bewoners er in de meest deplorabele omstandigheden gehuisvest. Een Afrikaanse adviseur van de gemeentebestuur van Dakar klaagde in 1939 deze toestand aan in de gemeenteraad: 'Il y a 25 ans que Médina existe et c'est la première fois que la municipalité de Dakar pense à faire quelque

202. 'Article premier. La zone d'isolement entre la ville de Dakar proprement dite et le village de Médina (commune de Dakar), grevée d'une servitude foncière non aedificandi telle qu'elle a été établie par l'article 1er du décret du 6 mai 1918, est ramenée de 800 à 400 mètres de largeur environ, correspondant aux limites indiquées par un liseré rouge sur le plan annexé au présent décret.' ANS 4P 118, *Journal Officiel de l'AOF*, 'Décret modifiant l'article 1er du décret du 6 mai 1918, établissant une zone d'isolement entre la ville de Dakar et le village Médina 12 januari 1925'.

203. Het programma van de gebouwen was driedelig: ten eerste werd een reeks gebouwen opgericht die de controle over de Médina en het cordon moesten waarborgen, zoals een politiepost, een gevangenis en een militair kamp (het Camp du 7ème Régiment des Tirailleurs Sénégalais, het huidige ex-Camp Lat-Dior). Ten tweede kwam er een reeks gebouwen die pasten binnen de mission civilatrice van de Franse kolonisator: de polikliniek Institut d'Hygiène Sociale (1932, architect Adenot) en de school Malick Sy (1939, architect Lopez). Beide complexen zijn gebouwd in een neo-soedanese stijl, een in Dakar door de Fransen geïmporteerde stijl die na de *Exposition Coloniale* van 1931 in Vincennes (Frankrijk) overal in AOF werd ingevoerd. Tenslotte werd een reeks religieuze en sportieve gebouwen opgericht: naast de bestaande racecourse (Parc des Sports), kwam er een groot voetbalstadium (Stade Fédéral, het huidige Stade Iba Mar Diop) en een grote moskee met islamitisch instituut. In het oosten van het cordon sanitaire bevond zich tevens een aantal grote concessies van Franse bedrijven, waarvan de Huilerie Petersen de omvangrijkste was. In de omgeving van de haven bevond zich ook wat lichte industrie. Daartussen lagen nog verscheidene onbebouwde terreinen die vaak als moestuinen door Afrikanen werden gebruikt. Over de gebouwen in het cordon, en in het bijzonder het gebruik van de neo-soedanese stijl, zie Ndoye (1992) en Shaw (2006).

204. Seck (1970), p. 164

chose pour elle. Il n'y actuellement que 2 rues et 20 bornes-fontaines.'²⁰⁵ Pas in 1939, onder burgemeester Alfred Goux van Dakar, een sympathisant van de nieuwe Senegalese *député* Galandou Diouf, werd voor het eerst geïnvesteerd in de Médina met behulp van een lening aan AOF.²⁰⁶ Hoewel Diagne in 1925, bovenop zijn *député*-schap, burgemeester werd van Dakar, had hij zelf nooit geld weten te vinden voor de ontwikkeling van de Médina. Dit lijkt hoofdzakelijk het gevolg te zijn van een interne strijd om prestige en Afrikaanse kiezers tussen Blaise Diagne, Galandou Diouf en Lamine Guéye, drie Afrikaanse leiders die uiteindelijk allen op hun beurt *député* in Parijs en burgemeester in Dakar zouden worden. Het Plateau bleef niet alleen tot op de dag van vandaag qua bevolkingssamenstelling gemengd, de Médina bleef ook tot nu van goede infrastructuur verstoken.

205. Diop (1995), p.140 citeert uit een verslag van de gemeenteraad van Dakar van 29 augustus 1939.

206. Diop (1995), p.145.

Hoofdstuk 9

De grenzen van de zonering

1. Afdwingen van een woonplaats in de stad

De tienjarenplanning na de Tweede Wereldoorlog zorgde ervoor dat de huisvesting van Afrikanen in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa centraal kwam te staan in het koloniale beleid. Dankzij de sociaal-economische tienjarenplannen, en het welvaartsdenken dat er in vervat zat, werd de aanwezigheid van Afrikanen in de drie steden niet langer als voorlopig, maar als permanent gezien, waardoor in hun huisvesting diende te worden voorzien. De investering in de huisvesting van Afrikanen had daarnaast ook tot doel een potentieel explosieve situatie onder controle te krijgen die was ontstaan door de grote bevolkingsgroei in de drie steden sinds de Tweede Wereldoorlog. De huisvestingsprogramma's kunnen, zoals in hoofdstuk 5 aangetoond, vanuit die invalshoek ook worden beschouwd als een instrument van sociale controle en een middel om de raciale, en in Dakar tevens sociaal-economische, zonering uit de naoorlogse masterplannen te realiseren. Uit onze analyse blijkt echter dat de huisvestingsprogramma's in Dakar, Kinshasa en Dar es Salaam ruim tekort schoten om deze doelstelling te verwezenlijken. De huisvestingsprogramma's volstonden niet om de woningnood op te lossen. Integendeel, in de naoorlogse periode werd het woningtekort in de drie steden steeds groter en ontstonden de eerste ongeplande nederzettingen op grote schaal.

Door de grote huisvestingscrisis ontketende zich in Dakar, Kinshasa en Dar es Salaam een strijd tussen de diverse bevolkingsgroepen om een woonplaats in de stad. Hierbij was de sociaal-economische positie van de woningzoekenden bepalend voor de locatie van die woonplaats. Het resultaat van deze economische logica was in de eerste plaats een sociaal-economische opdeling van de stad. De grenzen van de raciale zonering uit de stedenbouwkundige plannen waren daarentegen vaak minder hard dan gepland. Deze kanteling van raciale naar sociaal-economische segregatie wordt vaak pas in de postkoloniale periode gesitueerd. Uit ons onderzoek blijkt duidelijk dat de kiem daarvan al veel vroeger werd gelegd. Alvorens dit per stad te bekijken, behandelen we de omslag vanuit comparatief perspectief.

De keerzijde van de tienjarenplanning

Het voortbestaan van de huisvestingscrisis na de Tweede Wereldoorlog kwam voor een groot deel doordat de huisvestingsprogramma's wegens een gebrek aan financiële middelen slechts gedeeltelijk werden uitgevoerd, en de nieuwe naoorlogse wijken alleen een elite binnen de Afrikaanse samenleving bedienden. Er waren ook andere redenen die de aanhoudende woningnood na de Tweede Wereldoorlog kunnen verklaren. Deze hadden vooral hun oorsprong in contradicties in het beleid en onenigheden bij het bestuur met betrekking tot de tienjarenplanning. Zo was het naoorlogse *Native Housing Scheme* in Dar es Salaam veel te kleinschalig. De Township Authority, het gemeentebestuur van Dar es Salaam, was in tegenstelling tot het Colonial Office in London weinig geneigd om Afrikanen in de stad te integreren en hun huisvesting te organiseren. Het *Native Housing Scheme* was bovendien enkel gericht op de Afrikaanse gemeenschap, terwijl ook de Aziatische gemeenschap een omvangrijke woningnood kende. De grote nadruk die het koloniale bestuur in Dar es Salaam legde op de opwaardering van stadscentrum, zonder te voorzien in alternatieve huisvesting voor de Aziatische gemeenschap die het gebied bewoonde, zorgde voor een aanzienlijke instroom van Aziaten in de Afrikaanse wijk en een verscherping van de huisvestingscrisis bij Afrikanen. Dit had als gevolg dat, in tegenstelling tot de opzet van het tienjarenplan, de woningcrisis binnen de Afrikaanse gemeenschap zich verscherpte, maar ook dat de wijken van Dar es Salaam veel minder mono-raciaal waren dan in de stedenbouwkundige plannen was bedacht.

In Dakar werd dankzij de grote financiële steun uit het moederland vrij snel overgegaan tot de uitvoering van het SICAP-huisvestingprogramma. Maar de implementatie ervan blokkeerde toen bleek dat de nieuwe woonwijken gepland waren op locaties die reeds bewoond werden. Om nieuwe woningen te creëren, dienden eerst oude te worden vernietigd. Daardoor werd geen surplus aan woningen gecreëerd, maar werd de huisvestingscrisis verplaatst naar de periferie. Hoewel het de intentie was van het tienjarenplan om Afrikanen beter in de stad te integreren, resulteerde die dus voor een grote groep Afrikanen in een gedwongen verhuizing uit de stad.

In Kinshasa verzandde het OCA-huisvestingprogramma nog voor de uitvoering in een impasse, omdat er geen consensus bestond tussen het in Ministerie van Koloniën in Brussel en het koloniale bestuur in Kinshasa over de locatie van de nieuwe Afrikaanse wijken. In het hele debat leek het grootste verwijt van het Comité Urbain, de gemeenteraad van Kinshasa, naar de architect van het Ministerie van Koloniën (Georges Ricquier) dat zijn masterplan geen rekening met de bestaande situatie hield. De implementatie ervan zou grootschalige onteigeningen vereisen en om de lokale economische belangen te beschermen wilde het Comité Urbain, zoals eerder bij het cordon sanitaire, afzien van het plan. Het Comité Urbain schaarde zich daarop achter het masterplan van het hoofd van de Dienst Stedenbouw in Kinshasa (Maurice Heymans) die de bestaande stad ongemoeid liet en voor de huisvesting van Afrikanen een systeem van satellietwijken voorstelde. Het gevolg was dat de stedenbouw in Kinshasa jarenlang verlamd werd door een concurrentiestrijd. Een conflict dat de bouwwereld verlamde en de huisvestingscrisis in de daaropvolgende jaren aanwakkerde.

Afrikanen protesteerden tegen hun potentiële verwijdering uit de stad. Deze bedreigde de Afrikanen van de drie steden: in Dakar door de ontruimingspolitiek of *déguerpissements*, in Dar es Salaam door de influx van Aziaten in de Afrikaanse wijk en in Kinshasa door de onteigeningen uit het masterplan van Ricquier en het voorgestelde systeem van satellietwijken voor Afrikanen uit het masterplan van Heymans. Een groot verschil met de interbellumperiode was dat na de Tweede Wereldoorlog de armslag van Afrikanen om hun ongenoegens te uiten over het beleid van de overheid sterk toegenomen was. Deze emancipatie was ontegensprekelijk het gevolg van de investeringen in onderwijs, sociale voorzieningen en politieke participatie die in de naoorlogse tienjarenplanning zaten vervat. Passieve vormen van verzet werden in belangrijke mate ingeruild voor directe uitingen van verzet. De manier bij uitstek voor Afrikanen om hun onvrede met de gang van zaken te tonen, was het schrijven van petities of verzoekschriften. Het petitieschrijven werd een genre, een vak op zich dat enige vaardigheden vergde, het werd dan ook voornamelijk uitgeoefend door een intellectuele elite van Afrikanen. De petities waren opgesteld volgens welbepaalde formuleringen en geschreven in de vaak hoogdravende retorische stijl, die in de officiële briefwisseling toen gebruikelijk was.

In Dar es Salaam en Kinshasa werden de petities bijna uitsluitend gericht aan de districtcommissaris, de figuur in de koloniale administratie die in beide steden het dichtst bij de Afrikanen stond en die hun belangen ook het meest verdedigde.

In Dakar was het verzet van Afrikanen veel meer politiek gekleurd. Een stuk vroeger dan in de andere twee steden gebruikten Afrikanen in Dakar de politieke organen om op het koloniale bestuur druk uit te oefenen. Dit was al het geval in de interbellumperiode, maar de invoering na de Tweede Wereldoorlog van het algemeen stemrecht en de oprichting van het federale parlement van Frans West Afrika, zorgde ervoor dat de politieke instituties niet langer voorbehouden bleven aan de Lebou-bevolking alleen. Hoewel ook in Dakar druk werd uitgeoefend via petities, meestal gericht aan het nieuwe federale parlement, bleven deze voornamelijk een zaak onder Afrikaanse politici. Dit toont aan dat in Senegal, overeenkomstig de Franse assimilatiepolitiek, Afrikanen in belangrijke mate bij het bestuur betrokken werden, maar het toont ook het elitaire karakter van deze assimilatiepolitiek aan. Naast het petitieschrijven werden vakbondsbewegingen en de vele na de Tweede Wereldoorlog opgerichte Afrikaanse kranten en tijdschriften twee belangrijke platformen van verzet in de drie steden.

Wat opvalt uit de reacties van Afrikanen in Dakar en Kinshasa is dat zij in de eerste plaats hun eigen, particuliere belangen bij het koloniale bestuur verdedigden en niet die van de Afrikanen in het algemeen. In Dakar was het de van oudsher machtige Lebou-bevolking die zich tegen haar onteigening verzette, terwijl in Kinshasa een klasse van intellectuelen, de zogenoemde *évolués*, haar mogelijke verwijdering uit de stad bevocht. Het was dus voornamelijk een Afrikaanse elite die voor zichzelf opkwam. Opmerkelijk was dat deze elite zich niet alleen op politiek of intellectueel vlak van de massa trachtte te onderscheiden, een gegeven dat in Kinshasa en vooral in Dakar werd aangemoedigd door het koloniale bestuur, maar dat onderscheid ook ruimtelijk in de stad probeerde af te dwingen.

Deze sociaal-economische stratificatie van de stad zat voor een deel vervat in de naoorlogse masterplannen van de Fransen en de Belgen, maar uit ons onderzoek blijkt duidelijk dat de Afrikaanse elite daar ook vragende partij voor was.

Wat Dakar betreft, was deze sociaal-economische differentiatie binnen de Afrikaanse gemeenschap niet nieuw, maar een continuering van een patroon dat in het interbellum was ingezet met de voorkeursbehandeling van de Lebou-bevolking door het koloniale bestuur. Na de Tweede Wereldoorlog speelde etniciteit weliswaar een minder grote rol. De naoorlogse wijken waren in hoofdzaak bedoeld voor overheidsfunctionarissen die uit alle streken van Senegal en Frans West Afrika afkomstig waren. In Kinshasa ging het wel over een nieuw fenomeen dat een hoogtepunt bereikte toen de *évolués* een plaats in de Europese wijk opeisten. Politieke emancipatie bleek in Dakar en Kinshasa een belangrijke sleutel tot een goed gelegen woonplaats in de stad. Toch moet worden benadrukt dat het optreden van de elite niet altijd even succesvol was. De Lebous van Dakar verloren namelijk grote delen van hun grond door de bouw van de nieuwe woonwijken, en in Kinshasa zou de vestiging van *évolués* in de Europese wijk nooit worden toegestaan.

In Dar es Salaam was minder sprake van een dergelijke Afrikaanse elitevorming na de Tweede Wereldoorlog, deze maakte ook veel minder deel uit van de Britse koloniale politiek. De instroom van Aziaten in de Afrikaanse wijk zorgde er echter voor dat ook daar de raciale segregatie voor een deel werd vervangen door een nederzettingpatroon op basis van inkomen. Net als in Dakar en Kinshasa gold dat een woonlocatie duurder en prestigieuzer werd naarmate die dichter bij de Europese wijk gelegen was. Omdat Aziaten in Dar es Salaam gemiddeld een stuk rijker waren dan Afrikanen, namen zij vaak de meest exclusieve locaties in de Afrikaanse wijk in. In zekere zin kan de positie van Aziaten in Dar es Salaam dus vergeleken worden met die van de Afrikaanse elite in Dakar en Kinshasa. Omdat de instroom van Aziaten in de Afrikaanse wijken ervoor zorgde dat Afrikanen naar minder goed gelegen plekken in de stad werden geduwd, leidde de Aziatische aanwezigheid voor groeiende raciale spanningen en het paradoxale verzoek van Afrikanen om een herstel van de raciale segregatie in de stad. In mindere mate gebeurde zoiets ook in Dakar en Kinshasa: naarmate Afrikanen op de sociaal-economische ladder opklommen, steeg de concurrentie tussen Afrikanen en de intermediare bevolkingsgroepen in de koloniale samenleving. Door de combinatie van nabijheid en concurrentie werden de woningen en winkels van de Portugezen, Grieken en Italianen in Kinshasa, de Libanezen en Syriërs in Dakar en de Aziaten in Dar es Salaam in het heetst van de onafhankelijkheidsstrijd als eerste geplunderd, en niet die van Europeanen.

Positionering van het onderzoek

Over de speelruimte van lokale actoren in de naoorlogse periode is beduidend minder literatuur verschenen dan over die van de interbellumperiode. Deze constatering geldt voor alle drie de steden, in mindere mate voor Dar es Salaam.

Wat Dar es Salaam betreft is het opvallend dat de twee belangrijkste referenties waar onze studie op verder bouwt, dezelfde zijn als deze voor de interbellumperiode: Lusugga J.

M. Kironde en James Brennan. De naoorlogse stedenbouw in Dar es Salaam komt aan bod in heel wat werken, maar de studie *The Evolution of Land Use Structure in Dar es Salaam* (1995) van Lusugga J. M. Kironde is duidelijk de meest accurate.¹ De instroom van Aziaten in de Afrikaanse wijk die uit de gebrekkige planning resulteerde, komt minder aan bod in het werk van Kironde, maar vormt een belangrijke thema in Brennan's werk *Nation, Race and Urbanization in Dar es Salaam* (2002).² Hij besteedt daarbij veel aandacht aan de groeiende woningcrisis na de Tweede Wereldoorlog en vooral ook hoe die zorgde voor een verhoogd antagonisme tussen de verschillende bevolkingsgroepen in Dar es Salaam. Hij maakt echter weinig de terugkoppeling naar de stedenbouw en de ruimtelijke consequenties van de bevolkingsdynamiek die bepalend waren voor onze lezing van het archiefmateriaal in de Tanzania National Archives (TNA) in Dar es Salaam.

Twee uitermate belangrijke contemporaine bronnen zijn J.A.K. Leslie en Karl-Günther Schneider. In zijn *Survey of Dar es Salaam* (1963) schetst de Britse functionaris Leslie een verbluffend nauwkeurig profiel van de sociale dynamiek in de stad na de Tweede Wereldoorlog, al moet zijn aanhoudende scepsis over de Afrikaanse migratiestroom naar Dar es Salaam er worden bijgenomen. Schneider gaat dieper in *Dar es Salaam. Stadtentwicklung unter dem Einfluss der Araber und Indier* (1965) op de veranderende relatie tussen Aziaten en Afrikanen en weet daar ook ruimtelijke conclusies aan te verbinden. Dit maakt zijn werk tot een interessante bron voor onze analyse.

Geograaf Assane Seck is de enige ons bekende auteur die in zijn werk *Dakar. Métropole Ouest-Africaine* (1970) diep in gaat op het 'Plan Directeur du Cap Vert' van Lambert, Gutton & Lopez van 1946 en die bovendien veel aandacht schenkt aan het beleid van *déguerpissements* dat er indirect uit voortvloeide. Het verzet tegen deze ontruimingspolitiek komt minder aan bod in het werk van Seck, maar de historicus Cheikh Faty Faye schept in *La Vie Sociale à Dakar (1945-1960)* een goed beeld van de wijze waarop de Lebus hun onteigening betwistten, zonder daarbij evenwel dieper in te gaan op de ruimtelijke gevolgen van de *déguerpissements*. Onze analyse is in hoofdzaak gebaseerd op het hiervoor nog weinig ontgonnen archiefmateriaal in de Archives Nationales du Sénégal (ANS) in Dakar.

De conflicterende visies in de masterplannen voor Kinshasa van Ricquier en Heymans uit 1949 werden als eerste uitvoerig besproken door Bruno De Meulder in zijn boek *Kuvuande Mbote. Een Eeuw Koloniale Architectuur en Stedenbouw in Kongo* (2000). Onze analyse bouwt hierop voort en voegt er nieuw materiaal aan toe, gebaseerd op archiefbronnen uit het Afrika-Archief (AA) in Brussel (dat ten tijde van het onderzoek van De Meulder nog niet beschikbaar was). Bovendien is onze invalshoek verschillend, want de thematiek van segregatie blijft in de analyse van De Meulder op de achtergrond. Daarnaast vertrekt onze studie ook vanuit een ander perspectief door de lokale ontvangst van beide

1. Zie ook Kironde's hoofdstuk 'Race, Class and Housing in Dar es Salaam: The colonial impact on land use structure, 1891-1961' in het boek *Histories from an Emerging African Metropolis* (2007) onder de redactie Brennan et al.

2. De publicatie van Brennan's herwerkte proefschrift wordt verwacht in 2012 en zal de volgende titel dragen: *Taifa: Making Nation and Race in Urban Tanzania*. Brennan publiceerde samen met Andrew Burton en Yusufu Qwaray Law eerder al het verzamelwerk *Histories from an Emerging African Metropolis* (2007). In zijn eigen bijdrage 'Between Segregation and Gentrification: Africans, Indians, and the struggle for housing in Dar es Salaam, 1920-1950' gaat Brennan explicieter in op het woningvraagstuk in Dar es Salaam.

masterplannen als onderzoeksvraag centraal te stellen. Daarbij wordt zowel gepeild naar de reacties van het Comité Urbain, de gemeenteraad van Kinshasa die voornamelijk de Europese belangen verdedigde, als naar de bezwaren die Afrikanen opperden.

2. Dar es Salaam: De massale instroom van Aziaten in Kariakoo

De eerste microstudie die we in dit hoofdstuk behandelen, is gewijd aan Dar es Salaam. Daarin tonen we aan hoe de huisvestingscrisis in de stad zich na de Tweede Wereldoorlog verscherpte. Door het ontbreken van een toereikend huisvestingprogramma, kreeg de raciale segregatie uit de stedenbouwkundige plannen er voor een groot deel een andere invulling.

Overbevolking, woningtekort en antagonisme

De Tweede Wereldoorlog luidde in Dar es Salaam het begin in van een snelle demografische expansie. De groei deed zich bij alle bevolkingscategorieën van Dar es Salaam voor. De Europese bevolking steeg tussen 1940 en 1957 van circa 1.000 naar 5.000 inwoners, maar slechts weinig van hen waren permanent in de stad gevestigd. Dit was anders bij de Aziatische en de Afrikaanse gemeenschap, die niet alleen door immigratie, maar ook door natuurlijke groei sterk in omvang toenamen. Ook de door de Britse overheid uitgevoerde rekrutering van Indiërs in de koloniale ambtenarij zorgde ervoor dat deze gemeenschap tussen 1940 en 1957 klom van 9.000 naar om en bij de 30.000.³ De Afrikaanse bevolking in Dar es Salaam steeg van 37.000 in 1943 tot 92.330 in 1957.⁴ Voornamelijk in de onmiddellijke jaren na de Tweede Wereldoorlog kende de Afrikaanse gemeenschap een onwaarschijnlijk snelle demografische groei. Gecombineerd met een nijpend gebrek aan bouwmaterialen, veroorzaakte deze bevolkingsexplosie in Dar es Salaam een dramatisch woningtekort. Hierdoor ontstonden in en om de stad voor het eerst ongeplande nederzettingen op grote schaal. Voor de Tweede Wereldoorlog bestonden reeds dergelijke nederzettingen, bijvoorbeeld te Gerezani en Kisutu, maar die waren veel kleinschaliger en in vele gevallen waren het dorpen die door de expansie van Dar es Salaam tot de stad gingen horen.⁵

Belangrijk om te vermelden is dat dit soort nederzettingen ongepland waren in de zin dat de overheid geen controle had over hun ontwikkeling. Het occupatieproces liep niet ongestructureerd, integendeel. In vele gevallen gebeurde de ontwikkeling immers op zogenaamd *freehold land* of particuliere grondeigendommen, zoals in Upanga en Hannah Nassif.⁶ De eigenaars, Afrikanen, maar ook Arabieren, Indiërs en zelfs Europeanen, verkavelden er hun grond op eigen initiatief. Maar zelfs daar waar immigranten zich op terreinen zonder eigenaar vestigden, liep het proces vrij georganiseerd.

3. Bron cijfermateriaal: Brennan et al. (2007), p. 42.

4. Bron cijfermateriaal: Leslie (1963), p. 21.

5. In verband met Gerezani en Kisutu, zie TNA 12589.

6. Kironde (1995), p. 182.

Koloniaal ambtenaar en *selfmade* onderzoeker J.A.K. Leslie beschreef de naoorlogse periode in zijn *Survey of Dar es Salaam* (1963) als ‘the shanty days of 1946-48 when a sudden influx of new population out-distanced new building’.⁷ Omdat na de Tweede Wereldoorlog naast het woningtekort ook een groot voedseltekort in Dar es Salaam heerste, was het niet het vooruitzicht op een goede woning of een volle maag dat Afrikanen naar de stad lokte.⁸ Volgens Leslie, die zeer sceptisch was over de toevloed van Afrikanen naar de stad, lagen meer wereldse oorzaken aan de grond van de immigratiegolf:

‘It is not food or housing that draws, but the hope of acquiring money to get the world’s goods (both eyes on the high wages, and a fine disregard for the equally high cost of living), the desire for a brighter life and to a large extent a tradition among many coastal tribes that one must have seen Dar es Salaam to have lived; an escape from the discipline of family, tribe and government into the uncontributing anonymity of town, [...]’.⁹

Hoewel het koloniale bestuur repressief wilde optreden tegen de ongeplande nederzettingen, was ontruiming ervan geen optie, omdat nergens woningen waren om de bewoners te herhuisvesten.¹⁰ Om dit te verhelpen werden vanaf 1947 met behulp van subsidies uit het Colonial (Development and Welfare) Fund geplande woonwijken of *Quarters* aangelegd (afb. 72).¹¹ Dit woonprogramma was echter te kleinschalig om de woningnood op te heffen, het was daarenboven gericht op een kleine elite binnen de Afrikaanse gemeenschap, veelal overheidsfunctionarissen. Dat er slechts circa duizend woningen door de overheid werden gebouwd, weet de overheid aan een gebrek aan bouwmaterialen en financiële middelen.¹² Dat kan genuanceerd worden, £1.600.000 van het Colonial Fund ging naar de huisvesting van Afrikanen terwijl liefst £4.000.000 naar de huisvesting van Europeanen ging, hoewel voor Europeanen niet eens een ernstig woningtekort bestond.¹³ Daar waar wel huizen voor Afrikanen door de overheid werden gebouwd, ging het om twee-onder-één-kap villa’s in Temeke en Ilala, door Leslie beschreven als ‘miniatures of the Government bungalows’, en

7. Leslie (1963), p. 155.

8. Tijdens en na WOII werd een beleid van rantsoenering gevoerd. Zie hiervoor: TNA 61/443/1, ‘Control of Africans in Dar es Salaam Township’, Molohan Report, 1942.

9. Leslie (1963), p. 31. Leslie’s ontevredenheid over de komst van Afrikanen blijkt ook duidelijk uit andere passages: ‘Despite the rigours of town life more Africans continue to pour in and to stay longer than, economically, they should: they are drawn by the success stories (not necessarily always true) of those who have gone before; the sight of goods brought home by those who have done well; and their polish, a disbelief in such stories as they hear of unemployment, and a converse belief in stories of available jobs; a mistaken confidence in an adequate education; the discontent with country life of the boy who has been to school; a dislike of irksome duties and discipline at home and in the village and tribal society, the search for an uncontributing anonymity in town; and by the glamour of the town’s reputation; all come basically because it is in the town that they can get a cash basis of living: thinking of what money can buy, and disregarding the necessity of paying for everything one gets.’ Leslie (1963), pp. 1-2.

10. TNA 32575, nota van de *provincial commissioner*, 1947, ‘There is today not a single vacant plot available upon which an African can build and it is therefore impossible to take steps to evacuate the 2500 squatters at Makaburi or to move to established layouts the many people living at Keko, Changombe and elsewhere.’

11. Zie hiervoor hoofdstuk 5.

12. ‘The Township Authority has been informed that in view of the present shortage of building materials – especially cement –, as well as lack of skilled labour, the Public Works Department is unable to lay down a ‘hard & fast’ programme for the erection of a thousand houses.’ TNA 32575, brief van de Township Authority aan de chief secretary, 23 september 1947.

13. Bron cijfermateriaal: zie Kironde (2007), p. 107.

Dar es Salaam, 1963 | Afbeelding 72

Deze kaart geeft de ruimtelijke verdeling van de Afrikaanse wijken in Dar es Salaam weer rond de onafhankelijkheid in 1961. Opvallend is dat het aantal wijken dat naar aanleiding van het *Native Housing Scheme* werd gerealiseerd, de zogenaamde *Quarters*, bijzonder beperkt was (Ilala, Temeke en Magomeni). In alle andere wijken dienden Afrikanen zelf te voorzien in hun woningen en werden alleen de perceelgrenzen uitgezet. Bovendien blijkt uit de kaart dat heel wat Afrikaanse wijken in Dar es Salaam, zoals Buguruni en Msasani, in feite dorpen waren die door de snelle verstedelijking tot de stad waren gaan horen.

Dar es Salaam, 1963, Bron: Leslie (1963)

gelijkvloerse tweekamer-appartementen in Ilala en Magomeni.¹⁴ Deze door de overheid gebouwde woningen werden verhuurd of verkocht aan Afrikanen met behulp van het African Urban Housing Loan Fund en kwamen, hoewel oorspronkelijk niet zo bedoeld, in de eerste plaats in de handen van een selecte groep binnen de Afrikaanse gemeenschap, 'the better-paid artisan and clerk' of de 'Government or High Commission servants' die ze zich konden permitteren.¹⁵ Leslie verbaasde zich over het grote aantal Christenen die in dergelijke *Quarters* hun intrek namen.¹⁶ In feite was dat niet verwonderlijk, omdat de *Quarters* waren voorzien van kerken, niet van moskees, hoewel 85 percent van de Afrikanen in Dar es Salaam moslim was (afb. 73). Dit maakte de *Quarters* veel minder politiek neutraal dan ze door de overheid werden voorgesteld.

Doordat de huurprijs van de woningen in vele gevallen te hoog was voor het beoogde publiek, bleef bovendien, ondanks het omvangrijke woningtekort, een groot deel van de woningen na voltooiing leeg staan. Dit was bijvoorbeeld het geval in Temeke waar na de oplevering meer dan de helft van de huizen onbewoond bleef:

'Some houses at Temeke were completed in May 1952, and by the middle of December 242 were available for occupation. In spite of the housing shortages and overcrowding in Dar es Salaam, half these houses were unoccupied at that time, although everyone on the waiting list of applicants had been offered accommodation at Temeke.'¹⁷

Daarnaast waren de *Quarters* weinig populair omdat ze zo ver verwijderd waren van het stadscentrum, waar de meeste Afrikanen hun werk hadden en hun dagelijkse inkopen deden. In de meeste wijken bleven openbare voorzieningen en winkels zeer beperkt.¹⁸ Doordat in de *Quarters* zo weinig faciliteiten aan de inwoners werden aangeboden, werkten deze wijken niet zoals ze eigenlijk waren bedoeld, namelijk als op zichzelf staande woonwijken, gescheiden van de rest van de stad. Voor de meest elementaire behoeften, zoals voedsel, moesten de bewoners naar het centrum van Dar es Salaam, in de meeste gevallen gingen ze naar de markt van Kariakoo.¹⁹ Zo leidde de aanleg van de *Quarters* tot een verhoogde mobiliteit van de Afrikanen, wat inging tegen de intenties van het bestuur dat de Afrikanen juist zoveel mogelijk uit de stad wilde houden.²⁰

14. Leslie (1963), p. 151.

15. Leslie (1963), p. 89 & p. 151. Over de creatie van een elite binnen de Afrikaanse samenleving in Tanzania, zie Iliffe (1979), p. 481.

16. 'They [inhabitants of quarters] are far more Christian (60 percent compared to the 15 percent average of the town as a whole).' Leslie (1963), p. 89.

17. TNA 36707/1, 'Government Housing Schemes for Africans in Dar es Salaam', rapport van de 'Woman Welfare Officer', januari 1953. Volgens Leslie (1963) zouden de woningen na enkele beleidswijzigingen na 1956 wel bewoond worden.

18. 'There are a few complaints from residents about details of construction, and about the high rents, but the main reason for their unpopularity is the distance from town, which is about 5 miles.' TNA 36707/1, 'Government Housing Schemes for Africans in Dar es Salaam', rapport van de 'Woman Welfare Officer', januari 1953.

19. 'Magomeni was a suburb as Kariakoo had never been: its residents did much of their shopping in the Kariakoo market.' Iliffe (1979), p. 387.

20. 'From 1951 onwards, it was a fundamental object of the plan that each suburb should be so self-sufficient as to develop a corporate spirit of its own. This may in time become so: at present it is not, a man may live in Temeke but he looks to the centre of town, using its own suburb merely as a place to sleep.' Leslie (1963) p. 62.

Een andere reden waarom weinig Afrikanen geneigd waren naar de *Quarters* te verhuizen, was dat in sommige wijken, zoals Kinondini, wel percelen beschikbaar waren, maar de infrastructuur van wegen, rioleringen, water en elektriciteit compleet achterwege bleef.²¹ Het kleine verschil in straatbeeld en woonkwaliteit tussen sommige van de *Quarters* en de nabijgelegen *slums* veroorzaakte groot ongenoegen bij de *social welfare officers*, functionarissen die toezagen op het welzijn van de bevolking. In het bijzonder bekritiseerden ze de stedenbouwkundigen:

'I have been carefully studying the overall development plan prepared by Sir Alex. Gibb and Partners and entitled "The Interim Town Planning Report for Dar es Salaam, March, 1950". In diagram 14 of this document provision is made for what is euphemistically termed high density housing. I may be wrong, but the expression "high density housing" conjures up some controlled scheme of building, and to my certain knowledge the so-called high density areas demarcated on the interim town plan are conspicuous by a complete lack of controlled development.'²²

Ook binnen de Municipal Council was men verontwaardigd over de belabberde toestand waarin de pas aangelegde woonwijken verkeerden en het gevaar dat ze vormden voor de volksgezondheid, in de eerste plaats die van de Europeanen. De *municipal secretary* had grote bedenkingen bij de kwaliteit van de geplande woonwijken:

'This matter seems to have brought out a certain amount of weakness in regard to the planning – or at any rate the application in regard to planning of the Chief Town Planning Officer's [White] plans to the actual ground.'²³

Het hoofd van de lokale Dienst Stedenbouw White reageerde furieus en weet de lage kwaliteit van de woonwijken aan het karakter van 'de Afrikaan':

'For me, as a planner, it is tragic to see a thoughtful layout, intended to give pleasant background to the lives of the people living in the area concerned; brought to fruition only in the form of shacks made of banana leaves, makuti and flattened petrol tins. Fundamentally, the source of the difficulty is in the African himself.'²⁴

Een belangrijke reden voor het beperkte resultaat van de naoorlogse tienjarenplanning was het complete gebrek aan maatschappelijke betrokkenheid en wil bij de Dienst Stedenbouw om het woningtekort bij Afrikanen op te lossen. Voor een groot deel gold dit ook voor de Municipal Council van Dar es Salaam. De *municipal secretary* vond immers dat Afrikanen

21. 'I would quote Kinondini as an example. The high density zone is some 300-400 yards from a low density zone where housing and amenities have been provided consistent with a satisfactory state of environmental hygiene and sanitation. However, in the high density zone, I understand that plots have been demarcated by the Municipality and/or Land Office for occupation, but apart from that and some doubtful earth roads, nothing whatever appears to have been done to drain the area or to provide roadside drainage or to control building standards or to prevent over-crowding or to have an adequate system of sewerage and refuse disposal.' TNA 41949, brief van 'Director of Medical Services' G.A.Macgregor aan 'The Member of Social Services', 22 november 1951.

22. TNA 41949, brief van 'Director of Medical Services' G.A.Macgregor aan 'The Member of Social Services', 22 november 1951.

23. TNA 41949, nota van de *municipal secretary*, 7 december 1951.

24. TNA 41949, 'Memorandum from the to the Secretary of Social Services', 3 december 1951,

Afbeelding 73 | Dar es Salaam, 1960

De wijken uit het *Native Housing Scheme*, zoals Magomeni (voor de plattegrond, zie afb. 33), werden, zoals in de Europese wijken het geval was, stevast voorzien van kerken, hoewel de Afrikaanse bevolking in Dar es Salaam overwegend islamitisch was. Uit deze foto blijkt dat in de wijk Magomeni, anders dan de meeste wijken in Dar es Salaam, openbare voorzieningen zoals een school (bovenaan de foto) werden opgenomen. Anderzijds valt op dat zelfs in zulke geplande wijken (*Quarters*) veel bewoners in traditionele Swahili-huizen woonden (de rij huizen langs de weg).

Magomeni, ongedateerd (rond 1960), Bron: website Langegran (URL zie bibliografie)

hun woonprobleem zelf moesten oplossen en stelde zelfs voor de Afrikaanse wijken van de stad af te splitsen:

'In my opinion, the African must work out his own salvation in urban affairs and for that reason, I hold that the African Township must be a separate unit, with the power to develop independently, free from clashing alien interests.'²⁵

Deze opmerkelijke strategie om het Afrikaanse huisvestingsprobleem aan te pakken, stond haaks op de door de Londonse Colonial Office voorgestelde tienjarenplanning. Die schreef een grotere staatsinterventie voor om de welvaart van Afrikanen op te krikken, daarbij geholpen door de *social welfare officers* die het Colonial Office uitzond.

Een ander belangrijk hiaat van het naoorlogse huisvestingsprogramma was dat het enkel gericht was op Afrikanen, terwijl het woningtekort ook het Aziatische deel van de bevolking in Dar es Salaam teisterde. Voor Arabieren werd een uitzondering gemaakt. Zij werden voor deze gelegenheid onder de categorie 'natives' geplaatst en mochten wel aanspraak maken op een woning of een perceel in de *Quarters*. Het gevolg was dat in de naoorlogse geplande wijken alle winkels in handen waren van Arabieren, terwijl Indiërs er compleet afwezig waren.²⁶ Hoewel de overheid in de interbellumperiode het plan had opgevat om Upanga tot Aziatische woonwijk te ontwikkelen, was daar na de Tweede Wereldoorlog nog maar weinig van terecht gekomen.²⁷ Volgens Leslie zou Upanga pas tegen 1956 een deel van het woningtekort van de Aziatische gemeenschap kunnen opvangen.²⁸ Maar zelfs toen bleef voor veel Indiërs de woningcrisis bestaan, want de ontwikkeling van Upanga was duidelijk gericht op het rijkere segment van de Aziatische gemeenschap. Voor het armere deel van de Aziatische bevolking nam het koloniale bestuur nooit een serieus huisvestingsinitiatief.²⁹ Het meeste concrete voorstel van het koloniale bestuur om het woningtekort in Zone II voor Aziaten in te dijen, was het terugsturen van Indiërs naar India:

25. TNA 61/643/3, brief van het Township Development Sub-Committee aan municipal secretary E.H. Helps, 11 september 1944. Helps in dat verband nog: 'What is the position of the African in the Township? If the position is regarded as that of a temporary immigrant, a workman only, to supply the labour needs of the Township, then the African section (Zone III) should not be divorced from the town area. The only way to regard the present position of the Africans is that of a community whose culture is at present on a different plane, rather lower than the non-natives. At present they are an inarticulate mass whose capacity for civic self-government has yet to be developed. If they are tied to the Asian and European communities in a subordinate position, such development is most unlikely to take place.' TNA 61/643/3, 'Notes on the development of Dar es Salaam Township', municipal secretary E.H. Helps, januari 1944. De Afrikaanse wijk zou nooit worden afgesplitst.

26. 'In the newly laid-out areas built from the Colonial Development and Welfare Fund (which assistance was in this case specifically allocated to Africans only), because for the purposes of the conveyance of land and houses an Arab is included in the definition of a "native"; as a result of this all shops are in the hands of Arabs (with whom Africans have been unable to compete), while not one is, overtly at least, in the hands of an Indian.' Leslie (1963), Appendix B, p. 275.

27. In verband met de erg moeizame ontwikkeling van Upanga: TNA 13483.

28. Leslie (1963), Appendix B, p. 276.

29. Sommige Indiërs woonden wel in geplande wijken, maar die behoorden toe aan de spoorweguitbater en dateerden van het begin van twintigste eeuw. Daarnaast bestonden er enkele particuliere huisvestingsprogramma's voor Indiërs, bijvoorbeeld het Aga Khan Housing Scheme. De East African Muslims Welfare Society (EAMWS), opgericht in 1945, hield zich bezig met de bouw van moskees, scholen en gemeenschapscentra voor islamitische Indiërs. Zie hiervoor Brennan (2002), p. 346.

'I cannot see how we can give serious consideration to the P.C.'s [Provincial Commissioner] proposal to remedy over-crowding in Zone II by encouraging a big Asian building programme. We have done what we can to encourage the building of Asian 'transitional' type quarters, but as far as can be discovered without success. The immediate remedy for the problem in Zone II is still, as far as we can see, resumption of passage facilities to India.'³⁰

Deze strategie was eigenlijk zeer gelijkaardig aan de wijze waarop het Britse bestuur het Afrikaanse huisvestingsprobleem wilde aanpakken: striktere toegangscontroles en een actief repatriëringsbeleid.³¹

Het woningtekort van de Aziatische gemeenschap werd bovendien voor een belangrijk deel aangewakkerd door het koloniale bestuur zelf, die de ambitie had om de Indian Bazaar wegens de gunstige ligging in het centrum van de stad om te bouwen tot Europees zaken centrum. Al in 1923, met de invoering van het *Right of Occupancy*, had het bestuur stappen in die richting ondernomen, maar de echte gevolgen van de invoering werden pas duidelijk tegen het einde van de jaren 1930.³² Het uitstel dat wegens de economische crisis aan de eigenaars van de panden was gegeven om hun woningen te vernieuwen, liep dan af.³³ Hoewel rijkere Indiërs er wel in slaagden hun panden te vernieuwen, werden de voormalige huurders door kapitaalkrachtige Europese bedrijven uitgekocht. Enkele Indiërs klaagden in 1948 de massale infiltratie van Europeanen in de Aziatische wijk aan:

'It is well known that practically every new building in the Asian area which has been completed lately has been taken over at fantastic rents by well-established European concerns. All these would have helped to lessen the troubles of the Asians but their infiltration has caused the Asians to look elsewhere. It is more a matter of economics and you will concede that an average Asian clerk cannot compete with these concerns.'³⁴

Aldus ontstond een domino-effect: Europeanen infiltreerden in de Aziatische wijk (Zone II) en Aziaten verhuisden op hun beurt naar de Afrikaanse wijk Kariakoo (Zone III, afb. 74). Dit zorgde niet alleen voor een verscherping van het woningtekort voor Afrikanen, het veroorzaakte ook een overbevolking in Kariakoo. Zoals de historicus James Brennan stelt, droeg de woningcrisis in Dar es Salaam daardoor bij tot een stijgend antagonisme tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de stad.³⁵

30. TNA 32982, nota van D.A.S.(?), 26 maart 1945.

31. Zo werden in 1941 de Defence (Repatriation of Undesirable Natives) Regulations uitgevaardigd, waarmee werkloze Afrikanen terug gestuurd konden worden naar het platteland. TNA 61/443/1, 'Control of Africans in Dar es Salaam Township', Molohan Report, 1942.

32. Zie hiervoor hoofdstuk 8.

33. 'The period of grace for demolishing condemned buildings and for carrying out the necessary improvements to convert existing buildings into approved buildings expired during the year and it is noticed that there has been a large addition to the number of modern, habitable and sanitary buildings in the bazaar area of the township.' Kironde (1995), p. 176, citeert uit het *Annual Report for 1936*.

34. TNA 61/255, brief van Chitale, Patel, Anjaria & Desai aan de *district officer* en *land officer*, 1 december 1948.

35. Dit naoorlogse antagonisme in Dar es Salaam, vormt een belangrijke focus in het werk van Brennan (2002). In verband met de druk van Aziaten op de Afrikaanse wijk, zie ook Schneider (1965).

Dar es Salaam, 1950 | **Afbeelding 74**

In de Afrikaanse wijk Kariakoo (Zone III) woonde de Afrikaanse bevolking in traditionele Swahili-huizen (afb. 75). Aan de voorzijde stonden de huizen langs het rasterpatroon van straten. Aan de achterzijde hadden de meeste Swahili-huizen een binnenplaats.

Kariakoo, ongedateerd (rond 1950), Bron: Capuchin Provincial Archives, Dar es Salaam

Concurrentie en coöperatie op de woningmarkt

De Aziatische aanwezigheid in Kariakoo was al begonnen met de creatie van een 'non-native trading area' rond de markt van Kariakoo. Voor de Tweede Wereldoorlog was die hoofdzakelijk beperkt gebleven tot ongeveer tweehonderd handelaars.³⁶ Vanaf de Tweede Wereldoorlog steeg het aantal Aziaten dat zijn intrek nam in Kariakoo louter om er te wonen omvangrijk. In 1947 schatte het bestuur het aantal Aziaten in Kariakoo al op een duizendtal.³⁷ Volgens Leslie woonden in 1950 ongeveer zesduizend Aziaten (voornamelijk Indiërs) en tweeduizend Arabieren in Kariakoo, samen goed voor ongeveer 12 percent van het totale aantal inwoners in Kariakoo. Tegen 1956 liep dit percentage Aziaten in Kariakoo op tot 27 percent.³⁸ Het ging hier voornamelijk om het armere deel van de Aziatische bevolking, dat door de stijgende huurprijzen en het woningtekort in het stadscentrum zijn toevlucht nam tot de goedkopere huisvesting in Kariakoo, een fenomeen dat door Brennan 'gentrification' wordt genoemd.³⁹

Deze infiltratie van Aziaten in Kariakoo was mogelijk door het bestaan van een grote klasse 'African Landlords' in Dar es Salaam. Deze Afrikaanse *landlords* (huseigenaars, niet landeigenaars) beschikten over één of meerdere huizen die ze geheel of gedeeltelijk onderverhuurden.⁴⁰ Voor Leslie, die vooral vertrouwd was met de Britse kolonies in Afrika, deed het bestaan van deze *landlords* Dar es Salaam radicaal verschillen van andere Britse koloniale steden in Centraal- en Oost-Afrika:

'It is in this respect that Dar es Salaam differs so radically from the other capital towns in East and Central Africa. In Kampala and Nairobi there are few African-owned houses in the Municipality: in the areas of Dar es Salaam covered by this survey, more than 12.000 were listed.'⁴¹

De huizen van deze Afrikaanse *landlords* waren Swahili-huizen, een lokaal woningtype bestaande uit een gang met aan weerszijden drie kamers (afb. 75). Het bezit van een degelijk Swahili-huis betekende voor de huseigenaar een belangrijke bron van inkomsten, want vaak werden tot vijf van de zes kamers verhuurd aan andere Afrikanen, waarbij in elke kamer (die ongeveer vier bij vier meter was) een compleet gezin werd ondergebracht. De

36. 'Non-native, chiefly Indians, reside in the Kariakoo and Ilala areas of Zone III to a small extent, these are small shop-keepers (approximately 200) who are in the African retail trade. Number of the poorer Indians live also in these areas but only as room tenants in African houses.' TNA 61/643/3, 'Notes on the development of Dar es Salaam Township', *municipal secretary* E.H. Helps, januari 1944.

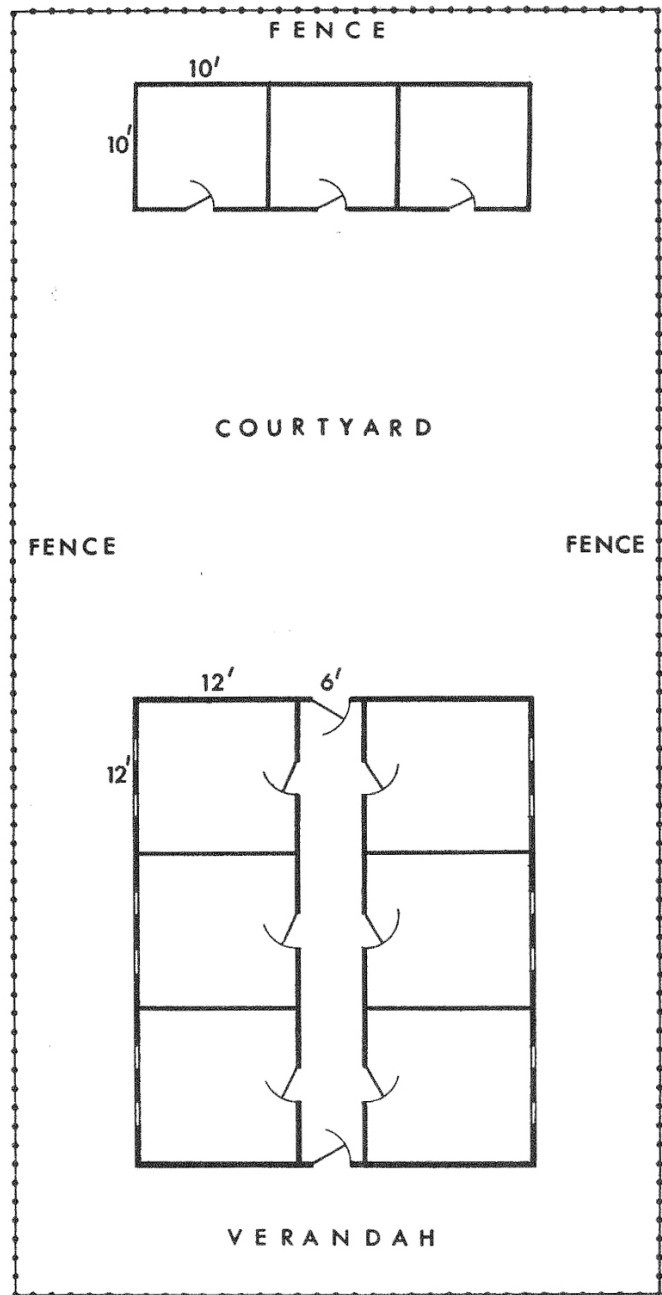
37. Bron cijfermateriaal: TNA 13483 Vol. II.

38. Bron cijfermateriaal: Leslie (1963), p. 171. De cijfers van 1950 komen uit een onderzoek van de Sanitaire Dienst dat Leslie wist in te kijken. Het is echter onduidelijk hoe betrouwbaar en nauwkeurig de cijfers van Leslie van 1956 zijn, gezien hij in het boek over een serieuze stijging van de Aziatische bevolking spreekt tussen 1952 en 1956 en in de appendix over een daling. Deze daling is echter zeer onwaarschijnlijk.

39. Brennan (2002). In verband met de stijgende huurprijzen, zie De Blij (1963), p. 51.

40. De Engelse term 'landlord' is enigszins verwarrend, want betekent 'huseigenaar' en niet 'grondeigenaar'. De meeste Afrikaanse *landlords* beschikten niet over een eigendomstitel van de grond, maar enkel over een gebruiksrecht.

41. Leslie (1963), p. 150.

Dar es Salaam, 1963 | Afbeelding 75

Deze afbeelding toont de plattegrond van een traditioneel Swahili-huis en de positionering ervan op het omheinde perceel (ongeveer vijftien bij dertig meter of c. 450 m²). Een Swahili-huis beschikte over zes kamers van ongeveer vier bij vier meter, drie aan elke zijde van een centrale gang. De latrine en keuken werden in een apart gebouw geplaatst aan de achterzijde van het perceel. Daardoor ontstond een binnenplaats die dienst deed als de woonkamer. Aan de voorzijde van de woning was vaak een overdekte buitenruimte voorzien onder het overkragende dak. Sommige bewoners plaatsten een hek om de grens van hun perceel te markeren, maar in dichtbevolkte wijken als Kariakoo was dit minder gebruikelijk.

Plattegrond Swahili-huis, 1963, Bron: Leslie (1963)

verhuring van kamers gaf de eigenaar financiële zekerheid en was ook een essentiële sociale voorziening binnen de Afrikaanse gemeenschap.⁴²

Door de toestroom van Aziaten naar Kariakoo kwam dit systeem in het gedrang. Hoewel voornamelijk minder gegoede Aziaten hun intrek namen in Kariakoo, waren ze in verhouding nog steeds een stuk welvarender dan de Afrikanen en konden ze zich hogere huurprijzen permitteren. Slechts weinig Aziaten waren geneigd om huizen in Kariakoo op te kopen. Waarschijnlijk beschikten ze niet over voldoende geld, maar velen waren ook bang om te investeren in een zone die door het bestuur voor Afrikanen werd gereserveerd.⁴³ Het gevolg was dat Afrikanen te kampen kregen met een zware concurrentie op de huurmarkt. Een aantal Afrikanen klaagde over de toestroom van Aziaten in Kariakoo en de daaruit volgende stijging van de huurprijzen in een brief in de Swahili-talige krant *Dunia*:

‘The housing difficulties are caused through the greed of the Swahili’s (wenyeji). They turn out their fellow natives who pay Shgs 6 per month for a room in order to obtain large rents by leasing the whole house of Indians or whites, and so it continues, until many people are homeless, and the Indians have spread to every quarter of the native area. So let this Government take notice and remove the whites from the houses in the native areas, returning them to the European or Indian quarters, for by living in the native area they avoid payment of high rents and their evasion damages the natives.’⁴⁴

In de *Tanganyika Standard*, een krant die overwegend door Europeanen werd gelezen, verscheen een interview met een anonieme Afrikaanse getuige over de stijgende huurprijzen door de verhuring van huizen in Kariakoo aan Aziaten. Deze getuige stelde:

‘It must be put in mind that house rent is beyond the limit of an African salary so that it is hard for an African to pull and pay rent of Shs 10/- to Shs 15/- for a room per month while an Indian wants it a Shs 20/- [...] Indians who are staying in African quarters with the exception of those with shops must be sent to Indians quarters, so as to give more facilities of house accommodation to Africans.’⁴⁵

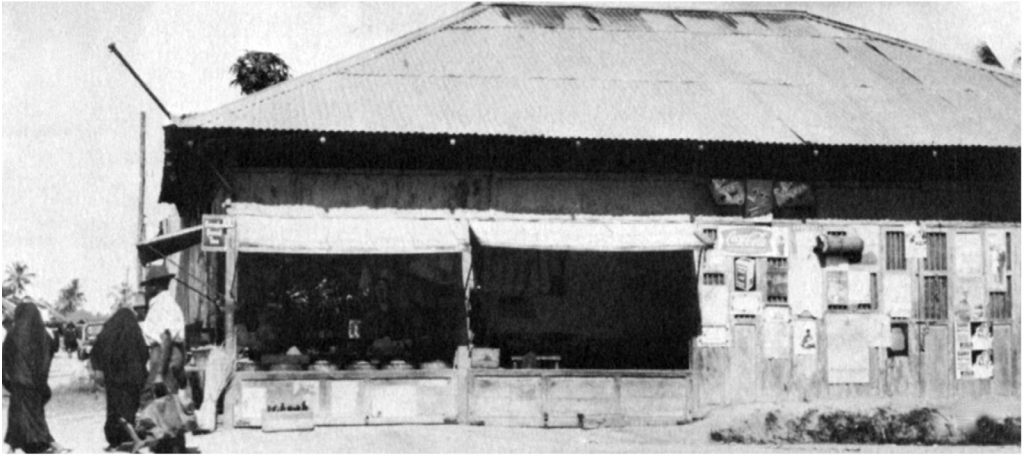
Om de concurrentie tussen Afrikanen en Aziaten tot een einde te brengen, vroegen sommige Afrikanen paradoxaal genoeg om een herstel van de raciale segregatie in de stad. Andere Afrikanen, zoals enkele leden van de Tanganyika African Government Servants Association, hekelden de dubbele moraal van het bestuur in de kwestie: terwijl Aziaten min of meer gedoogd werden in Kariakoo, werden Afrikanen uit de Aziatische zone verwijderd, bijvoorbeeld in Kisutu. Dit leidde bij Afrikanen tot grote consternatie: ‘This was a most serious

42. ‘The possession of a house is a great aim of the Urban African; as an investment and assurance against indigence in his old years.’ TNA 24387 Vol. II, memorandum ‘Housing Conditions in Dar es Salaam’, 1944.

43. ‘One of the surprises of this part of the survey was the very small numbers of both Arabs and Indians who owned a house [in Kariakoo]: in the case of Indians it must be partly due to the fact that this is the poorest section of the Indian community, that it is only recently that they have felt safe in openly owing house in an area formerly supposed to be reserved for Africans.’ Leslie (1963), Appendix B, p. 278.

44. Citaat uit de krant vertaald door de toenmalige Britse overheid. TNA 61/4/14, uittreksel uit *Dunia* (vertaling door het Britse bestuur), 27 april 1944.

45. TNA 61/4/14, ‘Interview with African’ in *Tanganyika Standard*, 15 februari 1945.

Dar es Salaam, 1960 | **Afbeelding 76**

Vele Indiërs en Arabieren die in Kariakoo kwamen vestigden zich in traditionele Swahili-huizen. Deze huizen bouwden ze geheel of gedeeltelijk om tot *dukahs* (winkels). Ze verkozen de hoekhuizen, omdat die zich op de kruising van twee straten bevonden en hen bijgevolg de meeste klanten opleverden.

Winkels te Kariakoo, Dar es Salaam, ongedateerd (rond 1960), Bron: De Blij (1963)

matter as there were rumours of the Indians taking possession of part of the native area, and why could not Africans reside in the Indian part of town.’⁴⁶

Het bestuur reageerde bij monde van de *chief secretary* zeer geprikkeld op deze aantijgingen van raciale segregatie en de weerklink die ze in de pers veroorzaakten omdat het vreesde voor mogelijke repercussies van de Verenigde Naties en stelde kort: ‘There is no policy of segregation of races and I make no comment on that [...]’.⁴⁷ Nochtans stond de stroom van Aziaten in Kariakoo lijnrecht tegenover de segregationistische plannen van de overheid om Kariakoo als een zuiver Afrikaanse zone te ontwikkelen, en zag zij deze tendens van Aziatische infiltratie als zeer negatief. Zo werd bijvoorbeeld in het masterplan van Gibb & Partners voor Dar es Salaam van 1949 met betrekking tot het verhuren van huizen in Kariakoo aan Aziaten gesteld:

‘In concluding our remarks on African housing we would comment on the tendency for Africans to sub-let their houses to non-natives, a custom which we view with considerable alarm. [...] We would strongly advise a curtailment – if not a prohibition – of the permission given for such sub-letting.’⁴⁸

De eenvoudigste manier om de praktijk van onderverhuring, alsook de verkoop, van Afrikaanse woningen aan Aziaten te verhinderen, was het uitvaardigen van een verbod op dergelijke transacties. De overheid vond echter geen enkele manier om een dergelijk raciaal geïnspireerde maatregel te treffen. Niet alleen zou die in strijd geweest zijn met de beleidslijnen van de Verenigde Naties, het leverde ook aanzienlijk veel protest op van Aziaten.⁴⁹ Met name de Indiërs, die in de naoorlogse periode steeds meer macht hadden verworven en verscheidene leden in de gemeenteraad hadden, reageerden erg afwijzend en zelfs dreigend op een dergelijk verbod, en verweten het Britse bestuur Europeanen toe te staan precies hetzelfde te doen in de Aziatische wijk:

‘We appreciate the concern of the Government regarding infiltration of non-natives – of course the non-natives concerned are Asiatics – but in so far as corresponding steps not have been taken to put a stop to European infiltration into areas which for over decades have been usually occupied by Asians we fail to see why there should be a policy which would adversely affect the Asians only.’⁵⁰

46. TNA 61/4/14, brief van leden van de African Association aan de *chief secretary*, 5 februari 1945.

47. TNA 61/4/14, nota van de *provincial commissioner* aan de *chief secretary*, 2 april 1945.

48. Gibb & Partners (1949), pp.61-62. Hoewel Gibb hier spreekt over ‘sub-letting’ ging het naar onze mening niet over ‘onderverhuren’ in de strikte zin van het woord, maar eerder over ‘verhuren’. Gibb gebruikt hier het woord ‘onderverhuren’ waarschijnlijk omdat de *landlords* zelf niet de grondeigenaar waren van het perceel, maar dit tegen een jaarlijkse belasting huurden van de staat (het *Kiwanja Tenure*).

49. Het Britse bestuur was zich zeer bewust dat een dergelijke maatregel inging tegen de voorschriften van de Verenigde Naties. Zo stelde de *land officer* in een nota: ‘Africans areas in townships, or the exclusion of non-Africans from certain areas, thus forming what amounts to small racial reserves, is contrary to trusteeship principles, and I believe, African wishes. Provided the non-African does not swindle the African in a land or property transaction by bluffing him into acceptance of a figure below the economic value of the property. I see no objections to such dispositions.’ TNA 61/255, nota van de *land officer*, 17 april 1951.

50. TNA 61/255, brief van Chitale, Patel, Anjaria & Desai aan de *district officer* en *land officer*, 1 december 1948.

Dar es Salaam, 1960 | **Afbeelding 77**

Vaak onder impuls van Indiërs werd in de laatkoloniale jaren voor het eerst in de hoogte gebouwd. Dit leverde nevenschikkingen op van appartementsgebouwen en traditionele Swahili-huizen. Dit is tot op vandaag het geval, al zijn nu de Swahili-huizen in de minderheid.

Kariakoo, Dar es Salaam, ongedateerd (rond 1960), Bron: De Blij (1963)

Aan de praktijk van onderverhuring bleek weinig te doen zonder in raciale termen te vervallen. De enige noemenswaardige maatregel die de overheid wist te treffen, was de verplichting, met een protectionistisch argument, grondverkoop tussen ‘natives’ en ‘non-natives’ voor te leggen aan de gouverneur. De gouverneur kon echter niets anders dan dergelijke overdrachten goedkeuren, omdat de Afrikanen er zelf mee instemden.⁵¹ Bovendien dienden Arabieren niet eens om een dergelijke goedkeuring te vragen, ze werden beschouwd als ‘natives’.⁵² Een groot aantal Arabieren in Kariakoo kocht daarom het huis op waar ze aanvankelijk een kamer in huurden. Volgens Leslie manipuleerden Arabieren daarbij de Afrikanen vaak. Ze leenden de Afrikanen geld of lieten hen aankopen doen op krediet in hun winkels, de zogenaamde *pawnshops*.⁵³ Wanneer de lening het punt bereikte dat die niet meer af te betalen viel, veranderde de woning van eigenaar.⁵⁴ Omdat de onderverhuring en doorverkoop niet kon worden afgeremd, ontstond in Kariakoo bij Afrikanen een steeds groter woningtekort. Veel Afrikanen konden daardoor niet anders dan Kariakoo verlaten en zich in de perifere zone van de stad vestigen. De exodus van Afrikanen uit Kariakoo zorgde ervoor dat het aantal ongeplande nederzettingen in de periferie van Dar es Salaam met de jaren steeds toenam in plaats van slonk, zoals de overheid in 1944 met de creatie van het *Native Housing Scheme* gehoopt had.

De transformatie van Kariakoo

Hierdoor ontwikkelde Kariakoo zich, ondanks de plannen van de overheid, tot een wijk met een gevarieerde bevolkingssamenstelling, ‘the type of mixed street in Kariakoo’ waarbij Indiërs, Arabieren en Afrikanen naast elkaar woonden.⁵⁵ Hierbij was het zo dat Aziaten en de meest gegoede Afrikanen zich zo dicht mogelijk trachtten te vestigen bij de *open space* en dus bij het stadscentrum, waar de meesten van hen werkten:

‘Since most Africans worked in the commercial zone but lived in the African zone on the west, the most desirable residential area of Kariakoo was the eastern section of Kariakoo from which the walk to work was the shortest.’⁵⁶

Dit resulteerde in een patroon van sociale differentiatie en sociale mobiliteit binnen Kariakoo waarbij Afrikanen en Aziaten verhuisden naar de oostelijke zones van Kariakoo zodra er percelen of kamers vrijkwamen, om op die manier op de sociale ladder op te klimmen. De belangrijkste verkeersaders langs de markt en de diagonale Msimbazi Street oefenden een grote aantrekkingskracht uit op handelaars. Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef vrijwel alle handel in Kariakoo in handen van Indiërs en Arabieren, maar hun aanwezigheid strekte

51. In het dossier TNA 61/255 zijn verschillende aanvragen voor dergelijke verkopen van ‘natives’ naar ‘non-natives’ opgenomen en alle werden zij goedgekeurd.

52. Leslie (1963), Appendix B, p. 279.

53. Het fenomeen van de pawnshops komt uitvoerig aan bod in het werk van Leslie (1963), maar ook veel recentere auteurs als Brennan (2002) schrijven over de rol en omvang van het kopen op krediet van Afrikanen bij Aziaten en Arabieren.

54. Leslie (1963), Appendix B, p. 278-279.

55. Leslie (1963), p. 171.

56. Iliffe (1979), p. 387.

zich nu ver buiten de ‘non-native trading area’ uit. Ze vestigden zich bij voorkeur op de kruising van enkele straten waarbij ze de hoekhuizen ombouwden tot winkels, de zogeheten *dukahs* (afb. 76).

Niet alleen op het niveau van de wijk en de straat, maar tevens in de huizen kwam door het fenomeen van de onderverhuring een grote vermenging van bevolkingsgroepen. Dit keerde de werking van de Swahili-huizen compleet ondersteboven. Leslie beschreef hoe de originele Swahili-huizen in Kariakoo een transformatie ondergingen nadat ze, partieel of geheel, werden overgenomen door Aziaten of Arabieren:

‘The original six-room house has been converted so that one side remains as before except that its bit of courtyard, including kitchen and latrine, is fully cut off from the rest, with its own front and back entrance. The rooms on the other side, where the Africans live, have been made to face sideways, so that each of the three rooms has its own door opening not into the middle passage (which is now incorporated into the Arab’s half) but into the remainder of the courtyard. In this there is one kitchen and latrine common to the three rooms used by the African tenants.’⁵⁷

Hoewel diverse bevolkingsgroepen huizen met elkaar deelden, hadden ze volgens Leslie niet erg veel contact: ‘[Arabs and in Kariakoo many Indians] cut themselves off into a semi-detached halfhouse, and never see the Africans except on business.’⁵⁸

Bovendien introduceerden Aziaten ook in de late jaren 1950 hun eigen woningtypologie uit de Indian Bazaar in Kariakoo, het drie-of vierverdiepingsappartement met winkels op het gelijkvloers (afb. 77).⁵⁹ Na verloop van tijd begonnen ook zij kamers en appartementen aan Afrikanen te verhuren. Dit zorgde voor de introductie van een nieuwe levenswijze voor Afrikanen in Kariakoo die er tot dan uitsluitend Swahili-huizen bewoonden. Deze appartementen werden in eerste instantie gebouwd langs de oostelijke zijde van Kariakoo, wat Kariakoo vanuit het stadscentrum een compleet ander aanzien gaf (afb. 78). Aan deze ontwikkeling werd na de onafhankelijkheid van Tanzania een einde gemaakt, toen onder president Nyerere maatregelen werden getroffen die het investeren in vastgoed weinig aantrekkelijk maakten.⁶⁰ Toen vanaf 1984 onder druk van IMF het socialistische beleid aanzienlijk werd teruggeschroefd, werd de verbouwing van Kariakoo in een mum van tijd weer opgevat, vaak opnieuw op initiatief van Aziaten en Arabieren.⁶¹

57. Leslie (1963), p. 78.

58. Leslie (1963), p. 78.

59. ‘In the post-war period when housing of all kinds was very scarce many Indians rented Africa-owned houses in Kariakoo, and some gradually acquired the houses they lived in, or rebuilt them into the three- and four-story concrete constructions which can be seen now.’ Iliffe (1979), p. 275.

60. Zie hiervoor hoofdstuk 10.

61. Niet alleen Indiërs en Arabieren uit Dar es Salaam stuurden deze ontwikkeling vanaf de jaren 1980. Ook vanuit andere landen in Afrika en het Midden-Oosten werd na 1980 geïnvesteerd in de ontwikkeling van Kariakoo. Zie hiervoor Moshi (2009).

Afbeelding 78 | Dar es Salaam, 1960

De meeste Indiërs die zich in Kariakoo (Zone III) vestigden, verkozen de oostelijke zijde van Kariakoo. Daar scheidde alleen de *open space* hen van de Indian Bazaar (Zone II). Dit nederzettingspatroon vertaalde zich ook in het straatbeeld van Kariakoo. Aan de zijde van Mnazi Mmoja, de vroegere *open space* (rechts op de afbeelding), verschenen de eerste twee- of drie verdiepingen gebouwen.

Oost Kariakoo en Mnazi Mmoja, ongedateerd (rond 1960), Bron: Burton (2005), uit Tanzania Information Services

3. Dakar: De grootschalige ontruiming van Grand Dakar

Voor de tweede microstudie kijken we naar Dakar. Hoewel het huisvestingsprogramma daar veel groter was dan in Dar es Salaam, kon het ook daar de woningnood niet verlichten. Dit kwam hoofdzakelijk doordat de implementatie van het huisvestingsprogramma het bestuur voor onvoorziene problemen stelde.

De herverkaveling van Dakar

In Dakar slaagde het koloniale bestuur er met zijn uitgebreide huisvestingsprogramma's, in de eerste plaats van de Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) en in mindere mate van het Office des Habitations Economique (OHE), niet in de bevolkingsgroei bij te houden. Hoewel het Franse bestuur met het tienjarenplan van 1947 had beoogd de hele bevolking sociaal-economisch te willen ontwikkelen, weliswaar stapsgewijs, had het in de praktijk enkel huisvesting gegeven aan overheidsfunctionarissen. Daarmee was het eindresultaat eigenlijk niet erg verschillend van dat in Kinshasa en Dar es Salaam. Een belangrijke nuance was evenwel dat de Fransen er in geslaagd waren woningen aan te bieden aan een vrij gedifferentieerd veld van overheidsfunctionarissen, die werden ondergebracht in wijken en woningen overeenkomstig hun sociale positie. Niettemin bleef ook in Dakar door de exclusieve focus op overheidsfunctionarissen het overgrote deel van de Afrikanen buiten beschouwing. Dit was natuurlijk het risico dat bijna inherent verbonden was aan het graduele ontwikkelingsmodel dat de Fransen toepasten. Ook de Fransen beschikten niet over onuitputtelijke middelen en een oneindige termijn om hun plannen te verwezenlijken.

Daarnaast had het voortbestaan van de woningcrisis ook veel te maken met het erg commerciële profiel van SICAP en vooral van de investeringsbank Caisse Central de la France d'Outre-Mer (CCFOM) die achter SICAP zat. Hoewel SICAP aanvankelijk werd opgericht om woningen aan te bieden aan alle lagen van de bevolking, zorgde de rendementslogica ervoor dat SICAP zich uitsluitend richtte op het gesalarieerde deel van de bevolking.⁶² Door de vrij hoge huurprijzen en het hoge voorschot bij verkoop, maakte SICAP zich in de praktijk enkel toegankelijk voor Afrikanen met een vast inkomen.⁶³ SICAP wist nooit te voldoen aan de sociale doelstellingen die aan de grondslag lagen van haar bestaan.⁶⁴ De historicus Diallo stelt dan ook heel terecht: 'Malgré ses réalisations et les modifications apportées au cadre urbain de la ville, la politique sociale de la SICAP a été un

62. Ongeveer 10 percent van de klanten van SICAP waren Europeanen. Bron cijfermateriaal: Diallo (1994), p. 87.

63. Ter indicatie: In 1955 kostte een 3-slaapkamerwoning 6.000 tot 7.000 frank CFA per maand voor huurwoningen en 8.500 tot 10.500 frank CFA per maand voor (de afbetaling van) koopwoningen. Een gemiddelde arbeider verdiende slechts 5.000 frank CFA per maand, een gekwalificeerde arbeider 8.000 tot 11.000 frank CFA per maand, een directielid in de privésector of ambtenaar 15.000 tot 23.000 frank CFA per maand. Bron cijfermateriaal: Diallo (1994), p. 87.

64. Om aan het elitaire karakter van SICAP te verhelpen werd door de Fransen in 1959, één jaar voor de onafhankelijkheid van Senegal, het Office des Habitations à Loyer Modéré (OHLM) opgericht, naar het voorbeeld van OHLM te Parijs. De woningen te OHLM I tot IV waren op iets lagere inkomens gericht dan de SICAP-woningen. In tegenstelling tot SICAP was het aandeel van particuliere investeerders in OHLM klein. OHLM was in de eerste plaats een publieke huisvestingsmaatschappij. OHLM begon pas in 1960 aan de bouw van de eerste woningen, zowel individuele woningen als collectieve huisvestingsprojecten. Niettemin realiseerde OHLM in 6 jaar 3.313 wooneenheden in Senegal, waarvan de meeste in Dakar. Hoewel ook de OHLM-woningen bijna uitsluitend werden verhuurd of verkocht aan families met een officiële kostwinner, wat een zeer groot deel van de Afrikanen uitsloot, lagen de huur- en kooprijzen

échec.⁶⁵ Daarnaast was sprake van een grote mate van cliëntelisme bij de toewijzing van de SICAP-woningen. Hoewel elk gezin slechts recht had op één SICAP-woning, beschikten sommige personen over meerdere woningen die ze tegen woekerprijzen onderverhuurden.⁶⁶ Daarenboven bevoordeelde het koloniale bestuur verscheidene prominente politici en religieuze leiders, waarschijnlijk om deze aan zich te binden. Uit een intern rapport blijkt bijvoorbeeld dat SICAP, na tussenkomst van de gouverneur-generaal, in de SICAP-wijk Rue 10 een bijzonder duur gebouwencomplex bouwde voor de plaatselijke religieuze leider Cheikh Mbacke.⁶⁷

Het streven naar rendement zorgde er ook voor dat in vele SICAP-wijken de openbare voorzieningen niet werden uitgevoerd en de open ruimtes niet werden ingericht.⁶⁸ Dit soort investeringen zou SICAP financieel namelijk niets opleveren. Het gevolg was dat vele SICAP-wijken, zoals SICAP Karak, bij gebrek aan collectieve faciliteiten slaapsteden werden. De inwoners moesten voor hun werk en dagelijkse behoeften steeds naar de Médina of het Plateau.⁶⁹ Vooral het gegeven dat winkels, met uitzondering van deze die door SICAP werden uitgebaat, werden verboden in de SICAP-wijken, droeg daar toe bij. Een grote mobiliteit van de SICAP-bewoners was het gevolg. Het zorgde er echter ook voor dat de bewoners van de SICAP-wijken extra maandelijks reiskosten moesten rekenen, wat veel Afrikanen afschrikte.⁷⁰ Ook zag SICAP te weinig toe op het onderhoud van de parken, waardoor vele parkeerterrein of voetbalplein werden. Ook wegen, riolering en water- en elektriciteitsvoorzieningen takelden in de jaren na de aanleg van de SICAP-wijken in de jaren 1950 af door gebrek aan onderhoud.

Niettegenstaande deze fundamentele tekortkomingen, werd de grote bouwactiviteit van SICAP in verschillende tijdschriften opgehemeld en vaak voorgesteld als toonvoorbeeld van de Franse *mission civilisatrice*. Tijdschriften als *Marchés Coloniaux* en *Industries et Travaux d'Outre-Mer*, beide gedrukt in Parijs, ontpopten zich als een ware propagandamachine voor de werkzaamheden van SICAP en belichaamden daarmee hoofdzakelijk de tevredenheid van gouverneur-generaal Bernard Cornut-Gentile.⁷¹ Lokale tijdschriften vertolkten meer kritische stemmen, zoals *Echos d'Afrique Noire*, *Afrique Nouvelle* en *Horizons Africains*. Hoewel het tijdschrift *Echos d'Afrique Noire* in het verleden regelmatig de koloniale bouwactiviteiten had opgehemeld, werd in 1950 onomwonden de selectieve doelgroep van de SICAP-woningen bekritiseerd en het uitblijven van een grootschalig programma aan betaalbare woningen voor de hele Afrikaanse gemeenschap aangekaart: 'Les habitations bon marché et modernes pour les Africains, cela ne fait partie que des discours bien équilibrés

toch aanzienlijk lager dan bij SICAP. Daardoor was de doelgroep van OHLM ruimer dan die van SICAP. In verband met OHLM, zie Seck (1970).

65. Diallo (1994), p. 97.

66. Seck (1970), p.100. Diallo (1994), p. 83.

67. Diallo (1994), p. 82.

68. M'Bengue (1974), p. 31. Diallo (1994), p. 65.

69. M'Bengue (1974), p. 37.

70. Diallo (1994), p. 77.

71. Bernard Cornut-Gentile was gouverneur-generaal (ook *haut-commissaire*) van Frans West Afrika tussen 1952 en 1956.

de Monsieur Cornut-Gentile. La réalité est tout autre.⁷² Ook vanuit politieke hoek kwam kritiek op de selectieve doelgroep van SICAP. In het partijblad *L'Action* van de socialistische Senegalese partij RDA-MDS werd geopperd dat de *building boom* in Dakar enkel Europeanen en een Afrikaans elite bevoordeelde.⁷³

‘Nous constatons que partout où s’érigent buildings et squares, c’est pour l’usage et la satisfaction des populations européennes qui s’accroissent rapidement et une minorité d’Africains privilégiés du système colonial.’⁷⁴

Niet alleen was het woningprogramma van SICAP ontoereikend, het genereerde bovendien belangrijke onvoorziene problemen. Toen de Service Temporaire d’Aménagement du Grand Dakar (STAGD) in 1947 de uitvoering wilde starten van het ‘Plan Directeur du Cap Vert’, ook wel het ‘Plan du Plus Grand Dakar’ genoemd, stootte de dienst onmiddellijk op een groot obstakel.⁷⁵ Vele zones in de regio Grand Dakar waren niet ‘leeg’ maar waren reeds bewoond. Het koloniale bestuur diende eerst in het bezit te komen van deze terreinen alvorens ze de implementatie van het masterplan kon aanvatten. Om de ‘opérations de remembrement’ of de herverkaveling van het Kaapverdisch Schiereiland mogelijk te maken, werd een wet opgemaakt, analoog aan die van Parijs, die onteigening in algemeen belang toeliet.⁷⁶ Onteigenen in het algemeen belang was evenwel alleen noodzakelijk voor percelen die officieel waren geregistreerd. Omdat inschrijving van percelen in het kadaster een complexe en vooral dure aangelegenheid was, had het gros van de Afrikanen zijn grondeigendom nooit ingeschreven.⁷⁷ De talrijke immigranten die zich na de Tweede Wereldoorlog op vacante plaatsen in de stad hadden gevestigd, vaak in schamele krottenwijken of *bidon-villes*, werden dus per definitie als illegaal beschouwd. Maar dit gold tevens voor de Lebou-bevolking, sinds oudsher in het bezit van een groot deel van het Kaapverdisch Schiereiland. Haar grondeigendommen werden tot op zekere hoogte gerespecteerd, maar desalniettemin beschikten de bewoners niet over een officiële grondtitel.

Het gevolg was dat het koloniale bestuur de Afrikaanse aanwezigheid op het Kaapverdisch Schiereiland voor het grootste deel als een ‘occupation illégale’, een illegale toe-eigening beschouwde. Vanuit dit perspectief zag het koloniale bestuur zich niet genoodzaakt over te gaan tot de prijzige onteigeningsprocedure, maar begon het de bewoners

72. Faye (2000), p. 23, citeert uit *Echos d’Afrique Noire* van 20 juli 1950.

73. De bewoners van de SICAP-wijken werden (en worden nog steeds) vaak ‘toubabs’ genoemd, wat letterlijk ‘blanken’ betekent. Het toont aan dat de bevolking de SICAP-wijken als elitair percipieerde. Diallo (1994), p. 88.

74. Faty (2000), p. 23, citeert uit *L’Action* van oktober 1955. De politieke partij Mouvement Poulair Sénégalais (MDS) maakte deel uit van de federale partij Rassemblement Démocratique Africain (RDA) en werd geleid door Lamine Guèye.

75. Voor het ‘Plan Directeur du Cap Vert’ van de architecten Lambert, Gutton & Lopez, zie hoofdstuk 5. Omdat het masterplan voornamelijk betrekking had op de regio Plus Grand Dakar, werd het door STAGD ook het ‘Plan du Plus Grand Dakar’ genoemd. De regio Plus Grand Dakar, ook vaak aangegeven door Grand Dakar, mag niet verward worden met de wijk Grand Dakar die er deel vanuit maakt.

76. Tot 1947 waren onteigeningen enkel mogelijk in het kader van stadssanering en wegenbouw, maar niet voor stedenbouwkundige ontwikkeling. Zie hiervoor ANS 4P 14.

77. ‘Malheureusement, le procédure de l’immatriculation est assez coûteuse, et le Lébou peu fortuné recule la dépense et d’autre part, nos moyens en géomètres sont fort limités.’ ANS 1P 3199, ‘Note du Délégué du Gouverneur de Sénégal au sujet du mouvement de protestation des Lebous contre les réquisitions des terrains au nom de l’état’, 5 april 1947.

simpelweg te verwijderen. De talrijke gedwongen volksverhuizingen of ontruimingën heetten in het koloniale jargon *déguerpissements*. In vele gevallen ging het om Afrikaanse nederzettingen die voor de Tweede Wereldoorlog, bij de Franse inbezittingening van Dakar of de bouw van de Médina, reeds verplaatst waren geweest (afb. 79). De naoorlogse tienjaren-planning die moest uitmonden in een verbetering van de woontoestanden van Afrikanen, had aldus voor vele Afrikanen eerder desastreuze gevolgen. De Lebous in Dakar klampten zich vast aan hun rechten van *originaires* en stelden werkelijk alles in het werk om gecompenseerd te worden indien ze werden onteigend. De vele nieuwkomers in de stad hadden niets om zich op te beroepen.

Nomade in eigen stad

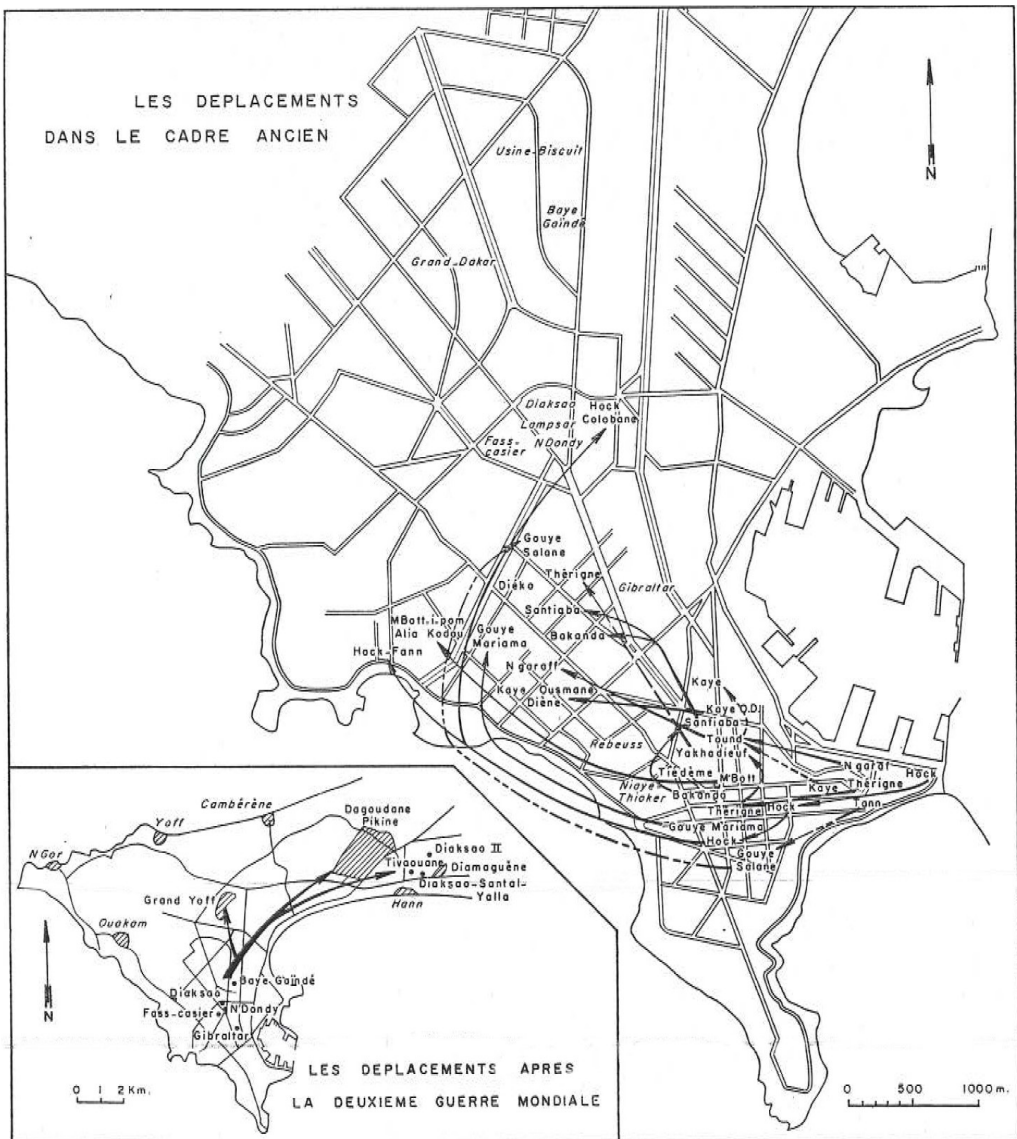
Vanaf 1947 ontstond hevig protest tegen de ontruimingën, in de eerste plaats bij de Lebou-bevolking die haar grondeigendom in hoog tempo verloren zag gaan. De belangrijkste religieuze leider van Dakar, 'le Sérigne de Dakar' el Hadji Ibrahima Diop, protesteerde bij het koloniale bestuur tegen de schending van de Lebou-rechten op hun grond, hij dreigde met grote manifestaties. Een artikel op de eerste pagina van *Le Sénégal*, de krant van oud-burgemeester Alfred Goux van Dakar, alarmeerde de koloniale overheid in het bijzonder, omdat erin publiekelijk werd opgeroepen tot opstand: 'Ne soyez plus aussi naïfs, Lebous. Souvenez-vous en lorsque le moment de manifester sera venu.'⁷⁸ In het artikel, geschreven door Gora Drame en verschenen op 3 april 1947, werden de onteigeningën van de Lebou-bevolking aangeklaagd, die meestal zonder de instemming van de bewoners en zonder voorafgaande verwittiging werden uitgevoerd:

'Il [le sol Lebou] devient aujourd'hui, avec des appétits déchainés, l'objet d'usurpations régulières et abusives ou d'expropriations, au détriment des vrais propriétaires et sans les consentements des ses occupants légitimes. [...] Que du Togo jusqu'à l'île de N'Gor, tous les habitants soient citoyens français, quelle belle blague, si le Lebou n'est plus maître de son Niaye et son Marigot. On nous dit qu'en raison des besoins d'utilité publique et l'édification en cours du plus Grand Dakar, certains terrains doivent revenir à l'Administration. D'accord, mais à la condition qu'on ne frustre pas les premiers occupants de ses droits.'⁷⁹

Ook werd in het artikel gesteld dat, in geval van compensatie bij onteigening, Europeanen beduidend meer geld kregen voor hun grond dan Afrikanen. Terwijl Afrikanen slechts 10 frank CFA per vierkante meter kregen, werd Europeanen 200 frank CFA uitbetaald. In het artikel werd niet alleen het koloniale bestuur aangesproken, maar tevens de Afrikaanse verkozenen, die zodra ze aan de macht kwamen, geen oog meer hadden voor de ongenoe-gens van het volk:

⁷⁸ ANS 1P 3199, artikel 'Les terrains lébous' in de krant *Le Sénégal*, geschreven door Gora Drame, 3 april 1947.

⁷⁹ ANS 1P 3199, artikel 'Les terrains lébous' in de krant *Le Sénégal*, geschreven door Gora Drame, 3 april 1947. Niaye en Marigot zijn voorbeelden van oorspronkelijke Lebou-wijken die werden verhuisd. N'Gor is een klein eilandje ten noorden van het Kaapverdisch Schiereiland.

Dakar, 1920-1960 | Afbeelding 79

Op deze kaart worden de onteigeningen (*déguerpissements*) weergegeven voor en na de Tweede Wereldoorlog. Op de grote kaart is te zien hoe het Franse bestuur verschillende Afrikaanse dorpen verhuisde van het Plateau op het moment dat het zich in Dakar vestigde. Vele van deze dorpen werden na de Tweede Wereldoorlog opnieuw verhuisd toen aan de inrichting van de regio Grand Dakar werd begonnen. In de kleine kaart wordt deze tweede golf van *déguerpissements* naar Pikine afgebeeld. Opvallend is dat een aantal van deze dorpen hun naam na de verhuis behielden.

Schema *déguerpissements* Dakar, voor en na 1945, Bron: Seck (1970)

‘Si nos élus avaient fait la moindre démarche pour nous faire délivrer les titres fonciers que nous réclamons depuis toujours, nous serions actuellement traités sur un pied d’égalité avec les Européens, qui vendent jusqu’à 200 frs le mètre ce qu’on veut nous payer 10 frs parce que nous sommes des ignorants et que ceux qui devraient nous défendre ne le font pas.’⁸⁰

De Lebous bleken bijzonder verontrust door de omvang van de onteigeningen. Velen van hen waren ervan overtuigd dat de inbeslagname van hun grond niet het algemeen belang diende, maar een voorwendsel van het koloniale bestuur was om in het bezit van hun grond te komen. Volgens de Lebous zou het koloniale bestuur de grond daarna tegen hoge prijzen aan particulieren doorverkopen.⁸¹ Hoewel sommige van de geplande werken wel degelijk van openbaar belang waren, zoals de aanleg van nieuwe verkeersinfrastructuur en de uitbreiding van de overvolle Médina, dienden de meeste werken inderdaad enkel het Europese deel van de bevolking. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de bouw van een nieuwe luchthaven te Yoff en de luxueuze verkavelingen Mermoz en Point E voor Europese topambtenaren. Het was moeilijk om het algemeen belang daarvan bij de Afrikaanse bevolking te verdedigen. Al in 1943-1944 betwistten de Afrikaanse politici Lamine Guèye en Thierno Amath Mbengue de inbeslagname van grond door het Vichy-regime voor de bouw van de luchthaven in Yoff. Om de Lebou-rechten op hun grond te verdedigen, reisde het duo naar Algiers (Algerije), waar de Franse geallieerden zich bevonden, maar zonder resultaat.⁸²

Bij sommige andere werken was van openbaar belang in het geheel geen sprake, zoals de bouw van een prestigieus hotel te Ngor of steengroeven voor de productie van bouwmaterialen op oorspronkelijke Lebou-grond.⁸³ Hoewel het koloniale bestuur het openbare karakter van de werken stevast verdedigde, kon de afgevaardigde van de gouverneur van Senegal bij nader inzien niets anders dan toegeven dat dit niet het geval was:

‘Il est certain, d’une part, que nos visées, considérées dans leur ensemble, sont bien de nature à effrayer les possesseurs du sol, et qu’il conviendrait de ne pas aller trop vite dans la réalisation du plan.’⁸⁴

Verscheidene Afrikanen verenigden zich in hun verzet en schreven petitie naar het koloniale bestuur. In hun brieven wezen ze, allen Lebou-notabelen waarvan sommigen in het Senegalese parlement te Saint-Louis zetelden, op de harmonieuze verhouding die tot dan had bestaan tussen het koloniale bestuur en de Lebou-bevolking. Deze was volgens hen door het onteigeningsbeleid van het Franse bestuur onder druk komen te staan. Ze

80. ANS 1P 3199, artikel ‘Les terrains lébous’ in de krant *Le Sénégal*, geschreven door Gora Drame, 3 april 1947.

81. ‘Les Lébous sont alertés par le nombre des réquisitions déposées actuellement. Ils pensent que ces réquisitions ne visent plus à couvrir les besoins d’utilité publique, mais à accaparer vil prix des terres que l’Etat revendra ensuite au prix fort aux particuliers.’ ANS 4P 148, brief van de *haut-commissaire* aan de minister van Overzeese Gebieden, 16 maart 1948.

82. Faye (2000), p. 9.

83. Een lijst van alle werken die in het ‘openbaar belang’ werden uitgevoerd op het Kaapverdisch Schiereiland in 1947, is terug te vinden in ANS 1P 3199.

84. ANS 1P 3199, ‘Note du Délégué du Gouverneur de Sénégal au sujet du mouvement de protestation des Lebous contre les réquisitions des terrains au nom de l’état’, 5 april 1947.

klaagden dat het Franse bestuur aanzienlijke delen Lebou-grond, zoals die waarop in 1914 de Médina was aangelegd, beschouwde als ‘bien vacant et sans maître’ terwijl elk stukje grond in werkelijkheid een eigenaar had: ‘Il n’existe dans le domaine en cause aucune pouce de terre qui n’appartienne à une famille déterminée plus ou moins connue.’⁸⁵ Naast een aantal andere eisen, zoals het recht op een officiële grondtitel, compensatie bij onteigening en de instelling van een onderzoekscommissie, vroegen de Afrikanen simpelweg om een revisie van het ‘Plan Directeur du Cap Vert’ van 1946, omdat dit plan velen dwong zich in een uithoek van de stad te gaan vestigen:

‘Le Conseil Général émet le vœu et demande: La révision du projet de plan du Plus Grand Dakar avec le minimum de temps possible. Ce projet révèle des inconvénients multiples en ce sens d’abord que pas mal des quartiers africains seront appelés à sortir Dakar pour aller se fixer à plusieurs kilomètres de la Ville.’⁸⁶

De Afrikaanse notabelen betreurden dat de Lebou-bevolking niet bij de uitwerking van het masterplan was betrokken. Hoewel ze in het geheel niets tegen een modernisering van de stad hadden, stelden ze met enige zin voor overdrijving dat het masterplan ertoe leidde dat de Afrikaanse bevolking nomade in haar eigen stad werd:

‘Sans vouloir rentrer dans le détail complexe de ce plan du Plus Grand Dakar lors de l’établissement duquel la Collectivité autochtone n’avait pas été appelée à donner son avis, humble, soit-il: fait beaucoup de réserves, sans pour cela que son geste signifierait qu’elle s’oppose au développement esthétique de la Ville Impériale bien au contraire ses souhaits sont des plus ardents à ce point de vue, mais avec la pénible constatation que la population africaine de Dakar est devenue nomade sans la moindre garantie d’une demeure fixe dans l’avenir.’⁸⁷

Het koloniale bestuur vreesde dat sommige Afrikanen het nakende presidentieel bezoek van de Franse president Vincent Auriol aan Dakar zouden willen aangrijpen om hun ongenoegen te tonen en besloot op korte termijn het beleid bij te sturen.⁸⁸ Gouverneur-generaal Barthes besloot in mei 1947 om alle rekwisities van grond op het Kaapverdisch Schiereiland tijdelijk te staken, totdat een nieuwe grondpolitiek werd uitgestippeld.⁸⁹ Naar aanleiding van een klachtenbrief van Ousmane Soce Diop, een Senegalees die zetelde in de raad van de Union

85. ANS 1P 3199, ‘Vœu présenté par les Conseillers Généraux du 2ème Arrondissements’, ondertekend door Mamadou Assane N'Doye, Alexandre Angrand, Ibrahima Thiaw, Seykhoul Diop, Chems Eddine Diagne; Vœux présentés par la Commission Domaniale, Président : Mamadou Assane N'Doye, Rapporteur : D'Erneville Jacques, Membres : Chems Eddine Diagne, Seikhoul Diop, Diadjil Ba, Ibrahima Thiaw, Amadou Diop Coumba Tine, Diop Obèye, Gomis Emmanuel en Diagne Souleye, ongedateerd (mei 1947).

86. ANS 1P 3199, ‘Vœu présenté par les Conseillers Généraux du 2ème Arrondissements’, ongedateerd (mei 1947).

87. ANS 1P 3199, ‘Vœu présenté par les Conseillers Généraux du 2ème Arrondissements’, ongedateerd (mei 1947).

88. ‘Les Chefs ont-ils été subitement débordés par leurs troupes? S’agit-il d’une manœuvre préméditée par quelques éléments mal intentionnés? Je ne le saurais dire. Mais il faut avouer que le voyage du Président de la République était une occasion bien tentante pour les tribulations. [...] Par téléphone, le chef de la Colonie, qui avait déjà été alerté directement, m’a fait connaître son point de vue. Il faut à tout prix éviter que la réception du Président soit troublée par des revendications.’ ANS 1P 3199, ‘Note du Délégué du Gouverneur de Sénégal au sujet du mouvement de protestation des Lébus contre les réquisitions des terrains au nom de l’état’, 5/4/1947.

89. ‘Le Gouverneur Général décida alors, en mai 1947, que, désormais, l’administration ne procéderait plus au principe à aucune

Française, besloot de Minister van Overzeese Gebieden Marius Moutet dat geen enkel onteigening meer kon plaatsvinden alvorens de eigenaars een correcte vergoeding kregen.⁹⁰ Hoewel de wetgeving het in principe toeliet niet-geregistreerde percelen in beslag te nemen, werd deze na 1948 niet langer toegepast, omwille van de nieuwe koloniale politiek die meer respect voor de Afrikaanse bevolking voorschreef.⁹¹ Naar aanleiding van het bezoek van de Franse president werd zelfs besloten om het Afrikaanse gewoonterecht betreffende grondeigendom als een officiële eigendomstitel te beschouwen: 'Depuis le voyage du Président de la République les droits coutumiers sont considérés dans la Presqu'île du Cap Vert comme donnant lieu à un véritable droit de propriété.' Daarnaast werd in 1948 een commissie opgericht in het federale Parlement van Frans West Afrika, onder leiding van politicus en Frans koopman Robert Delmas, die een nieuwe grondpolitiek zou bepalen die meer aandacht had voor de rechten van de Afrikanen bij de uitvoering van het 'Plan Directeur du Cap Vert'.⁹² Député Senghor oefende druk uit op de commissie en stelde dat geen enkel stuk land op het Kaapverdisch Schiereiland aan de staat toebehoorde.⁹³ Hoewel de commissie leek te aanvaarden dat er geen grond was zonder eigenaar, trachtte de commissie tevens de omvang van de terreinen onderhevig aan het gewoonterecht tot een minimum te beperken.⁹⁴

Ondanks de beperkingen, had de nieuwe grondpolitiek verstrekkende gevolgen. Terwijl het koloniale bestuur voor het uitvoeren van stedenbouwkundige werken voorheen de grond van de Lebou-bevolking zonder compensatie opvorderde, diende ze vanaf 1948

réquisation d'immatriculation, c'est-à-dire n'appliquerait plus à son profit le décret du 26 Juillet 1932.' ANS 4P 14, brief van O. Bigorgne, hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, aan de *haut-commissaire*, 2 april 1948.

90. 'Le 30 Juin 1947, répondant à une déclaration formulée par l'entremise d'un des descendants qualifiés précités, le Conseiller de l'Union Française Ousmane Socé, le Ministre de la France d'outre mer, M. Marius Moutet écrivait en ces termes au Président du Conseil de la République. [...] Pour l'avenir, aucune spoliation ne peut avoir lieu et les terrains ne peuvent être occupés qu'après le paiement d'une juste et préalable indemnité.' ANS 4P 14, 'Etude du Conseiller Général Robert Delmas, Membre du Grand Conseil, Concernant l'aménagement de la Presqu'île du Cap Vert', 15 april 1948.

91. 'Nous disposons en définitive en Afrique Occidentale Française d'une série de textes absolument complète permettant, théoriquement, de résoudre tous les problèmes posés, notamment à l'occasion de l'exécution de travaux d'utilité publique. Dans la réalité, l'application de ces textes a donné lieu à des difficultés dans la presqu'île du Cap Vert. A. Difficultés d'ordre administratif tenant à la précarité des moyens en personnel géomètre - Je n'insiste pas sur ces difficultés auxquelles je m'emploie actuellement à remédier. B. mais surtout difficultés d'ordre politique tenant aux conceptions nouvelles de l'Union Française et au régime ancestral particulier des terres de la presqu'île du Cap Vert.' ANS 4P 14, brief van O. Bigorgne, hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, aan de *haut-commissaire*, 2 april 1948.

92. 'Abordons d'abord le problème du remembrement de la Presqu'île du Cap Vert dans son ensemble. Cette question étant non seulement d'ordre domanial et financier mais encore de caractère essentiellement politique, il y a lieu de l'examiner avec la plus grande attention et d'envisager la répercussion de décisions qui doivent avant tout respecter les droits de la collectivité Lébou.' ANS 4P 14, 'Etude du Conseiller Général Robert Delmas, Membre du Grand Conseil, Concernant l'aménagement de la Presqu'île du Cap Vert', 15 april 1948.

93. 'M. Robert Delmas lit alors le texte de l'intervention que M. Senghor aurait désiré présenter s'il avait pu assister à la séance; M. Senghor estime que rien n'appartient à l'Etat dans les Territoires d'Outre-Mer et que en particulier il n'y a nulle part de terres vacantes et sans Maître; il estime que l'aménagement du Cap Vert est une question qui doit relever à tous les points de vues, et en particulier en ce qui concerne l'exécution des travaux du territoire du Sénégal.' ANS 4P 14, 'Etude du Conseiller Général Robert Delmas, Membre du Grand Conseil, Concernant l'aménagement de la Presqu'île du Cap Vert', 15 april 1948.

94. 'Il y a lieu de souligner qu'il n'existe pas, dans la Presqu'île du Cap Vert, des bien sans maîtres, mais des terres de coutume, qui en tenant compte de l'évolution politique, sont indiscutablement le propriété de particuliers ou de collectivités dont les droits doivent être respectés, au même titre que ceux des propriétaires de terres immatriculées. D'ailleurs les procédures permises par le décret foncier du 24 Juillet 1932 sont de plus en plus en faveur et sont appelées à réduire dans une large proportion les terres de coutume.' ANS 4P 14, 'Etude du Conseiller Général Robert Delmas, Membre du Grand Conseil, Concernant l'aménagement de la Presqu'île du Cap Vert', 15 april 1948.

alle grond aan te kopen na overleg met de eigenaars of, indien een minnelijke schikking niet mogelijk was, tegen vergoeding te onteigenen. Omdat deze schadeloosstellingen hoog opliepen en de overheid hiervoor geen budget had, betekende dit de stop van de meeste werkzaamheden: 'En raison de l'importance de ces indemnités le Gouvernement du Sénégal a pour le moment arrêté toutes les procédures d'expropriation car il ne possède pas de crédits suffisants.'⁹⁵ De overheid had behoefte aan een speciaal fonds om de onteigeningen mogelijk te maken, maar de verschillende bestuursniveaus schoven de bevoegdheid daarover naar elkaar door.⁹⁶

Er was nog een probleem. De wet liet enkel onteigening (tegen vergoeding) van officieel ingeschreven percelen toe, wat voor de Tweede Wereldoorlog bedoeld was om de schadeloosstellingen te beperken. Nu percelen op basis van het gewoonterecht ook als 'geregistreerd' werden beschouwd, kon de overheid niet langer gratis in het bezit komen van de grond van de Lebou-bevolking, het grootste deel van het Kaapverdisch Schiereiland:

'Cette décision avait pour conséquence que, à défaut d'entente amiable, l'administration pouvait acquérir un terrain faisant l'objet d'un droit de propriété nettement établi, tandis qu'elle ne pouvait plus entrer en possession d'un terrain faisant l'objet d'un droit coutumier, c'est-à-dire de propriété réduit.'⁹⁷

Ironisch genoeg werd het koloniale bestuur nu dus geblokkeerd door zijn eigen wetgeving, die niet was aangepast aan de nieuwe naoorlogse sociale politiek.

Telkens wanneer het bestuur terreinen wilde opeisen en werd overgegaan tot de opmeting van een gebied, bleek dit, tot zijn verrassing, aan Afrikanen toe te behoren:

'Mais la publication de la demande d'immatriculation provoque généralement des oppositions de la part d'autochtones qui, le jour fixé pour le bornage du terrain, indiquent avec précision au géomètre les parcelles qu'ils revendiquent comme leur provenant de leur ancêtres et sur lesquels ils prétendent exercer des droits d'usage selon la coutume.'⁹⁸

Terwijl het koloniale bestuur en de Lebou-bevolking voordien vrij gemakkelijk tot een akkoord konden komen over de prijs van de grond, waren de Afrikanen zich nu veel bewuster van hun rechten en eisten ze een hogere, meer rechtvaardige prijs voor hun grond. Dit was bijvoorbeeld het geval te Yoff, waar de overheid voor de bouw van een kleine wijk voor Europeanen, bij de nieuwe luchthaven in aanbouw, werd geconfronteerd met hogere eisen voor compensatie van de Afrikaanse eigenaars. De overheid kon of wilde die

95. ANS 4P 14, 'Etude du Conseiller Général Robert Delmas, Membre du Grand Conseil, Concernant l'aménagement de la Presqu'île du Cap Vert', 15 april 1948.

96. 'Le meilleur moyen, le plus économique et le plus rapide paraît donc être, indiscutablement, de constituer un fonds de roulement mis à la disposition d'un organisme administratif qui s'occupera spécialement de la Presqu'île du Cap Vert. Ce fonds de roulement pour être efficace devrait être d'un minimum de 2 à 300 millions.' ANS 4P 14, verslag van de vergadering van de Commission R. Delmas, 20 februari 1948.

97. ANS 4P 14, brief van O. Bigorgne, hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, aan de haut-commissaire, 2 april 1948.

98. ANS 4P 14, brief van de Direction Générale des Finances aan de haut-commissaire en de minister van Overzeese Gebieden, 16 maart 1948.

‘excessieve’ prijs niet betalen. Omdat het over percelen ging die onderhevig waren aan het gewoonterecht, kon de overheid ook niet overgaan tot onteigeningen:

‘Depuis l’approbation du plan directeur de la Presqu’île du Cap-Vert (20 Décembre 1946) et la mise en application des plans particuliers d’aménagement des divers secteurs prévus à ce plan, l’Administration ne peut plus utiliser la procédure des accords amiables avec les opposants aux demandes d’immatriculation au nom de l’Etat parce que les prétentions des détenteurs de droits coutumiers sont devenues excessives. C’est ainsi par exemple que pour l’exécution de la cité jardin de Yoff à proximité de l’aérodrome, les opposants aux diverses réquisitions d’immatriculations au nom de l’Etat exigent une indemnité de 75 francs le mètre carré, somme manifestement excessive si l’on considère que les terrains en cause ont toujours été inexploités, ne sont pas par nature des terrains de culture et n’avaient d’ailleurs pas fait l’objet de demandes d’immatriculation de la part des indigènes comme leur permet l’article 83 du Décret foncier du 26 Juillet 1932.’⁹⁹

Toen de overheid wegen in de wijk Point E wilde aanleggen, deed zich een gelijkaardig probleem voor. Dit leidde uiteindelijk tot het staken van de werken.¹⁰⁰ De uitvoering van de het ‘Plan Directeur du Cap Vert’ was hierdoor compleet gestrand en het koloniale bestuur stelde dan ook vast: ‘L’Administration se trouve par conséquent dans une impasse.’¹⁰¹

Om uit de impasse te geraken en de uitvoering van het ‘Plan Directeur du Cap Vert’ te kunnen herstarten, haastte het koloniale bestuur zich om de wetgeving aan te passen. Omdat het probleem zich niet alleen in Dakar voordeed, maar ook in andere steden in Frans West Afrika, zoals Abidjan en Conakry, werd door het Ministerie van Overzeese Gebieden in 1951 een commissie opgesteld. Deze Commissie Monguillot zou na een reis door Frans West Afrika een nieuwe wetgeving opstellen. De commissie was in het bijzonder gealarmeerd door de situatie in Dakar, waar het koloniale bestuur te maken had met ‘des oppositions plus en plus fort des détenteurs coutumiers.’¹⁰²

De werkzaamheden van de commissie resulteerden in een nieuwe wetgeving, waarin beide categorieën van grondeigendom, de officieel geregistreerde en die van het gewoonterecht, in de toekomst overeenkomstig hetzelfde regime zouden worden behandeld. Dit maakte onteigening van alle grond op het Kaapverdisch Schiereiland mogelijk, mits compensatie.¹⁰³ In de praktijk veranderde echter weinig, omdat de meeste Lebous geen schriftelijk bewijs van hun gewoonterecht konden voorleggen, wat noodzakelijk was indien

99. ANS 4P 14, brief van de Direction Générale des Finances aan de *haut-commissaire* en de minister van Overzeese Gebieden, 16 maart 1948.

100. ANS 4P 14, brief van de Direction Général des Finances aan de Direction Générale des Travaux Publics, 15 maart 1948.

101. ANS 4P 14, brief van de Direction Générale des Finances aan de *haut-commissaire* en de minister van Overzeese Gebieden, 16 maart 1948.

102. ANS 4P 14, brief van de Direction Générale des Finances aan de *haut-commissaire* en de minister van Overzeese Gebieden, 16 maart 1948.

103. De nieuwe wetgeving, met name het decreet van 20 mei 1955 (de eerste versie dateert van 1952), liet Afrikanen toe hun grond gemakkelijker en goedkoper te registreren, zodat ze een officiële grondtitel kregen. Hiervoor was wel een officieel bewijs noodzakelijk

ze gecompenseerd wensten te worden. De Franse administratie onteigende in de daaropvolgende jaren nog steeds grond van de Lebou-bevolking, waarbij ze telkens probeerde af te zien van de gevraagde compensatie of deze tot een minimum trachtte te beperken, zoals ze dat ook in het interbellum had gedaan.¹⁰⁴ Hoewel verscheidene Lebous als zij werden verplicht te verhuizen wel degelijk tegemoetkomingen ontvingen, niet alleen voor hun bebouwde percelen, maar ook voor hun landbouwgrond (de zogenaamde ‘indemnités pour pertes de culture’), raakten ze toch een groot deel van hun grond zonder compensatie kwijt.

Dit was ondermeer het geval bij de bouw van de SICAP-wijken. Regelmatig weigerden Lebous hun grond te verkopen aan de huisvestingsmaatschappij SICAP, daarbij gesteund door de gemeenteraad van Dakar. In deze raad zetelden ook Afrikanen. Zij betichtten SICAP ervan niet in het algemeen belang te handelen, maar uit te zijn op de eigen winst. Deze conflicten leidden vaak tot aanzienlijke vertragingen in de bouw van SICAP-wijken, bijvoorbeeld bij aanvang van de werkzaamheden van de SICAP BAOBAB-verkaveling in de regio Grand Dakar. Het dispuut eindigde echter vrijwel altijd met een gedwongen onteigening door het koloniale bestuur.¹⁰⁵ In de meeste gevallen kregen de oorspronkelijke eigenaars een vergoeding, in het budget van SICAP was een aanzienlijk bedrag voorzien voor de aankoop van terreinen.¹⁰⁶ Bij sommige gelegenheden dienden de Lebous een klacht in tegen hun onteigening bij het Tribunaal van Dakar. Onder leiding van de religieuze leider El Hadj Ibrahima Diop betwistte een aantal Lebous bijvoorbeeld op die manier de opeising van terreinen voor de bouw van een telefoonmast in 1950, voor een radiostation in 1952 te Yeumbeul en voor de bouw van het Institut des Hautes Etudes de Dakar te Tivaouane in 1956.¹⁰⁷ Het Tribunaal beschouwde de klacht echter bijna stevast als ‘non fondé’, waarna de onteigening werd doorgevoerd.

De verhuizing van de bidonvilles

Volgens het Franse bestuur was parallel aan de Lebou-schadeclaims sprake van een nieuw soort grondspeculatie. Zowel Europeanen als Afrikanen zouden op grote schaal terreinen op kopen, erop rekenend dat het bestuur ze vroeg of laat tegen een hogere prijs zou moeten onteigenen om het ‘Plan Directeur du Cap Vert’ te kunnen uitvoeren:

‘Le Directeur des Domaines estime que on peut, sans exagérer, affirmer que 50% des acquisitions de terrains faites par des non africains aux abords des routes dans la presqu’île du Cap-Vert ont été faites en vue de la spéculation et qu’on peut également

van hun gewoonterecht, iets waarover de meeste Afrikanen niet beschikten. De nieuwe wetgeving werd bij de Afrikanen dan ook slecht ontvangen, omdat ze in werkelijkheid niets veranderde. Diop (1995), p. 224.

104. ‘En effet, toutes les constructions entreprises de 1945 à 1960, se réalisent sur des secteurs initialement habités par des indigènes, les seuls déguerpis.’ Faye (2000), p. 23.

105. In verband met de onteigeningen voor de bouw van de SICAP-wijken, zie ANS 4P 3106 (SICAP Baobabs) en ANS 4P 2685 (SICAP Derklé).

106. Het ging over 8,7 percent van het totale budget. Bron cijfermateriaal: Diallo (1994), p. 51.

107. Voorbeelden gegeven door Faye (2000), p. 10.

soutenir que 80% des terrains sont l'immatriculation est demandée par des africains sont destinés à la vente immédiate.'¹⁰⁸

Ook zouden sommige Afrikanen, volgens het koloniale bestuur, uit winstbejag terreinen bezetten zonder daar de eigenaar van te zijn.¹⁰⁹ Alleen al op de zone die in het masterplan voor industrie was gereserveerd, telde de administratie 1800 van dergelijke 'illegale bezettingen' in 1948 (afb. 80).¹¹⁰ Volgens het hoofd van de Service Temporaire d'Aménagement du plus Grand Dakar (STAGD), die de aanleg van de industrieterreinen langs de haven ten oosten van de regio Grand Dakar wou beginnen, ging het om Afrikanen die er hutten bouwden zonder deze daadwerkelijk te bewonen, met de intentie een schadevergoeding op te strijken als ze werden verwijderd:

'Il est à noter que beaucoup de ces cases ne sont pas occupées par ceux qui les installent et qui espèrent, ainsi que cela nous a été déclaré, percevoir des indemnités et se voir attribuer, à titre définitif, des emplacements dans les lotissements projetés, au moment où la question de leur déguerpissement se posera.'¹¹¹

Andere Afrikanen begonnen, volgens het bestuur, uit eigen beweging met het verkavelen van terreinen die hen op geen enkele manier toebehoorden, om ze nadien met hoge winst door te verkopen aan personen die erop uit waren de compensatie bij onteigening te innen, bijvoorbeeld in Zone A in de regio Grand Dakar (afb. 81).¹¹² Het Franse bestuur trad stevig op tegen wat zij beschouwde als dit oneigenlijk toe-eigenen van grond. In de geplande industriezone werden twee Afrikanen gearresteerd op verdenking van het illegaal bezetten en doorverkopen van percelen. Na interventie van *député* Lamine Gueye, werd één van de twee op grond van zijn hoge leeftijd vrijgelaten.¹¹³ Toch kreeg het bestuur de bouw van 'illegale' hutten niet onder contrôle, en kon ze niets anders concluderen dan: 'Les autorités locales se trouvent débordées devant le développement d'agglomération de cases nouvelles, qui poussent dans la nuit comme des champions.'¹¹⁴ Niet alleen het koloniale bestuur keek vol argwaan naar de wildgroei van hutten op voormalig leegstaande terreinen, met verscheidene *bidonvilles* in Dakar als gevolg. Ook rijke Franse koopmannen en bedrijven, zoals

108. ANS 4P 14, brief van de Direction Général des Finances aan de Direction Générale des Travaux Publics, 15 maart 1948.

109. 'Je vous ai montré, au centre de la Presqu'île, aux environs du Parc à mazout, comment, en édifiant des cases sur des terrains ne leur appartenant pas, certains africains pratiquaient une spéculation absolument injustifiée.' ANS 4P 14, brief van O. Bigorgne, hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, aan de *haut-commissaire*, 2 april 1948.

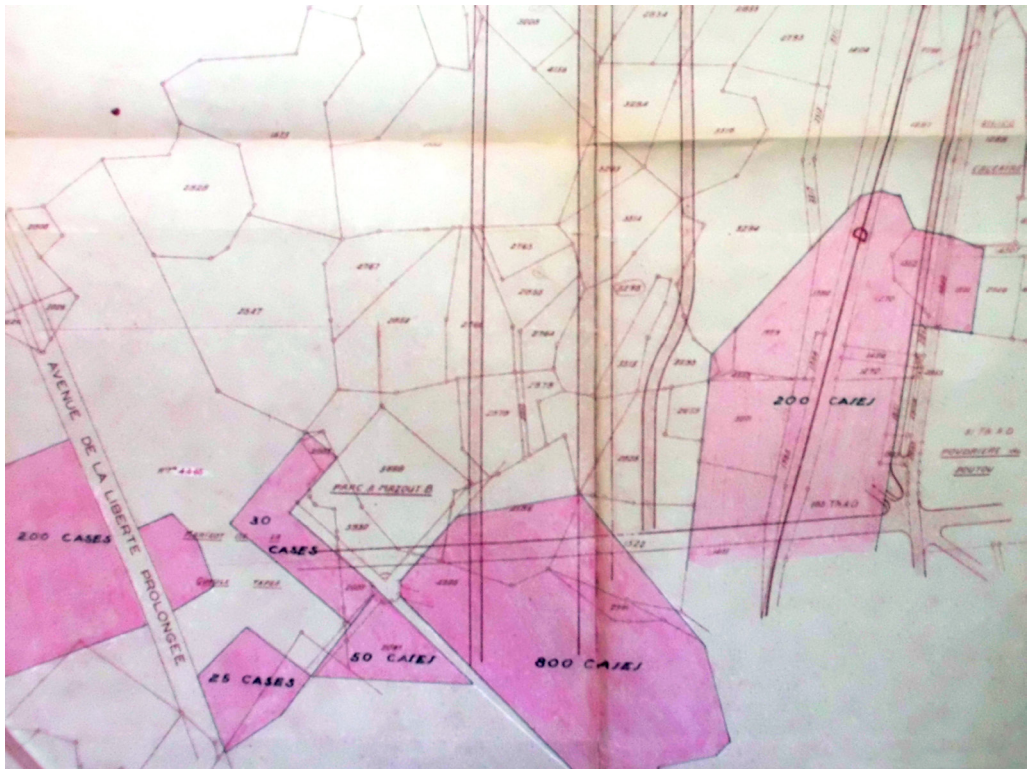
110. Dit was verder ook het geval in de regio Bopa langs de weg naar Rufisque. Zie hiervoor ANS 4P 148.

111. ANS 4P 148, brief van de subdivisie Wegenbouw van STAGD aan de eerste ingenieur van STAGD, ongedateerd (begin 1948).

112. 'L'opération est menée par un petit nombre d'autochtones bien au courant de l'illégalité de leur attitude; ceux-ci vendent les terrains et réalisent des bénéfices considérables. Leurs clients paraissent en général peu pressés de s'installer mais plutôt désireux d'obtenir des indemnités de déguerpissement ou des terrains en échange. Cette situation risque d'être une entrave très gênante pour l'assainissement de la ZI [Zone Industrielle] et pour le remblaiement des terrains marécageux de la région de BOPA. Elle compromet par ailleurs le déroulement normal des opérations d'installation de la nouvelle Zone A.' ANS 4P 148, brief van de gouverneur-generaal aan de Dienst Openbare Werken, 9 maart 1948.

113. ANS 4P 148, brief van de 'Procureur de la République' aan de 'Procureur Général', 5 april 1948.

114. ANS 4P 148, brief van de 'Procureur de la République' aan de 'Procureur Général', 5 april 1948.

Dakar, 1948 | Afbeelding 80

Toen de Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD) de inrichting van de regio Grand Dakar en de nabijgelegen industriezone wilde opstarten, kon de dienst niet anders dan constateren dat reeds grote gebieden (hier de industriezone ten oosten van de SICAP-wijken te Grand Dakar) werden bewoond (in rose aangegeven). Alvorens de werkzaamheden aan te vatten, verhuisde de STAGD duizenden Afrikanen en hun hutten naar Pikine.

Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD), 'Zones Occupées par les Cases, Grand Dakar', 1948, Bron: ANS 4P148

Vasquez & Spinoza, toonden hun ongenoegen, omdat die wildgroei een gevaar voor de volksgezondheid zou vormen.¹¹⁵

Hoewel inderdaad sprake was van grondspeculatie, was het grootste probleem waarschijnlijk van een andere orde. Niet alleen winstbejag lag aan de basis van de *bidonvilles* in Dakar, maar voornamelijk een totaal gebrek aan voorzieningen en woningen voor de grote stroom immigranten die na de Tweede Wereldoorlog naar de stad afreisden.¹¹⁶ Het bestuur trok hen weliswaar aan als arbeidskrachten voor de realisatie van het ambitieuze naoorlogse bouwen en industrialisatieprogramma, maar zorgde niet voor adequate huisvesting. In feite was dit ook de impliciete conclusie van de eerder aangehaalde Commissie Monguillot. Met uitzondering van de stad Bamako (Mali), waar het verkavelingstempo de immigratiegolf wel had kunnen bijhouden, was in de meeste grote steden in Frans West Afrika en in de eerste plaats in Dakar sprake van een ongecoördineerde woekering van nieuwe bebouwing. De Commissie Monguillot verweet het koloniale bestuur dan ook dat het zich had laten inhalen door de feiten: 'L'Administration, peut-être, insuffisamment vigilante ou insuffisamment armée pour faire face à la situation, s'était laissée dépasser par l'événement.'¹¹⁷

In sommige gevallen was de Lebou-bevolking begonnen met het verkavelen van haar grond en bood ze de immigranten, al dan niet uit winstbejag, percelen aan. In de meeste gevallen hadden deze immigranten zich echter zelf leegstaande terreinen in de stad toegeëigend. Toen in april 1948 de *haut-commissaire* van AOF, de nieuwe titel voor de gouverneur-generaal, een kleine conferentie hield over de problemen van grondeigendom in Dakar, werd deze 'occupation frauduleuse' krachtig veroordeeld.¹¹⁸ Alle aanwezigen, onderwie Lantenois en Bigorgne, respectievelijk het hoofd van de Dienst Openbare Werken van het Ministerie van Overzeese gebieden en het hoofd van de Dienst Openbare Werken van AOF, ondersteunden de these van de *haut-commissaire* dat individuen die zich illegaal grond toe-eigenden, gerechtelijk vervolgd dienden te worden.¹¹⁹ Alleen een ondergeschikte ambtenaar, Jacquemin Verguet, wist door te dringen tot de essentie van het probleem en wees het gezelschap op de dieperliggende oorzaak van de *bidonvilles*, namelijk het compleet ontbreken van legale huisvestingsmogelijkheden voor immigranten:

'M. Jacquemin Verguet indique dans quelles conditions se pose la nécessité de fournir aux indigènes qui arrivent de brousse et qui viennent travailler à Dakar un lopin de terre sur lequel ils puissent installer une case, non seulement d'ailleurs il faut mettre des

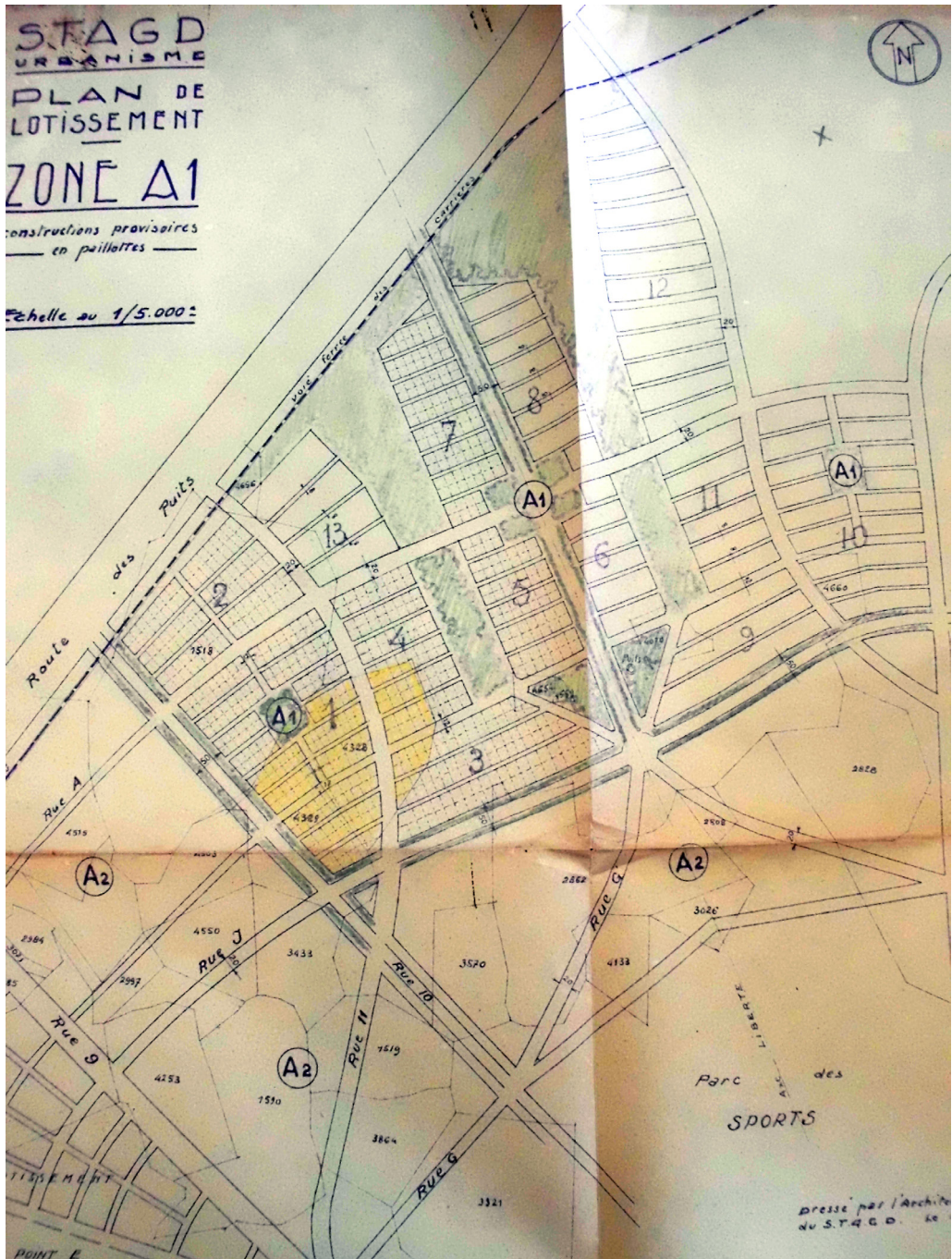
115. ANS 4P 148, brief van Vasquez & Spinoza (Agence en Douanes) aan de *haut-commissaire* en de burgemeester van Dakar, ongedateerd (1948).

116. Bevolkingsgroei Dakar in de naoorlogse periode: 1945: 175.000 inwoners; 1953: 250.787 inwoners, 1955: 268.454 inwoners, 1960: 366.000 inwoners, 1976: 940.920 inwoners.

117. Diop (1995), p.220, citeert uit een commissierapport.

118. 'Le Haut-Commissaire expose le but de la conférence: Le problème de la construction à Dakar est actuellement conditionné par la mise en place du plan d'aménagement du Cap Vert, celle-ci se heurte actuellement au fait que des terrains ont été achetés dans un but spéculatif ou bien se trouvent sous un régime coutumier ou enfin font l'objet d'abus et d'occupation frauduleuse.' ANS 4P 14, verslag van de 'Conférence au sujet des questions domaniales', 9 april 1948.

119. 'Le Haut-Commissaire confirme à cet égard les ordres qu'il a donnés de poursuivre les individus qui occupent indûment les terrains en cause.' ANS 4P 14, verslag van de 'Conférence au sujet des questions domaniales', 9 april 1948.

Dakar, 1948 | Afbeelding 81

Op de locaties waar de Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD) verkavelingen plande in de regio Grand Dakar (hier op de toekomstige SICAP-wijk Rue 10), hadden zich in vele gevallen reeds Afrikanen gevestigd (op deze kaart in geel aangeduid). Alvorens de STAGD van start kon gaan met de aanleg van de nieuwe wegenstructuur, werden deze bewoners eerst onteigend en verhuisd naar Pikine in de periferie van Dakar.

Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD), 'Plan de Lotissement, Zone A1, Grand Dakar', 1948, Bron: ANS 4P148

terrains à la disposition de ces indigènes, ce qui est à la charge du territoire, mais il faut desservir ces terrains par des installations de visibilité (routes, adduction d'eau) ce que le Budget Général avait semblé prendre à son compte.'¹²⁰

Volgens Verguet behoorde het aanbieden van elementaire infrastructuur en woningen voor deze immigranten tot de taak van het bestuur.

Om ervoor te zorgen dat de te ontwikkelen zone uit het 'Plan Directeur du Cap Vert' niet verder werd toegeëigend, achtte de *haut-commissaire* de tijd rijp om een tweede Médina op te richten om de immigratie op te vangen. De hutten van de nieuwe *bidonvilles* zouden zo snel mogelijk naar de nieuwe locatie moeten worden verhuisd.¹²¹ De *haut-commissaire* stelde voor deze nieuwe wijk, de wijk Grand Dakar, die gepland werd ten noorden van de bestaande Médina, geheel naar analogie van de Médina aan te leggen. Het gebied zou worden verkaveld volgens een rasterstructuur en voorzien van drinkfontein en openbare toiletten, waarna de bewoners een 'permis d'occuper' zouden ontvangen en zij zelf in de bouw van hun woning moesten voorzien. Omdat zij niet over een eigendomstitel van de grond beschikten, konden ze voor die bouw geen lening krijgen.¹²²

Door het voorturend doorschuiven van bevoegdheden over de uitvoering en financiering van dit plan, was rond juli 1948 nog steeds niets ondernomen.¹²³ Intussen bleef het aantal nieuwe hutten in zones die het bestuur voor andere doeleinden wilde ontwikkelen, toenemen. Pas eind 1949 werd met de ontwikkeling van de wijk Grand Dakar begonnen. De voorzieningen voor de bewoners bleven er echter, net als in de Médina en in contrast met de naburige SICAP-verkavelingen, tot een extreem minimum beperkt. Om de 'illegale' toe-eigening van grond verder te limiteren, breidde de Sanitaire Dienst het verbod op hutten uit van het Plateau naar het hele Kaapverdische Schiereiland en verbood ze reparaties aan hutten zonder toestemming van de dienst. Dit was tot groot ongenoegen van *député* Abbas Guèye, die in een brief naar het koloniale bestuur van Senegal zijn ongenoegen uitte. Hij betoogde dat deze wetgeving in feite alleen maar tot de verergering van de woningcrisis in Dakar leidde.¹²⁴

120. ANS 4P 14, verslag van de 'Conférence au sujet des questions domaniales', 9 april 1948.

121. 'Pour empêcher l'installation, dans ces conditions anarchiques, des autochtones dans la zone précitée, il est indispensable de préparer d'urgence pour les recevoir des terrains réservés à ces fins. Il conviendrait donc d'aménager dans délai un lotissement au Nord et à l'Est du village de M'Bop ou Bopi, d'y placer des bornes fontaines, des WC publics avec fosse fixe dont la vidange périodique pourrait être assurée par la Municipalité en attendant que la voirie et le réseau d'égouts puissent être réalisés. Les parcelles de ce nouveau lotissement pourraient être accordées dans les mêmes conditions que les lots de Medina sous réserve que toutes précautions soient prises pour prévenir l'accaparement des lots par des individus déjà titulaires de permis d'habiter ou par des personnes déjà titulaires de titres de propriété.' ANS 4P 148, brief van de *haut-commissaire* aan de luitenant-gouverneur van Senegal, ongedateerd (1948).

122. Dit werd pas vanaf 1955 mogelijk, toen de Service Fédéral de l'Habitat 406 leningen gaf voor de bouw van woningen in Grand Dakar en in de Médina zonder dat een eigendomstitel noodzakelijk was. Seck (1970), p. 99.

123. Voor het doorschuiven van de bevoegdheden, zie ANS 4P 148.

124. 'Que le refus systématique opposé par ce service [Service d'Hygiène], aux requêtes des propriétaires, les mesures draconiennes prises par ce même service pour l'application de ce même texte [Arrêté 4686 du 28 septembre 1949] ont eu, pour résultat, l'aggravation du nombre des sans-logis dans la Médina et l'entassement des familles entières dans des taudis.' Faye (2000), p. 229, citeert Abbas Guèye uit Condition Humaine, het partijblad van de BDS (Bloc démocratique sénégalais) van Senghor, 20 oktober 1952. Abbas Guèye, niet te verwarren met Lamine Guèye, was van 1951 tot 1956 député in het Franse parlement en vertegenwoordigde er Senegal, samen met Senghor.

Dakar, 1955 | Afbeelding 82

Om het masterplan van de architecten J. Lambert, A. Gutton en R. Lopez voor Dakar van 1946 te kunnen implementeren (afb.19), voerde het Franse bestuur talrijke onteigeningen uit in de regio Grand Dakar. De onteigenden werden geherhuisvest in de satellietwijk Pikine ten noordoosten van Dakar (rechts boven op de kaart), vijftien kilometer vanaf het centrum van Dakar. Daar werd in 1952 een rasterpatroon van percelen verkaveld waar de onteigenden zich met eigen middelen gingen vestigen.

Service Temporaire d'Aménagement du Grand Dakar (STAGD), 'Dakar & Pikine', 1955, Bron: ANS, Fonds STAGD

Omdat de inspanningen van de koloniale overheid duidelijk niet volstonden en steeds meer mensen zich in *bidonvilles* vestigden, begon het Franse bestuur vanaf 1951 met een massale verwijdering van Afrikanen uit de regio Grand Dakar. Het is precies via dit mechanisme van *déguerpissements* dat het grote huisvestingsprogramma van SICAP, en na de onafhankelijkheid van Senegal in 1960 ook van het Office des Habitations à Loyer Modéré (OHLM), kon worden aangevat. Vanaf 1951, gelijklopend met de eerste realisaties van SICAP in de regio Grand Dakar, nam de omvang van de *déguerpissements* toe. In totaal zouden tussen 1951 en 1960 ongeveer 80.000 Afrikanen worden verhuisd uit de Médina en Grand Dakar naar de periferie, te Dagoudane-Pikine (of kortweg Pikine).¹²⁵ Door de beslissing van het koloniale bestuur om Pikine te gebruiken om de ontruimde inwoners uit Dakar te herhuisvesten, kreeg deze satellietwijk een heel andere invulling dan in het 'Plan Directeur du Cap Vert' was voorzien. Daarin diende Pikine immers in de eerste plaats om de toestroom van immigranten uit het binnenland op te vangen, en niet om de inwoners van Dakar zelf naartoe te verhuizen. Deze woonden vaak al generaties lang in Dakar.

Te Pikine werd in 1952 een rasterpatroon van wegen en percelen getrokken (afb. 82). Deze verkaveling bevond zich op 15 kilometer van het centrum van Dakar op de weg naar Rufisque. De nieuwe wijk was door kilometers onbebouwde terreinen en een gebrek aan openbaar vervoer vrijwel afgesneden van het stadscentrum. In vele gevallen verhuisden de Afrikanen groepsgewijs naar hun nieuwe woonplaats.¹²⁶ In sommige gevallen kregen de nieuwe buurten te Pikine de naam van de oude buurten, zoals Diaksao, Santal en Yalla.¹²⁷ Vele Afrikanen verhuisden hun hutten mee naar Pikine, maar indien dat niet mogelijk was, werd met de bouw van een nieuwe woning begonnen. Zowel de verplaatsingskosten van de bestaande woningen als de bouwkosten van nieuwe te Pikine liepen hoog op, waardoor vele gezinnen na hun *déguerpissement* met een financiële kater zaten. Een basisinfrastructuur van riolering, waterfonteinen, straatverlichting en elektriciteitspunten werd aangelegd, evenals enkele openbare voorzieningen zoals kleine markten, basisscholen en wijkhospitalen, al was het aantal ervan te klein voor het snel groeiende stadsdeel. De Afrikanen die naar Pikine werden verhuisd, verloren aldus niet alleen hun woning in het centrum van Dakar, maar door het gebrek aan transport tussen Pikine en Dakar vaak ook hun werk en toegang tot faciliteiten als ziekenhuizen, scholen voor middelbaar onderwijs en winkels. Die ontbraken in Pikine.

De *bidonvilles* in Dakar maakten plaats voor nieuwe moderne woonwijken, maar niet voor de voormalige bewoners, maar voor een sociaal meer gegoede groep. Zoals de geograaf Seck aangeeft, zou dat na de onafhankelijkheid ook bij de bouw van de HLM-wijken gebeuren:

125. Vanuit de regio Grand Dakar werden niet alleen mensen naar Pikine verhuisd, maar ook naar Grand Yoff, gelegen tussen Pikine en de regio Grand Dakar. Na de onafhankelijkheid steeg het aantal *déguerpissements* nog verder, tussen 1952 en 1970 werden in totaal 200.000 mensen verhuisd. Bron cijfermateriaal: Diallo (1994), p.15.

126. Zie hiervoor: ANS 4P 3566 en ANS 4P 3567.

127. Seck (1970), p. 130.

Dakar, 1963 | **Afbeelding 83**

Hoewel het Franse bestuur in de jaren 1950 betoogde dat de vele onteigeningen in de binnenstad van Dakar noodzakelijk waren vanuit sanitaire overwegingen, bleven in de binnenstad van Dakar ook na de massale *deguerpissements* van Afrikanen die soms al generaties lang in Dakar woonden nog omvangrijke *bidonvilles* bestaan. Die werden hoofdzakelijk bevolkt door immigranten die vanuit het binnenland van Senegal naar de stad kwamen.

Dakar Plateau, 1963, Bron: Seck (1970)

‘Jusqu’à présent la politique de l’Office des HLM a été, d’une façon générale, le remplacement de bidonvilles par des logements modernes destinés, non pas aux anciens habitants des bidonvilles déplacés, mais à des catégories sociales plus élevées, que l’accession au logement moderne transforme assez rapidement en cette même classe moyenne de salariés déjà rencontrée dans les SICAP.’¹²⁸

De *bidonvilles* van Dakar werden door dit mechanisme simpelweg naar Pikine verplaatst, waar ze onttrokken waren aan het zicht. In plaats van het woningprobleem op te lossen, was het naar de periferie verplaatst. De wijze waarop Pikine zich daaropvolgend ontwikkelde, wordt toegelicht in het volgende hoofdstuk. Omdat in Pikine nu in de eerste plaats Afrikanen uit Dakar werden gehuisvest, kon de satellietwijk weinig immigranten uit het binnenland van Senegal opvangen. Deze vestigden zich daardoor vaak ook weer in *bidonvilles* in Dakar (afb. 83). Aldus ontstond een vicieuze cirkel, en bleef de woningcrisis in Dakar voor een groot deel bestaan.

4. Kinshasa: Controverse over de locatie van de Afrikaanse wijken

De laatste microstudie van dit hoofdstuk leidt naar Kinshasa, in de koloniale tijd ‘Léopoldville’. In tegenstelling tot Dakar kon de uitvoering van het masterplan van Ricquier van 1949 daar niet snel worden aangevat. Dit kwam doordat er bij het koloniale bestuur geen duidelijkheid bestond over de toekomstige ontwikkeling van de stad. In deze microstudie zullen we aantonen hoe deze impasse de bouwwereld en het OCA-huisvestingsprogramma in Kinshasa lange tijd verlamde.

Divergerende visies op de toekomst van de stad

Zoals in Dar es Salaam en Dakar, kon ook in Kinshasa de huisvestingsmaatschappij Office des Cités Africaines (OCA), opgericht in het kader van het tienjarenplan, de bevolkingsgroei in de stad niet bijhouden. OCA bouwde in Congo tussen 1952 en 1960 meer dan 40.000 woningen, waarvan meer dan de helft in Kinshasa. Deze inspanning volstond niet om naast de reeds bestaande woningnood de explosieve bevolkingstoename van Kinshasa tussen 1952 en 1960 van meer dan tweehonderdduizend nieuwe inwoners op te vangen.¹²⁹ Bovendien bleven heel wat woningen leeg staan, niet alleen omdat ze ongeschikt werden bevonden, maar vooral omdat ze voor veel Afrikanen veel te duur waren.¹³⁰ Zoals Bruno De Meulder terecht stelt, had OCA ‘in plaats van de luid verkondigde doelstelling waar te maken –wonen voor iedereen– enkel gebouwd voor de “rijken”’.¹³¹

128. Seck (1970), p. 109.

129. In verband met het OCA-huisvestingsprogramma, zie hoofdstuk 5. In verband met het blijvende woningtekort in Kinshasa tijdens de OCA-bouwactiviteiten, zie Wallays (1969), pp. 29-54.

130. Volgens De Meulder was in 1954 30% van de woningen onbewoond, in 1957 was dat nog altijd 11%. Pas tegen het einde van de jaren 1950 toen de OCA-woningen te huur werden aangeboden, nadat ze door het Fonds d’Avance werden over gekocht, werden de meeste woningen betrokken. De Meulder (2000), p. 188, noot 478.

131. De Meulder (2000), p. 204. OCA deed zeer expliciet aan deze elitevorming en bouwde in Kinshasa verschillende ‘maisons pour

Dat dit voor onvrede bij de bevolking zorgde, bleek toen in het heetst van de onafhankelijkheidsstrijd, tijdens de rellen van 4 januari 1959, Afrikanen hun woede op de OCA-gebouwen koelden. Blijkbaar waren die voor nogal wat Afrikanen niet alleen een symbool van ontwikkeling, maar vooral ook een 'symbool van verdrukking'.¹³² Bij deze opstand werden ook een aantal winkels en magazijnen van Portugezen en Grieken geplunderd in de wijk Kalamu.¹³³ Omdat deze intermediaire bevolkingsgroepen in het dagelijkse leven dicht bij de Afrikaanse bevolking stonden, moesten zij het paradoxaal genoeg bij de onlusten het eerst ontgelden. Hoewel zij over het algemeen goede contacten hadden met de Afrikaanse bevolking, vormden zij, net als de OCA-gebouwen, een tastbare representatie van de koloniale orde. Net als in Dar es Salaam en Dakar zien we dus dat in Kinshasa de nakende onafhankelijkheid zorgde voor een stijgend antagonisme tussen Afrikanen en deze intermediaire bevolkingsgroepen.

Dat OCA er niet in slaagde om het woningtekort in Kinshasa op te lossen, had ook te maken met de divergerende visies van de koloniale bestuursniveaus in Brussel en Kinshasa over de manier waarop het tienjarenplan van 1949 in stedenbouwkundige plannen diende te worden omgezet. Daardoor kon het OCA niet onmiddellijk van start gaan, en kon het ook tijdens de werken op weinig ruggeleuning vanuit de stedenbouw rekenen. Alvorens in te gaan op dit conflict, lichten we eerst de twee masterplannen toe waarover de onenigheid ontstond.

Zoals in hoofdstuk 5 aangestipt, werkte de architect George Ricquier op vraag van de minister van Koloniën Pierre Wigny vanaf 1948 vanuit Brussel aan een masterplan voor Kinshasa.¹³⁴ Ongeveer op hetzelfde moment werd in het kader van het tienjarenplan in Kinshasa de eerste Dienst Stedenbouw van de kolonie opgericht onder leiding van de architect Maurice Heymans.¹³⁵ Als hoofd van deze stedenbouwkundige dienst diende Heymans in feite het masterplan van Ricquier te realiseren. Heymans werkte echter, hoewel hij daar geen expliciete opdracht toe kreeg, een eigen masterplan voor Kinshasa uit (afb. 84). De ontwerpen van beide architecten stonden haaks op elkaar en botsten op bijna alle fronten. Niet alleen verschilde het stadsbeeld in beide plannen, Ricquier had een Beaux-Arts-achtergrond, terwijl Heymans een modernistische stijl hanteerde. Ook de meningen over hoe en volgens welk model de stad in de toekomst zou worden georganiseerd, lagen ver uit elkaar. Terwijl Ricquier van Kinshasa een majestueuze hoofdstad trachtte te maken volgens het conventionele concentrische stadsmodel van de historische stad in Europa, stelde Heymans een deconcentratie van de stad voor. Dit resulteerde in zeer uiteenlopende

évolués' in het kader van de 'promotion d'élite africaine'. AA, OCA 3552.

132. De Meulder (2000), p. 203. Ondermeer het door OCA gebouwde YMCA-complex te Kalamu werd onder handen genomen.

133. In verband met de plunderingen van winkels van Portugezen, Grieken en Italianen in de wijk Foncibel (te Kalamu), zie: de Villers & Omasombo Tshonda (2004).

134. Ricquier maakte twee stedenbouwkundige plannen voor Kinshasa. Het eerste masterplan stelde hij op in 1948 en maakte deel uit van het Tienjarenplan (1949). Het tweede masterplan, feitelijk een revisie van het eerste, maakte hij in 1950 en het werd opgenomen in het prestigieuze werk *L'Urbanisme au Congo Belge* (1951). Beide plannen zijn echter zeer gelijkaardig en worden hier door elkaar besproken. Voor meer duiding bij beide masterplannen, zie ook hoofdstuk 5.

135. Voor een biografie van beide architecten, zie annex A.

benaderingen met betrekking tot het bestaande Kinshasa en de toekomstige huisvesting van Afrikanen, een kwestie die dankzij het tienjarenplan urgentie had gekregen. In wat volgt richten we ons in hoofdzaak op de verschillende visies met betrekking tot de Afrikaanse wijken. De andere aspecten van de masterplannen werden behandeld door De Meulder en Lagae.¹³⁶

In eerste instantie werd de architect Ricquier door het Ministerie van Koloniën enkel om advies gevraagd voor twee belangrijke vraagstukken in de ontwikkeling van Kinshasa: de locatie van een internationale luchthaven en de mogelijke verplaatsing van de administratieve wijk van de hoofdstad.¹³⁷ Ricquier besloot echter meteen zijn opdracht uit te breiden en voor Kinshasa een masterplan te ontwikkelen.¹³⁸ Ter voorbereiding van zijn opdracht maakte hij in 1948 twee onderzoeksreizen naar Kinshasa, waarna hij het masterplan in zijn kantoor te Brussel ontwierp, zonder daar verder de Dienst Stedenbouw in de kolonie bij te betrekken. Dit leidde al meteen tot onvrede bij Heymans die stelde: 'Je donnai [...] par voie verbale, connaissance de mes objections à Mr. Ricquier, au cours de ses études – mais il n'en tient pas compte.'¹³⁹

De meeste aandacht besteedde Ricquier in zijn ontwerp aan het Europese deel van de stad. Ricquier verwachtte dat de Europese bevolking in zestig jaar van 8.000 naar 216.000 inwoners zou oplopen. Het is duidelijk dat hij, evenmin als het koloniale bestuur, de onafhankelijkheid niet zag aankomen en een glorierijke toekomst voor Congo als kolonie voorzag. In het bijzonder de administratieve en commerciële centra die Kinshasa zijn hoofdstedelijke status bezorgden en waar de koloniale macht het meest gerepresenteerd werd, werden in detail uitgewerkt. Ricquier beschouwde deze twee centra, die hij respectievelijk *Capitale* en *City* noemde, als de fundamente van zijn plan.¹⁴⁰ De nieuwe verkeersassen, pleinen en publieke gebouwen werden door Ricquier over de bestaande stad geprojecteerd. Ze gingen slechts in bepaalde mate een relatie aan met de aanwezige infrastructuurelementen en de bestaande topografie. Door middel van zijn systeem van verkeersassen trachtte Ricquier de losse stedenbouwkundige elementen van het bestaande en uitgestrekte Kinshasa, zoals de twee ontstaanskernen van de stad, Léo-Oost en Leo-West, het administratieve centrum Kalina, de Afrikaanse wijken en de industriezones, aaneen te knopen tot een compacte stad met hoge bevolkingsdichtheid.

Daartegenover stond het ontwerp van Heymans, dat de bestaande stad compleet ongemoeid liet en zich richtte op een gedecentraliseerde groei van de stad.¹⁴¹ Heymans' masterplan voor Kinshasa was een uitwerking van zijn eerdere schema's voor een koloniale modelstad in Belgisch Congo.¹⁴² In deze stad stond het spoorwegnetwerk centraal, het

136. De Meulder (2000), Lagae (2007).

137. AA, GG 5.521, 'Léopoldville: Etude d'urbanisme et Projet de plan directeur', nota G. Ricquier, 15 juni 1948, p. 2.

138. Over zijn beslissing om een 'plan directeur' op te malen, stelt Ricquier in zijn nota: 'J'ai spontanément élargi ma mission.' AA, GG 5.521, 'Léopoldville: Etude d'urbanisme et Projet de plan directeur', nota G. Ricquier, 15 juni 1948, p. 3.

139. AA, GG7.205, nota van Maurice Heymans, 23 februari 1949.

140. Ook de industrie en de haven kregen veel aandacht in het plan van Ricquier en werden aanzienlijk uitgebreid. Zo voorzag hij een compleet nieuwe industriezone te Limite en een tweede haven te Kimpoko.

141. Het 'Plan d'aménagement de Léopoldville' van Maurice Heymans is te vinden in de kaartenbibliotheek van de Afrika-archieven, P05.2, PORT 24, no. 2.

142. Deze modelstad beschrijft Heymans in zijn artikel 'Principes d'aménagement d'une ville coloniale belge' van 1949 in het tijd-

Kinshasa, 1949 | Afbeelding 84

In tegenstelling tot de architect G. Ricquier liet de architect M. Heymans de bestaande stad (bovenaan op de afbeelding) zo goed als ongemoeid in zijn masterplan voor Kinshasa van 1949. Dit wil niet zeggen dat de scheiding van bevolkingsgroepen in het masterplan van Heymans minder strikt was. Heymans stelde namelijk voor Europeanen (geel) en Afrikanen (oranje) in aparte satellietwijken in de omgeving van de bestaande stad te huisvesten langs een spoorweg die rond het stedelijk gebied liep. Voor Europeanen zou deze suburbanisatie een meer comfortabele leefomgeving opleveren dan de drukke binnenstad te bieden had. Voor Afrikanen betekenden deze satellietwijken een goede overgang tussen de rurale en de urbane samenleving, aldus Heymans.

Architect M. Heymans, 'Plan Général d'Aménagement, Projet, Kinshasa', 1949, Bron: Afrika-Archief (Kaartenarchief: P05.2, PORT 24, 2)

verbond de verschillende stedelijke functies die langs de spoorweg gelegen waren. Heymans projecteerde dit model op Kinshasa, hij gaf het spoorwegtracé een ronde vorm waaraan de nieuwe stadsdelen, satellieten en ook de bestaande stad zelf, waren gehecht. Heymans wou met dit ontwikkelingsmodel de concentrische expansie van de stad tegengaan:

‘Un tel mode de transport ferait naître un nouveau type de ville, de forme linéaire, dans lesquelles les fonctions urbaines (résidence, européenne et indigène, commerce, industrie, enseignement, etc.), sont échelonnées le long d’un axe. Ce mode de transport enfin permettrait de déconcentrer les villes et de fixer les populations indigènes en de petits cités satellites disséminées dans la région.’¹⁴³

Door een ‘gedeconcentreerde’ stad te propageren plaatste Heymans zich tegenover Ricquier, iets wat hij ook niet naliel expliciet te maken in de artikels die hij in België publiceerde en waarmee hij de controverse met Ricquier opzocht.¹⁴⁴

Ricquier stelde voor om de Afrikaanse wijken, die hij steevast als ‘réserve de main d’oeuvre’ noemde, om de rasterstructuur (die de Afrikaanse wijken sinds oudsher karakteriseerde), door te trekken.¹⁴⁵ Om hoge transportkosten te voorkomen, voorzag hij voor die wijken een hoge bevolkingsdichtheid en zorgde hij ervoor dat de Afrikaanse werklieden op loopafstand van hun werk konden wonen.¹⁴⁶ Europeanen daarentegen zouden in minder dichtbevolkte wijken op de heuvels kunnen wonen.¹⁴⁷ In het midden van de Afrikaanse wijken, op de locatie van de luchthaven van Ndolo die hij naar Lemba wilde verhuizen, stelde Ricquier voor een apart commercieel en sociaal-cultureel centrum voor Afrikanen te bouwen.¹⁴⁸ Uit veiligheidsoverwegingen werden de woonblokken de Afrikaanse wijken door middel van brede boulevards in aparte zones verdeeld. Bovendien werden de Afrikaanse wijken onder de controle geplaatst van een militair kamp.¹⁴⁹ Enkel een aantal grote verbindingswegen verbond de Afrikaanse wijken met de Europese, omdat Ricquier beide bevolkingsgroepen zoveel mogelijk gescheiden wilde houden.¹⁵⁰ Vanuit die optiek voorzag hij in zijn plan een continue *zone neutre* tussen de

schrift *Rythme*.

143. Heymans (1949), p. 35.

144. Zo schreef hij bijvoorbeeld expliciet: ‘Les considérations exposées ici plaident en faveur d’un urbanisme qui rejette la formule de la “ville compacte” et qui fonde l’aménagement futur de nos cités coloniales sur le système linéaire, étendu à la région.’ Heymans (1949), p. 41.

145. Ricquier beweerde daarenboven dat ‘la main d’œuvre noire est d’un rendement économique médiocre’ en zag deze stelling als een reden om niet in de Afrikaanse wijken te investeren. AA, GG 5.521, ‘Léopoldville: Etude d’urbanisme et Projet de plan directeur, nota G. Ricquier, 15 juni 1948, p. 12.

146. ‘Principes d’urbanisme: [...] b) Mettre la main d’œuvre indigène à pied d’œuvre de son travail. c) Augmenter la densité de la population dans les parties actives de la cité, sinon les problèmes des transports urbains deviendront insolubles.’ AA, GG 5.521, ‘Léopoldville: Etude d’urbanisme et Projet de plan directeur, nota G. Ricquier, 15 juni 1948, p. 37.

147. ‘Principes d’urbanisme: [...] a) Localiser autant que possible la population européenne dans les parties salubres: collines.’ AA, GG 5.521, ‘Léopoldville: Etude d’urbanisme et Projet de plan directeur, nota G. Ricquier, 15 juni 1948, p. 37.

148. Ricquier (1951), p. 69.

149. ‘Sécurité: camp militaire dominant la ville indigène et à proximité directe de son centre d’activité principal. Découpage de la ville en quartiers largement isolés par des parkways.’ Ricquier (1951), p. 71-72.

150. Dit staafde Ricquier met een racistische argumentering: ‘Il ne semble cependant pas souhaitable de mélanger les races blanches

Afrikaanse en Europese wijken met een breedte van 800 meter, een afstand die hij in een later ontwerp van 1951 terugbracht naar 400 meter (afb. 85).

Dit laatste stond in schril contrast met de complete negatie van de *zone neutre* door Heymans. Het zou echter een misvatting zijn om diens ontwerp als minder segregatienistisch te beschouwen. Als er één punt was waarover beide architecten het wel eens over waren, dan was het de noodzaak van een raciale zonering. Alleen wilden ze die volgens een verschillend model verwezenlijken. Terwijl Ricquier de *zone neutre* in Kinshasa nieuw leven wilde inblazen, plande Heymans mono-raciale satellietwijken die door uitgestrekte onbebouwde gebieden van elkaar gescheiden werden.¹⁵¹ Heymans verwezenlijkte daardoor net als Ricquier een rigoureuze scheiding van de Europese en Afrikaanse gemeenschap. Niettegenstaande de segregatienistische kenmerken van zijn masterplan besteedde Heymans veel meer aandacht aan de huisvesting van Afrikanen, een aspect dat in het plan van Ricquier totaal ontbrak. In die zin sloot het ontwerp van Heymans veel beter bij het tienjarenplan aan dan dat van Ricquier. Heymans wilde de Afrikaanse bevolking onderbrengen in semi-rurale satellietwijken met een lage bevolkingsdichtheid. Hij vond dat dit de meest geschikte woonvorm voor Afrikanen bood, omdat ze dan een geleidelijke overgang van het rurale, 'Afrikaanse' leven naar het stedelijke, Europese leven konden realiseren.¹⁵²

Toch was zijn keuze niet alleen in het voordeel van de Afrikanen. De satellietwijken vormden volgens Heymans tevens de meest economische oplossing van het woonprobleem. Hij was ervan overtuigd dat Afrikanen zich in de satellietwijken tevreden zouden stellen met goedkopere vormen van huisvesting dan in het centrum van de stad zelf:

'Tel indigène habitant "la Ville" aura nécessairement plus des besoins et d'exigences que s'il habitait quelque groupement proche de cette ville. En "Ville" il aura et on lui crée d'ailleurs le désir de sa "maison" calquée sur celle de quelqu'évolué ou commerçant, si pas sur celle de l'euro péen. Le même indigène logé à proximité de la ville, disposant d'un moyen de communication à bas prix le conduisant vers son travail, se contentera d'avantage d'une habitation moins "riche", du fait que son mode de vie et sa mentalité en général seront moins affectées par l'ambiance citadine dont le noir aime à copier tout l'aspect plus que le fond.'¹⁵³

Heymans stelde daarom voor op zoek te gaan naar goedkope woonoplossingen, waarbij hij refereerde aan Zuid-Afrikaanse ervaringen met goedkope huisvesting.¹⁵⁴ Bovendien stelde hij voor Afrikanen ook aan te moedigen tot zelfbouw, waarvoor hij in de wijk Kenya van

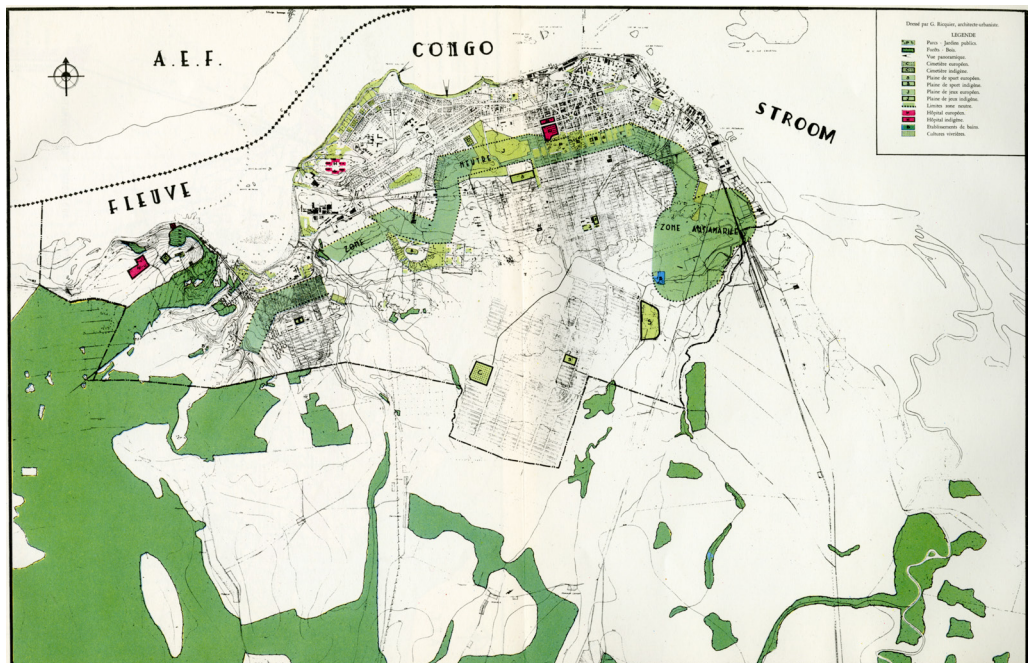
et noires, le métis étant généralement un produit humain de qualité médiocre.' AA, GG 5.521, 'Léopoldville: Etude d'urbanisme et Projet de plan directeur, nota G. Ricquier, 15 juni 1948, p. 20.

151. 'Vu l'afflux des populations vers les villes, créons les conditions propices à une meilleure répartition de ces populations. Evitons leur entassement excessif et inhumain. Groupons-les en quartiers distincts, séparés par des larges zones libres.' Opmerkelijk is dat Heymans deze visie bepleitte in hetzelfde werk *L'Urbanisme au Congo Belge* (1951) waarin Ricquier een compact stadsmodel voor Kinshasa voorstelde. Heymans (1951), p. 21.

152. Heymans (1949), p. 39.

153. AA, OCA (285), 1440, 'Urbanisme Congolais, Le Logement Indigène', nota M. Heymans, p. 7.

154. AA, OCA (285), 1440, 'Urbanisme Congolais, Le Logement Indigène', nota M. Heymans, p. 5

Afbeelding 85 | Kinshasa, 1951

In zijn masterplan voor Kinshasa van 1949 (afb. 13) en de herziene versie van 1951 voorzag de architect G. Riquier een continue *zone neutre* (de groene strook) tussen de Europese wijk (ten noorden van de *zone neutre*) en de Afrikaanse wijk (ten zuiden van de *zone neutre*). Deze *zone neutre* of 'zone anti-amarile' (die moest verhinderen dat de inwoners van de Europese wijk besmet geraakten met gele koorts) plaatste tevens de luchthaven in quarantaine, zodat ook die besmettingsvrij zou blijven.

Architect G. Ricquier, 'Le Sol Zones Vertes - Hygiène', 1951, Bron: Ricquier (1951)

Lubumbashi een model zag.¹⁵⁵ Anders dan Ricquier concentreerde Heymans de openbare functies voor Afrikanen niet op één locatie, maar plande hij in elke satellietwijk een aantal openbare voorzieningen zoals een school, een hospitaal en een markt.

Tussen Ricquier, aangesteld door het Ministerie van Koloniën in Brussel, en Heymans, het hoofd van de Dienst Stedenbouw van de gouverneur-generaal in Kinshasa, en hun respectievelijke voor- en tegenstanders, ontstond binnen het koloniale bestuur vanaf 1949 een interessante discussie. Die maakte niet alleen de dubbele structuur van het koloniale bestuur in Congo heel tastbaar, maar legde meteen ook een aantal spanningen en divergerende visies tussen beide niveaus bloot. Beide ontwerpen ontlokten ook hevige reacties bij de inwoners van Kinshasa. Terwijl de bezwaren van de Europese bevolking voornamelijk van economische aard waren, illustreren de klachten uit Afrikaanse hoek de ontluikende emancipatie van een intellectuele Afrikaanse elite, de *évolués*.

Verzet tegen 'Le Grand Léo'

Om de transformatie van Kinshasa tot de monumentale hoofdstad van Congo, door Ricquier 'Le Grand Léo' genoemd, mogelijk te maken, stelde hij dat een aantal ingrepen in de bestaande stad onontbeerlijk zou zijn:

'Il est évident cependant qu'un tel avenir n'avant pas été prévu jusqu'à présent, le cadre actuel de la ville doit brisé quelque part, au risque de détruire certains investissements existants. Il est clair que cette perte faite aujourd'hui sera dérisoire comparée à ce qu'elle deviendrait si on devait la faire ultérieurement.'¹⁵⁶

Heymans was de eerste om Ricquier hiervoor terecht te wijzen. Hij veroordeelde Ricquier's aanpak van *tabula rasa* en diens gebrek aan voeling met de bestaande stedelijke context:

'L'illusion d'avoir enfin trouvé une terre vierge, propre à recevoir quelque grandiose réalisation des temps modernes, pourrait hanter plus d'un cerveau d'urbaniste inexpérimenté. Vu de loin, où même considéré après un bref séjour d'examen, le Congo pourrait bien éveiller le mirage d'un pays aux possibilités illimitées où tous de rêves sont permis. Or, rien n'est moins vrai.'¹⁵⁷

Maar ook het Comité Urbain, het gemeentebestuur van Kinshasa, had grote twijfels over de uitvoerbaarheid van Ricquiers ontwerp en had, na het fiasco van de aanleg van de *zone neutre* tijdens de interbellumperiode, weinig zin om over te gaan tot een nieuwe reeks onteigeningen: 'Le plan primitif de Mr. Ricquier prévoyait des expropriations assez consé-

155. AA, OCA (285), 1440, 'Urbanisme Congolais, Le Logement Indigène', nota M. Heymans, p.6. Heymans verwijst hier waarschijnlijk naar het systeem Grévisse dat werd ontwikkeld door Ferdinand Grévisse in Lubumbashi. Zie hiervoor Grévisse (1951).

156. AA, GG 5.521, AA, GG 5.521, 'Léopoldville : Etude d'urbanisme et Projet de plan directeur, nota G. Ricquier, 15 juni 1948, p.16. Dit herhaalde Ricquier later nogmaals : 'Il va de soi qu'il est exclu de vouloir urbaniser sans procéder à quelques expropriations.' Ricquier (1951), p. 67.

157. Heymans (1949), p. 31.

quentes, difficiles à réaliser sur une période de 15 ans maximum, tel que prévu à l'article 17 du décret sur l'urbanisme.'¹⁵⁸

Heymans, die in Kinshasa gevestigd was en daardoor direct kon inspelen op de kritiek op het plan van Ricquier, trachtte het ontwerp van Ricquier bij het Comité Urbain in diskrediet te brengen. Via uitvoerige analyses op het door Ricquier aangeleverde kaartmateriaal berekende Heymans het aantal onteigeningen.¹⁵⁹ Op een kaart van Kinshasa kleurde hij alle percelen in die door het plan van Ricquier zouden moeten worden ontruimd. In een bijhorende tabel toonde Heymans aan dat 63 percent van de industrie, 50 percent van de openbare gebouwen, 40 percent van de woonwijken voor Europeanen, 30 percent van de commerciële gebouwen en 20 percent van de Afrikaanse wijken zouden moeten worden ontruimd om het plan van Ricquier te realiseren (afb. 86). De samengetelde oppervlakte van het te onteigenen gebied kwam volgens Heymans overeen met de binnenstad van Brussel. Heymans concludeerde daaruit dat het plan van Ricquier Kinshasa geen nieuwe impuls zou geven, maar daarentegen zou zorgen voor een complete verlamming van het economische leven:

‘Comme les modifications proposées par les plans Ricquier sont extrêmement vastes, l'on peut évaluer que le quart environ de la surface bâtie de la ville sera frappé de conditions telles, pendant un temps tellement long, que la vie même de la ville risque fort être étouffée. [...] La vie économique de Kinshasa serait pratiquement stérilisée.’¹⁶⁰

Met zin voor overdrijving voegde Heymans er nog aan toe dat ‘aucune ville au monde - même celles quasi détruites par la guerre - ne se fient à de tels rêves’.¹⁶¹ Daarnaast haalde Heymans nog andere argumenten aan die, volgens hem, tegen het masterplan van Ricquier pleitten: de schaal ervan was niet in overeenstemming met de bestaande situatie, het plan was onbetaalbaar, het stadsbeeld had een verouderde esthetische stijl en het ontbrak aan voorschriften om het te implementeren.¹⁶² Dit alles lag volgens Heymans aan Ricquiers complete gebrek aan kennis van de situatie in Kinshasa: ‘Celles-ci témoignent d'une trop profonde méconnaissance des réalités de la vie Coloniale.’¹⁶³

Als alternatief schoof Heymans zijn eigen masterplan naar voren, dat hij niet naliet te corrigeren naarmate de discussie zich verder ontwikkelde.¹⁶⁴ De basisprincipes van zijn plan koos Heymans strategisch: ‘Eviter toutes modifications importantes dans les parties actuel-

158. AA, GG 7.205, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 25 augustus 1949.

159. Kaartenbibliotheek van de Afrika-archieven: ‘Plan Ricquier, étude des expropriations’, M.Heymans, ongedateerd (1949), P05.2, PORT 24, no. 2.

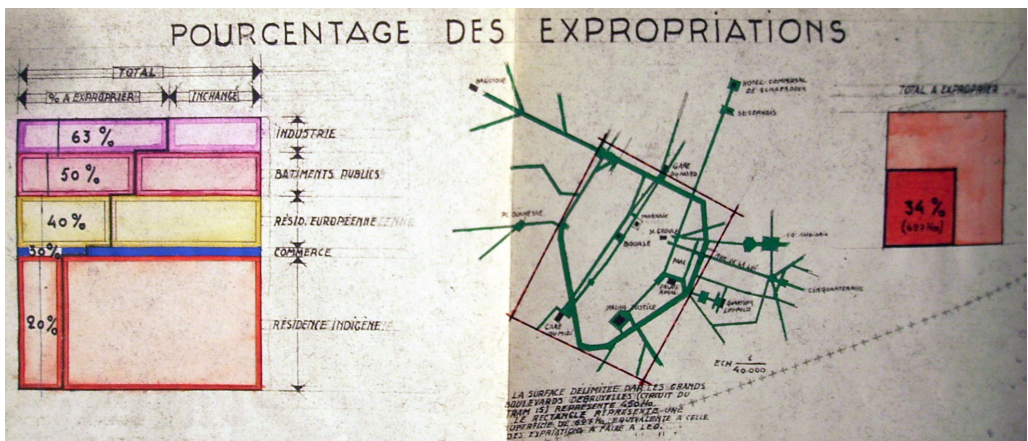
160. AA, GG 7.205, brief van M. Heymans, 23 februari 1949.

161. A, GG 7.205, brief van M. Heymans, 23 februari 1949.

162. ‘Les plans partent d'idées trop préconçues d'une volonté trop arrêtée de modification, le tout suivant des formules esthétiques assez périmées. [...] Dans le cas qui nous occupe, le grandiose acquit des proportions gigantesques, démesurées, sans souci du coût, ni de la manière de les réaliser.’ A, GG 7.205, brief van M. Heymans, 23 februari 1949.

163. A, GG 7.205, brief van M. Heymans, 23 februari 1949.

164. Kaartenbibliotheek van de Afrika-archieven: ‘Plan Général d'Aménagement, relève du survey, projet’, M.Heymans, ongedateerd (1949).

Kinshasa, 1949 | Afbeelding 86

Op het masterplan voor Kinshasa van de architect G. Ricquier (afb. 13), verbonden aan het Belgische Ministerie van Koloniën, duidde het hoofd van de plaatselijke Dienst Stedenbouw M. Heymans alle percelen aan die zouden moeten onteigend worden indien het plan werd uitgevoerd (afbeelding boven, de kleurencode wordt duidelijk gemaakt op de afbeelding onder links). Omdat Ricquier de boulevards uit zijn masterplan over de bestaande stad projecteerde, was het aantal onteigeningen aanzienlijk. De oppervlakte van alle onteigeningen samen telde volgens Heymans 34% van de totale bebouwde oppervlakte van Kinshasa. Dit kwam volgens hem overeen met de oppervlakte van Brussel binnen de ring (onderaan rechts). Volgens Heymans zou bovendien voornamelijk in de Europese wijken en industriegebieden moeten onteigend worden, wat veel duurder was dan het onteigenen van Afrikaanse wijken.

Architect M. Heymans, 'Plan Ricquier, Etude des Expropriations, Kinshasa', 1949, Bron: Afrika-Archief (Kaartenarchief: P05.2, PORT 24, 2)

lement bâties da la ville, [...] réduire les expropriations au strict indispensable.’¹⁶⁵ Het is dan ook weinig verwonderlijk dat dit plan op lokaal niveau veel beter werd onthaald dan dat van Ricquier. Het Comité Urbain schaarde zich er vrij snel achter. De meer realistische en pragmatische aanpak werd bijzonder geapprecieerd: ‘Le plan Heymans donne l’impression d’une utilisation plus rationnelle de la situation foncière actuelle et des contingences prévisibles dans les prochains décades.’¹⁶⁶

Toch formuleerde het Comité Urbain ook enkele minpunten bij het plan van Heymans. De decentralisatie van de stad veronderstelde immers een duur openbaar transportsysteem en het was maar de vraag of daar wel middelen voor beschikbaar waren. Heymans weerlegde dit meteen door te beweren dat de bestaande spoorweg een perfecte oplossing bood.¹⁶⁷ Daarnaast werd de complete negatie van een *zone neutre* in het plan van Heymans als ongunstig ervaren. Heymans stelde daartegenover dat er naar zijn mening geen betere manier bestond om de Afrikanen van de Europeanen te scheiden dan zijn systeem van gescheiden satellietwijken. Heymans verklaarde de *zone neutre* wel te willen uitbreiden tot 400 meter breedte, maar opperde dat zoiets vrijwel onmogelijk was gezien ‘en pratique, le respect des zones neutres à Kinshasa fut et reste inexistant’.¹⁶⁸ Draconische maatregelen zoals ontruiming op grote schaal behoorden volgens Heymans tot het verleden.

De vice-gouverneur I. de Thibault, die gouverneur-generaal Eugène Jungers tijdens zijn vakantie verving, leek zich bij de opvattingen van Heymans aan te sluiten, wellicht ook omdat Heymans aan het hoofd van de Dienst Stedenbouw van het gouvernement-generaal stond. Toch geeft dit de indruk dat het belang van de *zone neutre* in de kolonie veel lager werd ingeschat dan in Brussel. Ook contemporaine bronnen ondersteunen dit vermoeden:

‘[In Congo] a strong colour bar exists in many fields but, as the highest officials in the colony have often shown their disapproval of it, the responsibility for this system must be traced to clumsy interference from the “ministère des colonies” in Brussels, whence legislation is issued in blissful ignorance of local conditions.’¹⁶⁹

Na een grondig onderzoek en in overleg met het Comité Urbain besloot de gouverneur in 1949 het masterplan van Ricquier te verwerpen. In een mededeling aan de Minister van Koloniën, Pierre Wigny, maakte hij zijn besluit kenbaar.¹⁷⁰ Zijn argumentatie was een doorslagge van Heymans’ analyse van het plan van Ricquier:

165. AA, GG 7.205, ‘Projet d’urbanisation de Léopoldville’, nota M. Heymans, 8 augustus 1949.

166. AA, GG 7.205, verslag van de vergadering van het Comité Urbain, 25 augustus 1949. Het hoofd van de Dienst Openbare Werken vatte het plan van Heymans als volgt samen: ‘Pas de fantaisie, l’Urbanisme est une conséquence, non une cause, Améliorer et non recommencer. Conscience de la valeur financière. Importance du facteur temps et du provisoire.’ AA, GG 7.205, ‘Note relative à l’étude de Monsieur Heymans’, F.L. Thonnard, 24 december 1948.

167. AA, GG 7.205, brief van de assistent van de districtcommissaires, 15 februari 1949.

168. Heymans voegde er nog aan toe: ‘Par exemple: avenue de Tabora, les constructions européennes et indigènes sont mélangées; avenue Van Eetvelde, la distance est de moins de 200 mètres et diminue chaque jour; à Léo-II, le long du rail, la distance est de moins de 100 mètres; etc. Mieux eut valu ne pas créer de telles situations. Il est bien tard, à présent, pour encore se montrer draconien.’ AA, GG 7.205, ‘Note Urbanisme’, M. Heymans, 13 september 1949.

169. Comhaire (1950), pp. 395-396.

170. ‘Mes services ont procédé à un examen minutieux des deux versions du plan d’aménagement présenté par Monsieur l’architecte

‘Il est certain que des plans comptant des expropriations et autres servitudes urbanistiques trop outrancières auront pour effet de stériliser la vie même de la ville. [...] D’autre part, la nécessité de recourir à une remodelation aussi radicale de la ville existante n’est pas démontrée. [...] Monsieur Ricquier a, certes, fait œuvre de talent mais a manifestement surestimé les possibilités réelles de la Colonie et sous-évalué les investissements existants.’¹⁷¹

De gouverneur verklaarde de opdracht voor een nieuw masterplan voor Kinshasa toe te vertrouwen aan zijn eigen Dienst Stedenbouw, onder leiding van Heymans.¹⁷²

Deze beslissing leek echter te voorbarig, want het Ministerie van Koloniën gaf Ricquier een tweede kans.¹⁷³ Ricquier paste zijn masterplan op enkele punten aan, het assenstelsel werd op bepaalde plaatsen op de lokale situatie afgestemd, de *zone neutre* werd aanzienlijk versmald en de luchthaven werd uit de stad verwijderd van Lemba naar Ndjili. Daarmee kwam Ricquier op verscheidene punten aan de kritiek van Heymans tegemoet. De grote principes van het plan, de monumentale stadsbeelden en het compacte stadsmodel, werden evenwel behouden. Nadat Ricquier zijn tweede masterplan voor Kinshasa had voorgesteld, werd een openbaar onderzoek georganiseerd dat eind 1950 begon. Dit was op alle vlakken vernietigend. Meer dan 64 bezwaren liepen binnen van particulieren.¹⁷⁴ Hierbij ging het overwegend over personen of bedrijven die protest aantekenden, omdat ze door het plan met onteigening bedreigd werden.¹⁷⁵

Ook een delegatie van vier Afrikanen uitte ongenoegens bij de districtcommissaris in een petitie ondertekend door een 70-tal Afrikanen. De vier waren vakbondsleiders in de bedrijven waarvoor ze werkten: Simon Tezzo voor het spoorwegbedrijf OTRACO, J.K Moella voor Amato Frères, een belangrijk bedrijf dat zeep, olie en textiel verwerkte, Pascal Nkayi voor de Post en José Alphonse de Souza voor Shell.¹⁷⁶ Twee van hen waren illustere persoonlijkheden. Simon Tezzo, die aan het hoofd stond van het OTRACO-kamp te Kinshasa, was een belangrijke vakbondsvertegenwoordiger die in 1955 en 1956 naar Genève zou reizen om er de *Conférence Internationale du Travail* bij te wonen. In diezelfde

Ricquier. Cet examen permet de conclure à l'impossibilité et à l'inopportunité de réaliser ces projets.' AA, GG 7.205, brief van de vice-gouverneur I. de Thibault (plaatsvervanger van de gouverneur-generaal) aan het Ministerie van Koloniën, 24 augustus 1949.

171. AA, GG 7.205, brief van de vice-gouverneur I. de Thibault (plaatsvervanger van de gouverneur-generaal) aan het Ministerie van Koloniën, 24 augustus 1949.

172. 'Il m'a paru nécessaire de charger l'urbaniste attaché à mes services d'une nouvelle étude urbanistique de Léopoldville. Je vous prie de trouver ces propositions en annexe. Elles rencontrent mon entière approbation de principe.' AA, GG 7.205, brief van de vice-gouverneur I. de Thibault (plaatsvervanger van de gouverneur-generaal) aan het Ministerie van Koloniën, 24 augustus 1949.

173. Dit valt af te leiden uit een brief van Ricquier aan het Ministerie van Koloniën waar hij impliciet vraagt naar de verderzetting van zijn opdracht. AA, GG 7.205, brief van G. Riquier aan het Ministerie van Koloniën, 14 oktober 1949.

174. Hoewel geen uitspraak werd gedaan in de persberichten over de identiteit van de particulieren, kan worden verondersteld dat het om Europeanen ging, gezien een 70-tal Afrikanen een afzonderlijke petitie richtten naar de districtscommissaris (zie volgende paragraaf). AA, 3e DG, F321, artikel 'Le plan d'urbanisation de Léo est rejeté' uit 'Anversois' van 17 februari 1951 door Jean Luck en persbericht Belga van 8 februari 1951.

175. AA, 3e DG, F321, persbericht Belga van 22 december 1950.

176. AA, GG 5.521, brief van Simon Tezzo, J.K Moella, Pascal Nkayi en José Alphonse de Souza aan de districtcommissaris, met bijvoeging van een 70-tal handtekeningen van andere Afrikanen, 14 november 1950.

jaren was hij vicevoorzitter van de Alliance des Bakongos (ABAKO), één van de eerste Afrikaanse politieke partijen in Belgisch Congo die, onder leiding van toekomstig president Joseph Kasa Vubu, een cruciale rol zouden spelen in de onafhankelijkheidsstrijd.¹⁷⁷ Pascal Nkayi zou 1954 verkozen worden als bestuurslid van de Association du Personnel auxiliaire Indigène de la Colonie (APIC), het syndicaat van Congolese functionarissen. Pascal Nkayi was ook penningmeester bij ABAKO en zou in 1960 in de eerste onafhankelijke regering onder leiding van premier Patrice Lumumba minister van Financiën worden.¹⁷⁸

Beiden wierpen zich op als vertegenwoordigers van het volk en vonden het onbegrijpelijk dat grote delen van de Afrikaanse wijken in het plan van Ricquier moesten worden afgebroken voor de aanleg van boulevards:

‘Nous avons l’honneur de porter à votre connaissance que la plupart d’entre nous, après la visite du plan Ricquier exposé aux TPVL [Travaux Publics Voirie Léopoldville], y sont revenus perplexes et profondément émotionnés. [...] Nous avons remarqué que l’auteur s’est préoccupé principalement de la modernisation de la ville en la dotant des boulevards les plus modernes au détriment de la population très dense occupant les blocs visés. Il va sans dire que la destructions de nos foyers qui ont vu naître et grandir plusieurs de nos enfants viendrait mettre le comble à tant de soucis qui empoisonnent déjà notre existence.’¹⁷⁹

De delegatie wees erop dat de hoge investeringen van het Fonds d’Avance, dat Afrikanen goedkope leningen aanbood voor de bouw van hun huizen, volledig verloren zouden gaan. Ook de jarenlange ontberingen om een huis te kunnen bouwen van hen die geen lening konden krijgen, zouden door de verwezenlijking van het plan compleet zinloos worden. De Afrikanen vonden dat het geld beter kon worden geïnvesteerd in de uitbouw van de Afrikaanse wijken die nog steeds in een precaire staat verkeerden:

‘Cette expropriation massive exigeait du Gouvernement l’immobilisation d’énormes sommes d’argent que pensons nous, trouveraient meilleur placement ailleurs tels que par exemple: l’amélioration de l’ancienne et de nouvelle Cité Indigène dont plusieurs quartiers sont encore dans un état presque primitif.’¹⁸⁰

Gezien de omvang van de petitie, het aanzien van de schrijvers en het gegeven dat de klachten van de Afrikanen over het masterplan Ricquier in belangrijke mate overeenkwamen met de ongenoegens van het Comité Urbain, is het waarschijnlijk dat de petitie het koloniale bestuur te Kinshasa sterkte in zijn afkeuring van het plan.

177. Voor het profiel van Simon Tezzo, zie Mutamba (1998), p. 227 & 316.

178. Voor het profiel van Pascal Nkayi, zie Mutamba (1998), p. 307 & 474.

179. AA, GG 5.521, brief van Simon Tezzo, J.K Moella, Pascal Nkayi en José Alphonse de Souza aan de districtcommissaris, met bijvoeging van een 70-tal handtekeningen van andere Afrikanen, 14 november 1950. Dat de vier zich als vertegenwoordigers van het volk opwierpen, blijkt duidelijk uit de manier waarop ze de brief besluiten: ‘Pour la population: Simon Tezzo, J.K Moella, Pascal Nkayi en José Alphonse de Souza’.

180. AA, GG 5.521, brief van Simon Tezzo, J.K Moella, Pascal Nkayi en José Alphonse de Souza aan de districtcommissaris, met bijvoeging van een 70-tal handtekeningen van andere Afrikanen, 14 november 1950.

Een maand na het openbaar onderzoek, besloot gouverneur-generaal Jungers begin februari 1951 het masterplan van Ricquier definitief af te voeren en de stedenbouwkundige ontwikkeling van Kinshasa voor eens en voor altijd in lokale handen te plaatsen. Deze beslissing leidde tot grote consternatie in de pers in België: 'On n'a pas songé un seul instant que l'intérêt particulier allait primer et que le plan allait être rejeté. Or, c'est ce qui vient d'arriver à notre grande stupéfaction.'¹⁸¹ Toch was ook de lokale pers niet onverdeeld positief over de gang van zaken. Men kon niet begrijpen dat door de controverse over het masterplan de bouwwereld twee jaar had stilgelegen en dat de huisvestingscrisis die moest worden opgelost alleen nog ernstiger was geworden.¹⁸² Hoewel het masterplan van Ricquier voorgoed van de baan was, werd het vreemd genoeg in het jaar van de afwijzing nog in de luxueuze publicatie *L'Urbanisme au Congo Belge* (1951) opgenomen, een initiatief van de nieuwe Minister van Koloniën Andries Dequae.

Het protest van de évolués

Heymans had de strijd met Ricquier in zijn voordeel beslecht en begon aan de uitwerking van zijn eigen plan. Tegen dit masterplan werden in de archieven geen bezwaren teruggevonden van Europeanen. Dat is niet zo verwonderlijk, want Heymans liet het Europese stadsdeel geheel ongemoeid. Bij de Afrikaanse gemeenschap daarentegen sloeg het plan in als een bom. Nadat het masterplan in de Conseil de Cité, de Afrikaanse gemeenteraad, besproken werd, richtten de vertegenwoordigers van de Conseil zich in een brief tot de districtcommissaris, tevens voorzitter van het orgaan. Hun voornaamste bekommernis was het segregationistische karakter van het plan, meer bepaald de 'création de zones vertes dites neutres'.¹⁸³ De groenzones tussen de verschillende Afrikaanse satellietwijken beschouwden ze inderdaad als een nieuw soort cordon sanitaire tussen de Afrikaanse en de Europese gemeenschap:

'La population indigène regrette vivement la conception du plan Heymans quant à ce qui concerne la Cité Indigène. Nous constatons en effet, en examinant les plans Heymans, qu'une barrière est effectivement organisée autour de notre Cité, barrière destinée à séparer nos 2 races – à reléguer les noirs derrière un rideau, non de fer, mais de verdure et de bâtiments d'usines.'¹⁸⁴

De vertegenwoordigers van de Conseil waren gechoqueerd dat onder het voorwendsel van volksgesondheid en industrialisatie een nieuwe *colour bar* in de stad werd geïntroduceerd. In een tweede brief zetten de Afrikanen hun ongenoegens kracht bij. Die werd onder-

181. AA, 3e DG, F321, artikel 'Le plan d'urbanisation de Léo est rejeté' uit Anversois, Jean Luck, 17 februari 1951. Zie in hetzelfde dossier ook een artikel uit La Nation belge van 22 februari 1951 door Pierre De Vos: 'Mais alors, pourquoi avoir perdu deux années pendant lesquelles le marché immobilier a été paralysé et la crise de logement n'a fait que s'aggraver?' De journalist De Vos uitte zich ook op andere momenten zeer kritisch tegenover de Belgische koloniale politiek.

182. Zie hiervoor diverse artikels in Le Courrier d'Afrique (13, 14 en 17 februari 1951).

183. AA, GG 5.521, brief van Jean Bolikango, Eugène Kabamba, François Kalala, Jacques Massa, Louis Sansa en Pierre Canon ('Conseillers de Cité') aan de districtcommissaris, 3 juli 1951.

184. AA, GG 5.521, brief van Jean Bolikango, Eugène Kabamba, François Kalala, Jacques Massa, Louis Sansa en Pierre Canon ('Conseillers de Cité') aan de districtcommissaris, 3 juli 1951.

schreven door grotendeels dezelfde personen, maar nu in hun hoedanigheid van voorzitters van verschillende verenigingen, coöperaties en syndicaten zoals de Association des Anciens Elèves des Pères Scheut (ADAPES), de Association des Anciens Elèves des Frères des Ecoles Chrétiennes (ASSANEF) en de Associations Mulatres, Association des Anciens Combattants Indigènes.¹⁸⁵

Volgens de auteurs schaadde het masterplan van Heymans de Afrikaanse belangen door de invoering van lange afstanden tussen woon- en werkplaats, terwijl er nog voldoende ruimte vrij was in de stad om Afrikanen te huisvesten, bijvoorbeeld in de tweede *zone neutre* die de vooroorlogse en naoorlogse Afrikaanse wijken scheidde:

‘Nous insistons tous particulièrement sur le caractère injuste de la barrière que prévoit le plan Heymans autour de notre Cité et de la tendance du même plan de déconsidérer les intérêts des employés congolais comme indéfiniment négligeables, en leur faisant parcourir inutilement des distances considérables pour se rendre à leur travail, alors que d’importantes superficies de terrain se trouvent encore disponibles au abords de l’ancienne Cité; notamment les terrains situés entre la Funa et la Yolo.’¹⁸⁶

De toon van deze tweede brief verschilde met die van de petitie tegen het masterplan van Ricquier. Alle onderschrijvers waren opnieuw vooraanstaande leden van de Afrikaanse samenleving. Mensen zoals Eugène Kabamba, Jean Bolikango, Pierre Canon en Jacques Massa waren topfiguren binnen de ontluikende Afrikaanse politieke partijen en schreven artikels en manifesten voor tijdschriften als *La Voix du Congolais*.¹⁸⁷ Dit maandblad werd opgericht in 1945 door hoofdredacteur Antoine-Roger Bolamba en luidde een politieke en culturele emancipatie in van de Afrikaanse gemeenschap.¹⁸⁸ *La Voix du Congolais* was een belangrijke spreekbuis van de *évolués*.¹⁸⁹ Door hun kritische lezing van de koloniale praktijken legden de *évolués* de kiem van een Congolees nationalisme en effenden ze het pad naar een Congolese onafhankelijkheid.¹⁹⁰ Deze groep van goedgeschoolde en welbespraakte Afrikanen streefde ook naar een speciale positie in de koloniale samenleving die hen onderscheidde van de massa en hen bepaalde privileges schonk. Daarbij namen ze het koloniale beschavingsdiscours gedeeltelijk over en kopieerden ze de levensstijl, kleding en namen

185. AA, GG 5.521, brief van 9 Afrikanen aan de districtcommissaris, 24 juli 1951. Het ging over de volgende Afrikanen: Jean Bolikango (président ADAPES), Eugène Kabamba (Président ASSANEF), François Kalala (Président Ass. Mulatres), Pierre Canon (Ass. A. Combattants Ind.), S. Kakese (Président GAEFMA), Assoba (Président STE Coöperative), Jos Davier (Président BARAFRIC), ‘onleesbaar’ (Syndicat Chrétien) en David Luzolanu (Ass. A. E. Protestants).

186. AA, GG 5.521, brief van 9 Afrikanen aan de districtcommissaris, 24 juli 1951.

187. Voor de profielen van veel van de briefschrijvers, zie Mutamba (1998) en Verhaegen (2003).

188. In verband met het belang van *La Voix du Congolais* voor de Congolese emancipatie, zie Mutamba (1998), p. 59.

189. Later volgde ook de tijdschriften *Congo Pratique* en *Conscience Africaine*. Vanaf 1945 werden ook verschillende Cercles d’Evolués gesticht. Over de aspiraties van de évolués in Congo, zie Anstey (1973).

190. Een belangrijke stap in de onafhankelijkheidsstrijd was het manifest in *Conscience Africaine* van priester Joseph Maluba in 1956. In zijn manifest pleitte Maluba voor een volledige emancipatie van de Congolese bevolking in 30 jaar, zoals voorgesteld door professor M.J. Van Bilsen. Daarop volgde een tegenmanifest van Joseph Kasavubu, voorzitter van de Alliance des Bakongos (ABAKO). Hij eiste een onmiddellijke emancipatie. In de periode die op de manifesten volgde, ontwikkelde ABAKO zich meer en meer tot een politieke partij en werd ook de Mouvement National Congolais van Patrice Lumumba opgericht. Later volgde ook nog de Confédération des Associations Tribales du Katanga (CONAKAT) van Moïse Tsjombe en Godefroid Munongo. Etniciteiten speelden een belangrijke rol bij de vorming van politieke partijen in Congo. In verband met de dekolonisatie van Belgisch Congo, zie Young (1965).

van de Belgen. De doktersassistent Pierre N'kanu, één van de schrijvers van de brieven, veranderde zijn naam bijvoorbeeld in Pierre Canon. Vele *évolués* reisden op vraag van het koloniale bestuur naar België, wat hen enerzijds bewust maakte van hun inferieure positie in de wereld, maar hen tegelijkertijd ook tot een elite binnen de Congolese samenleving verheef. Velen, zoals Jacques Massa, die zich ontpopte tot woordvoerder van de *évolués*, waren voorstander van een verregaande integratie van de *évolués* in de Europese gemeenschap via een *immatriculation*, een procedure die hen nagenoeg dezelfde rechten als de Belgen zou opleveren.¹⁹¹ Hun superieure en elitaire toon is ook uit hun brieven af te leiden. De schrijvers namen het niet langer behandeld te worden als 'primitieve' mensen die niet in de stad thuis hoorden, ze betoogden dat ze al voldoende 'geëvolueerd' waren om in de stad te kunnen wonen.¹⁹² Bovendien stelden ze aan de kaak dat de satellietwijken dienden ter bescherming van de Europese bevolking, terwijl de *évolués* door te heulen met het koloniale bestuur bij mogelijke onrusten juist het meeste gevaar liepen. Daarom eisten ze, opmerkelijk genoeg, een plaats op in de Europese wijk:

'En effet, si jamais il se produisait un mouvement populaire de rébellion, nous, évolués, serions les premières victimes. La preuve sont toutes les menaces prononcées contre nous par la masse lors des grèves qui eurent lieu à Léopoldville pendant la dernière guerre. Dans ces conditions nous devrions solliciter que nous puissions tous habiter dans la Ville européenne.'¹⁹³

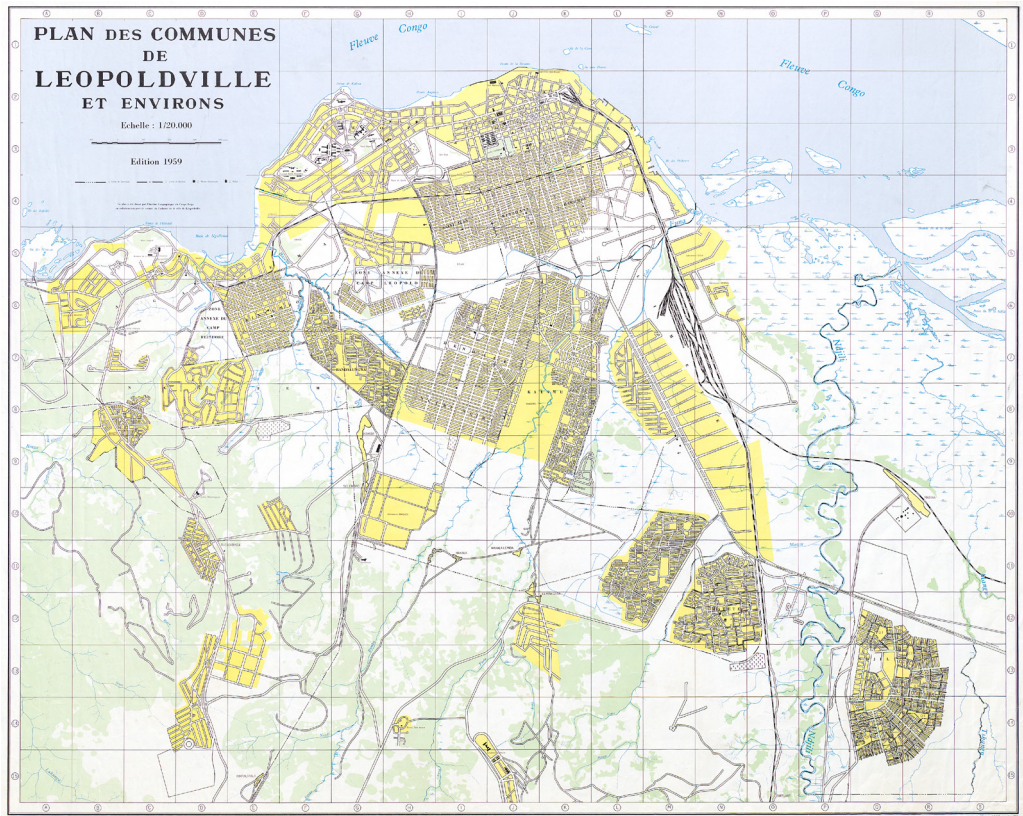
Uit de brieven blijkt duidelijk dat zich binnen de Afrikaanse gemeenschap van Kinshasa een opdeling voordeed, waarbij de *évolués* zich niet alleen intellectueel probeerden te onderscheiden van de massa, maar ook in de ruimte van de stad.

Of de negatieve respons van de *évolués* op het plan van Heymans enige invloed heeft gehad, valt aan de hand van het gevonden bronnenmateriaal moeilijk te achterhalen. Toch valt te

191. In Kinshasa golden twee rechtssystemen. Europeanen waren onderhevig aan de 'Code Civil Congolais', een wetgeving gelijkwaardig aan de Belgische wetgeving. Afrikanen werden berecht volgens de 'Loi Coutumière' of het gewoonterecht. Het statuut van *évolué* voor Afrikanen bestond al vanaf 1892 in Congo. De hadden een betere sociaal-economische positie dan de meeste Afrikanen in de koloniale samenleving, maar werden nog steeds berecht volgens het Afrikaanse gewoonterecht. Vanaf 1951 werd het voor de *évolués* mogelijk na een streng onderzoek van huis, levensstijl en opleiding onderhevig te worden aan de Belgische wetgeving. Afrikanen die dit proces van *immatriculation* ondergingen, werden *immatriculés* genoemd en kregen, althans officieel, dezelfde (voor) rechten als Europeanen. Van een goede integratie van de *immatriculés* in de Europese gemeenschap was in de praktijk echter nooit sprake, waardoor sommige Congolese intellectuelen weigerden de *immatriculation* te aanvaarden. De *évolués* en *immatriculés* werden bespot door zowel Europeanen als Afrikanen die niet over een dergelijk statuut beschikten, omdat ze de Europese levensstijl letterlijk kopieerden. In totaal waren er in Congo in 1958 slechts 217 *immatriculés* (tegenover 15.545 *évolués*), waarna de *immatriculation* nog voor de onafhankelijkheid werd opgeheven. De meeste van de briefschrijvers, zoals Pierre Canon, Eugène Kabamba, Jean Bolikango en Jacques Massa behoorden tot de 217 *immatriculés*, wat hen na de onafhankelijkheid sleutelposities in de regering opleverde. Het systeem van de *immatriculation* was ontleend aan de Franse kolonies. In de Franse kolonies had het echter meer succes, omdat de *immatriculés* daar veel meer werden opgenomen in de Europese samenleving. In verband met de *immatriculation*, zie Mutamba (1998), p. 76. Over de *évolués* in Belgisch Congo, zie verder Ndaywel (1998).

192. 'Nous nous permettons de relever à cette occasion que l'hygiène, les situations sociales etc... de nos populations ont considérablement évolué depuis ces 20 dernières années et que nos populations méritent mieux, que d'être traitées comme des primitifs tel que semble l'insinuer malheureusement le plan Heymans.' AA, GG 5.521, brief van 9 Afrikanen aan de districtcommissaris, 24 juli 1951.

193. AA, GG 5.521, brief van Jean Bolikango, Eugène Kabamba, François Kalala, Jacques Massa, Louis Sansa en Pierre Canon ('Conseillers de Cité') aan de districtcommissaris, 3 juli 1951.

Afbeelding 87 | Kinshasa, 1959

Deze kaart uit 1959 toont de ruimtelijke configuratie van Kinshasa net voor de onafhankelijkheid van Belgisch Congo in 1960. Op de kaart zijn de satellietwijken te zien die het Office des Cités Africaines (OCA) in de jaren 1950 verwezenlijkte. Hun belangrijkste kenmerk is dat ze niet werden ingericht volgens een rasterpatroon van straten, maar concentrisch georganiseerd rond een centrale kern met openbare voorzieningen (zoals Ndjili rechts onder op de kaart). Ze werden door omvangrijke groene bufferzones van de andere Afrikaanse wijken gescheiden. De wijze waarop OCA de satellietwijken realiseerde, leunde dicht aan bij de manier waarop ze waren voorgesteld in het masterplan voor Kinshasa van M. Heymans, het hoofd van de lokale Dienst Stedenbouw (afb. 85).

'Plan des Communes de Léopoldville et Environs', 1959, Bron: Koninklijke Bibliotheek van België

betwijfelen of aan de druk van de Afrikanen enig gevolg werd gegeven, in de eerste plaats omdat Heymans amper een jaar na zijn aanstelling al ontheven werd van zijn taak. Op verdenking van belangenvermenging werd hij in februari 1952 ontslagen op initiatief van de minister van Koloniën Andries Dequae.¹⁹⁴ Zonder in te gaan op het conflict zelf, lijkt het er sterk op dat het Ministerie van Koloniën nu met Heymans afrekende. Het gevolg was dat vanaf 1952 niet alleen geen architect meer aan het Ministerie van Koloniën was verbonden die zich met de stedenbouwkundige planning van Kinshasa bezighield, maar dat ook de plaatselijke Dienst Stedenbouw in Kinshasa niet langer over zijn drijvende kracht beschikte.

De verdeeldheid tussen het koloniale bestuur in Brussel en Kinshasa heeft er uiteindelijk voor gezorgd dat noch het masterplan van Ricquier, noch het masterplan van Heymans werden geïmplementeerd. In de jaren na het vertrek van beide architecten werden echter wel elementen uit beide plannen uitgevoerd, maar niet op de gecoördineerde wijze die in het tienjarenplan van 1949 was bedoeld. Heymans' opvolger bij de Dienst Stedenbouw, L. Henrard, legde de nadruk voornamelijk op de monumentaliteit van de Europese wijk en de uitbouw van de Afrikaanse wijken, prioriteiten uit het plan van respectievelijk Ricquier en Heymans.¹⁹⁵ Van een coherente langetermijnplanning was geen sprake en ook na de intrede van het tienjarenplan in Congo bleef de stedenbouwkundige praktijk beperkt tot geïmproviseerde en ongecoördineerde oplossingen voor urgente problemen.

Uitzonderingen waren de werkzaamheden van OCA, dat met de bouw van verschillende (satelliet)wijken in feite Heymans' visie op de ontwikkeling van de Afrikaanse wijken in praktijk bracht (afb. 87). Het huisvestingprogramma van OCA was echter, zoals eerder gesteld, te beperkt en te selectief, waardoor in de jaren voor de onafhankelijkheid in 1960 ook in Kinshasa de eerste ongeplande nederzettingen ontstonden. Deze ongeplande nederzettingen waren in eerste instantie vrij beperkt gebleven, omdat de meeste immigranten aanvankelijk werden ondergebracht in de overbevolkte vooroorlogse Afrikaanse wijken en hun uitbreidingen uit de jaren onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog.

Pas toen de toekomstige president Joseph Kasa Vubu in 1959, in volle onafhankelijkheidsstrijd, Afrikanen aanmoedigde zich vacante terreinen in de stad toe te eigenen als een daad van verzet tegen het koloniale regime en een uiting van protest tegen de vaak mensonwaardige levensomstandigheden in de Afrikaanse wijken, ontstonden de eerste ongeplande nederzettingen van Kinshasa.¹⁹⁶

194. Heymans zou, volgens de Minister van Koloniën André Dequae, tijdens zijn aanstelling als hoofd-stedenbouwkundige van de Dienst Stedenbouw in Kinshasa twee private architectuuroopdrachten in Brussel uitgevoerd hebben. Heymans zelf stelde daartegenover dat hij deze architectuuroopdrachten uitvoerde in een verlofperiode tussen twee contracten door. In deze 'congé statutaire' van juli 1950 tot januari 1951, stelde Heymans volkomen wettelijk in België gewerkt te hebben als zelfstandig architect. In elk geval werd Heymans hiervoor ontslaan op 23 februari 1952. Heymans voerde na zijn ontslag in Kinshasa nog verschillende particuliere architectuuroopdrachten uit. AA, 662 SPA, 'Dossier Heymans'.

195. Henrard schreef twee artikels over de stedenbouwkundige ontwikkeling van Kinshasa: 'L'Urbanisation de la province de Léopoldville' in *Industria* (1958) en 'Historique de l'urbanisme à Léopoldville' in *Revue Congolaise Illustrée* (1959).

196. Over deze ongeplande nederzettingen in jaren voor de onafhankelijkheid in Kinshasa is weinig geschreven. Het werk van Paul Raymaekers (1964) vormt een uitzondering.

Hoofdstuk 10

De andere verdeling van de stad

1. De strijd voor grond in de stad

De onafhankelijkheid luidde voor Dakar (1960), Dar es Salaam en (1961) en Kinshasa (1960) een grote verandering in. Voor het eerst kwamen die steden in Afrikaanse handen, wat onvermijdelijk tot een ruimtelijke herverdeling van de stad zou leiden. De nieuwe Afrikaanse besturen toonden aanvankelijk een grote bereidheid om die omwenteling te sturen, ondermeer door middel van nieuwe landwetten, grootschalige grondnationalisering en stedenbouw. Het breken met koloniale segregatiepatronen en streven naar een meer egalitaire ontwikkeling van de stad en samenleving vormden daarbij een belangrijke focus. Maar in plaats van een echte landhervorming, kwam er een situatie van cliëntelisme bij de officiële grondtoewijzingen. De grondnationalisering die moesten leiden tot een meer rechtvaardige verdeling van de stad, werden een nieuwe motor van segregatie en exclusie.

In geen van de drie steden werd ooit een serieuze poging gedaan om de masterplannen, die werden opgesteld door buitenlandse stedenbouwkundigen in het kader van de ontwikkelingssamenwerking, uit te werken. Dat was niet enkel te wijten aan de gebrekkige capaciteit van de nieuwe besturen om zulke plannen uit te voeren. Voor een groot deel lag dit ook aan de inhoud van de masterplannen zelf. Deze sloten in de drie steden te weinig aan bij de reële ontwikkelingen en ze speelden te weinig in op de concrete noden van de Afrikaanse bevolking. In belangrijke mate was dit het gevolg van de uitbesteding van de stedenbouw aan de buitenlandse teams van stedenbouwkundigen die zeer gecentraliseerd werkten, zonder een lokaal klankbord en maatschappelijk draagvlak. De tussenniveaus die voor een draagvlak moesten zorgen, zoals het Comité Urbain in Kinshasa en de Township Authority in Dar es Salaam, die in de koloniale periode tussen gemeentelijke en stedenbouwkundige instituties bemiddelden, verloren door de machtsconcentratie bij de politieke elite veel van hun bevoegdheden.

Door het uitblijven van de implementatie van de masterplannen namen andere mechanismen een sturende rol in bij de organisatie van de stedelijke ruimte. De drie steden ontwikkelden zich na de onafhankelijkheid niet meer in hoofdzaak volgens een ruimtelijk plan dat van bovenaf werd vormgegeven, maar voornamelijk via een economische logica die door individuele acties werd bepaald. Daarbij nam de zoektocht van vele Afrikaanse families naar een grondeigendom een centrale rol in. Om een perceel in de stad te verwerven werd in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa na de onafhankelijkheid niet langer uitsluitend gebruik gemaakt van het officiële systeem van landverdeling, maar werd een parallel systeem van landverdeling gevolgd. Dit parallelle systeem bestond naast het officiële, maar verving het niet, in vele gevallen steunde het zelfs op het officiële systeem. Nergens was deze parallelle landverdeling een compleet nieuwe creatie, zowel prekoloniale als koloniale praktijken en ruimtegebruiken speelden een grote rol. Hoewel er grote gelijkenissen bestonden, kenmerkte dit parallelle systeem van landverdeling zich in elke stad door lokale condities en resulteerde het in specifieke ruimtelijke ontwikkelingen. Alvorens de afzonderlijke cases te bekijken, wordt dit vanuit comparatief perspectief geduid.

De parallelle landverdeling

Al tijdens de laatkoloniale jaren, toen de huisvestingsinitiatieven de bevolkingsgroei in de drie steden niet konden bijhouden, was sprake van een parallel systeem van landverdeling. Na de onafhankelijkheid gebeurde de verdeling van grond bijna uitsluitend langs deze weg. Het parallelle systeem van landverdeling werd door de overheid vaak als illegaal beschouwd. Omdat het officiële systeem niet goed functioneerde en de huisvestingsprogramma's ontoereikend waren, konden de inwoners in de meeste gevallen echter niets anders doen dan zich wenden tot dit 'illegale' systeem van landverdeling, waardoor we eerder over een parallel systeem kunnen spreken.¹

Hetzelfde geldt voor de nieuwe wijken die voortvloeiden uit dit parallel systeem van landverdeling. Die werden als 'illegaal' of 'informeel' benoemd door de overheid, maar in feite ging het simpelweg om ongeplande wijken. Ondanks hun 'illegaliteit', voerden de Afrikaanse besturen vanaf midden de jaren 1960 in de praktijk (niet in theorie) een *laissez faire* tegenover deze ongeplande wijken. Een belangrijk argument voor dit gedogen was dat dit in feite de meest gemakkelijke en goedkope vorm van stedenbouw was, omdat die geen enkele investering van overheidswege vergde. De omvang van de ongeplande stadsuitbreidingen was door de grote immigratie naar de steden namelijk dermate groot geworden dat het zowel vanuit financieel als politiek oogpunt weinig opportuun leek om nog repressief op te treden. Aldus ontstond een vicieuze cirkel, omdat het *laissez faire* alle toekomstige stedenbouwkundige ingrepen bij voorbaat ondermijnde.

1. In Dakar en Dar es Salaam bestonden na de onafhankelijkheid wel huisvestingsprogramma's, maar het aantal woningen dat ze op de markt brachten, bleef marginaal tegenover de enorme bevolkingsgroei. In Dakar betreft het de semi-publieke vastgoedmaatschappijen Société Immobilière du Cap Vert (SICAP) en Office des Habitations à Loyer Modéré (OHLM), in Dar es Salaam de National Housing Corporation (NHC). In Kinshasa slaagde het Office National de Logement (ONL) er nooit in om huisvestingsprogramma's van enige betekenis te realiseren.

Het parallelle systeem van landverdeling bracht het prekoloniale gewoonterecht dat door de kolonisatie aan banden was gelegd, weer naar boven. In Kinshasa en Dar es Salaam was het gewoonterecht, waarbij alle grond toebehoort aan de gemeenschap, tijdens de kolonisatie afgeschaft. In Dakar lag de situatie enigszins anders, daar werd het gewoonterecht van de Lebous door de Fransen min of meer gerespecteerd. Voor andere Afrikaanse bevolkingsgroepen in Dakar was dit echter niet het geval. In de koloniale periode was dus sprake van een tegenstrijdige evolutie: in de kolonies waar de kolonisator via *indirect rule* beweerde te besturen, met name in Tanzania en in minder mate in Congo, werd het gewoonterecht in de steden niet gerespecteerd. In Senegal, waar de Fransen met *direct rule* regeerden, bleven de *originaires* hun grond volgens het prekoloniale gewoonterecht verdelen. Bij *indirect rule* werden Europeanen en Afrikanen volgens hun eigen instituties bestuurd, bij *direct rule* bestond één systeem voor Europeanen en Afrikanen.² Dit gewoonterecht deed in alledrie de steden na de onafhankelijkheid zijn herintrede, in het bijzonder in de perifere gebieden rond de stad waar dorpen door de sterke verstedelijking werden ingehaald.³ Daar was het gewoonterecht van de dorpsouderen of *chefs de terre* altijd blijven bestaan.⁴

Toch was er meer aan de hand dan een zuivere terugkeer van het gewoonterecht. Hoewel het gewoonterecht in de drie steden nuances kende en geen statisch systeem was, werd grond zelden als individueel bezit verkocht. Het bleef ten allen tijde eigendom van de gemeenschap. Na de onafhankelijkheid, toen grond op grote schaal door de *chefs de terre* aan de talrijke naar de steden geëmigreerde Afrikanen werd verkocht, werd dus een economische dimensie aan het oude gewoonterecht toegevoegd, die ontegensprekelijk beïnvloed was door de koloniale, westerse, wetgeving waarin particuliere grondeigendommen erkend werden. Deze economische logica was al in beperkte mate in de koloniale periode het geval, maar het verschil was dat na de onafhankelijkheid het gewoonterecht bijna compleet vercommercialiseerd werd.

Dit leidde in de drie steden tot grote misbruiken, voornamelijk uit winstbejag bij de *chefs de terre*, zoals dubbele verkoop van hetzelfde perceel, verkaveling in te kleine percelen of personen die zich uitgaven voor *chefs de terre* maar dat in werkelijkheid niet waren. Hierdoor ontstonden in de drie steden talloze conflicten over grond. De grondspeculatie van de *chefs de terre* werd bovendien in belangrijke mate versterkt door de nieuwe landwetten die in de jaren na de onafhankelijkheid waren uitgevaardigd waarmee alle grond werd genationaliseerd. Omdat de *chefs de terre* vreesden 'hun' grond door de grondnationalisering te verliezen, begonnen ze in de drie steden aan een hoog tempo hun grond te verkavelen en te verkopen.

2. In hoofdstuk 4 worden beide begrippen uitgebreid toegelicht.

3. Zoals de geograaf Vernière (1977), p. 224, stelt, deed dit fenomeen zich na de onafhankelijkheid in bijna alle steden in sub-Saharisch Afrika in meer of mindere mate voor: 'Le phénomène est à peu près général en Afrique Noire: Les Lebou à Dakar, Les Douala à Douala, les Ebrié à Abidjan, les M'Pongoué à Libreville, par les ventes plus ou moins légales de terres de culture qui deviennent terres à bâtir, vont ainsi participer à la naissance d'une urbanisation extensive parallèle aux extensions officielles des grandes villes surpeuplées.'

4. In Kinshasa werden de dorpsouderen 'chefs de terre' genoemd. In Dakar soms ook, maar meestal werden ze daar aangeduid met 'chefs du quartier'. In Dar es Salaam, was na de invoering van het *Ujamaa* socialisme sprake van 'Tanu Ten Cell leaders'. In deze tekst gebruiken we de term 'chefs de terre' voor alledrie de steden, omdat de term zeer toepasselijk is als we het over grond hebben.

Op de locaties rond de steden waar geen sprake was van prekoloniale dorpen en authentieke *chefs de terre*, gold meestal het recht van de eerste. Deze eigende zich een terrein toe voor eigen gebruik. In vele gevallen werd ook deze grond later verkaveld en verkocht volgens het systeem van het oude gewoonterecht, terwijl de 'eigenaar' feitelijk niet over een gewoonterechtelijke autoriteit beschikte. Zo ontstond na de onafhankelijkheid een 'logique néo-coutumière': daarin speelde het prekoloniale gewoonterecht een belangrijke rol, maar er werden andere zaken aan toegevoegd, waardoor er eigenlijk een nieuw systeem van landverdeling ontstond.⁵

Dit parallelle of 'nieuw-gewoonterechtelijke' systeem van landverdeling werd daarnaast ook voor een groot deel bepaald door koloniale procedures en privileges. Dit kwam doordat de nieuwe landwetten met betrekking tot grondeigendom na de onafhankelijkheid nauwelijks werden geïmplementeerd. Maar zelfs daar waar de nieuwe landwetten wel werden toegepast, was sprake van een continuering van de koloniale grondpolitiek, omdat de nieuwe wetgeving voor een groot deel op de koloniale wetgeving was gebaseerd. In Kinshasa was het na de onafhankelijkheid bijna onmogelijk om grond te kopen volgens de regels van de wet en steunde het parallelle systeem van landverdeling voor een groot deel op koloniale procedures die officieel waren afgeschaft. In Dakar speelden de koloniale privileges op het gebied van grondeigendom die door de Fransen aan de Lebous waren geschonken, ook na de onafhankelijkheid een grote rol, omdat ze deze bevolkingsgroep een alleenrecht over grond hadden bezorgd.⁶ In Dar es Salaam valt dan weer op hoezeer het postkoloniale bestuur de koloniale grondpolitiek voortzette door bijvoorbeeld grondoverdrachten tussen Afrikanen en niet-Afrikanen te verbieden. We kunnen dan ook spreken van een blijvend effect van de kolonisatie na de onafhankelijkheid.

De continuering van de koloniale grondpolitiek vertaalde zich ook in de ruimtelijke configuratie van de postkoloniale wijken: het koloniale rasterpatroon van straten werd veelal doorgetrokken in de nieuwe wijken. De schaal van de kavels was gelijk aan die van de koloniale wijken, en de woningen werden op analoge wijze op de kavels gebouwd. Dit had tot gevolg dat de 'informele' wijken van na de onafhankelijkheid niet 'vormloos' waren (zoals de term misleidend zou kunnen suggereren), maar integendeel sterk overeenstemden met de ordelijke aanleg van de koloniale wijken. In minder mate was dit het geval in Dar es Salaam. Veel nieuwe wijken hadden daar een dorps karakter, doordat ze geen continuering vormden van het koloniale raster dat in Dar es Salaam enkel voor Kariakoo was toegepast.

De term 'informeel', die in de recente literatuur vaak wordt gebruikt om de ongeplande wijken aan te duiden, is ook om andere redenen weinig geschikt. Die term marginaliseert niet alleen de bewoners van deze (postkoloniale) wijken, hij verhult ook dat het

5. Precht (2003), p. 3.

6. Vele auteurs wijzen op de moeilijke kwestie van 'urban autochtony'. Daarbij is het steeds de vraag hoe lang de (voor)rechten van de 'autochtone bevolking' (de Afrikaanse bevolking die al voor de kolonisatie aanwezig was en door de kolonisator bepaalde rechten inzake grondgebruik kreeg waarover de niet-autochtone Afrikanen niet beschikten) kunnen blijven gelden. Deze kwestie werd vooral na de onafhankelijkheid urgent, toen door de grote demografische groei in de steden de vraag voor grond zeer groot werd. Zie hiervoor: Fourchard & Albert (2003), Locatelli & Nugent (2009).

parallele systeem van landverdeling in de drie steden door de lokale overheden werd ondersteund. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa door officiële landmeters bij de verkaveling te betrekken. In Dakar en Kinshasa werden eigendomstitels door de gemeentelijke diensten in de ongeplande wijken verstrekt, en in Dakar en Dar es Salaam zorgde de gemeente achteraf voor sociale voorzieningen en infrastructuur in de wijken. Ze legaliseerde de wijken zelfs vanaf de jaren 1980.

Hoewel het combineren van formele en informele procedures in vele gevallen gunstig was voor de bevolking, zorgde het er tevens voor dat het parallele systeem van landverdeling in hoge mate gepolitiseerd raakte. Dit was vooral het geval in Dakar en Dar es Salaam, nadat de dorpsouderen of *chefs de terre* door een wijziging in de wetgeving politieke bevoegdheden kregen en benoemd werden, respectievelijk als *chefs de quartier* en *TANU ten cell leaders*. Maar ook in Kinshasa bestond een hoge graad van cliëntelisme bij de landverdeling. In Dakar speelden daarnaast ook religieuze netwerken van geestelijken of *marabouts* een belangrijke rol bij de landverdeling.

Het gegeven dat de toegang tot grondbezit na de onafhankelijkheid een van de belangrijkste organisatorische principes van de stedelijke ruimte werd, resulteerde in nieuwe patronen van segregatie. Deze vertoonden analogieën met de koloniale sociaal-economische (en raciale) segregatiepatronen, doordat koloniale privileges en procedures bleven bestaan. Toch waren er ook opmerkelijke verschillen. Doordat zowel arme als rijke bewoners zich door de ontoreikendheid van de officiële procedures voor de landverdeling tot het parallele systeem moesten richten om grond te kunnen kopen en een huis te kunnen bouwen, belandden beide sociale klassen veel meer in elkaars nabijheid. Dit leidde tot grote contrasten binnen dezelfde wijk of straat, met extravagante villa's met grote weelderige tuinen achter hoog opgetrokken muren naast onafgewerkte eenkamerwoningen op kleine, dorre percelen.

Hoewel sommige auteurs, zoals Catherine Coquery-Vidrovitch, beweren dat de opkomst van dit soort 'gated communities' zich voornamelijk in de voormalige Britse kolonies voordeed, begonnen in alledrie de hier bestudeerde steden dergelijke exclusieve woonvormen na de onafhankelijkheid aan een grote opmars.⁷ Een al dan niet ingebeeld onveiligheidsgevoel dat verwantschap vertoonde met de obsessionele angst voor epidemieën in de koloniale periode, stuurde na de onafhankelijkheid de segregatie en exclusie in de woonwijken. In tegenstelling tot toen waren de segregatiepatronen nu niet langer het gevolg van een overheidsbeleid, maar van particuliere initiatieven.

Naast het sociaal gepolariseerde karakter van de ongeplande wijken en de ambivalente privaatpublieke verhoudingen, was het grote probleem van deze wijken hun gebrek aan infrastructuur en openbare voorzieningen. Veel wijken bestonden alleen uit woningen, zonder de noodzakelijke riolering of funderingen van de wegen. Grote ecologische problemen zoals overstromingen en erosie waren (en zijn) niet zeldzaam. Meestal beschikten alleen de rijkere bewoners over auto's en geprivatiseerde netwerken van water en elektriciteit, terwijl

7. Coquery-Vidrovitch (2005a), p. xxv.

de meerderheid van de bevolking ook na de onafhankelijkheid voor de meest elementaire behoeften zoals drinkwater, elektriciteit en openbaar vervoer afhankelijk bleef van de naoorlogse koloniale wijken die wel met dit soort voorzieningen waren uitgerust.

Grond en dus ook de stedelijke ruimte werd na de onafhankelijkheid wel verdeeld: niet volgens een egalitair samenlevingsmodel zoals de Afrikaanse besturen hadden beloofd, maar volgens een parallel systeem van landverdeling. Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa bleven sterk gesegregeerde steden, in de meeste gevallen werden de sociaal-economische tegenstellingen na de onafhankelijkheid zelfs versterkt. Toch had het parallelle systeem van landverdeling ook zijn goede kwaliteiten. Het opende de weg voor vele Afrikaanse gezinnen naar grondbezit, een zeer belangrijke factor voor sociale stabilisatie. Het vulde niet alleen een belangrijke lacune in het officiële beleid, het demonstreert ook de creativiteit van de Afrikaanse bewoners om met dit gebrek om te gaan.⁸

Positionering van het onderzoek

De stedelijke ruimte komt in dit hoofdstuk iets meer op de achtergrond te liggen. Door het grote belang van de economische grondlogica kreeg dit facet iets minder aandacht. Maar het is ook het gevolg van het soort bronnenmateriaal waarop de microstudies uit dit hoofdstuk zijn gebaseerd. Deze hebben meestal betrekking op grondgebruik, grondbezit en de juridische aspecten van grondeigendom. Over grond spreken is echter niet hetzelfde als het hebben over stedelijke ruimte. Bovendien is het onderzoek in vergelijking tot dat naar de koloniale periode veel minder gebaseerd op archiefmateriaal, om de simpele redenen dat na de onafhankelijkheid weinig archivering is gebeurd. Andere soorten bronnen treden daardoor op de voorgrond, voornamelijk secundaire bronnen, maar ook interviews met bewoners en deskundigen.⁹ Deze orale bronnen hebben voor de periode na de onafhankelijkheid een grotere relevantie dan voor de koloniale periode. Vele van de hierna beschreven fenomenen duren namelijk tot op vandaag voort.

Wat de secundaire bronnen betreft zien we duidelijk een verschil in de Franse en Engelstalige literatuur. In de Franse literatuur is 'la quête du sol' al sinds de jaren 1990 een veelbesproken onderwerp, terwijl het in de Engelstalige literatuur pas recent op grote aandacht kan rekenen.¹⁰ Dit ligt hoofdzakelijk aan een andere focus in het onderzoek. In de Engelstalige literatuur ligt die meer op de sociale relaties in de stad dan op de ruimtelijke dynamiek, wat uitmondt in een meer sociologische insteek in plaats van een geografische die meer in Franstalige studies te vinden is.¹¹ In wat volgt worden de belangrijkste secundaire bronnen per stad uitgelicht.

8. Deze these wordt ook ondersteund in het boek *African Cities: Competing Claims on Urban Spaces* (2009) onder de redactie van Francesca Locatelli and Paul Nugent, p. 3.

9. In Dakar interviewden we de historicus Ibrahima Thioub, in Dar es Salaam de landeconoom Lusugga Kironde, stedenbouwhistoricus Ezekiel Moshi en het voormalige hoofd van de Dienst Stedenbouw aan het Ministry of Lands A. M. Hayuma. Voor Kinshasa interviewden we geograaf Marc Pain in Parijs, demograaf Léon de Saint Moulin in Kinshasa en antropoloog Filip De Boeck in Leuven.

10. Enkele voorbeelden van Franstalige studies: Canel et al. (1990), Piermay (1993), Le Roy et al. (1996), Odile Goerg (2006).

11. Coquery-Vidrovitch (2005a), p. xxi. Coquery-Vidrovitch stelt in dat verband dat 'a history of urban land tenure may help to understand the history of urban built spaces'. Hoewel Coquery-Vidrovitch er niet op ingaat, bestaat er ook heel wat literatuur buiten

Voor Dakar waren de gepubliceerde proefschriften van de geografen Marc Vernière en Assane Seck van cruciaal belang voor een goed inzicht in de postkoloniale grondgebruiken. Waar Vernière in *Dakar et son double Dagoudane Pikine* (1977) in de eerste plaats dieper ingaat op de interactie tussen de Lebous en andere Afrikaanse bevolkingsgroepen in de ‘informele’ ontwikkeling van Pikine, focust Seck in zijn werk *Dakar Métropole Ouest-Africaine* (1970) vooral op de ruimtelijke groei van de stad, een perspectief dat dicht aanleunt bij dat van een andere geograaf, namelijk Alain Dubresson in diens boek *L'espace Dakar-Rufisque en devenir* (1979). Recenter onderzoekswerk van Rasmus Precht (2003) biedt een goed inzicht in de parallelle systemen van landverdeling. Het onderzoek van en onder leiding van Philippe Antoine toont de invloed daarvan op sociale segregatiepatronen in de stad, zonder evenwel het ruimtelijke aspect ervan uit te werken.¹²

Voor de microstudie van Dar es Salaam consulteerden we het werk van de politico-loog Richard E. Stren en van G. M. Fimbo, specialist in landwetgeving. Beiden gaan dieper in op postkoloniale structuren van landverdeling en dan voornamelijk op de (falende) rol van de overheid hierbij. Terwijl Stren zich voornamelijk concentreert op de sociale aspecten van de kwestie, zoals de toegankelijkheid van de land- en woningmarkt, focust Fimbo voornamelijk op de juridische.¹³

Voor een beter inzicht in het systeem van parallelle landverdeling in Dar es Salaam, is een breed gamma aan proefschriften van lokale onderzoekers beschikbaar. Waar Kironde zich in hoofdzaak focust op grondgebruik¹⁴, concentreren andere onderzoekers als John Modestus Lupala (2002), Huba M. Nguluma (2003) en Ezekiel Moshi (2009) van de Ardhi University in Dar es Salaam (het voormalige University College of Lands and Architectural Studies) zich meer op formele en informele huisvesting.¹⁵

Over de nationalisering van Aziatische (grond)eigendommen, een aspect waar we ons in de microstudie over Dar es Salaam in de eerste plaats op concentreren, is nog weinig geschreven. De problematiek komt zijdelings aan bod in het werk van de geografte Richa Nagar, dat voornamelijk betrekking heeft op de vorming van ‘identiteit’ binnen de Aziatische gemeenschap van Dar es Salaam.¹⁶ D. Mwita (1978) is een van de weinigen die ook op de ruimtelijke consequenties van deze nationalisering inging.

Voor de uitwerking van de Kinshasa-case werd een beroep gedaan op de studies die voortvloeiden uit de werkzaamheden van de Mission Française d'Urbanisme (MFU).

de Franstalige en Engelstalige context met betrekking tot dit onderwerp. De studie *Grundbesitz, Landkonflikte und kolonialer Wandel. Douala 1880 bis 1960* (1999) van Andreas Eckert vormt daarvan een belangrijk voorbeeld. Bovendien kunnen we vaststellen dat ‘land tenure’ ook in de Engelstalige literatuur een steeds grote rol is gaan spelen in het sterk opgekomen studieveld van ‘urban mangement’ (‘gestion urbaine’), vaak op initiatief van de Wereldbank en de Verenigde Naties. ‘Urban mangement’ verschilt van ‘urban governance’ omdat daar voornamelijk de technische aspecten, zoals grondgebruik en infrastructuur, van het stedelijke beleid mee worden bedoeld, en minder de politieke. Het werk van Mabogunje (1990) kan als een pionierswerk in de Engelstalige context worden beschouwd worden.

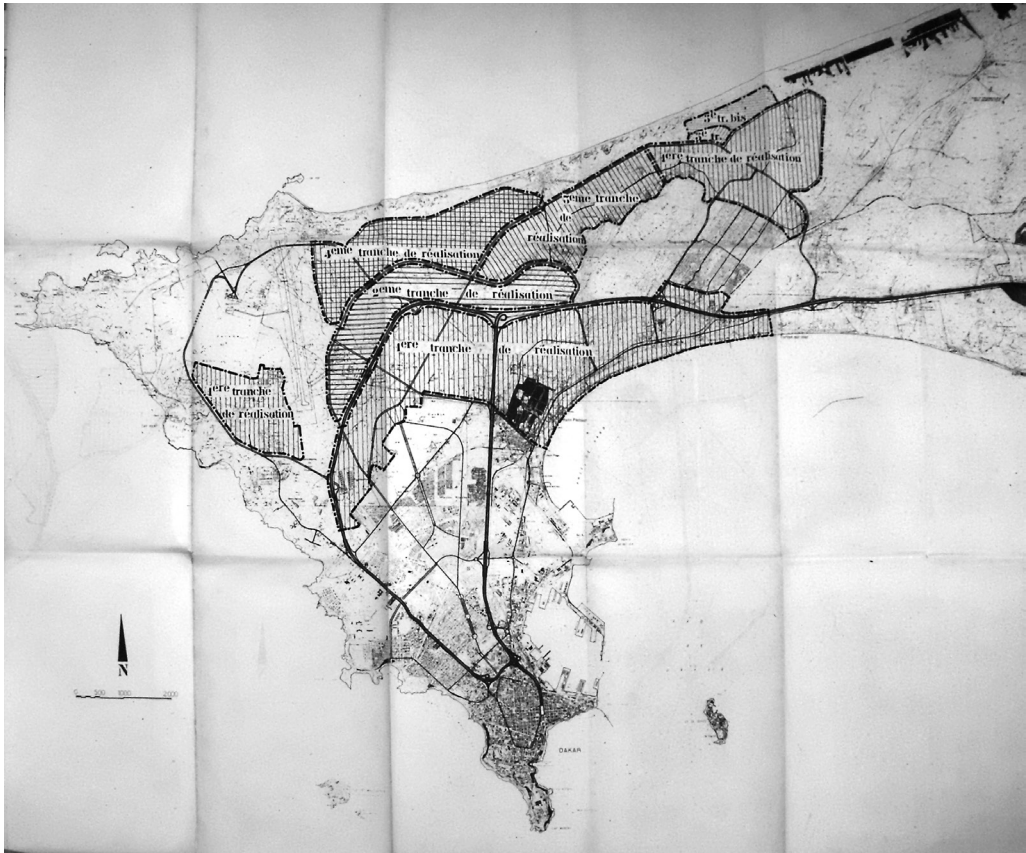
12. Antoine et al. (1995), Tokindang (1995), Antoine et al. (1999).

13. Stren (1975), Stren (1982), Fimbo (1974), Fimbo (1992).

14. Kironde (1995a), Kironde (1995b), Kironde (1997), Kironde (2000).

15. Opvallend aan deze proefschriften is dat ze allen gesponsord zijn door Scandinavische Universiteiten. Ook het plan van Marshall Macklin Monaghan Ltd. voor Dar es Salaam van 1979 werd gefinancierd met Zweeds ontwikkelingsgeld.

16. Nagar (1995), Nagar (1996).

Dakar, 1967 | **Afbeelding 88**

In dit schema doet de architect M. Ecochard een voorstel voor de verschillende implementatiefases (de 'tranches' op de afbeelding) van het masterplan van 1967 (afb. 37). Ecochard stelde voor om de ontwikkeling van Dakar te beginnen vanuit twee polen, Dakar en Pikine. Op termijn zouden beide polen dan aansluiting met elkaar vinden. De herstructurering van de bestaande stad vormde voor Ecochard geen prioriteit.

Architect M. Ecochard, Plan Directeur de Dakar, Tranches de Réalisation, 1967, Bron: Institut Français d'Architecture, Centre d'Archives (Fonds Ecochard)

Enerzijds is er de *Atlas de Kinshasa* (1975), die een precieze sociaal-economische lezing van de stad biedt, gepresenteerd in zorgvuldig uitgewerkte kaarten.¹⁷ Anderzijds zijn er de werken die door de medewerkers van de *Atlas van Kinshasa* werden gepubliceerd. Voor onze microstudie waren vooral de bijna gelijktijdig gepubliceerde studies van de geografen Marc Pain en René de Maximy van belang. Zowel Pain in *Kinshasa: La ville et la cité* (1983) als de Maximy in *Kinshasa, ville en suspens* (1984), spreken over de ruimtelijke evolutie van de stad na de onafhankelijkheid, al is de interpretatie van De Maximy veel politieker gekleurd dan die van Pain, waardoor zijn boek soms meer een getuigenis lijkt dan een wetenschappelijke studie. Beide publicaties zijn echter zeer waardevol en schenken in de marge ook aandacht aan historische patronen van grondgebruik. Ten slotte dient ook het werk van de historicus Léon de Saint Moulin vermeld te worden, omdat hij de (post)koloniale stadsgroei van Kinshasa als geen ander van nabij heeft gevolgd en beschreven.¹⁸ De Saint Moulin weet dan ook goed de breuken en continueringen in de stedelijke ontwikkeling van Kinshasa te duiden en de koloniale erfenis te benoemen, al wordt de stadsgroei in zijn werk voornamelijk in cijfers en niet in ruimtelijke termen geschetst.

2. Dakar: Grondspectatie en de invloed van koloniale privileges

Onze eerste microstudie richt zich op de postkoloniale ontwikkeling van Pikine, het stadsdeel in de oostelijke periferie van Dakar. Hoewel Pikine een belangrijke plaats had in het 'Plan Directeur du Cap Vert' dat de Franse architect Michel Ecochard als *consultant* van de Senegalese regering in 1967 opstelde, werd het masterplan slechts partieel uitgevoerd.¹⁹ Pikine ontwikkelde zich vooral op initiatief van de bevolking. Onze aandacht gaat voornamelijk uit naar de wijze waarop koloniale privileges op het gebied van grondeigendom de ruimtelijke structuur van Pikine ook na de onafhankelijkheid stuurden.

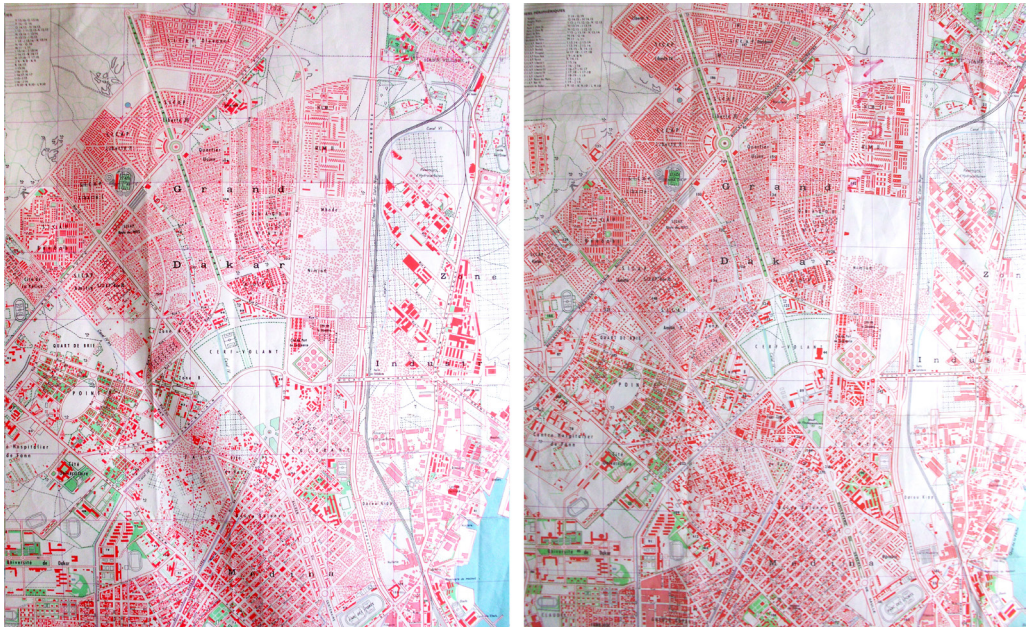
De verschillende ontwikkelingsstadia van Pikine

Pikine was al in 1952 door het toenmalige koloniale bestuur aangelegd als satellietwijk van Dakar om de grote stroom van immigranten uit het binnenland van Senegal en Frans West Afrika op te vangen. Zoals in het vorige hoofdstuk bleek, kreeg Pikine al snel een andere invulling en werden er vooral onteigenden uit het centrum van Dakar, met name uit de regio Grand Dakar, gehuisvest die plaats moesten maken voor het grootschalige naoorlogse huisvestingsprogramma van de Société Immobilière du Cap Vert (SICAP). De grote investering in het centrum ging echter niet gepaard met een gelijke investering in Pikine, en ook na de onafhankelijkheid zou dat niet anders zijn. Dit was in strijd met het masterplan van Ecochard, die de ambitie had om Pikine uit te bouwen tot een volwaardig stadsdeel (afb. 88).

17. Flouriot et al. (1975).

18. De belangrijkste artikelen van Léon de Saint Moulin werden recentelijk gebundeld in *Villes et Organisation de l'Espace en République Démocratique du Congo* (2010).

19. Voor meer uitleg over het 'Plan Directeur du Cap Vert' van de Franse architect Michel Ecochard, zie hoofdstuk 6.

Dakar, 1961 en 1964 | **Afbeelding 89**

Het Senegalese bestuur zette de praktijk van *déguerpissements* van het Franse koloniale bestuur voort na de onafhankelijkheid in 1960. Op deze kaarten is te zien hoe de ongeplande nederzetting Mbode (rechts boven het midden, bij de spoorlijn) tussen 1961 en 1964 werd ontruimd ter voorbereiding van de bouw van de wijk HLM III. Terwijl in de linkse kaart van 1961 nog een onregelmatig patroon van hutten zichtbaar is, blijft in de rechtse kaart van 1964 enkel een lege vlakte over. In de daaropvolgende jaren zou tevens de wijk Nimjad ten zuiden van Mbode worden gesloopt, waarbij de bewoners naar Pikine werden verhuisd.

Dakar, 1961 en 1964, Bron: Institut Géographique National Paris, in ANS, Service Iconographie

De Senegalese overheid ondernam niets om Pikine in te richten, hoewel ze het centrum van Dakar bleef ontruimen voor de bouw van nieuwe stadsdelen.

Toen Ecochard zijn werkzaamheden in 1963 aanvatte, startte de vastgoedmaatschappij Office des Habitations à Loyer Modéré (OHLM) met de bouw van de naar haar genaamde HLM-wijken (HLM1 tot HLM6, HLM Gibraltar, HLM Angle Mousse).²⁰ Omdat zich op de locatie van de toekomstige HLM-wijken reeds vele mensen in ongeplande nederzettingen hadden gehuisvest, door de overheid *bidonvilles* genoemd, ging het HLM-huisvestingprogramma gepaard met een groot onteigeningsprogramma (afb. 89). Daar tegelijkertijd ook SICAP onteigeningen bleef uitvoeren en de renovatie van de Médina en de uitbreiding van de industriezone tot grootschalige ontruiming leidden, was sprake van een massale evacuatie van de centrumzone van Dakar.²¹ Hoewel Ecochard niet radicaal gekant was tegen een dergelijk onteigeningsprogramma dat als doelstelling had de stad te moderniseren, was tot zijn grote ontsteltenis de verhuizing al ingezet zonder dat in Pikine iets van accommodatie was voorzien om de onteigenden te huisvesten. Alle infrastructuur in Pikine was, gezien de snelheid van de hele herhuisvesting, voorlopig en had het karakter van een noodoplossing, terwijl Ecochard erop had aangedrongen dat deze permanent en van goede kwaliteit zou zijn, zodat ze als 'drager' van de wijk zou kunnen fungeren.²² De onteigenden kwamen in miserele omstandigheden terecht, iets wat Ecochard net had willen vermijden:

'Les décisions de déguerpissements ont malheureusement été prises avant qu'un programme mûrement réfléchi n'ait été élaboré. Diakasaw [een toekomstige HLM-wijk] en est témoin car ses 6.000 habitants se sont trouvés du jour au lendemain ou dispersés dans la 'nature', ou alignés sur le bord de la route, au Km.14, assis sur les quatre panneaux de leur habitation.'²³

De ontwerpen voor Pikine die Ecochard aan de Dienst Stedenbouw (die onderdeel was van het Ministerie van Publieke Werken, Urbanisme en Transport van minister Mady Cissokho) bezorgde, werden niet omgezet in detailplannen, wat de uitvoering verhinderde.²⁴ Hoezeer Ecochard ook op een ander beleid aandroeg, in Dakar werd weinig rekening gehouden met

20. Een overzicht van de onteigende wijken is te vinden in de bijlage van Sy (1984). Een kaart met de originele en actuele benaming van de HLM-wijken is te vinden in Dubus (1979), p. 27.

21. Ecochard berekende het aantal onteigenden tussen 1960 en 1964 en kwam aan meer dan 30.000 mensen. IFA (Fonds Ecochard), 'Le relogement et le plan directeur de Dakar (déguerpissements)', nota Ecochard, maart 1964, p. 4.

22. Ecochard stelde: 'Il faut considérer Pikine extension non comme un lieu de recasement mais comme le début d'une politique nouvelle d'urbanisme où les circonstances économiques exigent que l'on réinstalle des baraques mais sur une infrastructure définitive qui préfigurerait la ville nouvelle.' Ecochard (1966), p. 82. Dat er geen definitieve infrastructuur werd aangeboden, kloeg Ecochard aan bij de bevoegde minister: 'D'une manière générale, j'ai eu l'impression que vos services techniques considéraient toujours cette opération comme un recasement qu'il fallait faire "en vitesse", sans se rendre compte de l'importance pour les années à venir de ces réalisations. Je n'ai toujours entendu parler que des réalisations de route provisoires et d'adduction d'eau de même provisoires.' IFA (Fonds Ecochard), brief van Ecochard aan minister Mady Cissokho, (Ministre des Travaux Publics, de l'Urbanisme et des Transports), 9 juni 1966.

23. IFA (Fonds Ecochard), 'Le relogement et le plan directeur de Dakar (déguerpissements)', nota Ecochard, maart 1964, p. 5.

24. 'Toutefois je ne peux manquer d'être étonné de voir que vos services techniques considèrent comme ne relevant pas de leur compétence la réalisation de projet d'exécution. Les plans d'urbanisme de cette zone ont, à part quelques petites modifications de détail, été remis en Décembre dernier. Il me semble qu'il aurait été normal que depuis cette époque les services des travaux publics

Dakar, 1967 | Afbeelding 90

Op deze luchtfoto worden de ontwikkelingsgolven van Pikine afgebeeld: Pikine Ancien, Pikine Cités, Pikine Extensions en Pikine Irrégulier. Hoe later de zones werden gerealiseerd, des te onregelmatiger ze waren ingericht. Thiaroye, Yembeul en Diam-Guene zijn Lebou-dorpen die door de snelle groei van Pikine tot Pikine zijn gaan behoren.

Luchtfoto van Pikine naar het noordwesten, 1967, Bron: Vernière (1977)

zijn adviezen. Zo werd bijvoorbeeld tot zijn verbazing te Thiaroye, een deel van de stads-uitbreiding Pikine, door de gemeente een marktgebouw opgetrokken op de locatie waar hij een autosnelweg plande.²⁵ Ecochard beklagde zich tevergeefs bij minister Cissokho:

‘Vous comprendrez Monsieur le Ministre, qu’en y mettant toute ma meilleure volonté, je trouve de très grandes difficultés à implanter les extensions de Pikine car, chaque fois que je veux donner une précision au Topographe, je me trouve devant un fait nouveau.’²⁶

Terzelfdertijd trachtte de Senegalese overheid de bevolking in verschillende communiqués een rooskleurig beeld van Pikine te geven:

‘Ainsi donc, avec la rénovation de la Médina, les locataires deviendront enfin propriétaires à Pikine où il fait également bon vivre. [...] Elle permettra en outre de lutter contre les épidémies, les endémies, les maladies parasitaires et les incendies dont la propagation dans un milieu des baraques constitue un danger réel.’²⁷

Het feit dat de overheid een hygiënistisch discours gebruikte om haar beleid van *déguerpissements* te ondersteunen was erg cynisch, omdat ze voor de sanering van het centrum van Dakar de bevolking naar Pikine verhuisde, waar de leefomstandigheden ronduit onhygiënisch waren. Net zoals tijdens de koloniale periode het geval was geweest, gaf dit een valse impressie dat het probleem werd aangepakt, terwijl het simpelweg naar de periferie werd verplaatst. We zouden kunnen stellen dat het masterplan van Ecochard door de te grote nadruk op de ontwikkeling van Pikine de *déguerpissements* ongewild heeft aangemoedigd. Het uitbreiden van de stadsgrenzen voorbij Pikine en het bestaan van een officieel masterplan voor Pikine, bezorgde de overheid immers de legitimatie om er mensen op grote schaal te gaan huisvesten. Het ‘Plan Directeur du Cap Vert’ van Ecochard werd daardoor een motor van exclusie en segregatie, in plaats van ontwikkeling en welvaart zoals de auteur had beoogd. Gezien latere masterplannen voor Dakar voor een groot deel op dit masterplan van 1967 werden gebaseerd, is dit mechanisme tot op vandaag nog werkzaam.²⁸

We kunnen dus stellen dat de Senegalese overheid het koloniale beleid van *déguerpissements* na de onafhankelijkheid gewoon doorzette, weliswaar vaak onder de naam *recasement*.²⁹ Het enige verschil voor en na de onafhankelijkheid was dat het tempo van de

aient établi les plans d’exécution, des avant-projets que j’avais déposés.’ IFA (Fonds Ecochard), brief van Ecochard aan minister Mady Cissokho, (Ministre des Travaux Publics, de l’Urbanisme et des Transports), 9 juni 1966.

25. ‘Ce marché [de Thiaroye] a été commencé par les travaux communaux sans l’obtention préalable du permis de construire de l’Urbanisme, si bien qu’il dégage actuellement sur le futur autoroute.’ IFA (Fonds Ecochard), brief van Ecochard aan de gouverneur van Cap Vert, 17 mei 1966.

26. IFA (Fonds Ecochard), brief van Ecochard aan minister Mady Cissokho, (Ministre des Travaux Publics, de l’Urbanisme et des Transports), 4 juni 1966.

27. IFA (Fonds Ecochard), ‘Allocation de Mr. Mady Cissokho, Ministre des Travaux Publics, de l’Urbanisme et des Transports’, begin 1967. Zie ook de uitspraak van de gouverneur van Cap Vert in een interview rond 1973, geciteerd door Vernière (1977), p. 201: ‘En vous faisant déguerpier, le gouvernement a non seulement voulu assurer la propreté de Dakar, mais aussi et surtout sauvegarder votre dignité [...] qui ne pouvait s’accommoder plus longtemps de la malpropreté de ces anciens quartiers (des bidonvilles).’

28. Dit bleek na inzage van masterplannen uit 1982, 1984 en 1986 op het Ministère de l’Urbanisme te Dakar.

29. Het Franse ‘recaser’ betekent ‘weer een plaats geven’, de term ‘recasement’ is er een afleiding van. De term bevat bovendien het

onteigeningen verder werd opgedreven en op een steeds brutalere manier door het leger met bulldozers werd afgedwongen.³⁰ Terwijl tijdens de koloniale periode het ritme van de *déguerpissements* nog aanvaardbaar was, in die zin dat de snelheid waarmee Pikine werd verkaveld overeenstemde met het tempo waarop het centrum van Dakar werd onteigend, waren beide bewegingen in de periode na de onafhankelijkheid veel minder in overeenstemming. Bovendien had het koloniale paternalisme de onteigenden te Pikine nog een zekere mate van voorzieningen opgeleverd, iets wat stelselmatig werd afgebouwd in de jaren na de onafhankelijkheid. De percelen die in Pikine werden ingericht om de ontruimde bevolking op te vangen, werden in de loop der jaren steeds meer noodkampen met hoge bevolkingsdichtheden. Ondanks hun tijdelijke karakter kregen die vaak een permanent bestaan. In 1973 stelde de geograaf Marc Vernière deze evolutie vast:

‘Les extensions récents sont par contre un terrain d’accueil sans surprise, où les déguerpis, nombreux dès les premier jour, sont parqués dans un espace restreint et dénudé, un damier monotone où la seule aventure consiste à trouver sa parcelle et à y planter une pancarte portant son nom.’³¹

Doordat vrijwel alle voorzieningen ontbraken, kwamen de voormalige stadsbewoners in Pikine in een rurale situatie terecht. Daarbij geraakten ze steeds verder verwijderd van het centrum van Dakar, aangezien Pikine groeide in oostelijke richting in plaats van in de richting van Dakar, omdat daar een groot moerassig gebied gelegen was.

De ruimtelijke configuratie van Pikine kan worden gezien als ‘une simple image négative de la capitale sénégalaise’.³² Drie stadia van ontruiming in het centrum van Dakar resulteerden namelijk in drie stadia van expansie van Pikine (afb. 90). Tussen 1952 en 1960 werd ‘Pikine Ancien’ ontwikkeld, het meest geëquipeerde deel van Pikine dat voornamelijk bewoners uit de overbevolkte Médina en uit de SICAP-wijken in de regio Grand Dakar opving. In een tweede fase, tussen 1961 en 1967, ontstond ‘Pikine Loti Récent’, dat qua configuratie veel gemeen had met ‘Pikine Ancien’, maar niet over dezelfde openbare voorzieningen beschikte. Tenslotte werd ‘Pikine Extension’ vanaf 1967 in het leven geroepen, dat zich in de eerste plaats kenmerkte door het complete gebrek aan voorzieningen en basisinfrastructuur (afb. 91).³³ De percelen waren in vele gevallen alleen genivelleerd. Dit mondde uit in een wijk die veel weg had van een spontane nederzetting, maar deze was *de facto* het gevolg van het optreden van de staat. Ondermeer het strakke raster van straten met identieke percelen toont de planning van Pikine van bovenaf aan. Het meest opmerkelijke aan de ontwikkeling van Pikine was dat haar essentiële rol niet de opvang was van immigranten uit het Senegalese binnenland, zoals vaak het geval was voor veel perifere gebieden rond

woord ‘case’ (hut) en kan dus vrij vertaald als ‘hutverplaatsing’ worden begrepen.

30. Vernière (1977), p. 236.

31. Vernière (1977), p. 194.

32. Vernière (1977), p. 53.

33. In feite is sprake van nog een derde deelwijk te Pikine, namelijk ‘Pikine Cité’. Dit is een kleine woonwijk die aan de nabij gelegen textielfabriek ICOTAF toebehoort.

Afbeelding 91 | Dakar, 1972

In 1967 werd ten noorden van Pikine Ancien gestart met de verkaveling van Pikine Extension. Het Senegalese bestuur beperkte zijn inbreng tot de nivellering van de grond en het uitzetten van de perceelgrenzen. Pikine Extension had door het erg preciaire karakter van de infrastructuur en het lage wooncomfort veel weg van een ongeplande nederzetting. Alleen het strakke stratenpatroon toont aan dat het om een geplande wijk gaat.

Luchtfoto Pikine Extension, 1972, Bron: Vernière (1977)

andere Afrikaanse steden. Pikine groeide door een omgekeerde emigratie-beweging, waarbij stadsbewoners werden verplicht zich in een ruraal kader te vestigen of zoals de geograaf Assane Seck het stelde: 'Les déguerpis, qui avaient déjà rompu avec les activités rurales en s'installent en ville, sont des citadins installés à la campagne.'³⁴ Uit de retrospectieve biografieën van de bewoners van Pikine die Vernière tussen 1971 en 1973 opstelde, blijkt tevens dat de meeste immigranten uit het binnenland van Senegal zich eerst in het centrum van Dakar vestigden in de 'illegale' *bidonvilles*, waarna ze, vaak na meerdere verhuizingen in de stad ten gevolge van de *déguerpissements*, in Pikine terechtkwamen.³⁵ Vernière sprak dan ook terecht van een 'banlieurisation planifiée', een proces dat in de volksmond het 'système Pikine' werd genoemd.³⁶ Dit systeem was niet alleen segregationistisch, omdat het armste deel van de bevolking naar de periferie werd gedegradeerd. In zekere zin was het ook exclusief, daar het een bepaalde klasse binnen het armste segment van de bevolking privilegeerde, want enkel personen die in het centrum onteigend werden, hadden immers recht op een perceel in Pikine. Huurders, personen zonder permanent verblijf en immigranten uit het Senegalese binnenland hadden geen recht op een dergelijke gunstmaatregel.³⁷

De Lebous van Dakar: slachtoffers of profiteurs van de landwet van 1964?

Naast de wijk 'Pikine Régulier' die het gevolg was van een beleidsmatige beslissing, ontplooidde zich vanaf 1964 ook 'Pikine Irrégulier' (afb. 92). Deze wijk ontwikkelde zich rond de kernen van enkele voormalige Lebou-dorpen in de rand van Dakar, zoals Thiaroye, Yeumbeul, Guedjawaye en Malika, die door de verstedelijking waren opgeslokt. Hier werden geen officiële eigendomtitels uitgereikt, maar werd de grond verkaveld door de bevolking. Dit was voor een groot deel het gevolg van de invoering van de nieuwe landwet van 1964, die alle grond nationaliseerde en een einde maakte aan het gewoonterecht.³⁸ Deze wet had tot doel de sociale barrières en ongelijkheden op het terrein van grondeigendom te vernietigen. Deze sociale ongelijkheden vloeiden in belangrijke mate voort uit de koloniale grondpolitiek die aan de Lebous, als *originaires*, belangrijke privileges had geschonken. Het gewoonterecht van de Lebou-bevolking was daardoor ten dele een koloniale constructie geworden, want het bezorgde een bepaalde categorie van de bevolking het alleenrecht over grond en sloot andere bevolkingsgroepen uit.³⁹ Door de nieuwe landwet zou de Lebou-bevolking aanzienlijke delen land verliezen en daardoor ook de mogelijkheid om het in de toekomst te verpachten. Vele Lebous anticipeerden op de wet door *en masse* de grond te

34. Seck (1970), p. 184.

35. 'Exploitation cartographique de quelques biographies: profil de l' " homo migrans " pikinois'. Vernière (1977), pp. 130-136.

36. Vernière (1977), p. 254.

37. Juridisch gezien kregen de inwoners van Pikine enkel een 'permis d'occuper', een gebruiksrecht en geen eigendomstitel.

38. De landwet respecteerde de Lebou-grondeigendommen tot op zeker niveau, maar nationaliseerde desalniettemin grote stukken land die de Lebou-gemeenschap als haar eigendom beschouwde. Het spreekt voor zich dat alleen de verkaveling van genationaliseerde grond illegaal was. De verkaveling van erkende Lebou-grondeigendommen was niet in strijd met de wet. Dubresson (1979), p.350. In verband met deze landwet, zie ook hoofdstuk 6.

39. Zowel Seck (1970), p. 126, als Vernière (1977), p. 39, vragen zich tussen de lijnen af of in de koloniale periode niet teveel rekening werd gehouden met de Lebou-grondrechten.

Afbeelding 93 | Dakar, 1972

In tegenstelling tot Pikine Extension (afb. 92) werden de wegen in Pikine Irrégulier niet rechtlijnig getrokken. Pikine Irrégulier werd dan ook niet verkaveld door de overheid, maar op initiatief van de plaatselijke dorpsouderen. Het stratenpatroon van Pikine Irrégulier lag in het verlengde van de oude Lebou-dorpen in de omgeving zoals Thiaroye en Yembuel en toonde dezelfde 'organische' structuur. De woningen waren er niet altijd langs de straten geplaatst, maar stonden in verschillende richtingen. Soms bleven ruimtes onbebouwd omdat ze ongeschikt waren voor bebouwing wegens het overstromingsgevaar, maar vaak waren het ook zones die door de bewoners werden vrijgehouden voor de bouw van openbare voorzieningen, zoals een markt of een school.

Luchtfoto Pikine Irrégulier, 1972, Bron: Vernière (1977)

Dakar, 1972 | Afbeelding 93

Na de aankoop van een perceel plantten vele eigenaren te Pikine een bord met hun naam in de grond in afwachting van de tijd dat ze over de middelen beschikten om aan de bouw van een woning te beginnen. Dit was de zogenaamde 'mise en valeur' van het perceel. De titel die de geograaf M. Vernière aan deze foto toevoegde die hij in 1972 nam te Pikine Extension, luidde erg cynisch: 'À chacun sa parcelle nue et bonne chance.'

Pikine Extension, 1972, Bron: Vernière (1977)

verkopen die ze sowieso tengevolge de implementatie van de wet van 1964 zouden verliezen. Daarbij sprongen zowel de Lebous als de kopers op een mogelijkheid die de wet bood om gedurende een overgangsperiode niet ingeschreven eigendommen te registreren bij bewijs van werkelijke exploitatie, de zogenaamde ‘mise en valeur’ (afb. 93):

‘C’est une chance inespérée pour les aspirants-propriétaires dakarois, qui se ruent sur les terrains libres, ou plutôt sur les parcelles que les astucieux villageois lebou libèrent pour eux, moyennant finances. L’Installation d’un tas de parpaings, signe évident d’une volonté de mise en valeur du lot, suffit dès lors pour que son auteur aille revendiquer un “récépissé”’.⁴⁰

De transformatie van de rurale Lebou-bevolking in vastgoedontwikkelaar, veroorzaakte in de jaren na de uitvaardiging van de nieuwe landwet een ware *land rush* in Pikine.⁴¹

Dit proces van ‘illegale’ verkaveling was zeer tegen de zin van Ecochard. Op de locaties waar hij in Pikine zijn nieuwe wijken plande, hadden zich ‘clandestien’ reeds mensen gevestigd. Om de plannen uit te voeren zouden de bewoners eerst moeten ontruimd worden, een proces dat Ecochard nu juist trachtte te beëindigen:

‘Nous nous trouvons pour Pikine dans une situation particulièrement difficile. Au fur et à mesure que nous avons dressé nos plans pour l’extension, la construction clandestine s’accélérait, rendant impossible l’application de nos plans.’⁴²

Ecochard vroeg bij de Senegalese overheid herhaaldelijk om meer toezicht op de naleving van de landwet van 1964 en de stopzetting van de bouw van ongeplande nederzettingen te Pikine. Uit zijn studie van deze ongeplande wijken, blijkt duidelijk dat hij niet geloofde dat deze ooit dezelfde kwaliteiten zouden kunnen bezitten als die van de geplande:

‘Cette zone ne comportant pas de plan d’aménagement, le plan de lotissement (dressé par les géomètres de chacun des propriétaires) ne suivait donc que les limites de la parcelle, sans se référer à une organisation générale. Il est bien évident que le groupement de tels découpage, dont le seul élément directeur est la volonté de gain à n’importe quelle condition, ne pouvant donner un plan valable de cité.’⁴³

Ecochard botste hier duidelijk op de limieten van zijn participatorische houding. Hij vond namelijk dat de infrastructuur van de wijken diende gepland te worden door een architect, daarbij zag hij liever geen inmenging van onderaf. Hoewel hij wel begrip had voor de ‘irréguliers’ en hun ongeplande wijken, hoopte hij evenwel het fenomeen in de toekomst te kunnen uitroeien.⁴⁴

40. Vernière (1977), p. 55. In verband met deze ‘fièvre de mise en valeur’ zie ook Dubresson (1979), p.350. Na bewijs van de ‘mise en valeur’ werd een eigendomstitel gegeven. De wet was echter vrij onduidelijk over de voorwaarden waaraan diende voldaan te worden vooraleer sprake was van een ‘mise en valeur’. Dit leidde tot gesjoemel bij de evaluaties van de ‘mise en valeur’.

41. De term ‘land rush’ is ontleend aan Gaye (1992), p. 104.

42. IFA (Fonds Ecochard), brief van Ecochard aan minister Mady Cissokho, (Ministre des Travaux Publics, de l’Urbanisme et des Transports), 4 juni 1966.

43. IFA (Fonds Ecochard), ‘Le relogement et le plan directeur de Dakar (déguerpissements)’, nota Ecochard, maart 1964, p. 5.

44. Ecochard toonde meermaals zijn respect voor de ‘irréguliers’ Zo schreef hij ondermeer: ‘J’ai pu me rendre compte aussi combien

Toch blijkt uit de analyse die de geograaf Vernière enkele jaren later maakte, dat de ongeplande wijken niet per definitie minder kwalitatief waren dan de geplande.⁴⁵ In vergelijking met de geplande wijken was volgens Vernière in 'Pikine Irrégulier' sprake van een grotere sociale cohesie. Dit kwam doordat de bewoners van de ongeplande wijken goed integreerden in de omliggende Lebou-dorpen, waaruit 'Pikine Irrégulier' was gegroeid. De sociale cohesie resulteerde frequent in samenwerkingverbanden waarbij de wijken van 'Pikine Irrégulier' op initiatief van de bewoners en in samenspraak met het gemeentebestuur werden voorzien van infrastructuur en openbare voorzieningen, iets wat veelal ontbrak in de geplande wijken.⁴⁶ Doordat 'Pikine Irrégulier' was gegroeid uit de omliggende Lebou-dorpen, was het stratenpatroon er bovendien veel minder strak en afgelijnd dan in de geplande wijken, iets wat de bewoners bleken te appreciëren. Vernière betoogde dat uit zijn onderzoek bleek dat de bewoners van 'Pikine Irrégulier' paradoxaal genoeg vaak een hogere levensstandaard hadden dan in het officiële Pikine. Hij pleitte er zelfs voor 'Pikine Irrégulier' als model te nemen:

'Pour le Sénégal indépendant, il pourrait être souhaitable de ne pas reproduire des modèles et des erreurs de source européenne, de ne pas continuer une expérience inaugurée en 1952 par les pouvoirs coloniaux. Sans aller jusqu'à glorifier les "irréguliers" une certaine politique de "laisser-aller" à leur égard (effective d'ailleurs depuis quelques années) serait sage.'⁴⁷

In feite werd 'Pikine Irrégulier' ook het model voor alle toekomstige stadsuitbreidingen, maar dit was eerder het gevolg van het non-beleid van de Senegalese overheid dan een daadwerkelijk ingrijpen. Uit gemakzucht, en omdat ze de greep over de 'illegale' verkavelingen compleet aan het verliezen was, opteerde ze in de praktijk steeds meer voor zo'n *laissez faire*. Dit soort dynamische samenlevingen die ontsprongen zonder enige planning van bovenaf kwam haar heel goed uit. Lange tijd voerde de Senegalese overheid een gedoogbeleid: hoewel ze de ongeplande wijken officieel niet erkende, ondernam ze niets om de bewoners te verwijderen. Vanaf 1973, niet toevallig het jaar dat de Fransen de geldstroom naar SICAP zo goed als dichtdraaiden, begon ze vanuit een zeker opportunisme en in strijd met het plan van Ecochard de ongeplande nederzettingen te legaliseren en van infrastructuur te voorzien:

'Effectivement, dans les actes, les Autorités ont eu la sagesse de composer avec ses Irréguliers; en 1973. Elles ne voient plus dans le front d'urbanisation spontané de Pikine et Thiaroye qu'un auxiliaire précieux dans la résolution des problèmes de l'extension dakaroise. Elles ont donc décidé de 'régulariser' la ville illégale en perçant quelques axes de pénétration et en y implantant les équipement de base.'⁴⁸

le problème de ce qu'on appelle "les irréguliers" est grave. En effet, les irréguliers, c'est dire ceux qui construisent les bidonvilles sont pourtant dans beaucoup de cas, de véritables habitants de la ville, participant réellement, pour une partie importante, à son activité.' IFA (Fonds Ecochard), 'Mission de Monsieur Ecochard du 23 juillet au 7 Août 1963', Ecochard, p. 3.

45. Vernière's onderzoekswerk dateert van 1970-1972.

46. Hierbij dient een belangrijke kanttekening gemaakt te worden. Sommige ongeplande wijken, zeker de meer recente, bleven geheel verstoken van openbare voorzieningen en infrastructuur en werden gebouwd in overstroombare gebieden. Het gevaar bestaat de dynamiek in de ongeplande wijken te romantiseren en te overschatten. Hoewel Vernière dit onderkent, toont hij soms de neiging tot een dergelijke verheerlijking.

47. Vernière (1977), p. 229.

48. Vernière (1977), p. 250.

Hoewel dit legaliseringsbeleid veel inwoners van Dakar definitief uit de illegaliteit haalde, werd daardoor tegelijkertijd een oude hiërarchie nieuw leven ingeblazen. De nieuwe houding van de Senegalese overheid was duidelijk in het voordeel van de Lebou-bevolking, die opnieuw een vrijgeleide kreeg om haar grond ongestoord te verkavelen en te verkopen. Dat de Senegalese regering de Lebous dergelijke privileges bezorgde, was niet erg verwonderlijk, omdat de Lebous in de administratie een grote rol speelden.⁴⁹ De politieke emancipatie die de Franse koloniale overheid aan de Lebous had geschonken, had er immers voor gezorgd dat de Lebou-bevolking na de onafhankelijkheid sleutelposities in het nieuwe bestuur had kunnen innemen.

Zowel bij het legaliseringsbeleid van 1973 als bij de uitvoering van de landwet van 1964 was sprake van grote corruptie. De kavels werden vaak verdeeld op basis van politiek opportunisme in plaats van maatschappelijke behoefte. Ecochard hekeld verschillende malen dit cliëntelisme, zowel van de Lebous als van het bestuur, omdat het ten koste ging van de minder goedgevoelde bevolking:

*‘L’annonce de la mise à l’étude d’un plan directeur a particulièrement sensibilisé les hommes d’affaires qu’intéressent les gains que l’on réalise sur les opérations foncières. L’annonce par le Gouvernement d’un arrêt d’attributions pour l’habitat de parcelles domaniales a permis à ces hommes d’affaires de proposer à la vente des terrains situés loin de Dakar mais où ils avaient pu obtenir une approbation de lotissement. Toutes ces opérations peuvent compromettre l’exécution du plan directeur en donnant à la ville une orientation ne correspondant nullement aux besoins de la population ni au développement du Sénégal mais seulement à des possibilités de bonnes affaires pour un petit nombre d’individus. Il faut, de plus, noter que, dans toutes ces opérations, ce sont les pauvres gens, et en particulier ceux des bidonvilles, qui font les frais des spéculations.’*⁵⁰

Toch is het verhaal van de Lebous in Dakar te complex om een eenduidig antwoord te geven op de vraag of de Lebous als slachtoffers of profiteurs van de landwet van 1964 moeten worden beschouwd. Waarschijnlijk waren ze tegelijk ‘résistants, victimes ou profi-

49. In verband met de rol van de Lebous in de administratie, zie Precht (2003), p. 18. Hierbij is het belangrijk om te merken dat de hele politieke elite, niet alleen de Lebous, de grondtransacties van de de Lebou-bevolking ondersteunden en ervan profiteerden. Ook andere projecten draaiden door een gebrek aan coördinatie en een sterk cliëntelisme uit op een mislukking. Geheel passend binnen het ‘Plan Directeur du Cap Vert’ van Ecochard, ondersteunde de Wereldbank in 1971 bijvoorbeeld het project ‘Parcelles Assainies’. Met ‘Parcelles Assainies’ zouden tussen Pikine en het centrum van Dakar 14.000 percelen volgens het ‘sites and services’-principe van de Wereldbank worden verkaveld voor in totaal 140.000 mensen. Hoewel het project eigenlijk moest klaar zijn in 1980, werd het dan pas echt aangevat. Dit kwam ondermeer omdat er grote meningsverschillen bestonden tussen de Wereldbank en de Senegalese overheid over de doelstellingen van het project. Terwijl de Wereldbank een zeer lage norm promootte, trachtte de Senegalese autoriteiten ‘Parcelles Assainies’ te ontwikkelen tot een prestigieuze wijk. Bij de toewijzing van de percelen was sprake van corruptie op grote schaal. Daardoor verwierven niet de oteigenden uit het centrum, voor wie het project was opgezet, maar eerder een bemiddelde klasse de percelen. Omdat het project niet meteen een succes was, is het verwonderlijk dat de Wereldbank in de daaropvolgende jaren wereldwijd haar ‘sites and services’-systeem implementeerde, ondermeer ook in Dar es Salaam. In verband met ‘Parcelles Assainies’ in Dakar, zie Dubus (1979), p. 124.

50. IFA (Fonds Ecochard), ‘Le relogement et le plan directeur de Dakar (déguerpissements)’, nota Ecochard, maart 1964, p. 5.

Dakar, 1972 | **Afbeelding 94**

De bebouwing in Pikine had (en heeft) een zeer heterogeen karakter. Veel woningen blijven lange tijd in een onafgewerkte staat. Dit komt doordat de bewoners hun woningen in verschillende fases bouwen, al naargelang hun financiële situatie zich ontwikkelt. Elementaire eenkamerwoningen staan er naast kleine appartementsgebouwen. Het heterogene karakter van de wijk wordt verder versterkt doordat veel bewoners in Pikine aan landbouw doen om in hun levensonderhoud te voorzien.

Pikine Ancien, 1972, Bron: Vernière (1977)

teurs', zoals Vernière hen beschreef.⁵¹ Enerzijds resulteerde de landwet van 1964 in een enorme speculatiegolf bij de Lebou-bevolking. Daardoor wist die haar monopoliepositie uit de koloniale tijd te versterken. Op sommige locaties resulteerde de grondspeculatie van de Lebous in veel te kleine percelen die tegen woekerprijzen werden verkocht.⁵² Hoewel de grond wel werd herverdeeld, zorgde de Lebou-speculatie ervoor dat de sociaal-economische segregatie die de koloniale overheid binnen de Afrikaanse gemeenschap had geïntroduceerd, ook na de onafhankelijkheid bleef bestaan. Anderzijds boden de Lebous, in tegenstelling tot de overheid, een antwoord op de zoektocht van veel families in Dakar naar een vaste woonplaats en een stabiel bestaan. De overheid slaagde er immers niet in voldoende terreinen beschikbaar te maken voor de groeiende populatie van Dakar.⁵³

Van figurant naar actor in het verstedelijkingsproces

Het spookbeeld van onteigening dat vele inwoners van de *bidonvilles* in het centrum van Dakar constant boven het hoofd hing, bracht sommigen ertoe uit eigen beweging naar de periferie te verhuizen. Door op hun mogelijke *déguerpissement* te anticiperen, werden ze door deze vorm van auto-exclusie actor, in plaats van figurant, in het verstedelijkingsproces van Dakar. Omdat zij geen deel uitmaakten van een onteigeningsprogramma, hadden ze geen recht op een plaats in het officiële Pikine.⁵⁴ Daarbij kwam dat velen in hun zoektocht naar een vast onderkomen geen genoeg namen met een 'permis d'occuper', een gebruiksrecht voor de geplande wijken, maar op zoek waren naar een echte eigendomstitel. Voor de aankoop van de grond richtten ze zich tot de oorspronkelijke Lebou-populatie. Dit was reeds het geval voordat de landwet van 1964 werd uitgevaardigd, maar na 1964 steeg het aantal grondtransacties exponentieel, omdat de Lebous hun grond toen wilden verzilveren. Maar anders dan de Lebous waren de kopers van de grond dikwijls niet op de hoogte van de inhoud van de wet van 1964, waardoor zij dachten op rechtmatige wijze eigenaar te zijn geworden van een perceel. In realiteit ging het vaak over reeds genationaliseerde grond.

De spontane emigratiebeweging van het stadcentrum naar de periferie gebeurde meestal op individuele basis, maar soms gingen verschillende families een samenwerking aan om de prijs van de grond te drukken.⁵⁵ De geograaf Alain Dubresson geeft het voorbeeld van de coöperatie van Wakhinane die 203 leden telde en die op krediet een terrein van 13 hectare kocht van een Lebou-familie te Thiaroye, waarna de coöperatie de grond over de leden verdeelde en voor infrastructuur en openbare voorzieningen zorgde. In andere gevallen waren het de Lebous die de grond verkavelden en inrichtten, om op die manier hogere grondprijzen te bekomen. Aldus ontstond een intensieve wisselwerking tussen de

51. Vernière (1977), p. 39.

52. Dubresson (1979), pp. 353-354.

53. Kwantitatieve studies in verband met de toegankelijkheid van de woningmarkt en de sociale integratie van immigranten in Dakar zijn Antoine et al. (1995) en Tokindang (1995).

54. Vernière (1977), p. 55, Dubresson (1979), p. 350.

55. Dubresson (1979), pp. 346-352.

Lebous, met hun koloniale privileges als *originaires*, en andere Afrikanen die na de komst van de Fransen naar Dakar waren geëmmigreerd.

Om de grondtransacties een officieel karakter te geven, werden de officiële procedures zoveel mogelijk nagebootst. Dit formaliseren van het informele gaf beide partijen meer zekerheid in geval van een mogelijke herroeping door één van beide partijen, maar was vaak ook een anticipatie op een mogelijke officiële legalisering.⁵⁶ In de meeste gevallen waren er tussenpersonen die de verkoop van de grond regelden en als makelaars optraden. Zij stelden een verkoopakte op tussen de verkoper en de koper van het perceel, beiden beschikten over twee getuigen. Voor de verkaveling van de grond deed men een beroep op landmeters, die een compromis zochten tussen bij de verkoop gestelde eisen en de officiële stedenbouwkundige plannen die van toepassing waren op het gebied.⁵⁷ Bovendien stond steeds een aantal personen borg voor het geld door het mede-ondertekenen van de verkoopakte. Paradoxaal genoeg hadden deze borgstellers vaak een officiële positie. Onder hen bevond zich regelmatig de *chef de quartier*, die meestal de dorpsoudste was, maar die vanaf 1983 werd benoemd door de Senegalse overheid, wat voor een sterke politisering van de transacties zorgde. Vaak bezegelde ook een afgevaardigde van de gemeente, van de politie of een vertegenwoordiger van de elektriciteit- en watermaatschappij de verkoop.

Het relatief grote aantal betrokken personen, de hoge graad van cliëntelisme en de dubieuze wetmatigheid van de transacties maakten deze praktijk erg gevoelig voor misverstanden en conflicten. Bovendien opeerden de Lebous niet steeds *en bloc*. Ze verkochten soms tweemaal hetzelfde perceel of grond waarover ze niet beschikten, waardoor vaak twisten ontstonden. Verscheidene kopers gebruikten politieke en religieuze netwerken om hun aankoop achteraf te legaliseren.⁵⁸

Pas rond het einde van de jaren 1980, toen de Senegalse overheid een zeer omvangrijke legalisering doorvoerde en het potentiële gevaar van onteigening definitief geweken was, vestigde zich een meer welgestelde bevolkingsgroep in Pikine:

‘Des intellectuels, souvent plus nantis que les vendeurs, n’hésitent plus à acheter dans des quartiers d’occupation irrégulière, où ils “attendent sagement la fin du processus de régularisation foncière pour faire la mutation à leur nom”.’⁵⁹

Volgens een studie van M’Baye van 1996 behoorde één op drie kopers in Pikine tot de Senegalse diaspora, die in de meeste gevallen in Europa of de VS woonden. Velen onder hen zagen de bouw van een appartementsblok in Pikine als een goede investering die daar-

56. Precht (2003) geeft een goed overzicht van de wijze waarop de grondtransacties verliepen. De volgende paragraaf is schatplichtig aan zijn analyse.

57. ‘Traditionnellement, le géomètre cherche un compromis satisfaisant entre les desiderata de son client et ce qu’il connaît des règlements de construction.’ Precht (2003), p. 12, citeert Annick Osmont (1984).

58. ‘Tous les registres sont sociaux sont convoqués (du marabout au responsable politique en passant par la voie locale du recours à des avocats) dans le processus de médiation et de défense afin obtenir satisfaction. De part et d’autre, du côté des occupants comme du côté des propriétaires fonciers, la négociation est de mise car l’ancienneté de transactions, la disparation de certains acteurs, l’association des procédures formelles et informelles, les logiques clientélistes qui chevauchent sont autant de facteurs d’incertitude sur lesquels chacune des parties peut fonder une légitimité pour sa défense.’ Antoine et al. (1999), p. 224.

59. Precht (2003), p. 13. Precht citeert M’Baye (1996). In verband met het legaliseringsbeleid, zie Precht (2001).

enboven zichtbaarheid gaf aan hun succes. Door in de hoogte te gaan bouwen, wijzigden de bouwprojecten van de diaspora op gevoel het uitzicht van Pikine voelbaar.⁶⁰

Het parallelle systeem van landverdeling, een mix van gewoonterechtelijke, formele en informele procedures, resulteerde dus niet in chaotische wijken, maar in pseudo-professionele verkavelingen en een quasi-georganiseerde bewoning in Pikine.⁶¹ Desondanks bleven de inwoners van Pikine altijd in zekere mate in hun isolement steken doordat nooit toereikende verbindingen tussen het centrum van Dakar en Pikine werden gerealiseerd. Aanvankelijk bestonden er geen goede autosnelwegen die Pikine met het centrum van Dakar verbonden, vandaag is de capaciteit van de wegen veel te laag voor het hoge bevolkingsaantal van Pikine. Voor de inwoners van Pikine blijft het centrum van Dakar dus tot op vandaag 'la ville à guichets fermés'.⁶²

3. Kinshasa: *Chefs de terre* en de terugkeer van het prekoloniale gewoonterecht

Net als in Dakar, werd in Kinshasa weinig van de postkoloniale masterplannen voor de oostelijke stadsuitbreiding, de *ville est*, van de Franse Mission d'Urbanisme (MFU), uitgevoerd. De ruimtelijke ontwikkeling van de stad na de onafhankelijkheid verliep dan ook in hoofdzaak op een ongeplande manier. In deze microstudie tonen we aan dat er desondanks geen strikte scheiding bestond tussen formele en informele procedures voor landverdeling in Kinshasa, maar dat die beide vaak samengingen.

De laissez faire attitude van de Congolese autoriteiten

De langdurige aanwezigheid van de Franse Mission d'Urbanisme (MFU) in Kinshasa, van 1965 tot 1977, staat in schril contrast met het verwaarloosbare effect dat MFU op de stedelijke ontwikkeling van Kinshasa had. De exponentiële groei van de stad na de onafhankelijkheid in 1960 volgde allesbehalve de lijnen die MFU in haar masterplannen uitzette.⁶³ Een van de belangrijkste oorzaken hiervan was het gepolitiseerde karakter van MFU. Zoals aangetoond in hoofdstuk 6 diende MFU zowel voor de Fransen als voor de Congolese bestuur in hoofdzaak andere belangen dan stadsontwikkeling. Het Franse team van stedenbouwkundigen droeg hierdoor weinig bij aan de ontwikkeling van de stad. De grote bouwprojecten die op het optreden van MFU volgden, waren zelfs een belangrijke financiële aderlating voor de Congolese staatskas en een ondersteuning van een corrupt regime.⁶⁴

60. Tall (2009), pp. 221-233.

61. Precht (2003), p. 3, p. 12. Volgens Precht is het moeilijk een duidelijk onderscheid te maken tussen 'informeel' en 'gewoonterechtelijk'. Beide termen worden vaak door elkaar gebruikt. Zo wordt bij informele grondtransacties, wanneer geen gewoonterechtelijke autoriteit aanwezig is, vaak beroep gedaan op het gewoonterecht. Door de sterk ingeburgerde mix van informele, gewoonterechtelijke en formele procedures, is het weinig realistisch, aldus Precht, te geloven dat een formeel geschreven recht, zoals in het Westen en officieel ook in Dakar, ooit zal worden toegepast in Dakar.

62. Hier wordt uit de titel van het boek *La Ville à Guichets Fermés? Itinéraires, Réseaux et Insertion Urbaine* van Antoine et al. (1995) geciteerd.

63. Net voor de onafhankelijkheid had Kinshasa 402.500 inwoners, in 1975 was dat reeds meer dan 2 miljoen.

64. Een gelijkaardige analyse maakt Trefon (1989), p. 29: 'The projects undertaken, again costly for Zaïre as a whole, have little value for the country's development and in many cases form economic or social enclaves.'

De ongeplande verstedelijking van Kinshasa na de onafhankelijkheid zorgde aanvankelijk voor een grote verdichting van de koloniale stadswijken. Toen deze geen capaciteit meer hadden, vestigden vele inwoners zich ook in de onbebouwde gebieden die de koloniale wijken van elkaar scheidden, en in de periferie van de koloniale stad. Daarbij kwamen velen terecht in de moerassige zones in de vlakte van Kinshasa en op de zuidelijke en westelijke heuvels rond de bestaande agglomeratie, langsheen de belangrijke handelsroute naar Matadi en Boma. Beide zones werden door MFU voor bebouwing als ongunstig beschouwd, gezien het gevaar op overstroming en bodemerosie, maar het uitblijven van de implementatie van MFU-plannen voor de oostelijke stadsuitbreiding dwong de bewoners zich er toch te gaan vestigen. De zone die in het masterplan van MFU als extensiezone (*ville est*) werd voorzien, zou ook nooit een ongeplande verstedelijking kennen. Dit komt hoofdzakelijk doordat dit gebied door de luchthaven en militaire domeinen volledig van de bestaande stad was afgescheiden.⁶⁵ Ook werd het gebied ook nooit voorzien van de meest elementaire infrastructuur en voorzieningen. Daardoor was het een weinige aantrekkelijk plaats om te gaan wonen, zowel voor inwoners van het centrum van Kinshasa als voor de talrijke nieuwkomers die na de onafhankelijkheid uit het binnenland van Congo naar de stad emigreerden. Vele immigranten woonden vaak eerst bij kennissen of familie in het centrum voordat ze overgingen tot de koop van een eigen perceel bij een dorpsoudere of *chef de terre* met wie ze vaak een etnische origine deelden.⁶⁶ Deze aankoop van een perceel was een belangrijke stabiliserende factor voor de inwoners, omdat ze dan geen maandelijkse huur meer hoefden te betalen en in hun eigen voedselproductie konden voorzien. Het betekende echter vaak ook een verwijdering uit het centrum naar meer perifere gebieden.⁶⁷ Dit ambivalente fenomeen waarbij exclusie uit de stad gepaard ging met opwaartse sociale mobiliteit, was trouwens niet alleen van toepassing op immigranten, maar tevens op jonge gezinnen waarvan beide partners in Kinshasa geboren waren.

De socioloog Paul Raymaekers is één van de weinigen die dit fenomeen in de onmiddellijke jaren na de onafhankelijkheid heeft bestudeerd. Geheel in de tijdsgeest van 1964 sprak hij daarbij over 'le phénomène de squatting de Léopoldville' (afb. 95).⁶⁸ Zoals Raymaekers zelf aangaf, was 'squatting' toen een recente term in het vocabularium van de sociologie. Voor een definitie van het begrip beriep Raymaekers zich op het 'Rapport sur la situation sociale dans le monde', uitgegeven door de Verenigde Naties in 1959, waarin *squatting* werd voorgesteld als een sterk opkomend stedelijk verschijnsel in 'des régions peu deve-

65. De luchthaven en militaire domeinen fungeren nog steeds als een stop op de verstedelijking in oostelijke richting. Toch hebben zich recentelijk ook immigranten voorbij de luchthaven van Ndjili gevestigd. Het is zeer waarschijnlijk dat het gebied vroeg of laat zal verstedelijkt worden, omdat de vlakte van Kinshasa en de heuvelruggen er om heen langzamerhand een complete verzadiging bereiken.

66. Mukoka Nsenda (1970) gaat uitvoerig in op de rol van etniciteit bij de verdeling van percelen. Ook Gondola (1997), p. 302-307, raakt de thematiek kort aan in zijn boek *Villes Miroirs: Migrations et Identités Urbaines à Brazzaville et Kinshasa 1930-1970*.

67. Raymaekers (1963), pp. 202-204.

68. Raymaekers (1963), p. 178. Raymaekers belicht in de eerste plaats de sociale aspecten van *squatting* en niet de ruimtelijke. Omdat hij wel precies beschrijft hoe *squatters* te werk gaan bij de aankoop van een perceel en de bouw van hun huis, biedt het werk van Raymaekers veel informatie voor een ruimtelijke analyse.

loppée du monde'.⁶⁹ Het verschijnsel hield in dat *squatters*, het armste segment van de snel groeiende bevolking, zich op vacante terreinen in de stad vestigden, zowel in de periferie als in het stadscentrum, zonder over een officiële eigendomstitel te beschikken. Daarbij stelde Raymaekers, verder bouwend op het rapport van de VN, dat wat de praktijk van *squatting* in Kinshasa betreft:

'Le sens premier – beaucoup plus restreint- [du squatting] signifie: "le fait de s'approprier un terrain". Dans le cas particulier de Léopoldville [Kinshasa] nous noterons que c'est par l'appropriation illégale de terrains que c'est manifestée cette "zone des cabanes et des baraques située à l'intérieur de la ville proprement dite que, n'ayant presque aucun caractère urbain si ce n'est la densité de peuplement et le fait que les habitants se livrent à des occupations de type urbain.'⁷⁰

Hoewel Raymaekers dus de feitelijke illegaliteit van de *squatting* onderstreepte en dringende overheidinterventie nodig achtte om de *squatters* te stoppen of zijn minst te ondersteunen, stelde hij tevens:

'Le jour où une mesure "provisoire" est enfin en état de recevoir le squatter et sa famille, ce jour est également celui qui marque pour le squatter le début d'une existence nouvelle. Une vie meilleure – ou plutôt moins mauvaise – se dessine pour ses miséreux: "Ne voyez-vous pas que cela est heureux pour nous?", affirmait à l'enquêteur un squatter nouvellement installé en lui faisant admirer la zone de squatting. Pris sous cet angle, le squatting constitue sans aucun doute un "mieux social", – tout marginal soit-il.'⁷¹

Deze visie van Raymaekers contrasteerde erg met die van MFU, die een repressief overheids-optreden eiste tegenover de praktijk van *squatting*, omdat *squatting* de implementatie van zijn masterplannen ondermijnde. Ogenscheinlijk stond MFU daarmee op dezelfde lijn als de Congolese autoriteiten die in 1966 alle grond nationaliseerden. Op die manier verwierf de overheid de volledige controle over het grondgebruik in de stad om, althans volgens het officiële discours, een meer egalitaire landverdeling mogelijk te maken. Alle grond zou vanaf dan worden toegewezen aan de bewoners die voor een bepaalde termijn een gebruiksrecht verkregen. Deze landwet of wet *Bakajika* van 1966 maakte zowel een einde aan de koloniale grondpolitiek als aan het traditionele gewoonterecht.⁷²

69. Raymaekers (1963), p. 179.

70. Raymaekers (1963), p. 180.

71. Raymaekers (1963), p. 203-204. Raymaekers eindigt de zin evenwel met een niet onbelangrijke nuance: 'Encore qu'il convienne de remarquer que l'arrivée des squatters mieux nantis que leurs prédécesseurs tend à diminuer la valeur sociale de squatting.' In verband met de noodzaak aan overheidsovername, stelt Raymaekers verder: 'L'accroissement constant de la densité de la population dans la zone de squatting ne fait que mieux ressortir l'urgence des mesures à prendre, tant sur le plan sociologique que sur ceux de l'habitat et de l'infrastructure. Sur le plan financier il est bien certain que le coût des mesures à prendre augmentera considérablement en fonction des délais mis à prendre ces mesures. Toute mesure d'organisation du squatting devra tenir compte à la fois de la situation existante, de l'expansion démographique de la population du milieu urbain en moyenne et longue période, des moyens matériels et humains dont on dispose.'

72. De wet *Bakajika* van 1966 wordt grondig besproken door Pain (1983), p. 148. In verband met deze landwet, zie ook hoofdstuk 6.

In de koloniale periode werden Afrikanen in de steden gehuisvest in gebieden die buiten het gewoonterecht vielen, de zogenoemde ‘centres extra-coutumiers’ of ‘cité indigènes’. Voor de creatie van deze ‘centres extra-coutumiers’ consulteerde de koloniale administratie in de meeste gevallen de oorspronkelijke bezitter van de grond en onderhandelde ze over een overdracht. Alle grond in de ‘centres extra-coutumiers’ werd na de verkoop eigendom van de staat, en de inwoners beschikten er enkel over een gebruiksrecht voor een korte periode die werd vastgelegd in een *livret de logeur*.⁷³ Daarin werd een beschrijving van het perceel opgenomen en de naam van de bewoner.

Dit *livret de logeur* was in feite een tijdelijke verblijfsvergunning. Het herinnert aan het koloniale beleid waarbij aan Afrikanen slechts een voorlopige plek in de stad werd verleend. Het systeem van de *livrets de logeur*, dat in de onmiddellijke jaren na de onafhankelijkheid van kracht was gebleven, werd afgeschaft door de wet *Bakajika* van 1966.⁷⁴ De *livrets de logeur* konden na de aanneming van de nieuwe landwet door de bewoners bij de elf gemeentehuizen die Kinshasa telde, wel kosteloos worden omgeruild in een nieuwe vergunning.⁷⁵ Deze vergunning gaf toegang tot een ongelimiteerd gebruiksrecht voor aanvragers met de Congolese nationaliteit, en een 25-jarig gebruiksrecht voor buitenlanders. Aan beide soort vergunningen werden verschillende belastingen verbonden.

Indien men echter niet in het bezit was van een *livret de logeur*, wat het geval was voor de vele immigranten die zich na de onafhankelijkheid in de stad hadden gevestigd, diende men op de kadasterdienst een kadasternummer aan te vragen dat moest goedgekeurd worden door de bevoegde diensten van het Stadhuis van Kinshasa. Met deze gegevens kon dan bij het gemeentehuis van de wijk een perceelsfiche worden aangevraagd, dat pas na een lange en dure procedure, van onder meer perceelsbezoek, terreinafbakening en procesverbaal, door het Stadhuis met een vergunning werd bekrachtigd. Voor de bouw van een woning diende een bijkomende procedure te worden doorlopen, die uitmondde in een bouwvergunning waaraan een verplichting verbonden was om binnen de drie jaar te bouwen.

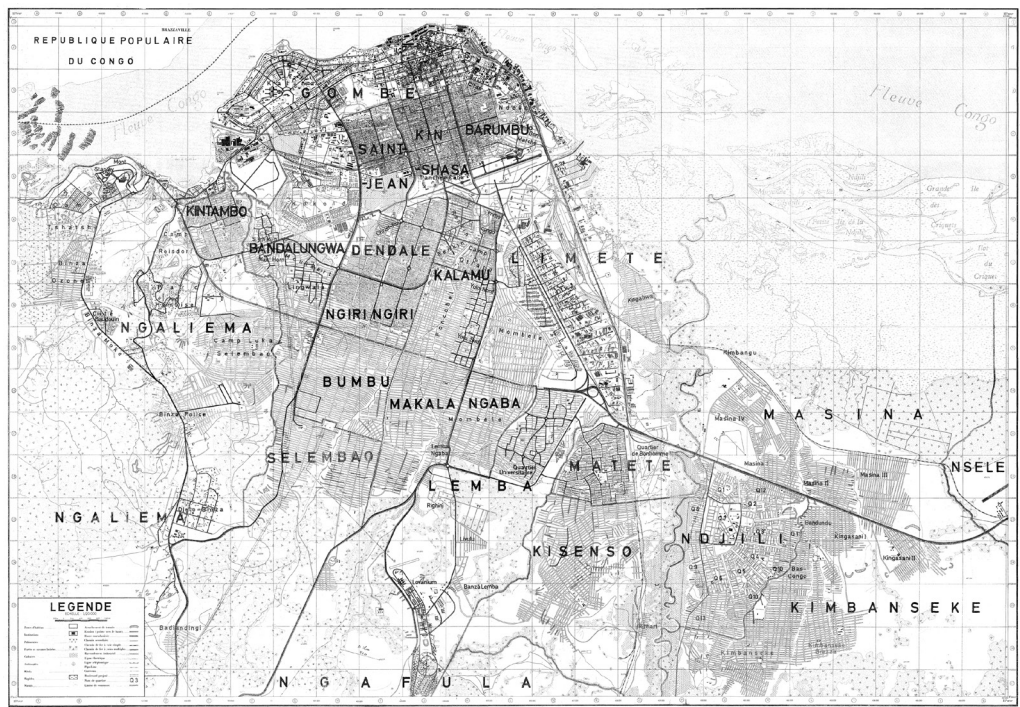
De nieuwe wet negeerde alle oude grondeigendommen in de perifere zones van de stad die tijdens de koloniale periode onder het gewoonterecht vielen, maar die nu door de verstedelijking waren ingehaald. De grond was daar in de meeste gevallen in het bezit van *chefs coutumiers* of *chefs de terre*, erfgenamen van vroegere dorpschefs, die de grond volgens het gewoonterecht verdeelden en aan de dorpsbewoners verpachtten.⁷⁶ De overheid gaf na de uitvaardiging van de landwet van 1966 deze *chefs de terre* niet meer een tegemoetkoming als ze in het bezit wilde komen van hun grond, zoals gebruikelijk was in de koloniale tijd. Met deze wet respecteerde de overheid het gewoonterecht niet en nationaliseerde ze

73. Capelle (1947), p. 38.

74. De landwet van 1966 werd in de eerste helft van de jaren 1970 verschillende keren verscherpt, met als hoogtepunt de ‘zaïranisation’ van 1973. Al in 1967 werden de ‘livrets de logeur’ vervangen door perceelsfiches, in 1973 werden ze ook afgeschaft. Voor meer uitleg over deze wetgeving, zie Yabili (1975).

75. In 1957 werd Kinshasa verdeeld in elf ‘communes’ of gemeentes. Onder Mobutu werd niet meer over ‘communes’, maar over ‘zones’ gesproken. Elke ‘zone’ beschikte over een eigen burgemeester en gemeentehuis (‘maison de la zone’). Het Stadhuis van Kinshasa stond boven de elf gemeentehuizen. Vandaag bestaan er 24 gemeentes in Kinshasa. In verband met de organisatie van het gemeentebestuur in Kinshasa, zie: Mulumba (1968).

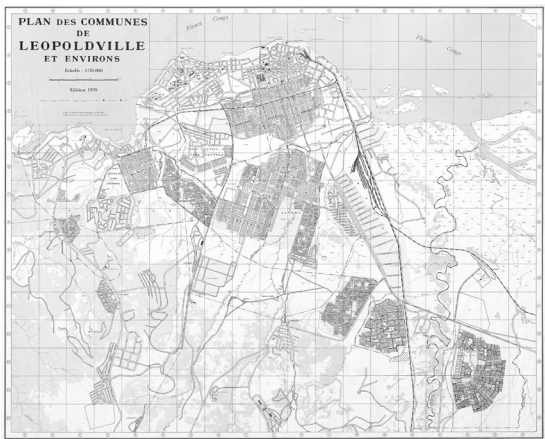
76. De Saint Moulin (1971), pp. 83-119.

Kinshasa, 1975 | Afbeelding 96

Op deze kaart van Kinshasa van 1975 is te zien hoe alle bufferzones die de koloniale (satelliet)wijken van elkaar scheidde (zie de kaart van 1959 op afb. 88, onderaan in het klein afgebeeld) in de vijftien jaar na de onafhankelijkheid volledig dicht slibden door de bouw van ongeplande wijken, zoals Bumbu, Makala, Ngaba, Selembao, Kisenso en Kimbanseke.

Plan de la Ville de Kinshasa, 1975, Bron: Koninklijke Bibliotheek van België

hun grond. Het gevolg was dat de wetgeving niet alleen de vele immigranten, maar ook de traditionele *chefs de terre* die al jaren in en om Kinshasa woonden, in de illegaliteit duwde.

In de praktijk voerde de Congolese overheid echter tevens een gedoogbeleid en tolereerde ze de toe-eigening van grond in zones die MFU vrij wou laten van bebouwing of een andere bestemming wou geven. Dit *laisser faire* van de Congolese overheid was natuurlijk de goedkoopste vorm van stedenbouw: de bewoners moesten zelf voor hun huisvesting zorgen en grootschalige investeringen van overheidswege bleven uit. In bepaalde zin toonde dit het onvermogen van de overheid om de bevolkingsgroei van Kinshasa ruimtelijk te ordenen.

Toch was er meer aan de hand, want het *laisser faire* zat al voor een groot stuk in het discours van Mobutu, die in één van zijn eerste toespraken als president van Congo indirect zijn steun verleende aan de *squatters* toen hij stelde:

‘Chaque famille doit pouvoir trouver à se loger convenablement. La construction de nouveaux logements, pour héberger les jeunes ménages est une condition absolue de la solidité des liens familiaux aussi bien que de la valeur de l’éducation des enfants.’⁷⁷

Hoewel Mobutu in zijn toespraak niet letterlijk voor een gedoogbeleid had gepleit, werd dit, zoals de geograaf René de Maximy stelde, wel zo door de inwoners van Kinshasa, de Kinois, geïnterpreteerd: ‘Pour les Kinois cette phrase justifie toutes les initiatives personnelles et lucratives antérieures. C’est un encouragement.’⁷⁸

De uitspraken van Mobutu, die niet los kunnen worden gezien van een stevige dosis populisme, zorgden ervoor dat in de praktijk weinig mensen rekening hielden met de nieuwe landwet van 1966 of de stedenbouwkundige plannen van MFU als ze zich ergens in de stad wilden vestigen. Ook de studie van Raymaekers lijkt dit gedoogbeleid van de Congolese overheid te bevestigen. Hoewel Raymaekers melding maakte van enkele gewelddadige overheidsoptredens tegenover de *squatters* in de wijk Lemba in 1960 en de wijk Ndjili in 1961, stelde hij:

‘L’absence de mesures pratiques de la part des pouvoirs publics, à la suite de ces incidents semble indiquer que le fait du squatting est virtuellement admis par les pouvoirs publics: “Un fait est plus fort qu’un Lord Maire”.’⁷⁹

Chefs de terre en de verkaveling van de stad

Dat de Congolese overheid een gedoogbeleid voerde ten opzichte van de *squatters*, betekende echter niet dat mensen zich zomaar ergens in de stad konden vestigen. Voor de verwerving van een perceel konden ze niet om de plaatselijke *chefs de terre* heen. Deze verkavelden en verkochten hun grond, zowel in het centrum als in de periferie van de stad, waarover ze volgens het gewoonterecht beschikten. Voor een groot deel deden ze dat omdat ze vreesden

77. Uit het ‘Manifeste de la Nsele’ van Mobutu, uitgesproken op 20 mei 1967.

78. De Maximy (1984), p. 153.

79. Raymaekers (1963), p. 210.

Kinshasa, 1965 | **Afbeelding 97**

Om de latere van de vroegere wijken in Kinshasa te onderscheiden, kan worden gekeken naar de graad van vegetatie en dichtheid van bebouwing. Op de bovenste luchtfoto met woonwijken uit 1975 zijn nog verschillende lege en zanderige kavels te zien. De luchtfoto in het midden toont een wijk die in 1975 ongeveer een vijftiental jaar oud was. Hoewel veel woningen nog in aanbouw zijn, is de dichtheid van bebouwing er al veel hoger en de vegetatie dichter dan op de bovenste luchtfoto. Op de onderste foto van een wijk die in 1975 reeds een dertigtal jaar oud was, zijn bijna alle percelen ingevuld en zijn de bomen volgroeid.

Graduele inbesitzname percelen en variërende dichtheid vegetatie, 1965, Bron: Pain (1984) op basis van een luchtfoto van 1975 (Institut Géographique du Zaïre)

hun eigendom anders verloren te zien gaan door de grondnationalisering die er zat aan te komen.⁸⁰ In tegenstelling tot deze *chefs de terre*, meestal behorend tot het Bahumbu-volk, waren de *squatters* vaak niet eens op de hoogte van de feitelijke illegaliteit van hun acties, waardoor de term *squatting* eigenlijk eerder van toepassing was op de *chefs de terre* dan op hen. Hoe deze *chefs de terre* Kinshasa in de postkoloniale periode verkavelden, blijkt uit de uitgebreide sociologische en sociaalgeografische onderzoeken van Paul Raymaekers (1963), Léon de Saint Moulin (2010, org.1969), Jean Flouriot (1980), Marc Pain (1983) en René de Maximy (1984) uit de periode tussen 1960 en 1985.

De *chefs de terre* verkavelden hun grond op de manier van de koloniale Afrikaanse wijken, met hun rasterstructuur van straten. Dit koloniale patroon werd nagenoeg volledig aangehouden. Het raster bestond uit percelen van 23 bij 25 meter. Om de tien tot vijf percelen liepen rechte parallelle straten door de wijk, om elke twee percelen waren er eveneens rechte zijstraten die de hoofdstraten loodrecht kruisten.⁸¹ Dit had tot gevolg dat deze ‘ongeplande’ wijken ruimtelijk relatief goed gestructureerd waren en, hoewel precair, niet het karakter van een *bidonville* hadden, zoals de Saint Moulin in 1969 al aangaf:

‘Dans les cas meilleurs, la voirie spontanée prolonge les voies préexistantes ou se développe en perpendiculaires et parallèles à celles-ci. Le résultat est toujours monotone et des quartiers entiers sont aujourd’hui relativement isolés à Kinshasa. Mais les lotissements spontanés n’étaient pas sans qualité. Nulle part, il n’y a des bidonvilles; partout, les parcelles s’alignent le long de rues au tracé assez régulier et il n’est pas rare qu’une emprise très large ait été réservée pour quelques grandes avenues.’⁸²

Maar omdat riolering- en grondwerken minimaal bleven, dienden de *chefs de terre* veel meer rekening te houden met de topografie van het terrein. Hierdoor ontstonden op verscheidene plaatsen afwijkingen in het raster: de straten kregen een kleine knik zodat ze evenwijdig liepen met de hoogtelijnen of ze werden loodrecht op de rivieren gericht zodat gebruik kon gemaakt worden van hun natuurlijke afwatering.

Na verkoop van het perceel zorgden de nieuwe bewoners voor de afbakening van hun terrein en voor een kleine woning in het midden. In vele gevallen plaatsten ze alleen een bord met hun naam. Dit bord fungeerde als ‘marque d’occupation’, in afwachting van de tijd dat ze over de middelen beschikten om aan de bouw van hun woning te beginnen.⁸³ De woningen werden in de meeste gevallen opgetrokken van duurzame materialen.⁸⁴ Naarmate

80. ‘Le plus fréquemment ce sont des chefs de terre BaHumbu qui, profitant de l’occasion de vendre à bon prix des terres qui tôt ou tard auraient été domanialisées, se sont décidés à lotir leurs propriétés et à les réaliser.’ Raymaekers (1963), p. 201. Raymaekers benadrukte dat het soms gebeurde dat *squatters* zich zonder aankoop van een perceel vestigden in de stad. In dat geval ging het echter quasi nooit over grond die op één of andere manier toebehoorde aan een *chef de terre*, maar meestal over overheidsland (‘Domaine’) of particuliere grondeigendommen (‘Concessions’).

81. Raymaekers (1963), p. 206.

82. De Saint Moulin (2010), p. 232.

83. Raymaekers (1963), p. 202.

84. Met duurzame materialen bedoelen we naast baksteen, dakpannen en golfplaten, in deze context ook traditionele duurzame materialen, zoals leemmortel en adobesteel, in tegenstelling tot gerecupereerde materialen zoals karton of planken. De Saint Moulin (2010), p. 232. Zie hiervoor ook: Kayitenkore (1967), pp. 327-353.

Kinshasa, 2008 | **Afbeelding 98**

Percelen waarover een twist is ontstaan in Kinshasa, bijvoorbeeld omdat een dorpsoudere ze aan verschillende kopers verkocht, dragen op de ommuring het opschrift 'cette parcelle n'est pas à vendre'. Met dit opschrift willen de kopers een claim op het perceel leggen zodat het niet nogmaals wordt verkocht door de dorpsoudere. In sommige gevallen willen ze toekomstige kopers ook verwittigen van het dubieuze karakter van de grondeigendom.

Opschrift 'cette parcelle n'est pas à vendre', 2008, Bron: foto auteur

er geld beschikbaar kwam, werd de woning in stappen met nieuwe vertrekken uitgebreid zodat een binnenplaats werd gevormd. Dit langdurige bouwproces zorgde ervoor dat niet alleen de meest recente wijken een vrij onaf karakter hadden.⁸⁵ De oudere en nieuwere wijken kunnen echter van elkaar worden onderscheiden doordat de oudere een veel dichtere vegetatie hadden (en hebben) van bomen en moestuinen (afb. 97).⁸⁶

Een minder positieve ontwikkeling deed zich voor toen in de politieke chaos na de onafhankelijkheid speculanten zich ten onrechte als *chef de terre* voordeden. Zij verkochten stukken grond die niet aan hen toebehoorden. Dit leidde in vele gevallen tot dubbele verkoop. Het probleem stelde zich overigens ook wanneer de grondgebieden van de *chefs de terre* elkaar overlaptten en verschillende *chefs* hetzelfde perceel verkochten, met ruzie over wie de rechtmatige eigenaar was als gevolg. Percelen waarop verschillende claims bleven bestaan, dragen tot op vandaag het opschrift 'cette parcelle n'est pas à vendre' (afb. 98).⁸⁷

De ondersteunende rol van de gemeentes

De grote inbreng van de *chefs de terre* in het verstedelijkingproces van Kinshasa maakt dat van een spontane toe-eigening van de ruimte in de stad eigenlijk geen sprake was. De vorm van stedenbouw die bij hun praktijk hoorde, werd niet van bovenaf gepland en hield zich niet aan de wetgeving, wat velen er toe brengt te spreken van 'informele stedenbouw'. Deze term is echter verwarrend, want door het toedoen van de *chefs de terre*, die gebruik maakten van een eigen systeem, resulteerde het uitblijven van de formele stedenbouw allerm minst in chaotische krottenwijken of deplorabele *bidonvilles*, die vaak met de term 'informeel' worden verbonden.⁸⁸ Eigenlijk is het zelfs onjuist te spreken over informele stedenbouw, omdat de werking van de *chefs de terre* op verscheidene momenten werd ondersteund door de officiële instanties.

Zo werd na de uitvaardiging van de nieuwe landwet van 1966 het koloniale systeem van *livrets de logeur* voor de verwerving van percelen voortgezet, hoewel het formeel was afgeschaft. Dit kwam doordat de nieuwe procedure te omslachtig was en het Stadhuis van Kinshasa compleet onvoorbereid was om die in te voeren. Het beschikte enkel over kadastrtekeningen van de koloniale wijken en er werden geen nieuwe kadastrtekeningen aangeemaakt.⁸⁹ Het gevolg was dat de nieuwe wettelijke procedure bijna niet werd nageleefd. Uit

85. In verband met dit proces van zelfbouw in Kinshasa, zie Canel et al. (1990).

86. Deze vegetatie is uitzonderlijk belangrijk voor de voedselproductie. Pain (1983), p. 197.

87. In de portretten die Pain (1983), pp.152-153, van de *chefs de terre* en de immigranten maakte, komen verschillende claims aan bod. Uit ons onderzoek blijkt dat vandaag nog steeds talloze conflicten over grond bestaan. Cuyvers (2006) toont aan dat ook om andere redenen, zoals familievetes of schulden, claims op land bestaan.

88. In de eerste decennia na de onafhankelijkheid was het aantal krottenwijken vrij klein in Kinshasa. Onder krottenwoningen worden in deze context woningen verstaan die volledig zijn opgebouwd uit afvalmaterialen en zich bevinden op een toegeëigend perceel en niet op een (informeel) verworven perceel. De aanhoudende bevolkingsgroei gecombineerd met het compleet uitblijven van formele huisvestingsinitiatieven hebben in de laatste decennia echter voor een grote opkomst van krottenwijken in Kinshasa gezorgd. Toch blijkt uit ons onderzoek in 2007 en 2008 dat ook in deze wijken de meeste krottenwoningen verhuurd worden of deel uitmaken van één of ander pachtstelsel.

89. Ons onderzoek in de kadastrdienst van Kinshasa in 2008 wijst uit dat dit bovendien tot op heden grotendeels het geval is.

onderzoek van Marc Pain blijkt dat er in 1974 10.000 percelen in de stad bijkwamen, terwijl er door het Stadhuis slechts 401 vergunningen werden afgegeven.⁹⁰

In de praktijk bleven de elf gemeentehuizen en zelfs het Stadhuis van Kinshasa de *livrets de logeur* verdelen. Het Stadhuis verdeelde in hoofdzaak *livrets de logeur* die van toepassing waren op de gekadastreerde, koloniale wijken en legaliseerde die nadien zoals de wet dat toeliet. Op die manier werd de dure en arbeidsintensieve vergunningsprocedure ontlopen. In de wijken in de periferie van de stad, waar het grootste deel van de bevolking woonde, kochten de bewoners een perceel bij een *chef de terre* die hen rechtstreeks voorzag van *livret de logeur* of hen een betalingsbewijs bezorgde dat in het gemeentehuis van de wijk kon worden ingewisseld voor een *livret de logeur*.⁹¹ Zowel de *chefs de terre* als de gemeentehuizen beschouwden het *livret de logeur* dus als een eigendomstitel die bij verkoop van het perceel aan de nieuwe eigenaar kon worden overgedragen, terwijl het eigenlijk alleen over een gebruiksrecht ging uit de koloniale tijd.

In feite deed zich een zeer merkwaardige evolutie voor: de *livrets de logeur* die tijdens de koloniale periode enkel werden uitgereikt voor de ‘centres extra-coutumier’ die buiten het gewoonterecht vielen, werden nu gebruikt door de *chefs de terre* om hun gewoonterecht te bezegelen. Naast de officiële wetgeving ontstond dus een parallel systeem van regels en wetten dat een combinatie vormde van prekoloniale praktijken, koloniale wetgevingen en post-koloniale machtsstructuren. Dit parallelle systeem van landverdeling was in tegenstelling tot het officiële systeem bij iedereen bekend en het werd op grote schaal gevolgd. Bij de meeste gemeentelijke diensten was het niet eens mogelijk de zaken volgens de legale procedures te regelen.⁹²

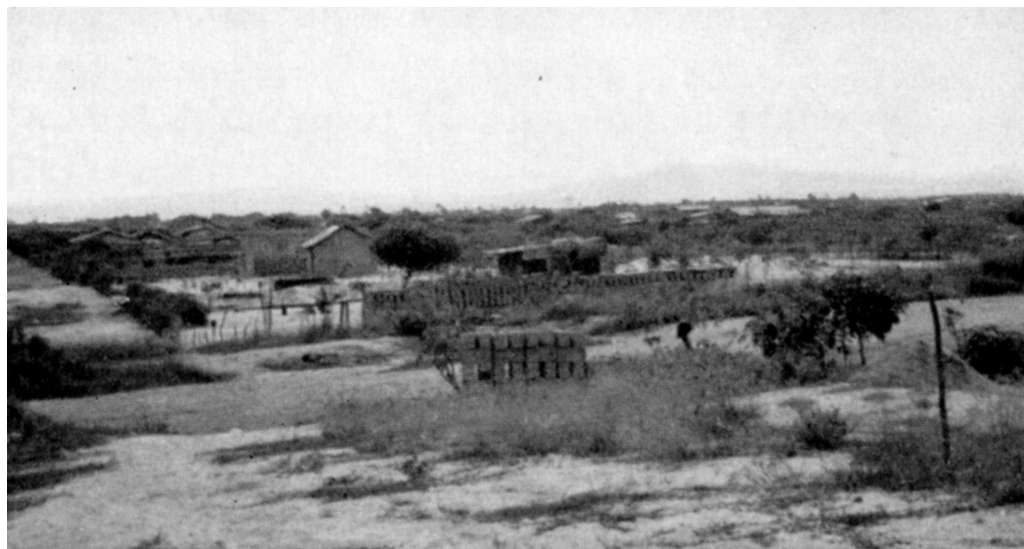
Hoewel dit parallelle systeem, dat zich vrijwel in alle sectoren van de samenleving vestigde en in de volksmond *coopération* werd genoemd, op corruptie en cliëntelisme was gebaseerd, bood het desalniettemin een antwoord op een nijpend woningtekort.⁹³ Op lange termijn zorgde het uitblijven van alle overheidsinterventie evenwel voor een continue achteruitgang van de stedelijke basisinfrastructuur en een verscherping van de sociale tegenstellingen (afb. 99). Dit parallelle systeem was immers vooral voordelig voor een kleine, maar machtige en rijke elite, die het geld had om alle procedures naar haar hand te zetten en zich in luxeuze *gated communities* te vestigen, zoals Joli Parc en Ma Campagne.

90. Hoewel Pain geen verdere uitleg verschaft, is het waarschijnlijk dat vooral buitenlanders het officiële parcours volgden, omdat zij niet met de *chefs de terre* vertrouwd waren. Pain (1983), p. 149.

91. In sommige gevallen verstrekke het gemeentehuis enkel een perceelsfiche die achteraf in het Stadhuis werd omgeruild voor een *livret de logeur*. Het Stadhuis ging echter bijna nooit over tot een legalisering, omdat er geen kadasterplannen voor de perifere wijken bestonden. Daardoor kregen de meeste percelen daar nooit een officieel statuut. Dit bleek uit ons onderzoek aan de kadasterdienst van het Stadhuis in Kinshasa in 2008 en uit ons interview met Marc Pain in 2009 in Parijs.

92. Omdat de officiële instituties niet of gebrekkig functioneerden, zou men de indruk kunnen krijgen dat de stad gezag van bovenaf ontbeerde. De stad werd echter met harde hand bestuurd, met name door de gouverneur en de president, die via verschillende mechanismen zichzelf verrijkten en de crisis in stand hielden.

93. In verband met dit parallelle systeem van *coop(ération)*, zie Devisch (1994), p. 16; Piermay (1997), p. 13, Nzeza Bilakila (2004), pp. 33-46.

Afbeelding 99 | Kinshasa, 1961

Op deze foto is te zien hoe de bewoners na aankoop van hun perceel bij een plaatselijke *chef de terre* hun kavel inrichtten op hun eigen tempo en in overeenstemming met hun financiële draagkracht. De percelen die nog maar recentelijk werden verkocht, beschikken vaak over niet meer dan een afsluiting als bewijs van inbezitname. Op vele percelen liggen stenen te wachten totdat de eigenaar er genoeg heeft verzameld om over te gaan tot de bouw van een huis.

Bouw van woningen in ongeplande wijken, Kinshasa, 1961, Bron: Raymaekers (1964)

Ook op andere vlakken ontstond een wisselwerking tussen de ‘informele’, maar algemeen erkende *chefs de terre* en de formele instanties. Vaak voorzagen de gemeentehuizen de *chefs* van een landmeter voor de verkaveling in percelen en in sommige gevallen kwam de kadasterdienst van het Stadhuis de percelen registreren.⁹⁴ De *chefs de terre* verkochten niet alle percelen maar hielden op strategische locaties een aantal kavels vrij waarop de gemeentelijke instanties in samenspraak met de *chefs* openbare voorzieningen zoals een markt, een school of een kerk bouwden.⁹⁵ Hoewel asfaltering en riolering van de wegen in de meeste perifere wijken zo goed als ontbraken, werden wel geregeld watertappunten en in sommige gevallen elektriciteitsnetwerken door de bewoners aangelegd, die daarbij werden ondersteund door de gemeentehuizen. Dit toont aan dat er in Kinshasa geen strikte breuklijn bestond tussen formele en informele stadsontwikkeling. In feite was het zelfs andersom, formele en informele initiatieven ondersteunden elkaar frequent in het postkoloniale verstedelijkingsproces van de stad.

4. Dar es Salaam: Nationalisering en de afrekening met Aziatische *landlords*

In tegenstelling tot in Senegal en Congo lag de klemtoon van het postkoloniale beleid van Tanzania na de onafhankelijkheid meer op rurale dan op stedelijke ontwikkeling. Dit was al tijdens de koloniale periode het geval, en net als toen trachtte het bestuur de stadsgroei zoveel mogelijk in te dijken, onder meer via repatriëringen.⁹⁶ De filosofie achter het door president Nyerere gelanceerde *Ujamaa Socialism* was dat door de ontwikkeling van de landbouw en de uitbouw van dorpsgemeenschappen (‘ujamaa’ betekent letterlijk vertaald ‘familyhood’ of het ‘uitgebreide gezin’) een egalitaire samenleving kon worden gesticht die economisch onafhankelijk van het buitenland zou zijn.⁹⁷ Stedelingen werden beschouwd als de parasieten van dat nieuwe samenlevingsmodel.⁹⁸ Bij de verhuizing naar hun nieuwe dorpsgemeenschappen, *ujamaa villages*, kwamen echter veel mensen toch in de steden terecht. Het anti-stedelijke beleid zorgde zo voor een sterke groei van de steden, in de eerste plaats van Dar es Salaam, zonder dat die gepaard ging met grote investeringen (afb. 100). In deze microstudie zullen we aantonen hoe de maatregelen die in de steden getroffen werden allesbehalve de stadsgroei konden op vangen. Bovendien droegen ze niet bij aan een meer egalitaire ontwikkeling, maar versterkten ze bestaande segregatiepatronen en lagen ze aan de basis van nieuwe.

94. ‘Dans certains cas, le chef de terre se fait aider par un géomètre ou un agent du cadastre. Il exige parfois que les constructions soient en dur.’ Pain (1983), p. 189. Zie ook Raymaekers (1963), p. 202.

95. Raymaekers (1963), p. 207. De Saint Moulin (2010), p. 232.

96. In verband met de koloniale repatriëringcampagnes voor en na de onafhankelijkheid, zie Burton (2007).

97. Het *Ujamaa Socialism* werd voorgesteld in de *Arusha Declaration*. Die verscheen eerst in het Swahili en werd later vertaald en opgenomen in *Freedom and Development* van Nyerere (1973). Julius Nyerere loodste Tanganyika in 1961 naar de onafhankelijkheid. Nadat ook Zanzibar onafhankelijk werd, sloot het zich in 1964 aan bij Tanganyika en werd Tanzania gevormd. In 1977 fuseerde de Tanganyika African National Union (TANU) van Nyerere met de Afro-Shirazi Party (ASP) uit Zanzibar tot Chama Cha Mapinduzi (CCM). Voor een politieke geschiedenis van Tanzania, zie Iliffe (1979).

98. Brennan (2012), p. 221.

De status quo van de woningcrisis

Een van de belangrijkste premissen van het postkoloniale beleid in Tanzania was het doorbreken van de raciale en sociaal-economische barrières uit de koloniale tijd, en het beëindigen van elke vorm van uitbuiting. Om een einde te stellen aan de sociale ongelijkheid die de koloniale samenleving in de steden had voortgebracht, stelde president Nyerere ingrijpende maatregelen voor, waaronder nieuwe stedenbouwkundige plannen, een nieuwe landwet en de oprichting van de National Housing Corporation (NHC). Geen van de drie strategieën zou echter doeltreffend blijken, in de eerste plaats omdat de uitvoering ervan mank liep. Voor de uitvoering van de masterplannen die door Canadese stedenbouwkundigen voor Dar es Salaam werden opgesteld, werden nooit noemenswaardige budgetten vrijgemaakt. Dit kwam ondermeer doordat Dar es Salaam geen speciale positie in het decentralisatiebeleid van de overheid had.

De climax van de decentralisatiecampagne van de Tanzaniaanse overheid werd bereikt toen in 1972 de gemeentelijke besturen werden afgeschaft en Dar es Salaam in 1973 zijn hoofdstedelijke status aan Dodoma verloor. Met de nieuwe landwet, de *Freehold Titles (Conversion) and Government Leases Act*, werd in 1963 alle grond genationaliseerd.⁹⁹ Nyerere beweerde dat de nieuwe grondnationalisering een terugkeer betekende naar het traditionele gewoonterecht, waarin geen sprake was van particuliere grondeigendommen, maar alle grond gemeenschappelijk was.¹⁰⁰ Hoewel de grondnationalisering de toegang tot grond voor het armere deel van de bevolking moest vergemakkelijken, leidde een hoge graad van misbruik bij de toewijzingen ertoe dat de heersende politieke klasse zich de best gelokaliseerde plekken in de stad, bijvoorbeeld langs de oceaan of in Upanga, een wijk waar tot dan voornamelijk Indiërs woonden, toe-eigende tegen spotprijzen.¹⁰¹

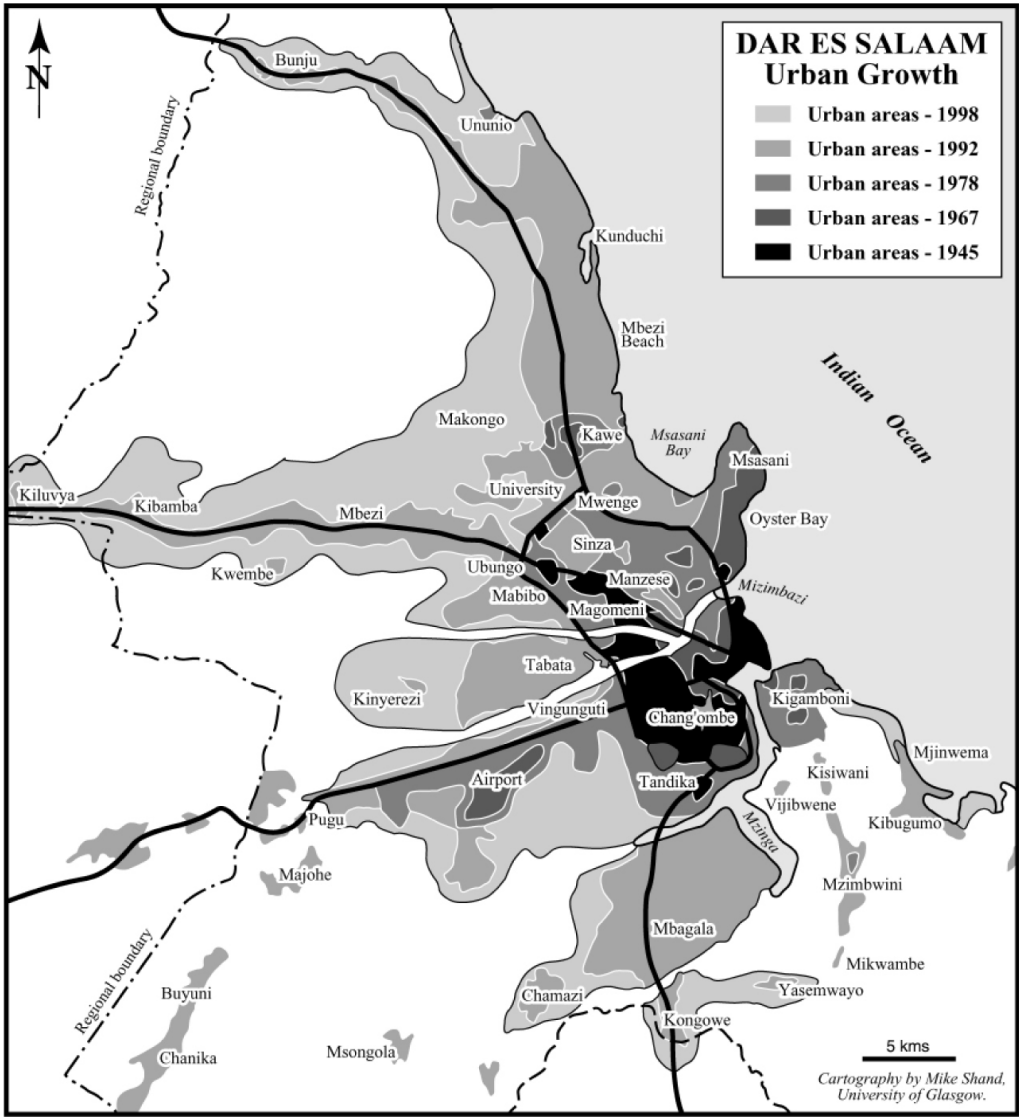
Daarbij werd doorgaans geargumenteed dat een hogere prijs armen zou verhinderen grond te verwerven. In werkelijkheid maakte dit segment van de bevolking door het cliëntelisme en de bureaucratie weinig kans om via het officiële systeem van landverdeling grond toegewezen te krijgen.¹⁰² Tussen 1978-79 en 1991-92 ontving de gemeenteraad van Dar es

99. Eigendomstitels werden door de landwet van 1963 omgezet in een pachtovereenkomst van 99 jaar. Deze pachtovereenkomst werd in 1969 omgezet in *Right of Occupancy* met de *Government Leaseholds (Conversion to Rights of Occupancy) Act*. In feite betrof het een zeer radicale vorm van de *Land Ordinance* van 1923. Die nationaliseerde eveneens alle grond, maar respecteerde bestaande particuliere grondeigendommen. Pas in de jaren 1950 toonde het koloniale bestuur zich bereid om aan Afrikanen eigendomstitels te geven. De nationalistenvragen er echter een manier in om het koloniale bestuur te verzwakken. Met de wetten van 1963 en 1969 werd een einde gemaakt aan dit laatkoloniale initiatief. Voor de *Freehold Titles (Conversion) and Government Leases Act* van 1963 werden grondtransacties tussen Afrikanen en niet-Afrikanen, overwegend Aziaten, slechts per uitzondering en met tussenkomst van de president toegestaan. Deze maatregel had tot doel te verhinderen dat Afrikanen werden uitgekocht door de economisch welgestelde Aziatische bevolkingsgroep. Ook het koloniale bestuur trachtte deze maatregel in te voeren, om de door haar gewenste raciale segregatie te realiseren. In tegenstelling tot het post-koloniale bestuur slaagde ze daar toen niet in, uit angst door de Volkenbond van racisme beschuldigd te worden. Kironde (1997), p. 317.

100. Fimbo (1974), p. 244.

101. Fimbo (1974), p. 252, Kironde (1995), p. 317, Kironde (1997), p. 108.

102. Het officiële systeem van landverdeling was zo ingewikkeld en bureaucratisch, dat het alleen begrijpelijk was voor diegenen die het hadden opgesteld of die het geld hadden om de overheidsfunctionarissen om te kopen. Zie hiervoor: Stren (1982), pp. 67-91. Met de *Leadership Code* van 1967, die politici verbood particuliere eigendommen en ondernemingen uit te baten, werd tevergeefs getracht dit machtsmisbruik een halt toe te roepen.

Dar es Salaam, 1945-1998 | Afbeelding 100

Ruimtelijke groei van Dar es Salaam, 1945-1998, Bron: Briggs & Mwamfupe (2000)

Salaam 261.688 perceelsaanvragen, maar slechts 17.751 (of 6.8 percent) werden toegewezen.¹⁰³ Wanneer percelen wel door de overheid werden toegewezen, zorgde het wanbeheer vaak voor grote onregelmatigheden bij de landverdeling: er werden percelen verdeeld die niet bestonden of die al werden bewoond, in het Swahili *viwanja hewa* genoemd. Daarnaast werden percelen toegewezen aan particulieren voor de bouw van villa's, luxehotels of tankstations in zones die volgens de masterplannen waren voorbehouden voor groen of openbare ruimte, de zogeheten *creations*.¹⁰⁴

Eenzelfde wanbeheer en cliëntelisme paralyseerde ook het na de onafhankelijkheid opgerichte NHC. Zeker vanaf de late jaren 1960 richtte deze semi-publieke vastgoedmaatschappij zich niet op de meest urgente zones en het armste segment van de bevolking, maar op de middenklasse van overheidsfunctionarissen.¹⁰⁵ Toen NHC in 1962 werd opgericht was de belangrijkste doelstelling nochtans het woningtekort binnen de laagste klassen van de samenleving aan te pakken.¹⁰⁶

Daartoe kon het leningen verstrekken en als vastgoedontwikkelaar optreden. Niet alleen wist NHC zijn doelgroep niet te bereiken, er werden ook nooit veel woningen gebouwd. Daarnaast was een groot probleem dat meer dan 70 percent van de in totaal 5.705 woningen die NHC tussen 1964 en 1969 bouwde, deel uitmaakten van een *slum clearance* programma.¹⁰⁷ Dit betekende dat in feite geen extra woningen werden gecreëerd, omdat op dezelfde locatie oude woningen door nieuwe werden vervangen.¹⁰⁸ Het aantal nieuwe woningen lag bovendien gevoelig lager dan de vooropgezette 50.000.¹⁰⁹ Verschillende oorzaken kunnen voor het falen van NHC worden aangeduid: de mank lopende inning van huurinkomsten, een gebrek aan externe fondsen, slecht onderhoud van de woningen, wanbeheer en de daaropvolgende terugtrekking van de overheid uit NHC in 1973.¹¹⁰

Hetzelfde gold voor het National Sites & Services Programme, dat werd opgestart in 1973 en waarbij percelen met voorzieningen als elektriciteit en drinkwater aan bewoners werden toegewezen, met de financiële steun van de Wereldbank. Opnieuw kwamen de kavels in de eerste plaats in handen van politici, ambtenaren en zelfs zakenlui, in plaats van de oorspronkelijke doelgroep van mensen met lage inkomens.¹¹¹

De socialistische retoriek van de overheid kreeg geen ruimtelijke neerslag. De koloniale segregatiepatronen in Dar es Salaam werden na de onafhankelijkheid eerder versterkt dan

103. Kironde (1995b), p. 78.

104. Kironde (1995), p. 405, Kironde (1997), p. 110, Lupala (2002), p. 130. De term *creations* kwam naar voren in onze interviews met L. Kironde en A. M. Hayuma in 2009.

105. Stren (1982), p. 80. Kironde (1995), p. 344.

106. Stren (1982), p. 39.

107. Van het totale aantal woningen gebouwd door NHC, werd 70 % in Dar es Salaam gebouwd. Het betrof voornamelijk huurwoningen. Bron cijfermateriaal: Stren (1982), p. 41 en Kironde (1995), p. 334.

108. Tot overmaat van ramp bleven ontruimde terreinen geregeld leeg omdat huisvestingsprogramma's werden afgelast. Na de *slum clearances* uitgevoerd door NHC ontstonden daardoor vaak gewoon opnieuw ongeplande nederzettingen. Kironde (1995), p. 332.

109. Kironde (1995), p. 334.

110. In 1973 werd de NHC afhankelijk van de pas opgerichte Tanzania Housing Bank (THC). THC concentreerde zich bijna uitsluitend op het verstrekken van leningen en legde de geldstroom zo goed als droog naar NHC. Kironde (1995), p. 338.

111. Dit 'National Sites & Services Programme' stond los van NHC. Kironde (1995), p. 391. In Dakar gebeurde precies hetzelfde, zie eerder in dit hoofdstuk.

afgebouwd.¹¹² Toch ontstonden na de onafhankelijkheid ook nieuwe patronen van residentiële segregatie in Dar es Salaam. Zoals ook in Dakar en Kinshasa het geval was, had dit alles te maken met het ontstaan van parallelle systemen van landverdeling. Hoewel het officiële systeem van landverdeling niet werkte, was ook in Dar es Salaam zo goed als nergens sprake van een ongereguleerde toe-eigening van grond. Zowel arme als rijke inwoners kochten hun perceel bij dorpsouderen volgens het gewoonterecht, een praktijk die illegaal was maar die in de jaren 1960 de groei van de meeste steden in sub-Saharisch Afrika begon te domineren.¹¹³ Hoewel arm en rijk daardoor in dezelfde wijk of straat terecht kwamen, leefden ze volledig gescheiden van elkaar. Een sterke sociale polarisatie tekende de stad.¹¹⁴

Het (multi-)raciale discours van de Tanzaniaanse overheid

Hoewel de president zich als een fervent aanhanger van een multi-raciale samenleving presenteerde, werd de Aziatische bevolking sterk door zijn beleid getroffen. In de eerste plaats de *afrikanisatie* van de administratie en de nationalisering van industrie en handel, twee sectoren waar tijdens de koloniale periode vooral Aziaten in werkten, raakte de Aziatische gemeenschap hard.¹¹⁵ De *afrikanisatie* van de staatsinstellingen, die onder druk van nationalistische bewegingen als TANU reeds in de laatkoloniale jaren door de Britten was aangezet, kostte voornamelijk Goans hun banen. Zij waren op massale schaal door de Duitsers en de Britten aangeworven als *clerks* in de administratie, voornamelijk omdat zij door de Portugese overheersing van hun geboortestreek rond Goa (een deelstaat in India), het katholieke geloof met de kolonisator deelden. In het begin van 1962 waren er 1.170 Afrikanen en 3.282 niet-Afrikanen in de administratie aangesteld. Eind 1962 was het aantal Afrikanen in administratieve functies al gestegen tot 1.821, en niet-Afrikanen gedaald tot 2.902.¹¹⁶

De nationalisering van het productieproces en de handel van goederen en grondstoffen, die naar aanleiding van de *Arusha Declaration* werd ingevoerd, raakte voornamelijk de Ismaeli's (Shia Muslims) uit de Indiase gemeenschap. Deze bevolkingsgroep domineerde sinds oudsher de handel in Zanzibar en Tanzania, maar had haar grip op de economie nog verstevigd nadat hun religieuze leider, de Aga Khan, hen had opgeroepen om tot in de verste uithoeken van Tanzania winkels te openen om financiële zekerheid te verwerven.¹¹⁷ De nationalisering trof daardoor niet alleen rijke Indiërs in de handel en industrie, maar vooral veel eenvoudige winkeluitbaters over het hele land.

112. Het voortbestaan van sociale ongelijkheden en klassenverschillen in het onafhankelijke Dar es Salaam door de corruptie van de heersende klasse, wordt sprekend naar voren gebracht in de politieke roman *The Invisible Enterprises of the Patriots* (oorspronkelijke titel *Miradi Bubuy Wazalendo*) van Gabriel Ruhumbika (1992). Gabriel Ruhumbika was oorspronkelijk een fervent voorstander van het *Ujamaa*-socialisme, maar keerde het uiteindelijke gedisillusioneerde de rug toe.

113. In 1988 woonden volgens Kironde meer dan 70 percent van de bevolking van Dar es Salaam in de 'squatter areas'. Kironde (1995), p. 423. Zie hiervoor ook Briggs & Mwamfupe (1991), p. 319.

114. Onder dit rijke segment van de bevolking, bevinden zich sinds de jaren 1980 tal van expats. Over de invloed van de expatnederzettingen op de ruimtelijke structuur an dar es Salaam, zie Smiley (2010), p. 25.

115. In verband met het onderliggende raciale karakter van de politieke maatregelen, zie Aminzade (2001).

116. Nagar (1996), p. 65.

117. Nagar (1996), p. 69.

Hoewel Nyerere verscheidene malen het niet-rationale karakter van de getroffen maatregelen verdedigde, beschouwde de Aziatische gemeenschap ze toch als een regelrechte afrekening voor de privileges die ze in de koloniale tijd had genoten. Bovendien leefde bij de Afrikaanse bevolking, ondanks Nyerere's oproepen tot verdraagzaamheid en tolerantie, een sterk rancuneus gevoel tegenover Aziaten. Aziaten werden door Afrikanen afgeschilderd als *exploiters*, *bloodsuckers* en *parasites*.¹¹⁸ Afrikanen verweten Aziaten met het koloniale bestuur te hebben gecollaboreerd en hen ook na de onafhankelijkheid te exploiteren, ondermeer door het innen van te hoge huurprijzen. Doordat Aziaten Afrikanen in hun strijd voor onafhankelijkheid slechts sporadisch hadden bijgestaan, geen huwelijken of zelfs vriendschappelijke relaties met Afrikanen aangingen, maar op zichzelf leefden en economisch in een superieure positie zaten, was dat algemene gevoel van wantrouwen en antagonisme van Afrikanen tegenover Aziaten ontstaan.¹¹⁹

Deze vijandigheid was al in 1961 naar boven gekomen tijdens het *Citizen Debate*, waar bepaald werd wie en tegen welke voorwaarden recht had op het Tanzaniaanse burgerschap. Veel Afrikanen trokken de loyaliteit van de Aziaten aan de nieuwe natie in twijfel, omdat veel Aziaten toen de Britse of Indiase nationaliteit boven de Tanzaniaanse verkozen.¹²⁰ Ook het gegeven dat vele Aziaten meer dan een nationaliteit trachtten te verkrijgen of verschillende nationaliteiten over de gezinsleden verdeelden, wat hen toeliet gemakkelijk handel te voeren of het land uit te vluchten, riep wantrouwen op bij Afrikanen, in de eerste plaats omdat zij niet over die mogelijkheden beschikten.

De animositeit werd zeer concreet nadat op Zanzibar een schrikbewind tegenover Aziaten werd ingevoerd en president Idi Amin van Uganda begin jaren 1970 Aziaten gewelddadig het land uitjoeg. Ook in Tanzania, in Dar es Salaam en Tabora, vonden enkele dodelijke incidenten plaats, maar in vergelijking met Zanzibar en Uganda bleef het geweld beperkt.¹²¹ De terreur tegenover Aziaten op Zanzibar en de nationalisering van Aziatische winkels (*dukahs*) op het platteland tot *Ujamaa* coöperaties zorgde voor een massale instroom van Aziaten uit het binnenland van Tanzania naar de steden, in de eerste plaats naar Dar es Salaam.

De Building Acquisition Act van 1971

Hoewel het politieke klimaat voor Aziaten in Tanzania begin jaren 1970 nooit eerder zo ongunstig was, stond de meest agressieve maatregel nog op het programma. Op 22 april 1971 werden met de uitvaardiging van de *Building Acquisition Act* alle gebouwen met een waarde boven de 100.000 shillings genationaliseerd die niet of niet volledig werden bewoond door hun eigenaars (afb. 101).¹²² De nieuwe wet was met andere woorden gericht

118. Brennan (2002), p. 326.

119. Nagar (1995), p.78.

120. Dit was mogelijk omdat de Aziaten als 'British subjects' werden beschouwd.

121. Na massale slachtpartijen op Zanzibar lanceerde India een fonds om Indiërs te helpen uit Zanzibar te vluchten. Nagar (1995), p.80.

122. 100.000 shillings (destijds ongeveer 5.000 pond) zou vandaag circa 10.000 euro waard zijn. Fimbo (1974), p. 252.

Dar es Salaam, 2011 | **Afbeelding 101**

Alle woningen en appartementen die naar aanleiding van de *Building Acquisition Act* van 1971 werden genationaliseerd kregen een opschrift van de National Housing Corporation (NHC). Vooral in de Aziatische wijk dragen vele van de huizen een dergelijk NHC-opschrift.

Opschrift NHC-woning, Dar es Salaam, 2011, Bron: website Bashir Nkoromo (URL zie bibliografie)

op alle gebouwen die verhuurd werden en was een aanval op een klasse van huiseigenaars (*landlords*), zoals ze destijds werden genoemd. De *Building Acquisition Act* werd razendsnel door het parlement goedgekeurd en door TANU voorgesteld als ‘an important milestone in Tanzania’s progress towards socialism’.¹²³ De wet was immers ‘designed to eradicate landlordism’.¹²⁴ De bevoegde minister verklaarde dat *landlords* nog steeds te veel privileges genoten en stelde dat ‘the opportunity still remains for exploiters to get high rents on large buildings in the cities’.¹²⁵ De wet was vrij van raciale termen, maar was overduidelijk gericht op de Aziatische *landlords* in het stadscentrum van Dar es Salaam. Niettegenstaande het gegeven dat in de stad ook een belangrijke klasse van Afrikaanse *landlords* bestond, werd deze bijna volledig gevrijwaard, omdat hun Swahili-huizen de prijs van 100.000 shillings niet oversteegen.¹²⁶ Afrikanen reageerden euforisch op de bekendmaking van de wet en organiseerden een feestelijke optocht doorheen de stad, inclusief de Aziatische wijk die zwaar door de maatregel was getroffen.¹²⁷ Aziaten daarentegen wachtten bang de publicatie van de lijst van genationaliseerde gebouwen af in de *Sunday News*.¹²⁸ Onmiddellijk na het verschijnen van de lijst, startte de politie de inbeslagname van gebouwen, vaak zonder dat de eigenaars hun bezittingen konden verwijderen.¹²⁹

De *Building Acquisition Act* bracht tussen 1971 en 1973 in totaal 2.994 gebouwen met een opgetelde waarde van 500 miljoen shillings in handen van de Registrar of Buildings, een orgaan dat later werd geïntegreerd in de National Housing Corporation (NHC).¹³⁰ Meer dan 96 percent van de gebouwen behoorde toe aan de Aziatische gemeenschap. Slechts 97 van de genationaliseerde gebouwen waren in bezit van Afrikanen, en na de nationalisering werden de meeste daarvan aan de eigenaars terugbezorgd.¹³¹ Ongeveer de helft van de onteigende panden bevond zich in Dar es Salaam.¹³² Hoewel het vooral over woongebouwen ging, werden ook Aziatische scholen, moskees en commerciële gebouwen genationaliseerd.¹³³ Vooral de Ismaeli-gemeenschap werd door de nationalisering zwaar getroffen. Belangrijke notabele families, zoals de Karimjee Jivanjee familie, verloren al hun bezittingen en bijna alle familieleden ontvluchtten het land.¹³⁴

Toch werden niet alleen rijke zakenlui door de nieuwe wet getroffen, vele honderden appartementen die door de Aziatische middenklasse gebouwd waren onder het *Aga Khan Housing*

123. Nagar (1996), p. 70. Nagar citeert uit de krant *The Standard* van 23 en 24 April 1971.

124. Nagar (1996), p.70. Nagar citeert uit de krant *The Standard* van 23 en 24 April 1971.

125. Stren (1975), p. 49. Stren citeert de Minister of Lands, Housing and Urban Development.

126. In verband met de klasse van Afrikaanse *landlords*, zie hoofdstuk 9.

127. Brennan (2012), p. 1.

128. Brennan (2012), p. 1.

129. Campbell (1999), p. 189.

130. Mwita (1978), p. 190. Vele gebouwen in de Aziatische wijk dragen sindsdien een NHC-opschrift met nummer. In eerste instantie verwierf de Registrar of Buildings de gebouwen. Dit orgaan werkte nauw samen met NHC en werd in de jaren 1990 geïntegreerd in NHC. In wat volgt worden ze beiden samengebracht onder NHC.

131. Mwita (1978), p. 194.

132. In totaal werden in Dar es Salaam 1.578 gebouwen genationaliseerd. Mwita (1978), p. 301.

133. Een aantal scholen en religieuze gebouwen werd later teruggegeven aan de eigenaars.

134. Campbell (1999), p. 189. Campbell kon het archief van de Karimjee familie inkijken en schatte het verlies van de familie op minimum zeven miljoen shillings. Het ironische was dat de Karimjee familie na de onafhankelijkheid de Karimjee Hall had geschenken aan de Tanzaniaanse overheid. Het gebouw fungeerde sindsdien als parlamentsgebouw.

Scheme in de laat-koloniale jaren, werden tevens genationaliseerd.¹³⁵ Hoewel die appartementen vaak een waarde hadden lager dan 100.000 shillings, werden ze onteigend omdat de verkoop van appartementen in een appartementengebouw als illegaal werd beschouwd, daar dergelijke transacties niet in overeenstemming zouden zijn met de voorwaarden van het *Right of Occupancy*.¹³⁶ Via deze omweg werd de totale waarde van het appartementengebouw in rekening gebracht en de oorspronkelijke eigenaar, die de appartementen had verkocht, onteigend.

Daarnaast werden ook meer dan 5.300 huurders bedreigd die in kleine appartementen woonden die toebehoorden aan gegoede Aziatische zakenlui, maar die door de wet werden genationaliseerd.¹³⁷ De massale onteigening veroorzaakte een schokgolf in de Aziatische gemeenschap.¹³⁸ Aziaten beschuldigden de Tanazaniaanse overheid van racisme en bestempelden het *Ujamaa*-socialisme als anti-Aziatisch. De overheid trok zich echter niets aan van de aantijgingen en verklaarde dat de 'discontented minority can get out', en 'the government would not stand in its way'.¹³⁹

Een van de meest markante nationalisering was het door de Aga Khan pas opgerichte gebouw van de Investment Promotion Services (IPS), een financiële instelling die ondermeer leningen verschaftte voor de bouw van nieuwe woningen voor Aziaten. Met de oprichting van de IPS in februari 1971, in aanwezigheid van de Aga Khan en president Nyerere, wilde de Aga Khan de raciale onrusten verkleinen door de Ismaeli-populatie van Tanzania te stimuleren zich permanent en als volwaardig Tanzaniaanse burgers in het land te vestigen.¹⁴⁰ Na de nationalisering van het IPS-complex adviseerde de Aga Khan de Ismaeli-gemeenschap zo snel mogelijk het land te verlaten.¹⁴¹ In het half jaar volgend op de grootschalige nationalisering verlieten meer dan 40.000 Aziaten het land.¹⁴²

Het doorbreken van raciale segregatiepatronen in het centrum van Dar es Salaam, de feitelijke grondslag van het harde overheidsingrijpen, was echter weinig succesvol. Dit was voor een belangrijk deel een gevolg van de grote corruptie binnen de National Housing Corporation (NHC), die de genationaliseerde gebouwen verwierf. NHC besliste namelijk na de nationalisering dat Aziatische huurders, bij wijze van compensatie, in hun appartementen konden blijven, indien ze hun maandelijks huur overmaakten aan NHC in plaats van aan de oorspronkelijke *landlords*.¹⁴³ Veel Aziatische huurders bleven door deze regeling

135. Nagar (1995), p. 70.

136. Nagar (1996), noot 97.

137. Mwita (1978), p. 301

138. De ontzetting binnen de Aziatische gemeenschap over de *Building Acquisition Act* wordt sprekend beschreven in de roman *The Gunny Sack* van Vassanji (1989).

139. Nagar (1996), p. 70. Nagar citeert uit de *The Standard* van 8 juni 1971.

140. Brennan (2002), p. 2, Nagar (1996), p. 70.

141. Volgens Nagar bestaan er geruchten dat de Aga Khan, de religieuze leider van de Ismaili's, daarop een overeenkomst gesloten zou hebben met de eerste minister van Canada. Ismaili's zouden tegen gemakkelijke voorwaarden naar Canada kunnen emigreren in ruil voor investeringen van de Aga Khan in Canada. In elk geval werd Canada, na Groot-Brittannië, het belangrijkste toevluchtsoord van de Aziatische gemeenschap uit Tanzania. Nagar (1996), p. 70.

142. Nagar (1995), p. 87.

143. Stren (1975), p. 43.

Afbeelding 102 | Dar es Salaam, 1973

Deze luchtfoto toont Kariakoo twee jaar nadat de *Building Acquisition Act* van 1971 de *building boom* van de jaren 1950 volledig stillegde. Met uitzondering van de bouw van een nieuw marktgebouw (in het midden van Kariakoo, zie ook afb. 104) werden tot 1985 zo goed als geen nieuwe gebouwen gerealiseerd en bleef Kariakoo overwegend uit Swahili-huizen bestaan (onderaan de foto).

Luchtfoto Kariakoo, Dar es Salaam, 1973, Bron: Ministry of Lands, Department of Mapping and Surveys, Dar es Salaam

ook na de uitvaardiging van de *Building Acquisition Act* in hun appartementen wonen. Veel generationaliseerde appartementsblokken kwamen bovendien in de handen van particulieren, die ze voor een spotprijs van NHC hadden verworven.¹⁴⁴ Hoewel daardoor in principe een *afrikanisatie* van het centrum mogelijk werd, verhuurden de nieuwe Afrikaanse eigenaren hun appartementen vaak door aan Aziaten, soms zelfs de oorspronkelijke eigenaars. Het centrum van Dar es Salaam bleef daardoor niet alleen overwegend Aziatisch, de Aziatische *landlords* waren gewoon vervangen door Afrikaanse *landlords*.¹⁴⁵

Het belangrijkste gevolg van de *Building Acquisition Act* van 1971 voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad, was dat alle investeringen in de bouwwereld compleet stil vielen. Niemand was nog geneigd te investeren in vastgoed, omdat alle gebouwen met een waarde van meer dan 100.000 shillings meteen door de overheid in beslag zouden worden genomen. Door de maatregel kwam de bouwactiviteit van de laatkoloniale jaren in Kariakoo en het stadscentrum plots tot een einde.¹⁴⁶ De *Building Acquisition Act* van 1971 had dan ook een algemeen verval van de stad tot gevolg.¹⁴⁷ Pas in 1985, toen president Nyerere in het laatste jaar van zijn ambtsperiode van meer dan 20 jaar, verkondigde dat de *Building Acquisition Act* niet langer noodzakelijk was, leefde de bouwwereld in Dar es Salaam terug op. Deze beslissing kwam er nadat IMF door de zware en onoplosbare economische crisis waarin Tanzania was beland, had aangedrongen op 'structural adjustments' en een liberalisering van de markt.¹⁴⁸ Omdat Aziaten en Arabieren nog altijd een stuk kapitaalkrachtiger waren dan Afrikanen, ontptopten die zich als de motor achter de *building boom* die na deze liberalisering tot stand kwam. In de ogen van de Tanzaniaanse autoriteiten verschoof hun positie van 'uitbuiters' en 'afpersers' naar 'partners in ontwikkeling'.¹⁴⁹ Onder impuls van de Aziatische en Arabische investeringen transformeerde het stadscentrum en Kariakoo na 1985 in een razend tempo (afb. 103). Dit werd verder gestimuleerd doordat de overheid na de liberalisering voor het eerst in de geschiedenis ook gebruiksrechten voor lange de termijn in Kariakoo uitreikte. Daaraan koppelde de overheid de voorwaarde dat de oude Swahili-huizen door hoogbouw werden vervangen. Gezien Afrikanen zich dit meestal niet konden permitteren, zorgde dit ervoor dat vele Afrikanen zich genoodzaakt zagen zich door Aziaten en Arabieren te laten uitkopen. Ook in Kariakoo, waar de sociaal-economische druk op de woningmarkt door Aziaten en Arabieren al van de interbellumperiode dateerde, werden hierdoor de raciale en sociaal-economische segregatiepatronen na de onafhankelijk-

144. Kironde (1995), p. 343.

145. Ook de handel bleef na de massale exodus gedomineerd door Aziaten. Dit kwam doordat de Aziaten die niet de middelen hadden om het land uit te vluchten, toch nog steeds een stuk welgestelder waren dan de Afrikaanse bevolking. Volgens Nagar waren het voornamelijk Aziaten uit de Ithna Asheri en Hindu-gemeenschap die de leemte in de commerciële sector opvulden die de Ismaili's hadden achtergelaten. Nagar (1996), p. 71.

146. Luchtfoto's van het Ministry of Surveys en interview met de architect B. Amuli in 2009.

147. Kironde (1995), p. 314, Stren (1975), p. 50.

148. De liberalisering werd geïmplementeerd door de opvolger van Nyerere, president Ali Hassan Mwinyi. In verband met de gevolgen van de liberalisering in Tanzania, zie: Tripp (1997), pp. 37-39, Moyer (2003), pp. 216-222.

149. Het economische overwicht dat Aziaten na de liberalisering hadden, vertoonde veel gelijkenissen met de koloniale situatie. Uit onvrede hiermee vroegen Afrikanen in de jaren 1990 opnieuw om een *indigenization* ('afrikanisatie'). Nagar (1995), p. 98.

Afbeelding 103 | Dar es Salaam, 2004

Toen in 1985 de *Building Acquisition Act* werd opgeheven, ontketende zich een ware *building boom* in Kariakoo. Vandaag zijn op enkele uitzonderingen na bijna alle Swahili-woningen in Kariakoo (afb. 103) vervangen door appartementsblokken.

Luchtfoto Kariakoo, Dar es Salaam, 2004, Bron: website B.J. McMorrow (URL zie bibliografie)

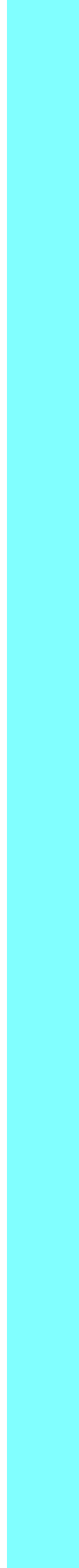
heid niet verbroken. Afrikanen die al generaties in Kariakoo gevestigd waren, werden door dit mechanisme naar de periferie van de stad geduwd.¹⁵⁰ De rand van de stad kreeg dus, zoals ook in Dakar en Kinshasa het geval was, een sterke toestroom zowel vanuit de stad zelf als vanaf het platteland.

150. Kironde beweert dat in 1987 al een derde van de oorspronkelijke bewoners uit Kariakoo was vertrokken. Kironde (1995), p. 473.

EPILOOG

Epiloog

Posities en reflecties

De Afrikaanse stad als palimpsest

Hoewel het Afrikaanse continent bij velen nog steeds uitsluitend het beeld van ongerepte natuur of primitieve dorpsgemeenschappen oproept, wordt Afrika nochtans ook gekenmerkt door verschillende grote steden met een bruisende stedelijke cultuur. De filosoof Kwame Anthony Appiah stelt hierover: 'For me and for so many of Africa's people, the continent's name evokes not the forest or the savanna or the desert that so many Europeans and North Americans imagine, but cities such as Accra, Freetown, Lagos, Lomé, Harare, Johannesburg and Tangiers'.¹ De veronderstelling dat Afrika een weinig geürbaniseerd continent is, is een hardnekkig westers vooroordeel dat reeds een lange voorgeschiedenis kent. Zo betoogt de historica Catherine Coquery-Vidrovitch in de inleiding van *African urban spaces in historical perspective* (2005) over de Europese kolonisatie van het Afrikaanse continent: 'It was not the Africans who were strangers to the city, [...] the colonizers were definitely strangers to the African city'.² De laatste jaren merken we in tal van domeinen een toenemende aandacht voor de Afrikaanse stad die dit vooroordeel stilaan ondermijnt. Met dit boek willen we hieraan een bijdrage leveren. We hebben ervoor gekozen om dit te doen door middel van een uitgesproken historisch perspectief op de stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad.

Natuurlijk bestaat 'de' Afrikaanse stad niet. Het is een verzamelnaam voor steden op het Afrikaanse continent die elk hun eigen specificiteit hebben. Een comparatieve benadering laat toe om voorbij het unieke karakter waarover elke stad beschikt te kijken en parallellen te onderscheiden tussen steden. In dit boek worden Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa onder de loep genomen. Hoewel verscheidene fragmenten, zoals de statige regeringsgebouwen,

1. Appiah (2011), p. 11.

2. Coquery-Vidrovitch (2005a), p. xxxiii.

de stadsparken en de brede boulevards ons, als westerse toeschouwer, bekend kunnen voorkomen, zijn andere aspecten, zoals het rasterpatroon van onverharde straten met steeds dezelfde eenverdiepingshuizen, erg verschillend van wat we associëren met het beeld van de stad. Geconfronteerd met deze complexe gelaagdheid van de Afrikaanse stad, omschrijft de antropoloog Filip De Boeck Kinshasa sprekend als een 'palimpsestuele realiteit, een amalgaam van diverse historisch gegroeide componenten waarvan de ontstaansgeschiedenis zich niet langer meer zo maar laten achterhalen, en waarvan de betekenissen bijgevolg voortdurend onderwerp zijn van onderhandeling'.³ Door onze expliciete keuze voor een historisch perspectief willen we betogen dat, hoewel de historische componenten in de hedendaagse Afrikaanse stedelijke ruimte inderdaad vaak moeilijk te traceren zijn, de studie ervan ons begrip van hoe de stad vandaag functioneert gevoelig kan vergroten. Dit komt omdat veel van de historische componenten tot op vandaag de stad blijven organiseren. Zo bepaalt de duale structuur van de gesegregeerde koloniale stad nog steeds in belangrijke mate de fysieke en mentale mobiliteit van de inwoners. 'Je vais en ville' kondigt bijvoorbeeld zowel in Kinshasa als Dakar een bezoek aan de voormalige Europese wijk aan.

Voor elk van de drie gekozen steden hebben we een aantal van de historische componenten van de stedelijke ruimte ontleed. Dit hebben we gedaan door de stedelijke ruimte te benaderen vanuit het perspectief van diverse actoren die een rol hebben gespeeld in haar totstandkoming, gaande van stedenbouwkundigen tot stadsbewoners. Daarbij ging onze aandacht vooral naar de wisselwerking tussen deze actoren, aangezien de stedelijke ruimte slechts het resultaat is van hun onderhandelen. Vaak worden deze actoren in aparte studievelden benaderd: terwijl architecten en stedenbouwkundigen het voorwerp vormen van een architectuurhistorische benadering, worden de stadsbewoners vanuit sociaaleconomisch en cultureel perspectief bekeken door stadshistorici. Door een interdisciplinair aanpak toe te passen komt het volledige proces van de totstandkoming van de stedelijke ruimte aan bod: van diegenen die ze bedacht en uitgevoerd hebben, tot diegene die ze gebruiken en contesteren.

De staat van verval in acht nemend waarin nogal wat Afrikaanse steden zich vandaag bevinden, vragen velen zich af of er ooit wel stedenbouwkundige plannen voor die steden werden opgemaakt. Zoals we in deze studie hebben aangetoond, werden voor Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa talloze stedenbouwkundige plannen opgemaakt. De studie ervan vraagt echter om andere methodieken dan deze die in de westerse stedenbouwgeschiedenis gebruikelijk zijn: niet zozeer de stedenbouwkundige modellen die aan de grondslag liggen van die plannen verschillen van de Westerse, maar wel de ideologische context waarin ze werden ontwikkeld en ingezet.

3. De Boeck (2005), p. 38. Voor de notie van palimpsest, zie Genette (1997): 'By definition, a palimpsest is a written document, usually on vellum or parchment, that has been written upon several times, often with remnants of erased writing still visible.' Voor de notie van palimpsest als metafoor van de stedelijke ruimte, zie Sébastien Marot in de inleiding van Corboz (2001): 'Le territoire..., serait de plus en plus manifestement affecté et défini par des structures multiples: d'une part les traces déposées par les générations successives, de l'autre les dispositifs superposés par les logiques et les autorités variées qui se partagent aujourd'hui son aménagement.'

In het tweede deel van dit boek, *Editing the City*, hebben we daarom bekeken hoe stedenbouwkundige plannen werden aangepast aan segregationistische doelstellingen. Tussen de drie steden hebben we opmerkelijke overeenkomsten in vormen van *editing* aangetoond, zoals bijvoorbeeld het gebruik van de bouwreglementering voor de realisatie van het cordon sanitaire. Deze overeenkomsten wijzen erop dat stedenbouwkundige expertise niet alleen de as van moederland-kolonie of donor-ontwikkelingsland volgde, maar dat er ook een transnationale uitwisseling van stedenbouwkundige kennis binnen het Afrikaanse continent bestond. De Afrikaanse stedenbouw kende dus zijn eigen premissen en randvoorwaarden. In dit boek wordt de Afrikaanse stad dan ook als een studieobject op zich bekeken, zonder dat steeds de behoefte bestaat om de returneffecten voor de westerse stad te onderzoeken.⁴

Tussen stedenbouwkundig plan en concrete stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad gaapt echter, zoals aangetoond in dit boek, een wijde kloof. In die kloof bewegen zich tal van actoren die de stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad mee hebben gevormd, zowel door de stedenbouwkundige plannen te ondersteunen als door zich er tegen te verzetten. Daarin verschilt de Afrikaanse stad niet zozeer van de westerse stad, maar in de Afrikaanse context is de rol die actoren in de totstandkoming van de stedelijke ruimte hebben gespeeld, nog maar weinig in kaart gebracht.

In het derde deel van dit boek, *Making the City*, hebben we de rol van lokale actoren bij de vorming van de stedelijke ruimte in Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa onderzocht. Hoewel er in de Afrikaanse stad, zowel tijdens als na de koloniale periode, inderdaad altijd sprake is geweest van een sterke dominantie (van de kolonisator, van de Afrikaanse politieke elite, van buitenlandse spelers), blijkt uit onze analyse dat de beslissingsstructuur van het bestuur er daarom niet noodzakelijkerwijs meer transparant was, zoals Nezar Alsayyad stelt.⁵ Integendeel was sprake van een zeer complexe bestuurscontext, met een voortdurende bijsturing van de (stedenbouwkundige) plannen als gevolg. Bovendien is uit ons onderzoek duidelijk geworden dat ondanks het structurele machtsonevenwicht, verschillende actoren zonder stem wel degelijk een beslissende rol hadden bij de vorming van de stedelijke ruimte. Dit gebeurde niet alleen door allerlei vormen van protest, maar ook door traditionele ruimtegebruiken.

Als we de Afrikaanse stad willen begrijpen, moeten we dus durven voorbij bepaalde dominante structuren durven kijken, zoals de kolonisering en recenter ook de sociaal-economische crisis. Het is dan pas dat we kunnen zien hoe de Afrikaanse stad functioneert dankzij de *agency* van tal van actoren en dit niet alleen op een abstract niveau maar ook op niveau van haar fysiek componenten.

4. Vele auteurs die de Afrikaanse stad bestuderen, doen dit voor een belangrijk deel om iets over de westerse stad te zeggen. Zo bekijkt Gwendolyn Wright (1991) over de Afrikaanse stad, en algemener de Franse kolonies, als laboratoria voor de Franse stedenbouw. Meer recenter stelt Koolhaas (2000), p. 653, dat Lagos kan worden gezien als een voorafspiegeling van wat de westerse stad te wachten staat.

5. 'Colonial cities are important to understand not because they are so different, but because the politics of decisions in them are more transparent.' Alsayyad bekijkt 'colonial cities' in een zeer brede zin, namelijk daar waar sprake is van een dominantie. Alsayyad (1992), p.5.

Het uiteenleggen van de verschillende historische componenten van de palimpsest die de Afrikaanse stad is, toont verder aan dat de klassieke breukmomenten in de Afrikaanse geschiedenis, zoals de onafhankelijkheid van de voormalige kolonies, vaak minder van belang waren dan in de literatuur wordt aangenomen. Voor de stedenbouwkundige planning van de drie gekozen steden blijkt bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog, met de introductie van de koloniale variëteit van de welvaartsstaat, veel meer dan de onafhankelijkheid een belangrijk schakelmoment te zijn. Een groot deel van het toen geïntroduceerde ontwikkelingsdenken werd immers na de onafhankelijkheid door de nieuwe Afrikaanse naties overgenomen en in hun nieuwe stedenbouwkundige plannen geïntegreerd. Ook kunnen we belangrijke continuïteiten van processen waarnemen als we de gebruikelijke tijdsindeling loslaten. Zo werd bijvoorbeeld duidelijk dat het pre-koloniale grondgebruik, met inbegrip van cruciale aanpassingen, in de drie steden ook tijdens de kolonisatie en na de onafhankelijkheid bepalend was voor de vorming van de stedelijke ruimte in Afrika.

Naar een beeldende geschiedschrijving van de Afrikaanse stad

De mate waarin we de verschillende historische componenten van de palimpsest hebben weten te ontrafelen, is sterk afhankelijk van het beschikbare bronnenmateriaal. In dit onderzoek is in belangrijke mate gebruik gemaakt van nog onontgonnen archiefmateriaal. Dat is op zich erg verscheiden: al dan niet handgeschreven officiële correspondenties en jaarverslagen, administratieve en sociologische rapporten, wetteksten, rechtbankuitspraken, kadasteruittreksels, eigendomstitels, etc. Omdat deze bronnen de officiële stem vertolken, vragen ze om kritisch geëvalueerd en geïnterpreteerd te worden. Een analyse van de landtransfers tussen Afrikanen en Aziaten in Dar es Salaam, waarvan de registraties in de archieven werden teruggevonden, toonde bijvoorbeeld aan dat de Afrikaanse wijk van Dar es Salaam (Kariakoo), in tegenstelling tot wat het Britse bestuur voor ogen had, een grote gemeenschap van Indiërs huisvestte.⁶

Ook door officiële bronnen te confronteren met ander bronnenmateriaal, zoals krantenartikels, reisverslagen, brieven, literatuur en interviews, kan een meer genuanceerd begrip van de geschiedenis worden bekomen. Dit soort van bronnen zijn weliswaar vaak anekdotisch van karakter, maar kunnen niettemin de lectuur op basis van officiële bronnen helpen bijsturen. Zo bleek duidelijk uit interviews die we met de stadsbewoners in Kinshasa hadden dat het officiële systeem van landverdeling na de onafhankelijkheid nooit echt heeft gewerkt. De grond werd er integendeel verkaveld volgens de oude pre-koloniale en koloniale procedures.

Naast tekstuele bronnen hebben we in dit boek ook in belangrijke mate gebruik gemaakt van visuele bronnen. Het beeldmateriaal vormt in dit boek een aparte laag: het is niet alleen illustratief, maar draagt ook fundamenteel bij aan het argument. Zo maakte een analyse van een luchtfoto van Dakar uit 1923 bijvoorbeeld duidelijk dat ook na de

6. Zie hiervoor hoofdstuk 9, microstudie Dar es Salaam.

creatie van het cordon sanitaire en een aparte wijk voor Afrikanen (de Médina), duizenden Afrikanen in de Europese wijk (het Plateau) bleven wonen, terwijl in officiële geschreven bronnen net het tegendeel werd beweerd.⁷ Hier blijkt dus dat beeldmateriaal kan gebruikt worden om leemtes in meer conventioneel, tekstueel bronnenmateriaal bloot te leggen en vastgeroeste denkbeelden te ontwrichten. Op dit vlak bestaat een belangrijk verschil met het gebruik van beeldmateriaal louter voor de ondersteuning van al bestaande inzichten, zoals dat in stadshistorische studies van de Afrikaanse stad vaak gebruikelijk is.⁸

Beeldmateriaal zou ons begrip van de Afrikaanse stad nog op andere manieren kunnen vergroten. Zo beschikt beeldmateriaal over een enorme potentie om de ‘palimpsestuele realiteit’ van de Afrikaanse stedelijke ruimte zichtbaar te maken. Een goed voorbeeld hiervan is de recente praktijk van *mappings*, die ondanks hun naamgeving niet louter uit kaarten bestaan, maar een combinatie zijn van verschillende mediums. In deze *mappings* brengen kunstenaars, architecten of geografen de complexiteit van de actuele Afrikaanse stad op een alternatieve manier in beeld.⁹ Wat echter opvalt is dat in veel van deze *mappings* niet historisch te werk wordt gegaan, terwijl beeld, veel meer dan gelijk welk ander medium ook, zich er net toe leent continuïteiten in de historische ontwikkeling bloot te leggen. Zo presenteerde de Londense architect David Adjaye in 2011 zijn ‘photographical survey of African metropolitan architecture’, een aantrekkelijk ogend zevendelig boek.¹⁰ In het boek brengt Adjaye de 53 hoofdsteden op het Afrikaanse continent in beeld.¹¹ Per stad krijgen we een reeks (vluchtige) foto’s te zien die ons een impressie geven van de complexe stads-landschappen in Afrika. Op geen enkel moment slagen de foto’s er echter in evoluties of processen bloot te leggen die aan de grondslag van de stedelijke ruimte in Afrika liggen. Dat Adjaye daar niet in slaagt, komt voor een groot deel omdat er in het boek geen historische terugkoppeling wordt gemaakt.

Daarnaast is het opmerkelijk dat beeldmateriaal in de Afrikaanse context nog grotendeels te ontdekken valt als bron van historische analyse.¹² Hoewel historici vaak een ‘mistrust and even fear of visual representation’ tonen,¹³ kan een ‘visual turn’ grote potenties

7. Zie hiervoor hoofdstuk 8, microstudie Dakar.

8. Burke (2001).

9. Voorbeelden hiervan zijn: Cuyvers (2007), Borelli (2007) en Adjaye (2011). Catarina Borelli is de enige van de hier aangehaalde voorbeelden die ook een historisch perspectief hanteert.

10. Adjaye (2011).

11. Dit doet Adjaye vreemd genoeg volgens 6 klimatologische zones: ‘The Maghreb’, ‘Desert’, ‘The Sahel’, ‘Forest’ en ‘Savanna & Grassland’. Door de nadruk te leggen op klimaat en geografie als belangrijkste sturende krachten van het continent, in plaats van bijvoorbeeld economie of politiek, ondersteunt Adjaye, ongewild, het westerse vooroordeel dat Afrika een niet geurbaniseerd continent is.

12. Wat de Afrikaanse stadsgeschiedenis betreft gebruikt een aantal historici sinds kort fotografie, gaande van amateurfoto’s tot familieportretten en propaganda, sinds kort als bron voor historische analyse: zie bijvoorbeeld Hayes (2009), De Keyser & Lagae (2011).

13. Tucker (2009), p. 2.

hebben voor historisch onderzoek.¹⁴ Dit is des te meer het geval voor historisch onderzoek naar de stedelijke ruimte, omdat de stedelijke ruimte per definitie een zeer visueel gegeven is dat niet alleen met tekst te vatten is. Enerzijds kan documenterend beeldmateriaal, zoals luchtfoto's, kaarten en inventariserend fotomateriaal van gebouwen en pleinen, dus dienen om ander, meer conventioneel bronnenmateriaal mee te confronteren, zoals in dit boek het geval is. Anderzijds kan een meer complexe stadsfotografie, waarin ook andere dan fysieke realiteiten van de Afrikaanse stad worden blootgelegd, nieuwe vragen voor verder onderzoek opwerpen.¹⁵ De recente *spatial turn* in de stadsgeschiedenis zou hier dus kunnen samengaan met een *visual turn*, zoals gebruikelijk in de architectuur, stedenbouw, geografie en kunst.¹⁶

We kunnen dus tot een markante vaststelling komen met betrekking tot de Afrikaanse stad: terwijl beelden weinig worden gehistoriseerd, wordt de geschiedenis weinig verbeeld. Hier ligt een grote uitdaging om een ander verhaal over de Afrikaanse stad te vertellen. Door de historische componenten van de Afrikaanse stad via beeldmateriaal naar de kijker/lezer te brengen, kan namelijk een connectie worden gerealiseerd tussen het historisch onderzoek naar de Afrikaanse stad en de actuele ontwikkelingen in de Afrikaanse stad. Op die manier zou een interessante kruisbestuiving kunnen ontstaan tussen de hedendaagse fascinatie voor (het beeld van) de Afrikaanse stad en het dynamische studieveld van de Afrikaanse stadsgeschiedenis. Een beeldende geschiedschrijving kan er tevens toe leiden dat historisch onderzoek meer kan dienen als basis voor een boeiend en zinvol debat over de toekomst van de Afrikaanse stad.

14. Mitchell (1995), p. 13.

15. Of met de woorden van Jennifer Tucker (2009): 'The promise and ultimate potential of the historical study of photographs is that it pushes their interpreters to the limits of historical analysis.'

16. Ethington & Schwartz (2006), p. 7.

Annex

A. Biografieën

Arsac, Auguste

Auguste Arsac (°1922-1983) studeerde architectuur en stedenbouw in Parijs (Ecole Polytechnique, l'Ecole des Ponts et Chaussées et l'Institut d'Urbanisme). Daarna gaf hij les op de Ecole Polytechnique en richtte hij het Cabinet Arsac op, een bureau dat voornamelijk was gespecialiseerd in de bouw van bruggen. Vanaf de jaren 1950 maakte hij ook architectuur- en stedenbouwwontwerpen voor koloniale steden in Afrika, waaronder een woningbouwproject in Mounana (Gabon, 1959). Toch was hij voornamelijk actief in Afrika na de onafhankelijkheid, al dan niet in opdracht van de Franse ontwikkelingssamenwerking. Hij werkte ondermeer aan een renovatieproject van de Médina in Dakar (Senegal, 1960) en maakte een ontwerp voor de universiteit van Tananarive (Madagaskar, 1962), een woningbouwproject in Abidjan (Ivoorkust, 1962) en een hotel in N'Djamena (Tsjaad). Vanaf 1960 was hij verbonden met het Secrétariat des Missions d'Urbanisme et d'Habitat (SMUH), waar hij mee het Franse ontwikkelingsbeleid uitstippelde met betrekking tot de stedenbouw in 'tropische gebieden'.

Bron: Verzamelde informatie uit IFA en BEAU-archief.

Ecochard, Michel

'Michel Écochard est né à Paris le 11 mars 1905, et mort à Paris le 24 mai 1985. Il fréquente l'École des Beaux-Arts de Paris de 1925 à 1931. Inscrit dans l'atelier de Paul Bigot puis de Lemaresquier, il est diplômé en 1932. Également architecte et archéologue, il est surtout connu comme urbaniste. Attaché au service des antiquités en Syrie en 1932, il travaille sur les fouilles de Baalbek, dirige des restaurations (temple de Bel à Palmyre, nombreux monuments islamiques). En 1936, il construit le musée de Damas, édifice original dépourvu de tout éclairage direct. Après avoir travaillé au plan d'aménagement de Damas avec les frères Danger, il est nommé directeur du service de l'Urbanisme en Syrie (s'étendant alors au Liban) en 1940, et, à ce titre, dresse le plan d'aménagement de Beyrouth (1943-1944). En 1945, au contact de Le Corbusier et lors d'un voyage aux États-Unis, il découvre les principes de l'urbanisme fonctionnaliste, et, dès 1946, les met en œuvre dans les nombreux plans de villes marocaines (notamment Casablanca, Fès, Rabat, Meknès), en tant que directeur du service de l'Urbanisme du Maroc (succédant à Henri Prost, il occupe cette fonction jusqu'en 1953). Il y propose une politique pour l'habitation des populations musulmanes, fondée sur l'utilisation d'une trame sanitaire surnommée 'trame Écochard', qui permet la densification et l'équipement progressifs des quartiers. Il affirme clairement sa volonté de résorber les bidonvilles. Son ambitieux plan pour Casablanca est approuvé en 1952, mais il refuse de céder aux pressions des lotisseurs et démissionne de son poste. Après la présentation de ses expériences marocaines au 9e CIAM (1953), il travaille notamment au Pakistan (université de Karachi, avec l'Atelier de Montrouge, vers 1954-1959), en Guinée (plan d'aménagement de la ville nouvelle de Sabendé, vers 1956-1958),

en Côte d'Ivoire (université d'Abidjan, avec Bernard Huet, Langley et Sarsar, 1961-1964), au Sénégal (plan directeur de Dakar et du Cap-Vert, 1963-1979), au Cameroun (université de Yaoundé, 1965-1974, chancellerie de l'ambassade, 1972-1975). En France, il intervient notamment en Corse (plans directeurs de Porto-Vecchio, de Bastia); à Martigues (ZUP, 1962-1970, groupe scolaire des Capucins, 1964-1970); il construit la maison de la culture de Nanterre (aujourd'hui théâtre des Amandiers), avec Darras et Samir Abdulac, 1967. Mais son activité reste centrée sur le Liban (indépendant de la Syrie en 1945), où il reprend l'étude du plan de Beyrouth, construisant plusieurs collèges à Beyrouth et à Saïda. En 1965, il projette le Musée national du Koweït et renoue avec la pratique de l'archéologie, peu avant d'être chargé du cours d'urbanisme à l'École des Beaux-Arts de Paris (1967).'

Bron: IFA (Fonds Ecochard), 'Notice rédigée par l'IFA à partir de celle de Monique Eleb' (gepubliceerd in Dictionnaire de l'Architecture du XXe siècle (1996) onder de redactie van J-P. Midant.

Gutton, André

'André Gutton (1904- 1980), architecte diplômé par le gouvernement en 1927 et urbaniste, fut successivement architecte en chef des Bâtiments civils et palais nationaux en 1936, puis architecte en chef de l'Institut de France (1943-1969), architecte en chef de l'Opéra de Paris (1950-1954) et architecte des P.T.T. Il fut également professeur à l'Ecole nationale supérieure des Beaux-Arts (1949-1958) et à l'Institut d'urbanisme de l'université de Paris (1944). Ses "Conversations sur l'architecture" constituent la traduction éditoriale d'un enseignement particulièrement remarqué en son temps.'

Bron: IFA (Fonds André Gutton)

Hancock, Macklin L.

'Born in 1925 in Nanjing, China, Macklin Hancock worked for most of his life at Woodland Nurseries in the city of Mississauga, Ontario. He was a Second World War veteran who flew Spitfires and kept an illustration of the famous plane in his home. After graduating from the University of Toronto with an agricultural degree (Ontario Agricultural College, now University of Guelph) he studied planning and landscape architecture under Dr. Walter Gropius, Lord Holford, and Dr. C. Holmes Perkins at Harvard University. Hancock's first major project led to international recognition as a landscape architect and town planner: beginning in 1953, he was a member of the team that designed the new community of Don Mills. Following his initial success, he became one of the founding members of Project Planning Associates Limited, Toronto, which he was President of for more than forty-five years. He structured Project Planning Associates Limited as a multidisciplinary organization to provide fully integrated consulting services. For many decades, the company's project teams included planners and designers, infrastructure and transportation engineers, landscape architects, and environmental and socio-economic specialists. During his career, Macklin Hancock served as President of the Ontario Association of Landscape Architects and Canadian Institute of Planners. He also received many honours, including a Centennial Medal for Distinguished Service to Canada in 1967 and the Order of Ontario in 2003. His work on projects spans four decades as a planner and designer of developments in Toronto, Bahamas, Kuwait, Pakistan, Australia, China, and many other countries. These projects have included new towns and capital cities, business parks, retail and mixed-use centres, major parks, university campuses and tourist resorts.'

Bron: University of Guelph Library (Macklin L. Hancock - Project Planning Associates Fonds)

Heymans, Maurice

'Maurice Heymans is een markante figuur uit de geschiedenis van de Belgische stedenbouw, die in geschriften, theoretische modellen en concrete plannen de CIAM doctrine naar de Belgische en Congolese realiteit probeerde te vertalen. Hij behoorde tot de eerste lichting afgestudeerden van La Cambre (1929-30) en werd gevormd door J.J. Eggericx en R. Verwilghen. Na zijn afstuderen trok hij direct de aandacht met bijdragen in La Cité, waarin hij pleitte voor een rationele moderne architectuur, en met enkele stedenbouwkundige wedstrijdprojecten: Antwerpen Linkeroever, i.s.m. E. Henvaux (1933), en Dendermonde (1933). Deze projecten tonen een invloed van de toenmalige Russische stedenbouwkundige praktijk, en vooral van het lijnstadmodel waarover Heymans ook publiceerde. Na een activiteit in diverse architectuurbureaus trad hij in dienst bij het ministerie van Openbare Werken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij inspecteur van het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw. Vanaf 1945 werkte hij voor eigen rekening en maakte o.m. een plan van aanleg voor Wilsele. In 1947 reisde Heymans naar Congo, waar hij hoofd-stedenbouwkundige van het gouvernement-generaal werd. Hij zorgde er voor de stedenbouwkundige vertaling van het Tienjarenplan, in zowel schematische stadsmodellen als concrete plannen. Hij hertekende o.a. de bestemmingsplannen voor Leopoldstad van G. Ricquier. Vanaf 1952 werkte hij als zelfstandig architect binnen de florierende vastgoedsector in Leopoldstad en bouwde er imposante woon- en handelscomplexen.'

Bron: Johan Lagae, 'Maurice Heymans', in Van Loo (2003), pp. 349-350

Lambert, Jacques Henri

'Né en 1890. Architecte et urbaniste. Missionné, à sept reprises, pour des travaux d'urbanisme aux États-Unis (New York, Chicago, Washington), 1922-1929, et au Mexique, 1929. Divers travaux d'urbanisme en France, 1929-1930, 1932-1936. Travaux d'urbanisme en Amérique du Sud (Chili, Argentine), 1929-1930. Mission d'urbanisme en Grèce, en Égypte et au Moyen-Orient, 1931 ; au Mexique (plan de Mexico et du district fédéral), 1931-1932. Mission d'urbanisme au Venezuela : plan de la capitale et du district fédéral (en coopération avec l'ingénieur M. Rotival), 1937-1939. Tournée d'urbanisme en Europe du Nord (Pays-Bas, Scandinavie, Allemagne du Nord), et en Europe centrale (Tchécoslovaquie, Suisse). Chargé de mission pour la supervision des plans des villes sinistrées à suite de la guerre dans les départements du Nord, du Pas-de-Calais et d'Indre-et-Loire, 1941-1943. Chargé, en août 1941, par le maire de Lyon, G. Villiers, d'étudier les questions d'urbanisme de la ville de Lyon et de l'ensemble de l'agglomération lyonnaise.'

Bron: Archives Lyon, P.Y. Saunier, 'Les Hommes du Plan à Lyon - Notes Prosopographiques', lopend project

Lopez, Raymond

'Né de parents espagnols, Raymond Jules Lopez est un architecte et urbaniste français du XXe siècle (1904-1966). Après des études à l'École Nationale Supérieure des Beaux-Arts, il est nommé architecte en chef des bâtiments civils et des palais nationaux. Il fut désigné en 1958 pour travailler au plan d'urbanisme directeur de Paris. Sa vision de l'urbanisme était de démolir les constructions existantes et de les remplacer par de nouveaux édifices rationnels et structurés, basés essentiellement sur une répartition verticale. Il participe à de nombreux plans d'aménagement de villes telles que Dakar, Nevers, Sainte-Menhould, Saint-Valery-en-Caux et pour la région nantaise. Il entame l'élaboration des projets urbains des Halles et de Maine-Montparnasse. Il est surtout connu pour le plan d'aménagement de la ZUP du Val-Fourré à Mantes-la-Jolie. En France, Raymond Lopez joue, après-guerre, un rôle décisif dans l'importation d'une culture de l'immeuble de bureau américain. Il fut professeur à l'École Spéciale

d'Architecture, à l'École Nationale des Ponts et Chaussées, puis à l'École Polytechnique.'

Bron: Necrologie uit *L'Architecture d'Aujourd'hui*, waar Lopez vast redactielid was.

Ricquier, Georges

'Georges Ricquier behoorde tot de zeldzame architecten die naast een Belgisch oeuvre ook een omvangrijk en betekenisvol werk in de kolonie realiseerden. Ricquier kreeg waren opleiding aan de Brusselse academie in het atelier van V. Horta. In 1930 deed hij stage bij de Amerikaanse architect Witney Warren. Zijn eerste opdrachten bestonden uit burgerwoningen en een flatgebouw in Brussel. In opdracht van de Compagnie Maritime Belge (CMB) ontwierp hij in 1938 de inrichting en decoratie van de pakketboot Baudouinville (i.s.m. meubelontwerper Yvan Obozinski en Léon Stynen). Zijn inrichting van de apotheek Liberty in Brussel (1946, verbouwd) sluit aan bij de streamlining. Vanaf 1947 ontwierp Ricquier in Congo (Leopoldstad, Matadi, Boma) diverse kantoor- en woonblokken en een reeks administratieve gebouwen en woningen voor de Agence Maritime Internationale (AMI). Ook wanneer hij architectonische elementen hanteerde die typerend waren voor het idioom van het tropische modernisme (claustra's bv.), neigen Ricquiers realisaties steeds naar een monumentaal classicisme. Op verzoek van het ministerie van Koloniën stelde hij een stedenbouwkundig plan op voor Leopoldstad (1948-50). Daarin opteerde hij voor dezelfde monumentale stadsaanleg die hij eerder in een stedenbouwkundig project voor de Brusselse Noord-Zuidverbinding toegepast had (1944): grootse, met imposante publieke gebouwen omzoomde assen. In de jaren 1950 verwezenlijkte Ricquier nog diverse projecten in Brussel (kantoorgebouwen, het paleis van Belgisch Congo en Ruanda- Urundi op Expo 58), en was hij betrokken bij het Ontwerp van het Rijksadministratief Centrum (1955-80, i.s.m. M. Lambrichts, Groupe Alpha, H. Van Kuyck en R. Schuiten).'

Bron: Johan Lagae, 'Georges Ricquier', in Van Loo (2003), p. 475

Schoentjes, René

'Als architect-stedenbouwkundige in overheidsdienst werkte René Schoentjes zich tijdens de interbellum op tot een vooraanstaande figuur binnen de bouw- en planningspraktijk in de Belgische kolonie, en dat zowel met waren ontwerpen als met enkele gepubliceerde artikels. Schoentjes studeerde in 1913 af als ingenieur-architect aan de Gentse universiteit. In 1925 trad hij in dienst bij het ministerie van Koloniën. Hij ontwierp in de jaren 1930 diverse gebouwen (een ziekenhuis, een hotel, stations) en stelde daarnaast ook een theoretisch model op voor een ville congolaise type met een functionalistische opbouw volgens de logica van de exploitatiekolonie. In 1935 realiseerde hij voor de Brusselse wereldtentoonstelling een Congo-paviljoen in afrikaniserende stijl. Waren diverse ontwerpen voor de residentie van de gouverneur-generaal in Leopoldstad (1937-47) bleven onuitgevoerd. In 1946-47 ontwierp hij i.s.m. Van Grunderbeek enkele athenea in monumentale klassicerende stijl.'

Bron: Johan Lagae, 'René Schoentjes', in Van Loo (2003), p. 500

B. Satellietbeelden

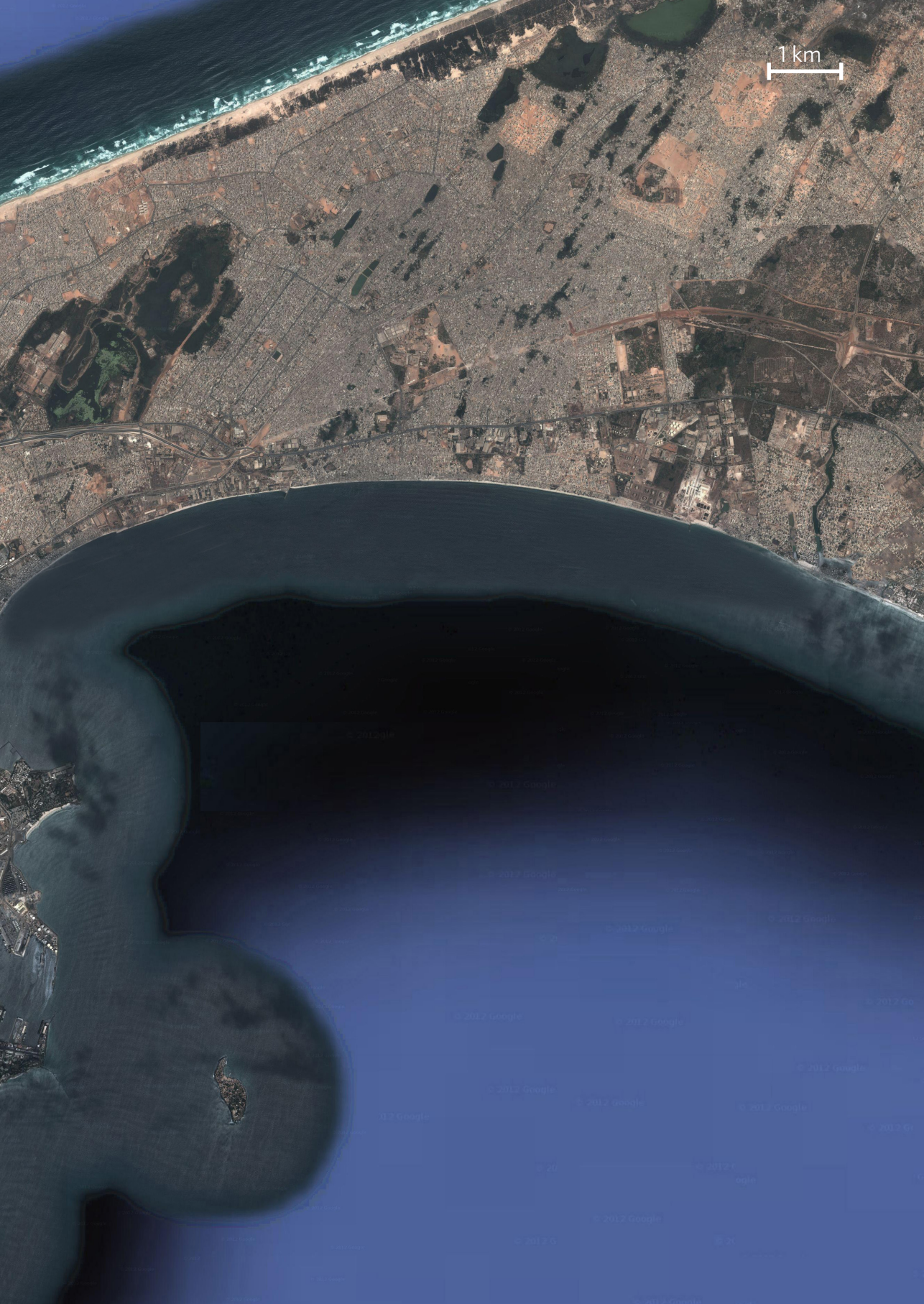
Dakar, Google Earth, 2012

Dar es Salaam, Google Earth, 2012

Kinshasa, Google Earth, 2012

Dakar

Dar es Salaam

Kinshasa

1 km

Bibliografie

A. Archievenlijst

1. Dakar

1.1. Archives Nationales du Sénégal (ANS), Dakar

In ANS werd het 'fonds Ancien du Gouvernement Général de l'AOF' (1847-1920) en het 'fonds Colonial du Gouvernement Général de l'AOF' (1904-1958) geraadpleegd. Dit zijn de archieven van de diensten van de gouverneur-generaal van Frans West Afrika. In het 'fonds Ancien' consulteerden we de serie P (Travaux Publics). In het 'fonds Colonial' consulteerden we dossiers uit de serie H (Santé et Assistance) en in de serie P (Travaux Publics): 1P (Direction Générale des Travaux Publics) en 4P (Urbanisme et Habitat). Van alle series zijn goede inventarissen beschikbaar. In ANS werden ook de bibliotheek en de Service Iconographie (foto's en kaarten) geconsulteerd.

Hierna volgt een lijst van de geconsulteerde dossiers. De titels worden weergegeven zoals ze op de dossiers staan. De data in de titels komen niet altijd overeen met de inhoud van de dossiers.

ANS H20	l'Hygiène à Dakar (1912-1915)
ANS H22	l'Hygiène à Dakar (1919-1920)
ANS H55	Peste à Dakar (1914)
ANS P167	Urbanisme à Dakar, Rues et Places (1901-1918)
ANS P190	Village de Médina à Dakar, Création du Village- Programme des Travaux (1915-1919)
ANS P191	Village e Médina à Dakar, Constructions des bâtiments (1915-1919)
ANS P192	Village e Médina à Dakar, Collecteurs et Caniveaux (1917-1919)
ANS 1P 104	Service des recherches, Plan d'aménagement de la Presqu'île du Cap Vert (1949)
ANS 1P 125	Réorganisation du STAGD, transfert au Sénégal (1953-1959)
ANS 1P 243	Activités du STAGD depuis 1 Janvier 1947
ANS 1P 2208	Plan décennal d'équipement des Colonies de l'AOF (1939-1944)
ANS 1P 3199	Le Conseiller Fédéral Technique, Affaires domaniales, Collectivité Leboue

- ANS 4P 14 Presqu'île du Cap Vert, Remembrements (1943-1948)
- ANS 4P 26 Plans d'urbanisme, étude comparative de superficie du Cap-Vert avec Paris
- ANS 4P 29 Mission Lambert : établissement plans partiels urgents et organisation
bureau permanent de l'urbanisme du Cap-Vert (1946)
- ANS 4P 30 Règlement d'urbanisme, Détermination des zones urbains et servitudes
d'esthétique dans la construction des maisons à Dakar : projet d'arrêté
(1940)
- ANS 4P 31 Correspondance (1944-1953)
- ANS 4P 36 Projet d'Arrêté, règlementant la Construction et la Salubrité des Maisons sur
le territoire de la Circonscription de Dakar et Dépendances (Arrêté N°660,
22 Avril 1940)
- ANS 4P 44 Zoning Système Artériel, Extension Dakar (1938)
- ANS 4P 45 Urbanisme à Dakar (1938)
- ANS 4P 46 Commission d'urbanisme, réunion du 2 février (1938)
- ANS 4P 48 Un projet d'Urbanisme en cours d'élaboration, Dakar (1939)
- ANS 4P 50 Urbanisme à Dakar, Réglementations (1919-1939)
- ANS 4P 55 Urbanisme à Dakar Plan directeur, projet Hoyez (1939)
- ANS 4P 60 Plan d'urbanisme Dakar, rapport de la commission permanente du conseil
de Gouvernement (1940)
- ANS 4P 64 Extensions de la ville de Dakar (1937)
- ANS 4P 67 Ville de Dakar, Plan d'aménagement (1929)
- ANS 4P 68 Dakar Plan d'aménagement
- ANS 4P 76 Les Almadies (1950-1954)
- ANS 4P 118 Zones d'isolement de Médina (1925)
- ANS 4P 127 Transports en commun entre Dakar et Médina (1922)
- ANS 4P 146 Aménagement de la zone E (1940-1953)
- ANS 4P 148 Travaux Publics Divers Service de plantations à Dakar (1948-1950)
- ANS 4P 152 Dossier sur la construction de la salubrité des maisons (1940)
- ANS 4P 299 Dossier sur la construction de la salubrité des maisons (1940)
- ANS 4P 2760 Office des Habitations Economiques
- ANS 4P 2761 Office des Habitations Economiques
- ANS 4P 2762 Office des Habitations Economiques
- ANS 4P 2792 Office des Habitations Economiques
- ANS 4P 2930 Office des Habitations Economiques
- ANS 4P 2987 Village Indigène de Tound, cité modèle, avant-projet (1921-1922)
- ANS 4P 3057 SICAP (Société Immobilière du Cap Vert) Statuts (1954)
- ANS 4P 3308 Route de la corniche-Abattoir, déguerpissement (1956-1957)
- ANS 4P 3553 Lotissements de Derklé (1954-1955)
- ANS 4P 3566 STADG, Lotissement de Dagoudane-Pikine (1958)
- ANS 4P 3567 STADG, Lotissement de Dagoudane-Pikine (1958)

1.2. Institut Fondamental de l'Afrique Noire (IFAN), Dakar

1.3. Ministère de l'Urbanisme du Sénégal, Dakar

1.4. Université Cheikh Anta Diop (UCAD), Dakar

1.5. Centre d'Archives d'Architecture du XXe Siècle, Institut Français d'Architecture (IFA), Parijs, Fonds Ecochard

2. Dar es Salaam

2.1. Tanzania National Archives (TNA), Dar es Salaam

In TNA werden het fonds 'Secretariat Minute Papers' geconsulteerd. Dit zijn de archieven van de diensten van de eerste minister (*chief secretary*) van Tanzania onder Brits koloniaal bestuur. In het fonds komen de dossiers met vier cijfers uit de periode 1920-1927 (bijvoorbeeld TNA 3152), met vijf cijfers uit de periode 1927-1957 (bijvoorbeeld TNA 12589). Wanneer naar catalogi wordt verwezen die niet tot dit fonds behoren, dan wordt eerst het catalogusnummer gegeven en vervolgens het dossiernummer (bijvoorbeeld TNA 61/643). Op elke dossier wordt aangegeven welke andere dossiers ermee verwant zijn.

Hierna volgt een lijst van de geconsulteerde dossiers. De titels worden weergegeven zoals ze op de dossiers staan. De data in de titels komen niet altijd overeen met de inhoud van de dossiers.

TNA 1733:3	Public Works Department
TNA 1733:7	Annual Reports (1921)
TNA 1733:26	Dar es Salaam Annual Reports (1924)
TNA 1733:30	Electricity Department, Post and Telegraph, Public Works, Forest - Annual Reports (1926)
TNA 2712	Market Dar es Salaam (1919-1926)
TNA 3088	Dar es Salaam, Town Planning, Open Spaces (1920)
TNA 3125	Public Lands- Temporary Lease of (1926)
TNA 3152	Segregation of races (1920)
TNA 3508	Township Rules (1925)
TNA 3509	Townships Rules (1922)
TNA 7318	Native Land Ordinance (1923)
TNA 7756	Survey of Townships (1925-1926)
TNA 10477	Compensation for Houses Removal
TNA 10849	Petition from Saidi Pazi, Abdallah Mashauri, Maks Mbwana, Juma Tofiki & Mohamed Salum
TNA 12589	Vol. I Dar-es-Salaam Township - Lay-out of
TNA 12589	Vol. II Dar es Salaam Township- Layout of

- TNA 12589 Vol. III Dar es Salaam Township – Lay-out of
- TNA 13483 Vol. I Town Planning Scheme for Dar es Salaam by Government Architect
- TNA 13483 Vol. II Town Planning Schemes Dar es Salaam
- TNA 13539 Old Market Bagamoyo Street Dar es Salaam
- TNA 13549 Markets – Eastern Province
- TNA 13834 Dar-es-Salaam Municipality General
- TNA 18893 Vol. I Municipal Eating House Dar es Salaam, for Natives
- TNA 18893 Vol. II Municipal Eating House Dar es Salaam, for Natives
- TNA 18893 Vol III Municipal Eating House, Dar es Salaam, for Natives
- TNA 18950 Vol. I Sociological Surveys of African population Dar es Salaam Township
- TNA 18950 Vol. II Sociological Survey of African Population: Dar es Salaam Township
- TNA 20000 Vol.I Government Housing Policy
- TNA 20000 Vol.II Government Housing Policy
- TNA 20008 UN Committee on Housing, Building and Planning
- TNA 20024 Vol. I Low Cost Housing Designs and Specifications (Public Works Department)
- TNA 20795 Draft Local (Municipalities) Ordinance
- TNA 20795 Vol.I Administration of Dar es Salaam Town
- TNA 20795 Vol.II Administration of Dar es Salaam Town
- TNA 20795 Vol.III Administration of Dar es Salaam Town
- TNA 20961 Capital of Tanganyika, proposed new site for –
- TNA 21413 Markets Ordinance (1936)– Markets other than cattle markets, Establishment and Bye-laws by Township Authorities-General
- TNA 21907 Native Authorities Markets – Boundaries of
- TNA 22243 Vol. I Township Rules – Amendments to
- TNA 22243 Vol. II Township Rules – Amendments to
- TNA 22243 Vol. III Township Rules – Amendments to
- TNA 22263 Markets – General Conditions of
- TNA 23243 Town Planning Sub-Division of Plots and Roads
- TNA 23806 Scheme for a new layout of the Selous Street and Kisutu Areas of Dar es Salaam Township
- TNA 23246 Planning of New Towns
- TNA 24387 Vol. I Improvements to Native Houses
- TNA 24387 Vol. II Improvements to Native Houses
- TNA 31630 Vol. I Malaria in Dar es Salaam
- TNA 32575 Native Housing Scheme Dar es Salaam Township Ilala
- TNA 32751 Vol. I European Staff Town Planning Division and Survey and Town Planning Department (1945-1950)
- TNA 32751 Vol. II European Staff Town Planning Dept (1950-1954)
- TNA 32826 Town & Country Planning Act, 1947
- TNA 32982 Shortage of Housing in Zones II and III, Dar es Salaam

- TNA 34055 Extension & Re-planning of Native Town: Dar es Salaam
- TNA 36707 African Housing Scheme Dar es Salaam – Temporary Housing
- TNA 37173 Vol. I Establishment of Dar es Salaam Municipality (1948/49)
- TNA 40529 Complaints, Interpretations & Other Matters Arising Under Township Building Rules
- TNA 41949 Health and Sanitary Measures Dar es Salaam Municipality
- TNA 61/4/14 Provincial Office, Tanganyika Territory
- TNA 61/250 Compensation for houses destroyed or pulled down on Medical or New Layout
- TNA 61/255 Land, Transfer of Properties between Natives and Non-Natives
- TNA 61/443/1 Control of Africans in Dar es Salaam Township, Report by Mr. Molohan, 1942
- TNA 61/643/3 Township Development Sub-Committee

2.2. University of Dar es Salaam (USDM), Dar es Salaam

- USDM Library, East Africana Collection
- USDM Library, Hansard Collection - Tanganyika National Assembly Debates
- Ardhi Institute (het voormalige UCLAS: University College of Lands and Architectural Studies)

2.3. Ministry of Lands, Housing and Human Settlements Development, Department of Urban Planning & Department of Mapping and Surveys, Dar es Salaam

2.4. Tanzania National Museum, Photo and Map Archive, Dar es Salaam

2.5. ArchiAfrika-archief, Utrecht

2.6. University of Guelph Library (Guelph), Canada, Macklin L. Hancock - Project Planning Associates Fonds

3. Kinshasa

3.1. Afrika-Archief (AA), Brussel

De organisatie van AA volgt de indeling van het koloniale bestuur: het fonds DG (Direction Générale) bevat het archief van de diensten van het voormalige Ministerie van Koloniën in Brussel, het fonds GG (Gouvernement-Général) van de diensten van de gouverneur-generaal in Kinshasa (Léopoldville). We raadpleegden voornamelijk dossiers van de Diensten Publieke Werken (TP: Travaux Publics). De dossiers die worden voorafgegaan door SPA (Service du Personnel d'Afrique) hebben betrekking op personen. De dossiers uit het archief van het Office des Cités Africaines worden voorafgegaan door OCA. Inventarissen van de verschillende fondsen bestaan, maar zijn nog maar gedeeltelijk gedigitaliseerd. In AA consulteerden we ook de Afrika-Bibliotheek en het kaartenarchief.

Hierna volgt een lijst van de geconsulteerde dossiers. De titels zijn indicatief.

- GG 5.225 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1929
- GG 5.322 Comité Urbain Léopoldville, taxes urbaines, avec comparaison
Jadotville et Elisabethville
- GG 5.351 Service Travaux Publics, Ville Léopoldville divers
- GG 5.367 Marché Public Léopoldville
- GG 5.393 Comptabilité tickets Marché Public Léopoldville
- GG 5.423 Parc de Bock
- GG 5.446 Comité Urbain Léopoldville, 1936
- GG 5.521 Urbanisme Léopoldville, 1948-1951
- GG 5.572 Séance Comité Urbain Léopoldville, 1924
- GG 5.586 Réunion Comité Urbain Léopoldville, 1946
- GG 5.594 Divers Léopoldville, Urbanisation Comité Urbain, 1939
- GG 5.609 Secrétariat divers, création marchés ville Léopoldville
- GG 5.627 Comité Urbain Léopoldville, 1954
- GG 5.653 Comité Urbain Léopoldville, séances, 1924-1928; Commission des cités
indigènes 1928-1929
- GG 5.654 Comité Urbain Léopoldville, dispositions organiques, 1932-1947;
Ordonnances, arrêtés, 1923-1946
- GG 5.660 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1950-1952
- GG 5.664 Comité Urbain, district Léopoldville, taxes urbaines, 1942
- GG 5.667 Comité Urbain Léopoldville, fonds d'emprunt ville Léopoldville,
1938-1945
- GG 5.669 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1943
- GG 5.681 Réunion, Séance Comité Urbain Léopoldville, 1945
- GG 5.685 Marché Public/Marché couvert Léopoldville
- GG 5.771 Divers indigènes ville Léopoldville, permis d'exploitation contrôle
marchés
- GG 5.793 Instruction organisation Marchés, Léopoldville
- GG 5.795 Séance non-publique Comité Urbain Léopoldville, 26 décembre 1928
- GG 5.801 Séance Comité Urbain Léopoldville, 1920-1924
- GG 5.882 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1941-1942
- GG 5.886 Comité Urbain Léopoldville, arrêtés 1925, 1939-1946, liste membres
1924-1957, séances et rapports 1925-1943, 1950-1951
- GG 6.765 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1934-1935, Vœux Comité
Urbain 1925-1941, 1947-1948, Programme des travaux, 1931-1947
- GG 7.030 Compte rendu séances Comité Urbain Léopoldville, 1946-1951
- GG 7.034 Adjudication WC publics pour indigènes
- GG 7.052 Procès-Verbal séances Comité Urbain Léopoldville, 1931
- GG 7.179 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1939-1940
- GG 7.205 Urbanisme, Comité Urbain Léopoldville, divers, 1921-1945
- GG 7.214 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1947

- GG 7.271 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1949
- GG 7.341 Hygiène zone neutre, séparations entre populations indigènes et non-indigènes, expropriations
- GG 7.335 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1928-1933
- GG 7.460 Taxes locales Léopoldville, marchés publics
- GG 10.008 Marché couvert de Léopoldville
- GG 14.107 Comité Urbain de Léopoldville, procès-verbaux des séances, 1950-1953
- GG 14.775 Agrandissement zone neutre, Léo est, 1934
- GG 14.912 Divers, marché couvert Léopoldville
- GG 15.895 Zoo de Léo
- GG 15.841 Plans Hall de marché Léopoldville
- GG 16.044 Règlement Marché Public Léopoldville
- GG 16.262 Cadastre Léopoldville, limites cites indigènes, changement emplacement marché
- GG 16.527 Cadastre Léopoldville, limites cité indigènes et ville Léopoldville
- GG 16.534 Divers, urbanisme cité indigène Léopoldville
- GG 16.557 Comité Urbain Léopoldville, création et taxes Marchés Public
- GG 16.558 Divers Léopoldville, Marché Public
- GG 16.561 Transfert, occupation terrains cité indigène Léopoldville
- GG 16.615 Contrat d'expropriation indigènes zone neutre, district urbain Léopoldville
- GG 18.201 Constructions divers Léopoldville, Marché Public
- GG 18.216 Séances Comité Urbain Léopoldville, 1951-1952
- GG 18.578 Crise de logement, projets construction habitations dans cité indigène Léopoldville
- GG 19.580 Secrétariat ville Léopoldville, service hygiène divers
- GG 19.591 Devis et plan marché secondaire Léopoldville
- GG 19.678 Parc De Bock, Léopoldville
- 3e DG 195 Mr Architecte Ricquier-Paiements
- 3e DG 196 Décret O.C.A./Affice des Cités Africaines; Urbanisme Léopoldville, dossier architecte-urbaniste Ricquier
- 3e DG 384 Route cité européenne-cité indigène, plan
- 3e DG 554 Généralités Léopoldville
- 3e DG 675 Chemins de fer, généralités, divers
- 3e DG 704 Routes province Léopoldville
- 3e DG 888 Généralités Léopoldville
- 3e DG 1208 Centres commerciaux Léopoldville
- 3e DG 1219 District urbain de Léopoldville
- 3e DG 1298 Travaux de transformation de la ligne du chemin de fer Matadi-Kinshasa, rapport général

- SPA K1185/7037 Heymans Maurice
 SPA K2402/14504 Schoentjes René
 SPA K2878/17913 Schoentjes René
- OCA 38/194 Divers Léopoldville, Plan décennal, rachat logements Lemba-est
 OCA 88/496 Reconversion cité indigène Léopoldville
 OCA 285/1435 Location aux non-indigènes, Léopoldville
 OCA 750/3031 Direction de Léopoldville, dossier expropriation maisons OCA
 OCA 785/3507 Indemnités sinistres, effondrement maisons OCA Léopoldville
 OCA 785/3509 Projet reconversion ancienne cité indigène Léopoldville
 OCA 788/3552 Direction Léopoldville, dossier main d'œuvre indigène
 OCA 789/3574 Proposition théorique du logement de la population indigène à Léopoldville
 OCA 796/3668 Architecture Léopoldville, descriptions et plans maisons-types, housing and town planning in South Africa, urbanisme congolais, le logement indigène
 OCA 800/3767 Conflit OCA, gouverneur Babilon, plan général d'équipement de la cité indigène Léopoldville

3.2. Archives Nationales du Congo (ARNACO), Kinshasa

In ARNACO kunnen de archieven van de diensten van de gouverneur-generaal (Gouvernement-Général) in Kinshasa (Léopoldville) worden teruggevonden. Het is echter zeer onduidelijk wat zich nog precies in ARNACO bevindt en wat werd overgebracht naar het Afrika-Archief in Brussel. We consulteerden voornamelijk dossiers uit de serie Openbare Werken (Travaux Publics). ARNACO is niet goed georganiseerd. Handgeschreven inventarissen zijn wel beschikbaar, maar niet alle dossiers kunnen worden teruggevonden. Hierna volgen de dossiers waarnaar een vermelding in het boek werd opgenomen:

- GG 7/54 Ligne de Chemin de Fer, 1931-1932
 CAE/Léo, D.51 Lettre d'un plaignant blanc, 1928

3.3. Bureau d'Études d'Aménagement et d'Urbanisme (BEAU-archief), Kinshasa

3.4. Service de Cadastre, Kinshasa

3.4. Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA), Tervuren

3.5. Koninklijke Bibliotheek van België, Kaartenarchief, Brussel

3.6. Archives d'Architecture Moderne (AAM), Brussel, Fonds Ricquier

B. Boeken en Artikels

- Abdulac, S. (1982) 'Damas: les années Ecochard (1932-1982)', *Les Cahiers de la Recherche Architecturale*, No. 10/11, pp. 32-43
- Abu-Lughod, J. (1989) 'On the Remaking of History: How to Reinvent the Past' in Kruger, B. & Mariani, P. (eds.), *Remaking History*, Seattle: Bay Press, pp. 111-129
- Adam, L. (1959) *De Indiërs in Oost-Afrika*, Leiden: Afrika-Instituut
- Adda, J. & Smouts, M.C. (1989) *La France Face au Sud: Le Miroir Brisé*, Paris: Karthala
- Adjaye, D. (2011) *Adjaye, Africa, Architecture. A Photographic Survey of Metropolitan Architecture*, London: Thames & Udsen
- Ahu, J. (1951) 'Le Grand Dakar, Aménagement de la Presqu'île du Cap Vert', *L'Équipement de la France d'Outre-mer, (La Technique Moderne - Construction)*, Vol. VI, No. 3, pp. 102-109
- Akakpo, D. (1958) 'Une Amorce de solution : la SICAP', *Savoir pour Agir (L'Habitat à Dakar, Afrique Documents)*, No. 41-42, pp. 105-142
- Akinyele, R. T. (2003) 'Native Strangers Scheme', in Fourchard, L. ; Albert, I. O. (eds.) *Security, Crime and Segregation in West African Cities since the 19th Century/ Sécurité, Crime et Ségrégation dans les Villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe Siècle à Nos Jours*, Paris: Karthala, pp. 321-332
- Akpo-Vaché, C. (1996) *L'AOF et la Seconde Guerre Mondiale : Septembre 1939-Octobre 1945*, Paris: Karthala
- Akyeampong, E. (1996) *Drink, Power, and Cultural Change: A Social History of Alcohol in Ghana, c. 1800 to Recent Times*, Portsmouth: Heinemann
- Akyeampong, E. & Ambler, C. (2002) 'Leisure in African History: An Introduction', *The International Journal of African Historical Studies*, Vol. 35, No. 1, Special Issue: Leisure in African History, pp. 1-16
- Alsayyad, N. (ed.) (1992) *Forms of Dominance. On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise*, London: Ashgate Publishing Company
- Alsayyad, N. (1992) 'Urbanism and the dominance equation. Reflections on Colonialism and National Identity', in Alsayyad, N. (ed.) *Forms of Dominance. On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise*, London: Ashgate Publishing Company
- Aminzade, R. (2001) 'The politics of Race and Nation: Citizenship and Africanization in Tanganyika', *Political Power and Social Theory*, Vol. 14), pp.53-90
- Anderson, D. M. & Rathbone, R. (eds.) (2000), *Africa's Urban Past*, Oxford: James Currey Publishers
- Angrand, A-P. (1946) *Les Lébous de la Presqu'île du Cap-Vert, Essai sur leur Histoire et leurs Coutumes*, Dakar: E. Gensul/La Maison du Livre
- Anstey, R. (1973) 'Belgian rule in the Congo and the aspirations of the 'évolué' class', in

- Duignan, P. & Gann, L.H. *Colonialism in Africa, 1870-1960, Vol. 2: The history and politics of colonialism, 1917-1960*, Cambridge: University Press, pp. 194-225
- Antier-Renault, C. (2008) *Les Soldats des Colonies dans la Première Guerre Mondiale*, Rennes: Éditions Ouest-France
- Antippas, G. (2008) *Pionniers Méconnus du Congo Belge*, Brussel: Inter-Print
- Antoine, Ph. & Diop, A. B. (eds.) (1995) *La Ville à Guichets Fermés? Itinéraires, Réseaux et Insertion Urbaine*, Dakar: IFAN/ORSTOM
- Antoine, Ph.; Ouédraogo, D. & Piché, V. (eds.) (1999) *Trois générations de citadins au Sahel, Trente ans d'histoire sociale à Dakar et à Bamako*, Paris: L'Harmattan
- Appiah, K.A. (2011) 'Foreword', in Adjaye, D. (2011) *Adjaye, Africa, Architecture. A Photographic Survey of Metropolitan Architecture*, London: Thames & Udson, pp. 10-11
- Arens, W. & Karp, I. (1989) *Creativity of Power: Cosmology and Action in African Societies*, Washington DC: Smithsonian Institution Press
- Armstrong, A. M. (1986) 'Colonial and Neocolonial Urban Planning: Three Generations of Master Plans for Dar es Salaam, Tanzania', *Utafiti*, Vol. VIII, No. 1, pp. 43-66
- Armstrong, A. M. (1987) 'Master Plans for Dar-es-Salaam, Tanzania. The Shaping of an African City', *Habitat International*, Vol. 11, No. 2, pp. 133-145
- Ashcroft, B. (2001) *Post-Colonial Transformation*, London/ New York: Routledge
- Ashcroft, B.; Griffins, G. & Tiffin, H. (eds.) (2003) *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*, London: Routledge
- Avermaete, T. (2005) *Another Modern: The Post-War Architecture and Urbanism of Candilis-Josic-Woods*, Rotterdam: NAI Publishers
- Avermaete, T. (2010) 'Framing the Afropolis. Michel Ecochard and the African City for the Greatest Number', *OASE ('L'Afrique, c'est chic. Architecture and Planning in Africa (1950-1970)')*, No. 82, Rotterdam: NAI Uitgevers, pp. 77-101
- Avermaete, T.; Karakayali, S. & Osten, M. V. (eds.) (2010) *Colonial Modern: Aesthetics of the Past, Rebellions for the Future*, London: Blackdog Publishers
- Avermaete, T. & Lagae, J. (eds.) (2010) 'L'Afrique, c'est chic. Architecture and Planning in Africa (1950-1970)', *Oase (themanummer)*, No. 82, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Bado, A. & Visart, D. (1971) 'Théâtre de verdure, Kinshasa, Congo, Bado-Visart Architectes', *L'Architecture d'Aujourd'hui ('Doctrines')*, No. 158, p. xlii
- Baker, R. A. & Bayliss, R. A. (1987) 'William John Ritchie Simpson (1855-1931): Public Health and Tropical Medicine', *Medical History*, No. 31, pp. 450-465
- Balandier, G. (1955a) *Sociologie Actuelle de l'Afrique Noire: Dynamique des Changements Sociaux en Afrique Centrale*, Paris: PUF
- Balandier, G. (1955b) *Sociologie des Brazzavilles Noires*, Paris: Armand Colin

- Barrière-Constantin, J. (1970) Intervention en matière d'Urbanisme à Kinshasa, Kinshasa: SMUH, pp. 5-26
- Bates, M. L. (1955) 'Tanganyika: The Development of a Trust Territory', *International Organization*, Vol. 9, No. 1, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 32-51
- Bayart, J.-F. (1989) *L'Etat en Afrique: Politique du Ventre*, Paris: Fayard
- Becker, Ch.; Mbaye, S. & Thioub, I. (eds.) (1997) *AOF: Réalités et Héritages: Sociétés Ouest-Africaines et Ordre Colonial, 1895-1960*, Dakar: Direction des archives du Sénégal
- Bernard, N. (1951) *De l'Empire colonial à l'Union Française*, Paris : Éditions Flammarion
- Betts, R. F. (1961) *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890-1914*, New York: Columbia University Press
- Betts, R. F. (1971) 'The establishment of the Medina in Dakar, Senegal, 1914', *Africa*, Vol. 41, No. 1, pp. 143-152
- Betts, R. F. (1985) 'Dakar: Ville Imperiale (1857-1960)', in Ross, R. & Telkamp G. J. (eds.), *Colonial Cities: Essays on Urbanism in a Colonial Context*, Dordrecht: Martinus Nijhoff, pp. 193-206
- Bhabha, H.K. (1984) 'Of mimicry and man: the ambivalence of colonial discourse', *October*, No. 28, pp. 125-133
- Bigon, L. (2009) *A History of Urban Planning in Two West African Colonial Capitals: Residential Segregation in British Lagos and French Dakar (1850-1930)*, Lewiston/ New York: Edwin Mellen Press
- Blommaert, J. & Van der Donckt, L. (2002) 'African Literature and Globalization: Semiotizing Space in a Tanzanian Novel', *Journal of African Cultural Studies*, Vol. 15, No. 2, pp. 137-148
- Boissonnade, E. (1990) *Le Mal Zaïrois*, Paris: Hermé
- Borelli, C. (2007) *Asmara, Eritrea* [film], Anonymous Productions
- Bourdillon, J. (2010) *Les Ingénieurs des Ponts au service de l'Afrique: Témoignages, 1945-1975*, Paris: L'Harmattan
- Brausch, G. (1961) *Belgian Administration in the Congo*, London/ Oxford: Institute of race relations/ Oxford Univeristy Press,
- Brennan, J.R.; Burton, A. & Lawi, Y.Q. (eds.) (2007) *Dar Es Salaam. Histories from an Emerging African Metropolis*, Dar Es Salaam/ Nairobi: Mkuki na Nyota Publishers/ The British Institute in Eastern Africa
- Brennan, J. R. (2007) 'Between Segregation and Gentrification: Africans, Indians, and the struggle for housing in Dar es Salaam, 1920-1950' in Brennan, J.R.; Burton, A. & Lawi, Y.Q. (eds.) *Dar Es Salaam. Histories from an Emerging African Metropolis*, Dar Es Salaam/ Nairobi: Mkuki na Nyota Publishers/ The British Institute in Eastern Africa, pp. 118-135
- Brennan, J. R. (2012) *Taifa: Making Nation and Race in Urban Tanzania*, Athens: Ohio University Press

- Briggs, J. & Mwamfupe, D. (2000) 'Peri-urban Development in an Era of Structural Adjustment in Africa: The City of Dar es Salaam, Tanzania', *Urban Studies*, Vol. 37, No. 4, pp. 797-809
- Brillembourg, A.; Feireiss, K. & Klumpner, H. (eds.) (2005) *Informal City. Caracas Case*, Munich/ Berlin/ London/ New York: German Federal Cultural Foundation/ Prestel/ Caracas Urban Think Tank
- Bromley, R. (2003) 'Towards Global Human Settlements: Constantinos Doxiadis as Entrepreneur, Coalition-BUILDER and Visionary', in Nasr, J. & Volait, M. (eds.), *URBANISM. Imported or Exported? Native Aspirations and Foreign Plans*, Great Britain: Wiley-Academy, pp. 316-337
- Buana Kabue (1978) *Citoyen Président: Lettre Ouverte au Président Mobutu Sese Seko ... et aux Autres*, Paris: l'Harmattan
- Buelens, F. (2008) *Congo, 1885-1960: een Financieel-Economische Geschiedenis*, Antwerpen: EPO
- Burton, A. (2002), *The Urban Experience in Eastern Africa, c. 1750-2000*, Nairobi: British Institute in Eastern Africa
- Burton, A. (2003) 'Townsmen in the making: social engineering and citizenship in Dar es Salaam, c. 1945-1960', *International Journal of African Historical Studies*, Vol. 36, No. 2, pp. 331-365
- Burton, A. (2005) *African Underclass. Urbanisation, Crime & Colonial Order in Dar es Salaam*, Nairobi: The British Institute in Eastern Africa
- Burton, A. (2007) 'The Haven of Peace Purged: Tackling the Undesirable and Unproductive Poor in Dar es Salaam, ca.1950s-1980s', *The International Journal of African Historical Studies*, Vol. 40, No. 1, (Continuities in Governance in Late Colonial and Early Postcolonial East Africa), pp. 119-151
- Callahan, M. D. (2004) *A Sacred Trust: the League of Nations and Africa, 1929-1946*, Brighton/ Portland: Sussex Academic Press
- Campbell, J. R. (1999) 'Culture, Social Organisation and Asian Identity: Difference in Urban East Africa', in Campbell, J. R. & Rew, A. (ed.) *Identity and Affect Experiences of Identity in a Globalising World*, London/ Sterling/ Virginia: Pluto Press
- Cameron, D. (1937) 'Native Administration in Tanganyika and Nigeria', *Journal of the Royal African Society*, Vol. 36, No. 145, Oxford: Oxford University Press, pp. 3-29
- Canel, P.; Delis, Ph. & Girard, Ch. (eds.) (1990) *Construire la Ville Africaine. Chroniques du Citadin Promoteur*, Paris: Karthala
- Capelle, E. (1947) *La Cité Indigène de Léopoldville*, Léopoldville/ Elisabethville: CEPSI
- Çelik, Z. (1997) *Urban Forms and Colonial Confrontations. Algiers under French Rule*, Los Angeles: University of California Press
- Çelik, Z. (1999) 'New Approaches to the "Non-Western" City', *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 3, pp. 374-381

- Çelik, Z. (2008) *Empire, Architecture and the City. French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, Seattle/London: University of Washington Press
- Çelik, Z. & Favro, D. (1988) 'Methods of Urban History', *Journal of Architectural Education*, Vol.41, No. 3, pp. 4-9
- Chabal, P.; Engel, U. & De Haan, L. J. (eds.) (2007) *African Alternatives*, Leiden: Brill
- Charpy, J. (1958) *La Fondation de Dakar (1845-1857-1869)*, Paris: Larose
- Christin, O. & Filliat, A. (1992) 'Abidjan, un Urbanisme Capital', in Culot, M. & Thiveaud, J.-M. (reds.), *Architectures Françaises Outre-mer*, Liège: Mardaga, pp. 239-256
- Christopher, A. J. (2001) *The Atlas of Changing South-Africa*, London/ New York: Routledge
- Cohen, J.-L. & Eleb, M. (1998) *Casablanca: Mythes et Figures d'une Aventure Urbain*, Editions Hazan
- Collins, J. (1969) 'Lusaka: The Myth of the Garden City', *Zambian Urban Studies*, No. 2, Lusaka: University of Zambia Institute for Social Research
- Collins, J. (1980) 'Lusaka: urban planning in a British colony, 1931-64' in Cherry, G. E. (ed.) *Shaping an Urban World*, London: Mansell
- Colombijn, F. (2010) *Under Construction: The Politics of Urban Space and Housing during the Decolonization of Indonesia, 1930-1960*, Leiden: KITLV Press
- Comhaire, J. L. (1950) 'Urban Segregation and Racial Legislation in Africa', *American Sociological Review*, Vol. 15, No. 3, pp. 392-397
- Conklin, A. L. (1997) *A Mission to Civilize: the Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895-1930*, Stanford: Stanford University Press
- Coombes, A. E. (ed.) (2006) *Rethinking Settler Colonialism: History and Memory in Australia, Canada, Aotearoa New Zealand and South Africa*, Manchester: Manchester University Press
- Cooper, F. (1996a) *Decolonization and African Society: The Labor Question in French and British Africa*, Cambridge: Cambridge University Press
- Cooper, F. (1996b) "'Our strike': equality, anticolonial politics and the 1947-48 railway strike in French West Africa', *Journal of African History*, Vol. 37, No. 1, pp. 81-118
- Cooper, F. (2002) *Africa since 1940: The Past of the Present*, Cambridge: Cambridge University Press
- Coquery, M. (1985) 'La coopération française face aux problèmes posés par l'urbanisation du Tiers-Monde. Entretien', *Politique Africaine*, No. 17, pp. 135-142
- Coquery-Vidrovitch, C. (1988a) *Processus d'Urbanisation en Afrique* (Vol. I & II), Paris: L'Harmattan
- Coquery-Vidrovitch, C. (1988b) 'Villes Coloniales et histoires des Africains, Vingtième Siècle', *Revue d'Histoire*, No. 20, pp. 47-68
- Coquery-Vidrovitch, C. (1991) 'The Process of Urbanization in Africa (From the Origins to the Beginning of Independence)', *African Studies Review*, Vol. 34, No. 1, pp. 1-98

- Coquery-Vidrovitch, C. (2005a) 'Introduction: African Urban Spaces: History and Culture', in Salm, S. & Falola, T. (eds.), *African Urban Space in Historical Perspective*, Rochester-Woodbridge: University of Rochester Press, pp. xv-xl
- Coquery-Vidrovitch, C. (2005b) 'Residential Segregation in African Cities', in Salm, S. & Falola, T. (eds.), *Urbanization and African Cultures*, Durham NC: Carolina Academic Press, pp. 343-356
- Corboz, A. (2001, org. 1983) *Le Territoire comme Palimpseste et Autres Essais*, Besançon: Imprimeur
- Cruise O'Brien, R. (1975) 'Les relations raciales au Sénégal', *Psychopathologie Africaine*, Vol. XI, No. 1, pp. 55-130
- Culot, M. & Thiveaud, J.-M. (eds.) (1992) *Architectures Françaises Outre-mer*, Liège: Mardaga
- Cuyvers, W. (2007) *BRKIN. Brazaville-Kinshasa: Visualizing the Visible*, Maastricht/Baden: Jan van Eyck Academie/Lars Müller Publishers
- Davis, M. (2006) *Planet of Slums*, New York: Verso
- Dean, M. (1999) *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, London: Sage
- De Blij, H. J. (1963) *A Study in Urban Geography. Dar Es Salaam*, Evanston: Northwestern University Press
- Delpierre, G. (2002) 'Tabora 1916: de la symbolique d'une victoire', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/ Revue belge d'histoire contemporaine*, Vol. XXXII, No. 3-4, pp. 351-381
- Denis, J. (1956) 'Léopoldville. Étude de géographie urbaine et sociale', *Zaire Revue congolaise*, No.6, pp. 563-611
- Derrida, J. (1981) *Positions*, Chicago: University of Chicago Press
- Devroey, E. (1941) *La Réglementation sur les Constructions au Congo Belge*, Bruxelles: Falk
- De Boeck, F. & Plissart, M.-F. (2006) *Kinshasa: Tales of the Invisible City*, Gent: Ludion
- De Boeck, F.; Van Synghel, K. & Kalimasi, V. L. (2005) *De Gesproken Stad. Gesprekken over Kinshasa*, Kessel-Lo: Literarte
- De Boer, W. (1984), *Kariakoo*, Dar es Salaam: UNDP/UNCHS
- De Bruijn, M.; Van Dijk, R. & Gewald, J.B. (eds.) (2007) *Strength Beyond Structure: Social and Historical Trajectories of Agency in Africa*, Leiden: Brill
- De Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press
- De Keyser C. & Lagae J. (eds.) (2010) *Congo belge en images*, Lannoo
- De Lame, D. (2005) 'Blues on the colour bar, klanken bij ontmoetingen', in Vellut, J.-L. (ed.) (2005) *Het geheugen van Congo: de Koloniale Tijd*, Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, pp. 110-114.

- De Maximy, R. (1984) *Kinshasa, Ville en Suspens. Dynamique de la Croissance et Problèmes d'Urbanisme. Approche Socio-Politique*, Paris: ORSTOM
- De Maximy, R. (1985) 'L'humaniste et les acteurs de l'urbain: culture, savoir et pouvoir dans une métropole du Tiers Monde, Kinshasa', *Espace Géographique*, Vol. 14, No. 3, pp. 188-196
- De Maximy, R. & Pain, M. (1982) 'L'atlas de Kinshasa: la ville et ses problèmes', *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*, Vol. 16, No. 1-2, pp. 177-185
- De Meulder, B. (2000) *Kuvuande Mbote. Een Eeuw Koloniale Architectuur en Stedenbouw in Kongo*, Antwerpen: De Singel
- De Meulder, B. (2006) 'Het Office de Cités Africaines. Wonen als instrument van instantweltaarts-kolonialisme in Belgisch Congo (1952-1960)', in Van Herck, K.; Avermaete, T. (eds.), *Wonen in Welvaart: Woningbouw en Wooncultuur in Vlaanderen, 1948-1973*, Rotterdam: O10 Publishers
- Denis, J. (1956) Léopoldville. Étude de géographie urbaine et sociale, *Zaire*, No. 6, pp. 563-611
- De Saint Moulin, L. (1970a) 'Ndjili, première cité satellite de Kinshasa', *Cahiers économique et sociaux*, Vol. 8, No. 2, pp. 295-316
- De Saint Moulin, L. (1970b) 'Unité et diversité des zones urbaines de Kinshasa', *Revue Internationale des Sciences du Développement*, Vol. 2, No. 2, pp. 364-387
- De Saint Moulin, L. (1971) 'Les anciens villages des environs de Kinshasa', *Etudes d'Histoire Africaine*, No. 12, Kinshasa: UNAZA, pp. 83-119
- De Saint Moulin, L. (2010) *Villes et Organisation de l'Espace en République Démocratique du Congo*, *Cahiers Africains*, No. 77, Paris/Tervuren: L'Harmattan/ Koninklijk museum voor Midden-Afrika, 2010
- De Villers, G. & Omasombo Tshonda, J. (2004) 'Quand le peuple Kinois envahit les rues', in Trefon, T. (ed.) *Ordre et Désordre à Kinshasa. Réponses Populaires à la Faillite de l'État*, *Cahiers Africains*, No. 61-62, Tervuren/Parijs: Koninklijk Museum voor Midden Afrika/ L'Harmattan, pp. 213-234
- Devisch, R. (1994) 'De spiegeling voorbij: De verdorperlijking van Kinshasa', *Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen*, vol. 40, Brussel: ARSOM, p. 16
- Diamant-Berger, R. & Lacombe, P. (1969) 'Les cinq villes nouvelles de la Région parisienne', *L'Architecture d'aujourd'hui*, No. 146, pp. 30-51
- Dibwe Dia Mwembu, D. (2002) 'Processus d'informalisation et trajectoires sociales. Le cas de la ville de Lubumbashi', in De Villers, G.; Jewsiewicki, B. & Monnier, L. (eds.), *Manières de Vivre: Economie de la «Débrouille» dans les Villes du Congo/Zaire*, *Cahiers Africains*, No. 49-50, Bruxelles/ Paris: Institut Africain-CEDAF/ L'Harmattan, pp. 33-64
- Dimier, V. (2004) *Le gouvernement des Colonies, Regards Croisés Franco-Britanniques*, Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles
- Doxiadis, C. (1968) *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements*, New York: Oxford University Press

- Ducieux, M. (1969) *Etude Socio-Démographique de Kinshasa 1967, Rapport Général*, Kinshasa/ Paris: INS-ONRD/ SOFRED
- Dubresson, A. (1979) *L'Espace Dakar-Rufisque en Devenir, de l'Héritage Urbaine à la Croissance Industrielle*, Paris: l'ORSTOM
- Dulucq, S. (1997) *La France et les Villes d'Afrique Noire Francophone. Quarante ans d'Intervention (1945-1985)*, Paris: L'Harmattan
- Dulucq, S. & Goerg, O. (eds.) (1989) *Les Investissements Publics Urbains en Afrique de l'Ouest, 1930-1985*, Paris: l'Harmattan
- Echenberg, M. (2002) *Black Death, White Medicine: Bubonic Plague and the Politics of Public Health in Colonial Senegal, 1914-1945*, Portsmouth N.H.: Heinemann
- Eckert, A. (1999) *Grundbesitz, Landkonflikte und kolonialer Wandel. Douala 1880 bis 1960*, Stuttgart: Steiner
- Eckert, A. (2004) 'Regulating the Social: Social security, social welfare and the state in late colonial Tanzania', *Journal of African History*, Vol. 45, pp. 468-489
- Eckert, A. & Jones, A. (2002) 'Introduction: Historical Writing About Everyday Life', *Journal of African Cultural Studies*, Vol. 15, No. 1, pp. 5-16
- Ecochard, M. (1966) *Plan Directeur de Dakar, Projet/ Enquêtes*, Dakar: Ministère des Travaux Publics et Ministère du Plan
- Ecochard, M. (1967) 'L'Urbanisme dans les pays en voie de développement et la coopération vue au sens le plus large', *L'Architecture d'Aujourd'hui (Urbanisme)*, No. 132, p. 105
- Eleb, M. (1999) 'Une alternative à l'universalisme fonctionnaliste. Ecochard, Candilis et l'A.T.B.A.T.-Afrique à Casablanca', *Cahiers de la Recherche Architecturale et Urbaine*, No. 2-3, pp. 167-180
- Elleh, N. (2002) *Architecture and Power in Africa*, Westport: Praeger Publishers
- Enwezor, O. (ed.) (2002) *Under Siege: Four African Cities. Freetown, Johannesburg, Kinshasa, Lagos*, Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz
- Enwezor, O. (2003) 'Terminal modernity: Rem Koolhaas's discourse on entropy', in Patteeuw, V. (ed.) *What is OMA: Considering Rem Koolhaas and the Office for Metropolitan Architecture*, Rotterdam: Nai Publishers
- Ethington, P. J. & Schwartz, V.R. (2006) 'Introduction: An Atlas of the Urban Icons Project', *Urban History*, Vol. 33, No. 1, pp. 5-19
- Fanon, F. (1968) *The Wretched of the Earth (Les Damnés de la Terre, org. 1961, trans. Farrington, C.)*, New York: Grove Press
- Faure, C. (1914) *Histoire de la Presqu'Île du Cap Vert et des Origines de Dakar*, Paris: E. Larose
- Faye, C. F. (2000) *La Vie Sociale à Dakar (1945-1960)*, Paris: L'Harmattan
- Faye, O. & Thioub, I. (2003) 'Les marginaux et l'État à Dakar, Le Mouvement social', *Sociétés et Espaces Urbains en Afrique*, No. 204, pp. 93-108

- Ferguson, J. (2006) *Global Shadows: Africa in the Neoliberal World*, Durham, NC: Duke University Press
- Fimbo, G. M. (1974) 'Land, Socialism and the Law in Tanzania', in Ruhumbika, G. (ed.), *Towards Ujamaa: Twenty Years of TANU Leadership*, Dar es Salaam: East African Literature Bureau, pp. 230-270
- Fimbo, G. (1992) *Essays in Land Law, Tanzania*, Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press
- Flouriot, J.; De Maximy, R.; Pain, M.; Kankonde, M. & Van Caillie, X. (1975) *Atlas de Kinshasa*, Paris: Institut Géographique National
- Flouriot, J. (1980) 'Kinshasa : Le chef de terre, promoteur urbain?', *Travaux et Documents de Géographie Tropicale*, Vol. 40, pp. 19-26
- Floyd, T. B. (1960) *Town Planning in South Africa, Volume I & II*, Pietermaritzburg: Shuter & Shooter
- Foucault, M. (1972) 'Truth and power', in Gordon, C. (ed.) *Power/Knowledge*, New York: Pantheon Books, pp. 109-125
- Foucault, M. (1975) *Surveiller et Punir : Naissance de la Prison*, Paris: Gallimard
- Foucault, M. (2004) *Naissance de la Biopolitique: Cours au Collège de France (1978-1979)* (org. 1979), Paris: Gallimard & Seuil
- Fourchard, L. & Albert, I. O. (eds.) (2003) *Security, Crime and Segregation in West African Cities since the 19th Century/ Sécurité, Crime et Ségrégation dans les Villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe Siècle à Nos Jours*, Parijs: Karthala
- Freund, B. (2007) *The African city: A History. New Approaches to African History*, Cambridge: Cambridge University Press
- Fry, E. M. & Drew, J. (1964) *Tropical Architecture in the Dry and Humid Zones*, New York: Reinhold
- Fuller, M. (2007) *Moderns Abroad, Architecture, Cities and Italian Imperialism*, Abingdon: Routledge
- Gale, T. S. (1980) 'Segregation in British West Africa', *Cahiers d'Etudes Africaines*, Vol. 80, No. 4, pp. 495-507
- Gaye, M. (1992) 'The Self-Help Production of Housing and the Living Environment in Dakar, Senegal', *Environment and Urbanization*, Vol. 4, No. 2, pp. 101-108
- Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books
- Genette, G. (1982, org. 1997, trans. Newman, C. & Doubinsky, C.) *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, Nebraska: University of Nebraska Press
- Gerard, M. (1975) *Planification Habitat Information*, No. 81, Parijs: SMUH, pp. 1-101
- Giddens, A. (1987) *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge: Polity Press
- Gibb & Partners (1949) *A Plan for Dar es Salaam: Report, Tanganyika Territory*, London/ Nairobi/ Dar es Salaam: Sir Alexander Gibb & Partners Consulting Engineers
- Gillman, C. (1945) 'Dar es Salaam, 1860 to 1940: A story of growth and change', *Tanganyika Notes and Records*, Vol. 20, pp. 1-23

- Giordano, R. (2008) *Belges et Italiens du Congo Kinshasa: Récits de Vie avant et après l'Indépendance*, Paris: L'Harmattan
- Goerg, O. (1997) *Pouvoir Colonial, Municipalités et Espaces Urbains, Conakry-Freetown, des Années 1880 à 1914*, Paris: L'Harmattan
- Goerg, O. (1998) 'From Hill Station (Freetown) to Downtown Conakry (First Ward): Comparing French and British Approaches to Segregation in Colonial Cities at the Beginning of the Twentieth Century', *Canadian Journal of African Studies/ Revue Canadienne des Études Africaines*, Vol. 32, No. 1, pp. 1-31
- Goerg, O. (2003) 'De la ségrégation coloniale à la tentation sécessionniste: "l'urbanisme sécuritaire"', in Fourchard, L. & Albert, I. O. (reds.), *Sécurité, Crime et Ségrégation dans les Villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe Siècle à nos Jours*, Parijs: Karthala, pp. 245-262
- Goerg, O. (2006) *Pouvoirs Locaux et Gestion Foncière dans les Villes d'Afrique de l'Ouest*, Paris: L'Harmattan
- Goerg, O. & Chanson-Jabeur, C. (1996) 'Introduction générale', in Coquery-Vidrovitch, C. & Goerg, O. (eds.), *La Ville Européenne Outre Mers: Un Modèle Conquérant? (XV-XX siècles)*, Paris/ Strasbourg: L'Harmattan/ Université des Science Humaines de Strasbourg, pp. 5-14
- Gondola, C.-D. (1997) *Villes Miroirs: Migrations et Identités Urbaines à Brazzaville et Kinshasa (1930-1970)*, Paris: L'Harmattan
- Grévisse, F. (1951) *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville: Quelques Aspects de la Politique Indigène du Haut-Katanga Industriel*, Bruxelles: Institut Royal Colonial belge
- Gugler, J. & Flanagan, W. G. (eds.) (1978) *Urbanization and Social Change in West Africa*, Cambridge: Cambridge University Press
- Gutkind, P. C. W.; Cohen. R. & Copans, J. (eds.) (1978) *African Labor History*, London: Sage Publishing
- Gutkind, P. C. W. & Wallerstein, I. (1976) *Political Economy of Contemporary Africa*, Beverly Hills: Sage Publications
- Hall, P. G. (1988) *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford: Blackwell
- Hansen, K. T. & Vaa, M. (eds.) (2004) *Reconsidering Informality: Perspectives from Urban Africa*, Uppsala: Nordic Africa Institute
- Harris, R. (2003) 'A double irony: the originality and influence of John F.C. Turner', *Habitat International*, No. 27, pp. 245-269
- Harrison, G. (1950) *Alexander Gibb - The Story of an Engineer*, London: Geoffrey Bles
- Hartwig, G. (1955) 'Les Réalisations de la Société Immobilière du Cap-Vert à Dakar', *Industries et Travaux d'Outre Mer*, pp. 2-6
- Hayes, P. (2009) 'Santu Mofokeng, Photographs: The violence in the knowing', *History and Theory*, Vol. 48, pp. 34-51

- Hayuma, A. M. (1981) 'Dodoma: The Planning and Building of the New Capital City of Tanzania', *Habitat International*, Vol. 5, No. 5/6, pp. 653-680
- Henrard, L. (1958) 'L'Urbanisation de la province de Léopoldville', *Industrie: Revue de la Fédération des Industries belges*, Vol. 12, No. 6, pp. 431-442
- Henrard, L. (1959) 'Historique de l'urbanisme à Léopoldville', *Revue Congolaise Illustrée*, No. 9, pp. 12-15
- Herbert, L. (1955) *France Against Herself*, New York: Praeger
- Hernández, F.; Kellett, P. W. & Allen, L. K. (eds.) (2010) *Rethinking the Informal City: Critical Perspectives from Latin America*, New York/ Oxford: Berghahn Books
- Heymans, M. (1949) 'Notes d'Urbanisme Colonial', *Rythme*, No. 3, pp. 31-42
- Heymans, M. (1951) 'L'urbanisation de Léopoldville', in Ministère des Colonies (ed.), *L'Urbanisme au Congo Belge*, Bruxelles: Ministère des Colonies. Editions de Visscher
- Hins, R. (1931) 'L'Urbanisme au Katanga', *Essor du Congo* (numéro spécial Exposition d'Elisabethville), ongenummerd
- Hobsbawm, E. J. (1992) 'Introduction: Inventing traditions', in Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. O. (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, pp. 1-14
- Hobsbawm, E. J. (1994) *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*, London: Penguin
- Home, R. K. (1990) 'Town planning and garden cities in the British colonial empire 1910-1940', *Planning Perspectives*, Vol. 5, No. 1, pp. 23-37
- Home, R. K. (1997) *Of Planting and Planning, The making of British colonial cities*, Oxford: Alexandrine Press
- Houyoux, J. (1973) *Budgets Ménagers, Nutrition et Mode de Vie à Kinshasa*, Kinshasa: Presses universitaires du Zaïre
- Howard, E. (1902) *Garden Cities of To-morrow*, London: Swan Sonnenschein
- Iliffe, J. (1979) *A Modern History of Tanganyika*, Cambridge: Cambridge University Press
- Iliffe, J. (1987) *The African Poor. A History*, Cambridge: Cambridge University Press
- Jewsiewicki, B. (1992) 'Notes sur l'Histoire socio-économique du Congo (1880-1960)', *Etudes d'Histoire Africaine*, No. 3, pp. 209-242
- Johnson, W. (1971) *The Emergence of Black Politics in Senegal: The Struggle for Power in the Four Communes, 1900-1920*, Stanford: Stanford University Press
- Jordan, D. P. (1995) *Transporting Paris: The Life and Labors of Baron Haussmann*, New York: Simon and Schuster
- Kayitenkore, E. (1967) 'La construction dans les zones de squatting de Kinshasa', *Cahiers économiques et sociaux*, Vol. 5, No. 3, Kinshasa: IRES, pp. 327-353
- King, A. D. (1975) 'Exporting planning: the colonial and neo-colonial experience', *Winter*, Vol. 5, pp. 12-22

- King, A. D. (1976) *Colonial Urban Development. Culture, Social Power and Environment*, London/ New York: Routledge
- King, A. D. (1990) *Urbanism, Colonialism and the World Economy: Cultural and Spatial Foundations of the World Urban System*, London: Routledge
- King, A. D. (2003) 'Writing Transnational Planning Histories', in Nasr, J. & Volait, M. (eds.), *URBANISM. Imported or Exported? Native Aspirations and Foreign Plan*, Great Britain: Wiley-Academy
- Kironde, L. J. M. (1995) 'Access to land by the urban poor in Tanzania: Some findings from Dar es Salaam', *Environment and Urbanization*, Vol. 7, No. 1, pp. 77-96
- Kironde, L. J. M. (1997) 'Land policy options for urban Tanzania', *Land Use Policy*, Vol. 14, No. 2, pp. 99-117
- Kironde, L. J. M. (2000) 'Understanding land markets in African urban areas: the case of Dar es Salaam, Tanzania', *Habitat International*, Vol. 24, pp. 151-165
- Kironde, L. J. M. (2007) 'Race, Class and Housing in Dar es Salaam: The colonial impact on land use structure, 1891-1961' in Brennan, J.R.; Burton, A. & Lawi, Y.Q. (eds.) *Dar Es Salaam. Histories from an Emerging African Metropolis*, Dar Es Salaam/ Nairobi: Mkuki na Nyota Publishers/ The British Institute in Eastern Africa, pp. 97-117
- Koenigsberger, O. (1983) 'The Role of the Planner in a Poor (and in a Not Quite so Poor) Country', *Habitat International*, Vol. 7, No. 112, pp. 49-55
- Koolhaas, R. & The Harvard Project (2000) *Mutations*, Barcelona: Actar
- Koolhaas, R. & Van der Haak, B. (ed.) (2005) *Lagos Wide & Close. An Interactive Journey into an Exploding City* [DVD], Submarine
- Krantz, F. (ed.) (1988) *History from Below: Studies in Popular Protest and Popular Ideology*, Oxford: Basil Blackwell
- Lagae, J. (2004) 'Colonial Encounters and Conflicting Memories. Shared Colonial Heritage in the Belgian Congo', *Journal of architecture*, Vol. 9, No. 2, pp. 173-197
- Lagae, J. (2005) 'De interpretatie van de publieke ruimte in de niet-westerse stad. Een gesprek tussen Zeynep Celik en Wim Cuyvers', *Oase*, No. 69, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Lagae, J. (2007) 'Léopoldville - Bruxelles, villes miroirs? L'architecture et l'urbanisme d'une capitale coloniale', in Vellut, J-L. (ed.) *Villes d'Afrique. Explorations en Histoire Urbaine, Cahiers Africains*, No. 73, Tervuren/ Paris: Africains, Royal Museum of Central Africa/ l'Harmattan, pp. 67-99
- Lancaster, C. (2007) *Foreign Aid: Diplomacy, Development, Domestic Politics*, Chicago: University of Chicago Press
- La Fontaine, J. S. (1970) *City Politics: A Study of Léopoldville, 1962-1963*, Cambridge: Cambridge University Press
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space* (org. 1974, trans. Nicholson-Smith, D.) Oxford: Basil Blackwell
- LeGates, R. (1996) 'How to study cities', in LeGates, R. & Stout, F. (eds.), *The City Reader*, London: Routledge, pp. 7-13

- Lelo Nzuzi, F.; Tshimanga Mbuyi, C. & De Saint Moulin, L. (2004) *Pauvreté urbaine à Kinshasa*, Den Haag: Cordaid
- Le Roy, E.; Karsenty, A. & Bertrand, A. (eds.) (1996) *La Sécurisation foncière en Afrique*, Paris: Karthala
- Leslie, J.A.K. (1963) *A Survey of Dar es Salaam*, London/ New York/ Nairobi: Oxford University Press
- Lewis, M. D. (1962) 'One Hundred Million Frenchmen: The "Assimilation" Theory in French Colonial Policy', *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 4, No. 2, pp. 129-153
- Locatelli, F. & Nugent, P. (eds.) (2009) *African Cities: Competing Claims on Urban Spaces*, Leiden: Brill
- Lohrmann, U. (2007) *Voices from Tanganyika: Great Britain, the United Nations and the Decolonization of a Trust Territory, 1946-1961*, Berlin/London: Lit/ Global Book Marketing
- Lonsdale, J. M. (2000) 'Agency in tight corners: Narrative and Initiative in African History', *Journal of African Cultural Studies*, Vol. 13, No. 1, pp. 5-16
- Loo, A. (ed.) (2003) *Repertorium van de Architectuur in België: van 1830 tot heden*, Antwerpen: Mercatorfonds
- Lopez, R. (1945) 'Dakar', *L'Architecture d'Aujourd'hui* (France d'Outre-Mer), No. 3, pp. 78-80
- Lopez, R. (1964) *L'Avenir des Villes*, Paris: R. Laffont
- Low, D. A. & Lonsdale, J. (1976) 'Introduction: Towards the New Order, 1945-1963', in Low, D. A. & Smith, A. (eds.), *History of East Africa, III*, Oxford: Clarendon Press, pp. 24-32
- Lu, D. (2010) *Third World Modernism: Architecture, Development and Identity* London: Routledge
- Lugalla, J. L. P. (1989) 'Conflicts and politics in urban planning in Tanzania', *African Study Monographs*, No. 4, pp. 181-190
- Lugard, F.D. (1919) *Revisions of Instructions to Political Officers in Subjects Chiefly Political and Administrative 1913-1918*, London: Waterlow & Sons
- Lugard, F. D. (1922) *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, London: W. Blackwood
- Lumenganeso Kiobe, A. (1995) *Kinshasa. Génèse et Sites Historiques*, Kinshasa: Arnaza-Bief
- Lynch, K. (1960) *The Image of the City*, Cambridge: MIT Press
- Mabogunje, A. L. (1968) *Urbanization in Nigeria*, London: Africana Publishing Co.
- Mabogunje, A. L. (1990) 'Perspectives on Urban Land and Urban Management Policies in Sub-Saharan Africa', *World Bank Technical Paper*, No. 196, Washington DC: The World Bank
- Malu-Malu & Arthur, J.-J. (2002) *Le Congo Kinshasa*, Paris: Karthala
- Marshall Macklin Monaghan Ltd. (1978) *Dar es Salaam Master Plan 1968 Review, Interim Report No. 2, Alternative Development Strategies*, Toronto: for the Government of the United Republic of Tanzania

- Marshall Macklin Monaghan Ltd. (1979) *Dar es Salaam Master Plan 1979 and 4 Technical Supplements*, Toronto: for the Government of the United Republic of Tanzania
- Maylam, P. (1995) 'Explaining the Apartheid City: 20 Years of South African Urban Historiography', in *Journal of Southern African Studies* (Urban Studies and Urban Change in Southern Africa), Vol. 21, No. 1, pp. 19-38
- Mbembe, A. (2001) *On the Postcolony* (org. 1992), Berkeley: University of California Press
- Mbumba Ngimbi (1982) *Kinshasa 1881-1981. 100 Ans Après Stanley. Problèmes et Avenir d'une Ville*, Kinshasa: Centre de Recherches Pédagogiques
- Mercier, P. (1954) 'Aspects de la Société Africaine dans l'Agglomération Dakaroise: Groupe Familiaux et Unités de Voisinage', *IFAN: Etudes Sénégalaises* (L'agglomération dakaroise. Quelques aspects sociologiques et démographiques), No. 5 pp. 1-83
- Merlin, P. (1969) *Les Villes Nouvelles*, Paris: Presse Universitaires de France
- Midant J.-P. (ed.) (1996) *Dictionnaire de l'Architecture du XXe siècle*, Paris: Hazan/ IFA
- Ministère des Colonies (ed.) (1951) *L'Urbanisme au Congo Belge*, Bruxelles: Editions de Visscher
- Mitchell, W.J.T. (1995) *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago: University of Chicago Press
- Mobutu, J. D. (1967) *Manifeste de la Nsele*, République du Zaïre: Mouvement Populaire de la Révolution
- Mobutu, J. D. (1988) *Discours, Allocutions et Messages*, Paris: Éd. du Jaguar
- Molohan, M. J. B. (1957) *Detribalization*, Dar es Salaam: Government Printer
- Moulaert, G. (1939a) *Problèmes Coloniaux d'Hier et d'Aujourd'hui (pages oubliées): 38 Années d'Activité Coloniale*, Bruxelles: Ed. Universelle
- Moulaert, G. (1939b) 'Colonisation européenne au Congo', *Revue générale de la Colonie belge*, Vol. II, No. 4, pp. 360-390
- Moulaert, G. (1948) *Souvenirs d'Afrique, 1902-1919*, Bruxelles: Editions Charles Dessart
- Moulaert, G. (1950) *Vingt années a Kilo-Moto (1920-1940)*, Brussel : Charles Dessart
- Mulumba, C. (1968) 'Origines et évolution des institutions communales et urbaines au Congo', *Congo-Afrique*, No. 29, pp. 449-456
- Mutamba, M. K. (1998) *Du Congo belge au Congo Contemporain, 1940-1960, Emergences des 'Evolus' et Génèse du Nationalisme*, Kinshasa: Publications de l'Institut de formation et d'Etudes Politiques
- Mwanza wa Mwanza (1997) *Le Transport Urbain à Kinshasa. Un Noeud Gordien*, *Cahiers Africains*, Vol. 30, Tervuren/Parijs: Koninklijk Museum voor Midden Afrika/L'Harmattan
- Myers, G. A. (2003) *Verandahs of Power. Colonialism and Space in Urban Africa*, New York: Syracuse University Press
- Myers, G. A. (2011) *African Cities, Alternative Visions of Urban Theory and Practice*, London: Zed Books

- Myers, G. A. & Murray, M. (2006) *Cities in Contemporary Africa*, New York: Palgrave Macmillan
- M'Bokolo, E. (1982) 'Peste et société urbaine à Dakar: l'épidémie de 1914', *Cahiers d'Études Africaines*, Vol. 22, No. 85/86, pp. 13-46
- Nagar, R. (1996) 'The South Asian Diaspora in Tanzania: A History Retold', *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East: A Journal of Politics, Culture and Economy*, Vol. 16, No. 2, pp. 62-80
- Nasr, J. & Volait, M. (eds.) (2003) *URBANISM. Imported or Exported? Native Aspirations and Foreign Plans*, Great Britain: Wiley-Academy
- Nasr, J. & Volait, M. (2003) 'Introduction: Transporting Planning', in Nasr, J. & Volait, M. (eds.) *URBANISM. Imported or Exported? Native Aspirations and Foreign Plans*, Great Britain: Wiley-Academy, pp. 1-25
- Ndaywel è Nziem, I. (1998) *Histoire Générale du Congo. De l'Héritage Ancien à la République Démocratique*, Paris: Duculot
- Ngal, G. (2007) *Littératures Congolaises de la RDC (1482-2007). Histoire et Anthologie*, Paris : L'Harmattan
- Njoh, A. J. (2007) *Planning Power. Town Planning and Social Control in Colonial Africa*, London/New York: UCL Press
- Nyerere, J. (1968) *Freedom and Socialism. A Selection from Writings & Speeches, 1965-1967*, Dar es Salaam: Oxford University Press
- Nyerere, J. (1973) *Freedom and Development*, Dar es Salaam: Government Printer
- Nzeza Bilakila, A. (2004) 'La "coop" à Kinshasa: Survie et marchandage', in Trefon, T. (ed.) *Ordre et Désordre à Kinshasa. Réponses Populaires à la Faillite de l'État*, *Cahiers Africains*, No. 61-62, Tervuren/Parijs: Koninklijk Museum voor Midden Afrika/L'Harmattan, pp. 33-46
- Odinot, B. (1962) *Aspects de la Politique du Logement à Dakar*, Dakar : Ministère du Plan, Aménagement du Territoire
- Olukoju, A. (2003) 'The segregation of Europeans and Africans in colonial Nigeria', in Fourchard, L. & Albert, I. O. (eds.), *Sécurité, Crime et Ségrégation dans les Villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe Siècle à nos Jours*, Parijs: Karthala, pp. 263-286
- O'Brien, R. C. (1975) 'Lebanese Entrepreneurs in Senegal: Economic Integration and the Politics of Protection', *Cahiers d'études africaines*, Vol. 15, No. 57, pp. 95-115
- Osmont, A. (1984) 'Pratiques foncières locales à Rufisque, Sénégal', *Pratiques Urbaines*, No. 72n Bordeaux: CNRS/CEGET, pp. 83-96
- Pain, M. (1983) *Kinshasa: La Ville et la Cité*, Paris: Editions de l'Orstom
- Perry, C. (1929) 'The Neighborhood Unit : A Scheme of Arrangement for the Family Life Community', in *Regional Plan of New York*, Vol. 7, New York : Regional Planning Association

- Piermay, J.-L. (1997) 'Kinshasa: a reprieved mega-city?', in Rakodi, C. (ed.), *The Urban Challenge in Africa: Growth and Management of its Large Cities*, Tokyo/ New York/ Paris: United Nations University Press, pp. 223-251
- Piermay, J.-L. (1993) *Citadins et Quête du Sol dans les Villes d'Afrique Centrale*, Paris: L'Harmattan
- Pierson, C. & Castles, F. G. (eds.) (2007) *The Welfare State Reader*, Cambridge: Polity Press
- Poinsot, J.; Sinou, A. & Sternadel, J. (1989) *Les Villes d'Afrique Noire entre 1650 et 1960*, Paris: Orstom/ACA
- Project Planning Associates Ltd. (1968) *National Capital (Dar es Salaam) Master Plan 1968: Main Report and 7 Technical Supplements*, Toronto: for the Government of the United Republic of Tanzania
- Project Planning Associates Ltd. (1976) *National Capital (Dodoma) Master Plan 1976: National Capital Development Concept*, Toronto: for the Government of the United Republic of Tanzania
- Prost, H. (1932) 'Rapport Général', in Royer, J. (ed.), *L'Urbanisme Aux Colonies et dans les Pays Tropicaux* (Tome I), Paris: Ed. d'Urbanisme
- Rabinow, P. (1992) 'Colonialism, Modernity: The French in Morocco', in Alsayyad, N. (ed.), *Forms of Dominance. On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise*, London: Ashgate Publishing Company, pp. 167-182
- Rabinow, P. (1995) *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*, Chicago: University of Chicago Press
- Ragon, M. & Cacoub, O. C. (1974) *Architecture de Soleil. Olivier Clement Cacoub*, Tunis: Cérès Production
- Raimbault, F. (2006) 'L'évolution de l'espace péri-urbain à Dar-es-Salaam durant la colonisation allemande (1890-1914)', in Calas, B. (ed.), *De Dar es Salaam à Bongoland*, Paris: Karhtala, pp. 265-295
- Rahmani, M. (2008) *Juifs du Congo. La Confiance et l'Espoir*, Bruxelles: Edition de l'institut Sépharade Européen
- Rakodi, C. (ed.) (1997) *The Urban Challenge in Africa: Growth and Management of its Large Cities*, Tokyo/New York/Paris: United Nations University Press
- Rau, E. (1956) 'La question des terrains de Tound', *Annales Africaines*, No. 1, pp. 149-163
- Raymaekers, P. (1964) *L'Organisation des Zones de Squatting: Elément de Résorption du Chômage Structurel dans les Milieux Urbains des Pays en Voie de Développement: Application Au Milieu Urbain de Léopoldville*, Léopoldville: Université Lovanium de Léopoldville
- Ricard, A. (1995) *Ebrahim Hussein: Swahili Theatre and Individualism*, Mkuki na Nyota Publishers
- Ricquier, G. (1951) 'L'urbanisation de Léopoldville', in Ministère des Colonies (ed.), *L'Urbanisme au Congo Belge*, Bruxelles: Editions de Visscher
- Risselada, M. & Van den Heuvel, D. (eds.) (2005) *Team 10: 1953-81: In Search of a Utopia of the Present*, Rotterdam: NAI

- Roy, A. & Alsayyad, N. (eds.) (2004) *Urban informality. Transnational Perspectives from the Middle East, Latin America and South Asia*, Lanham: Lexington Books
- Royer, J. (ed.) (1932-1935) *L'Urbanisme Aux Colonies et dans les Pays Tropicaux* (Tome I&II), Paris: Ed. d'Urbanisme
- Ruhumbika, G. (1992) *Miradi Bubu ya Wazalendo* ('De verzwegen plannen van de patriotten', vertaald naar het Nederlands, J. Leysen, Ugent, 2002), Dar es Salaam: Tanzania Publishing House
- Said, E. (1976) *Culture and Imperialism*, New York: Pantheon Books
- Said, E. (1978) *Orientalism*, New York: Vintage Books
- Salm, S. & Falola, T. (eds.) (2005), *African Urban Space in Historical Perspective*, Rochester-Woodbridge: University of Rochester Press
- Sar, M. (1977) 'Problèmes d'Urbanisme et d'Aménagement de l'Agglomération Dakaroise', *Urbanisme*, No. 157, pp. 66-73
- Schlerr, L. (2008) *The Strangers of New Bell*, South Africa: Unisa Press
- Schneider, K.-G. (1965) *Dar es Salaam. Stadtentwicklung unter dem Einfluss der Araber und Inder*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH
- Schoentjes, M. R. (1933) 'Note de M. R. Schoentjes: Considérations générales sur l'urbanisme au Congo belge', *Institut Royal Colonial Belge: Bulletin des Séances*, Vol. IV, No. 1, pp. 528-572
- Scriver, P. (ed.) (2007) *The Scaffolding of Empire*, Adelaide: University of Adelaide
- Seck, A. (1970) *Dakar, Métropole Ouest-Africaine*, Dakar: IFAN, Université de Dakar
- Senghor, L. S. (1975) *Paroles*, Dakar: Nouvelles éditions africaines
- Shaw, T. M. (2006) *Irony and illusion in the architecture of imperial Dakar*, Edwin Mellen Press
- Sidibe, A. S. (1997) 'Domaine National , la Loi et le Projet de Réforme', *La Revue du Conseil Economique et Social*, No. 2, pp. 55-65
- Simone, A. (2004) *For the City Yet to Come. Changing African Life in Four Cities*, Durham: Duke University Press
- Simpson, W. J. R. (1905) *A Treatise on Plague: Dealing with the Historical, Epidemiological, Clinical, Therapeutic, and Preventative Aspects of the Disease*, Cambridge: Cambridge University Press
- Simpson, W. J. R. (1908) *The Principles of Hygiene as Applied to Tropical and Subtropical Climates*, London: John Bale & Sons
- Sinou, A. (1985) *Idéologies et Pratiques d'Urbanisme dans le Sénégal Colonial*, Paris: EHESS
- Sinou, A. & Bachir, O. (1988) *Porto-Novo: Ville D'Afrique Noire*, Marseille: Editions Parentheses
- Smiley, S. L. (2010) 'Exclusionary Space in Dar es Salaam: Fear and Difference in Expatriate Communities', *Africa Today*, Vol. 56, No. 3, pp. 24-40

- Soja, E. W. (1996) *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Basil Blackwell
- Spivak, G. (1988) 'Can the Subaltern Speak?', in Nelson, G. & Grossberg, L. (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, London: Macmillan, pp. 271-313
- Stengers, J. (1989) *Congo: Mythes et Réalités, 100 ans d'Histoire*, Gembloux: Duculot
- Stren, R. E. (1975) *Urban Inequality and Housing Policy in Tanzania: The Problem of Squatting*, Berkeley: Institute of International Studies
- Stren, R. E. (1982) 'Underdevelopment, Urban Squatting, and the State Bureaucracy: A Case Study of Tanzania', *Canadian Journal of African Studies/ Revue Canadienne des Études Africaines*, Vol. 16, No. 1, pp. 67-91
- Stren, R. E. & White, R. R. (1989) *African Cities in Crisis: Managing Rapid Urban Growth*, Michigan: Boulder, CO: Westview Press
- Strouvens, L. & Piron, P. (1948) *Codes et Lois du Congo Belge*, Brussels: Larcier
- Sutcliffe, A. (1981) *Towards the Planned City: Germany, Britain, The United States and France, 1780-1914*, New York: St. Martin's Press
- Sutcliffe, A. (1993) *Paris: An Architectural History*, New Haven: Yale University Press
- Sutton, J. E. G. (ed.) (1970) *Dar es Salaam. City, Port and Region*, *Tanzania Notes and Records*, No. 71, Dar es Salaam: Tanzania Society
- Swanson, M. W. (1977) 'The Sanitation syndrome: bubonic plague and urban native policy in the Cape Colony, 1900-1909', *Journal of African History*, Vol. XVIII, No. 3, pp. 387-410
- Sylla, A. (1993) *Le Peuple Lébou de la Presqu'île du Cap-Vert*, Dakar: Les Nouvelles Éditions africaines du Sénégal
- Schoentjes, M. R. (1932) 'Considérations générales sur l'urbanisme au Congo Belge', in Royer, J. (ed.), *L'Urbanisme Aux Colonies et dans les Pays Tropicaux*, (Tome I), Paris: Ed. d'Urbanisme, pp. 171-187
- Tall, S. M. (2009) *Investir dans la Ville Africaine: les Emigrés et l'Habitat à Dakar*, Paris: Karthala, 2009
- Thioub, I. (2009) 'Les Libano-Syriens en Afrique de l'Ouest, de la Fin du XIXe Siècle à nos Jours', *Annales de la FLSH*, No. Spécial, pp. 391-414
- Tostensen, A.; Tvedten, I. & Mariken Vaa, M. (eds.) (2001) *Associational Life in African Cities: Popular Responses to the Urban Crisis*, Uppsala: Nordic Africa Institute
- Toulier, B.; Lagae, J. & Gemoets, M. (eds.) (2010) *Kinshasa. Architectures et Paysages Urbains*, Paris: Somogy Editions d'Art
- Trefon, T. (1989) *French Policy towards Zaïre during the Giscard D'Estaing Presidency*, *Cahiers du CEDAF/ASDOC-Studies*, No. 1
- Trefon, T. (ed.) (2004) *Ordre et Désordre à Kinshasa. Réponses Populaires à la Faillite de l'État*, *Cahiers Africains*, No. 61-62, Tervuren/Parijs: Koninklijk Museum voor Midden Afrika/L'Harmattan

- Trefon, T. (2011) *Congo Masquerade. The Political Culture of Aid Inefficiency and Reform Failure*, London: Zed Books
- Tripp, A. M. (1997) *Changing the Rules: The Politics of Liberalization and the Urban Informal Economy in Tanzania*, Berkeley
- Tucker, J. (2009) 'Entwined Practices: Engagements with Photography in Historical Inquiry', *History and Theory*, Vol. 48, pp. 1-8
- Turner, J. F. C. (1977) *Housing by People: Towards Autonomy in Building Environments*, plaats: Pantheon Books
- Turner, T. (1973) 'La politique indigène du Congo belge. Le cas du Sankuru', *Cahiers du CEDAF/ ASDOC-Studies*, No. 1
- Unwin, R. (1909) *Town-planning in Practice: An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, London: Fisher
- Vale, L. J. (1992a) *Architecture, Power and National Identity*, New Haven/ London: Yale University Press
- Vale, L. J. (1992b) 'Designing National Identity: Post-Colonial Capitols and Intercultural Dilemmas', in Alsayyad, N. (ed.), *Forms of Dominance. On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise*, London: Ashgate Publishing Company, pp. 315-138
- Vanderlinden, J. (1994) *Pierre Ryckmans 1891-1959: Coloniser dans l'Honneur*, Bruxelles: De Boeck Université
- Vanthemsche, G. (1994) *Genèse et portée du 'Plan Décennal' du Congo belge (1949- 1959)*, Bruxelles: ARSOM
- Van Binsbergen, W. & Van Dijk, R. (eds.) (2004) *Situating Globality: African Agency in the Appropriation of Global Culture*, Leiden: Brill Academic Publishers
- Van der Kerken, G. (1943) *La Politique Coloniale Belge*, Anvers: Ed. Zaire
- Vander Woud, A. (1983) *Het Nieuwe Bouwen Internationaal/ International: CIAM: Volkshuisvesting, Stedebouw*, Otterlo/ Delft: Rijksmuseum Kröller-Müller/ Delft University Press
- Van Reybrouck, D. (2010) *Congo: Een Geschiedenis*, Amsterdam: De Bezige Bij
- Vassanji, M. G. (1989) *The Gunny Sack*, Oxford: Heinemann International
- Vellut, J-L. (ed.) (1996) *Bibliographie historique du Zaïre à l'époque coloniale (1860-1960)- travaux publiés en 1960-1996*, Louvain-la-Neuve/ Tervuren: Université catholique de Louvain/ Musée royal de l'Afrique centrale
- Vellut, J-L. (ed.) (2005) *Het geheugen van Congo: de Koloniale Tijd*, Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika
- Venard, J. L. (1986) *Vingt-Cinq Ans d'Intervention Française dans le Secteur Urbain en Afrique Noire Francophone*, Paris: Economica
- Verdeil, E. (2003) 'Politics, Ideology and Professional Intrests: Foreign versus Local Planners in Lebanon under President Chehab', in Nasr, J. & Volait, M. (eds.), *URBANISM. Imported*

or Exported? *Native Aspirations and Foreign Plans*, Great Britain: Wiley-Academy, pp. 290-315

Verhaegen, B. (2003) *L'Abako et l'indépendance du Congo belge*, Paris: L'Harmattan

Vernière, M. (1977) *Dakar et Son Double Dagoudane Pikine*, Paris: Bibliothèque Nationale

Vorlauffer, K. (1970) *Koloniale und nachkoloniale Stadtplanung in Dar es Salaam*, Frankfurt: Goethe Universität

Ward, S. V. (2000) 'Re-examining the international diffusion of planning', in Freestone, R. (ed.), *Urban Planning in a Changing World: The Twentieth Century Experience*, New York: E & FN Spon, pp. 40-60

Ward, S. V. (2002) *Planning the Twentieth-Century City. The Advanced Capitalist World*, Chichester: Wiley

Ward, S. V. (2003) 'Learning from the US: The Americanisation of the Western Urban Planning', in Nasr, J. & Volait, M. (eds.), *URBANISM. Imported or Exported? Native Aspirations and Foreign Plans*, Great Britain: Wiley-Academy, pp. 83-106.

Whittick, A. (ed.) (1974) *Encyclopedia of Urban Planning*, New York: McGrawHill Book Company

Winters, Ch. (1982) 'Urban Morphogenesis in Francophone Black Africa', *Geographical Review*, Vol. 72, No. 2, pp. 139-154

Wright, G. (1991) *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*, Chicago: The University of Chicago Press

Yacono, X. (1991) *Les Etapes de la Décolonisation Française*, Paris: Presses universitaires de France

Yabili, Y. A. (1975) *Code de la Zaïrianisation. Recueil de textes et règlements des décisions du 30 novembre 1973 et du 30 décembre 1974*, Lubumbashi: Mwanga-Hebdo

Yeoh, B. (1996) *Contesting Space in Colonial Singapore. Power Relations and the Built Environment*, Singapore: Singapore University Press

Yoro, S. (1960) 'L'Urbanisme et l'Habitat au Sénégal', *Africa*, No. 13-14, ongenummerd

Young, C. (1965) *Politics in the Congo: Decolonization and Independence*, Princeton: Princeton university Press

Young, C. (1968) *Introduction à la Politique Congolaise*, Bruxelles: Crisp

Young, C. (1976) *The Politics of Cultural Pluralism*, Madison: University of Wisconsin Press

Young, C. (1994) *The African Colonial State in Comparative Perspective*, New Haven: Yale University Press

(auteur onbekend) (1975) 'L'année de l'amitié Franco-Zaïroise. Une coopération appréciée', *Europe- Outremer (Zaire 1975)*, No. 548, pp. 47-53

B. Ongepubliceerde werken

- Baker, E.C. (1931) *Report on the Social Conditions of Dar es Salaam*, unpublished memorandum [Tanzania National Archives/School of Oriental and African Studies]
- Brennan, J. R. (2002) *Nation, Race and Urbanization in Dar es Salaam, Tanzania, 1916-1976*, [Northwestern University]
- Cameron-Smith, A. (2007) *Strange Bodies and Familiar Spaces: W. J. R. Simpson and the Threat of Disease in Calcutta and the Tropical City, 1880 – 1910* [University of Sydney]
- Cleys, B. (2002) *Andries Dequae. De Zelfgenoegzaamheid van een Koloniaal Bestuur (1950-1954)* [Katholieke Universiteit Leuven]
- Diagne, N. M. B. (2005) *Mise en Place d'un Systeme d'Information Documentaire à la SICAP* [Université Cheikh Anta Diop]
- Diallo, M. (1994) *La SICAP: Monographie d'une Société Immobilière, 1951-1973* [Université Cheikh Anta Diop]
- Diop, A. B. (1995) *La Communauté Lebu face au Développement de la Politique Coloniale: la Question des Terrains de Dakar (1887-1958)* [Université Cheikh Anta Diop]
- Dubus, B. (1979) *Logement Social et Evolution Spatiale à Dakar* [Ecole Nationale des Ponts et Chaussées]
- Faye, Ch. F. (1973) *L'Opinion Publique Dakaroise, 1940-1944* [Université Cheikh Anta Diop]
- Fenaux, C. (2010) *Het Office des Cites Africaines in Lubumbashi. Ruashi: Architecturale Analyse en Studie van de Toe-eigening van een Congolese Woonwijk uit de Jaren 1950* [Universiteit Gent]
- Hayuma, A. M. (1984) 'Economic and financial constraints in the implementation of the 1968 Dar es Salaam masterplan from 1969 to 1979', Occasional Paper No.3 [Ardhi Institute, University of Dar es Salaam]
- Ivaska, A. M. (2003) *Negotiating "Culture" in a Cosmopolitan Capital: Urban Style and the Tanzanian State in Colonial and Postcolonial Dar es Salaam* [University of Michigan]
- Kironde, L. J. M. (1995) *The Evolution of Land Use Structure in Dar es Salaam, A Study on the Effects of Land Policy* [University of Nairobi]
- Lewinson, A. S. (1999) *Going with the Times. Transforming Visions of Urbanism and Modernity among Professionals in Dar es Salaam* [University of Wisconsin]
- Lupala, J. M. (2002) *Urban Types in Rapidly Urbanizing Cities, Analysis of Formal and Informal Settlements in Dar es Salaam, Tanzania* [Stockholm Royal Institute of Technology]
- Mascarenhas, A. C. (1966) *Urban Development in Dar es Salaam* [University of California]
- M'Baye, R. (1996) *Compréhension des Enjeux Fonciers et des Pratiques Foncières dans les Quartiers Spontanés de l'Agglomération Dakaroise. Contribution à la mise en place d'une politique de*

restructuration et de régularisation foncière des quartiers non lotis. Etudes de cas: quartiers de Dalifort, Sam Sam 1 et 3 (Sénégal) [Université Catholique de Louvain]

M'Bengue, A. (1974) *Un Quartier de Dakar: SICAP Karak* [Université Cheikh Anta Diop]

Moshi, E. Z.M. (2009) *Urban transformation: Changing Building Types in Kariakoo, Dar Es Salaam, Tanzania* [The Oslo School of Architecture and Design]

Moyer, E. (2003) *In the shadow of the Sheraton: imagining localities in global spaces in Dar es Salaam, Tanzania* [University of Amsterdam]

Mukoka Nsenda, F. (1970) *La Commune de Selembao: Analyse de l'Intégration Politique et Administrative d'un Milieu de Squatting à Kinshasa* [Université Lovanium de Kinshasa]

Mwita, D. (1978) 'Urban landlordism and the Acquisition of Buildings [University of Dar es Salaam]

Nagar, R. (1995) *Making and Breaking Boundaries: Identity Politics among South Asian Communities in postcolonial Dar es Salaam* [University of Minnesota]

Ndoye, A. (1992) *L'Architecture Soudano-Sahélienne dans la Communauté de Dakar* [Université Cheikh Anta Diop]

Ngulumu, H. (2003) *Housing Themselves: Transformations, Modernisation and Spatial qualities in Informal Settlements in Dar es Salaam, Tanzania* [Stockholm Royal Institute of Technology]

Onema, E. (1971) *Assistance Technique Française au Congo (1965 - 1970)* [Université Lovanium de Kinshasa]

Precht, R. (2001) *L'Impact de la Restructuration et de la Régularisation Foncière de l'Habitat Spontané à Dakar. Le cas du quartier de Dalifort* [Université Paris 7, Denis Diderot]

Precht, R. (2003) *La nouvelle Coutume Urbaine. Evolution comparée des filières coutumières de la gestion foncière urbaine dans les pays d'Afrique sub-saharienne, Le cas de Dakar, Sénégal* [Université Paris 7 - Denis Diderot/ Laboratoire SEDET]

Sy, M. M. (1984) *La Ségrégation au Sujet de l'Habitat à Dakar, l'Exemple du Grand Dakar, et une Expérience de Déségrégation par l'Animation du Quartier* [Université de Paris VIII: Institut de l'Urbanisme de l'Académie de Paris]

Tokindang, J. (1995) *L'insertion résidentielle à Dakar* [Université de Montréal]

Uyterhoeven, H. (1960) *Sociale Huisvesting in de Kongolese Centra. Plan voor Bouw en Financiering* [Universiteit Antwerpen]

Wallys, A. (1969) *De bijdrage van de Dienst der Afrikaanse Wijken tot de socio-economische ontwikkeling in Congo, Tienjarenplan (1950-1959)* [Universiteit Gent]

Westcott, N. J. (1982) *The impact of the war on Tanganyika, 1939-49* [University of Cambridge]

Whyms (pseudoniem van Hélène Guillaume) (1956) *Chronologie de Léopoldville de 1881 à 1956*, unpublished manuscript [Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren]

D. Verwijzingen naar websites

Afb. 32, foto OCA-woningen in Kinshasa, website *Kinshasa Then and Now*:

<http://kosubaawate.blogspot.be/2011/09/leopoldville-1952-office-des-cites.html>

geraadpleegd op 20 oktober 2011

Afb. 73, foto wijk Magomeni in Dar es Salaam, website prof. Langegran, Macalester College:

<http://www.macalester.edu/courses/geog261/cgreig/housing.html>

geraadpleegd op 30 november 2011

Afb. 101, foto opschrift NHC-woning, website Bashir Nkoromo:

<http://bashir-nkoromo.blogspot.be/2011/04/ustaarabu-wa-baadhi-ya-wakazi-wa.html>

geraadpleegd op 7 december 2011

Afb. 103, foto Kariakoo in Dar es Salaam, website B.J. McMorrow:

<http://www.pbase.com/image/35327345>

geraadpleegd op 15 maart 2012

Samenvatting/Summary

1. Korte Nederlandse samenvatting

In het proefschrift *Making the African City* bekijkt Luce Beeckmans de Afrikaanse stad vanuit comparatief perspectief. Aan de hand van drie case studies wordt de historische ontwikkeling van drie steden in sub-Saharisch Afrika, namelijk Dakar (Senegal), Dar es Salaam (Tanzania) en Kinshasa (Congo), met elkaar vergeleken.

In het deel *Editing the City* wordt ingegaan op de stedenbouwkundige planning van de Afrikaanse stad. Omdat de meeste stedenbouwkundige ontwerpen voor Afrikaanse steden zowel voor als na de onafhankelijkheid werden opgesteld door westerse stedenbouwkundigen, zijn ze ontegensprekelijk beïnvloed door stedenbouw-kundige tendensen elders in de wereld. De Afrikaanse context zorgde echter voor specifieke modificaties. Daarbij wordt onderzocht hoe concepten en modellen uit de westerse stedenbouw werden ingezet vanuit ideologische motiveringen, in de eerste plaats op vlak van segregatie.

Het deel *Making the City* start met de observatie dat de Afrikaanse stad uit de stedenbouw zelden samenviel met de reële Afrikaanse stedelijke ruimte, tussen beiden gaapte vaak een wijde kloof. Deze discrepantie werpt licht op de rol die actoren buiten de stedenbouw bij de vorming van de stedelijke ruimte speelden. In dit proefschrift worden zowel actoren op institutioneel niveau, het lokale bestuur, als de stadsbewoners, in beeld gebracht die bijdroegen aan de vorming van de stedelijke ruimte door bijvoorbeeld aanpassingen van de stedenbouwkundige ontwerpen te forceren, de realisering ervan te belemmeren of zich plekken in de stad toe te eigenen. Precies hun tussenkomst leidde ertoe dat de segregatie in de stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad vaak veel complexer was dan de stedenbouwkundige ontwerpen laten vermoeden.

2. Brief English summary

In her PhD thesis *Making the African City*, Luce Beeckmans analyses the African city from a comparative perspective. By means of three case studies, the historical development between 1920 and 1980 of three cities in sub-Saharan Africa, Dakar (Senegal), Dar es Salaam (Tanzania) and Kinshasa (Congo), is being compared.

In the volume *Editing the City* the process of urban planning in Africa is taken into consideration. Since Western urban planners designed almost all of the African plans, we can definitely see the influence of urban planning trends that come from elsewhere in the world. However, we also find that the African context led to specific modifications to these urban plans. *Editing the City* demonstrates how urban planning models and concepts imported from the West were “edited” to serve ideological agendas, in particular with respect to segregation.

The volume *Making the City* begins by observing that the African city depicted in urban plans rarely coincided with the real African urban space, often a wide gap existed between the theory of urban design, with its corresponding discourse, and the actual implementation. This discrepancy sheds light on the role played by those from outside the urban planning milieu in the production of urban space. In this thesis, we bring to light how both local governments and city dwellers influenced the production of urban space by, for instance, forcing adjustments to the urban designs, hindering their implementation or appropriating urban spaces. It was exactly by these processes of agency that segregation often turned out far more complex and layered within the urban spaces than in the urban plans.

3. Uitgebreide Nederlandse samenvatting

De Afrikaanse stad kan de laatste jaren op een stijgende belangstelling rekenen. Vandaag is Afrika het continent met de hoogste graad van verstedelijking ter wereld ondanks het rurale beeld dat velen ervan hebben. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft er zich een aantal metropolen gevormd, waarvan er nu reeds vier meer dan acht miljoen inwoners hebben: Caïro (Egypte), Lagos (Nigeria), Kinshasa (Democratische Republiek Congo) en Johannesburg (Zuid-Afrika). Terwijl de explosieve groei van Afrikaanse steden aanvankelijk gepaard ging met een berichtgeving over falende infrastructuur, corrupte bestuursvormen, onveiligheid, etnische conflicten en humanitaire rampen, bestaat tegenwoordig een ander discours over de Afrikaanse stad. Daarin wordt de creativiteit en de vitaliteit van de stedelijke cultuur in Afrika benadrukt. Hoewel de Afrikaanse stad daardoor nu wel positiever in de aandacht komt, blijft het beeld dat velen ervan hebben wel vaak hoogst problematisch en vaag. Een van de sleutels tot een beter begrip van de actuele conditie van de Afrikaanse stad is een degelijk inzicht in de historie van haar totstandkoming. Dit proefschrift wil hieraan een bijdrage leveren.

We vertrekken vanuit de ambitie een brug te slaan tussen twee studievelden waarbinnen de historische ontwikkeling van de Afrikaanse stad aan bod komt, namelijk dat van de stads-geschiedenis en dat van de stedenbouwgeschiedenis. Omdat deze twee studievelden niet alleen complementair zijn, maar zich tot op heden vaak ook erg gescheiden van elkaar hebben ontwikkeld wat de Afrikaanse context betreft, betogen we dat een toenadering tussen de stedenbouwgeschiedenis en de stadsgeschiedenis ons begrip van hoe de Afrikaanse stad werd gemaakt, alleen maar kan verrijken. In dit proefschrift wordt bijgevolg een interdisciplinaire aanpak gehanteerd om de historische ontwikkeling van drie steden in sub-Saharisch Afrika, namelijk Dakar (Senegal), Dar es Salaam (Tanzania) en Kinshasa (Congo), tussen 1920

en 1980 met elkaar te vergelijken. Belangrijk bij de keuze van de drie steden, was hun verschillende koloniale achtergrond, respectievelijk Frans, Brits en Belgisch. Voor de periodisering hebben we er voor gekozen voorbij de klassieke breukmomenten in de Afrikaanse geschiedenis, zoals de onafhankelijkheid van de voormalige kolonies, te kijken.

Hoewel de titel van dit boek, *Making The African City*, ook een andere indruk kan wekken, wordt de comparatieve invalshoek in deze studie allerm minst ingezet om tot een algemeen model te komen van hoe een stad in Afrika zich ontwikkelde. Het is integendeel de bedoeling om de comparatieve insteek te gebruiken om een genuanceerd beeld te scheppen van de parallellen en verschillen in processen, mechanismen en modellen die de vorming van enkele grote Afrikaanse steden bepaalden. De notie 'de Afrikaanse stad' kan in dit verband worden beschouwd als een verzamelnaam die steden samenbrengt vanwege hun geopolitieke context om ze vervolgens met elkaar te kunnen vergelijken. De thematiek van segregatie wordt door het hele boek heen ingezet als instrument voor vergelijking. Om de comparatieve analyse te bevorderen is gekozen voor een centrale invalshoek van waaruit de problematiek wordt bekeken: segregatie. Over de twee boekdelen *Editing The City* en *Making The City* heen wordt dit thema gebruikt om de drie cases (Dakar, Dar es Salaam, Kinshasa) en drie gekozen tijdsperiodes (1920-1940, 1940-1960, 1960-1980) met elkaar te verweven en te verbinden, waardoor het in onze studie eerder als instrument dan als onderwerp van analyse naar voren komt. De keuze om het onderzoek niet per case te presenteren, maar in twee boekdelen waarin comparatieve en case-gebonden stukken elkaar afwisselen, heeft tot doel doorheen het hele boek op elk niveau tussen de cases verbanden te leggen.

In het deel *Editing the City* bekijken we hoe de stedenbouwkundige ontwerpen voor de drie Afrikaanse steden tot stand kwamen. Omdat de meeste stedenbouwkundige ontwerpen voor Afrikaanse steden zowel voor als na de onafhankelijkheid werden opgesteld door westerse stedenbouwkundigen, zijn ze ontegensprekelijk beïnvloed door stedenbouwkundige tendensen elders in de wereld. De Afrikaanse context zorgde echter voor specifieke modificaties. Dit proces van *editing* wordt duidelijk wanneer we stedenbouw en ideologie samen bestuderen.

In *Editing the City* tonen we aan hoe stedenbouw in Afrika werd ingezet als beleidsinstrument dat naast andere finaliteiten, zoals stadsuitbreiding of economische vooruitgang, ook ideologische doelstellingen had. Stedenbouwkundige ontwerpen worden hier dus niet bekeken als neutrale of technische artefacten, maar als dragers en overdragers van betekenissen. Daarbij bestuderen we hoe geïmporteerde stedenbouwkundige modellen en technieken werden aangepast aan de ideologische agenda's van de machthebbers, in het bijzonder op het vlak van segregatie. De stedenbouwkundige ontwerpen die uit dit proces van *editing* volgden, kunnen dan beschouwd worden als *blueprints* van hoe de machthebbers de stad en samenleving wilden organiseren, indelen en categoriseren.

In verband met het segregationistische karakter van de stedenbouw valt op dat dit door het bestuur vaak werd gelegitimeerd door het stedenbouwkundig vraagstuk te integreren in een meer benevolent beleidskader. Deze overkoepelende beleidskaders waarin het steden-

bouwkundig vraagstuk werd gevat, worden hier 'syndromen' genoemd, om er op te wijzen dat het officiële discours van de machthebbers vaak achterliggende ideologische agenda's had. Per tijdsperiode wordt bekeken hoe de stedenbouwkundige ontwerpen van de drie steden vorm kregen in een gemeenschappelijk syndroom, respectievelijk het *sanitation syndrome* (1920-1940), het *development syndrome* (1940-1960) en het *cooperation syndrome* (1960-1980). Terwijl we met de syndromen wijzen op de achterliggende ideologische beleidsagenda's van de macht, tonen we met de *editing* aan hoe geïmporteerde stedenbouwkundige modellen en concepten in de stedenbouwkundige ontwerpen werden aangepast aan deze ideologische agenda's, in de eerste plaats op het vlak van segregatie.

In Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa kunnen we tijdens de interbellumperiode van een *sanitation syndrome* spreken, omdat de grote preoccupatie met gezondheid en hygiëne naast de evidente sanitaire doelstellingen ook achterliggende motiveringen van raciale segregatie had. Hoewel de plannen voor de introductie van sanitaire scheidingszones of cordons sanitaires in het stedelijke weefsel en de daarmee verbonden ontruiming deden denken aan de 19e-eeuwse stadssaneringen in Europa, werden deze cordons in de Afrikaanse context in de eerste plaats gebruikt om raciale segregatie in de stedelijke ruimte in te voeren. Dit is een belangrijke vorm van *editing*. Omdat het raciale aspect van de cordons zo omstreken was, zocht het koloniale bestuur naar een mechanisme om sanitaire bufferzones in de Afrikaanse stad in te voeren zonder ze in raciale termen te formuleren. De bouwreglementering bood hiervoor een geschikte oplossing. Voor de interbellumperiode wordt het ontwerp voor de *open space* in Dar es Salaam in detail bestudeerd, waarna de case wordt getoetst aan de twee andere steden.

Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog kan naar analogie van het *sanitation syndrome* worden gesproken van een *development syndrome*. In deze periode werd het stedenbouwkundig vraagstuk in een beleidskader van ontwikkeling of *development* opgenomen. Deze ontwikkelingsdoctrine werd wat de stedenbouw betreft niet alleen gebruikt om de steden grondig te moderniseren en te ontwikkelen, maar tevens ingezet om een raciale en sociaal-economische segregatie te legitimeren. Terwijl in het Westen het concept van *zoning* in de stedenbouw werd ingezet om de stad rationeel en functioneel in te richten, werd het in Afrika tevens gebruikt om raciale en sociaal-economische groepen onder te brengen in aparte op zichzelfstaande wijken, wat opnieuw een sterke *editing* inhield. Om deze *zoning* in de Afrikaanse stad te implementeren zonder het segregationistische karakter te benadrukken, werden huisvestingsprogramma's als instrument gebruikt. Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog wordt de intrede van *zoning* in Dakar onderzocht, waarna de case wordt geconfronteerd met de twee andere cases.

Na de onafhankelijkheid kwam het *cooperation syndrome*. Dit vertoont grote verwantschap met het voorgaande *development syndrome*. De postkoloniale stedenbouwkundige ontwerpen voor de drie steden kregen vorm in het kader van de ontwikkelingssamenwerking ('coopération' of 'developing cooperation'). Er werden grootschalige plannen uitgewerkt die de groei van de steden moesten begeleiden en de levensomstandigheden van de stedelijke

bevolking moesten verbeteren, meestal via de bouw van *new towns* in de periferie van de stad. In de uitvoering bleek echter vooral aandacht uit te gaan naar dure prestigeprojecten en minder naar wat voor de bevolking nuttiger was. Deze selectieve investering, zowel van de donorlanden als van de Afrikaanse besturen, kunnen eveneens beschouwd worden als een vorm van *editing*. Hoewel de stedenbouwkundige ontwerpen na de onafhankelijkheid niet noodzakelijk een segregationistische agenda's kregen, zorgde dit *cooperation syndrome* er wel voor dat bestaande patronen van segregatie werden versterkt. Voor de periode na de onafhankelijkheid werd de geboorte van de *ville est* in Kinshasa onder de loep genomen, waarna de case werd vergeleken met de twee andere cases.

Het deel *Making the City* start met de observatie dat de Afrikaanse stad uit de stedenbouw zelden samenvalt met de reële Afrikaanse stedelijke ruimte. Tussen de theorie van het stedenbouwkundige ontwerp, met bijhorend discours, en de uitvoering ervan gaapt vaak een wijde kloof. Deze discrepantie toont aan dat de maakbaarheid van de stad door middel van stedenbouwkundige ingrepen grenzen kent. Dit is overigens niet specifiek voor de Afrikaanse stad, maar is een constante limiet waarop de stedenbouw botst. In meer positieve termen werpt deze discrepantie licht op de rol die actoren buiten de stedenbouw bij de vorming van de stedelijke ruimte spelen. We gebruiken het begrip 'agency' om aan te tonen dat de Afrikaanse stedelijke ruimte niet alleen het gevolg is van een *top-down* planningsproces, maar ook van verschillende *bottom-up* processen waarin de stadsbewoners een actieve rol hebben. Vanuit dit *agency*-perspectief bekeken is de stad het resultaat van het (onder)handelen van vele spelers, de uitkomst van een voortdurend en dynamisch proces van verzet en overleg. Ook dit proces van *agency* is niet specifiek voor de Afrikaanse stad, maar de bestudering ervan laat wel toe om belangrijke contextspecifieke aspecten van de stedelijke ruimte in Afrika bloot te leggen.

In *Making the City* gaan we dieper in op de *agency* van actoren in de drie Afrikaanse steden. *Agency* en de wijze waarop de verschillende actoren zich tot elkaar verhouden in de stad, wordt in belangrijke mate bepaald door machtsrelaties en sociale hiërarchieën, een machts(on)evenwicht dat op zijn beurt door *agency* wordt beïnvloed. In dit proefschrift is ervoor gekozen zowel actoren op institutioneel niveau, het lokale bestuur, als de stadsbewoners, uit te lichten die met actoren uit de stedenbouw in dialoog treden. In de historische en sociale wetenschappen is het onconventioneel om het lokale bestuur als een actor in het proces van *agency* te presenteren. Voor onze analyse is het echter zinvol na te gaan op welke manier het lokale bestuur de stedenbouwkundige ontwerpen na ontvangst trachtte te modelleren naar zijn eigen politieke of economische belangen. Deze verschilden vaak van de ideologische beleidslijnen die de stedenbouw stuurden. Door de wisselwerking te bestuderen tussen de stedenbouwkundigen en de meer technische en op uitvoering gerichte organen van het lokale bestuur, wordt duidelijk hoe het lokale bestuur door het leggen van andere accenten of het blokkeren van ideeën de stedenbouwkundige ontwerpen vaak finaal een andere wending kon geven.

Daarnaast wordt onderzocht hoe diverse actoren buiten de formele instituties vanuit politieke, sociale, culturele of economische drijfveren bijdroegen aan de vorming van de

stedelijke ruimte door bijvoorbeeld aanpassingen van de stedenbouwkundige ontwerpen te forceren, de realisering ervan te belemmeren, zich plekken in de stad toe te eigenen of zelfs door niets te doen. Deze *agency* van stadsbewoners varieerde van actief tot passief protest en was even vaak het gevolg van geroutineerde gebruikspatronen als van gecoördineerde verzetsbewegingen.

Het deel *Making the City* is opgebouwd volgens dezelfde driedelige tijdsindeling als in het deel *Editing the City*. Voor elk van de drie bestudeerde steden, Dakar, Dar es Salaam en Kinshasa, wordt per tijdperiode de relatie tussen de stedelijke ruimte en *agency* bestudeerd aan de hand van microstudies. Deze microstudies hebben per tijdperiode steeds eenzelfde thema. Voor deze thematiek werd steeds een fysieke component van de stedelijke ruimte gekozen die door de *agency* belangrijke modificaties onderging: voor de periode 1920-1940 'cordon sanitaire', voor de periode 1940-1960 'wonen', en voor de periode 1960-1980 'grond'. Hierbij benadrukken we dat we het *agency*-perspectief in onze studie steeds inzetten om na te gaan hoe de fysieke aspecten van stedelijke ruimte werden bepaald door de tussenkomst van lokale actoren. Hier bestaat een belangrijk verschil met de manier waarop het *agency*-perspectief gewoonlijk in de stadsgeschiedenis en sociale wetenschappen wordt toegepast. Hoewel daar een groeiende aandacht bestaat voor urban space, gaat het slechts in weinig gevallen over 'spatial space'. Wij vertrekken in onze studie echter steeds van een expliciet ruimtelijke insteek, en maken in dat verband in het deel *Making the City*, de terugkoppeling naar het deel *Editing the City*. We onderzoeken dan op welke vlakken de *agency* van lokale actoren ervoor zorgde dat de reële stedelijke ruimte van de Afrikaanse stad verschilde van de stedelijke ruimte die door stedenbouwkundigen werd bedacht. Deze terugschakeling is essentieel, omdat aldus kan worden aangetoond dat de stedelijke ruimte veel heterogener en diverser was dan waarmee in de stedenbouw rekening werd gehouden. Die werd dikwijls bepaald door erg essentialiserende categorieën als 'Europees' versus 'Afrikaans' of 'formeel' versus 'informeel'. Dit is in het bijzonder het geval voor de ruimtelijke segregatie, die in de stedelijke ruimte meestal veel complexer was dan de stedenbouwkundige ontwerpen laten vermoeden.

3. Extended English summary

Although many people have an image of Africa as predominately rural, it is now the fastest urbanizing continent in the world. Since World War II, a number of African metropolises have developed, including four that have over eight million inhabitants: Cairo (Egypt), Lagos (Nigeria), Kinshasa (Democratic Republic of the Congo) and Johannesburg (South Africa). Because of this growing urbanisation, the cities of Africa have attracted new, and renewed, interest within many disciplines. While the explosive growth of cities in African countries was initially greeted with reports about failing infrastructure, corrupt governments, insecurity, ethnic conflicts and humanitarian disasters, another discourse on the African city has recently developed that highlights the creativity and vitality of the urban cultures within this vast continent. However, although African cities are now receiving more positive attention, under-

standing African urban space remains highly problematic and vague. We believe that one of the keys to a better understanding of contemporary urban conditions in Africa is through an in-depth look into the history of its development. This PhD thesis aims to contribute to the research in this area.

The goal of our thesis is to build a bridge between two fields that study the historical development of African cities: the broad field of urban history and the sub-field of the history of urban planning. Until now, these fields, although highly complementary, have developed quite separately from each other. Instead of seeing urban history and urban planning history as two ways of looking at the African city, then, we explicitly apply an interdisciplinary approach that combines both perspectives. We believe that both our understanding of urban spaces in Africa will be greatly enhanced by this cross-fertilization.

The thesis uses an interdisciplinary approach to compare the historical development that took place between 1920 and 1980 in three cities in sub-Saharan Africa: Dakar (Senegal), Dar es Salaam (Tanzania) and Kinshasa (Congo). An important consideration for selecting these cities is their different colonial backgrounds, which are French, British and Belgian, respectively. We have chosen to examine this period in order to look beyond the classical endpoints of historical research into African cities, such as the independence of the former African colonies.

Although the title of the thesis, *Making the African City*, could be misleading, this comparative research is not aimed at building a general model for the development of African cities. Instead, our goal is to use a comparative approach to map both the similarities and the differences in the processes, mechanisms and models that have determined the development of these important African cities. The term "the African city" can, therefore, be viewed as a generic term that links cities that are located within a similar geopolitical context, in order to compare the different ways in which they have developed. The topic of segregation is used throughout the thesis as a tool for comparison, to connect the two main volumes of this thesis, *Editing the City* and *Making the City*, and to interrelate the three case studies (Dakar, Dar es Salaam and Kinshasa) and the three time periods (1920-1940, 1940-1960 and 1960-1980). By presenting the research findings in two volumes, in which comparative and case-bound analyses alternate, rather than presenting the three case studies separately, we try to illustrate the connections between these cases at all levels of research.

In *Editing the City*, we study how urban plans were realized in each of the three cities. Since Western urban planners designed almost all of the plans, we can definitely see the influence of urban planning trends that come from elsewhere in the world. However, we also find that the African context led to specific modifications to these urban plans. This process of "editing" becomes clear when urban planning and ideology are studied together.

Editing the City demonstrates how urban planning in Africa has been used as an instrument of politics. Aside from other purposes, such as urban renewal or economic progress, urban planning has served ideological objectives. Urban plans are not, then, considered to

be neutral or technical artefacts, but carriers of meaning. In this thesis, we study the way models and techniques imported from Western urban planning were edited in order to suit the ideological agendas of the rulers, particularly with reference to segregation. The urban plans that resulted from this editing process can, therefore, be considered as blueprints for how the rulers envisioned the organization and categorisation of their cities and societies.

In this respect, it is striking to see how the segregationist character of urban planning was often legitimized by integrating it into a more benevolent policy framework. We have called these frameworks "syndromes," since the official discourse was, to a great extent, defined by the underlying motivations. For each time period, we determined a common syndrome: a sanitation syndrome (1920-1940), a development syndrome (1940-1960) and a cooperation syndrome (1960-1980). These syndromes are identified to point out the underlying ideological agendas of the rulers; editing is the term used to show how urban planning models and concepts imported from the West were adapted to these ideological agendas, in particular with respect to segregation.

For the period between the two world wars, we refer to the sanitation syndrome in Dakar, Dar es Salaam and Kinshasa, since the preoccupation with public health and hygiene clearly had, apart from the obvious sanitary objectives, underlying objectives in terms of racial segregation. Although the plans to implement a sanitary zone, or "cordon sanitaire", within the urban fabric remind us of the 19th-century rebuilding programs in Europe, in Africa these cordons were used mainly to introduce racial segregation into the urban spaces. This can be viewed as an important form of editing. However, as racial segregation was highly controversial, colonial administrations searched for mechanisms to implement the cordons without formulating them in racial terms. Building regulations seemed to offer a satisfactory solution. For this time period, we begin by analysing the design of the "open space" in Dar es Salaam, and then compare the case there to the two other cities.

After World War II, we can identify, through analogy with the interwar sanitation syndrome, a development syndrome in which urban planning was integrated into a broader framework of development. Here we argue that a development discourse not only formed the basis of initiatives to modernize and develop African cities, but also served as a way to legitimize racial and socio-economic segregation. While, in the West, the concept of zoning was launched in urban planning to organize cities rationally and functionally, in Africa it was also used to keep racial and socio-economic groups housed in separate neighbourhoods. Again, this constitutes a strong form of editing. It was housing programs rather than building regulations that were used after World War II in order to implement zoning in the African cities without having to release any segregationist objectives. For this time period, we first study the emergence of zoning in Dakar, and then we compare this case to the other two cities.

From the 1960s onwards, after these three African nations had gained their independence, a cooperation syndrome emerged. This syndrome is closely linked to the development syndrome. In the three cities, all of the postcolonial urban plans were created within

a framework of developing cooperation. Large-scale plans were drawn up to control urban growth and to improve the living conditions of the urban populations, usually by constructing new towns in the periphery of the cities. During implementation, however, far more attention was paid to expensive and prestigious projects and less to aspects that were beneficial to the entire population. This selective investment by both the donor countries and the African nations can also be considered a form of editing. Although the urban designs did not necessarily contain segregationist objectives, this cooperation syndrome often resulted in intensifying the existing patterns of segregation. For the period between 1960 and 1980, we start by studying the birth of the “ville est” in Kinshasa, then come back to examine the two other cities.

Making the City begins by observing that the African city depicted in urban plans rarely coincides with the real African urban space. A wide gap often exists between the theory of urban design, with its corresponding discourse, and the actual implementation. This discrepancy demonstrates the limitations of urban planning and is not specific to the African city. On a more positive note, this discrepancy sheds light on the role played by those from outside the urban planning milieus in the production of urban space. In looking at this, we use the notion of “agency” to show that African urban spaces not only result from top-down planning processes, but also from various bottom-up processes, in which city dwellers have an active role. Seen from this agency perspective, the city can be considered as the outcome of enduring processes of negotiation and resistance between various actors. This process of agency is again not specific to the African city, although studying it does reveal several context-specific aspects of urban space in Africa.

In *Making the City*, we elaborate on the process of agency in Dakar, Dar es Salaam and Kinshasa. Agency and the way in which the various actors relate to each other in the cities are, to a large extent, determined by power relationships and social hierarchies. These lead to a power (un)balance that, in turn, is influenced by the process of agency. In this thesis, we bring to light how both local governments and city dwellers interact with urban planners. In the field of urban history and in the social sciences, it is unconventional to represent local governments as those who take action in the process of agency. For our analysis, however, it is useful to examine how these governments tried to adjust urban designs to suit their own political or economic interests. These interests often differed from the ideological agendas that affected urban planning. The interaction between urban planners and the technical and implementation-oriented bodies of the local governments shows how these governments often decisively changed urban designs by shifting emphasis and obstructing ideas.

In addition to this, we investigate how a number of actors who did not belong to formal institutions contributed to the production of urban space. Several political, social, cultural and economic motives drove them to force adjustments to the urban designs, to hinder their implementation, to appropriate urban spaces or to remain inactive. As a result, this agency of city dwellers ranged from active to passive resistance and was as much the result of daily patterns of use as of coordinated movements of resistance.

Making the City covers the same time periods as *Editing the City*. For each period, we present three micro-studies that examine the relationship between urban space and agency for Dakar, Dar es Salaam and Kinshasa. These micro-studies are organized around a common topic that relates to a physical component of urban space that underwent important modifications as a result of agency. These topics include cordon sanitaire (1920-1940), housing (1940-1960) and land (1960-1980). It is important to emphasize that our thesis uses the agency perspective to find out how the physical aspects of urban space were determined by the local actors who intervened. There is an important difference in the way the agency perspective is used here and how it is usually applied in urban history and social sciences. Although these fields are placing a greater focus on urban space, "spatial space" is rarely their primary topic of investigation. Our study explicitly adopts a spatial approach in order to create a meaningful connection between the two volumes, *Editing the City* and *Making the City*. In the latter, we investigate the extent to which the agency of local actors influenced how urban space developed and how, as a result, it differs from the urban space envisioned by urban planners, studied in *Editing the City*. *Making the City* is, then, a sound continuation of *Editing the City* and shows among other things that the real urban space of the African city was far more heterogeneous and diverse than the dual categories seen in urban planning, such as European versus African, or formal as opposed to informal, may suggest. This is particularly true for spatial segregation, which was far more complex and layered within the urban spaces than in the urban plans.